This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

2766
B 1,215,382
GRAD
EREN
124
BUHR

ՄԱՐՏՅԻ ԼՈՒՏԵՐԻՆ

ՎԱՐՈՒՑ

ԵՒ

ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՔ

ԳՐԵՑ

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆՑ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

ՎԻԷՆՆԱ
ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՈՒՔԸ
1850 Ռ. Մ Ղ Թ.

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·

Hovhanean, Ghewond
292

ՄԱՐՏԻՆՈՍ ԼՈՒՏԵՐԻՆ
Martinos Luterin varuts ew...

ՎԱՐՈՒՑ

ԵՒ

ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ԳՐԵՑ

Հ. ՂԵՒՈՆԴ Վ. ՅՈՎՀԱՆՆԵԱՆՑ

ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷՆ

2766

412 p.

ՎԻԷՆՆԱ

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

1850 ՌՄ ՂԹ.

Grad
FREN
124
BUHR

GHAP
ԸՐԻԼ
124
Ա.10.99

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Բողոքողներուն քանի մը տարիէ վեր իրենց սկզբունքներն ու մոլորութիւնները Ազգերնուս մէջ տարածելու համար ըրած ջանքը տեսնելով, մտքերնիս դրած էինք որ աս՝ թէ կրօնական եւ թէ ազգային նկատմամբ՝ սաստիկ վնասակար չարեաց առջեւն առնելու յարմար գիրք մը հրատարակենք։ Աս մեր մտածութեան կամ բաղձանքին մէջ երթալով աւելի եւս հաստատուեցանք նոյն իսկ Ազգին մէջէն զանազան բարեսէր ու ճշմարիտ ազգասէր անձանց բաղձանքը տեսնելով, որոնք գրով ու խօսքով զմեզ կը յորդորէին ու կ'աղաչէին որ Ազգը մոլորեցընել ուզողներուն դէմ ելլենք, եւ պատշաճաւոր գրուածներ հանելով՝ գործած ու գործելու չարիքնին խափանելու ջանանք։

Այս վախճանին հասնելու համար ամենէն աւելի յարմար երեւցաւ մեզի՝ բողոքողութեան հիմնադրին վարքը եւ իր ըրած Նորոգութեան պատմութիւնը հրատարակել, որպէս զի իր՝ ինչպիսի մարդ, եւ բողոքողութեան՝ ինչ տեսակ սկզբանց վրայ հիմնուած ըլլալը, ինչ կերպով սկսիլն ու յառաջ երթալը, ծագելուն պէս՝ որչափ չարիքներ պատճառելը, եւ իր պաշտպաններուն ու հետեւողներուն՝ ընդհանրապէս ինչչափ անպիտան մարդիկ ըլլալը տեսնելով, ամէն մարդ նոյն իսկ բողոքողութեան վրայ պայծառ գաղափար ունենայ։

Գիտենք բողոքողներուն ասոնք կարդացած ատեն ըսելիքը։ Նորոգութեան սկիզբ ըլլողներուն եւ առանձինն Լուտերին ինչպիսի մարդ ըլլալը, ու բողոքողութեան՝ ինչ միջոցներով հաստատուիլը՝ մեր հոգը չէ, կ'ըսեն. մենք միայն վարդապետութեան կը նայինք. նոյն

վարդապետութիւնն Աստուծոյ խօսքն է. Աստուած զԼուտեր եւ անոր ընկերներն ու աշակերտները իբրեւ գործիք բանեցուց, եւ անոնց ձեռքովը եկեղեցին մաքրեց ու նորոգեց: Գործք մը բարի սեպուելու համար՝ հարկաւոր չէ որ գործիքը բարի ըլլայ: — Աս է հիմակուան բողոքողաց ընդհանրապէս բանեցուցած բերանը: Բայց մեր պատմութիւնը մտադրութեամբ կարդացողը ինք իրմէ կ'իմանայ աս խօսքին որչափ անհիմ ու խաբէական ըլլալը: Անոր համար հոստեղս միայն համառօտիւ մը հետեւի պատասխանը կու տանք:

Տարակոյս չկայ որ Աստուած երբեմն գէշ ու անպիտան գործիքով մեծամեծ ու շատ բարի գործքեր կը գործէ: Բայց ո՛ր խելացի մարդ կրնայ ըսել թէ Աստուած այսպիսի երեւելի գործք մը գործելու, այս ինքն՝ բոլոր եկեղեցւոյ կարգաւորութիւնը, պաշտամունքը, վարդապետութիւնները փոխելով կրօնը նորոգելու համար՝ անանկ մարդիկ ընտրէ, որոնք աւելի կամ պակաս մոլութիւններու մէջ թաթխուած ըլլան, եւ իրենց գործքը գլուխ հանելու համար ձեռուընին միջնորդ առնեն ամէն տեսակ ստութիւնները, խարդախութիւնները, նենգութիւնները, բռնութիւնները, անիրաւութիւնները, յափշտակութիւններն ու պղծութիւնները: Քրիստոնէութեան վրայ թեթեւ գաղափար մ'ալ ունեցողը անմիջապէս կ'իմանայ աս բողոքողաց մինչեւ երկինք բարձրացուցած «Նորոգութեան ինչ տեսակ բան ըլլալը՝ երբ որ մտածէ զմարդիկ իրեն ձգելու համար առջեւնին դրած խայծերը. այս ինքն՝ փառասէր իշխաններուն առջեւը՝ մեծութիւն եւ իշխանութեան ընդարձակութիւն, ընչասէր ապետներուն առջեւը՝ եկեղեցիներուն ու վանքերուն ինչքերը, կամաւ յանձն առած կապանքներէն ձանձրացած քահանայից ու վանականաց առջեւը՝ կարգուելու հրաման, հասարակ մարդուն առջեւը՝ ամէն ուզածն ընելու գրեթէ անսահման ազատութիւն:

Բայց այս ամենայն մէկդի թող տանք, ո՞ւր տեղ լսուած է որ մարդիկ իրենց սխալական կրօնը թող տա-

լով ու ճշմարտութեան դառնալով, նոյն ճշմարիտ վարդապետութեամբ գէշցած եւ մոլութեանց մէջ թաթխուած, ապստամբութիւններ հանած ու մեծամեծ չարիքներ գործած ըլլան։ Ամէն տեղ եւ ամէն պատեն ճշմարիտ կրօնի դառնալուն առաջին պտուղն եղած է գազանի պէս մարդիկներն աղէկցընել ու կիրքերը չափաւորել․ իսկ աս բողոքողաց Նորոգեալ կրօնին ամենէն առջի պտուղն եղած է՝ զմարդիկ գազանի դարձընել ու կիրքերն աւելի եւս սաստկացընել։ Ասով միայն դիւրին է իմանալը թէ ինչպիսի հոգւոյ գործք է աս Նորոգութիւնը․ եւ իրաւամբ ամէն մարդ կրնայ մտածել Երազմոսին ու Մելանքթոնի գրածը, թէ «Ինչպէս կրնամ համոզուիլ որ Քրիստոսի Հոգիէն վարուած ըլլան անանկ մարդիկ՝ որոնց վարքը Քրիստոսի վարդապետութենէն այնչափ օտար է։ Յառաջագոյն Աւետարանը զվայրենի մարդիկները քաղցրահամբոյր կ'ընէր, յափշտակասէր մարդիկները՝ բարերար եւ առատատուր... խռովայոյզ մարդիկները՝ խաղաղասէր․ իսկ հիմակուան մարդիկ կարծես թէ կատաղի կ'ըլլան»։

Այսչափս բաւական կը սեպենք աս նիւթին վրայ, որովհետեւ վերը ըսածներնուս պէս՝ պատմութիւններնուս ընթացքին մէջ ընթերցողք շատ տեղ թէ բողոքողաց ըսածին պատասխանը եւ թէ մեր գրածին վկայութիւններն ու հաստատութիւնը կը գտնեն։ Կը մնայ հիմա քիչ մ'ալ պատմածներնուս ստուգութիւնն ու հաւատարմութիւնը ցուցընել։

Որպէս զի թէ բարեմիտ ընթերցողները գրածներնուս վրայ աւելի վստահութիւն ունենան, եւ թէ հակառակորդներուն բերանն աւելի դիւրաւ կարկուի, բոլոր աս մեր գրուածքին մէջ մեզի առաջնորդ առած ենք նոյն իսկ Լուտերին, իր աշակերտներուն եւ ուրիշ հին ու նոր երեւելի բողոքող մատենագիրներուն գրուածքները․ այնպէս որ կրնանք ըսել թէ բաց ի անտարբեր եւ կամ փոքր մանր դէպքերէն՝ գրեթէ ամէն տեղ նոյն մատենագիրներուն հետեւած եւ իրենց խօսքերն յա-

ռաջ բերած ենք ։ Ըստ Լուտերին եւ իրեններուն դէմ ըսածներնուս ճշմարտութիւնը բոլորովին անտարակուսելի կ՚ըլլայ. որովհետեւ մարդու մը կամ կողմնակցութեան մը՝ ինք իրեն դէմ տուած վկայութիւնը՝ ուրիշ ամէն վկայութիւններէն աւելի զօրաւոր է, եւ անհակառակելի ցոյց է ճշմարտութեան ։

Հոս կը դնենք այն հեղինակները՝ որոնց հետեւած եւ կամ վկայութիւն բերած ենք, ծանուցանելով այն տպագրութիւնն ալ՝ որն որ ձեռուընիս ունէինք ։

Բողոքող հեղինակներ ։

Ա. Գործք Լութերի գերմաներէն [1]. ութը հատոր. տպագր. Յենա, 1555 — 1558 ։

Բ. Գործք Լութերի լատիներէն [2]. եօթը հատոր. տպագր. ի Վիդդենպերկ, 1545 — 1557 ։

Լուտերի գրուածքներէն բերած վկայութիւններնիս միշտ աս երկու տպագրութեան մէկուն մէջէն առած ենք. եւ քիչ տեղ եղած է որ ուրիշ հեղինակներուն բերած վկայութիւնը՝ մենք ալ իրենցմէ առնելով յառաջ բերենք, բայց այսանկ տեղերն ալ միշտ իմացուցած ենք՝ առած տեղերնուս անունը քովը դնելով, ինչպէս տը Մէնցլէ, տը Սէքէնտօրֆի, եւ այլն ։ Գիտնալու է որ Լուտերին ամէն գրուածքները թէ լատիներէն եւ թէ գերմաներէն չեն գտնուիր, հապա ընդհանրապէս ոմանք մէկ լեզուաւ ոմանք ալ մէկալ լեզուաւ. բայց կան անանկ գրուածքներ ալ՝ զորոնք կամ ինք Լուտեր եւ կամ ուրիշները լատիներէնէն գերմաներէն կամ գերմաներէնէն լատիներէն թարգմանած ըլլալով՝ երկու լեզուաւ ալ կը գտնուին ։ Ընդհանրապէս ուրիշներուն ըրած թարգմանութիւնը սկզբնագրին հետ նոյն է. իսկ Լուտերին անձամբ թարգմանածները հասարակօրէն շատ փոխուած են, այնպէս որ տեղ տեղ աւելի տարբեր գրուածք մը կրնայ սեպուիլ քան թէ թարգմանութիւն մը ։

1. Սկզբնագրին խորագիր. Der (erste . . .) Theil aller Bücher und Schrifften des thewren, seligen Manns Doct. Mart. Lutheri.

2. Tomus (primus . . .) omnium operum Reverendi Domini Martini Lutheri, Doctoris Theologiæ.

Գ. Լութերի Նամակները։ Թէպէտ եւ Լութերի նամակներէն ոմանք իր Գործոց մէջ կը գտնուին, բայց առանձին ալ հաւաքուած ու տպուած են։ Աս հաւաքումներուն մէջ ամենէն կատարեալն ու ընտիրն է Տը Վէթ կամ Տէ Վեդդէ անուն մէկու մը Գերմ[illegible] տպել տուածը հինգ հատորի մէջ 1825 — 1828, որմէ՝ քանի մը վկայութենէ զատ՝ մենք ալ միշտ առած ենք։

Գ. Խօսք սեղանոյ[3], գերմաներէն, տպագր. ի Ֆրանքֆուրդ առ Մայն, 1574։ Աս գիրքը Լութերին՝ սեղանի վրայ իր աշակերտներուն ու բարեկամներուն առջեւը խօսած խօսքերուն, զանազան նիւթերու վրայ տուած վճիռներուն ու որոշմունքներուն եւ պատմած պատմութիւններուն հաւաքումն է, զորոնք անձամբ լսողներէն Յովհաննէս Աւրիֆապէր անուն Լութերի աշակերտը գրի անցուցած, կարգի խոթած ու տպել տուած է։ Բողոքողք նոյն գրքին վրայ այնչափ համարում ունին, որ մեր ձեռքն ունեցած տպագրութեան ճակատը Աւետարանին աս խօսքը տպուած է, "Ժողովեցէք զնշխարս կոտորոցն, զի մի ինչ կորիցէ,,։ Բայց ինչպէս որ պատմութեան ընթացքին մէջ մէկ երկու տեղ բացած ենք, մէջը անանկ պիղծ վարդապետութիւններ եւ անամօթ ու լրբշական խօսակցութիւններ ու պատմութիւններ կան, որ անկարելի է թէ հեթանոսաց մէջ ամենէն անամօթագոյն բանաստեղծը անոնցմէ աւելի պիղծ բան մը կարենայ խօսիլ։ Աս պատճառաւ՝ վերջի ժամանակուան քանի մը բողոքող մատենագիրներ Լուտերին պատուոյն արատ չբերելու համար՝ կը ջանան թէ նոյն գործքն իրեն հարազատ գործքերուն մէջ սեպելու չէ. բայց ասիկա փուճ խօսք է, ամէն երեւելի հեղինակները կը վկայեն որ մէջինները իր խօսքերն են։

Ե. Մելանքթոն, Լութերի Վարուց ու Գործոց պատմութիւնը[4]. տպագր. ի Թուրինգիա, 1548, որն որ Նորոգչին վարքը ծնընդենէն մինչեւ ներողութեանց վէճին

3. Colloquia oder Tischreden Doctor Martini Lutheri . . . Durch Johannem Aurifabern.

4. De vita et Actis Martini Lutheri Historia.

սկսիլը կը պատմէ, եւ վերջը երկայն բարակ խորհրդածութիւններ ընելէն ետեւ՝ Վորմսի աւագաժողովէն պատմութիւնը կը դնէ։

Զ. Մաթեսիոս (ծն. 1504. մեռ. 1588.) Պատմութիւն Լութերի[5]. տպագր. ի Նիւրնպերկին, 1563։ Այսիկա Նորոգչին երեւելի աշակերտներէն մէկն է, որն որ ժողովրդեան առջեւը խօսուած ԺԷ. ճառի մէջ իր վարդապետին վարքը բաւական ընդարձակութեամբ բայց արտաքոյ կարգի կողմնակալութեամբ կը պատմէ։

Է. Սլէյտան (ծն. 1506. մեռ. 1556.) Կարոլոս Հինգերորդին ատենը պետութեան ու կրօնից վիճակը[6]. տպագր. 1597ին, առանց տեղւոյ անուան։ Ասոր մէջ բողոքողութեան պատմութիւնն ընդարձակ կը գտնուի։ Հեղինակը լատիներէն գրած է, բայց մեր ձեռքի ունեցածը գաղղիերէն հին թարգմանութիւն մըն էր։

Ը. Սեքէնտորֆ (ծն. 1626. մեռ. 1692.) Պատմական եւ ջատագովական մեկնութիւն Լութերականութեան վրայ[7]. Ֆրանքֆուրդ եւ Լիփսիա, 1692։ Այս ընդարձակ գիրքը գրած է Մէնպուր անունով Յիսուսեանի մը շինած Լութերականութեան պատմութեան դէմ. եւ թէպէտ շատ կողմանէ պատմական ճշդութիւն ունի, բայց եւ արտաքոյ կարգի կողմնակալ է։

Թ. Ռոպերդսըն (ծն. 1721. մեռ. 1793.) Կարոլոս Հինգերորդին պատմութիւնը[8]. երեք հատոր. տպագր. ի Լոնտոն, 1769։

Ժ. Պլանք (մեռ. 1833.) Մեր բողոքական վարդապետութեան ծագմնաւորութեան, փոփոխութեանց եւ կազմուելուն պատմութիւնը[9]. վեց հատոր. տպագր. ի Լիփսիա, 1791 — 1800։ Այս գրուածքը բողոքողութեան ըն-

5. Historien von des ehrwürdigen in Gott seligen theueren Mannes Gottes D. M. Luther's Anfang, Lehre, Leben, standhafter Bekenntniß seines Glaubens und sterben.

6. Commentaires touchant l'estat de la Religion et République sous l'empereur Charles V.

7. Viti Ludovici a Seckendorf, Commentarius historicus et apologeticus de Lutheranismo.

8. The History of the Reign of the Emperor Charles V. By William Robertson.

9. Geschichte der Entstehung, der Veränderungen und der Bildung unsers protestantischen Lehrbegriffs. Von D. Gottlieb Jakob Plank.

դարձեալ պատմութիւն մըն է, որուն մէջ հեղինակը տեղ տեղ շատ անկողմնակալ եւ ուղիղ դատաստաններ կ'ընէ ալ նէ, տեղ տեղ ալ սաստիկ կողմնակալութեամբ ու նախապաշարմամբ կը խօսի։

ԺԱ. Ռոսգոյ (Ծն. 1753. Մեռ. 1831.) Լեւոն Տասներորդին կեանքն ու քահանայապետութիւնը[10]. չորս հատոր. տպագր. ի Լիվրբուլ, 1805։ Ընդհանրապէս ճիշդ ու անկողմնակալ է, եւ դատաստաններն ըստ մեծի մասին ուղիղ եւ իմաստուն են։

ԺԲ. Մէնցլ (Ծն. 1784.) Նոր պատմութիւն Գերմանացւոց[11]. տասուերկու հատոր. տպագր. ի Պրեսլաւ, 1826 — 1848։ Այս գործքս աչքառու կերպի անկողմնակալութեամբ եւ մեծ չափաւորութեամբ գրուած է։

ԺԳ. Մէռլ տ'Օպինէ (Ծն. 1794.) Պատմութիւն Վեշտասաներորդ դարու Բարեկարգութեան ի Գերմանիա. երկու հատոր. տպագր. ի Զմիւռնիա, 1846 — 1848։ Ասիկա գրեթէ բոլոր ձեռուընիս եղած բողոքող հեղինակներէն աւելի կողմնակալ ու խարդախ է։

ԺԴ. Ռանքէ (Ծն. 1795.) Գերմանական պատմութիւն ի ժամանակի Նորոգութեան[12]. վեց հատոր. տպագր. ի Պերլին, 1839 — 1843։ Երբեմն խիստ եւ երբեմն չափաւորութեամբ կը խօսի։

ԺԵ. Լէօն (Ծն. 1799.) Տիեզերական պատմութիւն[13]. վեց հատոր. տպագր. ի Հալլէ, 1825 — 1844։ Հասարակօրէն անանկ չափաւորութեամբ կը խօսի որ մարդ չիկրնար կարծել թէ բողոքող ըլլայ։

ԺԶ. Կուստաւ Ֆիցէր (Ծն. 1809.) Կեանք Մարտինոսի Լուտերի[14]. տպագր. ի Շդուդկարդ, 1836։ Ըստ մեծի մասին Սեքենտորֆէն քաղուած է, եւ իսկզբանէ մինչեւ վերջը Լուտերի գովեստ մըն է։

10. The life and pontificate of Leo the Tenth. By William Roscoe.

11. Neuere Geschichte der Deutschen, von der Reformation bis zur Bundes-Acte. Von Karl Adolf Menzel.

12. Deutsche Gesch. im Zeitalter der Reformation. Von Leopold Ranke.

13. Lehrbuch der Universalgeschichte. Von Dr. Heinrich Leo.

14. Martin Luther's Leben. Von Gustav Pfizer.

Այս բողոքող հեղինակներուն գրուածոց սկզբնագիրը ձեռուընիս ունենալով՝ զգուշութեամբ եւ կրնանք ըսել խղճահարական ճշդութեամբ հետեւեցանք, շատ անգամ մի եւ նոյն վկայութիւնը երեք չորս անգամ բաղդատելով, եւ թարգմանելու ատեն՝ աւելի ճշդութեան միտ դնելով քան թէ վայելչութեան։

Իսկ ունեցած ուղղափառ հեղինակներնիս ասոնք են։

Ա. Ուլէնպէրկ (մեռ. 1617.) Լութերական քարոզչաց պատմութիւնը[15]. երկու հատոր. տպագր. ի Կոլոնիա, 1622։ Մենք միայն առաջին հատորը գործածեցինք, որն որ Լութերին վարքը կը բովանդակէ։

Բ. Բալլավիչինի (ծն. 1607. մեռ. 1667.) Տրիտենտեան ժողովոյն պատմութիւնը[16]. երեք հատոր. տպագր. ի Նէապոլիս, 1757։

Գ. Պոսիւէ (ծն. 1617. մեռ. 1704.) Բողոքական եկեղեցեաց փոփոխութիւններուն պատմութիւնը[17]. չորս հատոր. տպագր. ի Փարիզ, 1730։

Դ. Օտէն (ծն. 1789.) Մարտինոս Լութերին կենաց, վարդապետութեանց ու գրուածոց պատմութիւնը[18]. (գերմ. թարգմ.) երկու հատոր. տպագր. յՈւկսպուրկ, 1843։ Այս գաղղիացի մատենագրին գերմաներէն թարգմանութիւնը գործածելնուս պատճառն ան է, որ թարգմանիչը հեղինակին Լութերէն եւ ուրիշ գերմանացի հեղինակներէն բերած շատ ու ընդարձակ վկայութիւններուն սկզբնագիրը կը դնէ։

Ե. Ռիֆֆէլ (ծն. 1807) Քրիստոնէական եկեղեցւոյ նոր ժամանակուան պատմութիւնը[19] մինչեւ հիմա երեք հատոր. տպագր. ի Մոգունտիա (Մայնց) 1841 — 1846։

Ասոնցմէ զատ նաեւ ուրիշ քանի մը թէ բողոքող եւ թէ ուղղափառ հեղինակներ ալ ունեցինք, ինչպէս

15. Historia de vita, moribus, rebus gestis, studiis ac denique morte praedicantium Lutheranorum. Auctore Casparo Ulenbergio.

16. Istoria del Concilio di Trento, scritta dal P. Sforza Pallavicino.

17. Histoire des Varlations des églises protestantes, par Bossuet.

18. Geschichte des Lebens, der Lehren und Schriften Dr. Martin Luther's, von J. M. Audin.

19. Christliche Kirchengeschichte der neuesten Zeit. Von Dr. Caspar Riffel.

բողոքողներէն՝ Մուհեմիոսի եկեղեցական պատմութիւնը, Գոպպերդի նամակները, եւ այլն. իսկ ուղղափառներէն՝ Բայնալտի տարեգրութիւնը՝ որմէ միայն քանի մը յիշատակարան առած ենք, Մեմպուրկի Լուտերականութեան պատմութիւնը, Նոէլի Փերդինանդոս Ա.ին պատմութիւնը, եւ այլն. բայց ասոնք քիչ գործածած ըլլալով, վրանին առանձին խօսիլն հարկ չսեպեցինք։

Ասոնք են աւասիկ ձեռուընիս եղած բողոքող եւ ուղղափառ մատենագիրները. բայց ինչպէս վերը ըսինք եւ գրքին վրայ վեր ի վերոյ մը նայողն ալ կրնայ տեսնել՝ գրեթէ միշտ բողոքող հեղինակներուն հետեւած ենք, որով եւ գրածներնուս ստուգութեան վրայ տարակոյս չմնալով, կը յուսանք որ դիւրաւ կը հասնինք վախճաններնուս, որ է Ազգերնուս վնասը խափանել։

Իսկզբան ըսինք որ բողոքողութիւնը թէ կրօնական եւ թէ ազգային նկատմամբ մեծապէս վնասակար է։ Կրօնական կողմանէ վնասակար ըլլալուն, ճշմարիտ աստուածպաշտութիւնը խանգարելուն, բարեգործութիւնները խափանելուն, մոլութիւններ պատճառելուն վրայ կարծենք թէ աս մեր գրուածքը մտադրութեամբ եւ առանց նախապաշարման կարդացողը չկրնար ամենեւին տարակուսիլ։ Բայց ազգային նկատմամբ ալ վնասակար ըլլալը յայտնի բան է։ Աստուծոյ ամէն հայրենասէր սրտի մեծ տրտմութիւն ու ցաւ կը պատճառէ տեսնելը թէ Ազգերնիս կրօնի կողմանէ հիմա երկու բաժնուած ըլլալով, մեծամեծ բարիքներ կը խափանուին, ազգային յառաջադիմութիւնն ու պայծառութիւնը գոնէ այնչափ դիւրաւ յառաջ չ'երթար, որչափ որ կրնար ըլլալ՝ թէ որ ամէն կողմանէ մէկ ըլլալով՝ ամէնքս միաբան մի եւ նոյն վախճանին դիմէինք։ Անոր համար ալ Ազգին ճշմարիտ բարիքն ուզողներուն գլխաւոր մտածմունքն ան է որ աս դժբախտ բաժանման պատճառն ու բաժանումը վերցնելով՝ Ազգերնիս նաեւ աս կողմանէ կատարելապէս մէկ ըլլայ։ Արդ հիմա՝ միայն աս նկատմամբ ալ մտա-

ծելով՝ ինչ աւելի վնասակար բան կրնայ ըլլալ, քան թէ՝ որ մէջերնիս նոր կրօնք մ՚ալ ուսուի եւ նոր բաժանմունք մ՚ալ մտնէ, եւ դժբախտութեամբ երկու բաժնուած Ազգը երեքի բաժնուի, մանաւանդ չէ թէ երեքի, հա- անհամար բաժիններու, որովհետեւ՝ ինչպէս յայտնի է՝ նոյն իսկ բողոքողութեան նկարագիրն է զանազան աղանդներու բաժնուիլ։

Աս տասնկ ըլլալով, պէտք է որ ամէն ազգասէր շատ ցաւի, տեսնելով որ բաց անոնցմէ՝ որոնք բողոքողաց նենգաւոր խօսքերէն խաբուած՝ անոնց մոլորութիւններուն ետեւէն կ՚երթան, կը գտնուին Ազգերնուս մէջ նաեւ անանկ մարդիկ ալ՝ որոնք մէկ կողմանէ հայրենասէր կը ձեւանան եւ իբրեւ թէ իրենք զիրենք Ազգին օգտին համար նուիրած կը կերպարանին, եւ մէկալ կողմանէ ի ծածուկ բողոքողաց թեւ թիկունք կ՚ըլլան, անոնց կողմը կը բռնեն եւ անոնց սկզբունքները տարածելու կը ջանան։ Այսպիսիները մէկ կողմանէ նոյն իսկ յայտնապէս բողոքող ըլլողներէն աւելի վնասակար են, որովհետեւ կրնայ ըլլալ որ շատերը ծածուկ թոյներնին չճանչնալով՝ անոնց խաբէական խօսքերէն ըմբռնուին։

Այս ամենայն տեսնելով եւ մեր սիրելի Ազգին ճըշմարիտ օգուտը նկատելով՝ մեր աս գրուածքով ջանացինք նոյն չարեաց առջեւն առնել։ Կը յուսանք որ ակնկալութիւննիս պարապ չ՚երթար, եւ աս նիւթը մինչեւ հիմա մեծ բանի տեղ չդնողներն ու Ազգին վնասակար չսեպողներն ալ՝ ասկէ վերջը մեծապէս կը զգուշանան, որով եւ հակառակորդաց դարանները գոնէ ըստ մասին անգործ կ՚ըլլան։

ՄԱՐՏԻՆՈՍ ԼՈՒՏԵՐԻՆ ՎԱՐՈՒՑ ԵՒ ՆՈՐՈԳՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

Ո՛չ եկեղեցական եւ թէ արտաքին պատմութեան մէջ չկայ դէպք մը՝ որուն սկիզբն այնպէս պզտիկ ու չնչին եւ հետեւութիւններն անանկ մեծ ու սաստիկ եղած ըլլան, ինչպէս Լուտերին ձեռքով եկեղեցւոյ մէջ եղած հերձուածը։ Գերմանիայի պզտիկ մէկ քաղքին մէջ՝ իսկզբան եւ ոչ մտադրութեան արժանի սեպուող դպրոցական վէճ մը, երկու կրօնի կամ միաբանութեան անձանց մէջ փրթած ուսումնական կռիւ մը, որմէ հազարապատիկ մեծերը շատ հեղ պատահած եւ առանց հետեւութիւն մ՚ունենալու իրենք իրենցմէ անցած գացած էին, քիչ ատենուան մէջ անանկ կը մեծնայ, կը սաստկանայ, որ չէ թէ միայն բոլոր Գերմանիան հապա նաեւ գրեթէ բովանդակ Եւրոպան տակն ու վրայ կ՚ընէ։ Իշխանն ու գեղջուկն, ազնուականն ու եկեղեցականը, կրօնաւորն ու աշխարհականը, գիտունն ու տգէտը, ամէնն ալ նոյն վէճին մասնակից կ՚ըլլան։ Կամաց կամաց բանն ան աստիճանի կը հասնի, որ իշխաններն ուրիշ ամէն նիւթերը մէկդի թող տալով՝ իրենց ժողովքներուն ու խորհուրդներուն մէջ՝ միայն ասոր կը զբաղին, ուսումնականները իրենց մնաց բոլոր կարողութիւնները ասոր վրայ կը թափեն, իբրեւ թէ իրենց մտադրութեան արժանի ամենեւին ուրիշ առարկայ մնացած չըլլար։ Եւ ասոնց մէկ կողմանէ թղթով ու գրչով իրարու հետ նոյն նիւթին վրայ կռուած ատեն՝ մէկալ կողմանէ մի եւ նոյն պատճառաւ անանկ իրական պատերազմներ կ՚ըլլան, որ մեծամեծ իշխանութիւննե-

րու եւ ընդարձակ երկիրներու քաղաքական վիճակին տակն ու վրայ ըլլալուն ու փոխուելուն առիթ կու տան։ Փոքր կայծ մը սնպուած բանը՝ բոլոր աշխարհքը կը հրդեհէ, կաթիլ մը ջուր համարուածը՝ բովանդակ երկրիս երեսը կ՚ողողէ։ Եւ աս ամենայն չէ թէ քիչ մը ժամանակ կը տեւէ, հապա դարերով. եւ թէպէտ երկար տեւողութիւնը՝ կիրքերուն բորբոքումը տկարացընելով ու գաղափարները փոխելով՝ նոյն դէպքին ըրած ազդեցութեան սաստկութիւնը մէկ կողմանէ կը նուազեցընէ, բայց մէկալ կողմանէ աւելի սփռելով՝ տարածութիւնը կը մեծցընէ։

Նման փոքր դէպքի մը այսպիսի մեծ հետեւութիւնը տեսնելով, ուրիշ բան չիկրնար ըսուիլ՝ բայց եթէ որ շատ եւ արտաքոյ կարգի մեծ պարագաներ մէկտեղ գալով, ըստ ինքեան ունենալ չկրցած ազդեցութիւնը տուին անոր։ Եւ արդէն նոյն նիւթին վրայ խօսող մատենագիրներուն գրեթէ ամէնն ալ աս բանս կ՚ընդունին. եւ կը ցուցնեն որ երկայն ժամանակէ վեր սաստիկ հեղեղներ ժողվուած՝ տկար թումբով մը բռնուած էին, եւ երկիրն ողողելու համար՝ ուրիշ բանի հարկ չկար, բայց եթէ աս թումբը մէկդի առնողի մը. եւ կամ թէ՝ եռեւէ եռեւ շատ այրելի նիւթեր եկած վրայէ վրայ դիզուած էին, եւ բռընկելու համար՝ միայն կայծ դնող մը հարկաւոր էր։ Արդ Լութեր ան միայն ըրաւ որ, կ՚ըսեն, թումբը մէկդի վերցուց, եւ այսպէս ան զարհուրելի ջրհեղեղը կամ ան ահագին հրդեհը պատահեցաւ։

Աս մէկտեղ եկող պարագաներն աղէկ իմանալու համար՝ Եւրոպայի եւ մանաւանդ Գերմանիայի նոյն ատենուան՝ եկեղեցական, ուսումնական ու քաղաքական վիճակին պէտք է որ միտ դնուի։ Աս երեք նկատմամբ Գերմանիայի նոյն ժամանակուան վիճակին նայողը յայտնի կը տեսնէ թէ պէտք էր որ ինչ կերպով ըլլայ նէ՝ մեծ խռովութիւն մը փրթէր։ Իսկ թէ որ նոյն խռովութիւնը՝ կրօնական կերպարանք ունեցաւ, կամ թէ աւելի ճիշդ խօսելու համար՝ կրօնական պատրուակի տակ սաստկացաւ նէ, ասոր պատճառն է՝ մերձաւորապէս սկիզբը ընողին՝ եկեղեցական, ու սկսած վէճին՝ կրօնական նիւթի վրայ ըլլալը, եւ միանգամայն միջին դարերու տէրութեանց եւ մանաւանդ Գերմանիայի կայսրութեան դրութիւնը, որոնք ըստ մեծի մասին կրօ-

նական կամ եկեղեցական հիմանց վրայ հիմնուած ըլլալով, զանոնք փոխելու համար եղած շարժման՝ հարկ էր որ կրօնական կերպարանք առնէր: — Հիմա հարկ է որ առջեւի պատմութիւննիս չսկսած՝ անոր մէջը տեսնելու երեւոյթներնիս աւելի դիւրըմբռնելի ընելու համար՝ առանձինն Գերմանիայի նոյն ժամանակուան եկեղեցական, ուսումնական ու քաղաքական վիճակին վրայ համառօտ տեսութիւն մը տանք:

Ա. Երբ որ Քրիստոս տէրն մեր՝ մարմնով երկրէն բաժնուելու ատեն՝ իր առաքեալներուն եւ անոնցմով բոլոր եկեղեցւոյն ըսած էր որ Մինչեւ աշխարհքիս վերջը հետերնին պիտի մնայ [1], եւ մասնաւորապէս իր մահուընէ քիչ մը յառաջ Պետրոսին զրուցած էր, թէ Ես քեզի համար աղաչեցի որ հաւատքդ չպակսի, եւ դուն երբեմն պիտի դառնաս եղբայրներդ հաստատես [2]. աս խօսքերով խոստացած էր որ իր օգնութիւնը եկեղեցիէն երբեք պիտի չպակսի, եւ իր եկեղեցին ու Պետրոս՝ ի յաջորդս իւր՝ երբեք հաւատոյ նիւթերու մէջ պիտի չպակսին կամ չսխալին: Քրիստոսի աս խոստումը սքանչելի կերպով ամէն ատեն կատարուած էր; թող եւ Պետրոսի յաջորդները՝ Հռոմայ քահանայապետները հաւատոյ նիւթերու մէջ երբեք չպակսելէն զատ, շատ անգամ իրենց եղբայրները՝ ուրիշ առաքելոց յաջորդները կամ հայրապետները կանգնած էին. եւ կամ Քրիստոսէն իրենց յանձնուած գլխաւոր իշխանութիւնը գործածելով՝ հաւատքներնուն մէջ պակսող, մոլորութեանց մէջ իյնող եւ նորէն ճշմարիտ հաւատք դառնալ չուզողները եկեղեցիէն մերժած դուրս հանած էին: Ասանկով եկեղեցին հաւատոյ վարդապետութեանց կողմանէ միշտ սուրբ եւ անարատ մնացած էր, եւ նոյնպէս ալ պիտի մնայ մինչեւ աշխարհքիս վերջը:

Բայց ամէն ատենուան հերետիկոսները եւ մանաւանդ բողոքողք աս բանս չեն ընդունիր, եւ ամէն կերպով կը ջանան ցուցընել որ եկեղեցւոյն հաւատքը շատոնցուընէ եւ գրեթէ իր հաստատութենէն մէկ դար ետքը, այս ինքն՝ առաքելոց մահուընէ անմիջապէս վերջը, սկսած էր նուազիլ, իր վարդապետութիւնները շատ բանի մէջ պղտորած էին, եւ ետեւէ ետեւ աւելի փոխուելով ու ապականելով՝ վեշտասաներորդ դարուն սկիզբները կամ Լուտերի երեւցած ատեն՝ բանն ան աստիճանի հա-

1. Մատթ. ԻԸ. 20: 2. Ղուկ. ԻԲ. 31, 32:

սած էր որ գրեթէ տեղ մը Քրիստոսի ճշմարիտ ու զուտ վարդապետութիւնը չէր գտնուեր։ Սակայն որչափ որ ասանկ ընդհանրապէս խօսած ատեննին՝ ձայներնին կը բարձրացընեն, այնչափ ալ ի մասնաւորի խօսելու ստիպուած ատեննին՝ նեղ մնալով եւ իրական բան մը չկրնալով գտնել, կը սկսին պլանդակ իմաստակութեանց ու զրպարտութեանց դիմել, եւ եկեղեցւոյն ասանկ վարդապետութիւններ տալ՝ զորոնք ինք չէ թէ միայն երբեք ընդունած եւ վարդապետած չունի, հապա միշտ մերժած եւ իբրեւ հերետիկոսութիւն դատապարտած է ու կը դատապարտէ։

Ասիկա իրենք ալ աղէկ գիտնալով, եւ ճանչնալով որ աս կողմանէ եկեղեցւոյն դէմ ճակատ ելլելը՝ յաղթուելու հետ նոյն է, հասարակօրէն աս մասը թող կու տան կամ շատ թեթեւ կ'անցնին, եւ եկեղեցականաց մէջ մտած բարոյական անկարգութեանց, բարուց ապականութեանց ու թուլութեանց կը դիմեն. եւ ամէն ճիգն ի գործ կը դնեն որ ցուցընեն թէ եկեղեցականք կամ եկեղեցին աս վիճակին մէջ ըլլալով՝ հարկ էր որ նորոգութիւն ըլլար։ Աս մասին մէջ ալ բողոքողք չափն արտաքոյ կարգի կ'անցընեն, մէկ երկու տեղ կամ քանի մը անձանց վրայ եղած անկարգութիւնը՝ իբրեւ ընդհանուր ամէն տեղ եւ բոլոր եկեղեցականաց վրայ գտնուող անկարգութիւն կ'ուզեն ցուցընել. մէկ իրական եւ ստոյգ անկարգութեան վրայ՝ զրպարտութեամբ հարիւր, չըսենք թէ հազար անկարգութիւն ալ իրենց կողմանէ կ'աւելցընեն. միշտ ալ ասանկ կը ձեւացընեն որ աս անկարգութիւնները եկեղեցւոյ մէջ իբրեւ օրինաւոր կամ գոնէ իբրեւ թոյլ տուեալ բաներ էին, ուր որ եկեղեցին զանոնք միշտ դատապարտած է, եւ երբեք իբրեւ օրինաւոր եւ ոչ իսկ իբրեւ թոյլ տուեալ բան սեպած չէ։ Բայց ինչպէս վերը ըսածներնիս կ'երեւայ, դժբախտութեամբ աս նիւթիս մէջ բողոքողաց ամէն ըսածն ալ բոլորովին սուտ եւ անհիմն չէ. աս ալ ստոյգ է որ աս անկարգութիւնները՝ որոնք Գերմանիայի մէջ ամէն տեղէն աւելի սաստիկ ու մեծ էին, թէ որ Լուտերին հանած շփոթութեանց կատարեալ պատճառ չեղան նէ՝ գոնէ առիթ տուին եւ բողոքողաց ձեռքը յարմար պատրուակ եղան ուզածնին յառաջ տանելու։ Եւ աս անկարգութիւնները չէ թէ միայն ստորին աստիճանի եկեղեցականաց մէջ կը գտնուէին,

հապա նաեւ մեծամեծներուն մէջ ալ տարածուած էին. այնպէս որ եկեղեցական կարգին պարծանք ու զարդ եղող շատ սուրբ եպիսկոպոսաց մէջ՝ անանկներ ալ կային, որոնք իրենց եկեղեցական աստիճանին բոլորովին նախատինք կ'ըլլային։ Նոյն իսկ Պետրոսի աթոռոյն վրայ երբեմն քանի մը քահանայապետներ նստած էին, որոնք վարքերնին՝ վարդապետութիւններնուն չհամաձայնցընելով, եկեղեցւոյն շինութիւն ըլլալու տեղ՝ իրենց անձնական պակասութիւններովը՝ գայթակղութեան պատճառ եղած էին։

Աս նիւթերուն վրայ աստանկ կը գրէ Պոսիւէ։ "Շատ դարերէ վեր ամէն մարդ եկեղեցական կարգին կանոնին նորոգութեան կը բաղձար։ Ո՜վ տար ինծի, կ'ըսէր Ս. Բեռնարդոս, որ չմեռած՝ եկեղեցին այնպէս տեսնէի, ինչպէս էր իր առջի ժամանակները։ Եւ թէ որ նոյն սուրբ մարդը մեռնելու ատեն բանի մը վրայ կը ցաւէր նէ՝ ան էր որ աս բաղձալի փոփոխութիւնը չէր տեսեր։ Բոլոր իր կենացը մէջ եկեղեցւոյն չարեացը վրայ կը հեծէր. եւ ժողովուրդները, եկեղեցականները, եպիսկոպոսներն ու նոյն իսկ քահանայապետները նոյն չարիքներէն զգուշացընելէն երբեք չէր դադրեր։ . . . Անկարգութիւններն իրմէ ետքը աւելի շատցած էին։ Հռոմայ եկեղեցին, եկեղեցիներուն մայրը, որ հինն ամբողջ դար ամենէն յառաջ օրինակ ըլլալու ճշդութեամբ մը եկեղեցական կարգն ու կանոնը բռնելէն զատ՝ բոլոր աշխարհքիս մէջն ալ հաստատուն պահած էր, հիմա նոյն չարիքէն ազատ չէր։ Այնպէս որ Վիէննայի ժողովքին ատենը (1311) մեծ եպիսկոպոս մը՝ որուն քահանայապետն յանձնած էր որ նոյն ժողովքին մէջ խօսուելու նիւթերը կարգի դնէ, աս սուրբ ժողովքին տեսնելու գործքերուն իբրեւ հիմ դրաւ թէ Պէտք է նորոգել զեկեղեցին ի գլուխն եւ յանդամս իւր։ . . . Ցուլիանոս կարդինալը՝ եկեղեցականաց եւ գլխաւորաբար Գերմանիայի եկեղեցականաց անկարգութիւնները Եւգինէոս Դ. քահանայապետին առջեւը դնելով, կը զրուցէր որ Աս անկարգութիւնները բոլոր եկեղեցականաց դէմ զժողովուրդը ատելութեան կը գրգռեն. եւ թէ որ ասոնք ուղղուելու չըլլան, վախնալու է որ աշխարհականք Հուսեանց պէս՝ եկեղեցականաց վրայ կը յարձակին, ինչպէս որ արդէն սաստկութեամբ կը սպառնան։ Թէ որ Գերմանիայի եկեղեցականները

շուտով չէին ուղղուիր նէ, կ'ըսէր, Բոհեմիացւոց (Հուսեանց) հերետիկոսութիւնը զսպուելէն ետեւ՝ անկից աւելի վտանգաւոր հերետիկոսութիւն մը դուրս կ'ելլէ․ որովհետեւ քիչ մը վերջը մարդիկ պիտ'որ սկսին ըսել թէ եկեղեցականք անուղղայ են եւ իրենց անկարգութեանց ճար գտնել չեն ուզեր։ ․․․ Մեջը դէմ ունեցած թոյներնին յայտնուելու կը սկսի․ քիչ մը վերջը Աստուծոյ հաճոյ պատարագ մը ըրած պիտի սեպեն, եթէ զեկեղեցականները նախատեն ու չարչարեն, եւ կամ ունեցածնին չունեցածնին ձեռուընէրնէն առնեն, զիրենք՝ իբրեւ Աստուծոյ եւ մարդկան ատելի եւ վերջին աստիճանի չարեաց մէջ ընկղմած մարդիկներու տեղ դնելով։ ․․․ Եւ աս ամէն անկարգութեանց յանցանքը Հռոմայ արքունեաց վրայ պիտի ձգեն,, ըսելով որ ասոնց համար հարկաւոր եղած ճարն հոգալու ետեւէ չինկաւ[3]։

Ա՛ս աստիճանի հասած էին չարիքները։ Բայց Աստուծոյ մասնաւոր հրաշքովը աս մեծամեծ չարեաց մէջ ալ եկեղեցին իր վարդապետութեանց անարատութիւնն ու սրբութիւնը պահած էր, եւ Հռոմայ եկեղեցին՝ նոյն իսկ Լուտերին վկայութեան նայելով՝ երբեք իր վճիռներուն մէջ սխալած կամ մոլորութիւն մը վարդապետած չէր[4]։ Միանգամայն նոյն չարիքները պատահած ատեն ալ եկեղեցւոյ մէջ շատ երեւելի սուրբեր ու սուրբ մարդիկներ ելած էին եւ կ'ելլէին։ Անոր համար ալ նոյն չարիքները ամենեւին պատճառ չէին կրնար ըլլալ եկեղեցիէն բաժնուելու․ ուստի եւ բոլոր բարեպաշտ մարդիկ թէպէտ եւ ասոնց վրայ կու լային կ'ողբային, թէպէտ եւ կը բաղձային որ կարելի ըլլար նէ՝ արիւննին թափելով կարգի բերեն ուղղեն, ի վերայ այսր ամենայնի երբեք եկեղեցւոյ հաւատքին վրայ տարակոյս մը կամ եկեղեցիէն բաժնուելու մտածութիւնը չէին ունենար։ Եւ ինչպէս որ Պօսիւէ կը զրուցէ, թէպէտ եւ բողոքողք ''իրենց կարծեցեալ նորոգութիւնը ջատագովելու համար՝ բոլոր եկեղեցական մատենագրաց՝ թէ ժողովրդեան եւ թէ նոյն իսկ եկեղեցականաց անկարգութիւններուն վրայ ըսածները

3․ Գիրք Ա․ Համ․ Ա։

4․ Աւասիկ Լուտերին խօսքը․ ''Պէտք է որ ամենուն հաւատքը՝ Հռոմայ եկեղեցւոյ դաւանած հաւատքին հետ համաձայնի։ ․․․ Յիսուսի Քրիստոսի շնորհակալ կ'ըլլամ որ մեծ հրաշքով մը աս միակ եկեղեցին աշխարհքիս վրայ կը պահէ․․․ այնպէս որ երբեք վճռով մը ճշմարիտ հաւատքէն հեռացած չունի,,։ Տես Գիրք Ա․ Գլ․ Դ․ Ծանօթ․ 26։

ժողված են... բայց աս բերած վկայութիւններնուն մէջ եւ ոչ մէկը կայ, որմէ ցուցուի թէ նոյն վարդապետներէն մէկը միայն մտքէն անցուցած ըլլայ որ եկեղեցւոյ հաւատքը փոխէ, ուզէ անոր պաշտամունքը՝ որն որ գլխաւորաբար կը կայանար ի սուրբ պատարագն, անոր հայրապետներուն եւ մասնաւորաբար քահանայապետներուն իշխանութիւնը կործանէ, որն որ ան նորատեսակ նորոգութեան վախճանն էր, որուն ճարտարապետն եղաւ Լուտեր"[5]։ Աս բանս ալ այնչափ յայտնի է որ նոյն իսկ Լուտեր եկեղեցւոյ դէմ ոտք ելլելէն վերջն ալ յայտնապէս կը խոստովանէր։ "Թէպէտ Հռոմ քաղաքը հիմա անանկ վիճակի մը մէջ է որ, կ'ըսէ տեղ մը, աւելի աղէկ կրնար ըլլալ, ի վերայ այսր ամենայնի ոչ աս բանը եւ ոչ ուրիշ պատճառ այնչափ մեծ է եւ կամ կրնայ ըլլալ՝ որ մարդուն հարկ ըլլայ նոյն եկեղեցիէն ելլել կամ բաժնուիլ"[6]։

Սակայն ինչպէս վերը ըսինք, ինք եւ իր կողմնակիցներն իրենց վախճանին հասնելու համար աս անկարգութիւններն աղէկ առիթ սեպեցին. ուստի եւ իրականները հազարապատիկ մեծցընելով եւ մտքերնէն նոր նոր [illegible] անկարգութիւններ ստեղծելով, անոնցմով ժողովուրդն ուղղափառութեան եւ ուղղափառաց դէմ կը գրգռէին։ Եւ աս եղաւ ան գլխաւոր միջոցներէն մէկը՝ որով Լուտերի բանկցուցած հրդեհն ան աստիճանի սաստկացաւ։

Բ. Վանք հիմա ուսումնական վիճակին։ Ինչպէս որ յայտնի է, միջին դարերու մէջ Եւրոպայի գրեթէ ամէն կողմերը ուսումն ու գիտութիւնը վերջին աստիճանի ողորմելութեան մէջ ինկած էր. չէ թէ միայն հասարակ մարդիկներուն այլ նաեւ ազնուականներուն մէջ՝ չըսեմ գիտուն մարդ՝ հապա կարդալ գրել գիտցող ալ քիչ կը գտնուէր։ Ժամանակ եղաւ որ մինչեւ կարդալ գրել չգիտնալը՝ պարծանք եւ հարստութեան ու ազնուականութեան նշան կը սեպուէր։ Կրնայ ըսուիլ որ նոյն ատենները Եւրոպայի բոլոր ուսումնականութիւնը՝ եկեղեցականաց եւ մանաւանդ կրօնաւորաց վրայ կեդրոնացած էր, եւ իբրեւ ուսումնական ընկերութիւն՝ միայն վանքերը կրնային նկատուիլ։ Աս վանքերուն մէջի անձինքներն եղան, որ ուսման կայծին բոլորովին մարիլն արգելեցին, եւ գիտութեանց պահպա-

5. Գիրք Ա. Հատ. Բ։

6. Տես էջ 61։

նութեան համար ըրած ուրիշ ծառայութիւններնէն զատ՝ ան գլխաւոր օգուտն ալ ըրին, որ շատերը հին ու հազուագիւտ ձեռագիրներն օրինակելով՝ անոնց բազմանալուն եւ կամ գոնէ չկորսուելուն եւ մինչեւ հիմա կամ մինչեւ տպագրութեան գիւտին ժամանակը պահպանուելուն պատճառ եղան։ Բայց արդէն կ'ենթադրուի որ ամէն վանքերուն մէջն ալ պէտք էր որ գըտնուէին նաեւ այնպիսի անձինք՝ որոնք նոյն ժամանակին աշխարհականներէն աւելի գիտուն ըլլային, որովհետեւ իրենց աշխատասիրութեան վիճակը չէր ներեր ուսմանց ետեւէ իյնալ։ Դարձեալ կրնայ ըլլալ որ այնչափ վանորէից բազմութեան մէջ այնպիսիներ ալ գտնուէին, որոնց մէջիններուն ամէնքն ալ՝ կամ իրենց աղքատութեան համար (որովհետեւ նոյն ժամանակները գրքերը շատ սուղ էին), կամ իրենց վիճակը բոլոր աշխատասիրութեան, երկրագործութեան վիճակ ըլլալուն համար, եւ կամ երբեմն նաեւ մեծերուն փոյթ չտանելովը՝ բոլորովին տգէտ եւ անուս ըլլային։ Բայց ինչպէս որ ըսինք, ասիկա բացառութեան պէս բան մըն էր, եւ ընդհանրապէս եկեղեցականաց եւ կրօնաւորաց վիճակը՝ իրաւամբ իբրեւ ուսումնականաց վիճակ կը նկատուէր։

Մեր գիտութեանց փոյթն ու եռանդը եւ ուսումնականութիւնը թէպէտ եւ շատ մենաստաններու մէջ մինչեւ վերջը հաստատուն մնաց, բայց կարծես թէ երբ որ սկսաւ աշխարհականաց մէջ ուսմանց սէրը զարթնուլ, երբ որ ան հին ձեռագիրները՝ որոնց երեսը նայող չեղած ժամանակը կրօնաւորները կ'օրինակէին, սկսան աշխարհականաց առջեւ յարգ ունենալ, երբ որ ասոնք նոյն մատենագիրներուն գեղեցկութեան զարնուելով ժամանակին անպիտան ու բարբարոսական լեզուն թող տալու եւ ան զարմացած գեղեցկութիւններնուն հետեւելու կը ջանային, մանաւանդ երբ որ տպագրութեան արուեստն ալ գըտնուելով՝ գրքերը դիւրութեամբ կը բազմանային ու կը տարածէին, եւ ալ հարկ չկար որ վանականները մեծամեծ դժուարութեամբ օրինակէին, նոյն ատեն կրօնաւորներէն շատերը իբրեւ թէ իրենց ընթացքը կատարածի պէս՝ սկսան կամաց կամաց ուսմանց անհոգ ըլլալ։ Ասով ան աշխարհականները՝ որոնք իրենց գիտութիւնը նոյն իսկ կրօնաւորաց ձեռքէն ընդունած էին, որոնցմէ շատերը կրօնաւորներուն հիմնած եւ անոնց առաջ-

նորդութեան տակ եղող ուսումնարաններուն մէջ կրթուած եւ ուսում սորված էին, առանց միտ դնելու որ տակաւին ծրչափ ուսումնական եւ գիտուն եկեղեցականներ ու կրօնաւորներ կան, եւ միայն անուններուն ու ագէտներուն նայելով՝ սկսան բոլոր եկեղեցականները եւ մանաւանդ կրօնաւորները իբրեւ անուսում ու ագէտ նախատել, եւ խօսքով թշնամանելը բաւական չսեպելով՝ իրենց գրուածոց մէջ ալ անոնց դէմ նախատական խօսքեր գրելէն չէին դադրեր :

Այս աշխարհական ուսումնականաց՝ կրօնաւորներուն եւ եկեղեցականներուն դէմ ունեցած ատելութեան ու թշնամութեան ուրիշ պատճառ ալ կար : Ասոնցմէ ոմանք Յունաց եւ Հռոմայեցւոց հին մատենագիրներուն ունեցած սէրերնին երբեմն չափէն անդին տանելով՝ միայն անոնց լեզուին գեղեցկութեան ու ոճոյն ընտրութեան հետեւիլը բաւական չէին սեպեր, հապա նաեւ անոնց հեթանոսական գաղափարներուն ու ծուռ փիլիսոփայական կարծիքներուն ալ ետեւէն կ'երթային կամ կը նմանէին : Այնպէս որ նորաձեւութեան մը պէս եղած էր ամէն բանի եւ մինչեւ հոգեւոր ու կրօնական նիւթերու վրայ խօսուած ատեն՝ հեթանոսաց դից անունը, հեթանոսական պաշտամանց բառերը մէջը խառնել . մինչեւ շատ անգամ Հայր Աստուած ըսելու տեղ՝ Արամազդ, Որդին Աստուած ըսելու տեղ՝ Ապողոն, Ս. Աստուածածին ըսելու տեղ՝ Անահիտ . . . կ'ըսէին : Անոր համար նոյն ատենուան ուսումնական եկեղեցականները վախնալով որ չըլլայ թէ կամաց կամաց ուսման ու գեղեցիկ ոճոյ պատրուակաւ՝ ագէտ ժողովրդեան մէջ հեթանոսական գաղափարներ ու ծուռ փիլիսոփայական կարծիքներ տարածուին, սկսան աս չափազանց նախնեաց հետեւութեան դէմ խօսիլ ու գրել, որով մէջերնին սաստիկ վէճեր ծագեցան : Եւ որովհետեւ ամէն նիւթոյ մէջ միջին տեղը կենալը եւ մէկ ծայրէն զգուշանամ ըսելով՝ մէկալ ծայրը չիյնալը դժուարին է, անոր համար աս եկեղեցական եւ վանական գրագէտներէն ոմանք իրենց եռանդեան մէջ չափն անցընելով, հեթանոսական գաղափարներէն զգուշութիւնը՝ մինչեւ լեզուին բառերուն ու ոճերուն ալ կը տարածէին, ուստի եւ չէին ուզեր հին հեղինակաց ոճովը գրել, ոմանք ալ չէ թէ աս նկատմամբ հապա միայն փառժութեամբ կամ մանաւանդ իրենց միջին դարու ապականեալ

լեզուին սէր ունենալով՝ նոյն լեզուաւ կը գրէին։ Ասով նոյն իսկ գրութեան կերպին ալ երկուքի բաժնուեցաւ. աշխարհական ուսումնականաց կամ Բանասիրաց լեզուն՝ ըստ մեծի մասին հին հեղինակաց լեզուին նման վայելուչ էր, իսկ կրօնաւոր ու եկեղեցական գրագէտներուն լեզուն ըստ մեծի մասին միջին դարերուն ապականեալ լեզուն։ Եւ թէպէտ վանականաց մէջն ալ շատ վայելուչ ու ընտիր ոճով գրողներ, եւ ասոր՝ հակառակ աշխարհականաց մէջ շատ բարբարոսական լեզուով գրողներ կը գտնուէին, ի վերայ այսր ամենայնի մեծ մասին նայելով եւ աշխարհական բանասիրաց նենգութեամբն այնպէս մը եղաւ իբրեւ թէ միայն աշխարհականք ընտիր լեզուով կը գրեն եւ միայն կրօնաւորք՝ բարբարոսական ոճով։

Իսկզբան աս վէճերն ու թշնամութիւնները առանձնական մարդիկներու մէջ էին, բայց վրան քիչ մ՚ատեն անցնելէն ետեւ՝ ընկերութիւններու եւ համալսարաններու հաղորդուեցան, այնպէս որ մէկ ուսումնարան մէկալ ուսումնարանին, մէկ համալսարան մէկալ համալսարանին դէմ չէ թէ միայն նախանձայոյզ, հապա նաեւ թշնամի եղան։ Ասկից զատ՝ աս երկու կողմնակցութեանց թշնամութեան մէկ պատճառն ալ ան էր, որ մէկը (աւելի կրօնաւորներուն կողմը) Արիստոտելեան, եւ մէկալը (աւելի աշխարհականներուն կողմը) Պղատոնեան փիլիսոփայութեան կը հետեւէին, եւ իրարու հետ աս կողմանէ ալ սաստիկ վիճման մէջ էին։

Այս թշնամութիւնն ու ատելութիւնը երբեմն նաեւ առանձնական դէպքերով ալ աւելի եւս կը սաստկանար։ Աս առանձնական դէպքերուն մէջ շատ երեւելի եղաւ եւ մեծ վրդովմունք հանեց Հրէական գրքերու պատճառաւ եղած կռիւը, որուն համառօտ պատմութիւնն աս է։ Փեֆերքոռն անունով մէկը Հրէական գրքերուն դէմ վէճ մը բանալով՝ կը պնդէր թէ բոլոր աս գրքերն այրելու է, որովհետեւ անոնց մէջ Քրիստոսի, Ս. Աստուածածնայ ու սրբոց դէմ սաստիկ հայհոյութիւններ կան։ Ասոր կողմը կը բռնէր գլխաւորաբար Գոլոնիայի համալսարանը. իսկ հակառակորդաց գլխաւորն էր Ռայխլին, որ յոյն, լատին եւ եբրայական լեզուներու ծանօթութեամբն եւ ուրիշ գիտութիւններովը նոյն ատենները շատ մեծ համբաւ ստացած էր։ Ասիկա կը զրուցէր որ Հրէական գրքերուն մէջէն

միայն անոնք այրուեցին՝ որոնց մէջ իրօք Քրիստոսի, Ս. Աստուածածնայ եւ սրբոց դէմ հայհոյութիւններ եւ կամ կաթողիկէ եկեղեցւոյ վարդապետութեանց դէմ մոլորութիւններ կան. իսկ Թալմուտը, մեկնութիւնները, տարեգրութիւնները եւ փիլիսոփայական ու բժշկական գրութիւնները պահուեցին։ Կամաց կամաց աս Նիւթիս վրայ եղած գրուածները շատցան, վէճերը սաստկացան, եւ վիճաբանութեան տաքութեան մէջ երկու կողմանէ՝ ալ չափն անցնելով, Պֆեֆերքորնին կողմնակիցները՝ որոնք ընդհանրապէս կրօնաւորներն էին, սկսան ըսել թէ հակառակորդներնին հերետիկոսութեան մէջ ինկած են, կրօնք վտանգի մէջ է, եւայլն. իսկ Ռոյխլինին կողմնակիցները սկսան ըսել որ կրօնաւորները նոյն իսկ Ս. Գիրքն ալ այրել կ'ուզեն։ Այսպէսով Հրէական գրքեր ըսելու տեղն՝ Ս. Գիրքն ալ մէջ մտաւ, քիչ մը վերջը Արիստոտէլ ու Պղատոն ալ Թատրն ելան։ Կրօնաւորաց ու բանասիրաց մէջ կամաց կամաց ազնուականներ ու ասպետներ մանաւանդ թէ իշխաններ ալ ասպարէզ իջան, եւ կռուին մէջ խառնուելով՝ սկսան գրուածքներ դուրս հանել։ Հուդդէն՝ նոյն ատենուան ասպետներուն ամենէն յանդուգը՝ որն որ բանաստեղծներուն կարգն էր, կրօնաւորներուն եւ ընդհանրապէս եկեղեցականներուն դէմ ունեցած ատելութիւնն յայտնելու համար Գծուծ մարդիկներու Նամակներ անունով գրուած մը հրատարակեց, որուն նման պիղծ ու գարշելի գրուածք շատ քիչ կը գտնուի։ Աս տեսակ գրուածքներով՝ որոնք չէ թէ միայն ուսումնականներու հապա նաեւ ռամիկներու մէջ ալ կը պտըտէին, ժողովրդեան մէջ ընդհանրապէս կրօնաւորաց դէմ մեծ ատելութիւն մը մտաւ, իբրեւ թէ իրենք մարդկային ազգի լուսաւորութեան եւ ուսմանց թշնամի են։ Եւ թէպէտ Լեւոն Ժ. քահանայապետը իր իմաստուն վճռովը աս կռուոյն վերջ տուաւ, որոշելով որ Հրէական գրքերը չայրին, բայց բանասիրաց ու կրօնաւորաց մէջ մնած ատելութիւնն առով ամենեւին չնուազեցաւ։

Կարծես թէ աս ատելութիւնն ու թշնամութիւնը վերջին ծայրը հասած էր երբ որ Լուտեր երեւցաւ. եւ բանասէրք ասիկա կրօնաւորները խոնարհեցընելու աղէկ միջոց մը սեպելով, հոգւով եւ մարմնով իր կողմը բռնեցին։ Այնպէս որ նոյն իսկ անոր բռնած ընթացքը չհաւնողներն ալ՝ կամ կրօնաւորներուն

կողմնակից եւ բանաւորաց Հակառակորդ չերեւնալու Համար, եւ կամ իրենց անձնական ատելութիւնն յագեցընելու Համար՝ չէ թէ միայն Լութերին դէմ չէին դներ, Հապա կ'ուրախանային ալ եւ քիչ մ'ալ կը նպաստէին։ Այսպիսիներուն մէջ ամենէն երեւելին էր Հոչակաւոր Երազմոսը։ Լութեր ալ տեսնելով որ իրեն դէմ գնող կրօնաւորները Հարստահարելու եւ ձեռք զարկած գործքը յառաջ տանելու Համար՝ բանաստեղծներէն որչափ օգնութիւն կրնայ գտնել՝ անոնց Հետ միացաւ, եւ այնպէս ձեւացուց որ իր դատն ալ անոնց դատին Հետ նոյն է, կամ թէ ինք մի եւ նոյն դատը պաշտպանելու եւ կրօնաւորներուն դէմ բանասիրաց վրէժխնդիր ըլլալու Համար ոտք ելած է, եւ այսպէս ինք իր կողմնակիցներովը բանասիրաց կողմնակցութեան Հետ միացաւ, որով շատ զօրանալով՝ ձեռք զարկածը սաստիկ յառաջացուց։

Գ. Աւը մնայ Հիմա քիչ մ'ալ Գերմանիայի նոյն ժամանակուան քաղաքական վիճակին միտ դնել, որն որ գրեթէ մինչեւ Հիմա ըսածներէս աւելի օգնեց լուտերական վէճին մեծնալուն որովՀետեւ ասիկա աւելի մեծ շաՀեր գրգռելով, եւ աս շաՀը փնտռողները աւելի զօրութիւն ու միջոց ունենալով՝ խռովութիւնը շատ սաստկացուցին։

Գերմանիայի կայսրութիւնը կամ պետութիւնը սաՀմանադրական տէրութիւն մըն էր, որուն գլուխը կամ կայսրը թէպէտ մինչեւ ի մաՀ կը տիրէր, բայց իշխանութիւնը ժառանգութեամբ չէր առներ, Հապա ընտրութեամբ։ Աս կայսրն ընտրողները՝ որոնք կայսրընտիր կամ ընտրող իշխան կ'ըսուէին, նոյն ժամանակները եօթը Հոգի էին, որոնցմէ երեքը եկեղեցական կամ արքեպիսկոպոս կ'ըլլային, իսկ չորսը աշխարՀական իշխան։ Եկեղեցական կայսրընտիրներն էին Մոգունտիայի, Գոլոնիայի ու Դրիերի արքեպիսկոպոսները, որոնք ինչպէս յայտնի է՝ ընտրութեամբ պէտք էր որ դրուէին, եւ Հասարակօրէն Գերմանիայի երեւելի իշխանական տնէ մը կ'առնուէին. ինչպէս օրինակի Համար՝ մեր աս պատմութեան սկսելու ատեն Մոգունտիայի կայսրընտիր արքեպիսկոպոսը՝ Պրանտենպուրկի սաՀմանակալ կոմսերուն ցեղէն էր։ Իսկ չորս աշխարՀական կայսրընտիրներն էին Բոհեմիայի թագաւորը, Պալատական կամ Ֆալցի կոմսը, Սաքսոնիայի դուքսը եւ Պրանտենպուրկի սաՀմանակալ կոմսը, որոնց

իշխանութիւնը ժառանգութեամբ յորդւոյ յորդի կ'երթար։ Ասոնք միանգամայն բոլոր կայսրութեան մէջ ամենէն երեւելի ու զօրաւոր իշխաններն էին։

Կայսրընտիրներէն վերջը կու գային ուրիշ մեծ եկեղեցական եւ աշխարհական իշխաններ, այս ինքն արքեպիսկոպոսք, եպիսկոպոսք, աբբայք, աւագերէցք, դքսեր, կոմսեր, սահմանակալ կոմսեր, աշխարհատէր կոմսեր, իշխանք եւ տեարք, որոնց իշխանութիւնը բոլոր իրենց կենացը ժամանակը կը տեւէր։ Եկեղեցականներուն մահուընէ վերջը՝ իրենց տեղը կ'անցնէին նորէն ընտրուած անձինքը, իսկ աշխարհական իշխաններուն կը յաջորդէին իրենց զաւակները։ Ասոնցմէ զատ նաեւ 50էն աւելի ազատ կամ պետութեան քաղաքներ կային, որոնց ամէն մէկուն մեծերը՝ գրեթէ վերը յիշուած իշխաններուն հանգիտապատիւ էին։ Կայսրընտիրները, եւ ուրիշ եկեղեցական ու աշխարհական իշխաններն ու ազատ քաղաքները, որոնց ամենուն մէկտեղ թիւը՝ 300ի կը հասնէր, անընդմիջապէս ընդ պետութեամբ կ'ըսուէին, որովհետեւ իրենք անմիջապէս կայսրմէ ետքը կու գային, եւ իրենց ու կայսեր մէջ ուրիշ միջին աստիճան մը չկար․ ասոնք նաեւ աւագանի ալ կ'ըսուէին․ նոյնպէս իրենց երկիրներն ու ինչքերը՝ պետութեան անընդմիջական երկիր եւ ինչք կ'ըսուէին։ Ասոնցմէ զատ 1400ի չափ ասպետական երկիրներ եւ ասպետներ ալ կային, որոնցմէ մինակ քանի մը հատը աւագանւոյն կարգին մէջ կը սեպուէին, իսկ մէկալները ուրիշ աւագանւոյն տակն էին։

Առջի կարգին մէջ եղող իշխանները կամ աւագանին՝ ըստ ամենայնի այնպէս էին ինչպէս երբեմն մեր նախարարները։ Ստոյգ է կայսրութեան ընդհանուր օրէնքներուն հնազանդելու էին, պէտք էր որ կայսեր հպատակէին, պատերազմի կանչած ատեն՝ պէտք էր որ իրենց զօրքն երթային կամ զօրքերնին խաւրէին․ բայց իրենք իրենց երկրին մէջ գրեթէ ինքնիշխան տէր էին, իրենց զօրքն ու արքունիքն ունէին, ստակ կը կոխէին, երկիրնին կայսրմէ անկախ կը կառավարէին, իրենց գաւառաժողովը կը ժողվէին, եւ անոր հետ մէկտեղ իրենց երկրին համար օրէնքներ կը դնէին։ Միայն այլեւայլ իշխաններու մէջ եղած յարաբերութեանց վրայ, նոյնպէս եւ ամէն մէկ իշխանին իր երկիրը կառավարելու կերպին վրայ զանազան ընդհանուր օ-

րէնքներ ու սահմաններ կային, որոնցմէ ամենեւին չէին կրնար խուսափիլ։

Կայսրը առանձին՝ կայսրութեան օրէնքները չէր կրնար փոխել կամ նոր օրէնք տալ, հապա աւագանւոյն հետ մէկտեղ, որ է ըսել՝ օրէնսդիր իշխանութիւնը կայսեր եւ աւագանւոյն ձեռքն էր։ Քանի մը տարի մէջ մը կայսեր որոշման համեմատ՝ կայսրութեան երեւելի մէկ քաղքին մէջ աւագաժողովը կը գումարուէր, կամ աւագանին (որոնց մէջն էին նաեւ ազատ քաղաքաց պատգամաւորները) խորհրդի կը ժողվուէր, եւ հոն տէրութեան ընդհանուր գործքերուն վրայ խօսուելէն ետեւ՝ առաւելութեամբ կամ բազմութեամբ քուէից որոշուածը՝ կայսրութեան օրէնք կը սեպուէր։ Կայսրն ալ աւագաժողովին մէջ կը մնանէր ու գահերէց կը նստէր։ Բայց թէ ինք եւ թէ իշխանները անձամբ գալու տեղ՝ կրնային տեղերնին փոխանորդ կամ պատգամաւոր խաւրել, որոնք զիրենք խաւրողներուն ձայնն ու քուէն կ'ունենային։

Իսկ բոլոր կայսրութեան ընդհանուր գործադիր իշխանութիւնը՝ միայն կայսեր ձեռքն էր. բայց աս իշխանութիւնը մանաւանդ վերջին ատենները սաստիկ տկարացած էր, այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ ամէն մէկ իշխան իրրեւ բացարձակ ու անկախ տէր ուզածը կ'ընէր, չէ թէ միայն իր երկրին հապա նաեւ բոլոր կայսրութեան նկատմամբ։ — Աս կայսերական իշխանութեան տկարանալուն շատ պատճառներ նպաստած էին, որոնց գլխաւորներէն մէկն էր նոյն իշխանութեան՝ ընտրութեամբ ըլլալը։ Կայսր մը մեռնելուն պէս՝ կայսերութեան ետեւէ ըլլողները կը սկսէին կայսրընտիրներուն խոստմունքներ ընել, իրարու դէմ նենգութիւններ բանեցընել։ Կայսրընտիրներն ու աւագանին ալ նոյն ատենները իրենց անձնական իշխանութիւնը մեծցընելու համար զանազան պահանջմունքներ կ'ընէին, զորոնք հարկաւօրէն կ'ընդունէին ալ։ Ասով գրեթէ ամէն անգամ կայսր ընտրուած ատեն՝ աւագանին նոր նոր իրաւունքներ ձեռք կը բերէր, եւ կայսրական իշխանութիւնն ամէն անգամ աւելի կը տկարանար։ Դարձեալ շատ անգամ կայսրընտիրները՝ տէրութեան ընդհանուր բարւոյն միտ դնելու՝ իրենց անձնական շահին համաձայն սերտած մարդիկնին կ'ընտրէին. օրինակի համար զԿարոլոս Ե. ան պատճառաւ ընտրեցին, որովհետեւ անիկա ու-

բիչ տեղ ընդարձակ տէրութիւն ունենալով, չէր կրնար Գերմանիայի գործքերուն աղէկ միտ դնել, որով իրենք ուզածնին կըրնային ընել։ Անկից ալ զատ ան ցեղերը՝ որոնց մէջէն հասարակօրէն կայսր կ'ընտրուէր, իրարու դէմ մեծ թշնամութիւն կամ գոնէ նախանձախնդրութիւն կ'ունենային, եւ երբ որ մէկ ցեղէն կայսր կ'ընտրուէր, մէկալ ցեղերուն իշխանները իրարու հետ միաբանելով՝ տիրող կայսեր ցեղին դէմ կը գործէին եւ անոր ազդեցութիւնը տկարացընելու կը ջանային։ — Կայսերական իշխանութեան տկարանալուն սա ալ շատ կ'օգնէր որ կայսրը անանկ ընդարձակ երկրի մը համեմատ բանակ ու զօրք չէր ունենար, հապա թէ որ Գերմանիայի մէջ երկիր ու տէրութիւն ունեցող իշխան մըն էր նէ՝ կայսր ըլլալէն վերջն ալ միայն այնչափ զօրք կ'ունենար՝ որչափ որ կայսր չեղած իր առանձին երկրին մէջ ունէր. իսկ թէ որ ուրիշ Գերմանիայէ դուրս երկրի մը իշխան էր նէ՝ ան իր առանձնական գերմանացի չեղած զօրքը կայսրութեան երկրին մէջ չէր կրնար խօթել։ Ուստի եւ հարկ ունեցած ատենն՝ պէտք էր որ աւագանւոյն դիմէր եւ անոնցմէ զօրք ուզէր, որոնք թէպէտ եւ պարտաւոր էին տալու, ինչպէս որ վերը ըսինք, բայց ան ալ ստոյգ է որ միայն ուզած ատեննին կու տային, եւ չուզած ատեննին՝ միշտ իրենք զիրենք արդարացընելու պատճառանքներ կրնային գտնել։ — Վերջին ժամանակներն ուրիշ չարիք մ'ալ աւելցաւ, որն որ վերը յիշատակեցինք. այս ինքն թէ կայսրը Գերմանիայէն դուրս ընդարձակ երկիրներ ունենալով՝ գրեթէ միշտ կայսրութեան երկիրներէն դուրս կը մնար, եւ իր բացակայութեան տեղն՝ ամէն մարդ ուզածը կ'ընէր։ Աս մեծ չարիքին առջեւը քիչ մ'առնելու համար՝ կառավարութիւն անուամբ զանազան իշխաններէ կազմուած ժողով մը դրին Ռեկենսպուրկ քաղաքը. բայց յայտնի է որ աս ալ բոլորովին անզօր ու տկար բան մըն էր, եւ ամենեւին գործք մը գլուխ չէր կրնար հանել։ — Աս որ վրայ շատ անգամ ան ալ կ'աւելնար որ կայսրը դրսի երկիրներու հետ պատերազմ ընելու ստիպուելով՝ չէր կրնար Գերմանիայի իրաղութեանց ինչպէս որ պէտք է նէ՝ միտ դնել, մանաւանդ իշխաններէն զօրաց օգնութիւն առնելու կարօտութիւն ունենալով՝ կը ստիպուէր ուզածէն ու պատշաճ եղածէն շատ աւելի իրենց զիջանել։

Նորդէն ինք իրմէ կը հետեւի թէ որչափ որ մէկ կողմանէ կայսեր իշխանութիւնը կը տկարանար, այնչափ ալ մէկալ կողմանէ աւագանւոյն իշխանութիւնը կը մեծնար ու կ՚ընդարձակէր ։ Այսպէսով կամաց կամաց ամէն մէկ իշխան ինքը զինքը կատարեալ բացարձակ, անկախ եւ ինքնագլուխ տէր սեպելով՝ կը համարձակէր ամէն ուզածն ընել, առանց ամենեւին միտ դնելու ոչ կայսեր իշխանութեան, ոչ պետութեան օրէնքներուն, ոչ ալ իրմէ տկարներուն իրաւանց ։ Մինչեւ իրարու երկիր ասպատակութիւններ, աւարառութիւններ, եւ մէկը մէկալին հետ կարգաւորեալ պատերազմներ կ՚ընէին ։ Եւ թէպէտ չէկրնար ըսուիլ որ ամէն գերմանացի իշխան աս աստիճանի յանդգնութեան հասած էր, եւ թէ նոյն չարիքները ամէն տեղ հաւասարապէս կը գործուէին, բայց աս ալ ստոյգ է որ մեծ մասը նոյն կերպով կը վարուէր . մանաւանդ թէ ոմանք ալ կային որ սահմանով գոհ չըլլալով՝ աւելի մեծագոյն անիրաւութիւններ ու չարիքներ կը գործէին ։ Եւ գլխաւորաբար ասպետները աս տեսակ անիրաւութեանց եւ յափշտակութեանց մէջ ամէն չափն ու սահմանը կ՚անցնէին ։ Շատերը կային որ դիպուածական յափըշտակութիւններէ եւ սպանութիւններէ զատ՝ իրենց դղեակներն աւազակներու այր դարձընելով՝ ճամբաներուն վրայ կարգաւորեալ աւազակութիւն կ՚ընէին ։ Ո՛չ ինչք ապահով էր, ոչ պատիւ, ոչ կեանք, որովհետեւ աս ասպետաց աչքին առջեւ ամենեւին սուրբ բան մը չկար ։

Ստոյգ է 1494ին Մաքսիմիլիանոս Ա. Դատաւորական իշխանութիւնն ի գործ դնելու համար՝ կայսերական սենեակի դատաստանարանը կամ գերագոյն դատաստանարանը դրած էր (Ֆրանքֆուրդ քաղաքը . ետքը Շփայէր փոխադրուեցաւ), որն որ աւագանւոյն մէջ եղած վէճերն ու խնդիրները կը քննէր, կայսերական իշխանութեան եւ պետութեան օրինաց դէմ յանցանք ընող իշխաններուն վրայ պատիժներ կը դնէր . բայց յայտնի է որ իր որոշմունքները մոլիկ ընող շատ քիչ կը գտնուէր, որովհետեւ որոշածն ի գործ դնել տալու զօրութիւն չունէր ։

Նաս ինքեան կը տեսնուի որ ինչպէս դիւրին էր աասնկ վիճակի մէջ գտնուող երկիր մը յեղափոխութիւն հանել, եւ թէ փոքր պատճառ մը ինչչափ մեծամեծ շփոթութիւններու առիթ կրնար տալ ։ Բայց ուրիշ միտ դնելու քանի մը բան ալ

կայ, որմէ խուզլան ըսածնիս՝ աւելի կը հաստատուի, այս ինքն թէ աս եղած շփոթութիւնները ինչու կրօնական կերպարանք ունեցան։ — Եկեղեցական իշխանաց Գերմանիայի մէջ ունեցած աշխարհական իշխանութիւնը՝ զիրենք ատելի կ'ընէր գըլխաւորաբար ան աղնուականներուն կամ ասպետներուն, որոնք կամ անոնց աշխարհական իշխանութեան տակն էին, եւ կամ երկիրնին՝ անոնց տէրութեան երկրին մօտ էր։ Եւ թէպէտ աս աղնուականներն ու ասպետները՝ բուն աշխարհական իշխաններն ալ կ'ատէին եւ անոնց ալ թշնամի էին, բայց որովհետեւ շատ դժուարին էր անոնց իշխանութիւնը յափշտակել, եւ գիտէին որ մէկու մը դէմ ելլենէ՝ զամէնքն ալ կամ շատերը իրենց դէմ կը յարուցանեն, ուր որ եթէ եկեղեցականներուն դէմ ելլէին նէ՝ կը յուսային որ գուցէ նոյն իսկ աշխարհական իշխաններէն օգնութիւն կը գտնեն, անոր համար միշտ ամէն կերպով կը ջանային զեկեղեցական իշխանները հպատակներնուն առջեւն ատելի ընել, անոնց դէմ գրուածներ դուրս կը հանէին, երբեմն երբեմն ալ երկիրներնուն մէջ փոքր ապստամբութիւններ կ'ընէին։ Դարձեալ ան մեծ քաղաքները՝ որոնք եկեղեցական իշխանաց իշխանութեան տակն էին, ամէն կերպով ետեւէ կ'իյնային որ նոյն ժամանակուան կառավարութեան կերպը փոխուի, որպէս զի իրենք անոնց իշխանութեան տակէն ելլելով ինքնագլուխ ըլլան, եւ ուրիշ ազատ քաղաքներուն պէս՝ պետութեան անընդմիջական աւագանւոյն հաւասար սեպուին։ — Ասկից զատ՝ որովհետեւ եպիսկոպոսարաններէն ու աբբայարաններէն ոմանք մեծ հարստութիւն ունէին, անոր համար իշխաններն ու ասպետները, մանաւանդ անոնք՝ որոնք իրենց շռայլութեամբն ու անառակութիւններովը հայրենական ինչքերնին վատնած էին, եւ կամ անոնք՝ որոնց հարստութիւնը չէր հաւասարեր նոյն ժամանակները ձեռք ձգած իշխանութիւններնուն, մեծ փափաքով յարմար առթի մը կը սպասէին որ նոյն եկեղեցական ինչքերն յափըշտակեն։

Աս ատելութիւնը վերջին ժամանակները մասնաւոր պարագայով մը արտաքոյ կարգի սաստկացած էր։ — Շատ կայսրներ ջանացած էին որ յափշտակիչ եւ աւազակաբարոյ ասպետներուն չարագործութիւնն արգելէն. բայց անկարելի եղած էր։ Սակայն վերջին տարիները Մաքսիմիլիանոս Ա. գլխաւորաբար

Գ Ի Ր Ք Ա

ԼՈՒԹԵՐԻ ԾՆԸՆԴԵՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՎԱՐԴՊՈՒՐԿԷՆ ԵԼԼԵԼԸ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ա

Լութեր մինչեւ ներողութեանց վէճը

Լութերի ծնունդն ու դաստիարակութիւնը։ Ուսում առնելու համար Մակդեբուրգ, Այզենախ ու Էրֆուրդ կ'երթայ։ Վանք կը մտնէ, կրօնաւոր ու քահանայ կ'ըլլայ։ Վիթթէնպերկի երթալն ու փիլիսոփայութեան դասատու ըլլալը։ Հռոմ կը երթայ, ու ետ դառնալէն ետքը աստուածաբանութեան վարդապետ կ'անուանուի։ Լութերին ունեցած ներքին խռովութիւններուն պատճառը։

1483 — 1517

ՄԱՐՏԻՆՈՍ Լուտեր 1483ին Նոյեմբերի 10ին Սաքսոնիայի Այսլեպէն քաղաքը ծնաւ [1]։ Հօրը անունը Յովհաննէս Լուտեր էր, իսկ մօրը՝ Մարգարիտա Լինդեման, որոնք թէպէտ աղքատ ու գեղացի, բայց կ'երեւայ որ պարկեշտ ու առաքինի մարդիկ էին, եւ միանգամայն ան ժամանակին ու վիճակներնուն ներածին չափ՝ ուսման սէր ունէին։ Անոր համար ալ մեծ փոյթ ունեցան որ Մարտինոսը չէ թէ միայն աստուածպաշտութեամբ մեծցընեն, հապա նաեւ ետեւէ ինկան որ ուսմանց մէջ ալ աղէկ կրթուի։

Մարտինոսին ծնանելէն մէկ քանի ամիս ետքը ծնողքը տեղերնէն ելան ու Մանսֆելտ գացին [2]։ Հոն երբ որ տղան քիչ մը մեծցաւ, սկսան զինքը քաղքին դպրոցը ղրկել. բայց ինք որչափ կամապաշտ ըլլալը՝ ան տենէն կը ցուցընէր, ու վիզը լծի տակ ձգել չէր ուզեր։ Եւ որովհետեւ ծնողքը իսկզբանէ

1. Ինչպէս որ հաւատք չենք ընծայեր ու չենք յիշեր մէկ քանի աննշան ուղղափառ հեղինակներու՝ Լութերի ծննդեան վրայ պատմած քանի մը այլանդակ ու անճոռնի դէպքերը, զորոնք բոլոր անուանի ուղղափառ հեղինակներն ալ բանի տեղ չդնելով՝ չեն յիշեր կամ կը հերքեն, այսպէս ալ աւելի ծիծաղելու եւ արհամարհելու քան թէ յիշելու արժանի կը սեպենք շատ բողոքող հեղինակներուն (որոնց մէջ նաեւ քանի մը երեւելիներ ալ կը գտնուին) իր ծննդեան վրայ պատմած զարմանալի հրաշքներն ու արտաքոյ կարգի նշանները, եւ իր վրայ եղած տեսիլքներն ու մարգարէութիւնները, զորոնք Լէօշէր (Գործք Նորոգութեան, Մասն Ա. Եր 145....) մէկիկ մէկիկ կը դնէ։ Բայց քիչ մը ետքը՝ իր վրայ եղած մէկ տեսիլքը պիտ'որ պատմենք, որմէ՝ հաստերը յիշատակածներնուս ինչպէս բան ըլլալը կ'իմացուի։

2. Նոյն տեղը քանի մը տարի վերջը չէ թէ միայն չափաւոր ընչից տէր եղան, հապա նաեւ Յովհ. Լուտեր քաղաքացւոց աւելի մեծ պատիւ ստանալով՝ քաղքին կառավարութեան գործքերուն մէջ մտաւ։

աս մոլութեան դարման տանիլ կ'ուզէին եւ հետը շատ անգամ խստութեամբ կը վարուէին, երբեմն երբեմն ալ կը ծեծէին, անոր համար անգամ մը տղան ձգեց անէն փախաւ [3]: Ինք ետքը շատ անգամ իր ծնողացը խստութեան վրայ կը տրտնջէր, ըսելով որ թէպէտ զիս կը սիրէին եւ ըրածնին իմ բարւոյս համար կ'ընէին, բայց հետս չափէ դուրս խստութեամբ կը վարուէին, ու տուած պատիժներնուն մէջ պատշաճ չափը չէին պահեր: Ցեղ մ'ալ վանք մտնելուն պատճառը՝ ծնողացը խստութիւնը կը դնէ [4]: Աս խստապարանոցութիւնն ու կամապաշտութիւնը դպրոցին մէջն ալ շատ անգամ ցուցընելուն համար՝ հոն ալ ծեծ կ'ուտէր. անգամ մը մինչեւ կէսօր տասնուհինգ անգամ ծեծ ուտելը՝ ետքը ինք բերնովը բարեկամներուն կը պատմէր [5]:

Քանի մը տարի աստնկ յառաջ երթալէն ետեւ՝ երբ որ Մարտինոս տասնուչորս տարուան եղաւ՝ հայրը ուզելով որ բարձրագոյն ուսմանց զբաղի, առաւ զինքը Մակտեպուրկ քաղաքը Փրանկիսկեանց դպրոցը խաւրեց (1497), ուր որ աղքատ տղոց առանց ստըկի ուսում կը սորվեցընէին: Բայց որովհետեւ, վերը ըսածներնուս պէս, ծնողքը դեռ նոյն ատենները աղքատ էին, անոր համար հարկ եղաւ որ Մարտինոս հոնտեղը մուրալով իր ապրուստը հոգայ. ուստի փողոցներու մէջ պտըտելով՝ պզտիկութենէ սորված երգերը տներուն առջեւը կ'երգէր, նոյնպէս շատ անգամ ալ եկեղեցւոյ մէջ հոգեւոր երգեր կ'երգէր, որով քիչ մը ստակ ձեռք կը բերէր: Սակայն հազիւ տարի մը աս կերպով կրցաւ Մակտեպուրկ ապրիլ. ետքը բաւական առողջութիւն չգտնելով՝ ելաւ Թուրինգիայի Այզենախ քաղաքը գնաց, ուր որ մօրը ազգականները կային, եւ հոն ալ Փրանկիսկեանց դպրոցը մտաւ: Կ'երեւայ որ ազգականները չուզեցին կամ չկրցան իրեն օգնութիւն ընել, ինչու որ հոն ալ ստիպուեցաւ Մակտեպուրկ ապրածին պէս ապրիլ: Բայց աս կողմանէ բախտը նոյն վերջին քաղքին մէջ աւելի բանեցաւ. օր մը ըստ սովորութեան տան մը առջեւ ողորմութիւն առնելու համար երգած ատեն՝ պատուհանը կին մ'ելաւ, ու երգածը մտիկ ընելէն ետեւ՝ քիչ մը ստակ վար նետեց: Լուտեր՝ իրեն ան բարերարութիւնն ընողը տեսնելու եւ շնորհակալ ըլլալու համար աչուըները վեր վերցուց. իսկ կինը՝ որ նորահասակ որբեւարի մըն էր, ձեռօք նշան ըրաւ որ վեր գայ, եւ անկէ ետեւ քովը պահեց ու հետը սեղան կը նստեցընէր: Աս որբեւարիին սեղանին վրայ ու անոր բերնէն սորվեցաւ նորոգիչը ան աշխարհային

3. Խօսք սեղանոյ, լատ. Հատ. Բ. 400. Բ:

4. Աս խօսքերը Կուստաւ Ֆրեյթէր (Գլ. Ա. 6.) բառ առ բառ կը բերէ:

5. Խօսք սեղանոյ, լատ. Հատ. Բ. 414: Ռանքէ, Գիրք Բ. Գլ. Ա. Հատ. Ա. 293: Ուլենպերկ, Գլ. Ա. Հատ. Բ.

ու անվայել ոտանաւորը, որն որ ետքը միշտ բերանն ունէր, ու իր աստուածաշնչին թարգմանութեան Առակաց գրքին Լ. գլխին եզերքը գրեց. այս ինքն թէ "Երկրիս վրայ կանանց սիրոյն պէս սիրելի բան մը չկայ, թէ որ մէկու մը վիճակելու ըլլայ,,[6]: — Մարտինոս աս քաղաքը երեք տարիի չափ կեցաւ. դպրոցը գլխաւորաբար քերականութիւն ու լատիններէն լեզու կը սորվէր. իսկ տունէն եղած ատենները՝ իր գեղեցիկ երգերովը բարերարը կը զբօսցընէր. եւ որովհետեւ երաժշտութիւնը շատ կը սիրէր, անոր համար որբեւարին իրեն քանի մը նուագարաններ գնեց, որոնք առանց վարպետի սորվեցաւ:

Լուտեր անգամ մը ուսմանց քաղցրութիւնը ճաշակելէն ետեւ՝ ալ ինքը զինքը բոլորովին ուսում ու գիտութիւն սորվելու տուաւ. եւ աւելի եւս յառաջանալու համար՝ ելաւ Էրֆուրդ գնաց (1501) ու նոյն քաղքին անուանի համալսարանը մտաւ: Հայրն ալ աս բանին չէ թէ միայն սիրով հաւանութիւն տուաւ, հապա ան ժամանակները բաները քիչ մը շիտկած ըլլալով՝ իրեն ստակ ալ կը խաւրէր: Մարտինոս հոնտեղը ի-սկզբան բոլորովին փիլիսոփայութեան ետեւէ եղաւ, կամ "Դօթը ազատական արուեստները սորվեցաւ, որոնք որ հիմա փիլիսոփայական գիտութիւնը կը կացուցանեն,,[7]: Շատ անգամ Լատինացւոց երեւելի մատենագիրները կը կարդար, երբեմն երբեմն ալ լատիններէն աստուածաշունչ: Փիլիսոփայութիւնը լմնցընելէն ետեւ՝ փիլիսոփայութեան[8] կամ ազատական արուեստից[9] վարդապետ անուանուեցաւ (1503), եւ ետքը սկսաւ իրաւագիտութիւն սորվիլ: Աս գիտութիւնը սորվելու ստիպեցին զինքը թէ հայրը եւ թէ իր բարեկամները, յուսալով որ իր սուր ու յաջողակ միտքը երեւելի կ'ըլլայ:

Ուսման զբաղելու ատեն Լուտեր միշտ խղճի անհանգստութեան մէջ կ'իյնար, որով եւ վիճակին վրայ գոհ չէր. բայց աս ատենները պատահած մէկ երկու դէպքէն շարժելով՝ իր վիճակը բոլորովին թող տուաւ[10]: Նախ՝ համալսարանի ընկերներէն մէկը՝ որուն հետ շատ սիրով կապուած էր, սպաննուեցաւ. Լուտեր ասով արդէն այլայլած էր, մէյ մ'ալ քիչ մը

6. Խօսք սեղանոյ, 442: — Ոտանաւորին սկզբնագիրն աս է.
Nichts liebers ist auf Erden,
Denn Frauen Lieb' wem sie' mag zu
Theil werden.
որուն բառ առ բառ թարգմանութիւնն է վերը դրածնիս, եւ ուրիշ իմաստ հանելն անկարելի է: Անոր համար չեմ գիտեր աս խօսքս ինչպէս կրնայ ատանկ թարգմանուիլ. "Բան մը չկայ երկրի վրայ այնչափ քաղցրագոյն՝ որչափ բարեպաշտ կնոջ մը սէրը,,. ինչպէս որ կը թարգմանէ մէկը, Պատմ. ԺԶ. Դարու Բարեկարգ. Հատ. Ա. 10:

7. Կուստաւ Ֆիցեր, Գլ. Բ. 16:

8. Մելանքթոն, Էջ 5:

9. Մաթեսիոս, Ճառ Ա. 4. Բ:

10. Նոյնը, Ճառ Ա. 4. Բ: Մելանքթոն, Էջ 6:

դրուածները կը կարդար: Քիչ մը վերջն ալ քահանայ ձեռնադրուեցաւ: Քահանայ ըլլալէն ետեւ՝ դեռ առջի պատարագը չըրած՝ բարեկամներէն մէկուն այսպէս կը գրէ. «Աստուած փառաւորեալը, որ իր ամէն գործքերուն մէջ սքանչելի է, իր անսահման ողորմութեամբը զիս ողորմելի ու տառապեալ մեղաւորս կանչեց եւ սանկ կարգի արժանի ըրաւ: Ես ալ Աստուծոյ աս մեծ բարերարութեան՝ ձեռքէս եկածին չափ՝ կ'ուզեմ երախտագէտ ըլլալ ու ինծի յանձնուած պաշտօնն աղէկ կատարել: Աղօթք ըրէ ինծի համար որ զոհս կամ պատարագս Աստուծոյ աչացը հաճելի ըլլայ» [18]: — Առաջին անգամ պատարագ ըրած ատեն (1507ին, Մայիսի 2ին), երբ որ քահանայագործելու մօտ էր, վրան այնպէս սաստիկ վախ ու խռովութիւն մը եկաւ, որ եթէ առաջնորդն արգելած չէր ըլլար նէ, կ'ուզէր պատարագը կիսկատար թողուլ ու եկեղեցիէն դուրս փախչիլ [19]:

Լութեր քահանայ ըլլալէն ետեւ՝ առջինէն աւելի հոգեւոր կրթութիւններու եւ ուսմանց ետեւէ ինկաւ. բայց անոնցմէ համ մը չէր առներ: Միշտ խղճմտանքը զինքը կը տանջէր իբրեւ թէ մեծ մեղաւոր է, որով շատ անգամ յուսահատութեան խորհուրդներու մէջ կ'իյնար [20]: Աս ներքին անհանգստութիւններն ու խռովութիւնները առողջութեան վրայ ալ մեծ ազդեցութիւն մ'ընելով՝ կամաց կամաց ոյժը կը նուազէր, մարմինը կը հիւծէր կը մաշէր ու երեսին գոյնը կը նետէր: Առաջնորդներն ու ընկերները իրեն խրատ կու տային որ սանկ մտածմունքները մտքէն հանէ, եւ Աստուծոյ ողորմութեան ու Քրիստոսի արդեանցը վստահի. բայց աս ամէն խրատները վրան ազդեցութիւն մը չէին ըներ [21]: Շատ անգամ բոլոր գիշերը

18. Աս. Կուստ. Ֆրեյթերի, Գլ. Բ. 29. եւ տս. Օտեննի, Հատ. Ա. Գլ. Ա. 14:

19. Խօսք սեղանոյ, լատ. Հատ. Բ. 13, 14:

20. Լութեր ինքը աս բանս կը խոստովանի իր մէկ քարոզին մէջ: Տես տր. Ռոնտէլէ, Գէրք Բ. Գլ. Ա. Հատ. Ա. 296:

21. Կուստաւ Ֆրեյթէր, Գլ. Բ. 31: — Բլանք (Գէրք Ա. Հատ. Ա. 55—57.) կը պատմէ որ Սդաուփից (Գերմանիայի Օգոստինեանց գաւառապետը) Լութերին բնակած վանքը գալով եւ անոր տրտմութիւնը տեսնելով՝ սկսաւ հետը մեծ քաղցրութեամբ վարուիլ, եւ կամաց կամաց զինքը հոն բերաւ որ, կ'ըսէ, «խոստովանանքի մէջ սիրով բաղձալին իրեն բանայ»: Աստի թէ գտնելով՝ զինքը աղէկ մը խրատեց, մտած ճամբուն մէջ աղէկ յառաջանալու միջոցները ցուցուց, եւ հօր մը պէս իրեն յայտնեց որ աս կրած փորձութիւնները չէ թէ միայն իր յառաջադիմութեան կ'օգնեն, հապա՛ միանգամայն Աստուծոյ իր վրայ ունեցած մասնաւոր խնամքը նշան են. որովհետեւ Աստուած շատ անգամ սաստիկ փորձութիւնները անանկ մարդիկներու կը խաւրէ, ըսաւ, որոնք որ իբրեւ գործիք ընտրած է իր մասնաւոր դիտմունքները կատարելու: Եւ իրեն հասկըցուց որ ասոնցմէ կրնայ հետեւցընել թէ պէտք է որ Աստուած զինքը արտաքոյ կարգի բանի մը համար ընտրած ըլլայ. եւ սաանձինն խրատեց որ նոյն ատենէն սա ամէն բանին պատրաստուի, որուն որ Աստուած զինքը

աղօթքով կ'անցընէր, սակայն ժամերով եկեղեցւոյն մէջ ծնկի վրայ ինկած ու ձեռուըները վեր վերցուցած՝ աչուըներէն արցունք թափելով՝ աղօթք կ'ընէր։ Առտու մը կրօնակիցները տեսան որ սովորական ատեն խցէն դուրս չ'ելլեր, եւ կասկածի երթալով՝ եկան դուռը զարկին. բայց ո՛չ բացող եղաւ ո՛չ ալ ձայն տուող։ Ան ատեն դուռը կոտրեցին ներս մտան. ի՛նչ կը տեսնես, Լուտեր մեռածի պէս գետինը փռուած՝ հազիւ թէ շունչ կ'առնէր։ Շատ ջանացին որ արթընցընեն, եւ երկայն ատեն վերջը երաժշտական գործիքներով հազիւ կրցան խելքը գլուխը բերել [22]։

Անգամ մը ատանկ խորհուրդներու մէջ ընկղմած կեցած ատեն՝ ծեր կրօնաւոր մը վրան գթալով իրեն ըսաւ. Ե՛ղբայր, ես զքեզ տառապեցընող վշտերուն դեղ մը գիտեմ։ — Ի՞նչ է ան դեղը, ըսաւ Լուտեր դողալով։ — Կրօնաւորը պատասխան տուաւ թէ Հաւատքը։ — Հաւա՞տքը, կրկնեց Լուտեր, որ աս բառը լսելով՝ աւելի եւս դողալու սկսած էր. Հաւա՞տքը։ — Հա՛, ըսաւ ծերունին, հաւատքը. ինչու որ հաւատալ՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ սիրել, եւ ով որ կը սիրէ՝ երանելի է։ — Ան ատեն Լուտերի աչուըները սկսան զուարթանալ, եւ շատ անգամ կը կրկնէր ու կ'ըսէր, Հաւատք, հաւատալ, սիրել. եւ երկայն երազէ արթընցող մարդու մը կը նմանէր։ Ծերը աս տեսնելով՝ վրան աւելցուց. Ս. Բեռնարդոսին Աւետման ճառին մէջ ըսածը չե՞ս կարդացեր. Հաւատա, կ'ըսէ, որ մեղքերդ Յիսուսի Քրիստոսի ձեռքովը թող կը տրուին. աս է վկայութիւնը՝ որն որ Հոգին սուրբ մարդուն սրտին մէջ դրած է, որովհետեւ ըսած է. Հաւատա, ու մեղքերդ քեզի թող կը

ետքէն կրնար կանչել։ — Ասոր վրայ Ռիֆէլ (Գիրք Ա. Գլ. Ա. 12.) կը ցուցնէ որ աս դեղը՝ որն որ խոնարհ մարդիկներուն ըստ ինքեան շատ մեծ օգուտ կրնայ ընել, Լուտերին հպարտութեանը սաստիկ վնասակար թոյն մ'եղաւ. ինչու որ երբ որ ետքը մէյ մը ինքը զինքը ասպարիզին մէջ գտաւ, երեւակայելով որ Աստուած զինքը կրօնի նորոգութեան գործքին ընտրած է, սկսաւ իր անձին վրայ շատ մեծ համարում ունենալ։ Ասոր տակը ծածկուած էր կրօնի վերաբերեալ բաներու մէջ ցուցուցած կիրքերը, ան սաստիկ բարձրամտութիւնը՝ որով ուղղափառ կրօնը պաշտպանողներուն հետ կը վարուէր, ան բռնաւորութիւնը՝ որն որ իրեն օգնողներուն դէմ կը բանեցընէր, ան խստութիւնները՝ զորոնք որ իր փոփոխական կարծիքներէն հեռանալու յանդգնող աշակերտներուն դէմ ի գործ կը դնէր, եւ վերջապէս ան սաստիկ յանձնապաստանութիւնը՝ որով Ս. Գիրքը կը խանգարէր, անոր՝ իր խելքին փչածին պէս՝ իմաստ կու տար, եկեղեցւոյ հաւատքը կը նախատէր, ժողովքներուն իշխանութիւնը կ'ուրանար, սրբոց Հարց յարգութիւնը կը մերժէր, ու ինքը զինքը "Աստուծոյ շնորհօքը Վիդդենպերկի Եկղեսիաստես" կ'անուանէր, եւ իբրեւ մարգարէ կամ առաքեալ կամ պղծեալ աւետարանը մաքրող կը պարծէր, ինչպէս որ պատմութեան ընթացքին մէջ պիտի տեսնենք։

22. Ռանքէ, Գիրք Բ. Գլ. Ա. Հատ. Ա. 297։ Կուստաւ Ֆիցեր, Գլ. Բ. 31։

ազ սորկաւագ ու աստուածաբանութեան վարդապետ էր, իրեն սա աստիճանը առաւ (1512)․ իսկ եղած ծախքը՝ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը քաշեց [28]։ Լութեր սա աստիճանն ընդունելուն պէս՝ սկսաւ Վիդդենպերկի համալսարանին մէջ աստուածաբանութեան դաս տալ ու Ս․ Գիրքը մեկնել։ Աս պաշտօնին մէջն ալ ամենուն հաճելի եղաւ, ու ամէն մարդ իր մտաց սրութիւնը, իր գիտնականութիւնն ու ճարտարախօսութիւնը կը գովէր․ այնպէս որ Վիդդենպերկի համալսարանը իր պատճառաւը քիչ ատենի մէջ մեծ համբաւ ստացաւ։ Ասոր համար Վիդդենպերկցիք սկսան զինքը շատ մեծարել ու մէջերնին ասանկ մարդ մ'ունենալը՝ իրենց մեծ պարծանք կը սեպէին։ Մանաւանդ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը վրան մեծ սէր ստացաւ, կարծելով որ Լութեր ուսմանց ու գիտութեանց յառաջադիմութեան շատ մեծ օգուտ պիտ' որ ընէ, որով եւ իր հաստատած համալսարանը բոլոր աշխարհքիս մէջ սատարիկ հռչակ պիտ' որ հանէ։ Աս կարծիքին մէջ կը հաստատէին իշխանը Լութերի երկու մեծամեծ բարեկամներն ու պաշտպանները, այս ինքն Ստաուպից՝ Գերմանիայի մէջ եղող Օգոստինեան կրօնաւորներուն գաւառապետը կամ փոխանորդը [29], եւ Սփալադին՝ իշխանին ատենադպիրն ու պալատին մատրանապետը, որոնք միշտ իր առջեւը Լութերը կը գովէին։ — Այսպէս քանի մը տարի յառաջ գնաց Լութեր, եւ գուցէ առանց միտ դնելու կամաց կամաց կը պատրաստուէր ու զինքը կը շինէր ան մեծ պատերազմին համար՝ որն որ ետքը եկեղեցւոյ դէմ բացաւ։

Որովհետեւ աս գլխուս մէջ քանի մը անգամ Լութերին խղճի անհանգստութեան ու խռովութեանց վրայ խօսեցանք, հարկ է որ իր պատերազմ ելլելու պատմութիւնը գրելէն յառաջ՝ հոստեղս աս խռովութեանց պատճառներուն վրայ խօսինք, որով իր ետքէն ընդունած ու վարդապետած գլխաւոր մոլորութեան վրայ ալ ընթերցողներնուս միտքը կը լուսաւորուի։ — Աս խռովութեանց բուն պատճառը, կ'ըսէ Ռիֆէլ [30], աս էր որ Լութեր զԱստուած ճշմարիտ որդիական սիրով չէր սիրեր․ միշտ զԱստուած ահով ու դողով՝ միայն իբրեւ արդար

28․ Սէքէնտորֆ, Գիրք Ա․ Հատ․ Ը․ 19․ դարձեալ նոյն տեղը, Յաւել․ Դ․ 21։ Կուստաւ Փֆիցէր, Գլ․ Գ․ 37։

29․ Ստաուպիցին Լութերի վրայ ինչ մեծ համարում ունենալը անկից յայտնի է, որ 1516ին ինք ճամբորդութեան մը պատճառաւ պաշտօնը չկրնալով կատարել՝ զանիկա իրեն ընդհանուր փոխանորդն ըրաւ․ Լութեր աս միջոցիս բոլոր իր տեսչութեան յանձնուած վանքերուն այցելութեան ելաւ, տեղ տեղ մեծաւորները փոխեց, եւ ուրիշ մեծամեծ փոփոխութիւններ ու կարգադրութիւններ ըրաւ։ Սէքէնտորֆ, Գիրք Ա․ Հատ․ Ը․ 20։ Կուստաւ Փֆիցէր, Գլ․ Գ․ 40։ Ռոնքէ, Գիրք Բ․ Գլ․ Ա․ Հատ․ Ա․ 300։

30․ Գիրք Ա․ Գլ․ Ա․ 9—13։

դատաւոր ու չարերաց պատժիչ աչքին առջեւը կը բերէր. Աստուծոյ արդարութիւնը՝ իբրեւ մեղաւորները ոչընչացընելու պատրաստ՝ սաստիկ բարկութիւն մը կ'երեւակայէր [31]. սրտին մէջ չէր հաւատար Աստուծոյ ողորմութեանը՝ որն որ Քրիստոսի արդեանց համար մեծամեծ մեղքերու ալ թողութիւն կու տայ, եւ ոչ ալ մեր տկարութեանը օգնութեան հասնող շնորհաց վրայ յոյս ունէր։ Կուրութիւնն ան աստիճանի հասած չէր որ կարենար ըսել թէ ես բոլորովին մեղքէ ազատ եմ. բայց իր հպարտութիւնը թող չէր տար որ խոստովանի թէ մարդս իր բոլոր ճիգն ի գործ դնելէն ու ձեռքէն աժէն եկածն ընելէն վերջն ալ՝ ծառայ անպիտան է, եւ բոլոր ունեցածն ու ըրածը՝ միայն Աստուծոյ ազատ շնորհքովն է։ Կ'ուզէր իր անձնական զօրութեամբն արդարանալ. Անոր համար ալ ինքը զինքը վերջին աստիճանի ու չափէ դուրս կը նեղէր. պահք կը բռնէր, կը հսկէր, կ'աղօթէր եւ կ'ուզէր որ անոնցմով արդարանայ։ Բայց յայտնի է որ այսպէս առանց Աստուծոյ երկինք երթալ ուզող մը՝ որչափ ինքը զինքը չարչարելու ալ ըլլար նէ՝ ներքին անհանգստութիւններէն ու խռովութիւններէն ազատ չէր կրնար ըլլալ. ինչու որ բոլոր իր ճգանց ու աշխատութեանց անբաւականութիւնը կ'իմանար, առանց չարիքին բուն պատճառն իմանալու, որ իր հպարտութիւնն էր։

Աս բաներնիս Լուտերի հետեւողներն ու իրեն պաշտպաններն ալ կը հաստատեն [32]. միայն թէ Լուտերին աս կարծիքը՝ իր հպարտութենէն կը ծագէր, ըսելու տեղ, կ'ըսեն թէ նոյն ատենուան բոլոր ուղղափառաց կամ գոնէ անոնցմէ շատերուն կարծիքն ալ աս էր, այս ինքն թէ մարդը չէ թէ Քրիստոսի արդիւնքովը, հապա միայն իր զօրութեամբն ու ըրած բա-

[31] Աս խօսքերը գրեթէ մի եւ նոյն բառերով Ռանքէ ալ կը զրուցէ. եւ քիչ մը վերջը բուն Լուտերին խօսքերը վկայութիւն կը բերէ, որն որ կ'ըսէ թէ "Արդարութիւնը՝ Աստուծոյ կատարեալ բարկութիւնն է, որով մեղաւորները կը պատժէ,,։ Գիէզ+ Բ. Գլ. Ա. Հատ. Ա. 296։— Նոյնպէս կը խօսի Կուստաւ Փիցեր ալ (Գլ. Բ. 27.), բայց յանցանքը Լուտերին տալու տեղ՝ ընդունուած կրօնական կրթութեան կու տայ։

[32] Լուտեր իր բերնովը աս բանս կը խոստովանի։ Բլանք (Գիէզ+ Ա. Հատ. Ա. 59. Ծան. 46.) Լուտերի 1516ին իր կրօնակիցներէն մէկուն գրած մէկ նամակէն տուեալ կտորը կը բերէ։ "Մեր դարուն մէջ, կը գրէ Լուտեր, յանձնապաստանութեան փորձութիւնը շատերուն վրայ տարածուած է, եւ գլխաւորապէս անոնց վրայ, որոնք որ իրենց բոլոր զօրութեամբ եռանդեամբ կ'ուզեն որ արդար ու բարի ըլլան, ու չգիտնալով Աստուծոյ արդարութիւնը՝ որն որ Քրիստոսի ձեռօքը մեզի առատութեամբ եւ ձրի տրուած է, կ'ուզեն որ իրենք այնչափ բարիք գործեն, որ կարենան իբրեւ առաքինութիւններով ու արդիւնքով զարդարուած՝ Աստուծոյ առջեւը կենալու վստահութիւն ունենալ, որն որ անկարելի է։ Թէ որ դուն աս կարծիքը մնանալով թէ աս մոլորութիւնն ունեցած ես նէ, ես ալ ունեցած եմ, ես հիմայ ալ դեռ աս մոլորութեան դէմ կը կռուիմ, ու դեռ չկրցայ յաղթել,,։

ընգործութիւններովը կ'արդարանայ։ Բայց աս խօսքին սուտ ըլլալը անկից յայտնի է որ աս հեղինակներէն ամենեւին մէկը ըսածին՝ եկեղեցւոյ ընդունած գրքերուն մէջէն եւ ոչ մէկ վկայութիւն կրնայ բերել․ եւ թէ որ ոմանք ասդիէն անդիէն քանի մը վկայութիւն բերեն ալ նէ՝ անոնք ալ ուրիշ բան չեն նշանակեր, բայց եթէ աս՝ որ բարեգործութիւններն ու ապաշխարութեան գործքերը օգտակար եւ հարկաւոր են, բայց միշտ Քրիստոսի արդիւնքն ու շնորհաց զօրութիւնը ենթադրելով։ Աս վկայութիւններէն եւ ոչ մէկը կայ, որուն մէջ ըսուի թէ մարդը՝ միայն բարեգործութիւններով կամ ապաշխարութեան գործքերով կ'արդարանայ, կամ թէ մարդը առանց Քրիստոսի արդեանցը կամ առանց շնորհաց կ'արդարանայ։

Մ՚րդ՝ Լուտեր այսպէս երկայն ատեն ներողելէն ետքը՝ երբ որ կէս մը ուրիշներուն խրատներէն, կէս մ'ալ Ս․ Գիրքը կարդալով՝ իմացաւ որ մարդուս արդարանալը Քրիստոսի արդիւնքովն ու Աստուծոյ շնորհօքը կ'ըլլայ, փոխանակ խոստովանելու որ ինք սխալեր է, սկսաւ եկեղեցւոյ սկիզբէն մինչեւ իր ժամանակը առանց միջահատութեան եկած աս ճշմարտութիւնը՝ իբրեւ իր անձին սեպհական գիւտը, ու առաքելոց ժամանակէն անմիջապէս ետքը մոռցուած վարդապետութեան մը պէս քարոզել։ Եւ ինչպէս որ յառաջագոյն մէկ ծայրը անցնելով՝ միտքը դրած էր որ մարդը՝ միայն իր զօրութեամբը կրնայ փրկուիլ, ետքն ալ անոր հակառակ ծայրն անցնելով՝ միտքը դրաւ ու սկսաւ վարդապետել թէ միայն հաւատքով կամ Քրիստոսի արդեանցը հաւատալով՝ կ'արդարանանք ու կը փրկուինք, առանց մեր կողմանէ գործակցութիւն մ'ընելու կամ առանց բարեգործութեան։ Անոր համար ալ Պօղոս առաքելոյն՝ իր թղթերուն մէջ հին օրինաց գործքերուն՝ Նոր օրինաց ժամանակը հարկաւոր չէ ըսածը, մանաւանդ թէ աս օրինական գործքերը հարկաւոր սեպելը մոլորութիւն է ըսածը կարդալով, ու հին օրինաց գործքերուն եւ ընդհանրապէս ամէն բարեգործութեանց մէջ եղած զանազանութիւնը չիմանալով կամ չուզելով իմանալ, սկսաւ Առաքելոյն խօսքերը ընդհանրապէս բոլոր բարեգործութեանց վրայ ըսուածի պէս առնել։ Եւ իսկզբան "Մարդը՝ միայն հաւատքով ու Քրիստոսի արդիւնքներուն հաւատալով կ'արդարանայ ու բարեգործութիւններն օգուտ մը չունին„ ըսելէն վերջը, ետքէն քիչ մ'ալ յառաջ գնաց եւ սկսաւ ըսել թէ մարդուն ամէն գործքերը եւ նոյն իսկ բարեգործութիւններն ալ մեղք են։

ԳԼՈՒԽ Բ

Ներողութեանց վաճառը

Գերմանիայի մէջ ներողութեան վաճառումը։ Դեցլ։ Լութեր ներողութեանց դէմ վարուելու կը սկսի։ Մոգունդիայի արքեպիսկոպոսին նամակ մը կը գրէ եւ 95 նախադասութիւն դուրս կը հանէ։ Դեցլ, Փրիերաս, Հոխշդրադէն ու Էք՝ Լութերի դէմ կը գրեն։ Լութեր իր հակառակորդներուն սաստիկ պատասխան կու տայ։ Հայդելպերկի մէջ պաշտպանած նորանոր նախադասութիւնները։ Բրանդենպուրկի եպիսկոպոսին ու Քահանայապետին նամակ կը գրէ։

1517 — 1518

Այն ատենները Լեւոն Ժ. Հռոմայ քահանայապետը՝ եկեղեցւոյ զանազան կարօտութիւններուն եւ մանաւանդ Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն շինութեան համար՝ հաւատացելոց օգնութեան պէտք ունենալով՝ նոյն գործքին սատըկով օգնութիւն ընողներուն ներողութիւն շնորհեց [1], եւ աս ներողութիւնը Գերմանիայի մէջ քարոզել տալը՝ Մոգունտիայի կայսրընտիր ու արքեպիսկոպոս Ալպերդին յանձնեց (1516)։ Աս հայրապետն ու իշխանն ալ՝ Դեցլ Դոմինիկեան կրօնաւորը, (որն որ յառաջագոյն ուրիշ ասանկ գործք մը շատ յաջողութեամբ կատարած էր) ընտրեց, որ աս ներողութիւնը քարոզէ ու բարեպաշտաց տուած ստակները ժողվէ։

1. Բողոքող մատենագիրներէն շատերը՝ քահանայապետին աս ներողութիւնը հրատարակելու ատեն ունեցած վախճանին, եւ աս ներողութիւնէն ժողվուած ստըկին գործածութեան վրայ զանազան զրպարտութիւններ կ'ընեն, շատ մը առասպելներ կը պատմեն, եւ գլխաւորաբար կը ջանան ցուցընել որ բողոքողութեան ելլելուն պատճառն ասոնք եղան։ Ասոր սուտութիւնը ցուցընելու համար բաւական կը սեպենք երեւելի բողոքող մատենագրի մը խօսքերը հոստեղս դնել, որն որ նոյն զրպարտութիւններէն ոմանք կը յիշատակէ եւ իբրեւ սուտ կը հերքէ։ "Մարտինոս Լութերին նորահնար կարծիքներն ու իր անսաստ վարմունքը (the new opinions and refractory conduct of Martin Luther), կ'ըսէ, ... ճամբայ բացին ան եկեղեցական հերձուածին՝ որն որ գրեթէ երեք դարէ վեր քրիստոնէութիւնը բաժնած է, եւ ատելութեան, կռուոյ ու հալածանաց նոր աւիթ տուին անանկ կրօնի մը հետեւողներուն մէջ, որուն նպատակն է ընդհանուր խաղաղութիւն, ընկերասիրութիւն ու լաւակամութիւն քարոզել։ ..... Հասարակօրէն բողոքող մատենագիրները աս եկեղեցական մեծ բաժանման անընդմիջական պատճառը՝ Լեւոն Ժ.-ին դէշ վարմունքն ու ընչասիրութիւնը կը համարին։ ... Անոր համար՝ հին եկեղեցւոյն կողմն ըլլողները կը ջանան ցուցընել թէ Լեւոն շատ աւելի գովութեան արժանի դիտաւորութիւն մ'ունէր, եւ թէ ներողութիւն ծախելով (այսինքն՝ ներողութիւն շնորհելով. հոս մէկ անգամ միայն ծանուցանելը բաւական կը սեպենք որ բողոքող մատենագիրները գրեթէ միշտ ներողութիւնը՝ վաճառք կ'անուանեն, եւ ներողութիւն տալ ըսելու տեղ՝ ներողութիւնը ծախել կամ վաճառել կ'ըսեն.) քրիստոնէից օգնութիւնը խնդրելուն բուն իրական պատճառը՝ իր հրատարակած կոնդակին մէջ

Գնաց շուտ մը սկսաւ ուրիշ ընկերներով՝ որոնք ըստ մեծի մասին իր կրօնակիցներէն էին, Գերմանիայի ամէն կողմերը ներողութիւնը քարոզել, ու հաւատացեալները յորդորել որ իրենց օգնութեամբը Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն շինութեան գոր-

գրուած վախճանն էր, այս ինքն՝ Ս. Պետրոսի եկեղեցւոյն հոյակապ շէնքը լմնցընել»: Այսպէս երկու կողմանն կարծիքները դնելէն վերջը՝ ինք վերջիններուն խրատուն կու տայ: «Լեւոնին՝ բոլոր իր քահանայապետութեան ատեն՝ աս դիտաւորութիւնն ունենալը, կ'ըսէ, հաստատուն յիշատակարաններով կը ցուցուի. եւ աս բանիս համար ըրած արտաքոյ կարգի ծախքերը՝ զինքը ստիպած էին որ նոր օգնութեան աղբիւր մը գտնէ: Կուիչչարտինիին ու Եղ. Պօղոսին (Սարբիին) կարծիքը, որոնք կ'ըսեն թէ աս ներողութեանէն ժողվուած ստըկին մէկ մասը՝ քահանայապետը իր քրոջը Մագդաղենային տուած էր, ... երեւելի հռոմայեցի եկեղեցական մը (Փելիքս Գոնդելորի), որն որ բոլոր քահանայապետական դիւանին մուտք ունէր, մասնաւոր կերպով մը քննեց. եւ ինք աս կարծեցեալ պարգեւատուութեան սուտ ըլլալը՝ որոշակի հաստատեց (who has positively asserted the falsity of this pretended donation), որուն վրայ նոյն ժամանակուան մատենագիրներէն եւ ոչ մէկը յիշատակութիւն կ'ընէ: Աւելի եւս վստահութեամբ կրնայ ժխտուիլ ան աստիճանի նորութեան ամբաստանութիւնը՝ իբրեւ թէ աս քահանայապետը եկեղեցւոյ մէջ առաջին ներողութիւն շնորհողն եղած ըլլայ, որպէս զի անով եկեղեցւոյ մուտքերուն ժամանակաւոր օգնութիւն գտնէ: Ռոսկհեսեւ յայտնի կը ցուցուի որ արդէն 1100ին Ուրբանոս Բ. Քրիստոսի գերեզմանը անհաւատներուն ձեռքէն ազատելու համար խաչակրաց արշաւանքին հետ գացողներուն լիակատար ներողութիւն տուած էր: Ասով սովորութիւն եղած էր որ ներողութիւնը նաեւ անոնց ալ կը տրուէր, որոնք անձամբ չէին երթար, հապա ստըկով զինուոր մը կը բռնէին: Եւ աս սկիզբէն դիւրութեամբ սովորութիւն եղաւ ներողութիւն տալ նաեւ ան ամէն նպատակներուն համար՝ զորոնք Հռոմայ եկեղեցին կը դիտէր»: Ռոսկոյ, Գլ. ԺԵ. Հատ. Գ. 138. 149, 150: — Նոյնպէս Ռոպերդսըն ալ, որն որ բողոքողութեան մէջ ընդհանրապէս Ռոսկոյէն շատ աւելի խիստ է, Կուիչչարտինիին ու Սարբիին կարծիքները դնելէն ետեւ՝ անոնց սուտ ու անհիմն ըլլալը զանազան պատճառներով կը ցուցընէ: Տես Գիրք Բ. Հատ. Բ. 86. Ծանօթ.:

Թէպէտ եւ աս բողոքող հեղինակները Լեւոն քահանայապետին դէմ եղած զրպարտութիւնները կը հերքեն, բայց ներողութիւն ծախել բառը գործածելովին, եւ ընդհանրապէս բանեցուցած բերնովին՝ յայտնապէս կը ցուցընեն որ իրենց աղանդակցացը մէջ հասարակօրէն ներողութեանց վրայ տիրող նախապաշարումէն ազատ չեն: Աս նախապաշարումը փարատելու եւ ներողութեանց վրայ ճիշդ գաղափար մը տալու համար պէտք է որ վրան քիչ մը խօսինք:

Քրիստոնէութեան առաջին դարերը՝ եկեղեցին մեղաւորներուն կամ ապաշխարողներուն հետ շատ սաստկութեամբ կը վարուէր: Ապաշխարողներուն համար առանձին օրէնքներ կային. եւ երէցները կամ եպիսկոպոսները՝ մեղքերնուն մեծութեան համեմատ՝ անոնց վրայ տարիներով երկայն ու սաստիկ ապաշխարութեան գործքեր կը դնէին, որոնց ժամանակը կատարուելէն վերջը՝ ապաշխարողները նորէն ուրիշ հաւատացելոց կարգը կը մտնէին: Բայց շատ անգամ երբ որ ապաշխարող մը չափէ դուրս եռանդ կամ սաստիկ զղջում կը ցուցընէր նէ, եկեղեցւոյ առաջնորդները՝ ապաշխարութեան սաստկութիւնը կը չափաւորէին. մեղքերուն թողութիւնը տրուելէն վերջը մնացած ժամանակաւոր պատժոյն համար՝ ապաշխարողին վրան դրուած սաստիկ ապաշխարութեան գործքերուն մէկ մասը կը վերցընէին, կամ ապաշխարութեան ժամանակը կը կարճեցընէին: Աս սովորութիւնը նոյն իսկ առաքելոց ատենէն սկսած էր.

ծակից ըլլան։ Բայց դժբախտութեամբ թէ Դէցը եւ թէ իր ընկերները քարոզութիւններնուն մէջ անանկ խօսքեր կը գործածէին, որոնց՝ պարզամիտ կամ չարամիտ մարդիկ գէշ մեկնութիւններ տալով՝ Ներողութիւնը ի Նախատինս կրօնի կը դարձնէին կերպով Պօղոս առաքելոյ Կորընթացւոց աղաչանքին լսելով՝ իրենց նզովուած քաղաքակցին ձացած պատիժը ներեց։ Նոյնպէս առաջին եպիսկոպոսները՝ մարտիրոսի մը բարեխօսելուն համար՝ ուրացողներուն ապաշխարութեան ժամանակը համառօտելով՝ զանոնք հաղորդութեան մէջ կ'առնէին։ Այս սովորութիւնը՝ որ միշտ եկեղեցւոյ մէջ կար, չէ թէ միայն հին քահանայապետները իրենց խօսքերովը ու գործքերովը հաստատեցին, հապա նաեւ զանազան ժողովքներ, ինչպէս Նիկիայի, Անկիւրիայի, Նէոկեսարիայի, Լաւոդիկէի, Կարքեդոնի, Գլերմոնի ժողովքները, եւ մեր ազգային ժողովքներուն մէջէն Շահապիվանու ժողովքն ու Ս. Սահակայ կանոնները։ Եկեղեցւոյ սկիզբէն մինչեւ հիմա եղած այս սովորութիւնն է, որ Ներողութիւն կ'անուանուի։

Աստի կը տեսնուի որ Ներողութիւն տալու սովորութիւնը՝ բողոքականներուն բարբանջածին պէս՝ եկեղեցւոյ մէջ նոր մտած բան մը չէ. հապա շատ հին ու գրեթէ եկեղեցւոյ հետ մէկտեղ սկսած։ Այս նիւթին վրայ եկեղեցւոյ հանապազորդ հաստատուն վարդապետութիւնն աս է որ, երբ որ Քրիստոս եկեղեցւոյ առաջնորդներուն՝ մեղաւորները կապելու եւ արձակելու իշխանութիւն տուաւ նէ, չէ թէ միայն իրենց զօրութիւն տուաւ որ իր չարչարանացը արդիւնքովը զանոնք մեղաց կապանքէն արձակեն, եւ այսպէս նոյն մեղաց համար արդիւնաւորած դժոխքին մշտնջենաւոր պատժէն ազատեն, հապա նաեւ ան իշխանութիւնն ալ տուաւ որ նոյն մեղքերուն համար կամ աս աշխարհքիս մէջ կամ անդիի աշխարհքը կրելու ժամանակաւոր պատիժներնէն ալ ազատեն։ Ասով կ'իմացուի որ Ներողութիւնը չէ թէ միայն ապաշխարողներուն աս աշխարհքիս մէջ կրելու պատիժը կը վերցընէ, հապա նաեւ մահուընէ վերջը քաւարանի մէջ կրելու պատիժներնին ալ։ Այս թէ ալ, որովհետեւ անդիի աշխարհք կրուելու պատիժը՝ աս աշխարհքիս մէջ կրուելիքէն շատ մեծ ու սաստիկ է, անոր համար Ներողութիւնը մեղաւորին չէ թէ միայն օգուտ մը չէր ըներ, հապա նաեւ մեծ վնաս ալ կը հասցընէր։ Ինչու որ մարդս աս աշխարհքիս մէջ փոքր ու թեթեւ ապաշխարութեան նեղութենէն ազատելով՝ անդիի աշխարհքը սաստիկ նեղութեան ու պատժոց տակ կ'իյնար. որով եւ Պօղոս առաքեալը Կորընթացւոյն ներած ատեն, եւ մարտիրոսները եւ անոնցմէ ետեւ անոնց օրինակին հետեւելով Ներողութիւն տուող քահանայապետներն ու եպիսկոպոսները՝ մեղաւորները աւելի սաստիկ պատժոյ տակ ձգած կ'ըլլային։

Եկեղեցին ու քահանայապետները աս իշխանութիւնը գործածելով՝ շատ անգամ զանազան պատճառներու համար կամ ապաշխարութեան ու պատժոց ժամանակը կը կարճեցընէին, եւ կամ մէկ ապաշխարութեան գործքի ու պատժոյ տեղ՝ ուրիշ գործ մը կը դնէին։ — Սովորական փոփոխութիւններէն մէկն էր Ս. Երկրին ազատութեան համար զինուորիլ. եւ երբ որ վերջին ատենները աս գործքիս համար այնչափ մարդու հարկաւորութիւն չէր ըլլար՝ որչափ առջի, Ներողութիւնը սկսան նաեւ անոնց ալ շնորհել՝ որոնք որ տեղերնին աս գործքին կ'օգնէին։ — Աս ալ գիտնալու է որ հարկ չկայ թէ ան գործքը՝ որուն համար Ներողութիւն կը տրուի, ըստ ինքեան մեծ կամ դժուարին գործք մ'ըլլայ, հապա բաւական է որ մեծ վախճանի մը ծառայէ, ինչպէս էր Ս. Երկրին ազատութիւնը։

Մինչեւ հիմա Ներողութեանց վրայ ըսածներնիս՝ աւելի եւս հաստատելու համար Լեւոն երեւելի բողոքող մատենագրին խօսքը հոս առեղս կը դնենք, որն որ գրեթէ մեր ըսածին համառօտութիւնն է։ «Եկեղեցին, կ'ըսէ աս մատենագիրը, ամէն ժամանակ իրբեւ հիմնական թէութիւն ամենայն արձակման՝

ցընէին, եւ եկեղեցւոյն՝ ներողութիւն շնորհելու տանն ունեցած հոգիէն կը հեռանային։ Ասոր վրայ այսպէս կը խօսի Մեմպուր. "Աս քարոզիչներէն ոմանք չպակսեցան իրենց կողմանէ՝ քարոզած նիւթերնին չափէն անդին տանելու, ինչպէս շատ

ճշմարիտ զղջում եւ իրական ուղղութիւն կը պահանջէր. բայց շատ հին ժամանակէ վեր սա սովորութիւնը կար, որ [illegible]՝ (որուն սա ներքին զղջման եւ ուղղութեան նշանակ եւ ցուցիչ) արտաքին ապաշխարութեանց ընդունելութիւն կը պահանջէր. իսկ սա ապաշխարութիւնը կա՛մ մահացուցում մը էր կա՛մ նուէր մը կ՚ըլլար։ Աս վերջին տեսակ ապաշխարութիւնը կամ նուիրումը շատ յաճախեցաւ ան ժամանակէն երբ որ Ուրբանոս Բ. Գլերմոնի ժողովքին մէջ խաչակրաց արշաւանքին մասնակից ըլլողներուն լիակատար ներողութիւն շնորհեց։ (Նոյն քահանայապետին աս բանիս համար լիակատար ներողութիւն շնորհելուն պատճառն ան էր,) որովհետեւ եկեղեցին կը խնդրէր որ հայրենիքներնէն հեռանան ու Ս. Երկրին ազատութեան ու պաշտպանութեան համար աշխատին. եւ սա տեսակ ապաշխարութիւնը՝ ուրիշ ամէն տեսակ ապաշխարութիւններու հաւասար կը համարէր,,։ Մոշ Գ. Հտր Ա. Գլ. Ա. 75։

Բայց որովհետեւ աշխարհքիս մէջ այնչափ սուրբ ու աղէկ բան մը չկայ, որ մարդուս չարութիւնը կամ ագահութիւնն ու անզգուշութիւնը չարաչար կարող չըլլայ գործածել, անոր համար զարմանալու բան չէ որ ներողութեանց գործածութեան մէջ երբեմն երբեմն զեղծում եղած ըլլայ։ Արդէն Ս. Կիպրիանոս շատ անգամ տրտունջ կ՚ընէր որ երբեմն մարտիրոսները առանց զանազանութեան ամէն տեսակ մեղաւորներու, կամ եպիսկոպոսները շատ շուտ ու թուլութեամբ ներողութիւն կը շնորհեն, մանաւանդ թէ երբեմն պարզ քահանաները ալ ներողութիւն տալու կը յանդգնին, որն որ միայն եպիսկոպոսները կրնան տալ։ — Իննովկենտիոս Գ. քահանայապետը (1198 — 1216) շատ աշխատեցաւ որ իր ժամանակները ռամիկներուն մէջ մտած մէկ սխալ կարծիքն ուղղէ, որոնք կը կարծէին որ ներողութիւնը չէ թէ միայն պատժոց թողութիւն է, հապա նաեւ նոյն իսկ մեղքերէն ալ կ՚արձակէ. եւ ներողութեանց մէջ սպրդած զեղծմունքները վերցընելու կամ սրբելու կարելի եղածներուն առջեւն առնելու համար՝ շատ վճիռներ դուրս հանեց։ — Բայց հերետիկոսները զեղծմունքներուն դէմ դնելու տեղ՝ նոյն իսկ ներողութեանց դէմ կը կանգնին. եւ կամակոր կերպարանով՝ չեն տեսներ կամ չեն ուզեր տեսնել որ բարի բանի մը մէջ գտնուած սպրդած չարիքին համար՝ նոյն բարի բանին դէմ դնելու չէ, հապա անոնց միայն դէմ դնելու է, որոնք որ իրենց չարութեամբը կամ ագահութեամբը չարիքը կը խօթեն կամ բարիքը չարաչար կը գործածեն։

Աս բաներնէս մանաւանդ թէ նոյն իսկ իրենց էութենէն՝ բողոքականաց երկու մեծամեծ առարկութիւնները կը լուծուին. այսինքն մէյ մը ան որ կ՚ըսեն թէ ներողութիւնները միայն արտաքին գործերու համար կը տրուէր առանց ներքին զղջում կամ սրտի ուղղութեան պահանջելու, ուր որ, ինչպէս յայտնի է եւ ամէն մարդ գիտէ, ներողութեան ամենէն մեծ ու գլխաւոր պայմանն ան է որ ստանալ ուզողը՝ մեղացը վրայ զղջացած սիրտ մը ըլլայ։ (Ասոր վրայ տես քիչ մը յառաջ Լեւոնէն, ու 19, 20 երեսին մէջ Մենցէլ ու Բլանք բողոքող մատենագիրներէն բերած վկայութիւնները։) Երկրորդ առարկութիւնն ալ ան է որ կ՚ըսեն թէ ներողութիւնը չէ թէ իբրեւ պատժոց թողութիւն կը տրուի, հապա իբրեւ մեղաց թողութիւն, մանաւանդ թէ ոմանք այնչափ յառաջ կ՚երթան մինչեւ կը զրուցեն որ ներողութիւնը չէ թէ միայն գործուած հապա նաեւ գործուելիք մեղաց համար ալ կը շնորհուէր։ Աս առարկութիւնն ալ ամենեւին հերքման կարօտութիւն չունի. որովհետեւ եկեղեցւոյ ամէն առնուած ընդհանուր կարծիքն ու սովորութիւնը ասոր հակառակ է, եւ վերը գրուած Իննովկենտիոս Գ.ին օրինակը բաւական է ցուցընելու համար որ ա-

անգամ կը պատահի, եւ ներողութիւնց յարգն ու զօրութիւնը ան աստիճանի մեծցուցին, որ ժողովրդեան ուղիղ տուին կար-ծելու թէ ստակը տուածնուն պէս՝ իրենց փրկութեան ու քա-ւարանի հոգիներուն ազատութեան վրայ կրնան ապահով ըլ-լալ»[2]։ Գրեթէ նոյն կերպով կը խօսի Մենցլ բողոքող մա-տենագիրն ալ. «Թէպէտ եւ, կ'ըսէ, ըստ եկեղեցական կանո-նաց Ներողութիւնը՝ միայն անոր դէմ էր տրուիլ՝ որն որ կը զղջար, եւ դառնալ կամ աղէկնալ կը խոստանար ու խօսքը կը բռնէր, . . . ի վերայ այսր ամենայնի ներողութեան սպասաւորները (ներողու-թիւն քարոզողները) հեշտ կողմը եւ չէ թէ դժուարինը յա-ռաջ կը բերէին. եւ գրեթէ փոյթ չէին տաներ ժողովրդեան . . . սխալ կարծիքն ուղղելու»[3]։ Ուրիշ բողոքող մատենագիր մ'ալ, Բլանք, Դեցլին ու իր ընկերներուն վրայ գրեթէ միայն նոյն պակսութիւնը կը դնէ։ Դեցլ, կ'ըսէ, «Դիտմամբ կը մոռնար ան թէութիւնն ըսելու, որն որ յառաջագոյն մէջը աս վաճառքը (այս ինքն՝ ներողութիւնը) գործածելու ատեն՝ կը դրուէր . . . ։ Քա-

տանկ այլանդակ կարծիք երբեք ե-կեղեցւոյ մէջ մտած չէ։ Բայց ար-դէն բողոքողներուն մէջէն քիչ մը խելացիները կամ անկողմնակալները աս բանս չեն ընդունիր. ինչպէս Բրիտանական տեսութիւնը (Հատ. Գ. Ամ 1829, էջ 101.) ատոր վրայ խօսելով՝ կը ցուցնէ որ «Առանց նե-րողութիւններ չէ թէ միայն չեն տրուիր, հապա իրբեւ Հռոմէական եկեղեցւոյ հիմնական սկզբունքնե-րուն հակառակ՝ արգելուած ու մեր-ժուած են»։ — Միայն մէկ տարա-կուութիւն մը կը մնայ լուծելու, այս ինքն ան որ կը ցուցնեն թէ ներո-ղութիւնը մարդիկները թուլութեան ու բարուց ապականութեան կը տանի, սուտի եւ ամենեւին օգուտ մը չունենալէն զատ՝ վնասակար ալ է։ Աս տարակուութիւնը լուծելու համար բաւական էր հերետիկոսնե-րուն առջեւը՝ ներողութիւնը եկե-ղեցւոյ հոգւովն ընդունիլ ջանա-ցողները դնել, որով իրենք իրենց-մէ խօսքերնուն սուտութիւնը կը տես-նէին։ Բայց թէ որ իրենց համար աւելի անկասկածելի վկայութիւն մը կ'ուզեն նէ, թող եկեղեցւոյ սաս-տիկ թշնամի եղող Ցանսենիստներին ու Վոլդերին խօսքերը կարդան։ Առա-ջինը 1776ին Փարիզ շնորհուած Յո-բելեան ներողութեան համար ըսաւ որ իրենց խորհած ապստամբու-թիւնը քանի տարի ուշացուց. իսկ Վոլդեր կը գրէ որ եթէ մէյ մ'ալ Յոբելեան մը շնորհուելու ըլլայ նէ՝ ապստամբութիւնն օդը կ'ելլէ։ Աս վկայութիւններէն յայտնի է ուրեմն որ ներողութիւնները ժողովուրդը թուլութեան մէջ ձգելու տեղ՝ ե-ռանդնին ու աստուածպաշտութիւն-նին աւելի եւս կը սաստկացընէ ու ապաշխարութեան եւ գործի պատ-ճառ կ'ըլլայ։

2. Գիրք Ա. 10։ Մեմպուրին խօս-քին թարգմանն աս է. «Quelques-uns de ces prédicateurs ne manquèrent pas aussi de leur côté, *comme il arrive assez souvent,* d'outrer le sujet qu'ils traitaient, et d'exagérer tellement le prix et la valeur des indulgences, *qu'ils donnèrent occasion au peuple de croire* qu'on était assuré de son salut et de délivrer les âmes du purgatoire, aussitôt qu'on aurait donné l'argent . . . .»։ Աս խօս-քերը Լուտերի ջատագովներէն մէկը այսպէս կը թարգմանէ. «Ոմանք ալ քարոզիչներէն պակաս չէին ըստ իրենց ամէն ատենուան սովորութեանը ալ իրենց նիւթը չափելու, ու նե-րողութեանց զօրութիւնը այնպէս մեծցընելու, որ ժողովուրդին կը հա-ւատացընէին թէ . . . .»։ Պատմ. ԺԱ. դա-րու Բարեկարգութեան. Ջիրոն. Հատ. Ա. 92։

3. Հատ. Ա. Գլ. Ա. 11։

հանդպապետաց կոնդակներուն մէջ մասնաւոր կերպով մը աս թէութիւնը միշտ կը դրուէր որ ներողութեան զօրութիւնը՝ միայն անոնց կ'ազդէ, որոնք մեղքերնին ինչպէս որ պէտք է նէ կը խոստովանին եւ սրտանց կը զղջան. բայց Տեցըլ ու իր օգնականները աս վերջին կէտը համարձակօրէն կը լռէին"[4] : — Ասանկով կէս մը քարոզիչներուն անխոհեմութեամբը, կէս մը ուրիշին դիւրահաւանութեամբը, գուցէ կէս մ'ալ Գերմանիայի մեծերուն անփութութեամբը սկսան շատ անկարգութիւններ ըլլալ[5] :

4. Գիրք Ա. Հատ. Ա. 43:

5. Ստուգիւ թէ ուղղափառ եւ թէ բողոքող մատենագիրներուն միաբան վկայութեան նայելով՝ պէտք է խոստովանիլ որ Տեցըլ եւ ասոր պէս իր ընկերները ներողութիւն քարոզելու ժամանակ քիչ մը չափը կ'անցընէին, եւ կամ գոնէ ժողովըրդեան առիթ կու տային ներողութեանց վրայ եկեղեցւոյ հոգւոյն հակառակ կարծիքներ ունենալու: Բայց Լութեր եւ իր աշակերտները Տեցըլի եւ անոր ընկերներուն բերանը անանկ հայհոյութիւններ ու այլանդակ խօսքեր կը դնեն, որ մարդ լսելու ատեն կը սարսափի: Եւ թէպէտ նոյն իսկ աս խօսքերուն անհնարին այլանդակութիւնը՝ խելացի ու անկողմնակալ մարդիկներուն մտքին մէջ՝ Տեցըլի թշնամիներուն իրեն դէմ ըրածներուն վրայ տարակոյս հանելու բաւական էր. բայց ասկից զատ՝ անոնց խօսքերը աւելի անով շատ տարակուսական կ'ըլլան, որովհետեւ Տեցըլին գրուածոցը մէջ ամենեւին անանկ խօսք չկայ, մանաւանդ թէ ինք յայտնապէս անոնց հակառակը կը վարդապետէ եւ պարզապէս եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը կը հաստատէ: Օտէն (Հատ. Ա. Գլ. Դ. 47.) կը պատմէ որ Մագուննախ քաղաքը իրեն Տեցըլի ստորագրութեամբը հին դրուածք մը ցուցուցին, որն որ աստուածաբաններուն վարդապետութեան համաձայն է: Ասոր մէջ Տեցըլ այսպէս կը խօսի. "Եկեղեցին Աստուծմէ իշխանութիւն ընդունած է որ մեղաւորը՝ իր վրայ դրած կամ առած պատժին ազատէ. բայց աս ընդունած արձակման կամ թողութեան համար պէտք է որ ժամանակաւոր պատժով մը աստուածային արդարութեան հատուցում ընէ: Արդ՝ եկեղեցին կրնայ զինքը աս ժամանակաւոր պատիժէն ալ ազատ ընել՝ Քրիստոսի արդիւնքը իրեն մերձեցընելով": Դարձեալ Տեցըլ՝ ժողովըրդապետներուն աս ներողութեան վրայ տուած Հրահանգին (Instruction) մէջ այսպէս կը գրուցէ. "Ով որ խոստովանանք կ'ըլլայ ու իր մեղքերուն վրայ ներքին ցաւ կ'ունենայ կամ կը զղջայ, թէ որ աղքատութեան պատճառաւ ըլլայ նէ, կրնայ իրեն ժամանակաւոր աս եկեղեցւոյ կանոնական պատիժներէն ազատութիւն առնուլ": Աս խօսքս ի մէջ կը բերէ երեւելի բողոքող մատենագիր մը. (Լէօշէր, Գործք Նորոգ. Հատ. Ա. 414.)

Շատ բողոքող մատենագիրներուն՝ Տեցըլին եւ ուրիշ ներողութիւն քարոզողներուն դէմ ըրած զրպարտութիւններէն մէկն ալ աս է, որ կ'ըսեն թէ անոնք մէկ մեղքին համար այսչափ կամ այնչափ գին որոշած էին: Բայց աս բանս ալ ամենեւին հիմ չունի. ստոյգ է ներողութիւն քարոզողներուն Հրահանգին մէջ ուրիշ աստիճան մը կայ, բայց ամենեւին բողոքողներուն ըսածին պէս չէ, հապա տուողին աստիճանին կամ հարստութեան համեմատ՝ տալու ողորմութեան վրայ է: Օրինակի համար թէ որ իշխան մը 25 ոսկի տար նէ՝ ասիկա այնչափ արժողութիւն պիտի՛ որ ունենար, որչափ որ ունէր թէ որ ազնուական մը 6 ոսկի տար, վաճառական մը կամ քաղաքացի մը՝ 3 ոսկի, գործաւոր մը կամ ստորին աստիճանի քաղաքացի մը՝ 1 ոսկի: Ասոր ետեւէն աս խօսքն ալ կայ, որով բողոքողաց բոլոր ըրածը գետինը կ'իյնայ. "Իսկ անոնք՝ որ ստակ չունին, թող անոր տեղը աղօթքով ու պահքով լեցընեն. որովհետեւ պէտք չէ որ երկնից արքայութիւնը աւելի հարուստներուն բացուի քան թէ աղքատներուն": Տես առ Եռելէ, Հատ. Ա. Հրծ Դ. Հավ. Գ:

Աւելորդ կը սեպենք Լութերի ու իր աշակերտներուն՝ Տեցըլին բարուց

Երբ որ Լութեր այս բաները տեսաւ, սկսաւ թէ՛ գրով եւ թէ՛ խօսքով, Հռոմէական եկեղեցւոյ մէջ ու տաճարին՝ ներողութեանց դէմ գնել։ — Իրեն այս բանիս մէջ մտնելուն պատճառը՝ բողոքող մատենագիրներուն մէջ փնտռելու ըլլանք նէ, կը գտնենք որ իբրեւ միակ պատճառ՝ իր աստուածպաշտութիւնն ու սաստիկ եռանդը կը դնեն. իսկ եթէ ուղղափառ հեղինակներուն նայելու ըլլանք, հաստատակօրէն իր մեծ փառասիրութիւնն ու Դոմինիկեանց դէմ ունեցած նախանձը կը դնեն 6։ Մենք չենք ուզեր իր պատճառն ու վախճանը քննել եւ վրան դատաստան ընել. թող ամէն մարդ Լութերին՝ իր վախճանին հասնելու համար բանեցուցած միջոցներուն նայելով՝ դատաստան ընէ թէ արդեօք ուղղափառ հեղինակները չէ նէ բողոքողները իրաւունք ունին։ — Լութեր ներողութեանց դէմ ելլելը միտքը դրածին պէս՝ Մոգունտիայի արքեպիսկոպոսին նամակ մը գրեց, որուն մէջ այսպէս կը խօսի։ "... Քու մեծապայծառ անուամբդ Ս. Պետրոսի (եկեղեցւոյն) շինութեան համար չորս կողմը պապական ներողութիւններ կը պտըտին։ Ես այնչափ չեմ ամբաստաներ քարոզիչներուն աղաղակը, որն որ լսած չեմ, որչափ կը ցաւիմ ժողովրդեան ու ռամիկներուն ներողութեանց վրայ ունեցած սխալ կարծեաց վրայ, այս ինքն ան կարծիքին վրայ՝ որ թշուառականներն ունին թէ ներողութեան թղթերը գնելնուն պէս՝ փրկութիւններնուն վրայ ապահով կրնան ըլլալ։ Դարձեալ թէ քաւարանի հոգիներուն համար ստակը արկեղ մէջ ձգելնուն պէս՝ անոնք անմիջապէս կը թռչին քաւարանէն դուրս կ'ելլեն։ Վերջապէս՝ թէ այս շնորհքը այնչափ մեծ է, որ չիկրնար ամենեւին մեղք մը գտնուիլ... որն որ չկրնայ արձակել։ Նոյնպէս թէ մարդը այս ներողութիւններով ամէն պատժէն ու յանցանքէն ազատ կ'ըլլայ։

"Ամենակալ Աստուած. քեզի յանձնուած հոգիները, մեծապատիւ Հայր, սաստիկ մահացու վարդապետութիւններով կը

ու գիտութեան վրայ ըրած զրպարտութիւնները յիշատակել, եւ անոնք հերքելու ջանալ. արդէն գործքիս ընթացքին մէջ շատ անգամ առիթ կ'ունենանք այսանկ բաներու վրայ խօսելու եւ Լութերին ու իրեններուն ճշմարտասիրութեան վրայ զարմանալու։

6. Թէպէտ ըսինք որ բողոքող մատենագիրները՝ Լութերին ներողութեանց դէմ ելլելուն պատճառը՝ իրեն աստուածպաշտութիւնը կը դնեն. բայց նոյն իսկ իրենց մէջէն իմաստուն ու անկողմնակալ մարդիկ կը գտնուին, որոնք ասոր հակառակը կը զրուցեն։ Բաւական ըլլայ մեզի Գոպպէտ՝ երեւելի անգղիացի մատենագրին վկայութիւնը։ "Նոյն ժամանակները, կ'ըսէ, քահանայապետը հրամայած էր որ ամպիոններուն վրայէն ներողութիւններ մը քարոզուին։ Աս պաշտօնը Դոմինիկեանց յանձնուած ըլլալով եւ ոչ թէ Օգոստինեանց կրօնքին՝ ուսկից էր Լութեր, եւ որուն որ յառաջագոյն միշտ յանձնուած էր, Վիթէմպերկ աս նախապատուութեան վրայ նեղացաւ, ու միտքը դրաւ որ քահանայապետին դէմ ելլելով՝ ոխ առնէ"։ Թոմաղին Գ։

հրահանգին. եւ աս բաներուս վրայ քու տալու համարդ երթալով կը սաստկանայ ու կը մեծնայ։ Անոր համար ասանց վրայ ալ չկրցայ լռել։ Մարդս եպիսկոպոսին ամենեւին մէկ պաշտօնովը չէիկրնար իր փրկութեանը վրայ ապահով ըլլալ, մանաւանդ թէ եւ ոչ ինչ Աստուծոյ ներքին շնորհօքը կրնայ ազատուած ըլլալ. հապա Առաքեալը մեզի կը հրամայէ որ միշտ ահիւ եւ դողութեամբ մեր փրկութիւնը գործենք։ Եւ արդարը, կ'ըսէ Պետրոս, հազիւ կը փրկուի։ Վերջապէս կենաց տանող ճամբան այնչափ նեղ է, որ Աստուած Ամովս ու Զաքարիա մարգարէներուն բերնովը՝ փրկութեան հասնողները՝ կրակէն ելած կամ յափշտակուած խանձող կ'անուանէ. եւ ամէն տեղ Աստուած՝ փրկութեան դժուարութիւնը կը յայտնէ։

"Սուրբմ ներողութիւն քարոզողները ինչո՞ւ սուտ թողութեան առասպելներով եւ խոստմունքներով ժողովուրդը ապահով ու առանց երկիւղի կ'ընեն։ Որովհետեւ ներողութիւնները՝ փրկութեան կամ սրբութեան համար հոգիներուն ուրիշ բարիք մը չեն ըներ, բայց եթէ ան արտաքին պատիժը կը վերցընեն, որն որ յառաջագոյն կանոնական կերպով դնելու սովորութիւն կար։

"Վերջապէս բարեպաշտութեան ու սիրոյ գործքերը՝ ներողութիւններէն անսահման լաւագոյն են [7]։ Ի վերայ այսր ա-

7. Լուտեր խնդրման ներողութիւններուն դէմ ելլելուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ ան կը դնէր, որ նոյն ներողութիւնները՝ բոլոր բարեգործութիւններուն, ու մեղաց համար պատիժ քաշելուն արգելք կ'ըլլան։ Ահաւասիկ իր նոյն ժամանակուան գրուածներէն քանի մը հատուած, որոնք որ ըսածնիս կը հաստատեն։ Ներողութեան ու շնորհաց վրայ տուած քարոզին մէջ այսպէս կ'ըսէ. "Հազար անգամ աւելի աղէկ է որ ամենեւին քրիստոնեայ մը ներողութիւն առնելու եւեւէ չըլնայ, հապա գործքը կատարէ ու պատիժը կրէ. ինչու որ ներողութիւնն ուրիշ բան չէ ու չէկրնար ըլլալ, բայց եթէ բարեգործութիւններն ալ օգտակար պարտքերը միայն թողուլ, որոնք որ առնել պէտք էր ընդունել առնելու տան թէ թող տալ"։ Գործք Լութ. Երեմ. Հատ. Ա. 58. Բ։ — Ինք՝ աղաչխարութիւն բառին վրայ գրած գրուածքի մը մէջ, ներողութիւն քարո՛զողներուն վրայ կը տրտնջէ որ իրենց խօսքերուն մէջ "Ճշմարիտ ապաշխարութեան վարդապետութեան վրայ ամենեւին եւ ոչ բառ մը կը լսուի. հապա կը յանդըգնին բարձրացընելու եւ գովելու չէ թէ ապաշխարութիւնն ու անոր ամենէն անարգ մասը՝ որն որ հատուցում կ'անուանուի, այլ ան ամենէն անարգ մասին թողութիւնը կամ մէկդի թող տալը"։ Աս ըսելէն վերջը վրան կ'աւելցընէ թէ եւ ասոնց դէմ ելայ ու վարդապետութիւնին տարակուսի տակ ձգեցի "ամէն վարդապետներուն ու բոլոր եկեղեցւոյ վճռոյն վրայ ապաւինելով, որոնք որ կը վարդապետեն թէ հատուցում ընելը՝ հատուցումը թող տալէն, այս ինքն՝ ներողութիւն առնելէն առելի աղէկ է, եւ չկայ մէկը՝ որ ուրիշ կերպ վարդապետէ"։ Գործք Լութ. Հատ. Ա. 100։ — Ուրիշ տեղ մըն ալ այսպէս կը գրէ. "Որովհետեւ աշուըններս բացուելէն վերջը տեսայ որ ամէն վարդապետները միաբան կը վարդապետեն թէ ներողութիւնը մէկդի թող տալը՝ ներողութիւն առնելէն աւելի աղէկ է, եւ թէ իրենք իրենցմէ հատուցում ընողները՝ ներողութիւն առնողնե-

մենայնի աս բաներս այնչափ հուչակով ու փութով չեն քարոզեր, մանաւանդ թէ թողութիւն (ներողութիւն) քարոզելու համար ատոնք կը լռեն, ուր որ ամէն եպիսկոպոսներուն առաջին ու միակ պաշտօնն աս է որ ժողովրդեան՝ Աւետարանը եւ Քրիստոսի սէրը սորվեցընեն։ Քրիստոս ամենեւին տեղ մը պատուիրած չունի որ ներողութիւն քարոզուի։ Ուրեմն եպիսկոպոսի մը որչափ ահագին ու վտանգաւոր բան է 8 *որ աւետարա-*

րէն աւելի երջանիկ են, եւ միանգամայն թէ ներողութիւնն ուրիշ բան չէ բայց եթէ ան բարի գործութիւններէն թողութիւն՝ որոնցմով հաւատացեալը կը խափանուի. անոր համար չուտով մը միայն դրի որ ասկից կրնայ հետեւիլ թէ մարդս ներողութիւնը կրնայ արհամարհել, եւ թէ աւելի աղէկ է մեծ բանի տեղ չդնել, մանաւանդ թէ բոլորովին մէկդի թող տալ„։ Քահանայապետին՝ առ Կայետանոս գրածին վրայ Լութերին ըրած դիտողութեան մէջ. Գործք Լութ. հեր. Հատ. Ա. 105. Բ։

8. Այս խօսքերուն օկզընագիրն աս է. "Non enim *fit* homo per ullum munus episcopi *securus de salute*, cum nec per gratiam Dei infusam fiat securus, sed semper in timore et tremore jubet nos operari salutem nostram Apostolus. Et justus, inquit Petrus, vix salvabitur. Denique tam arcta est via, quæ ducit ad vitam, ut Dominus per prophetas Amos et Zachariam, salvandos appellet torres raptos de incendio, et ubique Dominus difficultatem salutis denunciat.

Cur ergo per illas falsas veniarum fabulas et promissiones prædicatores earum faciunt populum securum et sine timore? Cum Indulgentiæ prorsus nihil boni conferant animabus ad salutem aut sanctitatem, sed tantummodo pœnam externam, olim canonice imponere solitam, auferant.

Denique opera pietatis et charitatis sunt in infinitum meliora indulgentiis. Et tamen hæc non tanta pompa nec tanto studio prædicant. Imo propter venias prædicandas, illa tacent, cum tamen omnium Episcoporum hoc sit officium primum et solum, ut populus evangelium discat et charitatem Christi. Nusquam enim præcepit Christus Indulgentias prædicari. Quantus ergo horror est, quantum periculum Episcopi....„!

Աս է, ինչպէս ըսինք, Լուտերին խօսքերուն ակզընագիրը, որն որ եր Վիդդենպերկ տպուած գործքերէն առած ենք, եւ որուն հետ՝ քանի մը անտարբեր տեղերէն զատ՝ բոլորովին համաձայն է նաեւ գերմաներէն թարգմանութիւնը, եւ համեմատողը՝ վերը գրած թարգմանութիւններնուս հաւատարմութիւնը կը տեսնէ։ Բայց արդ՝ հետեւ աս գրուածքին մէջ շատ խօսքեր կան, որոնք որ ուղղակի վարդապետութեան համաձայն ու Լուտերին ետքը վարդապետած մոլորութիւններուն ուղղակի հակառակ են, ինչպէս որ ետքը պիտի տեսնենք, անոր համար բողոքող հեղինակներէն ոմանք աս խօսքերը յառաջ բերել եւ բառ առ բառ թարգմանել ձեւացընելու ատեններին՝ կէս մը մէջէն թող կու տան, կէս մ'ալ կը փոխեն։ Ինչպէս Մեռլ Տ'Օպինեէին մէջ վերի խօսքը այսպէս թարգմանուած է. "Մարդս իր եպիսկոպոսին գործովը կամ պաշտօնովը չի փրկուիր։ Արդարը անգամ հազիւ կը փրկուի, ու կենաց տանող ճամբան նեղ է։ Ուրեմն ինչո՞ւ համար ներողութեանց քարոզիչները սնոտի առասպելներով [illegible] ապահովութեան մէջ ժողովուրդը կը քնացընեն։ — Թէ որ առոնց ականջ դնեմք, միայն ներողութիւնը քարոզելու ու հուչակելու է։ Ի՞նչ, եպիսկոպոսին գլխաւոր եւ մի միայն պարտաւորութիւնը Աւետարանը ու Յիսուսի Քրիստոսի սէրը ժողովուրդին սորվեցընել չէ՞։ Քրիստոս ինքը տեղ մը չըսաւ մեզի ներողութիւնները քարոզել, բայց պատուիրեց մեզի որ Աւետարանը քարոզեմք։ "Ուրեմն ինչպէս ....„։ Հատ. Ա. 134։

նը լսել տայ, եւ Թողու որ իր ժողովրդեան մէջ ներողութիւններէն ուրիշ բան մը չտարածուի, եւ ասոնց՝ աւետարանէն աւելի հոգ ունենայ....։

"Ասոր վրայ ան ալ աւելցընելու է, մեծարգոյ Հայր ի Տէր, որ ներողութիւն քարոզողներուն քու մեծարգոյ Հայրութեանդ անուամբը հանած Հրահանգին մէջ կ'ըսուի, (անշուշտ առանց մեծարգոյ Հայրութեանդ գիտութեանն ու հաւանութեանը,) որ գլխաւոր շնորհքներուն մէկը՝ ան Աստուծոյ անզուգական պարգեւն է, որով մարդս Աստուծոյ հետ կը հաշտուի ու քաւարանին ամէն պատիժները կը ջնջուին,, 9։

Ասոնք գրելէն ետեւ՝ Լուտեր արքեպիսկոպոսին կ'աղաչէ որ նոյն գրուածքը վերցընել տայ եւ ներողութիւն քարոզողներուն հրամայէ որ ուրիշ կերպ քարոզեն։ Ապա թէ ոչ, կ'ըսէ, կրնայ ըլլալ որ մէկը ելլէ ու գրքեր դուրս հանելով անոնք հերքէ, որով քեզի նախատինք ըլլայ 10։

Լուտեր ներողութեանց վրայ 95 նախադասութիւն ալ գրեց, որոնց մէջ՝ աս նիւթին վրայ ունեցած կարծիքը համառօտ կերպով մը կը յայտնէր 11։ Աս նախադասութիւնները ալ նամակին հետ մէկտեղ արքեպիսկոպոսին խաւրեց։ Բայց անոր որոշմանն ու պատասխանին չսպասելով, նամակը գրած օրը (Հոկտեմբերի 31ին) նոյն նախադասութիւնները՝ Վիդդենպերկի Ամենայն սրբոց եկեղեցւոյն դրան վրայ փակցուց, ծանուցանելով որ ճշմարտութիւնը երեւան հանելու համար Վիդդեն-

Աս Թարգմանութեան մէջ գրեթէ բոլոր դուրս Թող տրուած խօսքերն ու փոխուած բառերը՝ Քուրե-Կուրծոսեան Կոլիսոփ ու Էրլանգեան անփոփոյթ ըլլալուն վրայ, այս ինքն Լուտերին մոլորութիւններուն հակառակ եղող տեղերն են. ուստի եւ մոլորութեամբ ու նենգութեամբ դուրս Թող տրուած կամ փոխուած են։ Ասոր մէկ նշանն ալ ան է որ հեղինակը ուրիշ անտարբեր խօսքեր Թող տուած տանէն՝ ըստ սովորութեան երկու երեք կէտ դնելով կ'իմացընէ, իսկ ասանկ տեղերը ամենեւին նշան չկայ։ Բայց ասոնք զարմանալու բաներ չեն. ամէնն ալ իրենց վարդապետէն սորված են, որն որ նոյն իսկ աստուածաշնչին՝ յայտնապէս իր մոլորութեանց դէմ ըլլող խօսքերը Թարգմանելու ժամանակ՝ կամ բոլորովին դուրս կը ձգէ կամ կը փոխէ, եւ դարձեալ աստուածաշնչին խօսքերը իր մոլորութիւններուն յարմարցընելու համար մէջը բառեր կը խոթէ. ինչպէս իր տեղը կը տեսնենք։ Աս Մեալ ա'Օպինեէին Թարգմանութեանց անհաւատարմութիւնը ցուցընելու համար մինչեւ հիմա բերած երեք օրինակներս (տես երես 5 եւ 19) բաւական կը սեպենք, եւ Թող կուտանք որ ուրիշ տեղ ալ մեր եւ իր Թարգմանութեան մէջ տարբերութիւն գտնուելու ըլլայ նէ՝ ընթերցողները իրենք իրենցմէ դատաստան ընեն։

9. Վերը (5 Ծանօթ. մէջ) տեսանք թէ ինչպէս Դեցլ իր Հրահանգին մէջ ներողութիւնը ստանալու համար հարկաւոր Թէութիւն կը դնէր ներքին զղջումն ու ցաւը։

10. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 92. Բ. եւ 93. գերմ. Հատ. Ա. 1. եւ 2։

11. Աս նախադասութիւններուն օրինակները տես ի Գործս Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 51—53. իսկ գերմաներէն Թարգմանութիւնը՝ ի Գործս Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 2. Բ.—6. Բ։

պերճի մէջ աս Նախադասութիւններուն վրայ վճռաբանութիւն պիտ'որ ըլլայ. միանգամայն կ'ըսէր թէ ով որ կ'ուզէ նէ՝ կրնայ գալ անոնց վրայ հեռու վճռաբանել, եւ թէ որ մէկը չկրնար գալ ու խօսքով վիճիլ նէ՝ թող հեռու գրով վիճի [12]: — Այսպէս ուսումնական վիճման հրաւիրելը, կ'ըսէ Ռիֆէլ [13], անսովոր բան մը չէր. բայց բանը արքեպիսկոպոսին իմացընելէն ու անոր դատաստանին առջը ձգելէն վերջը՝ առանց պատասխանին սպասելու ըլլալուն համար՝ ամբարտաւանական գործքի մը պէս եւ իբրեւ յանձնապաստանութեամբ եղած բան մը կ'երեւայ [14]:

Այս կերպով եղաւ աս Ներողութեանց վիճման սկիզբը: — Լուտեր իսկզբան Ներողութեան զօրութիւնը կամ Ներողութեան գոյութիւնը չէր ուրանար, մանաւանդ թէ իր Նախադասութիւններուն մէջ յայտնապէս գրած էր թէ "Ով որ քահանայապետական կամ առաքելական Ներողութեանց ճշմարտութեան դէմ կը խօսի, անիծեալ ու նզովեալ ըլլայ" [15]: Միայն քարոզիչներուն ու ռամկին պակսութեամբն եղած անկարգութիւններուն դէմ կը խօսէր. դարձեալ բոլոր ըսածները երկբայելով կ'ըսէր, կամ գոնէ երկբայելով ըսել կը ձեւացընէր. որովհետեւ, իր ըսածին նայելով՝ Ներողութեանց ինչ ըլլալը չէր հասկընար ու չէր գիտեր [16]: Բայց ետքը կամաց կա-

12. Նախադասութեանց սկիզբը: Կուստաւ Ֆիցէր, Դւ. Ե. 63:

13. Մասն Ա. Գլ. Բ. 32:

14. Բողոքող մատենագիրներ կը գտնուին, որոնք Լուտերին՝ Մոգունտիոյ արքեպիսկոպոսին գրած նամակին վրայ կը ցուցնեն թէ Նախադասութիւնները դուրս հանելէն ընելու յանդգնութիւնը կերպով մը ծածկելու համար աս թուղթը գրեց: Բլանք (Գերմ. Ա. Հատ. Ա. 75, 76.) Լուտերին՝ իր Նախադասութիւններուն մեկնութեան սկիզբը գրած յայտարարութիւնը բերելէն վերջը (որուն մէջ Լուտեր կը գրէ թէ "Ուրիշ բան չեմ ուզեր ըսել կամ կարծել, բայց եթէ ան՝ որն որ նախ Ս. Գրոց ու երկրորդ եկեղեցւոյ սուրբ Հարց մէջ հաստատուած, Հռոմայ Պապհէն ընդունուած ու մինչեւ հիմա պահուած է, եւ որն որ քահանայապետական իրաւանց եւ վճռոց մէջ կը գտնուի եւ կամ ժամանակաւ պիտի գտնուի": Գործ. Լոտ. լատ. Հատ. Ա. 101. Բ. Գերմ. Հատ. Ա. 48. Բ.) կը ցուցնէ որ "Աս յայտարարութիւնը ան ժամանակներս հասարակօրէն աստուածաբանական վճռաբանութիւններէն յառաջ կ'ըլլուէր, եւ ձեւի պէս բան մըն էր, որն որ երեւելի նշանակութիւն մը չունէր. բայց՝ միայն ձեւի պէս ալ առնելով՝ կրնար եղած գործքը մեղմացընել": Անկից ալ Լուտերին՝ առ արքեպիսկոպոսը գրած նամակին անցնելով՝ այսպէս կը գրէ. "Հաւանական է որ ըստ Լուտերի կարծեաց՝ նոյն մեղմացուցիչ զօրութիւնը պիտ'որ ունենար նաեւ ան խոնարհական թուղթը, որն որ Նախադասութիւնները կցորդելու ատեն օրը Մոգունտիոյ արքեպիսկոպոսին գրեց":

15. Contra Veniarum apostolicarum veritatem qui loquitur, sit ille anathema et maledictus. Նախադասութիւն 71. Գործ. Լոտ. լատ. Հատ. Ա. 52. Բ: Լուտերին լատիններէն սկզբնագրին մէջ առաքելական բառին միտքը՝ իր բուն աշակերտը Յուստոս Թարգմանելով „des päpstlichen Ablasses" պապական, քահանայապետական ներողութեան՝ կը դնէ: Գործ. Լոտ. Գերմ. Հատ. Ա. 5. Բ:

16. "Չէի գիտեր ու չէի հասկը-

մաց յառաջ երթալով՝ սկսաւ ներողութեան զօրութիւնն ու գոյութիւնը մերժել. եւ իր ամէն ըսածները՝ իբրեւ յայտնի ճշմարտութիւն եւ իբրեւ Աւետարանէն ու Ս. Գրքէն առնուած հաւատոյ մասունք պաշտպանել։ Անոր համար ալ միշտ թէ ինք եւ թէ իր աշակերտները իր վարդապետութեանցը ուրիշ անուն չէին տար, բայց եթէ Բան կամ Խօսք Աստուծոյ եւ Աւետարան, եւ աս մոլորութիւններուն դէմ դնողները՝ միշտ Աստուծոյ խօսքին եւ Աւետարանին թշնամիները կ՚անուանէին։

Վերը յիշած Նախադասութիւններնիս եկեղեցւոյ դրան վրայ փակցընելը բաւական չսեպելով՝ Լութեր տպել ալ տուաւ ու չորս կողմը տարածեց։ — Տեցել՝ որ նոյն ատենը Ֆրանգֆուրդ (Օտերի քով) կը գտնուէր, աս նախադասութիւնները ձեռքը հասածին պէս, կամ ինքը եւ կամ, ինչպէս ոմանք կ՚ըսեն, իր անուամբը՝ նոյն Ֆրանգֆուրդի համալսարանին վարդապետներէն Վիմբինա անունով մէկը, անոնց դէմ 106 նախադասութիւն հրատարակեց։ Եւ որովհետեւ Տեցել հերետիկոսական գրուածներու քննիչ էր, անոր համար Լութերին նախադասութիւնները հրապարակաւ այրեց։ Անոր փոխարէն մ՚ընելու համար՝ իրեն նախադասութիւններն ալ Վիդդենպերկ հասածին պէս, համալսարանին աշակերտները՝ որոնք իրենց վարդապետին օրինակովը մեծ յանդգնութիւն ստացած էին, գրքածախի մը քովէն 800 օրինակի չափ յափշտակելով հրապարակի մը մէջ այրեցին 17։

Բայց Լութերին նախադասութիւնները ամէն կողմ տարածուելով Տեցելէն ուրիշ ալ իրեն դէմ գրողներ ելան։ Նախ՝ Սեղբեստրոս Փրիերաս, Դոմինիկեան կրօնաւորն ու սրբազան

նար, կը գրէ ինքը, թէ ներողութիւնն ինչ է, ինչպէս նաեւ բոլոր սրբապականներն ալ մէկանց չէին գիտեր, որոնք՝ միայն սովորութեամբ կը յարգէին ու մեծ բանի տեղ կը դնէին։ Ուսանի եւ վիճելու ատենս՝ վախճանս ան չէր որ մերժեմ, հապա՝ որովհետեւ զօրութիւնը չէի գիտեր, կը բաղձայի որ ուրիշներէն սորվիմ»։ Նախադասութեանց յառաջաբանին մէջ. Գործք Լութ. Երլ. Հատ. Ա. [illegible]. լատ. Հատ. Ա. 49. Բ։

17. Աս բանս գրեթէ ամէն պատրագաներուն կը պատմէ Լութեր՝ իր բարեկամը Յովհ. Լանկէին գրած թղթին մէջ։ Տես առ Կոստ. Ֆիցերէ, Գլ. Ե. 70, 71։ Տես նաեւ Մէնցլ. Հատ. Ա. Գլ. Ա. 34. Ծանօթ։ — Իսկ Բլանք (Գիրք Ա. Հատ. Ա. 109.) այսպէս կը գրէ. «Վիդգէնպերկի ուսանողները՝ որոնք որ գրեթէ բոլոր տրտաքոյ կարգի Լութերին յարած էին, եկեղեցաքաղաքական թեթեւամտութեամբ մը Տեցելին նախադասութիւնները հրապարակաւ ու շատ նախատալից կատակերգութեամբ այրեցին»։ — Եթէ որ Լութերին հաւատալու ըլլանք, ինք համալսարանին աշակերտներուն աս գործքին մէջ ամենեւին մաս չունէր։ Ինչու որ Եռաքանին առոր վրայ այսպէս կը գրէ. «Կը կարծեմ որ ես միտքս ան տատրսան կարօղեցուցած ըլլամ, որ իբրեւ կրօնաւոր եւ աստուածաբան, անանկ տեղ մը՝ որ իմս չէ, անանկ պաշտօնի մէջ ըլլալ մարդու մը այնպիսի յայտնի նախատինք հասցընեմ»։ Առ Եռքէէ, Հատ. Ա. Հրծ Դ. Համ. Դ։

պալատին վերակացուն 18, տրամախօսութեան ձեւով շինուած գրուածքով մը աս Նախադասութիւններուն դէմ գրեց։ Ետքը Գոլոնեայի մէջ Հոխշդրատէն անունով ուրիշ Դոմինիկեան մըն ալ անոր դէմ գիրք մը դուրս հանեց։ Ասոնք թէպէտ ճշմարտութիւնը կը պաշտպանէին. բայց որովհետեւ գրուածներնուն մէջ թէ քիչ մը չափը կ'անցընէին եւ թէ աս բանս աղէկ առիթ սեպելով՝ նոյն ժամանակուան բանասէրներուն ալ կը դպչէին, անոր համար պաշտպանած ճշմարտութիւններովնին՝ ընթերցողաց մտքին վրայ ըրած ազդեցութիւննին՝ մէկալ կողմանէ շատ նուազեցուցին։ Ասոնցմէ զատ՝ ճշմարտութեան չորրորդ պաշտպան մ'ալ ելաւ, որն որ Լուտերին սիրտը շատ նեղացուց, ու իր բարձրամտութիւնն ու յանդգնութիւնը քիչ մը վար իջեցուց։ Ասիկա Ինկոլշդատի համալսարանին վարդապետներուն երեւելիներէն մէկը՝ Յովհ. Էքն էր, որուն ինչ մարդ ըլլալը Լուտեր ալ կը խոստովանի, զինքը "Երեւելի ու ճշմարտապէս հանճարաւոր հմտութիւն եւ հմուտ հանճար ունեցող մարդ„ կանչելով 19։ Արդ աս երեւելի մարդը տեսնելով որ Լուտեր օրէ օր աւելի յանդգնութիւն կը ստանայ, ու անկարգութիւններու դէմ խօսելու տեղն՝ ճշմարտութիւններու դէմ ալ մա-

18. Magister sacri palatii; maître du sacré palais. Ասիկա միշտ Դոմինիկեան կրօնաւոր մը կ'ըլլայ, որն որ քահանայապետին պալատը կը բնակի, ու մէջի անձինքներուն հոգեւոր առաջնորդութիւն ընելէն զատ՝ գրքերը քննելու եւ տպելու հրաման տալու իշխանութիւն ունի։

19. Insignis vereque ingeniosæ eruditionis et eruditi ingenii homo, կը գրէ Լուտեր Սիլ. Եկրանոսին, 1518ին Մայիսի 24ին։ Տե՛ս տա Տը Վէդդէ, Հատ. Ա. 59։ "Ամէնքս ալ աս մարդուն հանճարը կը սիրենք ու իր գիտութեանը վրայ կը զարմանանք„ կը գրէ Լուտեր նոյն տարին Յունիսի 15ին, Քրիստոփ. Շէօրլին։ Տե՛ս Թոմաղին Լուտ. Հատ. Ա. 26։ — Էքին իմաստութիւն ու հմուտ մարդ ըլլալը՝ գրեթէ բոլոր բողոքական մատենագիրներն ալ կը վկայեն։ Մեռլ դ'Օպինեէ վրան այսպէս կը գրէ. "Ասիկայ բարեկամ էր Լուտերի, որ մեծապէս կը յարգէր անոր տաղանդները ու առաքինութիւնը։ Հանճարաւոր միտք մը ունէր, ընթերցման մէջ քաջահմուտ էր, ու չնաշխարհիկ յիշողութեան ձիրքով զարդարուած էր։ Իր գիտութեանը հետ ունէր եւ պերճախօսութիւն. իր շարժուածքը ու ձայնը կը յայտնէին իր բնութեանը աշխուժութիւնը։ Տաղանդի կողմանէ հիւսիսային Գերմանիայի մէջ ինչ որ էր Լուտեր, հարաւայիններին մէջ նոյնն էր Էք։ Ասոնք ան գարուն երկու երեւելի աստուածաբաններն էին, թէպէտ եւ իրենց ընթացքը մեծապէս տարբեր էր։ Ինկոլշդատ գրեթէ կը հաւասարէր Վիդդէմպէրկի։ Աս երկու վարժարաններուն գերահռչակ համբաւը ամէն կողմերէ բազմաթիւ աշակերտներ կը բերէր իւրաքանչիւրին համալսարանը՝ անոնց դասատուութիւնը լսելու փափաքով։ Իրենց անձնական արդիւնքները իրենց իմաստութեանը հաւասար՝ սիրելի կընէին զիրենք իրենց աշակերտներուն։ — Վասն որոյ Լուտեր հարաւային գաւառներուն մէջ իր նախադասութիւնները հրատարակելու համար Էք վարժապետը ընտրեց։ Բայց ուղղակի անոր չխրկեց զանոնք, այլ իրենց հասարակաց բարեկամին՝ Նիւրնպերկի դատաւորին մեծարու Քրիստոփոր Շէօրլին, խնդրելով որ Էքին խրկէ զանոնք՝ Ինկոլշդատ, որ հեռի չէր Նիւրնպերկէ։ "Կըղր-"կեմ ձեզի, կըսէ, իմ նախադասու-"թիւններս, սակայն նորափառ,

քարոզելու եւ մոլորութիւններ վարդապետելու կը սկսի, եւ չկըրցաւ լռել, ու հաւատքի պաշտպանութիւնը՝ իր յառաջագոյն Լուտերի հետ ունեցած բարեկամութենէն վեր բռնելով՝ միտքը դրաւ որ անոր դէմ ելլէ։ Ուստի եւ Լուտերին նախադասութիւններուն վրայ Կոթողք անունով ծանօթութիւններ գրեց, որոնց մէջ անոր մոլորութիւնները մէկիկ մէկիկ խայտառակելով՝ մեղքերուն թողութեան ու ներողութեանց վրայ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը կը հաստատէ։

Լուտեր՝ անհնարին խիստ ոճով ու սաստիկ կիրքով չինուած զանազան գրութիւններով աս ամէն իր հակառակորդներուն ետեւէ ետեւ պատասխան տուաւ։ Նոյնպէս ուրիշ շատ գրուածքներ ալ հրատարակեց, որոնց մէջ նորանոր մոլորութիւններ ու պղծական կարծիքներ կը վարդապետէ։ Նոյն մոլորութիւններէն ոմանք կը գտնուին նաեւ Հայտելպերկ քաղաքը Ապրիլի մէջ (1518) պաշտպանած նախադասութեանց մէջ[20], որոնցմէ մէկ քանին հոս կը դնենք։

Գ. «Մարդիկներուն գործքերը որչափ որ ալ գեղեցիկ ըլլան ու բարի երեւան, ի վերայ այսր ամենայնի հաւանական է որ մահուչափ մեղք են։

Է. «Արդարոց գործքերը մահուչափ մեղք կ՚ըլլային, թէ որ նոյն ինքն արդարները Աստուծոյ բարեպաշտական երկիւղովը չվախնային որ մահուչափ ըլլան։

Ը. «Նաեւլի եւս մահուչափ են նոյն գործքերը, երբ որ միանգամայն առանց վախի ու չարաչար ապահովութեամբ կը գործուին։

Թ. «Առանց Քրիստոսի գործուած գործքերը մեռեալ են բայց մահուչափ մեղք չեն ըսելը՝ Աստուծոյ երկիւղը չարաչար մոռնալ է։

ԺԲ. «Աստուծոյ առջեւը մեղք երբ ան ատեն ներելի են, երբ որ մարդը կը վախնայ որ մահուչափ ըլլան։

«կամ ինչպէս որ շատերուն կերեւայ «յաւէտ չարափառ։ Առաջէ զանոնք «մեր սիրելի Էքին՝ ան գիտնական եւ «կարողամիտ մարդուն, որ իմանամ «թէ ինչ կըխորհի անոնց վրայ»։ Լուտեր այսպէս կըխօսէր անատենը Էք վարժապետին վրայ. այսպիսի էր ան բարեկամութիւնը որ մէկ ատեն կապեր էր զանոնք։ Աս պատմական բարեկամութեանս գաղտրիկը առաջ Լուտերէն չէ գալ»։ Հատ. Ա. 86, 87։ Տես նաեւ Բլանք, Գերք Ա. Հատ. Ա. 105։ Ռանկէ, Գերք Բ. Գլ. Գ. Հատ. Ա. 399 — 401։ Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Ա. 43։

20. Տարւոյն սկիզբը նոյն Հայտելպերկ քաղաքը Օգոստինեանք իրենց կրօնքին ընդհանուր ժողովք մ՚ըրին, որուն Լուտեր ալ ներկայ էր։ Ժողովքին մէջ իրենց կրօնքին վերաբերած նիւթերուն վրայ խօսուելէն ետեւ՝ Լուտեր աս իր նախադասութիւնները հրապարակաւ պաշտպանեց։ Տես Բլանք (Գերք Ա. Հատ. Ա. 119 — 121.)։ առաւել ընդարձակով՝ Սեքենդորֆ (Գերք Ա. Համ. ԻԳ. Ի Յաւել. Ա. 28, 29.) ի Մէռլ տ՚Օպինեէ (Հատ. Ա. 185 — 194)։ Իսկ բուն նախադասութիւնները՝ Գործք Լութ. լատ. Հատ. Ա. 141. Բ։

ԺԳ. "Մ՝եղքէն վերջը՝ անձնիշխանութիւնը սուտ անուն մըն է, եւ մարդս ձեռքէն եկածն ընելու ատեն՝ մահուչափ մեղք կը գործէ։

ԺԶ. "Մ՝արդը երբ որ կը կարծէ որ իր ձեռքէն եկածն ընելով՝ շնորհաց կը հասնի, մեղք մեղքի վրայ կը դիզէ, որ կրկին յանցաւոր ըլլայ,,։

Ա՛ս ու ասոր նման պղանդակ կարծիքները՝ որոնց համար ներկայ եղողներէն մէկն ըսաւ թէ "Գեղացիները ասոնք լսելու ըլլան նէ՝ զմեզ կը քարկոծեն [21],, եւ որոնք բոլոր քրիստոնէական կրօնից բարոյականին հիմունքը տակնուվրայ կ'ընեն, Լուտեր, ինչպէս ըսինք, Հայտելպերկ իբրեւ ճշմարտութիւն հրապարակաւ պաշտպանեց։ Դարձեալ նոյն ատեններն կամ քիչ մը վերջը ժողովրդեան առջեւը խօսած ճառերուն մէջ ուրիշ պղանդակ մոլորութիւն մ'ալ հանեց, այս ինքն՝ ապաշխարութեան խորհրդին եւ ուրիշ ամէն խորհուրդներուն զօրութիւնն ուրանալով՝ սկսաւ վարդապետել որ մեղաց թողութիւնը՝ միայն իւրաքանչիւր մարդու հաւատքին կամ վստահութեան վրայ կայացեալ է։ Աս նիւթին վրայ խօսած ու գրած անհամար խօսքերուն մէջէն մինակ քանի մը հատ օրինակի համար հոստեղս կը դնենք։

"Մ՝եղաց թողութիւնը, կ'ըսէ Լուտեր, ոչ պապին, ոչ եպիսկոպոսին, ոչ քահանային եւ ոչ երկրի վրայ ուրիշ մարդու մը պաշտօնին եւ իշխանութեան տակն է, հապա միայն Քրիստոսի խօսքին եւ անձնական հաւատքին վրայ կայացեալ է։... Քահանայք, եպիսկոպոսք եւ պապերը՝ միայն ծառայք են, որոնք Քրիստոսի խօսքը առջեւդ կը դնեն։... Եւ ասկից կը հետեւի որ ապաշխարութեան խորհրդին եւ մեղաց թողութեան մէջ՝ պապ մը կամ եպիսկոպոս մը՝ ամենէն ստորին քահանայէն աւելի բան մը չ'ըներ. մանաւանդ թէ քահանայ չեղած տեղ՝ նոյն գործը իւրաքանչիւր քրիստոնեայ, կին եղեր է, տղայ եղեր է, նոյնպէս կրնայ կատարել (այս ինքն մեղաց թողութիւն կամ արձակում տալ.)։ Ինչու որ ամէն քրիստոնեայ քեզի կրնայ ըսել "Աստուած յանուն Քրիստոսի մեղքերդ կը ներէ,,. եւ թէ որ դուն աս խօսքին այնպէս հաստատութեամբ կը հաւատաս՝ իբրեւ թէ Աստուած քեզի կը զրուցէ կոր, ստուգիւ նոյն հաւատքով մեղքերէդ կ'արձակիս։ Այսպէս ամէն բան բոլորովին՝ Աստուծոյ խօսքին հաւատալուն վրայ կայացած է,,[22]։ Դարձեալ կը զրուցէ. "Ամենեւին մէկը չիկրնար պակսիլ ոչ զղջման եւ խոստո-

21. Սէքէնտորֆ, Գիրք Ա. Համ. ԺԳ. Յաւել. Ա. 29։ Միշել տ'Օպինեէ, Հատ. Ա. 189։

22. Քարոզ ապաշխարութեան վրայ. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 66. Թիւ 8, 9։

վանութեան եւ ոչ ալ հատուցման մէջ, թէ որ խորհրդոյն հաւատքն (այս ինքն՝ վստահութիւնն) ունենայ։ Եւ թէ որ (ատոնց մէջ) պակսելու ալ ըլլայ, ամենեւին վնաս չունի,,[23]։ Ուրիշ տեղ մ'ալ այսպէս կը գրուցէ. "Հաստատապէս հաւատա որ արձակուած ես, եւ ստուգիւ արձակուած կ'ըլլաս..., զըղջումդ ինչպէս որ կ'ուզէ նէ՝ ըլլայ[24]...։ Անոր համար շատ աւելի պէտք է անոր միտ դնես որ ամենեւին աս հաւատքդ պակսութիւն չունենայ, քան թէ ուրիշ ամէն բաներուն։ Ասոր եւ անկարելի դրութեամբ՝ ինք որ խոստովանանք ըրողը զղջացած չըլլայ[25], եւ կամ քահանան չէ թէ իսկութեամբ հապա կատակի համար արձակէ[26], ինք հաւատալու ըլլայ որ արձակուած է, ճշմարտապէս արձակուած կ'ըլլայ,,[27]։ Նոյնպէս հաղորդութեան խորհրդին համար միայն նոյն հաւատքը կը պահանջէ. "Մեծ եւ վնասակար մոլորութիւն մըն է, կ'ըսէ, որ մարդս ան վստահութեամբ խորհրդին մերձենայ, իբր թէ խոստովանանք եղած է, եւ խղճին վրայ մահուչափ մեղք մը չունի, եւ թէ յառաջագոյն աղօթքներն ըրած եւ ուրիշ պատրաստութիւն տեսած է։ Ինչու որ աս կարծիքով խորհրդին մերձեցողները՝ իրենց անձին դատաստանը կ'ուտեն եւ կ'ըմպեն. որովհետեւ աս վերը յիշուած ամէն միջոցներով արժանի եւ մաքուր չեն ըլլար, մանաւանդ թէ նոյն մաքրութեան վստահութեամբ՝ շատ աւելի անմաքուր ու պիղծ կ'ըլլան ու հաւատքով կը մաքրուին.... Միայն աս հաւատքը՝... զմարդ ճշմարտապէս մաքուր եւ արժանաւոր կ'ընէ....։ Ինչու որ հաւատքն է որ կ'արդարացընէ, կը մաքրէ, արժանաւոր կ'ընէ,,[28]։ — Աս պլանդակ մոլորութիւնը՝ որն որ, ինչպէս ըսինք, Լուտերին գրուածներուն մէջ անհամար տեղեր կը գտնուի, չէ թէ միայն խորհուրդներուն զօրութիւնը բոլորովին կ'ոչընչացընէ, հապա նաեւ ամէն տեսակ չարիքներուն եւ օրինազանցութիւններուն դուռ կը բանայ։ Եւ արդէն աս մոլորութեան մէջ ըստ ինքեան իմացուածը՝ թէ աս նորահնար հաւատքը ամէն բանի տեղ կը բռնէ, եւ նոյն հաւատքն ունեցողին ամենեւին բան մը վնաս չիկրնար տալ, ինք բացայայտ ալ կը վարդապետէ, վերը մէջէն վկայութիւն բերուած գրուածքներէն մէկը այսպէս վերջացընելով. "Բովանդակութիւն բովանդակութեան. Հաւատացողին ամէն բան օգտակար է, եւ ոչինչ բան մը իրեն վնաս չէ-

23. Նոյն տեղը, 68. Բ. Թիւ 19։

24. Crede fortiter, te absolutum, et absolutus vere eris,... quicquid sit de tua contritione.

25. Confessus non sit contritus.

26. Sacerdos non serio sed joco absolvat.

27. Ճառ. ի վերայ ապաշխարութեան. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 61. Բ։

28. Ճառ հաղորդութեան խորհուրդն ընդունելու համար (ըլլալու) պատրաստութեան վրայ. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 64. Բ։

կրնար տալ. չհաւատացողին՝ ամէն բան մնասակար է, եւ ամենեւին բան մը օգուտ չունի[29]»:

Այս թէպէտ Լուտեր իր գրուածներուն ու խօսքերուն մէջ աս մոլորութիւնները յայտնապէս կը վարդապետէր ու կը պաշտպանէր, ի վերայ այսր ամենայնի տեսնելով որ շատերը իրեն հերետիկոս կը կանչեն, ու դեռ բաները կատարեալ հաստատած չըլլալով եւ իշխաններուն պաշտպանութեան վրայ բոլորովին չկրնալով ապահով ըլլալ, երբեմն երբեմն կը կեղծաւորէր ու մեծ խոնարհութիւն եւ հնազանդութիւն կը ձեւացընէր: — Հայտելպերկի վիճաբանութենէն դառնալէն ետեւ՝ իր 95 նախադասութեանց վրայ Մեկնութիւն կամ Լուծում մը շինեց[30], ու նամակով մը Հերոնիմոս՝ Պրանտենպուրկի եպիսկոպոսին խաւրեց, որն որ իր թեմական եպիսկոպոսն ու զինքը ձեռնադրողն էր, եւ որն որ բողոքող մատենագիրներն ալ շատ կը գովեն[31]:

Լուտեր աս թղթին մէջ այսպէս կը խօսի. «Քիչ մը ատենէ վեր մեր կողմերը առաքելական ներողութեանց վրայ նոր ու չլսուած վարդապետութիւններ սկսան տարածուիլ. այնպէս որ գիտունները ու ագէտները առհասարակ զարմացան, եւ շատերը՝ թէ ծանօթներէն եւ թէ անծանօթներէն՝ թղթով ու խօսքով իզմէ խնդրեցին որ աս բաներուն նորութեան (չըսեմ թէ յանդգնութեան) վրայ կարծիքս յայտնեմ: Խոկլըան ես չլսելու զարկի ու քիչ մը ատեն ձայն չհանեցի. բայց ետքը զիս անանկ վիճաբանութիւններով ստիպեցին, որ քահանայապետին պատիւն ու յարգութիւնը վտանգի մէջ մնաց:

«Իսկ ես ինչ ընելու էի. աս բանիս մէջ ինծի ամենեւին բան մը հաստատել չէր կրնար: . . . Արդ որպէս զի երկու կողմն ալ գոհ ընեմ, ամենէն աղէկ աս երեւցաւ որ ամենեւին բան մը ոչ ընդունիմ ոչ ալ մերժեմ. հապա ասանկ երեւելի նիւթի մը վրայ՝ միայն վիճեմ, մինչեւ որ սուրբ եկեղեցին որոշէ թէ նոյն նիւթին վրայ ինչ կարծիք ունենալու է: Անոր համար ներողութեանց վրայ վիճաբանութիւն մը (իր 95 նախադասութիւնները կ'իմանայ,) դուրս հանեցի, ու հրապարակաւ ամէնքը եւ առանձինն ճանչցած գիտուններս հրաւիրեցի եւ աղաչեցի որ

29. Քարոզ ապաշխարութեան վրայ. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 69:

30. Տես Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 102—141:

31. Մեալ տ'Օպինեէ (Հատ. Ա. 135.) զինքը «Գիտնական եւ բարեպաշտ մարդ» կ'անուանէ. իսկ Բլանք (Պէյլ Ա. Հատ. Ա. 127.) «Գիտուն ու ճշմարտութիւն սիրող մարդ»: — Լուտեր ալ նոյն ժամանակը զինքը շատ կը յարգէր. բայց ետքը երբ որ տեսաւ թէ իր բանած ճամբան չիհաւնիր, ըստ սովորութեան բերանը փոխեց, սկսաւ վրան շատ գէշ խօսիլ ու «Անոր բերնովը սատանան կը խօսէր» կ'ըսէր: Խօսք սեղանոյ, 378:

եթէ բերնէ բերան խօսակցութեամբ ալ չէնէ, գոնէ հեռուէն գրով՝ ներողութեանց վրայ ունեցած կարծիքնին յայտնեն ։ Մանաւանդ որ կը տեսնէի թէ աս բանիս մէջ ո՛չ Ս․ Գիրքը, ո՛չ եկեղեցւոյ վարդապետները եւ ո՛չ իսկ կանոնական իրաւունքը ինծի կը նպաստէին[32]. ու միայն քանի մը իրաւագէտներ կային, որոնք առանց Ս․ Գրքի կը խօսին, եւ քանի մ՚ ալ դպրոցական վարդապետներ, որոնք նմանապէս միայն կարծիքնին կը զրուցեն, բայց բան մը չեն ցուցըներ․․․ ։

“Արդ որովհետեւ ես ամէնքը վիճման հրաւիրեցի, եւ մէկը չերեւցաւ[33], ու կը տեսնեմ որ վիճաբանութիւններս (Նախադասութիւններս) ուզածէս աւելի չորս կողմը կը տարածուին, եւ ամէն տեղ չէ թէ իբրեւ վիճաբանելու համար գրուած, հապա հաստատուած ու որոշուած բան կը կարծեն, անոր համար անկարութեանս ու բաղձանքիս դէմ ստիպուեցայ որ տղայութիւնս ու տգիտութիւնս յայտնեմ, ու անոնց մեկնութիւնն ու ցուցմունքը դուրս հանեմ ։ Աւելի լաւագոյն սեպեցի որ տգիտութիւնս խայտառակի քան թէ որ ուրիշները մոլորութեան մէջ իյնան՝ կարծելով որ գրածներուս ամէնն ալ հաստատելով գրած եմ․ ուր որ ես անոնց մէջէն ոմանց վրայ կը տարակուսիմ, ոմանք չեմ գիտեր, ոմանք կը մերժեմ ալ, եւ ամենեւին բան մը յամառութեամբ չեմ հաստատեր․ հապա ամէնն ալ եկեղեցւոյ ու իր դատաստանին տակ կը ձգեմ ։

“Նաեւ որովհետեւ դուն, մեծարգոյ Տէր, Քրիստոսի ողորմութեամբը մեզի թեմական եպիսկոպոս տրուած ես,․․․ անոր համար աս ձեռքս ունեցած գրուածքս՝ քու ոտուըներուդ առջեւը կը դնեմ ։ Արդ, յաճախագութ Տէր, աս իմ անարգ գրուածքս ընդունէ ։ Եւ որպէս զի ամէն մարդ իմանայ որ ես ամենեւին բան մը յանդգնութեամբ չեմ հաստատեր, չէ թէ միայն յանձն կ՚առնեմ, հապա նաեւ կ՚աղաչեմ որ քու մեծարգոյ Հայրութիւնդ գրիչը ձեռքն առնէ, եւ ուզածին պէս աւրէ,

32 · In iis rebus neque scripturas, neque doctores ecclesiasticos ... suffragari mihi viderem. Weder die Schrift, noch die Lehrer der Kirche ... in dieser Sach für mich hatte.

33 · Լուտեր աս բանս իբրեւ պատճառ բերելու ամենեւին իրաւունք չունէր․ ինչու որ թէպէտ մէկը իրեն հետ խօսքով վիճելու եկած չէր, բայց իր խնդրածին պէս՝ շատերը, ինչպէս վերը տեսանք, իրեն դէմ գրելով՝ ունեցած կարծիքնին յայտնած էին․ միանգամայն իրեն ցուցուցած էին որ իր նախադասութիւնները՝ եկեղեցւոյ ու վարդապետաց կարծեացը հակառակ է ։ Եւ թէպէտեւ ինք նախադասութիւնները դուրս հանելէն ետեւ՝ եկեղեցին յայտնապէս իր կարծիքը չէր իմացուցած, բայց Լուտեր ո՛չ սպասեց եւ ո՛չ վիճաբանութեան եկողի մը սպասելով՝ նախադասութիւնները դուրս հանելուն պէս՝ սկսաւ իր կարծիքները չորս կողմը տարածել ու յամառութեամբ պաշտպանել․ ինչպէս մինչեւ հիմա գրածներէն յայտնի կ'երեւայ ։

մնանալանդ թէ բոլորն ալ կրակի մէջ այրէ . . . ։ Գիտեմ որ Քրիստոս իմ գործակցութեանս կարօտ չէ, եւ առանց ինծի կրնայ իր եկեղեցւոյն բարիքը հոգալ։

“Նոր համար յայտնի ու բացայայտ խօսքերով կը վկայեմ ու կը յայտնեմ որ աս Ներողութեանց նիւթին մէջ կը վրիպեմ ու բան մը չեմ հաստատեր. դարձեալ կը զլացեմ՝ միայն կը վրիպեմ, բան մը իբրեւ ստոյգ ու ճշմարիտ չեմ հաստատեր, ու վրիպածս ալ վախով է . . .„ [34]։

Լուտեր աս Նամակը Մայիսի 22ին գրեց։ Քանի մը օր ետքն ալ (նոյն ամսոյն 30ին) Լեւոն քահանայապետին նոյն կերպով նամակ մը գրեց, ու նոյն օրը Լուծմանցը հետ մէկտեղ թղթով մը Սդաւփիցին խաւրեց, որ անիկա երկուքը մէկտեղ քահանայապետին ձեռքը հասցընէ [35]։ — Լուտեր քահանայապետին այսպէս կը գրէ։

“Սրաս շատ գէշ լուր մը լսեցի, ամենասուրբ Հայր, ուսկից կը մակաբերեմ որ քանի մը բարեկամներ իմ անունս քու Սրբութեանդ ու քուկիններուդ առջեւը շատ աւրեր են, իբրեւ թէ բանալեաց ու քահանայապետին իշխանութիւնը նուաստացընելու ետեւէ ինկած ըլլամ։ Ուստի եւ զիս հերետիկոս, ուրացող, նենգաւոր կ'անուանեն, եւ հազարումէկ ուրիշ նախատական անուններով կը բամբասեն„։

Նանկ սկիզբ դնելէն ու իր խղճմտանքին մաքրութիւնը գովելէն ետեւ՝ ուզածին պէս Ներողութիւն քարոզողներուն, ու Ներողութիւն քարոզելէն ծագած անկարգութիւններուն վրայ կը խօսի. իր ըրածները կը պատմէ, ու կը ջանայ ցուցընել որ անոնք ըրած ատեն՝ դիտաւորութիւնը շատ բարի էր, եւ միայն աստուածպաշտութեան եռանդէն շարժելով՝ աս բանիս ձեռք զարկած է։ Ասոնք գրելէն վերջը խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի։ “Բայց հիմա ի՞նչ ընեմ. ըսածներս չեմ կրնար ետ առնել [36], եւ կը տեսնեմ որ վիճաբանութիւնս դուրս հանելուս համար ամէն մարդ վրաս մեծ նախանձ ու ատելութիւն ունի։ . . . Ուստի որպէս զի թէ՛ հակառակորդներս հանդարտեցընեմ եւ թէ՛ շատերուն բաղձանքը կատարեմ, ահաւասիկ աս չնչին գրուածքս դուրս կը հանեմ, որուն մէջ վիճաբանութիւններս կը մեկնեմ. դուրս կը հանեմ, ամենասուրբ Հայր,

34. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 98. Բ. — 99. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 43—44. Բ։

35. Տես Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 99. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 44. Բ։ Եւ Սեքենտորֆ, Գիրք Ա. Համ. ԺԹ. 32։

36. Լուտերին լատիներէն սկզբնագրին մէջ՝ միայն չեմ կրնար գրուած է. իսկ գերմաներէն թարգմանիչը՝ կարծես թէ հեղինակին բուն միտքը իմացընել ուզելով՝ չեմ կրնար ու չեմ ուզեր (widerruffen kan und wil ich nicht) թարգմանած է։

որպէս զի քու անուանդ պաշտպանութեանն ու քու պաշտպանութեանդ հովանւոյն տակ ապահով ըլլամ։ Աս լուծման կամ մեկնութեան մէջ ուզողը կրնայ տեսնել թէ ես որչափ պարզմտութեամբ ու անկեղծութեամբ՝ եկեղեցական իշխանութիւնը եւ բանալեաց զօրութիւնն ու պատիւը խնդրած ու յարգած եմ, եւ հակառակորդներս ինչչափ անօրէնութեամբ ու սուտթեամբ իմ անունս կ'աւրեն։ Թէ որ ես անանկ մարդ մ'ըլլայի, ինչպէս որ անոնք զիս կ'ուզեն ցուցընել, եւ թէ որ ամէն ըսածներս՝ միայն վիճելու համար օրինօք եւ կարգով ըրած չըլլայի, ինչպէս որ ամէն վարդապետ իրաւունք ունի, չէր կրնար ըլլալ որ մեծաշուք Փրեդերիկոս Սաքսոնիայի դուքսն ու կայսերութեան կայսրընտիրը՝ աս ժանտախտը իր համալսարանին մէջ թող տար, որովհետեւ ինք ուղղափառ կամ կաթուղիկէ եւ առաքելական ճշմարտութիւնը շատ կը սիրէ։...

"Ասոր համար, ամենասուրբ Հայր, ահաւասիկ քու Սրբութեանդ ոտուըներուն ինկած՝ ինքը զինքս, ինչ որ ունիմ ու ինչ որ եմ, բոլոր քեզի կը նուիրեմ։ Կենդանացուր, մեռցուր, կոչէ, ետ կանչէ, հաւանութիւն տուր, մերժէ, ինչպէս որ կ'ուզես. քու ձայնդ՝ քեզմով հրամայող ու քեզմով խօսող Քրիստոսի ձայնը կը համարիմ[37]։ Թէ որ մահուան արժանի եմ, մեռնելէն չեմ հրաժարիր...„[38]։

Թէ որ մէկը Լուտերին ասոնք գրած ատենը՝ ինչ մտքի վրայ ըլլալուն վրայ տարակուսի երթայ, կամ թէ կարծէ որ սրտանց ու անկեղծութեամբ կը գրէր, անոր նոյն ատենները գրած ուրիշ գրուածներէն կրնայ տարակոյսը լուծել ու սրտին մէջ ինչ ըլլալը ճանչնալ։ Ներուի մեզի Սեղբեստրոս Փրիերասին դէմ գրածներէն կտոր մը հոս բերել, ուսկից ուրիշ գրածները կրնայ իմացուիլ։ Արդ աս գրութեան մէջ Հռոմայ Աթոռոյն, եպիսկոպոսներուն, կարդինալներուն եւ մանաւանդ քահանայապետին դէմ (զորն որ պիղծ բերնով՝ Ներոն կ'անուանէ,) զանազան հայհոյութիւններ գրելէն ետեւ՝ խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի. "Ինծի այնպէս կ'երեւայ որ եթէ Հռոմայեցիներուն կատաղութիւնն աս կերպով յառաջ երթալու ըլլայ նէ՝ ուրիշ ճար չիմնար, բայց եթէ որ կայսրը, թագաւորներն ու իշխանները զօրքով ու զէնքով աս աշխարհի ժանտախտներուն վրայ յարձակին, ու բանը խօսքով չէ հապա սրով որոշեն...։ Որովհետեւ թէ որ գողերը՝ կախաղանով, աւազակները՝ սրով ու հերետիկոսները կրակով կը մեռցընենք

37. Vocem tuam, vocem Christi, in te præsidentis et loquentis agnoscam.

38. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 100. Բ. — 101. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 46. Բ. — 48. Բ։

նէ, ինչո՞ւ աւելի զէնքով աս կորստեան վարդապետներուն վրայ չենք յարձակիր, այսինքն կարդինալներուն, պապերուն, ու ամէն Հռոմէյեցւոց սողոմական անպիտան մարդիկներուն վրայ, որոնք որ Աստուծոյ եկեղեցին անդադար կ՚ապականեն. ինչո՞ւ ձեռուընիս իրենց արեան մէջ չենք լուար„ [39]։

Մ՚արդ՝ Լուտերի աս մի եւ նոյն ժամանակները գրած խօսքերը իրարու հետ համեմատած ատեն՝ չիգիտեր ինչ ըսելիքը. կը տեսնէ որ Լուտեր մէ՛ջ մը խոնարհութեամբ քահանայապետին ոտքն ինկած ու ձեռուըներն իրարու միացուցած՝ հնազանդութիւն կը խոստանայ. մէյ մ՚ալ իբրեւ կատաղի՝ կը բաղձայ որ նոյն ձեռուըները քահանայապետին արեան մէջ թաթխէ։ Կը լսէ որ քահանայապետը մէյ մը Քրիստոս կ՚անուանէ ու Քրիստոս քու բերնովդ կը խօսի, կ՚ըսէ. մէյ մ՚ալ Նեռն եւ վարդապետ կորստեան կը կանչէ։ Աս երքի խօսքերը յայտնի կը ցուցընեն որ առջինները անկեղծութեամբ չէր ըսեր, ու սիրտը՝ խօսքերէն շատ տարբեր էր։ Անոր համար այնպէս կ՚երեւայ որ խոնարհութիւն ու հպատակութիւն ձեւացընելովը՝ մարդիկները իրեն քաշելու եւ հերետիկոս անունը վրայէն վերցընելու կը նայէր. որպէս զի մինչեւ որ բաները աղէկ մը հաստատէ նէ՝ իր կեղծաւորեալ խոնարհութեամբն ու հպատակութեամբը՝ քահանայապետը վրան նզովք կարդալէն արգելէ, որ չըլլայ թէ դեռ բոլորովին իր կողմը չշահուած մարդիկը աս նզովքէն սարսափելով՝ իրմէ հեռանան։

39. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 195։

Գ Լ Ո Ւ Խ Գ

Լութեր Աւգսպուրգի մէջ

Մաքսիմիլիանոս կայսրը քահանայապետին թուղթ մը կը գրէ։ Քահանայապետը՝ Լութերը Հռոմ կը կանչէ, որ ինքը զինքն արդարացնէ. Բայց ետքը կը զիջանի որ Աւգսպուրգ քննուի։ Լութերի Աւգսպուրգ երթալն ու Կայետանոսի հետ խօսիլը։ Լութեր կարդինալին նամակ մը կը գրէ ու քաղքէն ծածուկ կը փախչի։ Լութերին երկու թուղթը։ Քահանայապետը կոնդակով մը՝ ներողութեանց վրայ եկեղեցւոյն ունեցած կարծիքը կը յայտնէ։

1518

Այս բաները եղած ատեն՝ Մաքսիմիլիանոս Բ. Գերմանիայի կայսրը Աւկսպուրկ քաղաքը աւագաժողով մ'ընելով, ու հոնտեղը լսածներէն՝ իր տէրութեանը մէջ կրօնքին ինչ աստիճանի վտանգի մէջ ըլլալը տեսնելով, աս չարիքներուն շուտով դարման մը տանելու համար Լեւոն քահանայապետին նամակ մը գրեց, որուն մէջ այսպէս կը խօսի։ "Ամենասուրբ Հայր, մեծարգոյ Տէր։ Շատ ժամանակ չէ իմացանք որ Մարտինոս Լուտեր անունով Օգոստինեան կրօնաւոր մը ներողութեանց վրայ՝ դպրոցական կերպով վիճելու համար՝ քանի մը նախադասութիւններ տարածեր է, եւ իր ճառերուն մէջ ան նիւթին վրայ... խել մը բաներ կը վարդապետէ, որոնցմէ շատերը դատապարտելի ու հերետիկոսական կ'երեւան... Աս բանս զմեզ աւելի անոր համար կը վշտացընէ, որ կը լսենք թէ նոյն կրօնաւորը իր վարդապետութիւնները յամառութեամբ կը պաշտպանէ ալ, եւ իր մոլորութիւններուն շատ պաշտպաններ ու ջատագովներ գտեր է, որոնցմէ ոմանք նաեւ երեւելի մարդիկ են։ Արդ՝ որովհետեւ կասկածելի կարծիքներուն ու վտանգաւոր վարդապետութիւններուն վրայ՝ ամենեւին մէկը հրամանոցը Սրբութենէն աւելի լաւագոյն, ուղղագոյն ու ճշմարտագոյն դատաստան չիկրնար ընել, անոր համար ինչպէս որ մինակ դուք կրնաք, այսպէս դուք պէտք է որ զսպէք ընդունայն խնդիրներ, իմաստակական պատճառանքներ ու շատախօս վէճեր հանողները,,։ Հոստեղս Լուտերին անպիտան վարդապետութիւններուն ու մոլորութիւններուն վրայ խօսելէն ետեւ՝ թուղթը այսպէս յառաջ կը տանի։ "Թէ որ ձեր Սրբութեան ու մեծարգոյ հարց իշխանութիւնը ասոր վերջ տալու չըլլայ, ասոնք քիչ ատեննուան մէջ չէ թէ միայն տգէտ բազմութիւնը կը խաբեն, հապա նաեւ մեծամեծ մարդիկներէն ալ պաշտպանութիւն եւ օգնութիւն կը գտնեն, որով թէ իրենց եւ թէ

անոնց վնաս կ'ըլլայ։ Աս ամէն բանը՝ առաքելական Աթոռոյն ունեցած յարգութիւններնուս համար՝ ձեր Սրբութեանն իմացուցինք. որպէս զի չըլլայ որ քրիստոնէական միամտութիւնը ասանկ յանդուգն վէճերէն ու նենգաւոր պատճառանքներէն վնաս կրէ ու գայթակղի։ Եւ աս բաներուն վրայ ձեր իմաստութեամբը ինչ որ վճռէք նէ, մենք ալ մեր իշխանութեամբը՝ Աստուծոյ ամենակալին փառաց ու պատուոյն եւ հաւատացելոց փրկութեան համար՝ կը նայինք որ ամէնքը կատարեն,, [1]։

Կայսրը աս Թուղթը Օգոստոսի 5ին գրեց. բայց քահանայապետը արդէն յառաջագոյն իրերուն վիճակն իմացած ըլլալով, բանը հանդարտութեամբ լմընցընելու համար՝ զանազան միջոցներ բանեցընելէն ետեւ [2], անոնցմէ օգուտ մը չտեսնելով՝ Հերոնիմոս Ասգուլանի եպիսկոպոսին հրաման տուած էր որ Լուտերը՝ վրան եղած ամբաստանութեան պատասխան տալու համար՝ Հռոմ կանչէ։ Հերոնիմոս առած հրամանն ի գործ դնելով՝ շուտ մը Լուտերին գիր մը գրած էր, որուն մէջ իրեն կը հրամայէր որ Հռոմ գայ ու ինքը զինքը ջատագովէ. եւ աս հրամանը կատարելու համար իրեն 60 օր ժամանակ կու տար [3]։

1. Ռոյնալտ, Տարեգր. Հատ. Ի. 263։ Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 203։

2. Ուրիշ միջոցներէն զատ՝ Փետրուարի 3ին քահանայապետը Գաբրիէլ՝ Օգոստինեանց ընդհանուր մեծաւորին առանձին նամակով մը յանձնած էր, որ ամէն ճիգն ի գործ դնէ Լուտերը իր մոլորական կարծիքներէն ուղղութիւն բերելու։ Տես նամակը առ Ռոյնալտ. Տարեգր. Հատ. Ի. 264։

3. Աս գիրը Յուլիսի մէջ գրուած էր, եւ Օգոստոսի 7ին Լուտերին ձեռքը հասաւ։ Սէքէնտորֆ, Գիրք Ա. Հատ. ԼԳ. 41։ Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 135։ — Ռոսգոյ՝ ըսելէն ետեւ որ Լուտերին պատճառաւ եղած խռովութիւնները՝ քահանայապետը ի սկզբան մեծ բանի տեղ չէր դներ եւ անոր համար ալ մէջը խառնուիլ չէր ուզեր, այսպէս կը գրէ. "Բայց երբ որ Լեւոն վերջապէս իր մէջ մտնելը հարկաւոր սեպեց նէ, իսկզբանն աւելի միտեալ էր խռովարար քահանան համոզելով ու քաղցրութեամբ ցածուցանել, քան թէ խստութեամբ զինքը նոր անհնազանդութեան գրգռել։ (His first impulse was rather to soothe and pacify the turbulent priest, than to irritate him by severity to further acts of disobedience.) Անոր համար Օգոստինեանց գաւառապետը կամ ընդհանուր փոխանորդը Յովհ. Ստաուփիցին (մատենագիրը Գաբրիէլ՝ Օգոստինեանց ընդհանուր մեծաւորին ըսելու տեղ, սխալմամբ Յովհաննէս Ստաուփիցին կ'ըսէ.) նամակ մը գրեց, ու իրեն յանձնեց որ ջանայ իր անհնազանդ եղբայրը յորդորանաց թղթով մը հանդարտեցընել,,։ Եւ քիչ մը վերջը վրան կ'աւելցընէ որ "Քահանայապետին չափաւորութեան՝ Լուտերին վրայ ընելու բարի ազդեցութիւնը՝ եկեղեցին պաշտպաններուն ատտակութեամբն ու չափ չպահելովը՝ պարապի գնաց,,. եւ Թոլլաւիչինիին խօսքը (Գիրք Ա. Գլ. Զ. Հատ. Ա. 44.) իրեն սեպհականելով՝ "Եւ աս նախանձաւորները, կ'ըսէ, ինչպէս որ շատ իմաստուն մատենագիրներ մակաբերեցին, Լուտերը ժամանակէն յառաջ հերետիկոս կանչելովին՝ զինքը հերետիկոս ըլլալու ստիպեցին,,։ (And who also ... by prematurely representing Luther as a heretic, forced him at length to become one.) Գլ. ԺԵ. Հատ. Գ. 157, 158։

Աս բաղդատական մատենագրին վկայութիւնը, որն որ իրական գործքեր յառաջ կը բերէ, բաւական կը ստ-

Լուտեր բաղձացածին հասնելով՝ կայսրընտրէն յանձնարարական թղթեր առած՝ ելաւ Աւկսպուրկ գնաց, ուր որ Հոկտեմբերի 7ին հասաւ[12]: Երկրորդ օրը՝ իր հոն հասնիլը՝ ընկերը Վենկեսլաւ Լինքին ձեռքովը կարդինալին իմացուց. եւ երբ որ Կայետանոս զինքը հրաւիրեց որ իրեն գայ, Լուտեր պատասխան տուաւ որ կայսրմէն ապահովութեան թուղթ չառած՝ չեմ կրնար գալ[13]: Կարդինալին սիրտը թէպէտ աս պատասխանէն քիչ մը նեղացաւ, տեսնելով որ Լուտեր վրան վստահութիւն չունի. բայց զինքը աւելի չխրտուցանելու համար ձայն չհանեց: Ոմանք Լուտերին խրատ տուին որ վստահութեամբ ու որդիական համարձակութեամբ ելլէ Կայետանոսին երթայ. Կարդինալը ստուգիւ զքեզ հօր պէս կ'ընդունի, ըսին, ուստի վրան ամենեւին կասկածելու պատճառ մը չունիս. եւ աս կասկածոտ բաւական կը ցուցընես որ կարդինալին ու նոյն իսկ քահանայապետին վրայ վստահութիւն չունիս: Բայց Լուտեր միտքը դրածէն չէր շարժեր, ու միշտ առջի պատճառը կը բերէր. Ես ալ, կ'ըսէր, կ'ուզեմ որ երթամ կարդինալին իմ յարգութիւնս ընեմ. բայց ան մարդիկները՝ որոնց որ կայսրընտիրը զիս յանձնած է, ինծի ապսպրած են որ կայսրմէն ապահովութեան թուղթ չառած՝ իր առջեւը չելլեմ:

Վերջապէս սպասած ապահովութեան թուղթը հասնելով Լուտեր ելաւ (Հոկտեմբերի 12ին) վստահութեամբ կարդինալին գնաց: Կայետանոս զինքը մեծ սիրով ու բարեկամութեամբ ընդունեցաւ[14]: Սիրելի որդեակ, ըսաւ, զքեզ վիճաբանելու հա-

138, 139: — Նոյն մատենագիրը քիչ մը վերջը (140) Կայետանոսին վրայ այսպէս կը գրէ. "Չէ թէ միայն իր գիտութեամբը զինքը Գերմանիայի մէջ ծանօթ ըրած էր, հապա նաեւ իր անյողդողդ վարուցն ու բարուց մաքրութեանը համար նոյն տեղը... սրբութեան համբաւ մը ստացած էր":

12. Քիչ մը յառաջ ազգաժողովը լմընցած եւ կայսրն ու աւագանին քաղքէն գացած էին:

13. Աս կարդինալին հետ տեսնուելուն ու բոլոր Աւկսպուրկ եղած բաներուն պատմութիւնը կը գտնուի Լուտերի Գործոցը մէջ. լատ. Հատ. Ա. 208—214. գերմ. 109—115: Լատիններէնը Լուտերին բերնէն գրուած է. իսկ գերմաններէնը՝ ուրիշ երրորդի մը բերնէն:

14. Մաթեսիոս, ճառ Բ. 14: Սլէյտան, Գիրք Ա. 5. Բ: — "Կարդինալը տաղանդի տէր ու չափաւորեալ մարդ մըն էր (was a man of talents and moderation), կ'ըսէ Ռոպրդս, որն որ անտարակոյս զԼուտեր եկեղեցւոյն համար շահիլ կ'ուզէր...: Անոր համար ալ զինքը առաջին տեսութեան չէ թէ միայն մեծ սիրով (kindness), հապա նաեւ յարգութեան նշաններով ընդունեցաւ": Գլ. ԺԵ. Հատ. Գ. 164: — "Կարդինալը Լուտերին հետ սիրով ու բարեկամութեամբ վարուեցաւ" կ'ըսէ Կուստաւ Փֆիցեր, Գլ. Ե. 86: — "Կարդինալը զԼուտեր խոհեմական քաղցրութեամբ շահիլ կ'ուզէր" կը գրէ Լեւօն, Մասն Գ. Հտր Ա. Գլ. Ա. 84: Իսկ Բլանք (Գիրք Բ. Հատ. Ա. 143) այսպէս կը գրէ. Կարդինալը "զԼուտեր յառաջին տեսութեան՝ չէ թէ դատաւորի մը խստութեամբ, հապա հօր մը քաղցրութեամբ ընդունեցաւ": — Նոյն իսկ Լուտեր աս բանս չկրնար ուրանալ, ուստի եւ իր

մար կանչած չեմ, հապա սիրով եւ բարեկամութեամբ կարգի դնելու համար այն բաները՝ որոնք եթէ չշիտկուելու ըլլան, կը կասկածիմ որ չարաչար հետեւութիւններ կ՚ունենան։ Բայց որովհետեւ քու հլութեանդ ու հնազանդութեանդ վրայ վըստահ եմ, անոր համար կը յուսամ որ ատանկ բան չիպատահիր։ Աս ալ գիտցած ըլլաս որ, ըսաւ, ես քեզի հետ դատաւորի պէս վարուիլ չեմ ուզեր, հապա մեր հասարակաց հօրը՝ Լեւոն քահանայապետին փոխանորդին պէս, որուն դուն գրեցիր թէ քու խօսքդ՝ քեզմով հրամայող եւ քու բերնովդ խօսող Քրիստոսի խօսքին պէս կը լսեմ։ Արդ քահանայապետը քեզմէ երեք բան կը խնդրէ․ Նախ որ բոլոր ճառերուդ ու գրուածներուդ մէջ գտնուած մոլորութիւնները ետ կանչես․ երկրորդ որ մէյ մ՚ալ անանկ մոլորական վարդապետութիւններ չսորվեցընես, եւ երրորդ որ ասկից ետքը ընդհանրապէս ուղիղ հաւատքի դէմ եղող ու եկեղեցւոյ խաղաղութիւնն աղմկող բաներէն ետ կենաս։ Լուտեր պատասխան տուաւ որ Գրքերուս մէջ մոլորութիւն ըլլալը ես չեմ գիտեր․ բայց թէ որ անանկ բան մը կայ նէ, կ՚աղաչեմ որ ցուցընէք։ Ան ատեն Կայետանոս անոր նախադասութիւններուն մէջէն երկու մոլորութիւն առջեւը դրաւ․ Նախ ան՝ որ ներողութեանց զօրութեան՝ Քրիստոսի արդիւնքներէն ըլլալը կ՚ուրանար․ երկրորդ ան՝ որ խորհուրդներուն մէջ նորատեսակ հաւատք մը կը պահանջէր, այս ինքն թէ խորհուրդներուն մերձեցողը՝ հաստատութեամբ միտքին մէջ դնէ որ մեղքերուն թողութիւնն ընդունեցաւ, եւ միայն աս վստահութիւնը՝ զորն որ հաւատք կ՚անուանէր, պատրաստութեան ու զղջման միտ չդնելով, մարդը արդարացընելու բաւական կը սեպէր[15]։ Լուտեր դէմ դարձաւ ու սկսաւ իր ըսածները պաշտպանել, որով մէջերնին վէճ մը ծագեցաւ։ Վերջապէս մտածելու ժամանակ խնդրեց, եւ աս առջի տեսութիւնը ասանկով լմնցաւ[16]։

պատմութեան մէջ կը գրէ որ "Ճառ քաղցրութեամբ ու գրեթէ յորդութեամբ ընդունուեցաւ,,։ Գործք Լուտ․ լատ․ Հատ․ Ա․ 208․ Բ։

15․ Լուտեր կը գրէ թէ կարդինալին՝ իբրեւ մոլորական իր առջեւը դրածն ան էր, որ ինք "խորհրդի մերձեցողին՝ հաւատք հարկաւոր է,, ըսած է։ Գործք Լուտ․ լատ․ Ա․ 208․ Բ։ Իսկ Մաթեսիոս (Ճառ Բ․ 14․ Բ․) ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ բողոքող մատենագիրներ կ՚ըսեն թէ կարդինալը իրեն առջեւը աս խօսքը դրաւ որ "Մարդ՝ առանց յատուկ կամ սեպհական հաւատքի՝ սուրբ խորհուրդները չիկրնար աղէկ ընդունիլ,,․ եւ իրմէ պահանջեց որ աս խօսքը ետ կանչէ։ Բայց ինչպէս որ յայտնի է թէ Լուտերին վարդապետութիւնն աս չէ, հապա գրածնիս․ այսպէս ալ ինք իրմէ կը հետեւի որ կարդինալին իր առջեւը իբրեւ մոլորական դրածը՝ աս չէր։ Իսկ թէ Լուտերին վարդապետութիւնը վերը գրածնիս է, տես Բ․ Գլխուն մէջ, եր․ 29, 30։

16․ Գործք Լուտ․ լատ․ Հատ․ Ա․ 209։

Երկրորդ օրը Լուտեր՝ հետը չորս կայսերական խորհրդական, դպիր մը եւ Սպալատինն ալ առած՝ նորէն Կայետանոսին առջեւն ելաւ. եւ աս յայտարարութիւնը կարդաց. «Ես... Հռոմէական սուրբ եկեղեցին կը պատուեմ, եւ կը վկայեմ որ իմ ամէն՝ անցած, հիմակուան ու ապագայ խօսքերուս ու գործքերուս մէջ անոր հետեւած եմ ու կը հետեւիմ։ Թէ որ երբեք աս եկեղեցւոյն դէմ. ըլլայ կամ անոր վարդապետութենէն օտար բան մը ըսած եմ կամ կ՚ըսեմ նէ՝ կ՚ուզեմ որ չըլուցած ըլլամ։... Մինչեւ հիմա բան մ՚ըսած չեմ որ Ս. Գրոց, եկեղեցւոյ հարց, քահանայապետաց վճիռներուն եւ ուղիղ մտաց հակառակ ըլլայ...։ Բայց որովհետեւ ես մարդ եմ ու կրնամ սխալիլ, անոր համար ինքը զինքս՝ օրինաւոր սուրբ եկեղեցւոյ ու ամէն ուղղութեամբ խորհողներուն դատաստանին եւ որոշման տակ ձգած եմ եւ կը ձգեմ։... Անկից զատ՝ Բասիլէայի, Ֆրիպուրկի, Լովանիայի հոյակապ կայսերական համալսարանաց վարդապետներուն դատաստանն ու վճիռը լսելու (պատրաստ եմ)։ Եւ թէ որ աս ալ բաւական չէ նէ՝ նաեւ Փարիզի համալսարանին ալ, որն որ ծնող է ուսմանց եւ հին ժամանակէն վեր ամենաքրիստոնեայ ու աստուածաբանութեան մէջ շատ ծաղկած» [17]։ — Լուտեր աս յայտարարութիւնը կարդալու ատեն՝ կարդինալը առջի օրը քահանայապետին անուամբ իրմէ խնդրած երեք բանը նորէն մէյ մը յիշեցուցած էր, ինքն ալ պատասխան տուած էր որ Մոլորած ըլլալս ինծի ցուցուած չէ։ Բոլոր յայտարարութիւնը լմըննալէն վերջը Կայետանոս թէպէտ Լուտերին հետ վիճել չէր ուզեր, ի վերայ այսր ամենայնի Սպալատինին աղաչանքին զիջանելով՝ հրաման տուաւ որ գրով պատասխան տայ, եւ թէ որ կրնայ նէ՝ ինքը զինքն արդարացընէ [18]։

Լուտեր բոլոր գիշերը նստեցաւ երկայն բարակ գրուածք մը շինեց, որուն մէջ իր կարծիքը պաշտպանելու համար ինչ որ գտած էր նէ՝ յարմար անյարմար ամէնը ժողված դրած էր [19]։ Եւ երկրորդ օրը՝ երրորդ անգամ կարդինալին առջեւն ելած ատեն՝ աս գրուածքը մէկտեղ բերաւ։ Կայետանոս ասիկա քիչ մը կարդալուն պէս՝ իմացաւ որ ամենայն ինչ խաբէութիւն է. որովհետեւ «Ես քահանայապետաց վճիռներուն դէմ բան մը վարդապետած չունիմ» ըսող մարդը՝ հիմա «Անոնց վճիռներուն

17. Աս յայտարարութեան սկզբնագիրը տես ի Գործս Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 209։ — Աս յայտարարութեան մէջ Լուտերին՝ Փարիզի համալսարանին վրայ ըսածը՝ ուրիշ անգամ հարկաւոր կ՚ըլլայ։

18. Սեքենտորֆ (Գիրք Ա. Համ. ԼԻ. 47.) կը զրուցէ թէ Սպալատին աղաչեց որ Լուտեր ինքը զինքը գրով կարենայ պաշտպանել, նոյնը Լուտեր ալ խնդրելով՝ կարդինալը զիջաւ։

19. Աս երկայն գրուածը կը գտնուի ի Գործս Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 209. Բ. — 212. Բ։

մէջ Ս. Գրոց դէմ բան կայ„, կ'ըսէր. ու “Ինքը զինքս եւ բոլոր իմ գրուածներս եկեղեցւոյ դատաստանին տակը կը ձգեմ„, ըսողը՝ հիմա իր ամէն ըսածները իբրեւ Ս. Գրոց մէջէն առնուած հաստատուն ճշմարտութիւն կը պաշտպանէր։ Անոր համար հօր պէս իրեն խրատ տուաւ ու յորդորեց որ իր անձին վրայ վստահանալով՝ Առաքելոյն խրատին հակառակ՝ հարկաւոր ու պատշաճ եղածէն աւելի գիտուն չըլլայ, եւ նոր վարդապետութիւններ հանելով՝ եկեղեցին տակն ու վրայ չընէ, որով թէ ինքը զինքը թէ ուրիշները յաւիտենական դատապարտութեան տակ չձգէ. հապա գլուխը եկեղեցւոյ առջեւը խոնարհեցընէ։ Աս խօսքերը Լուտերին հետ քաղցրութեամբ խօսելէն վերջը՝ վրան աս ալ աւելցուց որ եթէ աս ըսածներս պիտի չընես նէ, մէյ մ'ալ առջեւս ելլելդ աւելորդ է. եւ աս ըսելով՝ թող տուաւ որ դուրս ելլէ [20]։

Նոյն օրը կարդինալը՝ Ստաուփիցն ու Վինկեսլաու Լինքը իրեն կանչեց, ու հետերնին երկայն ատեն խորհեցաւ թէ ինչ ճամբով կարելի է արդեօք աս խռովութիւնները դադրեցընել, այնպէս որ ոչ եկեղեցւոյ խաղաղութիւնն աւրուի, ոչ քահանայապետին իշխանութեան վնաս մը հասնի, եւ ոչ ալ Լուտերին անարգանք մ'ըլլայ։ Վերջը իրենց յանձնեց որ իրենք ալ փորձեն ու ջանան որ իրենց յամառ եղբօրը սիրտը կակղեցընեն եւ ուղղութեան բերեն։ Քահանայապետին անուամբը, հասարակաց խաղաղութեան ու Սաքսոնիայի հանգստեան համար այնչափ աղաչեց ու թախանձեց, որ իրենց տուած հրամանը կա-

20. Մեծաւ խրատամբ կարդինալը զԼուտերը մերժեց, կ'ըսէ Ռիֆէլ (Գիրք Ա. Գլ. Գ. 65). որովհետեւ աս յանդուգն մարդը իր անձնական կարծիքը՝ քրիստոնէական ճշմարտութեան հետ բացարձակապէս նոյն, ու ինքը զինքը՝ երկրորդ Երեմիայի կամ երկրորդ Պօղոսի տեղ կը դնէր։ Եւ թէպէտ ինքը զինքը եկեղեցւոյ վճռոյն հնազանդելու պատրաստ կը ցուցընէր, բայց մինչեւ նոյն ատենը բռնած ճամբէն ու նոյն ժամանակը բանեցուցած բերնէն կը հասկցուէր որ աս հնազանդութիւնը ան մտօք միայն կը խոստանայ եթէ որ եկեղեցին իր (Լուտերին) անձնական կարծիքը իբրեւ ճշմարիտ ընդունի եւ հաստատէ նէ։ Աս ըսելէն վերջը՝ ծանօթութեան մէջ Լուտերին մէկ քանի խօսքերը կը բերէ, որոնցմով անիկա ինքը զինքը Երեմիա մարգարէին ու Պօղոս առաքելոյն կը համեմատէ. աս խօսքերէն մինակ մէկ հատը օրինակի համար հոստեղս կը թարգմանենք։ “Ես ալ Երեմիային հետ նոյն կռուիներու եւ անմիաբանութեան մարդն եմ, որ օր ըստ օրէ (ինչպէս կ'ըսեն) նորանոր վարդապետութիւններով փարիսեցիները կը զայրացընեմ։ Իսկ ես՝ ինչպէս որ գիտակ եմ որ սորվեցուցածս ամենադժուար աստուածաբանութիւն է, նոյնպէս ալ արդէն յառաջագոյն գիտէի որ ամենասուրբ Հրէից գայթակղութիւն եւ ամենագէտ Յունաց յիմարութիւն պիտի քարոզեմ։ Բայց կը յուսամ որ Քրիստոսի պաշտօնեան եմ, որն որ գուցէ ինծի ալ կ'ըսէ. Իրեն ցուցընեմ որ իմ անուանս համար ո՛րչափ պէտք է որ չարչարուի։ Իսկ թէ որ չ'ըսեր նէ, ինչո՞ւ զիս աս պաշտօնին մէջ անյաղթելի ըրաւ. նաեւ ինչո՞ւ ուրիշ կերպ չսորվեցուց որ ան խօսիմ. իր սուրբ կամքն եղաւ„։ Թուղթ առ Լինկ, առ Տը Վետ, Հատ. Ա. 129։ — Աս խօսքերը ամենեւին մեկնութեան կարօտ չեն։

տարելու խօսք տալին 21։ Անոնք գացին Լուտերին հետ խօսեցան. որուն հետեւութիւնն ան եղաւ որ մէկ երկու օր վերջը (ամսոյն 17ին) Լուտեր կարդինալին աս նամակը գրեց։

“Մեծարգոյ Հայր ի Քրիստոս։ Դարձեալ նորէն (քեզի) կու գամ....։ Յովհ. Ստաուփից մեր գաւառապետը հետս խօսեցաւ որ աւելի խոնարհութեամբ վարուիմ, անձնական կարծիքներս մէկդի դնեմ... եւ քու մեծարգոյ Հայրութեանդ ինծի ունեցած մեծ սէրը ցուցուց։... Նոյնպէս հետս խօսեցաւ իմ սիրելի եղբայրս Վինկեսլաւ Լինք վարդապետը։...Քու մեծարգոյ Հայրութիւնդ զիս աւելի զօրաւոր եւ աւելի քաղցր կերպով չէր կրնար շարժել....։ Ստուգիւ մեծ է քու մեծարգոյ Հայրութեանդ մարդասիրութիւնն ու խոհեմութիւնը, որով կը տեսնեմ թէ ուրիշ բան չէ՝ հապա միայն զիս կը փնտռես, որովհետեւ կրնայիր միայն իշխանական կերպով հետս վարուիլ....։ Արդ կը խոստովանիմ որ քահանայապետին անունը առանց ակնածութեան, սաստկութեամբ ու առանց յարգութեան բանեցուցի... աս բանիս մէջ շատ աւելի խոնարհութեամբ, քաղցրութեամբ ու յարգութեամբ վարուելու էի։... Հիմայ եղածին վրայ մեծապէս կը ցաւիմ ու շնորհք կը խնդրեմ։ Ասկից վերջը Աստուծոյ օգնականութեամբը ... կը ջանամ որ ինքը զինքս ուղղեմ եւ ուրիշ կերպով խօսիմ։... Ալ ներողութեանց վրայ բան մը չեմ ուզեր խօսիլ. եւ թէ որ աս բանս լմննալու ըլլայ նէ, մէկ կողմը կը քաշուիմ. միայն թէ ինծի աս գործքերուն ձեռք զարնել տուողներուն բերնին ալ չափ դրուի....։ Իսկ... վարդապետութեանս ճշմարտութեանը գալով՝ թէ քու եւ թէ գաւառապետիս հրամանին եւ խորհրդին համեմատ՝ շատ սիրով ամէնն ալ ետ կը կանչէի, թէ որ կերպով մը խիղճս թող տար։ Բայց գիտեմ որ ամենեւին մէկու մը հրամանին, խրատին, շնորհքին այնչափ պարտական չեմ որ խղճիս դէմ բան մ'ըսեմ կամ ընեմ։... Միայն աս կը մնայ որ լաւագոյն պատճառէ մը յաղթահարիմ, այսինքն թէ որ արժանի ըլլամ հարսին (եկեղեցւոյ) ձայնը լսելու, որովհետեւ ստոյգ է որ ինքն ալ փեսային (Քրիստոսի) ձայնը կը լսէ։ Անոր համար ամենայն խոնարհութեամբ կ'աղաչեմ որ քու մեծարգոյ Հայրո-թիւնդ աս բանս մեր ամենասուրբ տէրը Լեւոն Ժ.ին իմացընէ, որպէս զի եկեղեցւոյն ձեռքովը աս տարակոյսները լուծուելով՝ ստուգութեամբ կարող ըլլայ իմացուիլ թէ ինչ բան ետ կանչելու եւ ինչ բանի հաւտալու է։ Ուրիշ բանի չեմ բաղձար բայց եթէ եկեղեցւոյն լսելու եւ անոր հետեւելու„...22։

21. Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ. Ե. 88։ Օտէն, Գլ. Ժ. 111։

22. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 215. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 120։

Ըս ամէն պատմածներէնէս յայտնի կը տեսնուի որ Կայետանոս՝ մոլորեալը ուղիղ ճամբու բերելու համար՝ ամէն կարելի միջոցները բանեցուց, եւ նոյն իսկ Լուտերին ըսածին նայելով՝ հայրական խրատներով, խաղաղութեան խօսքերով ու իմաստուն յորդորանքներով ջանաց անոր խելքը գլուխը բերելու։ Աս ամէն բան ընելէն ետեւ՝ կը յուսար որ գուցէ Լուտեր մտածելով ինք իրեն կու գայ ու սխալմունքը կը ճանչնայ. բայց երբ որ աս վերը դրուած թուղթն առաւ, որն որ խաբէութեամբ լեցուն է, եւ որուն մէջ Լուտեր բացայայտ կ՚ըսէ թէ վարդապետութիւնս ետ չեմ կանչեր, մանաւանդ երբ որ իմացաւ որ իրմէ (Կայետանոսէն) քահանայապետին բողոք մը գրեր ու մայր եկեղեցւոյն վրայ կպցուցեր է[23], ալ ան ատեն բոլոր յոյսն ու ակնկալութիւնը կորսնցուց, եւ յայտնի իմացաւ որ Լուտերին բոլոր ըրածն ու ըսածը խաբէութիւն ու նենգութիւն է։ Աւելի եւս իմացաւ խաբէութեան մեծութիւնը եւ արդար բարկութեամբ լեցուեցաւ, երբ որ մէկ երկու օր վերջը լսեց թէ Լուտեր գիշերով գաղտուկ քաղքէն ելեր գացեր է[24], յառաջ հրամայելով որ իր բողոքման թուղթը երկրորդ օրը քաղքին հրապարակները կպցընեն, եւ թէ արդէն իր ընկերները իրմէ յառաջ քաղքէն ելած են եղեր։

Սոսգայլին գրածին պէս "Թէպէտ Լուտերին այսպէս յանկարծակի ճամբայ ելլելը՝ կարդինալին դէմ յարգութեան պակսութիւն մը կը ցուցընէր, ի վերայ այսր ամենայնի ինք՝ իրեն ու իր կողմնակիցներուն դէմ ան խստութիւնը չբանեցուց, որուն որ իշխանութիւն ունէր, ու զինքը չնզովեց. հապա բաւական սեպեց Սաքսոնիայի կայսրընտրին գրելը„[25]։ Արդ՝ Կայետանոս աս Փրեդերիկոս կայսրընտրին գրած թղթին մէջ իր

23. Բողոքումը՝ որ ընդարձակ գրուած մըն է, (Տես ի Գործս Լութ. լատ. Հատ. Ա. 217 — 219.) Լուտեր աս բառերով լրած է. Աղեէ չտեղմէյոցոծ ֆաճանդայադբերեն՝ բանը ողմէ խմայոծ ու փեղմէյոցոծ ֆաճանդայադբերեն կը բողոքեմ։ Աս բողոքումը Հոկտեմբերի 16ին գրուած է, այս ինքն Կայետանոսին նամակ գրելէն օր մը յառաջ։ Լուտեր ամսոյն 18ին Կայետանոսին երկրորդ նամակ մ՚ալ գրած է, որուն մէջ բողոք ընելը եւ Աւկսպուրկէն ելլել ուզելը կը ծանուցանէ։ (Տես ի Գործս. Լութ. լատ. Հատ. Ա. 216. գերմ. Հատ. Ա. 121. Բ։) Բայց ամէն պարագաները մէկտեղ առնելով եւ նոյն իսկ բողոքող մատենագիրներուն՝ Լուտեր քաղքէն փախուստ ընելուն նայելով, յայտնի կ՚երեւայ որ Լուտեր ամէն բան անանկ կարգի դրած եւ այնպէս յարմարցուցած էր որ ինք Աւկսպուրկէն ելլելէն վերջը՝ աս երկրորդ նամակը Կայետանոսին ձեռքը հասնի։

24. Լեւոն կը գրուցէ որ "Լուտեր՝ ... Օգոստինեանց գաւառապետը Ստաւփիցին եւ Աւկսպուրկի խորհրդականը Լանկեմանդլին օգնականութեամբը, Հոկտեմբերի 20ին, կանուխ դեռ չլուսցած՝ պարտէզի դռնէ մը ձիով փախաւ, ու մինչեւ ութը մղոն տեղ յառաջ գնաց„։ Մասն Գ. Հրծ Ա. Գլ. Ա. 84։ Գրեթէ նոյն բառերով կը պատմէ նաեւ Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Ա. 39։

25. Գլ. ԺԽ. Հատ. Գ. 169։

Լուտերին հետ ըրածները մէկիկ մէկիկ կը պատմէ, կը յայտնէ որ ինչպէս զինքը սիրով ընդունեցաւ, եւ որչափ ջանք ըրաւ ուղղելու եւ եկեղեցւոյ ու քահանայապետին հետ հաշտեցընելու։ Բայց այս ամէն բան, կ'ըսէ, փուճ տեղ գնաց. ինչու որ Լուտեր իր մոլորութիւններուն մէջ յամառած մնաց, ու դեռ բան մը չորոշուած՝ գաղտուկ ձգեց փախաւ։ Վերջը իշխանը կը յորդորէ որ կամ Լուտերը Հռոմ երթալու ստիպէ, ուր որ պատասխան տալու կանչուած էր, եւ կամ իր տէրութեան երկիրներէն դուրս հանէ. որպէս զի չըլլայ որ եկեղեցւոյ դէմ ելլող մարդու մը պաշտպանութիւն ընող սեպուի ու նախատուի[26]։ Բայց այս թուղթը իշխանին վրայ մեծ ազդեցութիւն մը չէր կրնար ընել. որովհետեւ բոլորովին Լուտերին կողմը միտած էր, ու բոլոր զօրութեամբ անիկա պաշտպանելու կը ջանար։ Ուստի եւ կարդինալին նամակը շուտ մը Լուտերին խաւրեց[27]. ան ալ իշխանին թուղթ մը գրելով՝ Աւկսպուրկ իր ու կարդինալին մէջ եղած բաներն ուզածին պէս պատմելէն ետեւ՝ խրատ տըւաւ որ զինքը Հռոմ չխրկէ։ Աւելի եւս իշխանին աչքը մտնելու համար՝ թղթին վերջերը կը զրուցէր թէ որպէս զի իմ պատճառաւս քեզի վնաս մը չհասնի, միտքս դրի որ երկիրներէդ դուրս ելլեմ. եւ ճամբայ ելլելու պատրաստ եղածի պէս՝ բոլոր իրեն ըրած բարերարութիւններուն համար շնորհակալ կ'ըլլար ու հրաժարական ողջոյնը կու տար[28]։

Լուտեր այս թղթով միտքը դրածին հասաւ. որովհետեւ իշխանը քիչ մը ետքը Սպալատինին ձեռքով զինքը քաջալերեց որ չվախնայ, ու իր երկիրներէն ելլելու խորհուրդը մէկդի ձգէ, մինչեւ որ տեսնէ թէ բաները ինչպէս կը դառնան[29]։

26. Աս նամակը տես ի Գործս Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 219. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 122։

27. Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 152։ — Սեքէնտորֆ՝ պատմածներուն վրայ աս պարագան ալ կ'աւելցընէ որ կայսրընտիրը կարդինալին նամակն առածին պէս՝ աղէկ սեպեց որ ամէն բանէն յառաջ կայսեր հետ բանը յարմարցընէ։ Ուստի եւ շուտ մը Ֆեֆինկերին թուղթ մը գրելով (Նոյեմբերի 19ին) եղածները պատմելէն վերջը՝ իրեն յանձնեց որ կայսրը յորդորէ ու ստիպէ որ Հռոմ գրէ, եւ իր իշխանութիւնը բանեցընէ որ դատը բարեկամաբար կարգի դրուի, եւ կամ կասկածաւոր չեղած մարդիկներու ձեռքով Գերմանիայի մէջ քննուի. Լուտեր՝ հաստատուն հարցափորձի տակ մտնելու պատրաստ է, ըսաւ, եւ առանց ատոր՝ յետս կոչելու չիկրնար ստիպուիլ։ Գիզէ Ա. Հատ. ԽԱ. 53։ Կայսրընտրին բուն նամակը տես ի Գործս Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 134։

28. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 221. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 123. Բ։

29. Մենցել (Հատ. Ա. Գլ. Ա. 40.), Լեւսան (Մասն Գ. Հտր Ա. Գլ. Ա. 85.) եւ ուրիշ քանի մը երեւելի մատենագիրներ կը պատմեն որ Լուտեր աս նամակը գրելէն ու ճաշի մը մէջ Վիդդենպերկցիներուն մնաք բարով ըսելէն ետեւ՝ օր մը տեղանի վրայ նստած ատեն՝ կայսրընտիրէն թուղթ մ'առաւ, որուն մէջ իշխանը իր տժգոհութիւնը կը ցուցընէր որ դեռ իր երկիրներէն դուրս չէ ելած։ "Աստ վրայ, կ'ըսէ Մենցել, Լուտեր արտաքոյ կարգի

Կայետանոսին ալ անանկ կերպով մը պատասխան տուաւ որ բոլորովին Լուտերին կողմը միտած ըլլալը յայտնի կը ցուցընէր [30]. այնպէս որ կարդինալը ալ անկէ վերջը իրմէ ակնկալութիւնը բոլորովին կտրեց [31]։

շատ տրտմեցաւ, եւ աս խօսքս ըսաւ. Հայր իմ եւ մայր իմ թողին զիս, այլ Տէր ընկալցի զիս։ Բայց դեռ սեղանէն չելած՝ իշխանին կողմանէ երկրորդ հրաման մ'եկաւ որ Վիրգենպերկ մնայ„։ — Գուցէ աս ալ կայսրընտրին խոհեմութեան գործքերէն մէկն էր։

30. Աս նամակը տես ի Գործս Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 220. Բ. գերմ. Հատ. Ա. 132։

31. Մինչեւ հիմա գրածներնէս հարկաւ ամէն մարդուն մտքին մէջ աս հարցումը կու գայ թէ կայսրընտրին այսպէս սաստիկ Լուտերին կողմը բռնելուն պատճառն ինչ էր։ Մեր հաստատուն սովորութեան հետեւելով՝ հոս ալ մեր տեղը երեւելի բողոքող մատենագիրները խօսել կու տանք, որոնց վկայութիւնը չիկրնար կասկածելի ըլլալ։ Ռոպերդսըն սանկ կը գրէ. "Փրեդերիկոսին, մինչեւ նոյն ատենը (մատենագիրն ալ ըստ ամենայնի աս ատենուան վրայ կը խօսի) զԼուտեր պաշտպանելը՝ աստուածաբանական նկատմունքներու պատճառաւ չէր, որովհետեւ կ'երեւայ որ սատանկ վիճաբանութիւններէն բոլորովին հեռու էր եւ հոգը չէր։ Աս պաշտպանութիւնը, ինչպէս ուրիշ անգամ ալ ըսինք, գրեթէ բոլորովին՝ քաղաքական պատճառներէ կը ծագէր (his protection flowed almost entirely... from political motives), եւ շատ ծածուկ կերպով ու զգուշութեամբ կը շնորհուէր։ Ինք ոչ Լուտերի ճառերը լսած եւ ոչ ալ անոր գրքերը կարդացած էր. եւ թէպէտ բոլոր Գերմանիայի մէջ անուանի եղած էր, ի վերայ այսր ամենայնի զինքը եւ ոչ առջեւը հանած ունէր, (ինչպէս Սեքենտորֆ եւ Սլէյտան կը զրուցեն)„։ Եւ քիչ մը ետքը՝ քաղաքական պատճառներ ըսածին ինչ ըլլալը մեկնելով՝ այսպէս կը գրէ։ Կայսրընտիրը "Մեծ ծախքերու տակ մտած ու շատ ջանացած էր նոր համալսարան մը կանգնելու, որն որ ամէն գերմանացի իշխանի առջեւ մեծ ու երեւելի բան մըն էր. եւ յառաջագոյն տեսնելով որ Լուտերը հեռացընելը նոյն համալսարանին համբաւին ինչ վնասակար հարուած է, (ինչպէս Սեքենտորֆ կ'ըսէ,) զանազան պատճառանքներով (under various pretexts)... չէ թէ միայն Կայետանոս կարդինալին ըրած երկու խնդիրներուն հաւանելէն հրաժարեցաւ, հապա նաեւ Լուտերին ազատութեան համար մեծ հոգ ցուցուց, (ինչպէս որ Սլէյտան կը գրէ)„։ Քիչ մը վերջն ալ նոյն կայսրընտրին վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ թէ "Աւելի քաղաքականութեան համար իրեն (Լուտերին) պաշտպանն էր, քան թէ համոզուած ըլլալուն համար՝ իր աշակերտը„ (was rather his protector from policy, than this disciple from conviction). Պէյլ Բ. Հատ. Բ. 90 — 92։ Ռոպերդսընին ըսածը ուրիշ երեւելի բողոքող մատենագիր մ'ալ կը հաստատէ։ Կայսրընտիրը "իր հաստատած համալսարանը՝ իրեն սիրոյն գլխաւոր առարկան ըրած էր, եւ ամենեւին չէր յօժարեր աս համալսարանին երեւելի զարդն եղող մարդ մը (այսինքն զԼուտեր) Դեցլի ու անոր կողմն ըլլող Ֆրանգֆուրդցոց զոհելու, որոնք որ իր սիրական ծնունդին (Վիդգենպերկի համալսարանին) թշնամիներն էին, որովհետեւ Ֆրանգֆուրդի եւ Վիդգենպերկի համալսարանները իրարու սաստիկ նախանձաւոր էին։ Մէնցլ, Հատ. Ա. Գլ. Ա. 35։ Աս երկու մատենագրէն աւելի Լուտերին կողմը բռնող բողոքող հեղինակ մ'ալ նոյնը կը զրուցէ։ Ասիկա՝ ըսելէն վերջը որ Սաքսոնիայի կայսրընտրին՝ իսկզբան մէկէն ի մէկ Լուտերին դէմ չելլելուն պատճառը՝ իր խոհեմութիւնն էր, որով ուղեց նախ բանը աղէկ մը հասկընալ, իբրեւ անաչառ կը համարի ան կարծիքը՝ որն որ ոմանք կը հաստատեն թէ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը՝ Մոգունտիայի կայսրընտրին հետ աղէկ չըլլալով՝ անոր դէմ ըլլալու համար Լուտերը պաշտպանած ըլլայ։ Եւ ետքը վրան աս

Ս.կ բաները Գերմանիա եղած ատեն՝ քահանայապետը Լութերը իր մոլորութիւններէն ուղղելու եւ խելքը գլուխը բերելու համար ուրիշ միջոց մըն ալ ի գործ դրաւ, եւ անոր շատ ալ կ'ակնկալէր որ եթէ Փրեդերիկոսին բռնած ճամբուն՝ (խոհեմութենէն զատ) ուրիշ երկրորդական պատճառ մ'ալ տալ հարկ ըլլայ նէ, աս է որ "Կայսրընտիրը իր հաստատած Վիդդենպերկի համալսարանին պայծառութեան մեծ հոգ ունենալով՝ ստուգիւ աս բանս զինքը իր կարծիքին մէջ հաստատեց որ Լուտերին դէմ աս կռիւներուն մէջ չխառնուի. որովհետեւ աս կռիւներուն մէջ մանաւանդ թէ անանց պատճառաւ համալսարանը զարմանալի կերպով մը կը յառաջանար,,: Բլանք, Գիրք Ա. Հատ. Ա. 116, 117:

Աս բողոքող մատենագիրներուն ըրածին բոլորովին հակառակը կը զրուցէ Մեռլ տ'Օպինեէ, որն որ կը հաստատէ թէ կայսրընտիրը մասնաւոր տեսիլքով մը Լուտերին կողմը բռնելու կը ստիպուէր: Նոյն տեսիլքը գրքիս սկիզբը (Գիրք Ա. Գլ. Ա. Ծանօթ. 1.) ըրած խոստմունքնիս կատարելու համար՝ հոստեղս նոյն մատենագրին խօսքերովը բառ առ բառ կը դնենք:

"Ամենայն Սրբոց տօնախմբութիւնը կը մօտենար, ու աս ատենիս քանի մը ժամանակագիրները դիպուած մը կը պատմեն՝ որ թէ եւ կարեւորութիւն մը չունի ալ նէ աս թուականիս պատմութեանը, կրնայ տակաւին ծառայել զանիկայ բացայայտելու: Աս դիպուածն է կայսրընտիրին մէկ երազը, որն որ արժան կը սեպեմք աս տեղս պատմել. քանզի թէպէտեւ կարելի է թէ անիկայ պատմողները քանի մը պարագաներ աւելցուցած ըլլան. բայց իր գլխաւոր մասերը անտարակոյս ճշմարիտ են:

"Սաքսոնիայի Փրիդերիկոս կայսրընտիրը անատենը իր Շվէյնիցի բերդն էր՝ կըսեն ժամանակագիրները, Վիդդէմպերկէն վեց մղոն հեռի: Հոկտեմբերի 31ին առաւօտուն իր եղբօրը Յովհաննէս դքսին հետ՝ (որ անատենը իր հետը իշխանութիւն կը վարէր, ու իր մահուանէն ետեւ առանձին թագաւորեց,) ու իր ատենադպրին հետ ըլլալով, կայսրընտիրը ըսաւ դուքսին.

"Եղբայր, քեզի երազ մը պիտի պատմեմ որ աս գիշեր տեսայ, որուն նշանակութիւնը գիտնալու շատ կըցանկամ: Այնպէս խորին տպաւորուած է ան իմ մտքիս մէջ, որ եթէ հազար տարի ապրելու ըլլամ պիտի չմոռնամ զանիկայ, վասն զի երեք անգամ տեսայ, ու ամէն մէկ անգամին մէկ մէկ նոր պարագաներով,,:

Յովհաննէս Դուքս. "Աղէ՞կ երազ է եթէ գէշ,,:

Կայսրընտիրը. "Չեմ գիտեր. Աստուած գիտէ,,:

Յովհաննէս Դուքս. "Դուն զքեզ անհանգիստ մի ըներ անոր վրայ. պատմէ անիկայ ինծի,,:

Կայսրընտիրը. "Երեկ իրիկուն պառկելու երթալով՝ յոգնած ու սրտաբեկած, իմ աղօթքս ընելէս ետեւ քունս տարաւ, ու երկուք ու կէս ժամ հանգիստ քնացայ: Ետքը արթնցայ, ու մինչեւ կէս գիշեր բազմակերպ խորհուրդներով անհանգիստ եղայ: Կըմտածէի թէ Ամենայն Սրբոց տօնախմբութիւնը ինչպէս կատարեմ. քաւարանի խղճալի հոգիներուն համար աղօթեցի, ու խնդրեցի Աստուծմէ որ զիս՝ իմ խորհրդականներս ու նաեւ իմ ժողովուրդս ճշմարտութեան առաջնորդէ: Վերստին քնացայ, ու անատենը երազիս մէջ տեսայ որ Ամենակարողն Աստուած վարդապետ մը խրկեց ինծի, որ Պօղոս առաքեալին ճշմարիտ որդին էր: Բոլոր սուրբերը անոր հետն էին՝ Աստուծոյ հրամանովը, որ վարդապետին վրայով վկայութիւն տան ինծի, ու իմացընեն թէ խաբէական դիտաւորութիւնով եկած չէր ան, հապա անոր բոլոր ըրածը Աստուծոյ կամացը համեմատ էր: Նոյն ատենը խնդրեցին ինծմէ որ բարեհաճիմ թոյլ տալ անոր Վիդդեմպերկի բերդին եկեղեցւոյն դրանը վրայ բան մը գրել. աս խնդիրը ատենադպրին բերնովը շնորհեցի: Անոր վրայ վարդապետը գնաց ու սկսեց գրել, բայց անանկ մեծ գրերով որ Շվէյնիցէն կրնայի կարդալ իր գրածը: Իր գործածած գրիչը այնչափ երկայն էր՝ որ անոր ծայրը մինչեւ Հռովմ հասաւ, հոն բազ-

անգամ խնդրածին պէս՝ վէճի տակ եղած նիւթին վրայ կոնդակով մը միտքը յայտնեց (Նոյեմբերի 9ին)։ Աս բանիս վրայ Ռոսգը այսպէս կը խօսի. "Լեւոն՝ յամառ կամ անսաստ քա-
"մեծ առիւծի (Ծան. Ան ժամանակի պապին անունն էր Leon, որ կընշանակէ առիւծ։) մը ականջները վիրաւորեց, ու պապին գլխու երեքպատիկեալ թագը շարժեց։ Բոլոր կարդինալները ու իշխանները առտորնօք վազելով ջանացին բռնել թագը։ Մնացեալներուն հետը դուն ու ես ալ՝ եղբայր, ջանացինք օգնել անոր։ Իմ թեւս երկընցուցի, բայց ան նոյն րոպէին արթընցայ թեւս երկընցուցած, մեծ շփոթութեան մէջ ինկած, ու խիստ սրտմտած ան վարդապետին՝ որ անանկ ամարդութեամբ բաներ էր իր գրիչը։ Քիչ մը ինքզինքիս եկայ. — միայն երազ է եղեր անտեսածս"։

"Բայց առտուան կէս քուն էի, ու կրկին իմ աչքերս գոցեցի, եւ ահա երազս շարունակեցաւ։ Առիւծը տակաւին անհանգստութիւն կրելով ան գրիչէն՝ իր բոլոր զօրութիւնովը սկսեց մռնչել, անանկ որ բոլոր Հռոմայ քաղաքը ու կայսրութեան բովանդակ վիճակները վազեցին իմանալ թէ ինչ է բանը։ Պապը հրաման ըրաւ մեզի որ ան վարդապետը զսպենք, եւ յատկապէս ինծի ուղղեց իր խօսքը, վասն զի իմ երկրիս մէջ կըբնակէր ան։ Նորէն արթընցայ. "Հայր մեր" մը ըրի։ Աղաչեցի Աստուծոյ որ սրբազան հայրը պահպանէ, ու ետքը նորէն քնացայ"։

"Անատենը տեսայ որ Ցէրութեան բոլոր իշխանները, ու անոնց հետ դուն եւ ես, բազմութեամբ Հռոմ կերթայինք, ու իրարու ետեւէ կը ջանայինք աս գրիչը կոտրել. բայց մենք որչափ որ կաշխատէինք՝ ան այնչափ կը պնդանար, ու անանկ կը դիմանար որ կարծես թէ երկաթէ շինուած էր. վերջապէս յոգնեցանք մնացինք։ Անատենը վարդապետին հարցուցի՝ (վասն զի ինծի կը թուէր որ երբեմն Հռոմ եւ երբեմն Վիդդէմպէրկ էի,) թէ ո՞ւր գտաւ ինքը ան գրիչը, եւ ինչո՞ւ համար այնպէս զօրաւոր է ան։ Աս գրիչը, պատասխան տուաւ, առենով Պոհեմիայի սագի (Ծան. Լուտերէն հարիւր տարիի չափ առաջ Պոհեմիայի մէջ ծաղկեցաւ Յովհաննէս Հուս, որ ճշմարտութեան համար նահատակուեցաւ։ Իր անունը Հուս՝ կընշանակէ սագ։) մը թեւէնն էր, հարիւր տարեկան։ Ես իմ հին վարդապետներուս մէկէն ընդունեցի զանիկայ, անոր զօրութիւնը աս է որ մարդ չիկրնար հանել անոր միջուկը, ու ես ինքս ալ զարմացած եմ ասոր վրայ։ — Մէյմալ յանկարծ ձայն մը լսեցի. վարդապետին երկայն գրիչէն ուրիշ շատ գրիչներ ելան։ Երրորդ անգամ արթընցայ, եւ ահա առաւօտ էր"։

Յովհաննէս Դուքս. "Պարոն տանուտէր, ինչ կըսես հրամանքդ։ Երանի թէ Յովսէփ մը կամ Դանիէլ մը ըլլար հոս Աստուծմէ լուսաւորուած"։

Ափինադէր. "Վեհափառ տէրը, գիտէք հասարակաց ան առածը, թէ օրիորդներուն՝ ուսման հետեւողներուն ու մեծ իշխաններուն երազները ընդհանրապէս գաղտնի նշանակութիւն մը ունին։ Բայց մենք ասոր նշանակութիւնը տարի մը պիտի չիմանանք, մինչեւ որ անով նշանակուած բաները պատահին։ Վասն որոյ անոր կատարումը Աստուծոյ յանձնեցէք, ու անիկայ անոր ձեռքը ձգեցէք"։

Յովհաննէս Դուքս. "Կըմիաբանիմ քեզի՝ պարո՛ն տանուտէր. չվայլեր որ մեր միտքերը ամբոխենք ասոր նշանակութեանը վրայ։ Աստուած բոլորը իր փառքին պիտի դարձընէ"։

Կույօրընփէր. "Աստուած իր ողորմութիւնովը այնպէս ընէ։ Բայց ես բնաւ չպիտի մոռնամ աս երազը։ Մէկ մեկնութիւն մը մտածեցի, . . . բայց անիկայ ինծի համար կը պահեմ։ Ժամանակը գուցէ պիտի ցուցընէ թէ արդեօք շիտակ իմացած եմ անիկայ"։

"Այսպէս էր ան խօսակցութիւնը՝ ինտոր որ պատմագիրները կըվկայեն, որ պատահեցաւ Հոկտեմբերի 31ին՝ Շվէյնիցի մէջ"։ Հատ. Ա. 122 — 124։

Ստուգիւ Լուտերի եւ իր նորոգութեան արժանի տեսիլք։ Բայց զարմանք որ ո՛չ վերը յիշուած մատենագիրները անիկա կը յիշեն, եւ ո՛չ ալ նոյն իսկ կայսրընտիրը այս-

հանայքին[32] դէմ Նզովից հաստ. միջոցը գործածելու տեղ, անոր անկեղծութիւնը փորձի մէջ դնել ուզեց. ու զինքը անանկ վիճակի մը մէջ դրաւ, որով՝ եթէ ստուգիւ եկեղեցւոյ անսխալութեան կը հաւատար նէ, դառնալն ու իր պարտքը կատարելը՝ իրեն դիւրին բան մը կ'ըլլար. իսկ թէ որ ասիկա չընելու ըլլար նէ՝ ան ատեն պէտք էր որ իր ամբացած տեղէն դուրս ելլէր, եւ անկէ ետքը ալ եկեղեցւոյ հնազանդ անդամ ըլլալէն կը դադրէր„[33]։ Արդ քահանայապետը ասս իր կոնդակովը կը յայտնէր որ եկեղեցւոյ գանձին մէջ Քրիստոսի ու սրբոց արդիւնքները ժողվուած են, եւ քահանայապետք՝ բանալեաց զօրութեամբ՝ կրնան ներողութեան ձեւքով աս արդիւնքը կենդանի մարդիկներուն ու ննջեցեալներուն մերձեցընել։ Աս ըսելէն ետեւ՝ առանց Լուտերը յանուանէ յիշատակելու՝ աս վարդապետութեան դէմ խօսողներն ու գրողները ընդհանրապէս կը նզովէր[34]։

Լուտեր քահանայապետին կոնդակը դեռ չտեսած՝ Կայետանոսին առ Փրեդերիկոս գրած Թղթէն իմանալով որ իր վրայ ըլլալու քննութիւնը Հռոմի մէջ յառաջ պիտ'որ երթայ, որովհետեւ հաստատութեամբ գիտէր որ պիտի դատապարտուի, անոր համար քահանայապետէն՝ ընդհանուր ժողովքի բողոքեց։ Աս բողոքման Թղթին մէջ, որն որ Նոյեմբերի 28ին թուականն ունի, Լուտեր կ'ըսէ թէ Ես քահանայապետին իշխանութեան դէմ դառնալ չեմ ուզեր, ինչու որ ճշմարիտ ու սուրբ վարդապետութեան մէջ եմ եւ ոչ ալ եկեղեցիէն բաժնուիլ կ'ուզեմ։ Բայց որովհետեւ քահանայապետը ուրիշ մարդիկներու պէս մոլորական մարդ մըն է, անոր համար ընդհանուր ժողովքի կը դիմեմ. եւ վերջին հարկը՝ զիս աս բանս ընելու բռնադատեց[35]։ Բողոքման վերջերը խօսքը Կայետանոսին վրայ դարձընելով՝ իրեն դէմ կը տրտնջէր, իբրեւ թէ հետը խըստութեամբ ու անագորունութեամբ վարուած ըլլայ, ան մարդը՝ որուն քաղցրութիւնը ինք քանի մը օր յառաջ կը գովէր[36]։

պէս առանձինն աստուածային տեսլեամբ ազդեցութիւն առնողի մը պէս կը վարուի։

32. The refractory priest.

33. Գւլ. Ժե. Հատ. Գ. 170։— Գրեթէ նոյն կերպով, բայց աւելի համառօտ կը խօսի Լեւոն ալ, Մաան Գ. Հտծ Ա. Գւլ. Ա. 85։

34. Աս կոնդակը տես ի Գործս Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 229։

35. Լուտերի բողոքումը տես ի Գործս Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 231։

36. Տես Լուտերի առ Կայետանոսն գրած Թուղթը, եր. 44։ Դարձեալ առ նոյն կարդինալը գրած երկրորդ Թղթին մէջ, որուն վրայ առ Գլխոյն 23. Ծանօթ. մէջ յիշատակութիւն ըրինք, այսպէս կ'ըսէ. "Քրիստոսի գթոյն ու քեզի ցուցուցած սոսկալի մեծ գթութեանդ համար կ'աղաչեմ...„։ (Per Christi viscera, et insignem tuam mihi exhibitam clementiam.) Գործք Լութ. լատ. Հատ. Ա. 216. Բ։ Անկից զատ՝ առ Սպալատին Հոկտեմբերի 31ին գրած մէկ Թղթին

Բայց երբ որ քահանայապետին կոնդակը ձեռքը հասաւնէ, ա՛լ բոլորովին կատղեցաւ, եւ մինչեւ նոյն ատեն պահած քիչ մը չափաւորութիւնն ալ մէկդի ձգելով՝ սկսաւ յայտնապէս իր մոլար վարդապետութիւնները գրով ու խօսքով քարոզել եւ ամէն կողմ տարածելու ջանալ: — Ժողովուրդը՝ որ միշտ նորութիւն կը սիրէ եւ ազատութեան կը ցանկայ, մեծ մտադրութեամբ կը լսէր աս մոլորութիւնները, որոնք մինչեւ նոյն ատենները անլուր բաներ էին, եւ զիրենք հոգեւոր իշխանութեան լծոյն տակէն կը հանէին: — Լուտերի աս վարդապետութիւնները սրտանց ընդունողներուն մէջ երեւելի եղան Փիլիպպոս Մելանքթոն, որն որ քիչ մը յառաջ Վիդդենպերկ եկած երիտասարդ մըն էր[37], ու համալսարանին մէջ յունարէն լեզու կը սորվեցընէր. եւ Անդրէաս Գարլշդատ, որն որ Լուտերին՝ վարդապետութեան խոյրը տուած էր[38]: Ասոնք երկուքն ալ Լուտերին ներքին ու մտերիմ բարեկամներն էին:

մէջ Կայետանոսին վրայ խօսելով՝ "ինծի հետ շատ մեծ ու սաստիկ լաւակամութեամբ եւ գթութեամբ վարուեցաւ„ (Benevolentia et clementia in me eximia fuit et copiosa.) կ'ըսէ: Ա. Օտինէ, Հատ. Ա. Գլ. Ժ. 112: Նոյնպէս Աւկսպուրկէն ետ դառնալէն վերջը առ կայսրընտիրը գրած թղթին մէջ (տես եր. 46.) թէպէտ եւ կարդինալին դէմ կը տրտնջէ, բայց միանգամայն՝ հետը քաղցրութեամբ ու սիրով վարուած ըլլալը կը խոստովանի: Ահաւասիկ իր խօսքերը. "Աբարեբարոյ եւ սրտովին մարդասէր մարդուն ունեցած յարգութիւնս ու մեծարանքս զիս կը ստիպէ որ սրտիս սաստիկ բորբոքը զսպեմ: Գերմաներէն բնագրին մէջ "gütig und freundlich„ կը գրէ, որն որ լատիներէն թարգմանիչը՝ "Optimus et humanissimus„ կը թարգմանէ: Գործք Լուտ. Գերմ. Հատ. Ա. 128. Բ. լատ. 225:

37. Մելանքթոն նոյն (1518) տարին Օգոստոսի մէջ Վիդդենպերկ եկած էր:

38. Տես էջ 11, 12:

ԳԼՈՒԽ Գ

Միլդիցին ընծաները

Քահանայապետը Միլդիցը Գերմանիա կը խաւրէ: Միլդից խռովութիւնները դադրեցընելու համար ուժէն աւելի քաղցրութիւն կը բանեցընէ: Լութեր՝ Միլդիցին յորդորներովը քահանայապետին նամակ մը կը գրէ: Լութերին բուն միտքը: Լութեր յանձն կ'առնէ որ Տրեվերի արքեպիսկոպոսին առջեւը քննուի, եւ ետքը դէմ կը դառնայ: Լութերի մէկ գրուածքը:

1519

ՔԱՀԱՆԱՅԱՊԵՏԸ տեսնելով որ Լուտերին կողմը օրէ օր կը զօրանայ ու մոլորութեան հրդեհը շարունակ չորս կողմը կը տարածուի, իբրեւ քաջ հովիւ՝ իր ոչխարներն ազատելու համար սկսաւ ամէն կարելի միջոցները ի գործ դնել: Եւ որովհետեւ Լուտերին այսչափ յանդգնելուն գլխաւոր պատճառը՝ Սաքսոնիայի կայսրընտրէն գտած պաշտպանութիւնն էր, անոր համար Լեւոն ամէն բանէն յառաջ Փրեդերիկոսը շահիլ ուզեց: Աս բանս գլուխ հանելու համար "Որոշեց, կ'ըսէ Ռանքէ[1], որ կայսրընտրին առաքելական շնորհաց նշանակ մը խաւրէ, որուն իշխանը միշտ բաղձացած էր[2], այս ինքն ոսկի վարդը,,: Աս ոսկի վարդը քահանայապետները ամէն տարի մեծ պահքին չորրորդ կիրակին կ'օրհնեն ու եկեղեցւոյ առջեւ արդիւնք ունեցող մեծ իշխանի մը կը խաւրեն[3]: Քահանայապետը աս ոսկի վարդը կայսրընտրին տանելու պաշտօնը՝ իր սենեկապետը Միլդիցին յանձնեց, որն որ Սաքսոնիայի ազնուական տնէ մըն էր, ու կայսրընտրին պալատը եւ Վիդդենպերկ մեծ համարում ունէր[4]: Լեւոն ասոր հրաման տուաւ որ Փրեդերիկոսին առջեւը դնէ, որ եթէ եկեղեցիէն ապստամբող միայնակեցի մը պաշտպանութիւն ընելու ըլլայ նէ, եկեղեցւոյն ինչ վտանգ կը հասնի, եւ

1. Գիրք Բ. Գլ. Գ. Հատ. Ա. 387:

2. Կուստաւ Ֆիցեր (Գլ. Ա. 96.) կը զրուցէ որ կայսրընտիրը աս վարդը 1515ին խնդրած էր: Իսկ Սեքէնտորֆ (Գիրք Ա. Համ. ԽԷ. 61.) կ'ըսէ որ "Շուրջ 1515ին կայսրընտիրը նոյն Միլդիցին (որուն ձեռքով քահանայապետը խրկեց) յանձնած էր որ իրեն ոսկի վարդին պարգեւը հոգայ,,:

3. Լուտեր (էր լատ. Գործոց յառաջաբանին մէջ) եւ քանի մը բողոքող մատենագիրներ քահանայապետին աս գործքը իբրեւ շողոքորթութիւն ու խաբէութիւն կը պարսաւեն. բայց Բալլավիչինի (Գիրք Ա. Գլ. ԺԳ. Հատ. Ա. 64.) կը ցուցընէ որ քահանայապետին աս գործքը ամենեւին անպատշաճութիւն մը չունէր: Ինչու որ Փրեդերիկոս մինչեւ նոյն ատեն ընծաներովը՝ ստուգիւ եկեղեցւոյ առջեւը մեծ արդիւնք ունէր, որովհետեւ Վիդդենպերկի մէջ ամենաորբոց փառաւոր եկեղեցին շինել տուած ու մեծ մասունք կապած էր, միանգամայն նոյն քաղաքը երեւելի համալսարան մը հաստատած էր, որուն մէջ թէ աստուածաբանական եւ թէ արտաքին ուսմունք կը սորվեցընէին:

4. Տես Գ. Գլխոյն 8. Ծանօթ:

իր տանը ինչպիսի մեծ նախատինք կ'ըլլայ։ Դարձեալ յանձնեց Միլթիցին որ մեծ փութով ետեւէ իյնայ Լուտերին Գերմանիայի մէջ գրգռած խռովութիւնները խաղաղցընելու։ Երկու թուղթ ալ տուաւ ձեռքը, որոնք կայսրընտրին պալատին երկու երեւելի պաշտօնատէրներուն ուղղուած էին, այս ինքն Փեֆինկէր՝ կայսրընտրին խորհրդականին ու Սփալադին՝ մատուռնապետին։ Աս թղթերուն մէջ քահանայապետը իրենց կ'աղաչէր ու կը յորդորէր որ Փրետերիկոսը համոզեն որ Լուտեր եկեղեցւոյ հնազանդիլ չուզէ նէ՝ զինքը իր տէրութեան երկիրներէն դուրս հանէ [5]։

Երբ որ Միլթից Գերմանիա հասաւ, Փրետերիկոս՝ ինչ մտօք գալը գիտնալով՝ զինքը պատշաճ սիրով ու յարգութեամբ չընդունեցաւ։ Մանաւանդ թէ իմացուց որ բոլորովին Լուտերին կողմը հակած է. վասն զի թէպէտ յայտնի չէր ըսեր որ Լուտերին քարոզած վարդապետութիւնները կ'ուզեմ պաշտպանել, կամ թէ վարդապետածները աղէկ ու ճշմարիտ բաներ են, բայց անանկ լեզու մը կը բանեցընէր, որով մտքին մէջինը կը յայտնէր, որովհետեւ կ'ըսէր թէ Ես իրեն դատաւոր ըլլալ ու զինքը դատապարտել կամ հարստահարել չեմ ուզեր [6]։ Եւ ասով Լուտերին այնչափ իշխանութիւն ու ազատութիւն թող կու տար, որչափ որ անոր հարկաւոր էր իր գործքը՝ ուզածին պէս առանց արգելքի յառաջ տանելու։ Մանաւանդ որ Մաքսիմիլիանոս կայսրը մեռած ըլլալով [7], կայսրընտիրը՝ մինչեւ նոր կայսեր մը ընտրուիլը՝ տէրութեան մէջ գլխաւոր իշխանութիւնն ունէր, որովհետեւ կայսեր փոխանորդը կը սեպուէր. ուստի եւ Լուտեր ամենեւին առանց վախի եւ համարձակ ուզածը կ'ընէր [8]։ Իշխանը եւ ոչ ուզեց քահանայապետին ընծան անոր դեսպանին ձեռքէն անձամբ առնել. հապա վրան շատ ժամանակ անցնելէն վերջը (Սեպտեմբերի վերջը կամ Հոկ-

5. Աս թղթերը տես ի Գործս Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 233. եւ 234. գերմ. Հատ. Ա. 138 եւ 139։

6. Ռոպգոյ, Գլ. ԺԹ. Հատ. Դ. 6։

7. Կայսրը նոյն տարին Յունուարի 12ին մեռած էր։ Լուտեր (իր լատ. Գործոց յառաջաբանին մէջ) փետրուարի մէջ մեռաւ, կ'ըսէ։

8. Աս բանս Լուտեր ինքն ալ կը խոստովանի։ Մաքսիմիլիանոսին մեռնելէն վերջը՝ Փրետերիկոս կայսրընտրին փոխանորդութեան ժամանակը "կամաց կամաց մրրիկը գիջաւ, կ'ըսէ ... եւ աս իշխանին հովանաւորութեան տակը Աւետարանը (այս ինքն իր մոլար վարդապետութիւնը) երջանկութեամբ յառաջ կ'երթար եւ ընդարձակ կը տարածուէր. իր իշխանութիւնը շատերը կը շարժէր"։ Լատ. Գործոց յառաջաբանին մէջ։ Նոյն խօսքը յառաջ կը բերէ ու կը հաստատէ Սեքենտորֆ ալ (Գիրք Ա. Հատ. ԽԶ. 60.)։ Իսկ Բլանք (Գիրք Բ. Հատ. Ա. 217.) Լուտերին աս խօսքը յառաջ բերելէն վերջը՝ աս ալ կը զրուցէ որ Աս պատճառաւ՝ Լուտերի "հակառակորդները չէին կրնար համարձակիլ իրեն դէմ բռնական միջոցներ բանեցընել"։

ռամիկներու սկիզբը) ուրիշները իր անուամբ ընդունեցան[9]։ Չէր ուզեր, կ'ըսէ Բալլաւիչինի[10], ընծայիլ յարգութիւն մը ցուցընել, որովհետեւ անոր փոխարէն բան մը պիտի'որ չընէր։

Նոյն Միլդից աս բաներէն մակաբերելով որ Լուտերի հետ իշխանութեամբ ու խստութեամբ վարուելով՝ չկրնայ պիտի բան մ'ընել[11], միտքը դրաւ որ հետը քաղցրութեամբ ու ողոքելով խօսի, որ գուցէ անով կարենայ զինքը շահիլ։ Ուստի եւ հետը խօսած ատեն՝ (առջի անգամ Ալդենպուրկ 1519ին Յունուարի մէջ իրարու հետ տեսնուեցան,) միշտ իրեն գովութիւններ կու տար, ու ելած շփոթութիւններուն յանցանքը՝ հակառակորդներուն վրայ կը ձգէր[12]։ Բայց ասանկ վարուելովը՝ օգուտ մը չընելէն զատ՝ Լուտերին բնական հպարտութեան աւելի եւս ճարակ տուաւ։ Սակայն Լուտեր իր յամառութիւնն

9. Սէքէնտորֆ, Գիրք Ա. Համ. խէ. 63։ Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ. Զ. 120։ Բլանք, Գիրք Գ. Հատ. Ա. 276։

10. Գիրք Ա. Գլ. ԺԳ. Հատ. Ա. 65։

11. „Կայսրընտիրը յայտնեց ու Միլդից ալ ինք իրմէ տեսաւ որ Լուտերի հետ բռնութեամբ բան մը չիկրնար ընել„։ Լխան, Մտան Գ. Հրծ Ա. Գլ. Ա. 86։

12. Լուտեր շատ տեղ իր ու Միլդիցին մէջ եղած խօսքերը կը գրէ, որոնք թէպէտ չինծու կամ գէթ չափազանց բաներ կ'երեւան, բայց որովհետեւ բոլոր բողոքող մատենագիրները ասոնք վեր վար կը կրկնեն, անոր համար մէկ հատը միայն կ'ուզենք հոստեղս թարգմանել. մանաւանդ որ Բալլաւիչինիին եւ ուրիշ երեւելի մատենագիրներուն ըսածներէն կրնանք իմանալ որ Միլդից՝ Լուտերին հետ շատ անզգուշութեամբ կը խօսէր։ Արդ Լուտեր (էր լոփ. Գործոց յատղեւբանին ԺԷԼ) այսպէս կը գրէ։ "Միլդից հետս շատ երկայն խօսեցաւ, որ պապին հետ հաշտուիմ։ Ասիկա 70 առաքելական կոնդակ ունէր, որպէս զի թէ որ Փրեդերիկոս իշխանը զիս իրեն մատնելու ըլլայ նէ, ինչպէս որ պապը վարդին ձեռօքը կը խնդրէր, ամէն մէկ քաղաք մէջ մէկ հատ կպցընէ, եւ այնպէս ապահովութեամբ զիս Հռոմ տանի։ Իմ առջեւս սրտին խորհուրդը դուրս կը հանէր ու կ'ըսէր. Ո՛վ Մարտինոս, ես կը կարծէի որ դուն ծեր աստուածաբան մըն ես, որ կրակարանին առջեւը նստած՝ այնպէս ինք իրմէ կը վիճաբանիս։ Բայց հիմա կը տեսնեմ որ դեռ երիտասարդ եւ առողջ ես։ Թէ որ հետս 25,000 զինուորեալ մարդիկ ունենայի, վստահութիւն չէի ունենար որ կարենամ զքեզ Հռոմ հասցընել։ Բոլոր ճամբուն վրայ մարդիկներուն միտքը քննեցի, որ նայիմ վրադ ինչ կարծիք ունին. եւ ինչ կը տեսնես, ուր որ պապին կողմը մէկ հոգի կը գտնէի, հոն քու կողմդ պապին դէմ երեք հոգի կը գտնուէր։ Բայց ան ծիծաղական բան է, որ պանդոկներուն մէջ ստորին կանանց ու աղջկանց կարծիքը կը քննէ եղեր, թէ Հռոմայ Աթոռոյն վրայ ինչ համարում ունին. իսկ անոնք՝ որովհետեւ աս բառը չէն հասկընար եղեր, կարծելով թէ հասարակ գործածուած աթոռի վրայ կը խօսի, պատասխան կու տան եղեր, որ Մենք ինչ գիտնանք՝ դուք Հռոմ ինչ տեսակ աթոռ ունիք, փայտէ՛ թէ քարէ„։ — Ինչպէս վերը ըսինք, ասոնք չինծու կամ գոնէ չափազանցութեամբ պատմուած բաներ կ'երեւան. բայց եւ այնպէս Միլդիցը բոլորովին արդարացընելու բաւական փաստ մը չկայ։ Եւ արդէն յայտնի է որ աս դեսպանը իր աստիճանին եւ առած հրամանին համեմատ չվարուելով՝ թէ՛ իրեն եւ թէ՛ զինքը խրկողին պատիւ ըլլալու տեղ՝ նախատինք եղաւ իրեն ալ զինքը խրկողին ալ։ Տես Բալլաւիչինի, Գիրք Ա. Գլ. ԺԳ. Հատ. Ա. 65, 66։

ու յանդգնութիւնը դեռ յայտնի չէր ցուցըներ, հապա Միլ-
տիցին իրմէ խնդրածներուն՝ կեղծաւորութեամբ քիչ մը կը
զիջանէր ու կատարելու խօսք կու տար, որով Միլդից աւելի
կը խաբուէր, ու կը կարծէր որ անիկա միտքը փոխած ըլլայ ։
Նախ առաջին Միլդիցին խնդրածին համեմատ՝ Լուտեր խոստա-
ցաւ որ քահանայապետին խոնարհական նամակ մը գրէ, եւ
ամէն բան տեղն ի տեղը պատմելէն ետեւ՝ զինքն ու իր դատաս-
տանը անոր յանձնէ եւ անոր կամացը տակ ձգէ[13] ։ Եւ աս իր
խոստումը կատարելով՝ Մարտի 3ին Լեւոնին աս նամակը գրեց ։

«Ամենասուրբ Հայր ։ Դարձեալ հարկը կը ստիպէ որ ես՝
մարդիկներուն մէջ ամենէն անպիտանը ու երկրի հողը, ձեր
Սրբութեան ու անչափ փառաւորութեանը հետ խօսիմ ։ Անոր
համար հաճեցէք գթութեամբ՝ հայրենի ու Քրիստոսի տեղը բռնող
ականջներնիդ[14] մատուցանել ինծի՝ ձեր փոքրիկ ոչխարին,
ու մարդասիրութեամբ՝ իմ մայելս լսեցէք ։ — Կարոլոս Միլ-
տից՝ ձեր Սրբութեանը սենեկապետն ու պատուական մարդը
հոս մեր քովն եկաւ, եւ ձեր Սրբութեանն անուամբը մեր ամե-
նապայծառ իշխանը Փրետերիկոսին առջեւը՝ Հռոմայ եկեղե-
ցւոյն ու ձեր Սրբութեանը դէմ իմ ըրած անպատուութեանս
ու յանդգնութեանս վրայ մեծապէս տրտնջելէն ետեւ՝ ուզեց
որ հատուցում ընեմ ։ Երբ որ ես աս բանս լսեցի նէ՝ շատ ցա-
ւեցայ որ իմ հաւատարիմ ծառայութիւնս այնպէս գէշի առ-
նուեր է, որ Հռոմէական եկեղեցւոյ պատուոյն պաշտպանու-
թեան համար ըրածս՝ նաեւ անոր գլխոյն առջեւը՝ անպատուու-
թիւն եւ ամէն չարիքներուն առիթ սեպուի ։ — Բայց հիմա
ինչ ընեմ, ամենասուրբ Հայր ։ Ո՛ր կողմը դառնալիքս չեմ գի-
տեր. ձեր բարկութեան ծանրութիւնը չեմ կրնար տանիլ, եւ
չեմ գիտեր թէ ինչ կերպով ազատիմ ։ Իզմէ կը պահանջեն
որ վիճաբանութիւնս (95 նախադասութիւններս) ետ կանչեմ ։
Թէ որ ետ կանչելովս՝ յուսացուած վախճանին հասնիլ կարելի
ըլլար նէ, առանց դանդաղելու ետ կը կանչէի ։ Բայց որովհե-
տեւ հակառակորդներուս դէմ դառնալովն ու զսպել ջանալո-
վը՝ գրուածներս յուսացածէս շատ աւելի տարածուած[15] ու շա-
տերուն սրտերուն մէջ սաստիկ խորունկ տպաւորած են, անոր
համար ետ չեմ կրնար կանչել ։ Հիմա Գերմանիան՝ խելացի,
հմուտ ու խոհեմ մարդիկներով զարմանալի կերպով մը ծաղ-
կած է. արդ՝ թէ որ Հռոմայ եկեղեցին պատուել կ՚ուզեմ նէ,
կարծեմ թէ աղէկ հոգ տանելու եմ որ ամենեւին ետ չկան-

13. Սկզբնագրի, Գիրք Ա. Հատ. Խէ. 61 ։ Ուլէնպերկ, Գլ. Գ. Հատ. Գ.

14. Paternas ac vere Christi vicarias aures.

15. Quam unquam speraveram.

չեմ: Ինչու որ ես կանչելս ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Հռոմայ եկեղեցին աւելի արատաւորել եւ ամենուն արանջման տակը ձգել„:

Հոստեղս՝ ներողութիւն քարոզողներուն վրայ ամբաստանութիւններ ընելէն ետեւ՝ նամակը այսպէս յառաջ կը տանի: "Եւ արդ, ամենասուրբ Հայր, Աստուծոյ եւ բոլոր իր արարածներուն առջեւը կը վկայեմ, որ երբեք ուզած չեմ եւ հիմայ ալ չեմ ուզեր կերպով մը Հռոմէական եկեղեցւոյ ու ձեր Սրբութեան իշխանութեան դպչիլ, եւ կամ նենգութեամբ մը եղծանել. մանաւանդ թէ կատարելապէս կը խոստովանիմ որ նոյն եկեղեցւոյն իշխանութիւնը՝ ամէն բանէն վեր է, ու երկինքը եւ երկրիս վրայ ամենեւին բան մը անկէց վեր բռնելու չէ, բայց միայն Յիսուս Քրիստոս՝ ամենուն տէրը[16]: Անոր համար ձեր Սրբութիւնը ականջ չդնէ ան չարախօսներուն՝ որոնք Լուտերին վրայ ուրիշ կերպ կը խօսին„:

Աս ամէն բան գրելէն ետեւ՝ կը սկսի քահանայապետին խոստմունքներ ընել, եւ այսպէս կը խօսի: "Միայն մէկ բան մը՝ որն որ աս նիւթիս մէջ կրնամ ընել՝ յօժարութեամբ ձեր Սրբութեանը կը խոստանամ, այս ինքն որ ներողութեանց նիւթին վրայ ասկէ վերջը ամենեւին չխօսիմ ու լռութիւն պահեմ, (բաւական որ հակառակորդներս ալ իրենց ընդունայն շատխօսութիւններէն ետ կենան,) գրուած մը տարածեմ ժողովրդեան մէջ, որով յորդորուին Հռոմայ եկեղեցին ճշմարտութեամբ յարգելու, եւ ներողութիւն քարոզողներուն անկարգութիւնը՝ Հռոմայ եկեղեցւոյն չտան. դարձեալ իմ Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ չարաչար բանեցուցած սաստկութեանս չհետեւին...: Թէ որ ասկէ աւելի բան մը կարենամ ընել կամ ճանչնամ նէ՝ անտարակոյս պատրաստ կ'ըլլամ ի գործ դնելու: Քրիստոս ձեր Սրբութիւնը յաւիտեան պահէ„[17]:

Միլթից Լուտերէն աս ալ խնդրած էր որ բոլոր աս բաներուն քննութիւնը Գերմանիայի եպիսկոպոսի մը յանձնէ. խոստանալով որ ինք քահանայապետէն հրաման կ'ընդունի, որ իր դատին քննութիւնը նոյն եպիսկոպոսին յանձնուի. եւ մինչեւ որ ան եպիսկոպոսը բան մը որոշէ նէ՝ երկու կողմն ալ նոյն նիւթերուն վրայ լռութիւն պահեն: Լուտեր աս ալ յանձն առաւ, եւ խօսք տուաւ որ եթէ որոշուած եպիսկոպոսը իր վարդապետութիւնը մոլորական գտնելու եւ իր մոլորած ըլլալը ցուցընելու ըլլայ

16. Լուտերին խօսքերուն սկզբնագիրն աս է. Plenissime confiteor hujus Ecclesiae potestatem esse super omnia, nec ei præferendum quidquam sive in cœlo sive in terra, præter unum Jesum Christum Dominum omnium.

17. Լուտերին նամակը առ ի Գործս Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 235. գերմ. Հատ. Ա. 144:

նէ՝ ինք եւս կանչէ ։ Աս ամէն բաները մէջերնին որոշելէն ետեւ երկուքին հաւանութեամբը՝ Գրիերի կայսրընտիր արքեպիսկոպոսը դատաւոր ընտրուեցաւ 18 ։

Քահանայապետին սենեկապետը աս ամէն բաները տեսնելով մեծապէս կ'ուրախանար, կարծելով որ երեւելի գործք մը գործած ու Լուտերը ճամբու բերած ըլլայ. մաքէն ալ չէր անցըներ որ անոր գործքերուն ու խօսքերուն մէջ կեղծաւորութիւն կամ նենգութիւն մ'ըլլայ ։ Անոր համար անգամ մը մէկտեղ կերակուր ուտելէն ետեւ՝ ամէն բան լմընցածի պէս՝ Լուտերի համբոյր տուաւ ։ — Բայց մէյ մը տեսնենք թէ Լուտեր նոյն ատենները ինչ մաքի վրայ էր, ու Միլդիցին վրայ ինչ կարծիք ունէր ։ Ստոյգ է աս քահանայապետը գրած թղթին մէջ մեծ խոնարհութիւն ու հպատակութիւն կը ցուցընէ. բայց արդէն աղէկ միտ դնողը նոյն թղթոյն մէջի խօսքերէն ալ իր մեծ հպարտութիւնն ու ինքը զինքը անսխալական դնելը յայտնի կը տեսնէ ։ Սակայն նոյն ատենները իր բարեկամներուն գրած նամակները իր սիրտը աւելի բացայայտ կը ցուցընեն ։ Քահանայապետին նամակը գրելէն քանի մը օր ետքը՝ աս Սփալատին գրած մէկ թղթին մէջ այսպէս կը խօսի [19]. "Պէտք է որ քու ականջդ գաղտուկ ըսեմ, որ չեմ գիտեր թէ պապը՝ բուն Նեռն է, չէ նէ անոր առաքեալը ։ Աս ստոյգ է որ իր վճիռներուն մէջ Քրիստոսի մեծամեծ նենգութիւններ կ'ընէ ու զինքը խաչ կը հանէ [20] ։ Սիրտս կը խռովի ու աղիքս կտոր կտոր կ'ըլլայ, երբ որ կը տեսնեմ որ Քրիստոսի ժողովուրդը այսպէս կը խաբուի,, ։ Ուրիշ նամակի մը մէջ Միլդիցին վրայ այսպէս կը խօսի. "Իր հրաւէրն ընդունեցայ, ու իրիկունը մէկտեղ անցընելէն վերջը՝ ինծի համբոյր տուաւ եւ իրարմէ բաժնուեցանք ։ Ես այնպէս վարուեցայ իբրեւ թէ աս իտալական խաբէութիւններն ու կեղծաւորութիւնները չեմ հասկընար,, [21] ։ Նոյնպէս ուրիշ մէկ բարեկամին՝ Միլդիցին վրայ այսպէս կը գրէ. "Բռնութիւնը՝ սաստիկ խաբէութեամբ կեղծաւորեալ բարեկամութեան դարձուց.... ։

18. Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 176 ։ Լեւօն, Մասն Գ. Հատ Ա. Գլ. Ա. 86 ։ Ռանքէ, Գիրք Բ. Գլ. Գ. Հատ. Ա. 389, 391 ։

19. Քահանայապետին թուղթը, ինչպէս վերը տեսանք, Լուտեր Մարտի 3ին գրած էր, իսկ Սփալատինին թուղթը՝ նոյն ամսոյն 12ին գրած է ։ Տես զայս Օտէնէ, Հատ. Ա. Գլ. ԺԱ. 130 ։

20. Լուտերին՝ աս բանս ինչչափ ստութեամբ գրելը՝ եթէ քիչ մը յառաջ ըսածէն յայտնի կ'երեւայ. "Պէտք է որ, կ'ըսէ, ամենայն հաւատքը՝ Հռոմայ եկեղեցւոյ դաւանած հաւատքին հետ համաձայնի ։.. Յիսուսի Քրիստոսի շնորհակալ կ'ըլլամ որ մեծ հրաշքով մը աս միակ եկեղեցին աշխարհքիս վրայ կը պահէ... այնպէս որ երբեք ճիւղով մը ճշմարիտ հաւատքին հեռացած ըլլայ,, ։ Փրիերիային դէմ գրածին մէջ. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Ա. 176 ։

21. Աս թուղթը Փետրուարի 20ին գրուած է ։ Տես զայս Սեքէնտորֆէ, Գիրք Ա. Հատ. ԽԲ. 63 ։

Այսպէս իրարմէ բարեկամութեամբ ու համբուրիւ, այս ինքն Ցուդայի համբուրիւ, բաժնուեցանք. Նաեւ զիս յորդորելու ատեն արցունք ալ կը թափէր: Իսկ ես ընդհակառակն այնպէս կը ձեւացընէի որ աս կոկորդիլոսի արցունքը չեմ հասկընար„ 22:

Աս մնաց վրայ էր Լուտեր. բայց միամիտ Միլդիցը, վերը ըսածնուս պէս, անոր կեղծաւորութիւններէն խաբուելով՝ ձեռք զարկածը շուտով կատարել կ'ուզէր: Ուստի աւելի եւս Լուտերին աչքը մտնելու եւ սիրտն իրեն շահելու համար, գիտնալով որ Ներողութիւն քարոզողները՝ վրանին եղած ամբաստանութիւններէն բոլորովին ազատ չեն, Դեցըլը իրեն կանչեց, ու սաստիկ յանդիմանութիւն տուաւ, որ անփութութեամբ՝ իր իշխանութեան տակ Ներողութիւն քարոզողներուն անկարգութիւնը չխափանեց. մանաւանդ թէ քահանայապետին իշխանութեան վրայ ապաւինելով՝ անանկ բաներ ըրաւ, որոնք չեն կրնար պաշտպանուիլ, եւ անոնցմով առաքելական գահին նախատինք բերաւ, ու մեծամեծ խռովութիւններու պատճառ եղաւ 23: Ետքը ելաւ Դրիէր գնաց, արքեպիսկոպոսին հետ խօսեցաւ, ու Լուտերի հետ ըրածներն առջեւը դնելով՝ զանիկա մոլորութիւններէն ազատելու ունեցած յոյսն իմացուց: Կայետանոսն ալ նոյն ատենը հոն ըլլալով՝ Միլդից ասոր ալ աղաչեց որ արքեպիսկոպոսին հետ իրեն օգնէ, որպէս զի ձեռք զարկած գործքը յաջողութեամբ գլուխ տանին: Երկուքն ալ սիրով խոստացան որ ձեռքերնէն եկածն ընեն. եւ ետքը որոշեցին որ Լուտեր գայ ու Գոպլէնց քաղաքը իրարու հետ տեսնուին ու խօսին 24:

Ան ատեն Միլդից եղածը բոլոր Լուտերին գրեց, ու առած խոստումը յիշեցընելով՝ սիրով աղաչեց որ որոշուած քաղաքը

22. Առ Սիլուիոս Եկրանոս, փետրուարի 2ին գրած նամակին մէջ: Ցեւ տր Օդինի, Հատ. Ա. Գլ. ԺԱ. 129:

23. Բալլաւիչինի, Գիրք Ա. Գլ. ԺԴ. Համ. Ա. 66: Ռիֆէլ, Գիրք Ա. Գլ. Դ. 75: — Աս երկու մատենագիրները եւ ուրիշ շատ թէ ուղղափառ եւ թէ բողոքող մատենագիրներ կը պատմեն, որ Դեցըլ՝ Միլդիցէն առած յանդիմանութենէն ան աստիճան այլայլեցաւ, որ ծանր հիւանդութեան մէջ իյնալով՝ քիչ մը ետքը մեռաւ: Օտէն կը զրուցէ որ Դեցըլ՝ Աստուծոյ դատաստանին առջեւն ելլելէն (մեռնելէն) քիչ մը յառաջ Միլդիցին նամակ մը դրելով յայտնեց որ թշնամիներուն իր վրայ ըսածները սուտ խօսք ու զրպարտութիւն է: Հատ. Ա. Գլ. ԺԱ. 126. Ծանօթ: — Լուտեր (էր լատ. Գործոց յառաջաբանին ԺԶ) կը զրուցէ որ Դեցըլին հիւանդ ըլլալը "իմացածիս պէս՝ մեռնելէն յառաջ իրեն շատ քաղցր թուղթ մը գրեցի, միխիթարեցի, ու քաջալերեցի որ իմ վրէժխնդրութենէս բան մը չվախնայ„: — "Թող կարդացողները իրենք իրենցմէ դատեն, կ'ըսէ Ռոսգոյ, որ արդեօք աս բանս իրօք իբրեւ միխիթարութիւն գրուած էր„: (Whether this was really intended as a consolation, the reader will judge.) Գլ. ԺԲ. Հատ. Դ. 7. Ծանօթ:

24. Ուլէնպերկ, Գլ. Գ. Համ. Դ: Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 179:

գայ․ աս ալ իմացուց իրեն որ Կայետանոսն ալ Հոն պիտի գըտնուի։ Լուտեր կամ արդէն խօսք տուած ատեն՝ կատարելու միտք չունեցած ըլլալով, եւ կամ ետքէն միտքը փոխած ըլլալով՝ յանձն չառաւ երթալ։ Բայց որպէս զի խոստման դէմ ըրած չսեպուի, պատճառ կը բերէր որ Լիփսիա՝ Էքին Հետ վիճաբանութիւն պիտ՚որ ընեմ․ արդէն ժամանակը մօտիկցած է, եւ ես չեմ կրնար աս վիճաբանութենէն ետ կենալ։ Սակայն աս պատճառն ըլլալու ալ չըլլար, կ՚ըսէր, ի վերայ այսր ամենայնի աս իզմէ խնդրածդ չէի կրնար կատարել, որչափ որ Կայետանոս Հոն է․ ինչու որ Աւկսպուրկ Հետս անանկ վարուեցաւ, որ կը տարակուսիմ թէ արդեօք քրիստոնեայ է[25]։ — Ասանկով Միլթիցին բոլոր յոյսն ու ակնկալութիւնը փուճ ելաւ, եւ ամէն իր աշխատութիւններն անպտուղ եղան։ Եւ թէպէտ ետքը Լուտերին Հետ նորէն տեսնուեցաւ, եւ զանազան միջոցներ բանեցուց զինքը ճամբայ բերելու Համար, բայց անոնք ալ օգուտ մը չըրին։

Լուտեր նոյն ատենները[26] դուրս Հանեց ան գրուածքը՝ որն որ առ քաՀանայապետը գրած թղթին մէջ խոստացած էր[27], եւ որուն մէջ այնպէս կը խօսի որ կարծես թէ մինչեւ նոյն ատենը յայտնապէս պաշտպանած մոլորութիւններուն մեծ մասը ետ կը կանչէ, կամ անոնց բոլորովին Հակառակը կը վարդապետէ։ Աս գրուածքով միանգամայն իր վրան եղած Հերետիկոսութեան կասկածը կը ջանայ վրայէն վերցընել։ “Լսեցի, կ՚ըսէ գրուածքին սկիզբը, որ ոմանք իմ գրուածներս, եւ մանաւանդ անոնք՝ որոնց մէջ գիտուններուն Հետ սաստկութեամբ կը վարուիմ, միամիտ մարդիկներուն աչքերը սխալ կը մեկնեն, եւ զիս քանի մը նիւթերու մէջ անոնց աչքերը կասկածելի կ՚ընեն․ ոմանք ալ՝ որոնք Հաւատոյ մէջ խախուտ են, տասնկ խօսքերէն առիթ առնելով՝ սրբոց Բարէխօսութեան, Քաւարանի, Բարէգործութեանց, ուխտից, պահոց․․․, Հռոմայ Եկեղեցւոյ Իշխանութեանը

25․ Լուտեր իր թղթին մէջ ուրիշ պատճառներ ալ կը բերէ, ինչպէս ճամբուն վտանգաւոր ըլլալը, իր աղքատութիւնը, եւ այլն․ բայց կ՚ուզէ ցուցընել որ գլխաւոր պատճառը՝ Կայետանոսին Հոն ըլլալն է։ “Ըսենք թէ աս ամէն արգելքները վերնան, կ՚ըսէ, ի վերայ այսր ամենայնի չեմ ուզեր որ աս գալը մեծարգոյ տէր կարդինալին աչքերը քննուի, չեմ ուզեր որ ինք ներկայ ըլլայ, եւ ոչ ալ արժանի է․ որովՀետեւ Աւկսպուրկ զիս քրիստոնէական Հաւատքէն Հեռացընելու փորձեց։ Կը տարակուսիմ որ ինք ուղղափառ քրիստոնեայ ըլլայ։ Կը ցաւիմ որ առաքելական դեսպաններն անանկ մարդիկներ կ՚ըլլան, որ զՔրիստոս մերժելու կը ջանան,,։ Առ Ռէֆելէ, Գիրք Ա․ Գլ․ Գ․ 79, 80․ Ծանօթ։

26․ Բլանքին (Գիրք Բ․ Հատ․ Ա․ 218․ Ծանօթ․ 129․) եւ Կուստաւ Ֆիցերին (Գլ․ Զ․ 99․) ըսածին նայելով՝ Լուտեր աս գրուածքը նոյն (1519) տարին Փետրուարի մէջ Հրատարակած է։

27․ Տես երես 56։

վրայ արհամարհելով կը խօսին, երբեմն ինէ առնէ ուրիշ բաներ ըսելուն: Անոր համար եմ՝ որչափ որ կարելի է ինէ՝ պէտք է որ անանկ քրիստոնէից ծաղրողներուն դէմ դնեմ եւ ինքը զինքս յայտնեմ: Միանգամայն ամէն բարեպաշտ քրիստոնէից կ'աղաչեմ որ զիս աղէկ հասկընան, եւ զիս իմ կամացս դէմ մեկնողներուն՝ իզմէ աւելի չհաւտան,,:

Սա յառաջաբանութիւնն ըսելէն ետեւ՝ գրուածքը վեց գլուխ կը բաժնէ, ու անոնց մէջ վերը յիշուած նիւթերուն վրայ համառօտիւ կը խօսի:

Ա. "Սրբոց բարեխօսութեան վրայ: — Բոլոր քրիստոնեաներէս հետ կը հաւատամ ու կը խոստովանիմ որ, կ'ըսէ, սուրբերը պատուելու եւ անոնց դիմելու է: Ինչու որ ով կրնայ ասոր դէմ դնել թէ մինչեւ ասօրուան օրը սրբոց մարմիններուն ու գերեզմաններուն քովը Աստուած յայտնապէս իր սրբոց անուամբը հրաշքներ կը գործէ,,: Ասիկա ըսելէն ետեւ՝ վրան կ'աւելցընէ որ սուրբերը՝ աւելի հոգեւոր կարօտութիւններուն քան թէ մարմնաւոր բաներու համար օգնութեան կանչելու է, եւ կը տրտնջէ որ հիմակուան ժամանակը մարդիկ սուրբերէն ըստ մեծի մասին մարմնաւոր բաներ կը խնդրեն: Դարձեալ վար կը զարնէ անոնք՝ որոնք կը կարծեն թէ սուրբերը աս բաները իրենք իրենց զօրութեամբը կ'ընեն, եւ ոչ թէ Աստուած անոնց բարեխօսութեամբը:

Բ. "Քաւարանի վրայ: — Պէտք է հաստատութեամբ հաւատալ եւ գիտնալ որ ճշմարիտ է թէ (քաւարանի) մէջը հոգիները սաստիկ մեծ տանջանք կը քաշեն, եւ մարդը՝ աղօթքով, պահքով, ողորմութեամբ եւ ամէն կրցած բանով անոնց օգնութիւն ընելու պարտական է,,: Հոս՝ տանջանքին տեսակն անյայտ է, ու չենք գիտեր որ քաւարանի հոգիները կրած տանջանքներումնին՝ միայն հատուցում կ'ընեն, չէ նէ քաշածնին իրենց օգուտ մ'ունի, ըսելէն վերջը, "Մեզի այնչափ միայն հրամայուած է որ իրենց օգնենք" կ'ըսէ, եւ թէպէտ ներողութեանց՝ քաւարանի հոգիներուն օգուտ մ'ունենալը կ'ուրանայ, սակայն խօսքը կը լմընցընէ ըսելով որ "Բայց... անիկա շփոթելով՝ քաւարանն ուրացած չեմ ըսեր,,:

Գ. "Ներողութեան վրայ: — Հասարակ մարդու մը բաւական է գիտնալը որ ներողութիւնը՝ մեղաց համար ըլլալու հատուցումէն ազատութիւն է. այնպէս որ (ներողութիւնը) բարեգործութիւններէն շատ վար է, որոնք հրամայուած են եւ մենք կը պարտաւորինք ընելու: Ներողութիւնը ազատ ու կամայական բան մըն է, ներողութիւն չառնողը՝ մեղք չ'ըներ, առնողն ալ բան մը չիվաստըկիր...: Ներողութեան վրայ ասկից աւելի ինչ գիտնալու բան կայ նէ՝ գիտնոց ու դպրոցներուն թող տալու է,,:

Դ. "Ս. Եկեղեցւոյ պատուիրաններուն վրայ։ — Աստուծոյ հրամանները եկեղեցւոյ հրամաններէն վեր բռնելու է,... բայց երկուքն ալ կատարելու է,,։

Ե. "Բարեգործութեանց վրայ։ — Ըսած եմ եւ դարձեալ կ'ըսեմ, մէկը չիկրնար բարեպաշտ ըլլալ եւ բարիք գործել, թէ որ Աստուծոյ շնորհքը զինքը բարեպաշտ չ'ըներ նէ. մէկը գործքերով բարեպաշտ չ'ըլլար, հապա բարեգործութիւնները՝ միայն բարեպաշտ մարդէն կը գործուին, ինչպէս որ պտուղները ծառը չեն շիներ, հապա ծառը պտուղ կը բերէ, եւ ինչպէս որ Քրիստոս ալ կ'ըսէ թէ Գէշ ծառը աղէկ պտուղ չիկրնար բերել։ Անոր համար ամէն գործքերը՝ որչափ որ ալ բարի ըլլան, որչափ որ ալ գեղեցիկ երեւան, թէ որ շնորհէն վեր ծագին նէ՝ պղտոր են. Բոլորովին պտուղ չեն, ինչու որ Աստուած շնորհէն դուրս եղած բարեգործութիւնները ժամանակաւոր բարիքներով, հարստութեամբ, պատուով, զօրութեամբ, իշխանութեամբ, ուրախութեամբ, բարեկամութեամբ, ճարտարութեամբ, խելացութեամբ, եւայլն, կը վարձատրէ. հոգւոյ յաւիտենական կեանքը չեն առներ։... Աստուծոյ երկիւղը՝ Աստուծոյ պարգեւ մըն է, եւ մէկը ինք իրմէ չիկրնար ունենալ. անոր համար ուր որ շնորհք ու երկիւղ չկայ՝ հոն ամէն բարեգործութիւնները չար գործք են,,։

Զ. "Հռոմէական եկեղեցւոյն վրայ։ — Ամենեւին տարակոյս չկայ որ Աստուած Հռոմայ եկեղեցին ամէն եկեղեցիներէն աւելի պատուած է. ինչու որ հոն Պետրոս ու Պօղոս առաքեալները, 46 քահանայապետ ու հարիւր հազարներով մարտիրոսներ արիւննին թափեցին, դժոխք ու աշխարհք յաղթուեցան. այնպէս որ մարդ կրնայ դիւրաւ իմանալ որ Աստուած՝ աս եկեղեցւոյն շատ մասնաւոր կերպով մը կը նայի։ Եւ թէպէտ դժբախտութեամբ Հռոմ քաղաքը հիմա անանկ վիճակի մը մէջ է որ աւելի աղէկ կրնար ըլլալ, ի վերայ այսր ամենայնի ով որ քանի եւ ով ալ ըլլայ պարծանօք այնչափ մեծ է եւ կամ կրնայ ըլլալ՝ որ մարդուն հովիւ ըլլայ նոյն եկեղեցւոյն եպսկ կամ քահանայէ. մանաւանդ թէ որչափ որ բաները հոն աւելի գէշնան՝ այնչափ աւելի պէտք է մեղքնալ ու յաքել. ինչու որ բաժնուելով ու արհամարհելով չ'աղէկնար։ Նաեւ սատանային համար զԱստուած պէտք չէ թող տալ, եւ ոչ ալ չարերուն քաղաքականութեան համար ուրիշ բարեպաշտներէն հեռանալու է։ Մանաւանդ թէ ամենեւին մէկ մեզաց կամ չարեաց համար... սէրը կտրելու եւ հոգեւոր միութիւնը բաժնելու չէ։... Բայց թէ Հռոմայ Աթոռոյն իշխանութիւնն ու գլխաւորութիւնը որչափ է... թող ասոր վրայ գիտունները երթան մէջերնին վիճեն...։ Մենք՝ միայն միաբանութեան միտ դնելու ենք, եւ

ամենեւին ինչ կերպով որ ըլլայ նէ՝ Քահանայապետական հրամաններուն դէմ դնելու չենք։ — Ահաւասիկ կը յուսամ որ յայտնի եղաւ թէ ես Հռոմէական եկեղեցիէն բան մը վերցընել կամ առնել չեմ ուզեր, ինչպէս որ իմ սիրելի բարեկամներս (հակառակորդներս) վրաս կը զրուցեն։ Բայց թէ որ քանի մը շողոքորթներու տեղի չեմ տար, կարծեմ թէ աղէկ կ'ընեմ...։ Հռոմէական եկեղեցւոյն՝ ամէն բանէ մեծ ծառայելու կամ ծնրադրելու է. բայց երբեք ամենեւին մէկ շողոքորթի հաւատալու չէ,,։[28]

Լուտերին աս խօսքերը թէպէտ 'տեղ տեղ մոլորութիւններով խառն են, ի վերայ այսր ամենայնի՝ ըստ մեծի մասին ուղղափառ վարդապետութեան շատ զօրաւոր փաստ են, եւ իր արմատացուցած մոլորութեանց դէմ սաստիկ եւ ազդու վկայութիւն։ Եւ թէպէտ ինք նոյն տարին աս գրուածքը ետ կանչած ալ ըլլայ[29], բայց այնպէս ալ զօրութիւնը չինուազիր. որովհետեւ ետքը ինչ ըսէ նէ ըսէ, յայտնի է որ գրած ատենը բոլոր ըսածները իբրեւ յայտնի ճշմարտութիւն կը գրէր, եւ կը խոստովանէր որ ամենէն ընդունուած ուղղափառ վարդապետութիւն է, եւ ներքին համոզմամբ կը պաշտպանէր։

28. Բոլոր գրուածքը տես ի Գործս Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 167. Բ. — 169. Բ։

29. Այսպէս կը զրուցէ Բլանք. Գիրք Բ. Հատ. Ա. 218. Ծանօթ. 129։

ԳԼՈՒԽ Ե

Լայփցիկի վիճաբանութիւնը

Լութեր Գարլշտատին հետ Լէյփսիգ կ՚երթայ։ Ինչպէս Գարլշտատ Էքին հետ կը վիճի, ետքը՝ Լութեր եւ վերջապէս Գարլշտատ երկրորդ անգամ։ Վիճաբանութեան առեն ժողովին մէջ պատահածները։ Վիճաբանութիւնն ինչ վախճան ունեցաւ։ Երասմոսին մէկ նամակը։

1519

ԼՈՒՏԵՐԻՆ՝ առ Միլցից գրած թղթին մէջ յիշած վիճաբանութիւնը, որուն վրայ անցած գլխին մէջ խօսեցանք [1], աս էր։ Գարլշտատ, որն որ բոլորովին Լուտերին մոլորութիւններուն ետեւէն կ՚երթար, զանոնք պաշտպանելու համար՝ Էքին դէմ քանի մը նախադասութիւններ դուրս հանած էր․ Էք ալ նոյն կերպով իրեն պատասխան տուած էր։ Քիչ մը ժամանակ ասանկ յառաջ երթալէն ետեւ՝ մէջերնին խօսք ըրած էին որ ուսումնական վիճաբանութիւն մ՚ընեն [2]։ Էք տեսնելով որ Լուտեր միշտ բոլոր ուղղափառ աստուածաբանները վիճաբանութեան կը հրաւիրէ, եւ մինչեւ նոյն ատենը մէկը երեւցած չըլլալով՝ ինքը զինքը անյաղթ մարդու մը տեղ կը դնէ եւ ուղղափառները կ՚արհամարհէ, ուզած էր որ ան ըլլալու վիճաբանութեան մէջ Լուտեր ալ մտնէ։ Անիկայ ալ՝ աս բանս իրեն փառասիրութիւնը յագեցընելու յարմար առիթ մը սեպելով՝ չէ թէ միայն սիրով հաճութիւն տուած էր, հապա ամէն կերպով ետեւէն իյնալով՝ հաւանութիւն առած էր որ նոյն վիճաբանութեան մասնակից ըլլայ [3]։ — Վիճաբանութեան տեղւոյն համար Լիփսիա քաղաքը որոշուած էր, Գէորգ Սաքսո-

1․ Տես երես 59։

2․ Սէքենտորֆ, Գիրք Ա․ Համ․ ԾԳ․ 72։ Ռոսդոյ, Գլ․ ԺԹ․ Համ․ Դ․ 8։

3․ Բլանք (Գիրք Բ․ Համ․ Ա․ 182, 183․) կը ցուցնէ որ Էք, իր վիճաբանելու վարժութեան վրայ վստահանալով, ետեւէն կ՚իյնար որ Գարլշտատէն զատ՝ Լուտերին հետ ալ վիճաբանի, ու զինքը աւելի եւս գրգռելու համար 13 նախադասութիւն ալ դուրս հանեց, որոնցմով Լուտերին գլխաւոր վարդապետութիւններուն հակառակը հաստատելով՝ խօսքը աւելի Լուտերին քան թէ Գարլշտատին ուղղած ըլլալը կը ցուցընէր։ — Աս մէկուն տալէն վերջը, որն որ ինչպէս ամէն մարդ կը տեսնէ, պարզ մակաբերութիւն մըն է, խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի․ "Աս բանով, կ՚ըսէ, Լուտեր անտարբեան դրդուեցաւ, որ չէ թէ միայն Էքին նախադասութիւններուն դէմ անմիջապէս 13 նախադասութիւն դուրս հանեց, հապա ամէն ճիգն ի գործ դրաւ Գէորգ Սաքսոնիայի դքսէն․․․ իրեն համար ապահովութեան թուղթ ու հրաման առնելու, որ ինքն ալ վիճաբանութեան մէջ կարող ըլլայ երեւալ„։ Քիչ մը վերջն ալ կը պատմէ որ ինչպէս կայսրընտրին պալատին մէջ աս վիճաբանութեան՝ Լուտերին վրայ ունենալու հետեւութիւններէն շատ կը վախնային, եւ մանաւանդ Սփալատինն ահու դողու մէջ ինկած էր։ "Նոյն իսկ Լուտեր, կ՚ըսէ, կ՚իմանար որ ասիկա՝ իր մըն-

նիայի դքսին՝ Փրեդերիկոս կայսրընտրին հօրեղբօրորդւոյն հրամանաւը, որն որ իր խոհեմութեան եւ ուրիշ զանազան առաքինութիւններուն համար մեծ անուն ունէր։ Արդ աս երեւելի իշխանը բաղձալով որ նոյն ատեններ սաստկացած խռովութիւնները վերջանան, չէ թէ միայն վիճաբանութեան հաւանութիւն տուած էր, հապա նաեւ վիճողներուն ճամբու ստակը ինք վճարեց, եւ վիճման միշտ ներկայ գտնուելով՝ երկու կողման հետ ալ շատ սիրով ու մեծարանքով կը վարուէր [4]։

Արդ երեք վիճողները, Էք, Լուտեր ու Գարլշդատ, Յունիս ամսոյն մէջ եկան Լիփսիա ժողվուեցան։ Այնպէս կը պատմուի որ Լուտեր կառքին մէջ Գարլշդատին ու Մելանքթոնին մէջտեղը նստած՝ մեծ փառաւորութեամբ քաղաք մտած ըլլայ։ Կառքին ետեւէն կ՚երթային Վիդդենպերկի համալսարանին աշակերտներէն 300 հոգի՝ զանազան զէնքեր առած, անոնց հետ մէկտեղ կ՚երթային նաեւ նոյն համալսարանին վարդապետներէն չորս հոգի, շատ ուսուցիչներ ու քաղքին տղաքները [5]։ Աս վիճաբանութիւնը մեծ ու երեւելի դէպք մը կը սեպուէր. բոլոր քաղաքը ոտք ելած տակն ու վրայ կ՚ըլլար. ամէն

չեւ նոյն ատեն ըրած գործքերուն ամէնէն յանդգունն է . . . ու չէր ծածկեր որ ինքն ալ աս բանիս վրայ քիչ մը կը վրդովի։

4. Մենցըլ, Հատ. Ա. Գլ. Ա. 46։ — Բողոքող մատենագիրները աս Գէորգ դքսին վրայ սաստիկ զրպարտութիւններ կ՚ընեն, ըսելով որ Լուտերին դէմ մեծ ատելութիւն ու մահուչափ թշնամութիւն ունէր. աս ալ բաւական չէ՝ իր առաքինութիւնները կ՚ուրանան, եւ սաստիկ ոգէտ ու Ս. Գրոց եւ կրօնական նիւթերու անտեղեակ էր, կ՚ըսեն։ Նոյն խօսքերուն սուտութիւնը թէպէտ ետքը (Գիրք Բ. Գլ. Ը.) իր աս Լուտեր գրած իմաստուն ու բարեկամական թղթէն յայտնի կը տեսնենք, բայց հոստեղս ալ մէկ երկու խօսք ըսելն աւելորդ չ՚երեւար։ "Աս իշխանը, կ՚ըսէ Մենցըլ, որն որ իր ժամանակին ամէնէն աւելի գիտուն եւ ուղղասէր իշխաններէն մէկն էր . . . առդէն յառաջագոյն Լուտերին Տրեզտայի մէջ քարոզ տալ տուած էր, եւ հիմա ալ վիճաբանութիւնն անոր համար ուզեց, որովհետեւ կը յուսար որ աս կերպով՝ իրաւունքն ու ճշմարտութիւնը կը հաստատուի, ու կարծեաց երկպառակութիւնը կը վերջանայ"։ Հատ. Ա. Գլ. Ա. 47։

Դարձեալ կը գրէ որ "Թէպէտ եւ Լուտեր աս գործքիս (վիճաբանութեան) ունեցած վախճանին վրայ բոլորովին գոհ չէր, ի վերայ այսր ամենայնի աս Սփալադին գրած մէկ թղթին մէջ . . . . դքսին վրայ աս վկայութիւնը տալու չվախնար, որ աս ամենաբարի ու ամենէն աստուածապաշտ իշխանը՝ (optimus et piissimus princeps) . . . ստուգիւ իշխանի մը վայելածին պէս կը խօսի"։ Նոյն տեղը, 51։ Կուստաւ Ֆիցեր ալ (Գլ. Զ. 109.) դքսին վրայ այսպէս կը գրէ. "Թէպէտ եւ ուրիշ Էքին կողմը միտած էր, ի վերայ այսր ամենայնի երեք վիճաբանողներն ալ սեղանի կը հրաւիրէր, սիրով ու բարեկամութեամբ ամենուն հետ կը խօսէր. անգամ մ՚ալ Լուտերը առանձին իրեն կանչեց ու հետը երկայն ատեն իր գրքերուն վրայ խօսեցաւ"։ — Նոյն իսկ Լուտեր նոյն իշխանին վրայ կը զրուցէր որ "Կարծեմ թէ Գէորգ դուքսը՝ Ս. Գիրքը ձեր ամէն ազնուականներէն աւելի փութով կարդացած է"։ Խօսք սեղանոյ, 622։

5. Ռանքէ, Գիրք Բ. Գլ. Գ. Հատ. Ա. 401։ Կուստաւ Ֆիցեր, Գլ. Զ. 107։ Օտէն, Հատ. Ա. Գլ. ԺԲ. 138։

պանդոկները՝ աստուածաբաններու եւ համալսարանաց աշակերտներու բազմութեամբ լեցուած էին. այնպէս որ երկայն ատենէ վեր քաղքին մէջ նոյնչափ օտարական տեսնուած չէր։ Ամէն բան կարգի դրուելէն ետեւ՝ վիճաբանութիւնը սկսաւ Գէորգ դքսին պալատան մէկ սրահին մէջ, որն որ շատ գեղեցիկ եւ ազնիւ կերպասներով ու գորգերով զարդարուած էր։ Սրահին չորս կողմը՝ զէնքով զինուորներ շարուած կը կենային, որ չըլլայ թէ վիճողներուն նախատինք կամ վնաս մը ըլլայ, ինչու որ թէ քաղքին բնակիչներէն եւ թէ օտարականներէն շատ բազմութիւն կու գար միշտ սրահին մէջ կը լեցուէր խօսուածները մտիկ ընելու համար։

Վիճաբանութիւնը Յունիսի 27ին սկսաւ։ Սկսելէն յառաջ՝ 200 երաժիշտ նուագարաններ զարկին, ու Հոգւոյն սրբոյ օգնութիւնը խնդրելու համար՝ Եկ Ս. Հոգի նուագը երգուեցաւ։ Երգը լմննալուն պէս՝ Էք ու Գարլշդատ սկսան շնորհաց, մարդկային կամաց ազատութեան, եւ բարեգործութեանց զօրութեանը վրայ իրարու հետ վիճել։ Էք մեծ իմաստութեամբ ու Ս. Գրոց շատ վկայութիւններով ցրեց Գարլշդատին մոլար կարծիքները, որն որ Լուտերին մոլորութիւններուն ետեւէն երթալով՝ կը վարդապետէր թէ մարդը առանց շնորհաց, այս ինքն առանց աստուածային սիրոյ, ինչ որ կը գործէ նէ՝ մեղք է. կամքը՝ մարդուն գործած բարւոյն մէջ այնչափ միայն գործակից կ'ըլլայ, որ շնորհքը կ'ընդունի. եւ միայն առանձին շնորհքն է՝ որ ի մարդն կը գործէ։ Ասոնց վրայ աս այլանդակութիւնն ալ կ'աւելցրնէր թէ ամէն մարդ՝ որչափ որ արդար ու սուրբ ալ ըլլայ նէ ըլլայ՝ միշտ ամէն գործերուն մէջ մեղք կը գործէ, նաեւ ան բարի գործքերուն մէջ՝ զորոնք որ Աստուած ի նմա կը գործէ. եւ մէկ խօսքով ըսելու համար՝ մարդկային կամաց ազատութիւնը բոլորովին կ'ուրանար[6]։ Էքի պէս մարդուն՝ ասանկ այլանդակութիւնները ցրելը եւ Գարլշդատը յաղթելը՝ շատ դիւրին բան էր. եւ արդէն չէ թէ միայն ուղղափառ մատենագիրները հապա նաեւ շատ բողոքող մատենագիրներ կը հաստատեն որ Գարլշդատ Էքէն յաղթուեցաւ։ "Լուտեր ... առողջ մնաց դէմ ու մթին կարծիքով մը (մարդկային) կամաց ազատութիւնը կ'ուրանար, կ'ըսէ Մենցլ. Գարլշդատ՝ որն որ Լուտերին աս կարծիքը կը պաշտպանէր, սաստիկ շատ նեղը մտաւ Էքէն, որն որ թէ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը եւ թէ ուղիղ բանը իր կողմն ունէր, ու Գարլշդատէն աւելի ճարտար ու հմուտ էր"[7]։

6. Մէօլըր, Գիրք Ա. 32, 33։ Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Ա. 50։

7. Հատ. Ա. Գլ. Ա. 47։ Տես նաեւ Լեւոն, Մասն Գ. Հատ Ա.

Այս իմաստութեան ատեն՝ Գարլշտատ, առանց կարծեաց իր գիտութեան վրայ վստահութիւն չունենալով, գիրք ու թուղթ կը գործածէր, անոնց մէջէն վկայութիւններ կը բերէր կամ կը կարդար, ու հակառակորդին ըրած առարկութիւնները լուծելու համար՝ շատ անգամ երկայն բարակ գրքերուն մէջ կը փնտռէր [8]։ Էք իսկզբան աս բանս չտեսնելու զարկաւ. բայց մէկ անգամ երբ որ Գարլշտատ գրքէ մը երկայն հատուած մը կարդալու սկսաւ, Էք ընթերցուածն ընդհատել տուաւ, եւ ըսաւ իրեն որ աս բանս ճեմարաններու սովորութեան հակառակ է. գրքերն ու թղթերը մէկդի թող, ու ճեմարաններու մէջ վիճողներուն սովորութեան համաձայն՝ բերնուց վիճենք, որպէս զի երկու կողմն ալ հաւասար ըլլայ։ Բայց հակառակորդը դէմ դնելով՝ ոտք կը կոխէր որ գիրք ու թուղթ գործածելը՝ իրեն չիկրնար արգելուիլ։ Ինկոլշտատի աստուածաբանը ասոր չհաւանելով՝ բանը ներկայ եղող աստուածաբաններուն ու դքսին խորհրդականներուն դատաստանին տակը ձգեցին. անոնք ալ մէջերնին քիչ մը խորհրդակցելէն ետեւ՝ որոշեցին որ ան օրն ալ Գարլշտատ կարող ըլլայ գիրք ու թուղթ գործածել, բայց անկէ ետքը ինքն ալ՝ միայն բերնուց խօսի։ Աս որոշման վրայ Գարլշտատ սկսաւ տրտնջել, որով ան օրուան ժողովքը լուծուեցաւ, վասն զի Լուտերի կողմնակիցները տեսնելով որ իրենց կողմանէ վիճողին դէմ որոշում տրուեցաւ, սրդողեցան ու սկսան դուրս ելլել։ Ան օրուընէ ետեւ երեք անգամ ալ Գարլշտատ Էքին հետ վիճեց, բայց ամենեւին չուզեց գիրք ու թուղթ գործածելէն ետ կենալ. մանաւանդ որ վերջին անգամ վիճելու ատեններին՝ յայտնապէս ալ ըսաւ թէ Գիրք չգործածելու վճիռը բանի տեղ չեմ դներ, հապա ինծի պարծանք կը սեպեմ որ գրքով վիճեցի եւ անոր համար յանդիմանութիւն առի, ու կը բաղձամ որ մեզմէ ետքը եկողներն ալ աս բանս իմանան [9]։

Գլ. Ա. 88։ Ռանքէ, Գիրք Բ. Գլ. Գ. Հատ. Ա. 402։

8. Ռանքէ, Գիրք Բ. Գլ. Գ. Հատ. Ա. 402։ Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Ա. 50։

9. Ուլենպերկ, Գլ. Դ. Համ. Բ։ — Բայց թէ իրմէ ետքն եկողները աս բանս իրեն պատիւ չեն սեպեր՝ բաւական ըլլայ միայն մէկ երկու բողոքող մատենագիրներու խօսքը։ “Գարլշտատ թող չտուաւ որ, կ'ըսէ Ռանքէ, ուրիշը իրմէ յառաջ վիճաբանի. բայց աս բանէս՝ քիչ պարծանք քաղեց։ Հետը գրքեր կը բերէր, մէջէն կը կարդար, նորէն կը փնտռէր, նորէն կը կարդար. հակառակորդին այսօրուան ըրած առարկութիւններուն՝ երկրորդ օրը պատասխան կուտար։ Որչափ ասկէց տարբեր վիճող էր Յովհ. Էք, որն որ իր գիտութիւնը անմիջապէս կրնար գործածել”։ Գիրք Բ. Գլ. Գ. Հատ. Ա. 402։ “Գարլշտատ, կ'ըսէ Մենցլ, արդէն առջի օրերը շատ անգամ գրքերու դիմելովը ու անոնց մէջէն երկայն հատուածներ կարդալ ուզելովը՝ ունկնդիրներուն համբերութիւնը այնչափ աւելի կորսնցուցած էր, որչափ որ Էք իր փաստերն ու վկայութիւնները շուտ մը բերնուց բերելով՝ անոնց համբերութիւնը առած էր”։ Հատ. Ա. Գլ. Ա. 50։

Ըս կերպով լմընցաւ առաջին կամ Գարլշդատի հետ եղած վիճաբանութիւնը, որուն ետեւէն եկաւ երկրորդ վիճաբանութիւնը՝ Էքին ու Լութերին մէջ։ Ամէն մարդ, նաեւ անոնք որ Գարլշդատին՝ Էքին հետ վիճած ատեն կը քնանային կամ ձանձրանալով դուրս կ'ելլէին, մեծ. բաղձանքով աս երկրորդ վիճաբանութեան կը սպասէին, որն որ Յուլիսի 4ին սկսաւ։ Շատ երկայն կ'ըլլար թէ որ աս վիճաբանութեան վրայ մանրամասն խօսիլ ուզէինք. մանաւանդ որ, ինչպէս քիչ մը վերջը պիտ'որ ըսենք, երկու կողման աս վիճաբանութեան վրայ տուած տեղեկութիւններն իրարու հակառակ են, ինչու որ ուղղափառներն ընդհանրապէս յաղթութիւնը Էքին կու տան, իսկ բողոքողները՝ հասարակօրէն Լութերին։ Անոր համար բաւական կը համարինք Մենցլին աս նիւթին վրայ գրածը բառ առ բառ թարգմանել։ Արդ աս մատենագիրը այսպէս կը գրէ։ "Լութեր մեծ սաստկութեամբ կռուեցաւ իր աս կարծիքին վրայ թէ եկեղեցւոյ գլուխը՝ Հռոմայ եպիսկոպոսը չէ, հապա Քրիստոս, եւ միանգամայն թէ Հռոմայ եպիսկոպոսին՝ եկեղեցւոյ մէջ ունեցած գլխաւորութիւնը՝ աստուածային իրաւամբ չէ, հապա մարդկային իրաւամբ։ Քրիստոսի՝ Պետրոս առաքելոյն ըսած խօսքը թէ "Դու ես վէմ, եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ„ այնպէս մեկնեց որ իբրեւ թէ Քրիստոս աս խօսքին առաջին մասը (այս ինքն՝ Դու ես վէմ) Պետրոսին վրայ ըսած է, իսկ երկրորդ մասը (այս ինքն՝ եւ ի վերայ ԱՅԴՐ վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ) իր անձին վրայ, ու ինքը զինքն անուանեց ան վէմը՝ որուն վրայ եկեղեցին պիտի հիմնէր[10]։

10. Աս մեկնութեան որչափ անհամ բան ըլլալը Լութերին ուրիշ տեղ մը ըսած խօսքերովը Մենցլ զատ առթի մը մէջ կը ցուցընէ, որն որ մենք ալ բուն տեղը (Գիրք, Բ. Գլ. Ե.) կը դնենք։ Բայց Լութեր նոյն ատենը աս իր մեկնութիւնն այնչափ հաւնած էր, որ երբ որ Էք նոյն վկայութիւնը բերելէն վերջը ըսաւ որ Ս. Օգոստինոս եւ ամէն հին Հարք աս վկայութիւնը՝ Պետրոսի եւ անոր յաջորդներուն գլխաւորութիւնը ցուցընելու համար կը բերեն, եւ իմ տուած մեկնութիւնս կու տան. Լութեր պատասխան տուաւ որ "Թէպէտ եւ Ս. Օգոստինոս եւ ուրիշ ամէն Հարք՝ Քրիստոսի վէմ ըսելը Պետրոսի վրայ առնեն, ես միայն՝ Պօղոս առաքելոյն իշխանութեան վրայ հաստատուելով՝ անոնց դէմ կը կենամ„։ Որով իբրեւ թէ ըսել կ'ուզէր որ Քրիստոսի ու Առաքելոյն խօսքը ես բոլոր Հայրերէն աւելի աղէկ կը հասկընամ։ Բայց Էք կարճ խօսքերով Լութերին յանդգնական հպարտութիւնը յանդիմանելէն ետեւ՝ բերանը այսպէս գոցեց։ Ամէն հերետիկոս, ըսաւ, կը ջանայ որ Ս. Գիրքը իր կողմը քաշէ ու իր մտացը համաձայն մեկնէ, եւ իր մոլորութիւնները Ս. Գրքին վկայութիւններովը հաստատէ. նոյն իսկ Արիոս այսպէս ըրաւ, որն որ Որդւոյն Աստուծոյ աստուածութիւնն ուրանալով՝ իր ամպարշտութեան վկայութիւն կը բերէր Քրիստոսի աս խօսքը թէ "Հայր իմ մեծ է քան զիս„։ Արդ յայտնի է որ երկու կողմն ալ Ս. Գրքին կը դիմէ. բայց ուղղափառներուն ու հերետիկոսներուն մէջ աս տարբերութիւնը կայ, որ առաջինները՝ Ս. Գրքին ըստ Հոգւոյն սրբոյ մեկնութիւն կու տան, իսկ

“Էք վերջապէս աս պատասխանը տուաւ որ Լուտերին կարծիքները, ինչպէս որ արդէն յառաջագոյն ալ ծանուցած էր, Վիքլէֆին ու Հուսին՝ 11 եկեղեցիէն դատապարտուած վարդապետութիւններուն ըստ ամենայնի նման են։ Լուտեր ի սկըզբան աս բանիս սաստկութեամբ դէմ դրաւ, եւ որոշակի ու բացայայտ մերժեց, ըսելով որ ասիկա ինծի անհնարին մեծ նախատինք է. “Հուս եւ Բոհեմիացիք, ըսաւ, իբրեւ եկեղեցւոյ միաբանութեան թշնամիք ու վրդովիչք՝ ինծի միշտ ատելի են„։ Բայց երբ որ Էք յայտնապէս ցուցուց որ Կոստանդեայ ժողովքին մէջ Հուսին ու Բոհեմիացւոց դէմ տրուած դատապարտութեան վճռովը՝ Լուտերին հիմայ նորէն պաշտպանած կարծիքները բացայայտ նզովուած են, ան ատեն Լուտերին բերնէն աս խօսքն ելաւ որ Հուսին ու Բոհեմիացւոց կարծեաց մէջ

վերջինները՝ իրենց մոլորական մտքին համաձայն մեկնելու կը ջանան։ Եւ ուրիշ եղանակաւ չկրնար մարդ իմանալ թէ ո՛ր մեկնութիւնը ըստ Հոգւոյն սրբոյ է եւ ո՛ր մեկնութիւնը մոլորական, բայց եթէ առաջին հին Հարց հաւանութենէն։

11. Յովհ. Վիքլէֆ անգղիացի հերձուածապետը (ծն. 1324ին) Օքսֆորդի անուանի համալսարանին մէջ պզտիկ պաշտօն մ'ունէր, որն որ իրեն տալու համար աբեղաներու ձեռքէն առած էին. բայց քիչ մը վերջը՝ իրմէ առնելով նորէն նոյն անձանց տուին։ Աս բանիս դէմ Վիքլէֆ՝ քահանայապետին բողոքեց. եւ երբ որ քահանայապետը աբեղայից կողմը վճիռ տուաւ, ան ատեն կատղելով՝ Հռոմայ Աթոռոյն դէմ ելաւ։ Իսկզբան քահանայապետին աշխարհական իշխանութեան դէմ միայն կը խօսէր. բայց ետքը հոգեւոր իշխանութեան ալ դէմ զինեցաւ։ Հոն ալ չհանգստանալով՝ սկսաւ ուրիշ զանազան մոլորութիւններ վարդապետել, որոնց գլխաւորներն ասոնք են. Հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ՝ սրբագործութենէն ետեւ հացին ու գինւոյն գոյացութիւնը ամբողջ կը մնայ. Քրիստոս նոյն խորհրդոյն մէջ ճշմարտապէս ու իրօք չգտնուիր. եպիսկոպոսի կամ քահանայի մը՝ մահու չափ մեղաց մէջ եղած ատեն՝ մատակարարած խորհուրդները խորհուրդ չեն. բաւական զղջացած մարդու մը համար արտաքին խոստովանութիւնն աւելորդ է. Աստուած պէտք է որ սատանային հնազանդի։ Դարձեալ մարդկային կամ առեղծեալ կամաց ազատութիւնը բոլորովին կ'ուրանար. նոյնպէս գրեթէ Աստուծոյ ազատութիւնն ալ բոլորովին կը մերժէր։ Աս հերձուածապետը 1384ին մեռաւ։ Իր գրուածները Գերմանիա եւ մանաւանդ Բոհեմիա շատ տարածուեցան, ուր որ Յովհ. Հուս Բոհեմիացին (ծն. 1373) աս գրուածներուն մէջ եղած մոլորութիւնները սկսաւ յայտնապէս քարոզել, եւ շատ մարդիկ իր կողմը ձգեց, որոնք որ Հուսեանք անուանուեցան։ Ասիկա իր մոլորութիւններուն մէջ յամառած մնալուն համար, 1415ին, Կոստանդեայ ժողովքին մէջ, իր կողմնակիցներուն ու Վիքլէֆին հետ մէկտեղ դատապարտուեցաւ։ Ժողովքը զինքը նզովելէն ետեւ՝ եկեղեցական աստիճանէն ալ վար առաւ եւ աշխարհական ատեանին ձեռքը տուաւ, որն որ նոյն ատենուան սովորութեան համաձայն՝ զինքը ողջ ողջ այրել տուաւ։ — Բողոքողները ասիկա իրենց վարդապետին կարապետը կ'անուանեն. եւ աւանդել մ'ալ կը պատմեն թէ Հուս մեռնելու ատեն ըսած ըլլայ որ Դուք հիմա սագ մը կը սպաննէք, (Հուս, Hus կամ Husa, բոհեմերէն՝ սագ կը նշանակէ,) բայց հարիւր տարի վերջը իմ մոխրէս կարապ մը պիտ'որ ելլէ, որն որ իմ վարդապետած ճշմարտութիւններս պիտի պաշտպանէ. եւ աս սքանչելի մարգարէութիւնը Լուտերի վրայ կ'առնեն։

շատ բաներ կան, որոնք բուն քրիստոնէական եւ աւետարանական կարծիքներ են[12]. ինչպէս է նաեւ այն կարծիքը, ըսաւ, որուն դէմ կը գրէր Էք, այս ինքն թէ փրկութեան հասնելու համար Հռոմայ եկեղեցւոյն գլխաւորութեան հաւատալը հարկաւոր բան չէ. որովհետեւ Յունաց եկեղեցին ալ շատ դարեր (նոյն կարծիքով) կեցաւ, ու իր մէջը շատ սուրբեր ունեցաւ[13]: Էք թող չտուաւ որ Լուտեր աս խօսքէն ու անոր հետեւութիւններէն դուրս ելլէ, եւ ցուցուց որ Կոստանդիայի ընդհանուր ժողովքին հեղինակութիւնը կը մերժէ: Ասով մէջերնին Բոհեմիացւոց ու Յունաց վրայ կռիւը երթալով աւելի սաստկացաւ, եւ Լուտեր այն իր խօսքին հետեւութիւնը (այս ինքն թէ իր կարծիքները Հուսին դատապարտեալ կարծեաց հետ նոյն են) որուն իսկզբան բացայայտ դէմ դարձած էր, հիմա ալ ամենեւին տարակուսի տակ չէր ձգեր: Աս բանս Գէորգ դքսին վրայ այն աստիճանի մեծ ազդեցութիւն ըրաւ, որ գլուխը շարժելով ու երկու ձեռուըները կողերուն վրայ հաստատած՝ բոլոր սրահին մէջ լսուելու չափ բարձր ձայնով մը իր պլպլութիւնն ու տհաճութիւնը ցուցուց. ի վերայ այսր ամենայնի թող տուաւ որ վիճաբանութիւնը քանի մը օր ալ յառաջ երթայ....:

“Իսկ Լուտեր քահանայապետին գլխաւորութեան վրայ ունեցած կարծիքը յայտնելով ըսաւ թէ կ'ընդունիմ որ Պետրոս առաքեալը պատուոյ գլխաւորութիւն ունենայ, բայց իշխանութեան ու կառավարութեան գլխաւորութիւն՝ չէ, որովհետեւ ուրիշ ամէն առաքեալներն ալ Պետրոսին հաւասար եպիսկոպոսական պաշտօնն ընդունեցան. միանգամայն Ս. Օգոստինոսին հետ աս ալ կ'ընդունիմ որ, ըսաւ, Առաքելական Աթոռոյն

12. “Էք՝ նոյն տեղը նորէն Լուտերին երեսը զարկաւ որ Հուսին կարծիքներն ունի, որն որ Լուտեր դեռ զարշելով՝ իրմէ մերժեց. դեռ եկեղեցւոյ միութիւնը մեծ բանի տեղ կը դնէր ու միայն իր պատիւը կ'ուզէր պահել„: Ալ-ան, Մասն Գ. Հտծ Ա. Գլ. Ա. 88: Աս ըսելէն վերջը՝ նոյն հեղինակն ալ Մենցլին պէս կը զրուցէ թէ Բայց երբ որ նեղը մտաւ ու չկրցաւ ուրանալ որ իր կարծիքներուն մէջ՝ Հուսին դատապարտուած նախադասութիւնները կը գտնուէին, այն ատեն բերանը փոխեց, եւ սկսաւ Հուսին մոլորութիւնները ճշմարիտ եւ աւետարանական կարծիքներ կոչել:

13. Ասիկա բողոքողներուն մեծ զէնքն է. բայց չեն տեսներ կամ չեն ուզեր տեսնել որ Յունաց եկեղեցին՝ սուրբեր ունեցած ժամանակը Հռոմայ եկեղեցիէն բաժնուած չէր, եւ անոր գլխաւորութիւնը չէ թէ միայն խօսքով հապա նաեւ գործքով կը ճանչնար. եւ նոյն իսկ այն յունական եկեղեցւոյն սուրբերն ու երեւելի հայրապետները՝ զանազան մեծամեծ խնդիրներու մէջ քահանայապետին կը դիմէին, եւ կամ իրենց անիրաւութիւն եղած ատեն՝ անոր կը բողոքէին, որն որ յայտնապէս անոր իշխանութիւնն ու գլխաւորութիւնը ճանչնալ էր: Իսկ Հռոմայ եկեղեցիէն բաժնուելէն եւ անոր գլխաւորութիւնն ուրանալու սկսելէն վերջը՝ մէջերնին չէ թէ միայն իրօք ամենեւին սուրբ մը չկայ, հապա եւ ոչ իրենք ալ այն ժամանակէն ետեւ եղող մէկու մը՝ սուրբի անունը տուած են:

գլխաւորութիւնը միշտ Հռոմայ եկեղեցւոյն մէջ կար ։ Բայց աղէկ միտ դնողը կը տեսնէ որ Լութերին աս խոստովանութիւնը երեւելի բան մը չինշանակեր, եւ կ'ոչընչանայ իր պաշտպանած մէկալ կարծիքին առջեւը, թէ Ս. Գահին գլխաւորութիւնն ու իշխանութիւնը՝ միայն մարդկային իրաւանց վրայ հաստատուած է ։

"Լութերին ու Էքին մէջ եղած վիճաբանութեան շարունակութիւնը՝ քաւարանի, ներողութեան, զղջման, ապաշխարութեան ու արձակման վրայ էր ։ Էք կը պաշտպանէր որ պարզ քահանայի մը բերնով մեղաւորին ծանուցուած՝ մեղաց թողութիւնը զանիկա ժամանակաւոր պատիժներէն բոլորովին չ'ազատեր, եւ աստուածային արդարութիւնը՝ նաեւ մեղաց թողութենէն վերջը՝ մարդէն դեռ հատուցում կը պահանջէ ։ Ասոր վրայ կը հաստատուի, կ'ըսէր, եկեղեցւոյ պարտքը՝ որ մեղաւորաց վրայ պատիժ դնէ, բայց միանգամայն նաեւ նոյն պատիժները մեղմացընելու եւ անոնցմէ արձակելու իրաւունքը ։ Ասոր հակառակ Լութեր կը հաստատէր թէ մեղաց թողութեան վարդապետութիւնը կը խանգարուի նոյն յաւելուածով՝ որն որ մեծ զեղծմանց տակ ինկած է (կ'ըսէր). եւ կը պաշտպանէր որ քահանան՝ որն որ Աստուծոյ տեղը մեղքերուն թողութիւն կու տայ, թէ՛ պարտքին (յանցանքին) եւ թէ՛ միանգամայն պատժոյն թողութիւն կու տայ ։ Չէր տեսներ որ եկեղեցական պատժոյ ու թողութեան իրաւանց չարաչար գործածութեան տեղ՝ (որն որ իր ըսածին նայելով՝ Հռոմայ եկեղեցւոյն մէջ կը գըտնուէր,) կարելի է որ (իր ուզածին պէս մեղքերու թողութիւն դնելով՝) զարհուրելի խաբէութիւն ու ամպարշտական անտարբերութիւն մը մտնէ, ու օր մը նոյնը (Լութերին դրած թողութիւնը) ոմանք իբրեւ իրենց անձնական ուղղութեան տեղը լեցընող բան մը առնեն, ոմանք ալ իբրեւ պարզ խօսակցութեան ձեւ մը ղըուցեն եւ ընդունին ։ Որչափ որ իր կրօնական դրութիւնը բարձրէն բռնած էր նէ (°), այնչափ ալ դիւրաւ աչքէն հեռացած էին մարդկան մտածելու կերպը, տկարութիւնն ու անզգայութիւնը, որոնց որ միտ դրած էր եկեղեցին իր կարգադրութիւններն ընելու ատեն...„ [14] ։

Ասանկ կը պատմէ Մենցլ Լութերին ու Էքին մէջ եղած վիճաբանութիւնը, որն որ մինչեւ Յուլիսի 14ը տեւեց ։ Անկից վերջը Գարլշդատ նորէն սկսաւ Էքին հետ վիճել. եւ ուզեց աս կարծիքները թէ "Մարդկային կամքը բարի գործելու բոլորովին անկարող է, եւ մարդս ընդհանրապէս իր առաքինութիւններովն ու գործածներովը Աստուծոյ հաճոյ ըլլալ չիկրնար, եւ արդարը նաեւ իր բարի գործքերուն մէջ կը մե-

14. Հատ. Ա. Գլ. Ա. 47 — 50 ։

ղանչէ, եւ ասոնց նման մէկալ կողմն անցած վարդապետութիւնները այնպիսի հակառակորդի մը (Էքին) դէմ պաշտպանել, որն որ ամէն կողմանէ իրմէ վեր էր„[15]։ Ասոնք ալ քանի մը օր վիճելէն վերջը՝ բոլոր աս երեւելի վիճաբանութիւնը լմընցաւ (Յուլիսի 16ին)։

Վիճաբանութիւնն եղած ատեն՝ Լութերի կողմն ըլլողները, որոնց մէջ կ'ըսուի որ քանի մը Հուսեանք ալ կային[16], իրենց անագորոյն միտքը, լրբութիւնը եւ ուղղափառաց դէմ ունեցած ատելութիւննին շատ անգամ յայտնի կը ցուցընէին։ Ոմանք՝ իրենց հաճելի չեղած բան մը լսածնուն պէս՝ շուտ մը ձեռքերնին սրերնուն կը տանէին, ու իրենց վարդապետին հակառակորդներուն սպառնալիքներ կ'ընէին։ Ասոնք եւ մանաւանդ Վիդդենպերկէն եկող ուսանողները, ճամբան Լութերը տեսածնուն պէս՝ իրեն մեծ յարգութիւն կը ցուցընէին, յայտնելով որ ամէն կերպով զքեզ պաշտպանելու պատրաստ ենք։ Գիշերը ամէնքը մէկտեղ ժողվուած՝ Էքին բնակարանին առջեւը կ'երթային, ու պոռալով՝ Կորսուի՜ Էք, կեցցէ՜ Լութեր, կը կանչէին։ Այնչափ յանդգնեցան մինչեւ անգամ մը Էքին պատուհանէն ներս թուղթ մը նետեցին, որուն մէջ զինքը սպաննելու սպառնալիքներ կ'ընէին։ Եւ թէ որ դուքսը զգուշութեան համար բնակարանին չորս կողմը զինուոր դրած չըլլար նէ՝ գուցէ սպառնալիքնին իրօք ալ կը կատարէին[17]։

Դեռ վիճաբանութիւնը չսկսած՝ Էք խնդրած էր որ վիճմանց վրայ դատաստան ընելու ու վճիռ կտրելու համար դատաւորներ ընտրուին։ Լութեր գիտնալով որ ունկնդիրներուն մէջ իր կողմնակիցներէն շատ մարդ կայ, կ'ուզէր որ վիճաբանութեան ամէն ներկայ գտնուողները դատաւոր ըլլան. բայց Էք անոնց անբաւական ըլլալը ցուցընելով՝ խնդրեց որ աս գործքը՝ կողմնակալութեան կասկածի տակ չեղող համալսարանի մը յանձնուի. երկու կողմն ալ ասոր հաճեցաւ, եւ ամենուն հաւանութեամբը որոշուեցաւ որ Փարիզի ու Էրֆուրդի համալսարանները դատաստան ընեն եւ վճիռ տան թէ որ կողմն իրաւունք ունի[18]։ Աս ալ հաստատեցին որ նոյն համալսարանները վճիռ չտուած՝ վիճաբանութեան մէջ եղած խօսքերը դուրս չտարածուին[19]։ Բայց որովհետեւ վիճաբանութիւնը հրապա-

15. Մենցըլ, Հատ. Ա. Գլ. Ա. 50։

16. «Կ'ըսուի որ Բոհեմիացւոց (Հուսեանց) կողմանէ պատգամաւորներ եկած էին, որոնք վիճաբանութեան սա ունենալու վախճանը գուշակելով, ներկայ կը գտնուէին»։ Ռանքէ, Գերմ. Բ. Գլ. Գ. Հատ. Ա. 407։ Ցես Նախ Ռոյլնպերկ, Գլ. Գ. Համ. Գ։ Ռէֆեըլ, Գերմ. Ա. Գլ. Գ. 88. Ծանօթ։

17. Ուլէնպերկ, Գլ. Գ. Համ. Գ։ Օտէն, Հատ. Ա. Գլ. ԺԲ. 141, 142։ Մենցըլ, Հատ. Ա. Գլ. Ա. 46։

18. Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ. Զ. 113։

19. Նոյնը, Գլ. Զ. 108։

բանկաւ եղած էր, եւ ամէն ուղղը կու գար մտիկ կ'ընէր, չէին կրնար արգելք դնել որ լոզները դուրս չհանեն ու չորս կողմը չտարածեն: — Իրօք ալ վիճաբանութիւնը ըմբռնալէն անմիջապէս վերջը՝ աս նիւթին վրայ սկսան անհամար գրուածքներ դուրս ելլել. մանաւանդ Վիրդենպերկցիք շատ աղմուկ ու շփոթութիւն հանեցին, եւ իրենց բարեկամներուն գրած թղթերովնին, զանազան ծանօթութիւններով, ջատագովութիւններով, յայտարարութիւններով ու լուծմունքներով կը ջանային ցուցընել որ յաղթութիւնը իրենց կողմն է: Ուր որ ասոր հակառակ Գէորգ դուքսը, իր խորհրդականները, Լիփսիայի համալսարանը եւ ներկայ գտնուողներէն շատերը՝ հաստատուն մտքերնին դրին որ յաղթութիւնը Էքին կողմն է[20]. եւ աս բանս իրենց գործքովն ալ ցուցուցին, մանաւանդ Գէորգ դուքսը: Ինչու որ թէպէտ աս իշխանը վիճաբանութենէն յառաջ չէր գիտեր թէ ո՛ր կողմը յարի, եւ թէ ո՛ր կողման կարծիքը եկեղեցւոյ վարդապետութեան համաձայն է[21], բայց վիճաբանութենէն ետքը, որուն ինչպէս ըսինք՝ գրեթէ միշտ ներկայ գտնուած էր, հաստատութեամբ ուղղափառաց կողմը մնաց, եւ մինչեւ մահը գրով ու գործքով հարցը կրօնքը պաշտպանեց, ինչպէս գործքիս ընթացքին մէջ շատ անգամ պիտի տեսնենք: Լիփսիացիք վիճաբանութենէն յառաջ Լուտերին թող տուած էին որ հրապարակաւ քարոզ տայ. բայց վիճաբանութենէն ետեւ՝ որչափ որ ալ ետեւէ ինկաւ նէ՝ չկրցաւ հրաման առնել[22]:

20. «Լուտերին նեղը մտնելը՝ որով պարտաւորեցաւ անանկ բաներ ընդունելու, զորոնք ինք իսկըզբան ուրացած էր, Էքը իբրեւ յաղթող ցուցուցին ներկայ ըլլողներուն սաստիկ շատ մեծ մասին աչքին առջեւը: Վերջի ատենները գրեթէ մի միայն Գէորգ դուքսը մնաց, որ Վիրդենպերկցի աստուածաբաններուն պատիւ կ'ընէր, ու Լուտերին հետ առանձին խօսակցութեան մէջ զանազան նիւթերու վրայ խօսեցաւ»: Աւդան, Մտան Գ. Հտծ Ա. Գլ. Ա. 89: Նոյնը կը զրուցէ նաեւ Մէնցլ ալ, Հատ. Ա. Գլ. Բ. 51: Աս բանս Բլանք ալ (Գիրք Բ. Հատ. Ա. 203.) կը խոստովանի, բայց այնպիսի խօսքերով, որոնց իմաստը աղէկ մը չենք հասկընար: Ահաւասիկ իր բառերը. «Եւ այսպէս բոլոր վիճաբանութիւնը, գոնէ ըստ արտաքին երեւոյթին, անոր համար Լուտերին շատ վնասակար եղանակաւ ըմբռնեցաւ, որովհետեւ ինք հակառակորդէն յայտնապէս վէրօղանց էր»: Տես Նախ. 4. ու 24. Ծանօթ:

21. Բլանք (Գիրք Բ. Հատ. Ա. 185.—187.), Մէնցլ (Հատ. Ա. Գլ. Ա. 46.) եւ ուրիշ շատ պատմագիրներ կը պատմեն որ Մերսեպուրկի եպիսկոպոսը՝ որուն եկեղեցական իշխանութեան տակ էր Լիփսիա քաղաքը, չէր ուզեր թողուլ որ աս վիճաբանութիւնն ըլլայ. բայց Գէորգ դուքսը ոտք կոխեց եւ ուզեց որ ըլլայ, ըսելով որ հին ատեններն ալ ճշմարտութիւնն իմանալու համար ասանկ վիճաբանութիւններ կ'ըլլային, եւ հիմա ալ հարկաւոր է, որպէս զի իմացուի թէ արդեօք ստուգիւ ներողութեանց զօրութիւնը՝ Լուտերի հակառակորդներուն ըսածին պէս մեծ է, չէ նէ վախճանն ուրիշ բան չէ բայց եթէ ժողովուրդը՝ աղէկի համար խաբել:

22. Մէնցլ, Հատ. Ա. Գլ. Ա. 51, 52:

Այն իսկ Վիդդենպերկցիք եւ Լուտերին կողմն ըլլողները՝ թէպէտ արտաքուստ այնչափ աղմուկ կը հանէին, բայց ներքուստ իրենց կողման յաղթուած ըլլալն իրենք ալ կը ճանչնային. այնպէս որ Լուտերին ու Գարլշդատին "բարեկամները կ'երեւար որ անոնց պցելութիւն ըրած պատեննին անանկ կը յարմարցընէին որ չտեսնուին,, կ'ըսէ Մենցլ[23]. իբրեւ թէ ասանկ յաղթուած ու խայտառակ եղած մարդիկներու կողմն ըլլալնուն վրայ կ'ամըչնային: Լուտեր ալ աս վիճաբանութեան վրայ շատ նեղացաւ, եւ անով աւելի եւս կատղելով՝ միտքը որոշակի դրաւ որ Հռոմայ եկեղեցիէն բոլորովին բաժնուի[24]:

Այս վիճաբանութիւնը լմըննալէն քիչ մը վերջը Էք տեսնելով որ Լուտերին կողմն ըլլողները ամէն կողմ գրուածքներ կը հրատարակեն, իրեն պարտք սեպեց որ եղածներուն վրայ Սաքսոնիայի կայսրընտրին ճիշդ տեղեկութիւն տալ: Անոր համար Յուլիսի 23ին անոր թուղթ մը գրեց, որուն մէջ Լուտերին ու Գարլշդատին կարծիքներուն ինչ աստիճանի վտանգաւոր, մոլորական ու հերետիկոսական վարդապետութիւններ ըլլալը կը ցուցընէր, եւ իշխանին առջեւը կը դնէր որ Քրիստոսի, քրիստոնէական կրօնին, իր տէրութեան եւ հպատակներուն համար ինչ պարտական է ընելու[25]: Որովհետեւ Լուտեր ու Գարլշդատ վիճաբանութեան վրայ կայսրընտրին ուղղակի բան մը չէին գրած, անոր համար իշխանը Էքին նամակն անոնց խաւրեց, որպէս զի իրենք զիրենք ջատագովեն: Ասոնք Օգոստոսի 18ին պատասխաննին գրեցին[26], զորն որ կայսրընտիրը անմիջապէս Էքին խրկեց: Էք՝ Լուտերին եւ Գարլշդատին՝ իրենց ջատագովութեան համար գրածները ընդարձակ գրուածքի մը մէջ ցրեց, եւ նորէն անոնց վարդապետութիւններուն՝ մոլորական ու հերետիկոսական ըլլալը ցուցուց, եւ կայսրընտրին խաւ-

23. Հատ. Ա. Գլ. Ա. 51:

24. "Լուտեր՝ իր բարեկամն ու պաշտպանը Սփալադինին գրած մէկ նամակին մէջ, կ'ըսէ Լեւոն, խոստովանեցաւ թէ վիճաբանութիւնը իրեն համար գէշ վերջ ունեցած էր: Ա՛լ Լուտերին ունայնափառութիւնը վշտացած էր...: Անոր համար արտաքոյ կարգի գրգռութեամբ Լիփսիայէն ելաւ,,: Մոան Գ. Հտծ Ա. Գլ. Ա. 89: "Որչափ որ աս վիճաբանութեան մէջ Լուտեր քիչ բախտ ունեցած էր նէ, կ'ըսէ նոյն մատենագիրը, այնչափ ալ աւելի նոյնը իր գրգռուելուն պատճառ եղաւ, եւ անով բուն որոշակի մղուեցաւ Հռոմայ եկեղեցւոյ դէմ յայտնի ապստամբութեան ելլելու,,: Նոյն տեղը, 87: Լուտեր ան առ Սփալադին գրած նամակին մէջ, որուն վրայ Լեւոն յիշատակութիւն կ'ընէ, այսպէս կը խօսի. "Ինք (Էք) հաճելի կ'ըլլայ, կը յաղթանակէ ու կը թագաւորէ, բայց մինչեւ որ մենք մեր կողմանէ եղածները հրատարակենք: Ինչու որ որովհետեւ գէշ վիճաբանուեցաւ (quia male disputatum est), պէտք է որ ես ալ Որոշմունքները նորէն տպել տամ,,: Տես առ Լիւտհի, Վերը յիշուած տեղը, 89. եւ առ Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Ա. 51:

25. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 147. Բ:

26 Նոյն տեղը, 151.—156:

ըեց։ Աս գրուածքին մէջ Էք կայսրընտրին շատ կ'աղաչէր որ ծախքին չխնայէ ու գաւառական (եկեղեցական) ժողով մը գումարել տայ, որպէս զի Լուտերին վարդապետութիւնները քննուի. եւ չըլլայ որ առանց երեւելի բանը անհոգութեամբ թող տրուելով՝ միամիտ մարդիկները խաբուին[27]։

Էքին աս գրուածքը իշխանին վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ. բայց նոյն ժամանակը Էրազմոսէն՝ Լուտերին նպաստաւոր մէկ նամակ մ'ընդունելով՝ մինչեւ նոյն ատենը բռնած ընթացքին մէջ աւելի եւս հաստատուեցաւ, եւ գրեթէ առջինէն աւելի Լուտերին կողմը սկսաւ բռնել։ “Էրազմոս Լուտերին ասանկ նպաստաւոր կերպով գրելու շարժեցաւ, կ'ըսէ Մենցլ, չէ թէ անոր համար որ Լուտերին գրուածքներն ու գործքերը կը հաւնէր. հապա անոր համար որովհետեւ կրօնաւոր աստուածաբանները՝ աս Լուտերի ըրածներէն առիթ առնելով՝ նոյն ժամանակուան բանասէրներուն եւ իբրեւ անոնց գլուխը՝ Էրազմոսին դէմ ելած էին...։ “Էրազմոս հաւկիթը դրաւ, կ'ըսէին, “Լուտեր թխսեց. բոլոր հերետիկոսութիւնը՝ յունարէն գիտ-“ցողներէն եւ զարդախօս ճարտարաբաններէն կը ծագի„։ Ասանկ խօսքերուն իր վրայ ըրած ազդեցութեամբը գրգռուած՝ գրեց Էրազմոս նոյն թուղթը... զորն որ աս խօսքերով կը լմընցընէ։ “Այնչափ աւելի անկողմնակալութեամբ կրնամ գրել, “որչափ որ Լուտերին երկասիրութիւնը ինծի օտար է, եւ դեռ ժամանակ “չմ ունեցեր իր գործերը կարդալու։ Բայց կը կարծեմ որ ձեր թէ “աստուածպաշտութեան եւ թէ իմաստութեան չվայլեր որ թող “տաք թէ՝ կրօնի պատճառանքով կամ պատրուակով՝ անմեղ “մարդ մը անպիտան մարդիկներու ձեռքն իյնայ. Լեւոն քահա-“նայապետն ալ աս մտաց վրայ է, եւ կ'ուզէ որ անմեղութիւնը “պաշտպանուի, եւ չիսիրեր զանոնք՝ որոնք իր եկեղեցւոյն ան-“դամներուն հետ բռնական հարստահարութեամբ վարուիլ կը “բաղձան„։ Աս թղթին ազդեցութիւնը բաւականէն աւելի էր Էքին պահանջմունքներուն դիմացը բռնելու, եւ Լուտերին՝ իր իշխանին պաշտպանութեան տակ Վիդդենպերկի մէջ ազատութեամբ գործել տալու„[28]։

27. Նոյն տեղը, 157. — 167։ 28. Հատ. Ա. Գլ. Ա. 54, 55։

ԳԼՈՒԽ Ջ.

Լուտերի զանազան գրուածներն ու մոլորութիւնները:

Լուտեր հաղորդութեան վրայ գրուածք մը դուրս կը հանէ: Մէյնցեայ Եպիսկոպոսին ու Գոլոնիայի եւ Լովանիայի համալսարաններուն դէմ կը գրէ, որոնք իր մոլորութիւնները դատապարտած էին: Մէջտեղ կը դնէ որ Բոհեմեան եղբայց ու եօթը խորհուրդը կը ջնջէ եւ ալ աւելի յանդգնութեամբ գրելու կը սկսի: Քրիստոնէութեան կարգերը փոխելու եւ Եկեղեցւոյ Բաբիլոնական գերութիւն անուամբ գրած գիրքերը: Քահանայապետին՝ յանդուգն ու անամօթ նամակ մը կը գրէ: Վասն քրիստոնէական ազատութեան ըսուած գիրքը:

1519 — 1520

ԼԻՓՍԻԱՅԻ վիճաբանութենէն դառնալէն վերջը Լուտեր սկսաւ զանազան գրուածներով, ինչպէս որ անցած գլխուն մէջ ըսինք, ինքը զինքը ջատագովել ու յաղթութիւնն իր կողմը ցուցընելու ջանալ: Դարձեալ եռեւէ եռեւ ուրիշ գրուածներ ալ դուրս հանեց, որոնց մէջ երեւելի է Հաղորդութեան խորհըրդոյն վրայ հրատարակած ճառը[1], որուն պատճառաւը մեծ շփոթութիւններ ելան: Իր հակառակորդները կ'ըսէին որ աս գրուածքը Հուսեանց մոլորութիւններուն հոտն ունի. եւ աս կարծիքներնուն մէջ անով աւելի կը հաստատուէին, որ Լուտեր՝ Լիփսիայի վիճաբանութեան մէջ Հուսին կարծիքները գովելէն վերջը՝ սկսած էր Հուսեանց հետ թղթակցիլ ու հետերնին սիրով եւ բարեկամութեամբ վարուիլ, մինչեւ անոնք իրեն նամակներ կը գրէին ու պատգամաւորներ կը խաւրէին[2]: Արդ՝ որովհետեւ Հուսեանց պատճառաւը առջի դարուն մէջ մեծամեծ խռովութիւններ, պատերազմներ, արիւնհեղութիւններ եղած ըլլալով՝ անունին Գերմանիայի մէջ շատ ատելի էր, անոր համար Գէորգ դուքսը՝ մէկ կողմանէ աս գրուածքէն կրօնին հասնելու վնասը մտածելով, մէկալ կողմանէ ալ տէրութեան մէջ պատճառելու վրդովմունքներէն վախնալով՝ շատ պլպլեցաւ: Եւ նոյն չարիքները խափանելու համար՝ Սաքսոնիայի կայսրընտրին նամակ մը գրեց, որուն մէջ թէ իրեն (դքսին) եւ թէ իր աստուածաբաններուն՝ Լուտերին աս գրուածքին վրայ ունեցած կարծիքն իմացընելէն ու անկից ծագելու չարիքները առջեւը դնելէն վերջը՝ կ'աղաչէ որ անոնց առջեւն առնելու յարմար միջոցներ բանեցը-

1. Աս ճառը, որն որ ըստ Բլանքայ (1519ին) Դեկտեմբերի մէջ դուրս ելաւ, տես ի Գործս Լութ. Գերմ. Հատ. Ա. 204. Բ. — 210. Բ:

2. Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 223, 224: Ուլենպերկ, Գլ. Ժ. Համ. Ա: Ռէֆէլ, Գիրք Ա. Գլ. Դ. 101:

նէ [3]: Կայսրընտիրը քանի մը օր վերջը “փախուստ տալով մը պատասխանեց որ, կ՚ըսէ Կուստաւ Ֆիցէր, չեմ կրնար յանդըգնիլ անանկ բանի մը մէջ խառնուելու, որն որ արդէն քննութեան ու հարցափորձի տակ է„ [4]:

Լուտերի նոյն գրքին վրայ ուրիշ շատերն ալ պըլպլեցան ու արգելելու համար զանազան միջոցներ բանեցընելու սկսան, եւ մանաւորապէս Միսնիայի եպիսկոպոսը հրովարտակով մը հրամայեց որ նոյն գրուածքը իր թեմին մէջ չտարածուի, տարածուած օրինակներն ալ ժողվուին եւ իրեն բերուին [5]: — Լուտեր աս բանս իմանալուն պէս՝ սկսաւ եպիսկոպոսին դէմ նախատական ու անարժան կերպով մը գրել [6]: Ան ատենուան Միսնիայի եպիսկոպոսը՝ Սլայնիցներուն ազնուական տնէն էր, ու Սաքսոնիայի կայսրընտրին պալատին մէջ շատ ազգականներ ունէր, որոնք աս բանիս համար Լուտերին դէմ սաստիկ բարկացան ու թշնամացան: Արդէն Գէորգ դքսին գրած թուղթն ու Միսնիայի եպիսկոպոսին հրովարտակը բոլոր պալատականներուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրած էին, եւ կայսրընտիրը կը բաղձար որ աս շփոթութիւններուն բոլորովին դադրելը կարելի չէ նէ՝ գոնէ Լուտերին ձեռքովը աւելի եւս չմեծնան ու չսաստկանան: Սփալադին նոյն բաները Լուտերին իմացուցած ու իրեն խրատ տուած էր որ աս իր սաստկութեանն ու կատաղութեանը չափ մը դնէ, եւ Բլանքին ըսածին նայելով՝ մինչեւ սպառնալիք ալ ըրած էր. “Բայց Լուտեր, կ՚ըսէ նոյն մատենագիրը, ասով ամենեւին գիտցածէն ետ չկեցաւ, մանաւանդ թէ սկսաւ սաստիկ զարմանալ որ Սփալադին ու պալատին մէջինները իր բռնած ճամբան բաւական չափաւոր չէին սեպեր„ [7]: Սփալադինին գրածներուն տուած պատասխանին մէջ՝ Լուտեր իր մինչեւ նոյն ատենը ցուցուցած չափաւորութեանն ու համբերութեանը (*) վրայ խօսելէն եւ ըսելէն վերջը որ ասով թշնամիներս աւելի յանդուգն եղան, խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի: “Կ՚աղա-

3. Նամակը՝ որ 1519ին Դեկտեմբերի 27ին գրուած է, տես ի Գործս Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 213:

4. Գւ. Զ. 117, 118: — Բուն նամակը տես ի Գործս Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 214:

5. Եպիսկոպոսին հրովարտակը՝ որն որ 1520ին Յունուարի 24ին թուականն ունի, տես ի Գործս Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 217:

6. Կուստաւ Ֆիցէր, Գւ. Զ. 118: Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 233: Աս վերջին հեղինակը խօսելով որ Սփալադին եւ ուրիշները իրեն խրատ կու տային որ չափաւորութեամբ վարուի, վրան կ՚աւելցընէ որ Լուտեր ‘Նոյն (չափաւորութեան) առաքինութիւնը շատ չցուցուց հոգորդութեան ճառին վրայ շինած մեկնութեան մէջ . . . եւ անկից ալ շատ քիչ ցուցուց (Միսնիայի) եպիսկոպոսին հրովարտակին դէմ գրած պատասխանին մէջ„: Լուտերի մեկնութիւնն ու հրովարտակին դէմ գրածը՝ տես ի Գործս Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 214. Բ. — 216. Բ. եւ 218. — 220:

7. Գիրք Բ. Հատ. Ա. 233, 234: Տես նաեւ Կուստաւ Ֆիցէր, Գւ. Զ. 118. եւ Ուլէնպերկ, Գւ. Ե. Համ. Ա:

չեմ ու կը պաղատիմ, թէ որ Աւետարանին վրայ պատշաճ գաղափար ունիս նէ՝ մի կարծեր որ անոր իրողութիւնը առանց խռովութեան, գայթակղութեան, աղաւաղմնաւոլնեան կարող ըլլայ գործուիլ: Սուրը չես կրնար գրչի դարձընել, եւ ոչ պատերազմը՝ խաղաղութեան: Բանն Աստուծոյ՝ սուր է, պատերազմ է, ապականութիւն է, գայթակղութիւն է, կործանում է, թոյն է,,: Աս ըսելէն վերջը կը խոստովանի որ երբեմն հարկ եղածէն աւելի սաստկութեամբ վարուած է, բայց ասոր ալ յանցանքը հակառակորդներուն վրայ կը ձգէ, ըսելով որ “Իրենք աս բանս արդէն աղէկ դիտեն, անոր համար ալ պէտք չէր որ շունը կատղեցընէին,,: Եւ ի վախճանի ինքը զինքը կ՚արդարացընէ, Քրիստոսի ու Պօղոս առաքելոյն օրինակները բերելով, եւ ըսելով որ անոնք ալ ըստ տեղւոյն՝ խստութեամբ վարուած, եւ իրենց դէմ դնողները՝ կեղծաւոր, որդի սատանայի, մոլորեցուցիչ, շուն եւ այլն անուանած են [8]:

Բայց թէպէտ եւ այսպէս մէկ կողմանէ ինքը զինքը արդարացընելու կը ջանար, բայց մէկալ կողմանէ ալ վախնալով որ չըլլայ թէ կայսրընտիրը զինքը երեսէ ձգէ ու պաշտպանութիւնը վրայէն վերցընէ, որով վտանգի մէջ ինկնայ, սկսաւ մտածել որ ինչ ընէ, մանաւանդ որ իր ներքին բարեկամներէն ոմանք կը գրէին թէ քաղքին մէջ քեզի դէմ դաւաճանութիւն մը կը պատրաստուի: Աս մտածմունքը քանի մը պարագաներով աւելի եւս սաստկացաւ: Նախ՝ Գոլոնիայի ու Լովանիայի համալսարանները յայտնապէս իրեն դէմ ելած էին. յաւաջ՝ Գոլոնիայի համալսարանը Լուտերին դէմ վճիռ մը տուած էր, որով անոր գրուածքները կը դատապարտէր, ըսելով թէ անոնց մէջ հաւատոյ ու բարոյից դէմ մոլորութիւններ կան, եւ անոր համար նոյն գրուածներն այրելու եւ մատենագիրը ստիպելու է որ ետ կանչէ. ասոր հետեւելով Լովանիայի համալսարանն ալ՝ Լուտերի գրուածքներուն մէջէն 22 նախադասութիւն հանած, իբրեւ մոլորական, գայթակղեցուցիչ եւ հերետիկոսական՝ դատապարտած եւ բոլոր գրքերն ալ այրելու արժանի են, ըսած էր [9]: Արդ թէպէտ Լուտեր աս վճիռներուն դէմ սաստիկ կատղելով՝ առանձին գրուածքի մը մէջ նոյն երկու համալսարաններուն վարդապետները մեծապէս կը նախատէր ու կը թշնամանէր, զիրենք՝ յիմար ու անպիտան կոճղէ մը աւելի անմիտ կը կանչէր [10], բայց ի վերայ այսր ամենայնի տեսնելով որ այսպէս ամէն կող-

8. Աւ. Բլանքայ, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 234. Ծանօթ. 161. եւ առ. Կուստ. Ֆիշերի, Գլ. Զ. 118, 119:

9. Աս երկու համալսարաններուն տուած վճիռները տես ի Գործս Լութ. լատ. Հատ. Բ. 34.—38. Բ: Տես Նախ- Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 236, 237:

10. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Բ. 38. Բ. — 44:

մանէ իրեն դէմ կ՚ելլեն, եւ իր վարդապետութիւնները՝ որոնք որ ինք կը կարծէր թէ ամէն մարդ ուրախութեամբ ու զարմացմամբ պիտ՚որ ընդունի, իբրեւ հերետիկոսական կը դատապարտեն, շատ պղպղեցաւ ու վհատեցաւ[11]: — Երկրորդ պատճառն ալ ան էր, որ Կարոլոս Ե. Գերմանիայի նոր ընտրուած կայսրը[12], որուն որ տարւոյն (1520ին) սկիզբները շողոքորթական ու խոնարհական նամակ մը գրած եւ իր կողմը շահելու ջանացած էր[13], իրեն ամենեւին պատասխան չէր տուած. որով Լու-

11. Աստ վրայ Բլանք (Գիրք Բ. Հատ. Ա. 237.) այսպէս կը խօսի. "Նոյն ատենները համալսարանի մը վճիռը՝ հիմակուան ժամանակը ունեցածէն շատ աւելի ազդեցութիւն ու զօրութիւն ունէր. անոր համար Լուտեր սրտին մէջ շատ կը ցաւէր որ երկու համալսարան մէկտեղ իր հետը այնպէս անիրաւութեամբ կը վարուէին,,: Եւ քիչ մը ետքը կ՚ըսէ որ Լուտեր ասոնց պատասխան տալու ատեն յայտնապէս խոստովանեցաւ որ աս բաներս "իրօք շատ վհատած ու ներքուստ խռոված է,,:

12. Կայսրը 1519ին, Յունիսի մէջ ընտրուած էր:

13. Լուտերին՝ առ Կարոլոս կայսր գրած նամակն աս էր. "Շնորհք եւ խաղաղութիւն ի Տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ: Ամէն մարդ իրաւամբ պէտք է որ զարմանայ, որ ես, ամենաքարի Ինքնակալ Կարոլոս, ձեր կայսերական փառաւորութեան նամակ գրելու կը յանդգնիմ: Ինչու որ ասկէց աւելի ինչ արտաքոյ կարգի ու անպատշաճ բան կրնայ ըլլալ՝ որ ստորին եւ անարգ մարդ մը թագաւորաց թագաւորին ու տէրանց տէրին հետ խօսել համարձակի: Բայց թէ որ մէկը խօսելու նիւթիս մեծութեանը միտ դնէ եւ իմանայ որ խօսքը՝ աստուածային ճշմարտութեան վրայ է, անկէ վերջը ալ այնչափ շատ չիզարմանար. ինչու որ եթէ նոյնը Աստուծոյ աթոռոյն առջեւն ելլելու արժանի է նէ՝ աւելի եւս արժանի է երկրաւոր ու մահկանացու թագաւորի մը առջեւն ելլելու: ... Անոր համար ես աղքատ ու ողորմելի մարդս կուգամ ձեր կայսերական փառաւորութեան ոտքը կ՚իյնամ, մէկ կողմանէ՝ իբրեւ անարժան, մէկալ կողմանէ՝ իբրեւ ամէն բանէն աւելի արժանի բան մը առջեւնիդ հանող:

"Ես քանի մը գրքեր հրատարակեցի, որոնցմով շատերուն ու մեծ մարդիկներուն նախանձը, բարկութիւնն ու ատելութիւնը վրաս գրգռեցի, ուր որ անոնց համար շնորհակալութեան ու կրկին պաշտպանութեան արժանի էի: Ինչու որ նախ՝ իմ կամացս դէմ հարկադրեցայ դուրս ելլելու. եւ ստուգիւ ալ ամենեւին բան մը գրելու ձեռք չէի զարներ, թէ որ հակառակորդներս բռնութեամբ ու նենգութեամբ զիս ստիպած չըլլային. ուստի եւ գրածս՝ իրենցմէ բռնադատեցայ գրելու: Եւ թէ որ ինծի մնալու ըլլար՝ ես խցիս անկիւնը ծածուկ մնալէն ուրիշ բանի մը չէի բաղձար: Երկրորդ՝ իմ խղճմտանքիս վկայութեան ու շատ երեւելի մարդիկներուն դատաստանին նայելով՝ ես ուրիշ բան չուզեցի, բայց եթէ մարդկան սնոտի աւանդութիւններուն եւ ընդունայն կարծիքներուն դէմ աւետարանական ճշմարտութիւնները քարոզել: Եւ աս բանիս համար է որ գրեթէ երեք տարի է՝ միշտ բարկութիւն, նախատինք, վտանգ ու հակառակորդներուս ձեռքէն եկած ամէն տեսակ չարիքները կը կրեմ: Թէպէտ շնորհք ու թողութիւն կը խնդրեմ, թէպէտ կը խոստանամ որ լուռ կենամ, թէպէտ խաղաղութեան պայմաններ կ՚առաջարկեմ, թէպէտ կը խնդրեմ որ սխալմունքս ցուցընեն, ամէնն ալ փուճ է: Խնդրածնին՝ միայն աս է, որ ես Աւետարանին ու աստուածային ճշմարտութեան հետ մէկտեղ, որն որ միշտ պիտի մնայ, կորսուիմ ու ջնջուիմ:

"Արդ որովհետեւ մինչեւ հիմա փորձած ամէն միջոցներս պարապ ելան, աղէկ սեպեցի որ Ս. Աթանասին օրինակին հետեւելով՝ ձեր կայսերական փառաւորութեան դի-

տեր սկսաւ վախնալ որ չըլլայ թէ ինքնակալը քահանայապետին հետ միանալով՝ զինքը զսպելու ջանայ կամ մոլորութիւնները ետ կանչելու ստիպէ։

Մօրդ աս ամէն բաները տեսնելով, վտանգէն ազատելու համար երկայն ատեն զանազան միջոցներ մտածելէն ետեւ, միտքը դրաւ որ Վիդդենպերկէն ելլէ, ու փախչի Բոհեմիա Հուսեաններուն քովն երթայ, գիտնալով որ անոնցմէ աղէկ ընդունելութիւն ու պաշտպանութիւն կը գտնէ[14]։ Բայց ինք աս խորհուրդներուն մէջ եղած ատեն՝ Փրանկոնիայէն թուղթ մ'առաւ, որուն մէջ հոնտեղի ազնուականներէն ոմանք իրեն խոստում կու տային ու կը յորդորէին որ քաջալերուի եւ սկսած գործքը համարձակութեամբ յառաջ տանի։ Թէ որ, կ'ըսէին, զքեզ Սաքսոնիայէն վռնտելու ըլլան, մեր բերդերը քեզի բաց են. եւ չէ թէ միայն մենք, հապա ուրիշ հարիւր ասպետներ մեզի հետ մէկտեղ՝ զքեզ պաշտպանելու պատրաստ ենք։ Եւ թէ որ հարկ ըլլայ 'նէ՝ զքեզ պաշտպանելու եւ քու վարդապետութիւնդ հաստատելու համար՝ մենք զէնքով ու զօրքով կեցած ենք, մինչեւ ինչքերնիս ու կեանքերնիս ալ քեզի համար կը դնենք[15]։ — Լութեր աս թուղթն առածին պէս՝ ուրախու-

մեմ, որ գուցէ Աստուած ձեր ձեռքովը չէ թէ ինծի՝ հապա իր դատին կ'օգնէ։ Անոր համար ձեր կայսերական փառաւորութեան ոտուըները կ'իյնամ, ով Կարոլոս՝ երկրի թագաւորներուն իշխանը, եւ ամենայն խոնարհութեամբ ու հպատակութեամբ կ'աղաչեմ որ չէ թէ զիս՝ հապա աստուածային ճշմարտութեան դատը ձեր թեւերուն տակն առնէք, որուն համար ալ որ ձեր կայսերական փառաւորութեան՝ սուրը կրելու իշխանութիւնը տրուած է, չարագործներէն վրէժ առնելու եւ բարեպաշտներուն օգնելու. իսկ զիս այնչափ միայն պաշտպանէք, մինչեւ որ վրաս քննութիւն ըլլալով՝ կամ յաղթեմ կամ յաղթուիմ։ Թէ որ ամպարիշտ ու հերետիկոս գտնուելու ըլլամ 'նէ՝ ալ անկէ վերջը պաշտպանութիւն չեմ ուզեր. միայն մէկ բան մը կը խնդրեմ, այս ինքն թէ ոչ ճշմարտութիւնը եւ ոչ սուտութիւնը առանց քննութեան ու հարցափորձի դատապարտուի։

"Ձեր թագաւորական ու կայսերական գահին առիկա կը վայլէ, առիկա զարդ կ'ըլլայ ձեր կայսերութեան, առիկա պատճառ կ'ըլլայ որ մեր յօդուածները ձեր կառավարութեան ժամանակը դալեն ու յարգեն, այս ինքն ձեր որբազան փառաւորութիւնը թող չտայ որ ամպարիշտը՝ իրմէ անմեղ ըլլողը կլլէ։ . . . Այնպէս ինքը զինքս կը յանձնեմ, այնպէս կը վստահիմ, այնպէս կը յուսամ ձեր որբազան փառաւորութեան, զորն որ Տէր Յիսուս մեզի պահպանէ եւ բարձրացընէ, իր Աւետարանին յաւիտենական փառացը համար. ամէն„։

Տուեալ ի Վիդդէնպերկ, ի 15 Յունուարի, 1520։ — Աս նամակը դեռ է Գործս Լութ. ֆերմ. Հատ. Ա. 220. լութ. Բ. 44. Բ։

14. Ուլենպերկ, Գլ. Ե. Համ. Բ։ Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 246։

15. Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ. Ը. 145—147. Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 247։ Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Բ. 63։ — Աս ազնուականներուն մէջ գլխաւորներն էին Ուլրիխ Հուդդէն ու Փրանկիսկոս Սիքինկէն, որոնցմէ առջինին գլխաւոր զէնքը՝ նախատական ու ապստամբութեան յորդոր՝ դրուածքներն էին. իսկ երկրորդը՝ միշտ քովը իր ամէն հրամաններուն հնազանդ բանակ մ'ունէր, որն որ իրենց յանցանացը համար աներնին տեղերնին կորսընցու-

թեամբ լեցուեցաւ, եւ չէ թէ միայն Բոհեմիա փախչելու խորհուրդը մէկդի ձգեց, հապա նաեւ քահանայապետին եւ ուղղափառներուն հետ աւելի եւս յանդգնութեամբ ու անամօթութեամբ վարուելու սկսաւ։ Թուղթն ընդունելէն քիչ մը ետքը՝ Սփալադինին այսպէս կը գրէ․ "Իմ քուէս ձգուեցաւ, հռոմէական կատաղութիւնը կամ շնորհքը արհամարհեցի․ ասկէ վերջը հետերնին չեմ ուզեր հաշտուիլ եւ յաւիտեան չեմ ուզեր հաղորդակցութիւն ունենալ։ Ուզեն գրքերս այրեն, ուզեն դատապարտեն։ Ես ալ անոր տեղը, թէ որ կրակ չիպակսիր նէ՝ բոլոր պապական իրաւունքը կը դատապարտեմ ու հրապարակաւ կ'այրեմ․ մինչեւ հիմա ցուցուցած խոնարհութիւնս՝ որն որ անպտուղ մնաց, պէտք է որ ա՛լ վերջ մ'ունենայ„[16]։ Քանի մը օր վերջն ալ նոյն Սփալադինին այսպէս կը գրէ․ Որովհետեւ Փրանկիսկոս Սիքինկէն եւ ուրիշները "նէս մորթիֆիքենտուր վոխէն տապոխեատուր", պէտք է որ ետեւէն սատանային կատաղութիւնը գայ„[17]։

Մ՝ինչեւ նոյն ատենները Լուտեր կը ջանար որ իր բուն վախճանը ծածկէ, եւ ամէն բան կէս մը գաղտուկ կը գործէր․ բայց երբ որ տեսաւ որ շատ իշխաններ ու ազնուականներ իր կողմը միտած են, ու ռամիկ ժողովրդեան մէկ մասն ալ զինքը սիրով կը լսէ, ա՛լ անկէ ետքը կեղծաւորութիւնն ու ծածկութիւնը մէկդի ձգեց, եւ միտքը դրածը յայտնապէս դուրս հանեց։ Գուցէ ալ իսկզբան միտքը չեղածը՝ գտած ընդունելութենէն ու պաշտպանութենէն՝ միտքն ինկաւ։ Ինչպէս որ է նէ՝ ան ատենները հրատարակած գրուածներուն մէջ միտքը բոլորովին յայտնի ցուցուց։ Աս գրուածքներէն մէկն էր Քրիստոնէական վիճակը նորոգելու վրայ շինած գիրքը, որն որ Կարոլոս կայսեր ու Գերմանացւոց ազնուականներուն նուիրեց, եւ որուն մէջ, Լեւոնին ըսածին պէս, "Ամէն սահմանները՝ որոնք որ պէտք էր յարգել, խորտակեց անցաւ„[18]։ Գրքին սկիզբը Լուտեր այսպէս կը խօսէր․ "Լռելու ատենն անցաւ եւ խօսելու ժամանակն եկաւ․․․։ Անոր համար եկեղեցւոյ նորոգութեան վրայ ինծի հարկաւոր երեւցած քանի մը բաները ժողվեցի եւ աս գրքովս Գերմանացւոց ազնուականներուն նուիրեցի․ մտածելով որ գուցէ Աստուած աշխարհականներուն ձեռքովը իր եկեղեցւոյն օգնութեան հաս-

ցած ազնուականներէ ու տարեկով բանուած զինուորներէ կազմուած էր, եւ աս բանակով Սիքինկէն մերձաւոր իշխաններուն ու ազնուականներուն երկիրները ուզածին պէս կրնար աւար առնել ու կողոպտել։ Ռէնքէ, Գերմ. Ա. Գւ. Դ. 102։ — Աւոր Հերոյ ֆոն Նախա Բ. Գրքին Բ. Գլխուն 22. Ծանօթ։

16. Ա. Բլանքայ, Գիրք Բ. Հատ. Ա. 247. Ծանօթ. 178։

17. Ա. Եղքլի, Հատ. Ա. Հած Գ. Համ. ԺԱ։

18. Մատն Գ. Հած Ա. Գւ. Ա. 92։

նիլ կ'ուզէ, որովհետեւ եկեղեցականք՝ որոնց որ աս գործքը կը վայլէր, ամենեւին միտք չեն տանիր,, [19]: Աս խօսքով յայտնապէս կը ցուցընէր թէ իր վախճանն ան է որ աշխարհական իշխաններուն ձեռքովը քահանայութեան կարգը ջնջէ, որպէս զի ալ անկէ ետեւ ուզածին պէս կրօնքն ու եկեղեցին տակն ու վրայ ընէ: Իսկ բուն գրքին մէջ գլխաւորաբար աս երկու նիւթին վրայ բոլոր զօրութիւնը կը թափէ. մէյ մը կը ջանայ հաստատել որ Նոր օրինաց մէջ առանձին քահանայութիւն կամ քահանայական վիճակ չկայ. հապա ամէն մկրտութիւն ընդունողները՝ թէ այր եղեր են թէ կին՝ նովին իսկ քահանայ կ'ըլլան ու մէջերնին ամենեւին զանազանութիւն չկայ [20]: Երկրորդ՝ Հռոմայ քահանայապետին համար յայտնապէս կը զրուցէ որ Նեռն է. եւ աս բանը հաստատելու համար՝ առջի դարերէն մինչեւ իր ատենները բոլոր հերետիկոսներուն՝ Հռոմայ եկեղեցւոյն դէմ ըրած զրպարտութիւններն ու թշնամանքները գրքին մէջ կը լեցընէ, խել մըն ալ իր կողմանէ վրան աւելցընելով:

Լուտերին աս գիրքը անանկ նենգութեամբ ու խարդախութեամբ գրուած է, որ շատ բողոքող մատենագիրներ, որոնք որ մէջի վարդապետութիւնները իբրեւ ճշմարիտ կը պաշտպանեն, ի վերայ այսր ամենայնի իր խաբէութիւնն ու նենգութիւնը կը պարսաւեն, եւ պատճառած չարիքները կը խոստովանին: Ահաւասիկ մէկուն խօսքերը: "Յայտնի է որ Լուտեր, թէպէտ եւ ամենայն ինչ միայն հաւատքին վրայ կը հիմնէր, սակայն եւ այնպէս աս գրքին մէջ եկեղեցւոյ համար ըրած հիմնական պահանջմունքներուն վրայ գէշ բան մ'աւելցուց, որպէս զի կայսրը իր կողմը շահի ցուցընելով որ "Եթէ Լուտերական կողմը "պաշտպանելու ըլլայ նէ՝ եկեղեցւոյ տէրութեան երկիրները եւ "Նէապոլսոյ վիճակը կրնայ իրեն սեպհականել,,: Միանգամայն որպէս զի Գերմանիայի մէջ իշխաններն, ազնուականներն ու քաղաքները կարող ըլլայ իրեն որսալ, առջեւնին իբրեւ խայծ աս դրաւ որ Եկեղեցւոյ հիմնկուան ունեցած ինչքերուն հարիւրին մէկը՝ եկեղեցիներուն պահպանութեան բաւական է, եւ թէ քահանայապետներուն՝ Գերմանիայէն առած մուտքերուն արգելելու եւ չտալու է: Դարձեալ որպէս զի ստորին եկեղեցականներն ալ Նորոգութեան կողմը շահի, իրենց յոյս տուաւ որ կրնան ամուսնանալ: Ազնուականաց՝ եկեղեցական իշխաններուն դէմ ունեցած ատելութեան ոխուն տեղ տուաւ, եւ շահասիրութիւննին գրգռեց առջեւնին դնելով որ կանոնիկոսներուն եկա-

19. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 319:

20. Տես անդ 320.—322:—Աս այլանդակութիւնը Լուտերի գրուածոց մէջ անթիւ անհամար տեղեր կը գտնուի:

մուտքը կրնան իրենց առնել։ Համառօտ ընելու համար՝ Լուտե-րին աս... գիրքը անանկ գրուածք մըն է, որուն մէջ շատ աղէկ (՞) ու շատ գէշ պատճառները... գարշելի խառնուած մը կը շինեն. եւ գլխաւորաբար աս ֆրօտամէթին ծռած են եկեղեցւոյ ան-տարբաղդութիւններն ու անարգութեան մէջ ինկնալը, որ ետեւէն պա-տահեցան ան կողմերը՝ ուր որ բողոքողութիւնը յաղթեց։ Ստոյգ է որ աս ամէն երեւոյթներուն ալ իրենց օգտակար հետեւութիւն-ներն ունեցած են (՞), ինչպէս որ ամէն աեղ նաեւ մեղքն ալ Աստուծոյ փառացը կը ծառայէ. բայց ասոր համար հարկաւոր չէ որ մարդ գէշ բանը՝ գէշ անուանելու վախնայ„ [21]։ — Նոյն բողոքող մատենագիրը աս խօսքերը գրելէն վերջը, Լուտերին աս գրքին՝ նաեւ տէրութեան կարգերուն փոխուելուն ու Գեր-մանիայի կայսրութեան քակուելուն պատճառ ըլլալուն վրայ խօսելով՝ այսպէս կը զրուցէ։ “Բոլորովին անկարելի բան է որ Լուտեր կարող եղած ըլլայ միտքը դնել թէ իր աս գրքին մէջ ուզածները օր մը կատարեալ պիտի գլուխ ելլեն. բայց աս ալ անկարելի է որ կարող եղած ըլլայ բոլորովին միտ չդրած ըլլալ թէ անկից ի հարկէ պէտք էր որ պետութեան շատոնցուընէ ե-կած իրաւանց վիճակը խառնաշփոթ ըլլայ ու կործանի„։ Եւ թէպէտ, կ՚ըսէ, աս բանով հաւատքին ստացած կենդանու-թեան (՞) վրայ նայելով՝ մարդս պետութեան կործանման վրայ կրնայ քիչ մը մխիթարուիլ. “Բայց դժուարաւ կրնայ մէկը ինք իրեն աս հարցումը չընել թէ արդեօք աս նպատակին ուրիշ մէկ նուազ կործանիչ կերպով չէ՞ր կրնար հասնուիլ. եւ դարձեալ (չիկրնար ինք իրեն չհարցընել) թէ Լուտեր՝ որ աս իր գրգռիչ գրուածքովը մէկ կողմանէ եկեղեցւոյ առջեւը մեծ արդիւնք ցուա-ցած է (՞), արդեօք մէկալ կողմանէ վրան սաստիկ պատասխա-նատուութիւն մը առած չէ՞„ [22]։

՚Նոյն (1520) տարին Լուտեր եկեղեցւոյ խորհուրդներուն վրայ ալ ուրիշ գիրք մը շինեց, որուն անունն էր Մարտ. Լութերի, Պատրաստութիւն վասն Բաբելոնական գերութեան եկեղեցւոյ [23]։ Ստու-գիւ, կ՚ըսէ Ուլենպերկ [24], աս գիրքը պատրաստութիւն մըն էր ան հերետիկոսական Բաբիլոնին, զորն որ կանգնելու ատեն Լու-տեր՝ Բաբիլոնի աշտարակաշինութեան ժամանակ ծնած լեզու-ներէն աւելի մոլորութիւններ դուրս հանեց։ Բայց աւելի զար-մանալին ան է որ մոլորութեան հոգւով գինովցած՝ ամէն բան տակնուվրայ ընելու բաղձանքով՝ աս գրքին մէջ ինք իրեն դէմ կը խօսի ու իր անձին դէմ կը կռուի։ Գրքին սկիզբները երեք

21. Լեւոն, Մոան Գ. Հատ Ա. Գլ. Ա. 94, 95։
22. Նոյնը, նոյն տեղը, 95, 96։
23. Գործք Լութ. լատ. Հատ. Բ. 66. Բ. — 93։
24. Գլ. Ե. Հատ. Գ.

խորհուրդ կ'ընդունի (այս ինքն մկրտութիւն, ապաշխարութիւն ու հաղորդութիւն), վերջերը՝ երկուք (այս ինքն մկրտութիւն ու հաղորդութիւն, որովհետեւ, կ'ըսէ, ապաշխարութիւնը՝ Քրիստոսէն դրուած տեսանելի նշան մը չունի), իսկ մէջտեղերը՝ մինակ մէկ խորհուրդ (այս ինքն՝ հաւատք, եւ երեք խորհրդական նշաններ). եւ այսպէս կարդացողները տարակուսի մէջ կը ձգէ թէ քանի խորհուրդ ընդունելու է[25]: Դարձեալ աս գրքին մէջն ալ ընդարձակ կերպով մը կը վարդապետէ որ եկեղեցւոյ մէջ մի միայն հոգեւոր քահանայութիւն կայ, որն որ ամէն մկրտելոց հասարակ է: Ասկից զատ նոյն գրքին մէջ կը վարդապետէր որ, կ'ըսէ Բլանք, "Քրիստոնէի մը բոլոր կեանքը՝ իր մկրտուելու ատեն նշանակուած ին շարունակեալ գործադրութիւնը պէտք է որ ըլլայ. այս ինքն թէ քրիստոնեան ամէն օր Քրիստոսի հաւատքովը պէտք է որ ապրի ու մեռնի: Եւ վրան կ'աւելցընէր որ ասով մենք ուրիշ ամէն պարտականութիւններէն, ուրիշ ամէն օրէնքաց լուծէն ազատ ենք,,: Աս ըսելէն վերջը՝ վրան եսեւի խորհրդածութիւնը կ'աւելցընէ: "Թէ որ, կ'ըսէ, աս խօսքով՝ միայն ան իմացուէր որ օրէնքներէն ազատ ենք՝ որչափ որ ուրիշ պարտաւորութիւնները կատարելը, օրէնքները պահելը՝ աս բանիս մէջ կը պարունակուի, ստուգիւ Լութերին վարդապետութիւնն աղէկ էր. բայց Լութեր հոն կանգ չէր առներ, հապա աս բանիս հեռաւոր հետեւութիւններն ալ կը հանէր...: Թէ որ, կ'ըսէր, քրիստոնեայք ազատ են նէ, ուրեմն ոչ պապը, ոչ եպիսկոպոսը եւ ոչ ուրիշ մարդ մը իրաւունք ունի ճշմարիտ քրիստոնէի մը՝ առանց իր (քրիստոնէին) հաւանութեան՝ բառ մըն ալ պատուիրելու, ուստի եւ առանց իր կամացը՝ վրան դրուած ամէն օրէնք՝ բռնաւորութիւն է. աղօթքը, պահքը,... եւ ուրիշ բաները՝ որոնք որ պապը իր վճիռներուն մէջ կը հրա-

25. Նոյն (1520) տարին ինք Լութեր յայտնապէս կը վարդապետէր որ եկեղեցւոյ խորհուրդները երեքն են. ինչու որ նոյն տեսակները Նոր Կտակարանի կամ պատուիրանի կերպով գրած մէկ ճամբին մէջ այսպէս կը խօսի. "Պէտք է որ պատրաստէ թողութիւնք ինչպէս որ է նէ՝ խորհուրդ եւ կնիք, որն որ չկրնար զոհ (կամ պատարագ) ըլլալ, ինչպէս որ ուրիշ խորհուրդներն ալ, հաղորդութիւնը, դրոշմը, ապաշխարութիւնը, (վերջին) օծումը, այլովքն հանդերձ,,: Գործք Լութ. գերմ. Հրտ. Ա. 314: Արդ Լութեր աս խօսքին մէջ յայտնապէս կ'ընդունի որ պատարագը խորհուրդ է, ու վրան չորս խորհուրդ ալ կ'աւելցընէ, որով հինգ խորհուրդ կ'ըլլան. այս ինքն՝ Ա. մկրտութիւն, Բ. դրոշմ, Գ. ապաշխարութիւն, Դ. պատարագ կամ հաղորդութիւն եւ Ե. (վերջին) օծումն. եւ ետքը կը դնէ այլովքն հանդերձ, etc. et cætera). բայց որպէս զի կարենար այսպէս յայտնակի (այլովքն, cætera) դնել, հարկ էր որ մէկէն աւելի ուզենէ երկուս բան գտնալ. եւ աս երկուքն ալ յայտնի է որ Զ. ամուսնութիւնը կամ պսակը եւ Է. կարգ քահանայութիւնն է: Ասոր Լութերին խօսքին նայելով՝ եկեղեցւոյ խորհուրդները եօթը կ'ըլլան: Ասոր վրայ ետքը ուրիշ տեղ ալ առիթ կ'ունենանք խօսելու:

մայէ եւ կը պահանջէ, անիրաւութեամբ հրամայուած,՝ անիրաւութեամբ պահանջուած բաներ են. ամէն անգամ տասնկ օրէնք մը տուած ատեն՝ եկեղեցւոյ ազատութեան դէմ կը մեղանչէ„ [26]:

Այս ամէն բան գրած ու վարդապետած ատեն՝ Լուտեր դարձեալ Մելանգթոնին յորդորելովը քահանայապետին նամակ մը գրեց [27]. բայց աս նամակը՝ Մելանգթոնին բաղձացածէն շատ տարբեր գրուածք մըն էր: Անանկ թուղթ մը ոչ Արիոս, ոչ Նեստոր, ոչ Վիքլէֆ, ոչ Հուս եւ ոչ ուրիշ մարդ մը՝ բայց ի Լուտերէն կրնար գրելու յանդգնիլ, եւ նոյն նամակը՝ գրողին մշտնջենաւոր նախատինք մը պիտ'որ ըլլայ [28]: Ասիկա անանկ նամակ մըն էր, որ «չէ թէ հաշտութիւն, հապա եղածէն աւելի

26. Գիւռ Գ. Հատ. Ա. 296, 297: — Բլանք աս խօսքերը գրելէն վերջը՝ կը ցուցնէ որ Լուտեր ատոնց վրայ կ'աւելցընէր թէ «Թէպէտ եւ կը խոստովանիմ որ քրիստոնեայք աս նզովեալ բռնաւորութիւնը կրելու պարտական են, ինչպէս որ աշխարհքիս մէջ ուրիշ ամէն հարստահարութիւնները կրելու պարտաւոր են. բայց ամպարիշտ պապերը պէտք չեն պարծիլ որ իրաւունք ունին վրանիս տասնկ բռնաւորութիւններ ընելու, եւ մենք պէտք է որ գիտնանք թէ մեզի անիրաւութիւն կ'ընեն„: Եւ ինք իր կողմանէ վրան կ'աւելցընէ. «Բայց աս յաւելուածով՝ իր (Լուտերին) վարդապետութեան անարգ միտքը [illegible] 297:

27. Լուտերին աս նամակը մէջ գրելուն վրայ վէճ կայ. Սեքենտորֆ, եւ իրմէ ետքը եկող բողոքող մատենագիրներէն շատերը կը հաստատեն որ թէպէտ Լուտերին Գործոց մէջ աս նամակին թուականը՝ 1520, Ապրիլի 6 գրուած է. բայց աս թուականը սխալ է, նամակը Սեպտեմբերի մէջ գրուած է. եւ աս բանս ցուցնելուն պատճառն ան է որ կարծեն Լուտերին աս նամակին մէջ գրած նախատական խօսքերը ջատագովել, ըսելով որ իր նզովուելուն կոնդակին ընդունելէն վերջը գրելովը՝ ատոնք պղպղուութեան ու սրտի զաղանութեան մէջ էր: Թէպէտ եւ մեզի այնպէս կ'երեւայ որ ասիկա վրան խնդիր ընելու բան մը չէ, ի վերայ այսր ամենայնի պատշաճ սեպեցինք իմացընել, եւ լաւ կը համարինք Ռոսգոյին աս բանիս վրայ գրածը հառաջ դնել: «Սեքենտորֆ կը ջանայ ցուցնել որ, կ'ըսէ նոյն մատենագիրը, աս նամակը՝ թէպէտ եւ թուականը 1520ին Ապրիլի 6ին գրուած է, ի վերայ այսր ամենայնի Սեպտեմբերի 6ին կամ աւելի ետեւ ուշ գրուած ըլլայ. եւ մեծ ճարտարութիւն ի գործ կը դնէ աս կարծիքը հաստատուն ընելու համար: Բայց չէ թէ միայն աս նամակին ամէն տպուած օրինակները Ապրիլի 6ը կը հաստատեն, եւ Սլեյտանին ու Բալլավիչինիին միաբան վկայութիւնը ասիկա կը ցուցընէ, որոնք երկուքն ալ այնպէս կը դնեն որ Լուտերի նամակը՝ քահանայապետին կոնդակին Յունիսի 15ին հրատարակուելէն յառաջ գրուած էր, հապա նաեւ նոյն իսկ նամակը ներքին շատ նշաններ ունի, որոնք յայտնի կը ցուցընեն որ Հռոմի մէջ Լուտերին ու իր վարդապետութիւններուն վերջնական դատապարտութիւնը չըրաշուած՝ աս նամակը գրուած էր: Անոր համար նամակին գերմաներէն թարգմանութեան տակը գրուած Սեպտեմբերի 6 թուականը շատ յայտնի սխալ մըն է, (a most evident error,) որովհետեւ անիծիւ կոնդակը, ինչպէս որ Լուտեր կ'անուանէ, ան ատեն արդէն երեք ամիս էր որ հրատարակուած էր. եւ հաւանական բան չէ որ Լուտեր իր նամակին մէջ ատոր վրայ ամենեւին յիշատակութիւն մը չընէր„: Գլ. ԺԹ. Հատ. Գ. 16. Ծանօթ:

28. Օտէն, Հատ. Ա. Գլ. ԺԳ. 160:

դաւանութիւն պիտի պատրաստէր,, 29. անանկ նամակ մը՝ որն որ "ուրիշ բան չէր կրնար ըլլալ, բայց եթէ կրակին վրայ եղլեցընել,, 30: Անանկ թուղթ մըն էր ասիկա, որուն մէջ Լութեր "Քահանայապետին՝ հնազանդութիւն, յարգութիւն եւ նոյն իսկ սէր կերպարանելով, ամենասաստիկ հակառակութիւն, ամենադառն կատականք եւ շատ յայտնի արհամարհութիւն մը կը ցուցընէր. այնպէս որ Լութերին՝ աս նամակին մէջ զրուցածէն աւելի արհամարհիչ ու նախատական բան մը անկարելի է որ անոր (Քահանայապետին) դէմ կարենայ ըսուիլ,, 31: Լութերին ոգին աղէկ մը ցուցընելու համար՝ հարկ է որ աս ամպարիշտ թղթին քանի մը կտորները հոստեղս դնենք:

"Ամենասուրբ Հայր, Լեւոն: Երեք տարիէ վեր աս դարուս հրէշներուն հետ ունեցած գործքս ու կռիւս զիս կը ստիպէ որ երբեմն երբեմն քեզի նայիմ ու զքեզ յիշեմ:... Բայց յայտնապէս կը խոստովանիմ եւ խիղճս ալ կը վկայէ որ միշտ քու վրադ՝ միայն ան յիշեցի ու ան խօսեցայ որն որ պատուաւոր ու աղէկ էր: Եւ թէ որ ուրիշ կերպով վարուած ըլլայի՝ ամենեւին ինքը զինքս չէի կրնար ջատագովել, անձամբ իմ հակառակորդներուս դատաստանը հաստատած կ'ըլլայի, եւ աս իմ յանդգնութիւնս ու ամպարշտութիւնս եւս կանչելէն աւելի բան մը չէի ուզեր: Զքեզ Դանիէլ ի Բաբիլոն անուանեցի, եւ քու զարմանալի անմեղութիւնդ՝ զքեզ նախատող Սեղբեստրոսին դէմ ինչպիսի հոգաբարձութեամբ պաշտպանած ըլլալս՝ իմ գիրքս կարդացողները կրնան աղէկ տեսնել:... Բայց ան ալ ստոյգ է որ քու Գահդ... աղտոտ ու համարձակ նախատեցի: Սակայն ոչ դուն եւ ոչ ալ երկրի վրայ ուրիշ մէկը կրնայք ուրանալ թէ Բաբիլոնէն ու Սոդոմէն աւելի ապականած է: Եւ ինծի անանկ կ'երեւայ որ անոր աղէկնալուն հնարք ու դեղ փնտռելը փուճ է:... Դուն ալ գիտես որ ինչպէս շատ տարիներէ վեր Հռոմ քաղքէն՝ միայն մարմնոյ եւ հոգւոյ եւ ընչից ապականութիւն, եւ ամէն չարիքներու չարաչար օրինակներ ելելով՝ բոլոր աշխարհքիս երեսը կ'ողողեն: Աս ամէն բաները լուսէն աւելի յայտնի են, եւ ամէն մարդ կը տեսնէ թէ Հռոմայ եկեղեցին՝ որ երբեմն ամենասուրբ էր, հիմա ամէն աւազակներու այրերէն դէշ աւազակաց այր, ամօթալի անառակութեան

29. Մէնցլ, Հատ. Ա. Գլ. Բ. 76:

30. Լեւոն, Մասն Գ. Հատ Ա. Գլ. Ա. 98:

31. Under the pretext of obedience, respect, and even affection for the pontiff, he has conveyed the most determined opposition, the most bitter satire, and the most market contempt; insomuch, that it is scarcely possible to conceive a composition more replete with insult and offence, than that which Luther .... Բոսուէ, Գլ. ԺԹ. Հատ. Գ. 10, 11:

տուն, մեղաց, մահուան ու դժոխոց թագաւորութիւն եղած է․ այնպէս որ չիկրնար մտածուիլ որ եթէ նեռը գալու ըլլար նէ՝ ասկից աւելի չարութիւն մը կարող ըլլար վրան աւելցընել„ ։

“․․․Ա՛ս է պատճառը՝ որուն համար ինծի միշտ ցաւ եղած է որ դուն, ամենաբարի Լեւոն, որ ուրիշ լաւագոյն ատեն քահանայապետ ըլլալու արժանի էս, ասանկ ժամանակ մը քահանայապետ եղած էս ։ Հռոմայ աթոռը քեզի ու քու նմաններուդ արժանի չէ․ հապա արժանի է որ սատանան հիմա հոն քահանայապետ ըլլայ, որն որ արդէն քեզմէ աւելի ան Բաբիլոնին մէջ կը թագաւորէ ։․․․ Ստոյգ չէ՞ մի որ երկնից տակը Հռոմայ արքունիքէն աւելի ապականեալ, աւելի անպիտան, աւելի ատելի բան մը չկայ, մինչեւ իր ամպարշտութիւնը Տաճկըներուն ամպարշտութենէն առանց համեմատութեան աւելի է ։ Ստոյգ է որ Հռոմ երբեմն երկնից դուռ էր․ բայց հիմա դժոխքին բերանն եղած է, եւ այնպէս բացուած է, որ Աստուծոյ բարկութեանը համար՝ ամենեւին մէկը չիկրնար գոցել„ ։

“Լուտեր աս ու ասոր նման նախատական խօսքեր խօսելէն ետեւ, կ'ըսէ Ռոսգոյ, որոնք որ միշտ քահանայապետին անձին վրայ շատ անարգական գովութիւններով խառն են, իր վարմունքին վրայ համառօտիւ խօսելու կ'անցնի, եւ Հռոմայ գահին՝ զինքը լռեցընելու համար ըրած փորձերը կը պատմէ ։ Ետքը՝ սատանայի ծառայ ու Յիսուսի Քրիստոսի հակառակորդ կ'անուանէ, եւ Կայետանոս կարդինալին վարմունքին վրայ անանկ դառնութեամբ մը կը խօսի, որն որ իր առջի յարգութեան խօսքերուն հետ ամենեւին չեն միաբանիր„ [32] ։ Բայց բոլոր նամակին մէջ գրած հեգնական խօսքերը պակսելու համար, այսպէս կը լմընցընէ ։ “Վերջապէս քու Սրբութեանդ առջեւը ձեռնունայն չելլելու համար՝ հետս աս պզտիկ գիրքը կը բերեմ, որն որ քու անուանդ նուիրուած է, իբրեւ խաղաղութեան եւ բարի յուսոյ նշան եւ սկիզբ, որմէ կրնաս իմանալ թէ ես ինչպիսի զբաղմունքներու կ'ուզէի ու կրնայի աւելի օգտակար կերպով ետեւէ կենալ, թէ որ քու ամպարիշտ շողոքորթներդ թող տուած ըլլային, կամ թող տային ։ Աս գիրքը՝ թէ որ չափին նայելու ըլլաս՝ պզտիկ բան մըն է․ բայց եթէ իմաստը հասկընալու ըլլաս՝ կարծեմ որ բոլոր քրիստոնէական կենաց բովանդակութիւնը մէջը կը գտնուի ։ Ես աղքատ եմ եւ քեզի նուիրելու ուրիշ բան մը չունիմ․ դուն ալ ուրիշ բանի կարօտութիւն չունիս բայց եթէ հոգեւոր պարգեւով մեծնալու ։ Ասով ինքը զինքս ալ քու Հայրութեանդ ու Սրբութեանդ կը յանձնեմ․ Տէր Յիսուս զքեզ յաւիտեան պահպանէ ամէն„ [33] ։

32․ Գւ․ ԺԹ․ Հատ․ Դ․ 14 ։ 33․ Նամակին բնագիրը տե՛ս Է.

Լութերին՝ աս իր անամօթ թղթին հետ քահանայապետին խաւրած, եւ իբրեւ խաղաղութեան նշան եւ սկիզբ անոր նուիրած գիրքը՝ Վասն քրիստոնէական ազատութեան ըսուած գիրքն է. "Որն որ, կ'ըսէ Ռոսգոյ, Հռոմայ եկեղեցւոյն պաշտպանները՝ իբրեւ իր (Լութերին) հպարտութեան եւ անհնազանդութեան նոր մէկ ցոյցը կը նկատեն,"[34]: Եւ իրաւունք ալ ունին այնպէս կարծելու, ինչու որ Լութեր աս գրքին մէջ՝ կարծես թէ ջանացած է իր մինչեւ նոյն ատենը վարդապետած մոլորութիւնները մէկիկ մէկիկ եւ աւելի բացայայտ ու աւելի յանդուգն կերպով կրկնելու: Արդ՝ թէպէտ եւ ենթադրենք որ աս մոլորութիւնները բոլոր ճշմարտութիւններ ըլլան, ի վերայ այսր ամենայնի որովհետեւ Հռոմայ եկեղեցիէն ըստ մասին արդէն դատապարտուած բաներ էին, եւ ըստ մասին նոյն եկեղեցւոյն վարդապետութեանց հակառակ էին, աս բանս գիտնալով՝ նոյն գիրքը իբրեւ խաղաղութեան ու սիրոյ նշան քահանայապետին նուիրելը՝ եթէ որ ուրիշ բան չէ նէ, գոնէ յանդգնութիւն, անամօթութիւն ու դառն կատականք է:

Գործք Լութ. լատ. Հատ. Բ. 1—3: — Ռոսգոյ՝ Լութերին աս նամակը մէջ բերելու ատեն՝ տեղ տեղ զանազան խորհրդածութիւններով (որոնցմէ մէկ երկուքը բերինք,) գրողին անամօթութիւնը յանդիմանելէն ետեւ՝ զանիկա եւ իր կողմնակիցները այսպէս կը խայտառակէ: "Ան բողոքող հեղինակները, կ'ըսէ, որոնք որ հերձուածին կամ բաժանման յանցանքը բոլորովին քահանայապետին ու անոր վաղվաղկոտութեամբ վարուելուն վրայ կը ձգեն, (ինչպէս Մոսհեմիոս, Ռոպերդսըն, եւ այլն,) Լութերին աս գրգռիչ նամակը (this provoking letter of Luther) բոլորովին լռութեան տակ կը ծածկեն, թէպէտ եւ իր Գործոցը մեծամեծ հաւաքմանց մէջ բառ առ բառ կը գտնուի: Ուրիշները (ինչպէս Սլէյտան ու Սէքէնտորֆ) որոնք աս նամակը կը բերեն, այնպէս կը կարծեն որ Լութերին՝ առ քահանայապետն ըրած մեծարանաց ու սիրոյ խօսքերը՝ ճշմարիտ ու սրտանց ըսուած բաներ են. եւ պէտք էր որ քահանայապետը ասիկա խաղաղութիւն կամ հաշտութիւն խնդրելու տեղ դնէր: Բայց մարդս պէտք է որ նախապաշարմունքներով ըմբռնուած ըլլայ կամ շատ կարճ խելք ունենայ, որպէս զի չտեսնէ որ բոլորը դառն կատակ է. (But it requires a great share either of prejudice or of dullness, not to perceive that the whole is a bitter satire.) որն որ անով մանաւանդ աւելի սաստիկ կ'ըլլայ, որ Լութեր այնպէս կը ձեւացընէ թէ քահանայապետին ժամանակաւոր ու մշտնջենաւոր երջանկութեան վրայ հոգ ունի": Գրլ. ժԹ. Հատ. Դ. 16. Ծանօթ:

34. Գրլ. ժԹ. Հատ. Դ. 17: — "Թէ որ Լութեր աս գիրքը խաւրելով՝ պապին վրայ ծիծաղելու գիտում չունենար նէ ալ, կ'ըսէ Բլանք, ի վերայ այսր ամենայնի պէտք է խոստովանիլ որ շատ դժուար էր որ Հռոմի մէջ կարծէին թէ ուրիշ վախճան մ'ունէր": Պլէնք Գ. Հատ. Ա. 331:

ԳԼՈՒԽ Ը

Լուտերի մոլորութիւնները կը դատապարտուին:

Քահանայապետին հրովարտակը: Լուտերին՝ հրովարտակին դէմ գրածները: Լուտեր հրովարտակը ուրիշ գրքերու հետ Վիթեմբերկ հրապարակաւ կ'այրէ: Աս անցքին ետեւէն արդարացընելու համար գրածները: Լուտերին աշակերտներուն ըրած անզգամութիւնները: Լուտեր յանուանէ կը նզովուի:

1520

ԼԵՒՈՆ քահանայապետը այնչափ երկայն ատեն համբերելէն ու Լուտերին խելքը գլուխը բերելու համար ամէն քաղցրութեան միջոցները բանեցընելէն վերջը, տեսնելով որ ամենեւին բան մը օգուտ չ'ըներ, մանաւանդ թէ անոր յանդգնութիւնն ու անամօթութիւնը օրէ օր կը սաստկանայ, եւ չարիքներն երթալով աւելի կը մեծնան, չկրցաւ ալ անկէ ետեւ բոլոր եկեղեցւոյ ըրած տրտունջքին ականջ գոցել ու յամառ քահանային դատապարտութեան վճիռն ուշացընել: Հարկ էր որ խօսէր, կ'ըսէ Օտէն, եւ ամենուն ցուցընէր ան Քրիստոսի խոստացած լոյսը՝ որուն ետեւէն երթալու էին, որպէս զի չըլլայ որ աւելի շատերը ազիտութեամբ մոլորութեան աշակերտին[1]: Բոսսյէին ըսածին պէս՝ Լուտերի "յանցանաց չափը լեցուած էր, եւ շատոնց արդէն քահանայապետը կը յորդորէին որ եղած անկարգութիւնները հատու եւ որոշ կերպով մը զսպէ"[2]: Արդ՝ երկայն ատեն աստուածաբաններու եւ կարդինալներու հետ խորհուրդ ընելէն ետեւ՝ քահանայապետը Յունիսի 15ին կոնդակ մը հանեց, "որուն մէջ, ինչպէս Մենցլ կը գրէ, աւելի հայրական տրտմութիւն քան թէ պատժիչ խստութիւն մը կը տեսնուի, եւ որն որ ընդհանրապէս չափաւորութեամբ գրուած է"[3]: Աս կոնդակին մէջ Լուտերի զանազան գրուածներէն հա-

1. Հատ. Ա. Գլ. ԺԵ. 168:

2. Գլ. ԺԹ. Հատ. Դ. 17: — "Ալէկսանդր այնպէս կը կարծէ որ, կ'ըսէ Օտէն, քահանայապետը պէտք էր գէթ համբերել ու սպասել": Ես վրան աս խորհրդածութիւնը կ'ընեմ. "Ի՞նչ. պէտք էր սպասել, մինչեւ որ ապստամբ աբեղայ մը ուղղափառութեան նախնի չէնքը ետեւէ ետեւ բոլորովին կործանէր, եւ ինք՝ որ Աստուծմէ պահապան դրուած էր, առանց ազդարարութիւն մ'ընելու կամ դժգոհութիւն մը ցուցընելու, պէտք էր անշարժ կենալ ու տեսնել որ նոյն չէնքին քարերը մէկիկ մէկիկ իյնան: Երբ որ Գարլշդատ եւս նորոգութեան վրայ յարձակեցաւ նէ, Լուտեր՝ Վիթենպերկի աշակերտները Վարդպուրկի մէջ երեք ամբողջ տարի չպատասխանեց, հապա շուտ մը անհապարեց վրան հասաւ: Հատ. Ա. Գլ. ԺԵ. 167, 168: Գարլշդատին վրայ տես Բ. Գիրքին Ա. Գլխոյն մէջ:

3. Հատ. Ա. Գլ. Բ. 71: — Նոյնը գրեթէ նոյն բառերով կը ցուցնէ Լեւոն ալ. "Կոնդակը, կ'ըսէ, հայրական տրտմութեամբ վերջացած սրտի մը քաղցր խօսքերովը գրուած է": Մատն Գ. Հոծ Ա. Գլ. Ա. 17: Դարձեալ Բլանք ալ նոյնը կը խոստովանի. Կոնդակին մէջ, կ'ըսէ, կա-

նուած 41 նախադասութիւններ՝ իբրեւ մոլորական, գայթակղեցուցիչ եւ հերետիկոսական կը դատապարտէ, եւ նոյն նախադասութիւնները վարդապետողներուն վրայ նզովք կը կարդայ: Իսկ Լուտերին վրայ դեռ գթութիւն բանեցնելով՝ յանուանէ կամ որոշակի չինզովեր, որ է ըսել՝ քրիստոնէից հաղորդակցութենէն բոլորովին չիբաժներ, հապա մտածելու համար 60 օր ժամանակ կու տայ, որպէս զի խելքը գլուխը բերէ, մոլորութիւնները ճանչնայ եւ ետ կանչէ, եւ աս բանիս համար ապահովութեան թղթով Հռոմ երթայ. բայց աս թէութեամբ որ անմիջապէս վարդապետելէն, քարոզ տալէն եւ գիրք հրատարակելէն ետ կենայ, եւ իր գրուածներն այրէ կամ ձեռք տայ որ այրուին: Սակայն միանգամայն կ'որոշէ որ եթէ յամառած մնալու ըլլայ նէ, 60 օրուան ժամանակն անցնելուն պէս՝ նոյն իսկ կոնդակին զօրութեամբը իբրեւ հերետիկոս ու նզովուած պէտք է որ սեպուի[4]: — Քահանայապետը աս կոնդակը երկու դեսպանի (Ալէանտրոյ ու Գարաչչոլի) ձեռքով Մոգունտիայի արքեպիսկոպոսին խաւրեց, որպէս զի Գերմանիայի մէջ տարածէ ու մէջը հրամայուածները կատարել տայ: Ասոնց հետ մէկտեղ Գերմանիա եկաւ Յովհ. Էք ալ, որն որ տարուան սկիզբը Հռոմ գացած էր:

Կոնդակը Գերմանիա չհասած՝ Լուտեր իմացաւ որ Հռոմ իր վարդապետութեանց վրայ քննութիւն կ'ըլլայ, եւ քահանայապետը իրեն դէմ վճիռ պիտի տայ: Եւ որովհետեւ նոյն ատենները Վասն Բաբելոնական Գերութեան Եկեղեցւոյ ըսուած գիրքը հրատարակելու վրայ էր, նոյն գրքին վերջը աս խօսքը աւելցուց: "Ականջս լուր մը կը հասնի, որ ինծի դէմ նորէն կոնդակ մը ու պապական նզովքներ կը պատրաստուին եղեր, որպէս զի ետ կանչելու ստիպուիմ կամ հերետիկոս հրատարակուիմ: Աս բաները ստոյգ են նէ, կ'ուզեմ որ աս գիրքս իմ վերջէն ետ կանչելուս առաջին մասն ըլլայ, որպէս զի չըլլայ որ իրենց բռնակալութիւններուն պարապի երթալուն վրայ տրտնջեն. իսկ երկրորդ մասը մօտերը դուրս կու տամ, որն որ Քրիստոսի օգնականութեամբը անանկ բան մը պիտ'որ ըլլայ, որ Հռոմայ Գահը մինչեւ հիմա ոչ տեսած եւ ոչ լսած ունի, որով միանգամայն իմ հնազանդութիւնս շատ աղէկ պիտի ցուցուի. յանուն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, ամէն"[5]:

Բայց երբ որ բուն դատապարտութեան կոնդակն ալ հա-

բելի եղածին չափ քաղցրութիւն եւ զգուշութիւն գործածուած էր, Լուտերը աւելի չգրգռելու համար: Գիէզ Գ. Հատ. Ա. 273:

4. Բուն կոնդակը տես է Ռոյնոլդ, Տարեգր. Հատ. Ի. 303—306. իսկ գերմաներէն թարգմանութիւնը՝ է Գործս Լութ. Երլ. Հատ. Ա. 349. Բ. — 355. Բ:

5. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Բ. 93:

սաւ, եւ լսեց որ Գերմանիայի քանի մը համալսարանները ուրախութեամբ ընդուներ ու մեծը հրամայուածները կատարեր են, ալ անկէ ետեւ ինքը Լուտեր եւ իր մտերիմները չափը բոլորովին կորսնցուցին ։ Լուտեր նախ անանկ ձեւացուց որ նոյն կոնդակին վաւերականութեան կամ բուն քահանայապետէն գրուած ըլլալուն վրայ կը տարակուսի. ետքը՝ երբ որ տեսաւ որ ալ աս հնարքը չի կրնար բանիլ, Նոյեմբերի 17ին, քահանայապետէն՝ առ ընդհանուր ժողովքը բողոքեց [6] ։ Անկից զատ՝ կոնդակին դէմ այլանդակ գրուածք մը դուրս հանեց [7], որուն մէջ այսպէս կը խօսի ։ "Բարեպաշտ ընթերցող. ականջս լուր մը հասաւ որ ինծի դէմ կոնդակ մ'ելած է ։ Աս կոնդակը իմ ձեռքս հասնելէն յառաջ՝ գրեթէ բոլոր աշխարհք տարածուեցաւ, ուր որ մինակ ինծի դէմ ըլլալուն համար՝ ամենէն յառաջ ինծի գալու էր ։ Գուցէ գիշերուան ու մթութեան աս դուստրը՝ իմ երեսիս լոյսէն վախցաւ ։ Բայց վերջապէս նոյն չղջիկը՝ իմ բարեկամներուս օգնականութեամբը՝ իր բոլոր գեղեցկութեամբը տեսայ ։ Ստուգիւ դեռ կը տարակուսիմ որ արդեօք պապականները զիս կատակե՞լ կ'ուզեն..., չէ՞ նէ Հռոմայեցիք աս աստիճանի յիմարութեան հասած են ։... Ի վերայ այսր ամենայնի չեմ հաւատար որ Լեւոն Ժ. Հռոմայ եպիսկոպոսը իրեն հմուտ կարդինալներովը աս յիմարական գրուածքին հեղինակն ըլլայ. եւ այսպէս կարծելուս պատճառն ան չէ որ Հռոմայեցւոց պատիւը պահեմ, հապա ան է որ չըլլայ թէ մեծ հպարտութեամբ ուռիմ, եւ ինքը զինքս արժանի սեպեմ Աստուծոյ ճշմարտութեանը համար ասանկ գեղեցիկ ու փառաւոր (նախատինք) կրելու ։ Բայց թէ որ ստուգիւ Հռոմայ եպիսկոպոսը հետս այսչափ յիմարութեամբ կը վարուի, Աստուծոյ առջեւը ո՞վ Լուտերէն աւելի երջանիկ է, որն որ ասանկ յայտնի ճշմարտութեան համար այնպիսի բարձր տեղէ կը դատապարտուի ։ Եւ ինծի անկից աւելի ի՞նչ բաղձալի բան կրնայ գտնուիլ, որ ան ամենագէտ, ամէնամպարիշտ, ամենակատաղի նեռէն երբեք արձակում չընդունիմ, երբեք հետը չհաշտուիմ, երբեք հաղորդութիւն չունենամ ։... Աս կոնդակը գրողն ո՞վ որ կ'ուզէ նէ ըլլայ, ես զինքը նեռ կը համարիմ...։ Եւ որպէս զի իմէ ուզած բաներէն ամենեւին մէկը չընդունի, նախ՝ Աստուծոյ ու Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, եւ իր սուրբ հրեշտակներուն ու բոլոր աշխարհքիս առջեւը կը յայտնեմ որ բոլոր սրտանց աս դատապարտութեան կոնդակին հետ ամենեւին չեմ միաբա-

6. Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Բ. 80 ։

7. Սեքենտորֆին (Գիրք Ա. Համ. ՀԱ. 117.) ըսածին նայելով՝ Լուտեր աս գրուածքը նոյն (1520) տարին Դեկտեմբերի 1ին հրատարակեց ։ Նոյն օրը դուրս հանեց նաեւ կոնդակին մէջ դատապարտուած 41 յօդուածներուն պաշտպանութիւնը ։

նիր, մտածելով թէ կ'անիծեմ ու կ'ատեմ, իբրեւ Քրիստոսի Որդւոյն Աստուծոյ եւ Տեառն մերոյ դէմ գրուած հայհոյութիւն. ամէն: Երկրորդ՝ նոյն կոնդակին մէջ դատապարտուած ամէն յօդուածները հոգւոյս բոլոր փութաջանութեամբը կը խոստովանիմ ու կը դաւանիմ. եւ յաւիտենական անիծից պատիժ սպառնելով՝ ամէն քրիստոնէից կը յայտնեմ որ նոյները պէտք է խոստովանիլ, եւ կոնդակին հաւանութիւն տուողները՝ նեռ սեպելու է:... Աս ըլլայ իմ ետ կանչելս...[8]:

«Կ'աղաչեմ քեզի, ո՛վ ամենատգէտ նեռն, այնչափ սաստիկ տգիտութեան եւ անհնարին յանդգնութեա՞ն հասար, որ կը կարծես թէ բոլոր աշխարհք ապշութեան մէջ ինկած է, եւ պիտի կարծէ որ քու ցուրտ խօսքերովդ՝ Ս. Գրոց զօրաւոր խօսքերուն կը յաղթես: Այսպէս դատապարտելու կերպը Գոլոնիայի ու Լովանիայի վարդապետներէ՞ն սորվեցար: Թէ որ մոլորութիւնները եկեղեցական կերպով դատապարտելն աս է, որ Ասիկա հաճելի չէ, կ'ուրանամ, չեմ ուզեր՝ ըսուի, ան ատեն ո՞ր խենթը, ո՞ր էշը, ո՞ր խլուրդը, ո՞ր կոճղը չէկրնար դատապարտել: Լիրբ երեսդ չ'ամչնա՞ր[9] որ այսպէս հրապարակաւ եկեղեցւոյ մէջ ցուրտ ու տկար խօսքերուդ մխովը՝ երկնաւոր խօսից կայծակներուն դէմ դնելու կը յանդգնիս:... Սակայն ասոր պատճառն ուրիշ բան չէ... բայց եթէ սաստիկ տգիտութիւն, որով մէկ կողմանէ իմ ըսածներուս ճշմարիտ ըլլալը տեսնելով, եւ մէկալ կողմանէ ոչ թող տալ ուզելով եւ ոչ հերքել կրնալով՝ փուճ թղթի վախով մը զիս սարսափեցընել կ'ուզեն: Բայց Լուտեր պատերազմի վարժած ըլլալով՝ կոնդակներէ ամենեւին չիվախնար[10]:

«Հասարակօրէն կ'ըսուի որ էշը անոր համար անպիտան կ'երգէ, որովհետեւ շատ բարձր կը սկսի երգելու. նոյնպէս աս կոնդակն ալ լաւագոյն կ'երգէր, թէ որ իսկզբան հայհոյիչ լեզուն մինչեւ երկինք չվերցընէր:... Չէ՞ք վախնար, ո՛վ կընքեալ նեռինք, որ քարերն ու փայտերը աս ձեր զարհուրելի եւ պիղծ ամպարշտութիւններն ու հայհոյութիւնները լսելով՝ արեան քրտինք թափեն: Իսկ դուն ո՞ւր ես, ամենաքաջ Կարոլոս կայսր. ո՞ւր էք, քրիստոնեայ թագաւորներ ու իշխաններ: Մկրտութեամբ ինքզինքնիդ Քրիստոսի տուած էք, ու նեռին աս դժոխական ձայնին կրնա՞ք համբերել: Ո՞ւր էք, եպիսկոպոսք, ո՞ւր էք, վարդապետք, ո՞ւր էք դո՛ւք ամէնքդ՝ որ

8. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Բ. 93. Բ. 94:

9. Լուտերին բուն գործածած բառերն աւելի են. Non pudescit frons tua meretrica? որն որ ճիշդ թարգմանելու կ'ամչնանք:

10. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Բ. 94:

զՔրիստոս կը խոստովանինք․ ու պապական զարհուրելի հրեշ-ները լսելով՝ ինչպէս կրնանք լուռ կենալ։[11] . . .

«Մոյն, Լեւոն Ժ․ եւ դուք, Հռոմայ կարդինալք եւ ամէն Հռոմ եղողներ, համարձակութեամբ երեսնիդ կը զրուցեմ, թէ որ աս կոնդակը ձեր անուամբն ու ձեր գիտութեամբն ելած է, եւ կը խոստովանիք որ ձերն է, ես ալ մկրտութեան տանն Աստուծոյ ողորմութեամբը ինծի տրուած իշխանութիւնը՝ որով Աստուծոյ որդի եւ Քրիստոսի ժառանգակից եղած եմ, կը գործածեմ։ Հաստատուն վէմին վրայ հիմնուած ըլլալով՝ որ ոչ դժոխքին դռներէն, ոչ երկինքէն եւ ոչ երկրէն կը վախնայ, կը խօսիմ, կը խրատեմ եւ կը յորդորեմ զձեզ ի Տէր, որ դառնաք, ու սատանայական հայհոյութիւններնուդ, յանդըգ-նութիւններնուդ ու ամպարշտութիւններնուդ չափ դնէք, եւ շուտով։ Եւ թէ որ աս բանս չէք ընեք նէ՝ գիտցած ըլլաք որ ես բոլոր քրիստոսապաշտներուն հետ մէկտեղ, ձեր գահը՝ որն որ սատանայէն բռնուած ու ճնշուած է, Նեռին դատա-պարտեալ գահին տեղ կը դնեմ, որուն չէ թէ միայն չենք հնազանդիր կամ հպատակ եւ միաբան ըլլալ չենք ուզեր, հա-պա կ'ատենք եւ կը գարշինք ալ, Քրիստոսի գլխաւոր ու մեծ թշնամւոյն տեղ դնելով․ եւ պատրաստ ենք աս մեր վճռոյն համար ձեր անմտական նզովքները չէ թէ միայն ուրախու-թեամբ տանելու, հապա նաեւ աղաչելու որ երբեք զմեզ ան-կից չարձակէք։ . . . Եւ թէ որ Քրիստոսի Հոգին ու մեր հաւատ-քին սաստկութիւնը զօրութիւն մ'ունի նէ՝ աս գրուածքով, թէ որ ձեր կատաղութեան մէջ յառաջ երթալու ըլլաք, զձեզ կը դատապարտենք, եւ ան կոնդակովնիդ ու բոլոր վճիռնե-րովնիդ մէկտեղ կը մատնենք սատանայի, ի կորուստ մարմնոյ, որպէս զի հոգինիդ Աստուծոյ օրը մեզի հետ ազատի, յանուն Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն մերոյ, որն որ դուք կը հալածէք․ ամէն»[12]։

Լուտեր աս ամպարշտական մանաւանդ թէ յիմարական գրուածքը հրատարակելէն քանի մը օր վերջը՝ իրեն գրուած-ներուն ասդին անդին այրելուն վրէժն առնելու համար, յա-ռաջագոյն առ Սփալադին գրածը[13] ուզեց իրօք կատարել։ Դեկ-տեմբերի 10ին առաւօտուն Վիդդենպերկի հրապարակներուն մէջ թզթեր կպցնել տուաւ, որոնցմով կ'իմացընէր որ նոյն օրը ժամը 9ին կանոնական իրաւանց գրքերը պիտի այրին ու մոխիր դառնան, եւ բոլոր քաղաքացիներն ու մանաւանդ հա-մալսարանին ուսանողները կը հրաւիրէր որ գան հանդիսութեան

11․ Գործք Լուտ․ լատ․ Հատ․ Բ․ 95․ Բ։

12․ Նոյն տեղը, 96։

13․ Տես էջ 46։

ներկայ գտնուէին։ Որոշուած ատենը սաստիկ բազմութիւն Լուտերին ըսած տեղն եկան ժողվուեցան։ Հնատեղը համալսարանին վարդապետներէն մէկը՝ դիզուած փայտերուն Լուտերին ակնարկութեամբը կրակ տուաւ․ ինքն ալ տօնի զգեստները հագած ու ձեռքը քահանայապետին կոնդակը բռնած՝ յառաջ եկաւ, ու կոնդակը վեր վերցընելով եւ ամենուն ցուցընելով՝ վառուած խարուկին մէջ նետեց եւ ըսաւ․ “Որովհետեւ դուն Աստուծոյ Սուրբը խռովեցիր, դքեզ ալ մշտնջենաւոր կրակը խռովէ ու այրէ„։ Աս որ եղաւ, հնատեղը մօտ ըլլողները՝ Լուտերին հրամանովը հոն ժողվուած կանոնական իրաւանց գրքերը, քահանայապետաց վճիռներուն հաւաքմունքները, եւ իրեն դէմ գրուած բոլոր գրքերը կրակին մէջ ձգեցին ու այրեցին։ Բազմութեան մէջէն ոմանք այրած գրքերուն կտորները կրակէն հանելով՝ օդին մէջ կը նետէին ու բարձր ձայնով կը կանչէին․ կեցցէ՜ Լուտեր, կորիցե՜ն պապականք[14]։

Նոյն օրը Լուտեր ժողվուած բազմութեան իմացուց որ երկրորդ օրը եկեղեցւոյ մէջ աս բանիս վրայ իրենց ճառ մը պիտի խօսի։ Որոշուած ժամանակը եկեղեցւոյն մէջ սաստիկ բազմութիւն եկաւ ժողվուեցաւ․ ինքն ալ բեմն ելլելով՝ ըսաւ․ “Երէկ պապերուն սատանայական գրքերն այրեցինք․ բայց անիկա աղու

14․ Համառօտ պատմութիւն թէ ինչպէս Նեաքին վճռոց գրքերը Մ․ Լուտերին ձեռքովը այրեցան․ Գործք Լուտ․ գերմ․ Հատ․ Ա․ 399։ Բլանք, Գիրք Գ․ Հատ․ Ա․ 351։ Կուստաւ Փֆիցեր, Գլ․ Է․ 134։ Մէնցլ, Հատ․ Ա․ Գլ․ Բ․ 81։ Ռ[illegible] Գլ․ ԺԹ․ Հատ․ Դ․ 22, 23։ Օտէն, Հատ․ Ա․ Գլ․ ԺԽ․ 179։ — Լուտերին աս անօրէն գործքին վրայ — որուն համար Մաթեսիոս (ճառ Բ․ 19․ Բ․) հաւանականաբար թէ Լուտերին գրածէն (տես աս Գլխոյն 17․ ծանօթ․) առնելով՝ կ'ըսէ որ “Աստուծոյ հոգւոյն իր վրան իջնալովը„ գործեց, — Նոր մատենագիր մը աս խորհրդածութիւնը կ'ընէ։ Բողոքողներէն ոմանք՝ ինչպէս որ սովորութիւն ունին մեր Լուտերին ամէն գործքերն արդարացընելու, նոյնպէս աս ամպարիշտ գործքն ալ ջատագովել կ'ուզեն․ մանաւանդ թէ դիւցազնական գործքի մը պէս կը գովեն ու մինչեւ երկինք կը բարձրացընեն։ Բայց իրենցմէ մէկն ալ մինչեւ հիմա չկրցաւ ցուցընել թէ Լուտեր ինչ իրաւամբ աս գործքը կրնար գործել։ Դարձեալ ամենուն մէկը չկրնար ցուցընել թէ երբ որ մէկը իր մեծերուն դէմ ելլէ, եւ անոնք իրեն հետ ուզածին պէս չվարուին նէ՝ ինք իրաւունք կ'ունենայ ինքը զինքը անոնց հնազանդութենէն ազատ կացուցանելու, եւ անոնց հրամաններն ու ընդհանուր օրէնքները հրապարակաւ ոտքի տակ առնելու եւ այրելու։ Արդեօք Քրիստոս եւ առաքեալները այսպէս վարուեցան, կամ թէ Ս․ Գրոց մէջ ասանկ հրաման մը տուին։ Լուտեր ինքը զինքը արդար եւ անմեղ կը սեպէր նէ՝ իր իրաւունքը ուրիշ կերպով մը չէ՞ր կրնար արդեօք հաստատել։ Թէ որ հիմակուան ատենս ասանկ յանդգնութեան գործք մը պատահելու ըլլար նէ՝ ընողը ջատագովող մարդ կը գտնուէ՞ր, թէպէտ եւ արդար բան մը պաշտպանելու համար ըրած ըլլար, եւ ոչ թէ Լուտերին պէս պարզապէս վրէժ առնելու համար։ Լուտերին ամենէն սաստիկ պաշտպանին կը հարցընեմ, յանձն կ'առնէ՞ արդեօք անոր օրինակին հետեւիլ։ Կարծեմ թէ չէ․ եւ աս բանիս վրայ նախապաշարմանէ ազատ մտածողն ու կարգաւորութեան եւ խաղաղութեան սէր ունեցողը, թէ որ բերնով ալ չէ

խաղալիկ էր, հիմա անկից աւելի մեծ ու հարկաւոր գործք մը կայ ընելու, այս ինքն նոյն ինքն պապն այրել,, : Սակայն տեսնելով որ աս խօսքը շատ սաստիկ է, վրան շուտ մը աւելցուց • "Կ'ուզեմ ըսել՝ Հռոմայ գահը: Թէ որ բոլոր սրտանց պապին հայհոյական իշխանութեան դէմ չէք խօսիր նէ՝ չէք կրնար երանութեան հասնիլ: . . . Անոր համար ամէն քրիստոնեայ, թէ որ հոգւոյն փրկութիւնը կ'ուզէ նէ՝ պէտք է զգուշանալ որ զՔրիստոս չուրանայ, որն որ ստուգիւ կը պատահի թէ որ պապականներուն հետ հաղորդակցութիւն ունենայ նէ,, [15] :

Ուրիշ մը վերջը Լուտեր գրուածք մ'ալ դուրս հանելով՝ քահանայապետին կոնդակը եւ ուրիշ գրուածներն այրելուն պատճառները կը ցուցընէր : "Ես, կ'ըսէ, Մարտինոս Լուտեր, Ս • Գրոց վարդապետ, Վիդդենպերկցի, Օգոստինեան, ամենուն կը ծանուցանեմ որ իմ կամքովս, խորհրդովս ու գործակցութեամբս . . . Հռոմի պապին ու իր քանի մը աշակերտներուն գրքերն այրեցան : Թէ որ մէկը աս բանիս վրայ զարմանալու ըլլայ, ինչպէս կը կարծեմ, եւ հարցընելու ըլլայ որ ինչ պատճառի համար եւ որուն հրամանաւը աս բանս ըրի, աՀաւասիկ աս է պատասխանս,, [16] : Աս ըսելէն վերջը հինգ պատճառ կը բերէ, որոնց մէջ ըսածները՝ Մենցլ այսպէս կը համառօտէ : "Հնուցմէ մնացած, նաեւ Գործոց առաքելոց մէջ գովուած սովորութիւն մը կայ, որ գէշ ու վնասակար գրքերը կ'այրեն • իսկ ես՝ որովհետեւ մկրտեալ քրիստոնեայ, Ս • Գրոց երդուեալ վարդապետ եւ միանգամայն քարոզիչ եմ, կը վայլէր որ իմ անուանս, վիճակիս, պաշտօնիս ու փութոյս համար՝ խաբէական, մոլորեցուցիչ ու քրիստոնէութեան դէմ եղող վարդապետութիւնները ջնջեմ ու խափանեմ : Բայց աս գործքս չէի կատարեր, թէ որ պապն ու պապական մոլորեցուցիչները՝ կուրութիւննին ու անպիտանութիւննին ան աստիճանի հասցուցած չըլլային, որ իրենց մոլորական վարդապետութիւններուն դէմ գրած հերքումներուս ականջնին գոցելէն զատ՝ իմ գրքերուս մէջի աւետարանական վարդապետութիւնն ալ չդատապարտէին ու չայրէին [17] : Եւ որպէս զի ցուցընէ որ այրած գրքերուն մէջ ստուգիւ վնասակար ու թունաւոր վարդապետութիւններ կան, անոնց մէջէն երեսուն նախադասութիւն կը բերէ, որոնք

նէ՝ գոնէ սրտին մէջէն ինծի պէս դատաստան կ'ընէ: Հին Լութերականութեան ու Նոր Բողոքականութեան բաղդատութիւն մը. Ռոյթլինգեն, 1844. եր. 73: — Ցիւռնուխ ու Գոլուպ 18. Դարուն:

15. Համառօտ պատմութիւն թէ ինչպէս Նեանին վճռոց գրքերը Մ. Լութերին ձեռօքը այրեցան. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 399:

16. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 394. Բ:

17. Հատուածս Մենցլին ըսածներուն վրայ ու միայն հարկ է աւելցընել որ Լութեր հինգերորդ պատ-

գլխաւորաբար Հռոմայ աթոռոյն՝ եկեղեցւոյ վրայ ունեցած գլխաւորութիւնը կը հաստատեն„[18]:

Մ՚ենցլ ասոնք գրելէն վերջը՝ խօսքը Լութերին իբրեւ մոլորական բերած նախադասութիւններուն վրայ կը դարձընէ, եւ այսպէս կը գրէ: "Բայց գլխաւոր աչքի զարնողն ան է, որ Լութեր ուրիշ բաներու մէջ նաեւ աս վարդապետութիւնն ալ թէ Քրիստոնեայ մը բռնութեան դէմ բռնութիւն բանեցընելով՝ ինքը զինքը կրնայ պաշտպանել, (իբրեւ մոլորական) ի մէջ կը բերէր, որովհետեւ, կ՚ըսէր, աս վարդապետութիւնը՝ Քրիստոսի "Որ առնուցու ի քէն զբաճկոն քո՝ տուր նմա եւ զշապիկս քո„ ըսածին դէմ է. ուր որ ինք (Լութեր) աս (քահանայապետական գրքերն) այրելու գործողութեամբը եւ աս ինքը զինքը ջատագովելու համար հանած գրուածքին վերջը դրած Սամփսոնին խօսքովը՝ թէ "Որպէս արարին ընդ իս, նոյնպէս արարի ընդ նոսա„ բացայայտ եղանակաւ կը ցուցընէ որ Հռոմայ գահին դէմ լոկ ինքը զինքը պաշտպանելէն աւելի բան ալ օրինաւոր կը սեպէ„[19]:

ճառին մէջ կը զրուցէ թէ աս գըրքերն այրելը՝ "Հոգւոյն (սրբոյ) ազդեցութեամբն եղաւ„: Գործք Լութ. Վեր. Հատ. Ա. 395:

18. Հատ. Ա. Գլ. Բ. 82: — Լութերին աս բերած պատճառները անանկ անհիմ բաներ են, որ իրեն հետեւողներէն շատերն ալ չեն հաւնիր, եւ իր գործքին ապօրինաւոր ըլլալը խոստովանելէն զատ՝ յայտնապէս կը զրուցեն որ միայն վրէժխնդրութեան համար ըրած է: "Արդեօք Լութերին աս գործքը աղէկ եւ իրաւացի էր՝ թէ չէ, կ՚ըսէ Բլանք, կամ աւելի բացայայտ խօսելու համար՝ արդեօք իրաւանց համաձայն էր՝ թէ ապօրինաւոր, տարկա եւ ոչ քննութեան տակ ձգելու բան է„: Գէբլ Պ. Հատ. Ա. 354: Աս խօսքը գրելէն ետեւ՝ նոյն բողոքող մատենագիրը կը զրուցէ որ ասոր վրայ մեր (բողոքական) եկեղեցւոյն մէջ շատ մեծ վէճ կայ. բայց պէտք է քննել որ, կ՚ըսէ, արդեօք Լութեր աս բանս ընելու ատեն՝ ինչ վախճան ունէր, եւ միանգամայն թէ արդեօք աս բանիս մէջ խոհեմութեամբ վարուեցաւ: Եւ աս հարցումներուն ինք այսպէս պատասխան կու տայ: "Թէպէտ եւ Լութեր իր գրուածքին մէջ խել մը պատճառներ կը բերէ, ի վերայ այսր ամենայնի շատ հաւանական եւ դիւրին թէ ասոյդ է որ ըստ ինքեան ուրիշ պատճառ կամ վախճան չունէր, բայց եթէ իր Գէրմանացի ազգակիցներուն համար եղանակաւ մը վրէժ առնել: Բոլոր կենացը մէջ իրեն անտանելի էր թող տալը որ իր հակառակորդներէն մէկը իր վրան յաղթութեան նաեւ փոքր ստուերն ունենայ: . . . Ուրեմն Լութերին վախճանն ուրիշ բան չէր, բայց եթէ վրէժխնդրութեան ընել: . . . Աս բանս ուրիշ հետեւութիւն չէր կրնար ունենալ, բայց եթէ իր կողմնակիցներուն ոգին աւելի եւս բորբոքել, բայց անանկ կրակով մը՝ որն որ շուտով պիտի մարէր, իսկ իր հակառակորդներուն ոգին աւելի եւս իրեն դէմ գրգռեցընել եւ զիրենք աւելի եւս անհաշտ ընել: Արդէն երկուքն ալ հետեւեցաւ. բայց առաջինը իրեն ճշմարիտ օգուտ մը չըրաւ. իսկ երկրորդը՝ շատ դժար վնաս ըրաւ: . . . Բայց ասկից զատ՝ ամէնեւին հարկաւորութիւն չկար որ Լութեր կրակին վրայ աւելի եղ թափէր, ցուցընելու համար որ կրակէն չվախնար. որովհետեւ արդէն յառաջագոյն այնչափ թափած էր, որ նոր ցուցումը աւելորդ էր„: 154. — 156:

19. Հատ. Ա. Գլ. Բ. 83: —

Լուտերին աշակերտները վարդապետներէն աւելի պարկեշտ չէին: Քանի մը քաղաքներու մէջ ուսանողները քահանայապետ մը կը ձեւացընէին, եւ իշու վրայ հեծցուցած՝ առջեւնէն քշելով կը տանէին, ու ետեւէն կը պոռային թէ Մա՜հ պապականութեան: Իշուն ետեւէն կարդինալի զգեստներ հագած ուրիշ մարդիկներ կու գային, իշուն վզէն քահանայապետին կոնդակին օրինակը կախուած կ'ըլլար, եւ երբ որ դիմացնին՝ ցեխոտ տեղ մը կամ կոյանոց մը կու գար, մէջը կը թաթխէին[20]: Ասանկ անամօթ ու անվայել գործողութեանց դէմ Լուտեր բերան մ'ալ չէր բանար. ի՜նչ կ'ըսեմ՝ բերան բանալ ու դէմ խօսիլ, իրենց իրաւունք ալ կու տար: Ահաւասիկ իրեն՝ աս կամ ասոր նման բաներուն վրայ առ Սփալադին գրած խօսքերը. "Ան շուայտութեան օրերը մեր երիտասարդները այսպէս կը զբօսնուին. պապը իրեն բոլոր զգեստներովն ու զարդերովը կը ներկայացընէին, ետքը իրեն հետ մէկտեղ կ'ելլէին փողոցները կը պտըտէին. եւ քաղքին երեւելի մէկ հրապարակը հասած ատեննին՝ նախատական ու ծաղրելի խօսքերով պապին ետեւէն վազելով՝ կը հալածէին, որն որ իր կարդինալներովը, եպիսկոպոսներովն ու անոնց կողմնակիցներովը առջեւներնէն կը փախչէր: Քրիստոսի Եկեղեցին շատոնց հակաքրիստոսին ոտքին տակը կոխկրտուած էր, բայց եկուր տես որ ամէն Քրիստոնեայ իրեն ընկերակից դարձուցած ըլլալով, թէ պէտք ըլլար ալ՝ կոյր մնալով ամբողջ աշխարհ զինքը յաղթեցիր կարծէ, բայց Քրիստոս կը յաղթէ"...

Լուտեր եւ իր կողմնակիցներն ու աշակերտները աս ամէն բաները կ'ընէին Սաքսոնիայի կայսրընտրին ու Գերմանիայի ազնուականներուն պաշտպանութեան վրայ ապաւինելով, որոնք Լուտերէն խաբուած եւ կամ աչքերնին՝ վանքերուն ու եկեղեցիներուն ինչքերը յափշտակելու տնկած ըլլալով, եւ կամ աս շփոթութիւնները՝ իրենց իշխանութիւնը մեծցընելու յարմար առիթ սեպելով, ամէն կերպով իրեն եւ իր կողմնակիցներուն ձեռք կը բռնէին, պաշտպանութիւն ու օգնութիւն կը խոստանային, եւ չէին թողուր որ քահանայապետին կոնդակը Սաքսոնիա եւ ուրիշ մօտ տեղեր հրատարակուի եւ ի գործ դրուի[22]:

Նոյն խորհրդածութիւնը Ռիֆէլ ալ կ'ընէ եւ հերքելով վրան աս խօսքը կ'աւելցընէ. Բայց Լուտերին դէմ եղածը՝ Աստուծոյ Որդւոյն (Քրիստոսի) դէմ եղած նախատինք է. իսկ Լուտերին ըրածը՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ տաճարին մէջէն վաճառականներն ու գնողները վռնտել, եւ իր վարդապետական պարտքը կատարել. ինչպէս ինք Լուտեր կը գրէ: Գիզօ Ա. Գլ. Ի. 179:

20. Օտէն, Հատ. Ա. Գլ. ԺԷ. 224: — "Քահանայապետական նզովից կոնդակը, կ'ըսէ Բլանք, ժողովրդեան երգերու մէջ խօթուեցաւ, հրապարակական ծանուցման թղթերով նախատուեցաւ, եւ ամէն կարելի միջոցներով արհամարհուեցաւ": Գիզօ Գ. Հատ. Ա. 376:

21. Առ. Օտէնի, Հատ. Ա. Գլ. ԺԵ. 178:

22. Բլանք, Գիրք Գ. Հատ. Ա. 337.—344: Ռիֆէլ, Գիրք Ա. Գլ. Ի. 162.—168:

Կ'երեւայ որ նոյն ատենները կատարուած ըլլայ Լուտերին վրայ այն դէպքը՝ որն որ ինք պարծելով մը կը պատմէ: "Ինծի դէմ եղած ամէն հակառակութիւններն ու տարակուսութիւնները յաղթելէն ետեւ, կ'ըսէ, միայն մէկ ընդդիմութիւն մը կը մնար յաղթելու, որն որ Յիսուսի Քրիստոսի օգնութեամբը մեծ դժուարութեամբ հազիւ կրցայ յաղթել. այս ինքն թէ պէտք է Եկեղեցւոյ անսալ" 23: — Պատիւէ՝ Լուտերին աս ամպարիշտ խօսքը յառաջ բերելով՝ վրան հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ 24: "Կարծես թէ, կ'ըսէ, շնորհքը աս չուառականը չէր կրնար թողուլ հեռանալ 25: Բայց վերջապէս ինք (Լուտեր)

23. Նախադասութեանց յառաջաբանին մէջ. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. Սկիզբները:

24. Գիրք Ա. Համ. ԻԶ:

25. Լուտեր իր ըրած նորոգութեան վրայ երկայն ժամանակ ունեցած տարակոյսներուն ու անհանդարտութիւններուն վրայ ուրիշ տեղ մը այսպէս կը խօսի. "...Ո՜հ, որչափ մեծ նեղութիւն ու աշխատութիւն կրեցի, մինչեւ որ Ս. Գրոց հատուածներուն վկայութեամբ հազիւ կրցայ խիղճս հանդարտեցընել, որ ես միայն համարձակիմ կրնամ պապին դէմ ելլել, զինքը Նեռին տեղ դնել, եպիսկոպոսները՝ անոր առաքեալները սեպել, ու համալսարանները՝ անոր անառակութեան տները (lupanaria). Որչափ անգամ սիրտս դող կ'ելլէր, տարակուսի մէջ կը մնէր եւ զիս կը յանդիմանէր: Ամենէն զօրաւոր տարակուսութիւնն աս էր. Դո՞ւն միայն խոհեմ ես, ուրիշները ամէնն ալ մոլորութեան մէ՞ջ են եւ այնչափ երկայն ժամանակ մոլորեա՞լ մնացին. ինչ կ'ըլլայ թէ որ դո՛ւն կը մոլորիս եւ այնչափ մարդիկ քու մոլորութեանդ ետեւէն կը ձգես, որոնք որ յաւիտենական դատապարտութիւն: Ասիկա այնչափ տեւեց, մինչեւ որ Քրիստոս իր անսխալական հաստատուն խօսքովը զիս հաստատեց, այնպէս որ սիրտս ա՛լ չ'երերիր, հապա պապականներուն ամէն խմաստակութեանց դէմ հաստատուն կը կենայ, եւ ժայռերով ամրացած ծովափի մը պէս՝ ալիքներուն մրրիկը կ'արհամարհէ": Պատարագի անձնաւորեան վրայ. Գործք Լուտ. Եէնք. Հատ. Բ. 9. Բ. լատ. Հատ. Բ. 257:

Բայց աս վերջին բանը՝ որ ա՛լ սիրտս չ'երերիր, սուտ է. ինչու որ անկից ետքն ալ խղճմտանքին ձայնը բոլորովին չէր կրնար ճնշել. ինչպէս յայտնի կ'երեւայ իր խօսքերէն՝ որոնք 11 տարի վերջը (1532ին) նոյն կերպով տարակոյսներու մէջ եղողի մը կը գրէ: Թոլուքիք Լատ. Հատ. Ա. 324: — Ուիփէլ (Գիրք Ա. Գլ. Զ. 232. — 243.) Լուտերին զանազան գրուածքներէն, եւ գլխաւորապէս խօսք սեղանոյ ըսուած գրքէն առնելով՝ կը ցուցընէ որ աս տարակոյսները իր բոլոր կենացը մէջ կը տեւէին, եւ երբեմն երբեմն այնպէս կը սաստկանային որ Լուտեր տրտմած քրտինքի մէջ կը մնէր, եւ յուսահատութեան ու անձնասպանութեան խորհուրդներ կ'ունենար: Մասնաւորապէս կը ցուցընէ որ աս տարակոյսները աւելի իր գլխաւոր մոլորութեան վրայ էր, այս ինքն թէ մարդը՝ միայն հաւատքով կ'արդարանայ, եւ աս տարակոյսը չէր կրնար գրեթէ երբեք բոլորովին յաղթել: Բայց Լուտեր աս խղճին զարնելովը՝ խելքը գլուխը բերելու տեղ՝ նոյն տարակոյսները միշտ սատանայի փորձութիւն կամ սատանայական երեւոյթ կը սեպէր, եւ յաղթելու համար զանազան հնարքներ կը բանեցընէր: Իր խոստովանածին նայելով՝ շատ անգամ աս տարակոյսներէն կամ փորձութիւններէն ազատելու կամ անոնց յաղթելու համար՝ պտըտելու կ'երթար, կ'ուտէր, կը խմէր, կը խաղար, կը խնդար, կը զբօսնուր, եւ ուրիշներուն ալ խրատ կու տար որ նոյն դէպքերու մէջ իրենք ալ անանկ վարուին, ըսելով որ ատոնք՝ ծոմ բռնելէն ու պահք պահելէն շատ աւելի աղէկ ու զօրաւոր միջոցներ են ( ). Բայց գլխաւոր զէնքը՝ որով աս տարակոյսներուն դէմ, կամ իր

յաղթեց. սակայն ան աստիճանի կուրութեան հասած էր, որ իրմէ նախատուած Քրիստոսէն թող տրուիլն ու մերժուիլը՝ անոր ձեռաց օգնութիւնը կը սեպէր։ Ո՞վ կրնար կարծել որ Քրիստոսի հրամանին հակառակ՝ իր եկեղեցւոյն չանսալու յանդըգնութիւնը՝ իրեն շնորհացը գործքը սեպուի։ Լուտեր աս այնչափ դժուարութեամբ ստացած չարաչար յաղթութիւնն ընելէն ետեւ՝ նեղացուցիչ լծէ մը ազատածի պէս, կը սկսի Սաղմոսին խօսքը բերանն առնել ու կանչել. "Խզեսցուք զկապանս նոցա եւ ընկեսցուք ի մէնջ զլուծ նոցա,, եւ իրօք ալ աս խօսքերը գործածեց կոնդակին դէմ գրած ատեն, վերջին ճգամբ մը եկեղեցւոյ իշխանութիւնը վրայէն թօթափելով։ Եւ ամենեւին միտ չդրաւ որ ասիկա ան զարհուրելի երգն է, որն որ Դաւիթ՝ ան ապստամբներուն բերանը կը դնէ, որոնք չար ժողովքներ ժողվելով՝ Աստուծոյ եւ անոր Օծելոյն դէմ դաւաճանութեան խորհուրդներ կ'ընէին,, [26]։

Արդ այսպէս Լուտեր թէ սրտանց, թէ իր գրուածներովը, եւ թէ գլխաւորաբար քահանայապետին կոնդակն ու կանոնական իրաւունքները հրապարակաւ այրելով, դեռ յանուանէ չնզովուած՝ ինքը զինքը բոլորովին եկեղեցիէն բաժնեց [27]։ Ուստի թէպէտ մէկ կողմանէ հարկաւոր չէր երեւար որ քահանայապետը զինքը նորէն յանուանէ նզովէ. բայց որպէս զի չըլլայ որ պարզամիտները՝ զինքը յանուանէ նզովուած չտեսնելով՝ խա-

խօսքը գործածելու համար՝ սատանային դէմ կը կռուէր, եւ զորն որ ուրիշներուն ալ մասնաւոր կերպով մը կը յանձնէ, աս էր որ տատասիկ պիղծ ու աղտեղի խօսքեր կը զրուցէր, եւ պատճառ կը բերէր որ սատանան շատ հպարտ ըլլալով՝ աս տեսակ խօսքերուն չիկրնար դիմանալ ու կը ձգէ կը փախչի։

26. Աստոյգ է որ աս խօսքը Լուտերին Գործոցը մէջ (լատ. Հատ. Բ. 66.) ծանօթութեամբ տպուած քահանայապետական կոնդակին տակ դրուած է. բայց որովհետեւ նոյն ծանօթութիւնները բուն Հուգդենին՝ Լուտերին արժանի պաշտպանինն են, անոր համար աւելի հաւանական է որ ինք Հուգդէն գրած ըլլայ, քան թէ Լուտեր։ Բայց ով որ կ'ուզէ նէ՝ գրած ըլլայ, որովհետեւ կամ Լուտեր կամ Լուտերականք աս խօսքը իրենց կը սեպհականեն, անոր համար Պոսիւէին խորհրդածութիւնը իր զօրութիւնը բոլորովին չիկորսնցըներ։ Աս խօսքին վրայ նոյնպէս տհաճութեամբ կը խօսի Մենցլ ալ։ Հուգդէն, կ'ըսէ, "Քահանայապետին կոնդակը դաժան ծանօթութիւններով ու ցրումներով տպել տուաւ, անանկ անմիտ եռանդեամբ մը, որ աս գրուածքին վերջը "Խզեսցուք զկապանս նոցա եւ ընկեսցուք ի մէնջ զլուծ նոցա,, խօսքը դնելովը՝ արդարացուց հակառակորդներուն՝ զինքն անոնց կարգը դնելը, որոնց համար Սաղմոսերգուն կ'ըսէ թէ Աստուծոյ ու անոր Օծելոյն դէմ ելան,,։ Հատ. Ա. Գլ. Բ. 85։

27. Մոսհեմիոս կը զրուցէ թէ Ով որ իշխանի մը օրինաց գրքերը կրակի մէջ կը ձգէ, նոյն իսկ ան գործքով կը ցուցընէ որ ալ անկէ ետեւ անոր իշխանութիւնը բանի տեղ չիդներ. եւ Լուտեր, կ'ըսէ, անոր համար քահանայապետական օրինաց գրքերն այրեց, որպէս զի յայտնապէս ցուցընէ թէ անկէ ետեւ Հռոմայ քահանայապետին քաղաքացին կամ հպատակը չ'ուզեր ըլլալ։ Դար ԺԶ. Հտծ Ա. Գլ. Բ. Համ. ԺԳ։

քուխն, անոր համար՝ մտածելու համար իրեն տրուած ժամանակը լեցուելէն ետքը՝ Լեւոն Ժ. զինքը առանձին կոնդակով մը (1521ին, Յունուարի 3ին) յանուանէ եւ բոլորովին նզովեց[28]:

28. Բալլաւինեի, Գիրք Ա. Գլ. ԻԵ. Հատ. Ա. 95: Կոնդակը տես առ Ռայնալտի, Տարեգր. Հատ. Ի. 318: — Քահանայապետին աս կոնդակը՝ դեռ բոլորովին չխոստացողներուն վրայ մեծ ազդեցութիւն ըրաւ, որով եւ Լուտերէն բաժնուեցան: Անոնցմէ մէկն էր Ստաւփից, որն որ ինչպէս շատ անգամ տեսանք՝ մինչեւ նոյն ատեններն Լուտերին վրայ մեծ համարում ունէր ու զինքն ամէն կերպով կը պաշտպանէր: Բայց վերջապէս Լուտերին վրայ ուղղակի տրուած դատապարտութեան վճռէն զարհուրելով՝ եկեղեցւոյ դատաստանին հպատակեցաւ, եւ Լուտերէն հեռանալէն զատ՝ նաեւ սկսաւ ջանալ որ անիկայ ալ ճամբայ բերէ. եւ աղէկ գիտնալով որ Լուտերին ան աստիճանի հասնելուն գլխաւոր պատճառը՝ հպարտութիւնն է, իրեն խրատ կու տար որ խոնարհի: Բայց Լուտեր անոր օրինակին ու խրատներուն հետեւելու տեղ՝ ետեւէն կ՚կխնար որ զինքը նորէն մոլորեցընէ, ուստի եւ իրեն նամակ մը գրեց (1521ին, Փետրուարի 9ին), որուն մէջ ըսելէն վերջը որ անոր (Ստաւփիցին) ըրածը՝ վախկոտութիւն ու Քրիստոսի մատնութիւն է, բառ առ բառ աս ամպարիշտ խօսքերն ալ կը գրէ. "Երբ որ Քրիստոս մեր տէրը կը դատապարտուի, կը մերժուի ու կը հայհոյուի, ան ատենը՝ վախնալու ժամանակ չէ, հապա ձայնը բարձրացընելու ժամանակ է: Ուստի որչափ որ դուն զիս խոնարհութեան կը յորդորես, ես ալ զքեզ նոյնչափ հպարտութեան կը յորդորեմ: Դուն չափէ դուրս խոնարհութիւն ունիս, ես ալ չափէ դուրս հպարտութիւն:... Ստուգիւ ես հպարտ, ... պապին թշնամի, եւ ամէն մոլութիւններուն յանցաւոր կը գտնուիմ. բայց միայն թէ Քրիստոսի չարչարուած ատեն ամպարիշտ լռութեան յանցաւոր չգտնուիմ,... կը յուսամ որ աս իմ Քրիստոսս խոստովանելովս՝ ուրիշ բոլոր մեղքերուս թողութիւնը կրնամ գտնել ընդունիլ,,: Ա.- Տը Վէդէ, Հատ. Ա. 556:

ԳԼՈՒԽ Ը

Վորմսի աւագաժողովը

Ալէանտրոյին ճառը։ Կայսրը հրաման կու տայ որ Լութեր ժողովէ հանուի։ Լութեր՝ կայսեր հրամանին դէմ՝ ճամբան քարոզ կու տայ։ Երկու անգամ ժողովէ կու գայ ու մոլորութիւնները յամառութեամբ կը պաշտպանէ։ Կայսրը կ'ուզէ Լութերը անմիջապէս ետ խաւրել։ Աւագանին միջնորդ կ'ըլլան եւ կ'ուզեն նորէն փորձ մ'ընել. Լութերը հետը առանձին կը խօսին, բայց օգուտ մը չ'ըլլար։

1521

ԳԻԵՐՄԱՆԻԱՑԻ *Նոր կայսրը թագադրութենէն քիչ մը վերջը ըստ սովորութեան Վորմս քաղաքը աւագաժողով մ'ըրաւ*[1]*, որուն մէջ չափէն աւելի շատ բազմութիւն գտնուեցաւ, որովհետեւ բոլոր աւագանին (ամէն կայսրընտիրներն ու իշխանները եւ ազատ քաղաքներուն պատգամաւորները) մէկ կողմանէ Նոր կայսրը տեսնելու, մէկալ կողմանէ ալ Լուտերին պատճառաւ եղած խռովութիւններուն ինչ վախճան ունենալիքն անձամբ իմանալու համար ջանացած էին ներկայ գտնուիլ։ Աս աւագաժողովը 1521ին Յունուարի 28ին սկսաւ։ Իսկզբան աէրութեան զանազան գործքերուն վրայ խօսելէն եւ որոշմունքներ ընելէն վերջը, Նոյն ատենուան կրօնի խռովութիւններուն վրայ խօսք բացուեցաւ, որոնք կայսրը եւ աւագանւոյն մեծ մասը հանդարտեցընել շատ կը բաղձային։ Ասոնց մասնաւոր կերպով մը յորդորիչ եղաւ Ալէանտրոյ՝ քահանայապետին դեսպանը, որն որ շատ անգամ աս նիւթին վրայ մասնաւոր խօսակցութիւններ ընելէն զատ՝ անգամ մը երկայն ճառ մը խօսեցաւ, որուն գլխաւոր մասունքներն ասոնք են։*

"Ամենափառ կայսր, հզօր իշխանք եւ մեծարգոյ պատգամաւորք։ Երբեք ժողովքի մը մէջ ունկնդիրները ատենախօսէն խաբուելու վտանգէն այնպէս ազատ եղած չեն, ինչպէս աս աւագաժողովին մէջ։ Ատենախօսները հասարակօրէն իրենց ունկնդիրներն անով կը խաբեն, որ կը ձեւացընեն թէ բոլոր իրենց փոյթը՝ ժողովականներուն օգտին համար է, եւ խօսած նիւթերնէն՝ իրենց համար ամենեւին օգուտ մը կամ ակնկալութիւն մը չունին. անոր համար ալ շատ անգամ աւելի ուրիշներուն՝ իրենց վրայ ունեցած վստահութեամբն ու սիրովը կը յաղթեն քան թէ փաստերնուն զօրութեամբը։ Իսկ ես յայտնապէս կը խոստովանիմ որ խօսած նիւթէս ինծի մեծապէս օ-

1. Նոյն աւագաժողովը բուն ժանտախտ ըլլալուն համար՝ Վորմս Նիւրնպէրկ պիտ'որ ըլլար. բայց հոն քաղաքը ժողվուեցաւ։

գուտ կայ, եւ միանգամայն ան ալ կը զրուցեմ որ մեծ յօժարութեամբ ու սիրով կը խօսիմ. որովհետեւ վախճանս ան է որ իմ իշխանիս գլուխը իր պատուական Թագը հաստատուն պահեմ. անանկ որ իմ առանձնական յօժարութեանս ալ նայելով՝ աս բանիս համար յանձն կ'առնէի կենդանի կենդանի այրիլ, թէ որ գիտնայի որ նորածին հերետիկոսութեան հրէշն ալ ինծի հետ մէկտեղ կ'այրի [2]: Բայց միանգամայն յանձն կ'առնեմ որ մէջերնէդ ամէնուն մէկը խօսքերուս չհաւանի, թէ որ բերած պատճառներս աղէկ մը եւ զգուշութեամբ քննելէն ետքը՝ միտքը համոզուած չիմնար: Եւ չէ թէ միայն չեմ վախնար որ խօսքերս այսպէս զգուշութեամբ քննուին, հապա մանաւանդ կը բաղձամ որ քննուին. ինչու որ բերելու պատճառներուս հաստատութիւնն ան ատեն աւելի կ'երեւայ, երբ որ աւելի մտադրութեամբ ու սուր աչքով կը քննուին, որն որ ճշմարտութեան յատուկ է։....

"Ամէն բանէն յառաջ՝ մինչեւ հիմա շատերուն մտքին մէջ տիրած սխալ կարծիք մը կ'ուզեմ փարատել. աս սխալ կարծիքն ան է իբրեւ թէ Լուտերին ու Հռոմայ մէջ եղող բոլոր հակառակութիւնը՝ միայն քահանայապետին նպաստաւոր եղող քանի մը չնչին բաներու վրայ է, որոնք Լուտեր չ'ընդունիր։ Բայց աս կարծիքն ան աստիճանի սխալ բան է, որ քահանայապետին՝ իր կոնդակովը դատապարտած 41 յօդուածներուն մէջ՝ քահանայապետական իշխանութեան դէմ եղող միայն քանի մը յօդուած կայ։ Եւ մէկը չկարծէ որ մէկալ դատապարտուած ամպարիշտ յօդուածները՝ զրպարտութեամբ Լուտերի վարդապետութիւնը սեպուած են։ Ես հոստեղս իր լատիներէն ու գերմաներէն լեզուաւ գրած, տպել տուած ու տարածած գրքերը բերած եմ. բաւական է որ մէկը աչք ունենայ, որպէս զի տեսնէ թէ ինչպէս նոյն ամպարշտութիւնները իր գրքերուն մէջ կրկին կրկին կը վարդապետէ [3]: Բայց արդեօք ասոնք թեթեւ

2. Խօսքին սկզբնագիրն աս է. **Mi lascerei arder vivo, se meco insieme dovesse arder il mostro della nascente eresia.** Բալլավիչինի, Գիրք Ա. Գլ. ԻԵ. Հատ. Ա. 98: Աս գեղեցիկ խօսքը Մեալ տ'Օպինեէին մէջ այսպէս թարգմանուած է. "Պատրաստ եմ իմ մարմինս կրակի մէջ այրելու, միայն թէ՝ աս նորաբոյս հերետիկոսութեանը ծնանող հրէշը՝ որուն հետ ես հիմա կը մաքառիմ, կարենայ նոյն կրակին մէջ այրիլ ու սպառիլ, ու անոր մոխիրը իմինիս հետ խառնուիլ". Հատ. Ա. 462. Որով Լուտերին հերետիկոսութեան վրայ ըրուածը՝ անոր անձին վրայ առնելով՝ սաստիկ անգլութենէ ելած խօսքի մը պէս յառաջ բերուած է։ — Թէպէտ աս գրքին խարդախ թարգմանութենէն քանի մը օրինակ բերելով (տես երես 5. 19. 23, 24.) մտքերնիս դրած էինք որ ալ չյիշենք, եւ իրօք ալ թէ՛ ուրիշ շատ տեղեր եւ թէ՛ առանձին աս ճառին մէջ ըրած փոփոխութիւնները, աւելցուցած ու պակսեցուցած խօսքերը չյիշատակեցինք, բայց աստիկա չկրցանք լռել։

3. Բալլավիչինի կը պատմէ որ

ու ճնշին բաներուն վրայ են։ Ինք կը հաստատէ թէ բարեգործութիւնները երկինք ստանալու համար ամենեւին հարկաւորութիւն եւ օգուտ մը չունին. կը հաստատէ որ մարդը բնական եւ աստուածային օրէնքները կատարելու ազատութիւն չունի. մանաւանդ թէ կը պնդէ որ ամէն գործքերնուս մէջ հարկաւ մեղք կը գործենք։ Խղճմտանքին խայթերը շլացընելու, ամօթոյն երեսանակը քակելու եւ յուսոյն գեղեցիկ գրգիռը տկարացընելու համար ասկից աւելի ստանայական վարդապետութիւն մը կրնա՞յ գտնուիլ։ Նոյն իսկ առասպելներուն մէջ՝ մարդիկներն անասուն դարձընելու համար ասկէ աւելի վնասակար թոյն կը գտնուի՞ արդեօք։...

"Որդ. ասանկ գարշելի մոլորութիւն քահանայապետին օգտի՞ն կը վերաբերի. քահանայապետին շահո՞ւն կը վերաբերի արդեօք խորհուրդներուն շնորհք հեղուլը, զորն որ Լուտեր խորհուրդներուն վրայէն կը վերցընէ. որով հաւատացելոց՝ աս Քրիստոսի խաչին վրայ իր արեամբը պատրաստած երկնային դեղերուն ունեցած վստահութիւնը կը քակէ կ'եղծանէ։ Չեմ գիտեր ինչ ըսեմ ան մինչեւ հիմա եկեղեցւոյ մէջ չլսուած՝ մեղքերուն թողութիւն տալու իշխանութեան վրայ, որն որ Լուտեր կը յանդգնի չէ թէ միայն աշխարհականներու՝ հապա նաեւ կանանց ալ շնորհելու. որով քահանայական կարգին ունեցած գլխաւոր պատիւը կը վերցընէ, եւ ապաշխարութեան խորհրդոյն ազդեցութիւնը կը խափանէ։...

"Բայց ալ աւելի յառաջ երթանք։ Քրիստոնէական ժողովըրդեան մէջ ինչ աւելի սրբապղծական ու խռովայոյզ ամպարշտութիւն կրնայ ըլլալ, քան կրօնաւորական ուխտերուն զօրութիւնն ուրանալը, եւ կրօնաւորները վանքերուն մէջ հաստատուն եւ անփոփոխ պահող սրբազան կապերը քակելը։ Միայն աս վարդապետութիւնը՝ Լուտերին ինչ տեսակ մարդ ըլլալը ցուցընելու բաւական է։ Ամէն մարդ գիտէ որ ապստամբութիւն հանող խաբեբաներուն ու չարագործներուն առաջին հնարքն ան է որ իրենց ետեւէն գացողներուն՝ ամէն բան ընելու թոյլ կու տան, եւ ասիկա թօշակի մը պէս կ'ըլլայ, որով ամէն տեսակ չարիք գործելու համար՝ ուզածնուն չափ բազմութիւն գլուխնին կը ժողվեն։ Ամէն տեղ ինչ խռովութիւն, ինչպիսի գայթակղութիւն, ո՞րչափ կռիւներ կ'ըլլան, թէ որ տեսնուելու ըլլայ որ մինչեւ հիմա իրենց քարոզութեամբն ու բարի օրինակներովը

Ալէանտրոս Լուտերին քանի մը գըրքերը մէկտեղ բերած էր, որոնց մէջ մոլորական տեղերը նշանակած ըլլալով՝ երբ որ ճառը խօսելու ատեն հարկ կ'ըլլար, գիրքը կը բանար ու մօտ եղողներուն մէկիկ մէկիկ կը ցուցընէր. եւ ասոնք իր խօսքերուն հաստատուն վկայութիւն կ'ըլլային։ Գէբէ Ա. Գլ. ԻԵ. Հատ. Ա. 97։

ժողովրդեան աստուածպաշտութիւնը պաշտողներն ու աւելցընողները՝ հիմա սանկ զգայութիւններու համաձայն վարդապետութիւններէ խաբուելով՝ մեծարելի զգեստներն մէկդի թող կու տան, երբեմն իրենց ձեռքովը չէն եղող եկեղեցիներէն կ'ելլեն, եւ անարժան ու պիղծ ամուսնութեամբ աշխարհք կը մտնեն։...

"Այսչափ վարդապետութեան վրայ բաւական է. հիմա իշխանութեան ու իրաւանց վրայ խօսինք։ Լուտեր որոշումը կ'ընէ որ քահանայապետը բոլոր եկեղեցւոյ գլխաւորութիւնը յափշըտակած իրեն առած է։ — Ի՞նչ կերպով. արդեօք Աղեքսանդրին գնդերո՞վը կամ Կեսարին զօրքերո՞վը։ Մարդիկ՝ որոնք բնութեամբ հրամայել կ'ուզեն եւ ամենեւին մէկու մը իշխանութեան տակ մնալ չեն ուզեր, եւ ամենուն ալ ախորժակներն ու սովորութիւնն իրարմէ տարբեր է, ի՞նչպէս աշխարհքիս ամէն կողմը իրարու հետ միաբանելով՝ յանձն առին որ պզտիկ երկրի մը տէր եղող Հռոմայ անզէն եպիսկոպոսը՝ Աստուծոյ փոխանորդ ճանչնան. ի՞նչպէս ուրիշ եպիսկոպոսները իրեն հնազանդութեան տակ մտան. ի՞նչպէս այնչափ թագաւորներ՝ որոնք իրարու թշնամի ալ էին, դէմ չդրին, հապա աս բանիս մէջ իրարու հետ համաձայնելով՝ անոր ոտքը խոնարհեցան. աս ամէն բաները կ'ըլլայի՞ն արդեօք թէ որ հին աւանդութիւնը իրենց չցուցընէր որ Քրիստոսի կամքն ու կարգադրութիւնն աս է։ Բայց աւելի խորունկ թափանցենք եւ դնենք որ Քրիստոս պատրաստ ըլլայ իր եկեղեցւոյն կարգադրութիւնը մեր կամացը համաձայն փոխելու, եւ աս իմաստուն ժողովքին յանձնէ որ քահանայապետը՝ ունեցած գլխաւորութենէն մերկացընէ։ Նայինք որ ասկից օգուտ մը յառաջ կու գայ. եւ երբ որ կը տեսնենք որ ասով ամենեւին շահ մը կամ օգուտ մը չ'ըլլար, ան ատեն կ'իմանանք որ Քրիստոս իր եկեղեցին անանկ կարգաւորեց՝ ինչպէս որ հաւատացելոց նաեւ երկրաւոր երջանկութեան յարմար էր։ Կ'աղաչեմ սանկ երեւելի նիւթը աղէկ մտադրութեամբ մտիկ ըրէք։ Երբ որ քահանայապետին գլխաւորութիւնը վերցուելու ըլլայ, եկեղեցին ի՞նչպէս պիտի կառավարուի։ Ամէն մէկ եպիսկոպոս իր թեմին մէջ ինքնագլուխ տէ՞ր պիտ'որ ըլլայ։ Թէ որ այսպէս ըլլայ նէ՝ մէկ բռնաւորութիւն վերցընենք ըսելու ատեն՝ անթիւ անհամար բռնաւորութիւններ կը դնենք։ Ինչպէս որ ըլլայ նէ՝ կրնայ յուսացուիլ որ մի միայն քահանայապետը գրեթէ միշտ անանկ մէկն ընտրուի, որն որ իմաստութեամբը, բարութեամբը, փորձառութեամբը, եւ թէ որ ասոնք չունենալու ալ ըլլայ՝ իր պաշտօնեաներուն գործակցութեամբը կամ մարդկային պատուոյ համար՝ Քրիստոսի հօտն աղէկ կառա-

վարէ, կամ գտնէ իր կառավարութիւնը հանդուրժելի ըլլայ։ Բայց ո՛վ կրնայ աս բանս այնչափ անթիւ ու անհամար փոքր եպիսկոպոսներէն յուսալ, որոնք չէ թէ կարդինալներու ժողովքին մէջէն եւ անոնց ձեռքը կ'ընտրուին, հապա անանկ մարդիկներու մէջէն՝ որոնք քիչ եկամուտքով մը պզտիկ երկիր մը քաշուելու գոհ կ'ըլլան, եւ ընտրողներն ալ նոյն պզտիկ երկրին քանի մը քահանաներն են։ Եկեղեցւոյ քահանայապետութիւնը այնչափ ազատ առաջնորդներու բաժնել տալը՝ ուրիշ բան ըսել չէ, բայց եթէ ամէն մէկ պզտիկ սեպուհն իր առանձին կալուածին կամ երկրին վրայ ազատ եւ ինքնիշխան աշխարհական տէր ըսել։

"Պիտի ըսէք որ եպիսկոպոսները ժողովոյ իշխանութեան տակ կ'ըլլան։ Ես ալ կը հարցընեմ. Աս ժողովքը միշտ ժողվուած պիտի մնայ. այս ինքն արդեօք եպիսկոպոսները միշտ իրենց եկեղեցիներէն հեռո՞ւ պիտի կենան։ Թէ որ ըսուելու ըլլայ որ Չէ, ան ատեն կը հարցընեմ. Ժողովքը չժողովուած ատեն պատահած դժուարութիւններուն կամ խնդիրներուն համար որո՞ւն պիտի դիմուի։ Նոյն ժողովքը որո՞ւն հրամանաւը պիտի ժողվուի, Երբ, ի՞նչ կերպով. Ժողովքին մէջ գահերէց ո՞վ պիտ'որ ըլլայ։ Աս համառօտ հարցմունքներէն ամէն մարդ դիւրաւ կրնայ իմանալ թէ ո՛րչափ խառնակութիւն, ո՛րչափ շփոթութիւն, ո՛րչափ հակառակութիւններ բոլոր եկեղեցին տակն ու վրայ կ'ընէին։ . . . Դարձեալ թէ որ ամէն մէկ հասարակութիւն իր մոլորական եպիսկոպոսին՝ իբրեւ Ս. Գրոց համաձայն՝ իրեն առջեւը դրածին հաւտալու ըլլար, ո՛րչափ հակառակութիւններ չէին ելլեր օրինաց, ծէսերուն եւ մինչեւ հաւատոյ բաներուն վրայ։ Ստուգիւ անկէ վերջը եկեղեցին չէր կրնար եկեղեցի, այս ինքն ժողով կոչուիլ, երբ որ այնչափ անդամներու կը բաժնուէր ու զինքն առաջնորդող եւ ուղղիչ ոգիէ մը միութիւն չէր ընդունէր։ Ասկից ալ զատ՝ երբ որ ամէն եպիսկոպոս իր թեմին մէջ ազատ ու ինքնիշխան ըլլար նէ, ան ատեն ամէն մէկ աւագերէց ալ՝ անկից օրինակ առնելով՝ եպիսկոպոսին իշխանութիւնը կ'ուզէր իրեն սեպհականել ու ինքնիշխան եւ անկախ ըլլալ, նոյնպէս ամէն մէկ քահանայ՝ իր աւագերէցին իշխանութենէն կ'ուզէր ազատ ու անկախ ըլլալ, որով իրօք ան Բաբիլոնը կը ծագէր, որն որ Լուտեր ամբարշտութեամբ Հռոմ կը դնէ։ . . .

"Արդ միութեան ու կառավարութեան համար եկեղեցւոյ մէջ մինակ մէկ գլխաւոր գլուխ ու կառավար մը հարկաւոր ըլլալը ցուցուելէն ետքը՝ ինք իրմէ կը հետեւի թէ հարկ է որ աս գլխաւոր անձը ուրիշ իշխանի մը տէրութեան կամ երկրին մէջ

չընտակի, հապա ինչ իրեն տէրութիւն ու երկիր ունենայ, իրեն առանձին արքունիք ու պաշտօնեաներ ունենայ. որպէս զի կարող ըլլայ առանց աչառութեան ու կողմնակալութեան ամենուն հայր ըլլալ։ Իսկ ասոնց համար հարկաւոր եղած ծախքերն ո՞վ պիտ՚որ ընէ։ Ամէն քաղաք իր քահանան կը պահպանէ, ամէն թեմ՝ իր եպիսկոպոսը, ամէն ազգ՝ իր տէրը, ամէն տէրութիւն իր իշխանը, եւ շատ տէրութիւններ ու թագաւորութիւններ մէկտեղ՝ իրենց թագաւորը կամ կայսրը։... Ուրեմն ինչո՞ւ բոլոր քրիստոնեայք իրենց գլուխն ու հայրը պիտի չպահեն„ 4։... •

Ալէանդրոս աս կերպով երկայն խօսելէն ետեւ՝ ճառը լմնցուց ըսելով որ Աս չարիքներն արմատէն խլելու համար ուրիշ

4. Աս հատուածը գրածնիս՝ Ալէանդրոսին ճառին միայն քանի մը հատուածներն են։ Բայց Բալլավիչինին (Գիրք Ա. Գլ. ԻԷ. Հատ. Ա. 98.— 108.) ընդարձակ կերպով մը ամբողջ կը դնէ, եւ կը ցուցնէ որ ինք աս ճառը Վատիկանեան դրքատան մէջ եղող գրքէ մը առած է. բայց "Որպէս զի, կ'ըսէ, անշունչ արձանի մը պէս չըլլայ, հապա կենդանի ձեւով, ուղղակի Ալէանդրոսին բերանը կը դնեմ„. այս ինքն թէ գրքին մէջ պատմութեան պէս գտնուածը՝ ինք ճառի պէս ամբողջ ի մէջ կը բերէ, իբրեւ թէ Ալէանդրոսն ըստ ամենայնի նոյն բառերով, նոյն կարգաւ եւ նոյն ձեւով խօսած ըլլայ։ Ասոր ստուգութիւնը շատ բողոքող մատենագիրներ կը հաստատեն։ Տես Միշել տ'Օպինէ, Հատ. Ա. 462. Ծանօթ։ Բլոնտ, Գիրք Գ. Հատ. Ա. 389։ Մէնցլ, Հատ. Ա. Գլ. Բ. 88։ Աս վերջին մատենագիրը կը ցուցնէ որ Ալէանդրոսյ աս ճառին մէջ "Մանրամասն ցուցուց կամ հաստատեց (beweisen, démontrer) որ Լութեր՝ իրրք եկեղեցիէն դատապարտուած նախադասութիւններ կը վարդապետէ, ...քրիստոնեաներն օրինաց հնազանդութենէն բոլորովին ազատ կը կացուցանէ...„։ — Ի վերայ այսր ամենայնի դեռ անանկ բողոքող մատենագիրներ կը գտնուին, որոնք Սեքենտորֆին հետեւելով՝ կը ցուցնեն որ աս ճառը Ալէանդրոսյ ժողովքին մէջ խօսած չէ, եւ Բալլավիչինի ալ Վատիկանեան դրքատան մէջ եղող գրքէ մը առած չէ. հապա ինք իրմէ մակաբերելով թէ Ալէանդրոսյ նոյն առթին մէջ ինչ կրնար խօսիլ, բոլոր իր գլխէն չինած է։ Թէպէտ եւ աս ըսածնին ամենեւին կերպով մը չեն կրնար հաստատել, եւ արդէն վերը յիշուած բողոքող մատենագիրներն ալ աս բանս չեն ընդունիր, եւ Միշել տ'Օպինէ յայտնապէս կ'ըսէ որ "Ասիկայ (Բալլավիչինիին ըսածը) բոլորովին մերժելը՝ կողմնակալութիւն կ'ըլլար„. Ի վերայ այսր ամենայնի ենթադրենք որ այնպէս ըլլայ. ասով իրենց ի՞նչ օգուտ կ'ըլլայ. Ճառին մէջ եղած խօսքերուն ճշմարտութիւնը ասով կը նուազի՞ արդեօք. իրենց վարդապետը միակերպ չէ՞ խոստովանակիր թէ՛ Ալէանդրոսյ խօսած ըլլայ, թէ՛ Բալլավիչինին չինած ըլլայ։

Բայց Ռոսգոյ (Գլ. ԺԹ. Հատ. Գ. 27, 28.) եւ Միշել տ'Օպինէ (Հատ. Ա. 467, 468.) Լութերը ուրիշ կերպով մը կը ջանան ջատագովել։ Թէ որ, կ'ըսեն, Լութեր կամ իր նախանձաւոր ու իմաստուն աշակերտներէն մէկը ժողովքին մէջ գտնուելով՝ Ալէանդրոսին ամբաստանութիւններուն պատասխան տուած ըլլային, իր ճառին՝ ունկնդիրներուն վրայ ըրած ազդեցութիւնը շատ կը նուազէր։ Ստուգիւ զարմանալի՜ ջատագովութիւն։ Թէ որ նոյն ատենը ժողովքին մէջ անանկ մէկը չգտնուեցաւ նէ, (որն որ ստոյգ չէ, վասն զի ժողովքին մէջ իր աշակերտներէն ու կողմնակիցներէն շատ մարդ կը գտնուէր.) արդեօք ետքէն ալ նոյն գործքը կատարել կրցող մէկը չգտնուեցա՞ւ. ինչո՞ւ գոնէ իրենք Լութերին մոլորութիւնները չեն արդարացըներ ու Ալէանդրոսին ամբաստանութիւններէն չեն սրբեր։

հնարքը չկայ, բայց եթէ աս որ կայսրը աւագաժողովին հաւանութեամբ գլուխ Լուսեր տէրութենէն տարագիր ընէ։ — Ժողովքին մէջ ըլլողներէն շատերը Աղեքսանդրոյին խօսածներուն վրայ համոզուելով, ու Լուսերին ամպարշտութիւններէն եւ անոնցմէ ծագած ու ծագելու չարիքներէն սոսկալով՝ կ'ուզէին որ ատենախօսին խնդրածին պէս՝ կայսեր վճռովը Լուսեր տէրութենէն տարագիր ըլլայ։ Բայց Լուսերին կողմն ըլլող քանի մը իշխաններ խնդրեցին որ անիկա ժողովքը կանչուի եւ իրեն հարցուի որ "Արդեօք ան մեր ու Նախնեաց Ս. հաւատքին դէմ եղող կարծիքները կ'ուզէ պաշտպանել՝ չէ նէ ետ կը կանչէ։ Թէ որ ետ կանչելու ըլլայ նէ, լսին, ան ատեն ուրիշ բաներու վրայ ալ լսուի ու պատշաճ սեպուածն որոշուի։ Իսկ թէ որ քրիստոնէական եկեղեցւոյ ու մեր Ս. հաւատքին դէմ եղող կարծիքներուն կամ բոլորին կամ մէկ քանի մասին մէջ... յամառած կենալու ըլլայ, ան ատեն բոլոր կայսրընտիրներն ու իշխանները... մեծափառ կայսեր հետ մէկտեղ՝ իրենց հարց ու Նախնեաց հաւատքին մէջ... առանց վիճմանց հաստատուն մնան, եւ նոյն հաւատքը հաստատուն պահելու ջանան,, [5]։ Թէպէտ Աղեքսանդրոյ շատ ջանաց որ կայսրը աս բանիս չհաւանի [6], ի վերայ այսր ամենայնի կայսրը՝ աւագանւոյն խնդիրքին զիջաւ, կարծելով որ աս

5. Այսպէս բառ առ բառ կը գտնուի ի Գործս Լութ. ֆերմ. Հատ. Ա. 481։ — Կայսրը դեռ Վորմս չհասած՝ կայսրընտրին հրաման խաւրած էր որ Լուսերը մէկտեղ ժողովք բերէ. բայց կայսրընտիրը աս բանը չուզելով՝ կայսրմէն խնդրած էր որ հրամանը ետ առնէ. եւ արդէն ինքնակալը նոյն միջոցին իմանալով որ Լուսերին՝ մտածելու եւ խելքը գլուխը բերելու համար տրուած ժամանակը լմնցած եւ որոշակի նզովքի տակ ինկած էր, ինք իրմէ կայսրընտրին նորէն հրաման խաւրած էր որ մէկտեղ չբերէ։ Սակայն եւ այնպէս՝ կայսրընտիրը նոյն միջոցներուն թղթով մը Լուսերին հարցուցած էր որ արդեօք առաջադրովը գալ յանձն կ'առնէ։ Լուսեր ալ իրեն պատասխան տուած էր որ Կանչուելու ըլլամ նէ, թէպէտ հիւանդ ալ ըլլամ, կու գամ։ Կայսրընտիրը Վորմս հասնելէն ետեւ Լուսերին նորէն հարցուց։ Լուսեր աս երկրորդ անգամ ալ պատասխան տուաւ որ Կ'երթամ. միայն վրան աւելցուց որ Երթալու համար պէտք է որ ինծի ապահովութեան թուղթ տրուի։ Ուստի եւ աս կողմանէ Լուսերին կողմնակիցներն ապահով էին որ ինք ժողովք կու գայ։ Տես ի Գործս Լութ. ֆերմ. Հատ. Ա. 480։ Սեքէնտորֆ, Գիրք Ա. Հատ. Ղ. 147։ Բլանք, Գիրք Գ. Հատ. Ա. 377. — 382։ Ռէֆեւ, Գիրք Ա. Գլ. Ե. 181, 182։ Կոստոփոս Ֆէյեր, Գլ. ԺԱ. 186. — 191։

6. "Աղեքսանդրոյ վախցածը որ, կ'ըսէ Բալլաւիչինի, Լուսերին հետ ժողովքին մէջ հրապարակաւ վիճաբանութիւն կ'ըլլայ, որուն Լուսեր շատ կը բաղձար իր լեզուանութեան ու արտասանութեան եւ ունկնդիրներուն ագիտութեան վրայ վստահանալով։ Անոր համար (Աղեքսանդրոյ) դէմ դրաւ, ըսելով որ պէտք չէ նորէն վէճի ու քննութեան տակ ձգել ան դատաստանը՝ որուն վրայ քահանայապետը, կրօնական նիւթերու մէջ գերագոյն դատաւորը, արդէն վճիռ տուած էր։ Բայց աս չըլլայ ալ նէ, ըսաւ, ի վերայ այսր ամենայնի աւագաժողովը չէկրնար աս նիւթին մէջ դատաւոր ըլլալ. որովհետեւ աս բանը ամենեւին աշխարհականներու դատաստանին տակ չ'իյնար,, Գիրք Ա. Գլ. ԻԶ. Հատ. Ա. 108։

փողքը զիջումն ընելով՝ կրնայ հակառակորդները շահիլ, եւ վախնալով որ եթէ դէմ դնելու ըլլայ նէ՝ գուցէ չարիքն աւելի կը մեծնայ[7]. միայն թէ յայտնապէս ըսաւ որ Լուտերը ժողովք կանչելը՝ իր վարդապետութիւնները քննելու համար չէ, հապա առջեւը միայն մէկ հարցում դնելու համար, այս ինքն թէ արդեօք իր վարդապետութիւնները ետ կը կանչէ՞, թէ չէ[8]:

Այս որոշումն ըլլալուն պէս՝ Գասպար Շդուրմ կայսեր պատգամաբերը Վիդդենպերկ խաւրուեցաւ, որ Լուտերն առնէ Վորմս բերէ: Կայսրը Լուտերին համար ըստ սովորութեան՝ պատուաւոր կերպով գրուած ապահովութեան թուղթ տուաւ, որով կը խոստանար որ իրեն ամենեւին վնաս մը չըհասնիր. Նոյնպէս Փրեդերիկոս կայսրընտիրը՝ իր ու եղբօրը Յովհաննէս դքսին անուամբը, ու Գէորգ դուքսը զատ զատ ապահովութեան թղթեր տուին, որոնց մէջ իրենց հպատակներուն կը հրամայէին որ Լուտերին թէ Վորմս գալու եւ թէ ետ դառնալու ատեն ամենեւին արգելք մը չըդրուի ու վնաս չըլլայ[9]:

Պատգամաբերին Վիդդենպերկ հասնելէն մէկ երկու օր վերջը Լուտեր՝ իր ընկերներէն ու սիրելի եւ հաւատարիմ աշակերտներէն քանի մը հոգի հետը մէկտեղ առած՝ ճամբայ ելաւ: Շդուրմ ձի հեծած անոնց առջեւէն կ'երթար: — Լուտերին ան ատեն ինչ մտքի վրայ ըլլալը՝ ճամբայ ելլելէն յառաջ առ Սփալադին գրած մէկ թղթէն կ'իմանանք: Սփալադին իրեն նամակ մը գրած ու կայսրընտրին հրամանաւը առջեւը իր մոլորութիւններէն քանի մը բան դրած էր, որոնք, կ'ըսէր, խաղաղութեան համար կրնաս ետ կանչել: Արդ Լուտեր՝ առ կայսրընտիրը գրելէն վերջը որ "Պատրաստ եմ ամենայն խոնարհութեամբ Հռոմայ եկեղեցին յարգելու, եւ ամենեւին ոչ երկինքը եւ ոչ երկրի վրայ իրմէ վեր բան մը չըռնելու, բաց Աստուծմէ եւ իր խօսքէն, եւ անոր համար ալ սիրով ետ կը կանչեմ ան ատեն բաները՝ որոնց մէջ մոլորելս ինծի կը ցուցուի"[10], Սփալադինին այսպէս կը գրէ. "Սիրելի Սփալադին. Ընդունեցայ

7. Ռիֆէլ, Գիրք Ա. Գլ. Ժ. 199: —Նոյն մատենագիրը կը ցուցնէ որ կայսրն աս բանս ընելով՝ եկեղեցւոյ ու քահանայապետին իրաւանց դէմ չըգործեց. ինչու որ, ինչպէս ետքը ժողովքին վճռոյն մէջ կը ցուցնէ, Լուտերը՝ միայն ան վախճանաւ բերել տուաւ, "որպէս զի հակառակութեան պատճառանքը վերցընէ, որովհետեւ շատերը կ'ըսէին որ Լուտերին անուամբը տարածուած գրքերը՝ իրենը չէն". եւ ան ալ կ'աւելցընէ կայսրը որ ատով չէինք ուզեր ամենեւին "իր դատը քննել կամ վրան դատաստան ընել, որն որ առանց տարակուսի՝ Հռոմէական քահանայապետին եւ առաքելական Գահին գործքն է":

8. Բլանք, Գիրք Գ. Հատ. Ա. 391: Ռատգոյ, Գլ. ԺԹ. Հատ. Գ. 28, 29:

9. Աս գրուածքները տես ի Գործս Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 485. Բ. — 487:

10. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 481. Բ:

ան յօդուածները՝ որոնք որ (կ՚ըսես թէ) ես կանչելու եմ․․․։ Բայց ամենեւին մի՛ կարծեր որ բան մը նոր կանգնեմ․ որովհետեւ կը տեսնեմ որ պապականները ուրիշ պատճառի համար ես կանչելս չեն ուզեր, բայց եթէ անոր համար որ․․․ ես եկեղեցւոյ անկարգութիւններուն ու սովորութիւններուն դէմ գրեցի։ Ուստի եւ Կարոլոս կայսեր պատասխան կու տամ որ եթէ միայն ես կանչելու համար զիս կը հրաւիրէ նէ՝ չեմ գար․ ինչու որ․․․ եթէ ես կանչել ուզէի նէ՝ հոս ալ կրնայի ես կանչել։ Իսկ թէ որ կայսրը զիս անոր համար կը կանչէ որ մեռցընել տայ,․․․ դէմ չեմ կենար ու գալու պատրաստ եմ։ Ամենեւին չեմ փախչիր ու Քրիստոսի խօսքը վտանգի մէջ չեմ ձգեր․ հապա մինչեւ ցմահ կ՚ուզեմ խոստովանիլ, միայն թէ Քրիստոս ինծի օգնէ։ Գիտեմ որ արեան ծարուած շները, այս ինքն պապականները՝ զիս չմեռցուցած պիտի չհանգչին„ [11]։․․․ Դարձեալ ուրիշ մէկու մը այսպէս կը գրէ․ "Վորմսէն կը լսես թէ ինչպէս ես կանչեցի։ Աս պիտ՚որ ըլլայ ես կանչելս․ Իսկզբան պապը՝ Քրիստոսի փոխանորդ կ՚անուանէի, հիմա խօսքս ետ կ՚առնեմ ու կ՚ըսեմ որ պապը՝ Քրիստոսի թշնամին է եւ սատանայէն փոխանորդը„ [12]։

Մ՚որդ այսպէս ընելիքը մտքին մէջ հաստատած՝ ճամբայ ելաւ Լուտեր։ Էրֆուրդ հասած ատեն՝ գնաց Օգոստինեանց վանքն իջաւ, ուր որ նորընծայութեան ժամանակն անցուցած էր։ Եւ թէպէտ կայսրը սաստիկ արգելած էր որ ճամբորդութեան ատեն ամենեւին քարոզ չտայ, ի վերայ այսր ամենայնի Լուտեր աս հրամանը բանի տեղ չդնելով՝ կիրակի օրը հոն եկեղեցւոյ մէջ քարոզ տուաւ [13], ու ետքը նոյն քարոզը տպել տալով՝ ամէն կողմ տարածեց։ Քարոզ տուած ատեն՝ եկեղեցին սաստիկ շատ մարդիկ ժողվուած էին, որոնք առտուանց կանուխ եկած գիզուած էին, եւ հետաքրքրութեամբ կը սպասէին տեսնելու եւ լսելու ան մարդը՝ որուն անունը երեք տարիէ վեր ամենուն բերանն ինկած էր։ Լուտեր քարոզին մէջ բարեգործութեանց, մարդկան աւանդութեանց, կրօնաւորաց կարգերուն դէմ շատ բաներ խօսելէն զատ՝ ուղղափառ քահանայից ու ժառանգաւորաց դէմ ալ երկայն խօսեցաւ [14]։

11․ Նոյն տեղը, 482։ Աս թուղթը Մարտի 19ին գրուած է։

12․ Աւ․ Օտենի, Հատ․ Ա․ Գլ․ ԺԹ․ 237։ Անանուն մէկու մը՝ Մարտի 24ին։

13․ "Նոյն (Էրֆուրդ) քաղաքը եւ ուրիշ տեղեր ժողովրդեան առջեւը ճառեր խօսեցաւ․ որովհետեւ հետը գտնուող պատգամաւորները՝ թէպէտ եւ պատուէր ունէր որ ճամբան իրեն քարոզ տալ չտայ, ի վերայ այսր ամենայնի առջք կը գոցէր„։ Ռոսքոյ, Գլ․ ԺԹ․ Հատ․ Դ․ 30։

14․ Լուտերին աս գրգռիչ խօսքերը շուտ մը պտուղներն բերին։ Քիչ մը ետքը ժողովրդեան մէջէն անպիտան մարդիկ քաղքին ուսանողներուն հետ մէկտեղ միանալով՝ գիշերով կանոնիկոս քահանայից տներուն վրայ յարձակեցան, շատ տակ ընելու բաները թափեցին, Ջարդած կահերը ըստ մեծի մասին

Մնկից ճամբորդութիւնը յառաջ տանելով՝ Ապրիլ 16ին Վորմս հասաւ [15] : Քաղքին մէջէն իրեն կողմն ըլլողներէն շատերը եւ ուրիշ խել մը հետաքրքիր մարդիկներ առջեւն ելան, եւ ուրախութեամբ առին զինքը քաղաքը խօթեցին եւ Լուտեր գնաց Հռոդացի ասպետներուն տունը բնակեցաւ : Երկրորդ օրը աւագաժողովին կողմանէ երկու հոգի եկան, եւ ըսին որ նոյն օրը կէսօրէն ետքը ժամը չորսին ժողովքը գայ : Լուտեր իրենց աս պատասխանը տուաւ. Աստուծոյ կամքն ըլլայ, հրամանին կը հնազանդիմ. ետքը ծնկան վրայ իջաւ աղօթք ըրաւ :

Երբ որ որոշուած ժամանակն եկաւ նէ, զինքը հրաւիրող երկու հոգին նորէն եկան, եւ առին ժողով տարին, հրամայելով որ միայն իրեն հարցուած բաներուն պատասխան տայ եւ ամենեւին ուրիշ բան չխօսի : Լուտեր ժողովքին մէջ մտածին պէս՝ Տրիերի արքեպիսկոպոսին դպրապետը Էք (Յոհ. Էք՝ Ինկոլշդադի աստուածաբանը չէ.) քովն եկաւ ու ըսաւ իրեն նախ լատիներէն ետքը գերմաներէն. Կայսրը քեզի երկու բան կը հարցընէ. նախ՝ արդեօք քու անուամբդ չորս կողմը տարածուած գրքերը դո՞ւն գրած ես. եւ երկրորդ՝ անոնց մէջ եղած վարդապետութիւններուն վրայ հաստատուն կը կենա՞ս, չէ նէ ետ կը կանչես : Լուտեր պատասխան տալու չսկսած՝ Հերոնիմոս Շուրֆ՝ իրաւագիտութեան վարդապետը, որն որ Վիդդենպերկէն Լուտերին հետ մէկտեղ եկած էր, եւ հոն ալ քովը կը կենար, խնդրեց որ ան յիշած գրքերուն անունները ըսէ : Էք ալ բոլոր գրքերուն անունները կարդաց, որոնք թղթի մը վրայ նշանակած էր : Ան ատեն Լուտեր լատիներէն եւ գերմաներէն պատասխան տուաւ թէ Կը խոստովանիմ որ բոլոր ըսած գրքերդ իմս են : Բայց երբ որ երկրորդ խնդրոյն եկաւ նէ, "Կարծես թէ, կ'ըսէ Մենցլ [16], ան վստահութիւնը՝ որով եկած էր, զին-

պատուհաններէն վար նետեցին, եւ անոնց կրակ տուին այրեցին : Ասիկա Լուտերին քարոզութիւններէն ծագած չարիքներուն գրեթէ երախայրիք մ'եղաւ : Նոյն դէպքը՝ ըստ մասին բոլորովին մասնաւորութիւններ տանելով՝ տեղն ի տեղը կը պատմէ Ռուլենպերկ, Գրլ. Զ. Համ. Բ :

15. Ասկէ մինչեւ աս գլխոյն վերջը գրածներս՝ բոլոր հետեւի գրուածքներէն առած ենք : Լութերի Գերմ. Գործոց ԺԷ Հատոր Ալդենպուրկի տպագրութեան, Հատ. Ա. 487.—496 : Մելանխթոն, Լութերի պատմութիւն Վորմսի, Եղ 29.—50 : Մաթեզիոս, Ճառ Գ. 22.—28 : Սպալադին. Գիրք Գ. 32.—35 : Սեքենդորֆ, Գիրք Ա. Հատ Խ. — Հատ ԽԹ : — Եւ Ռայնալդի, Գրլ. Զ. Համ. Գ. Դ. — Ռէֆիւ, Գիրք Ա. Գլ. Ե. 201.—210, որոնք ըստ մեծի մասին զանազան կէտ բողոքող մատենագիրներէ առած են : Ասիկա հասարակ գիտելի բանական սեպելով՝ ամէն մէկ մասնաւոր հաստատածին տակը տեղը չենք նշանակեր :

16. Համ. Ա. Գլ. Բ. 92 : — "Կ'երեւայ որ, կ'ըսէ Լեւոն, համարձակութիւնը զինքն այլայլած, ընդունած այցելութիւնները զինքը յոգնեցուցած ու միտքը ցրուած, եւ վերջապէս իշխանաց բազմութիւնը վրան մեծ ազդեցութիւն ըրած էր. որով քիչ մը ատեն իր վստահութիւնն ու հաստատութիւնը կորսնցուց, եւ մտածելու ժամանակ ուզեց" : Տես Գ. Հատ Ա. Գլ. Ա. 103 :

քը Թող տուաւ,,[17]. ուստի եւ պատասխանեց թէ Աստոր պատասխանը հիմա շուտ մը չեմ կրնար տալ. հապա պէտք է որ վրան աղէկ մը մտածեմ, որպէս զի չըլլայ որ ասանկ մեծ ու դժուարին նիւթի մէջ չափէն աւելի կամ պակաս խօսիմ:

Լուտեր աս խօսքն ըսածուն պէս՝ լսողները սկսան շշնջել ու տրտնջել, մանաւանդ անոնք՝ որոնք կը յուսային ու մտքերնուն մէջ հաստատութեամբ դրած էին թէ Հոգին սուրբ շուտ մը անոր միտքը պիտի լուսաւորէ, եւ ժողովք մտած ատեն՝ զինքը կը քաջալերէին Քրիստոսի խօսքն ըսելով թէ Մի հոգար ոչ ինչ պիտի խօսիս, վասն զի խօսելու ատեն՝ ինչ ըսելիքդ քեզի իմաց կ'ըլլայ[18]: Իրաւունք ալ ունէին տրտնջելու. ինչու որ աս Լուտերի տուած պատասխանը, կ'ըսէ Մեմպուր[19], ամենեւին չէր համաձայներ այն մարգարէութեան Հոգւոյն հետ, որմէ ինքը զինքը լուսաւորուած կը կարծէր, եւ անոր համար ալ Սփալատինին գրած էր. “Ես ի յիս Աստուծոյ ազդեցութիւնը կը զգամ. Հոգին սուրբ զիս ստացած է, եւ անիկա է որ զիս կը վարէ,,[20]: Աս խօսքերէն յայտնի կ'իմացուի թէ Լուտեր այնպէս կը ձեւացըներ որ բոլոր ըսածները Հոգւով սրբով լուսաւորուած՝ կ'ըսէ, եւ իր աշակերտներէն շատերն ալ մտքերնուն մէջ այսպէս դրած էին: Եւ որովհետեւ հիմա մտածելու ժամանակ ուզելովը այնպէս կ'իմացուէր որ իր վարդապետութիւններուն վրայ բոլորովին ապահով չէ, եւ կարելի է որ քանի մը բան ետ կանչէ, անոր համար լսողներուն վրայ գէշ ազդեցութիւն ըրաւ[21].

17. Լուտեր ճամբայ չելած՝ ան աստիճանի վստահութիւն ու հաստատութիւն կը ցուցըներ, մինչեւ աս խօսքն ալ ըսաւ. “Թէպէտ եւ Վորմսի մէջ այնչափ սատանայ ըլլար, որչափ որ յարկերուն վրայ կղմինտր կայ, ի վերայ այսր ամենայնի հոն՝ երթալէն ետ չէի քաշուէր,,: Մէլանխթոն, Կե 20: Մաթեսիոս, Ճառ Գ. 23: Բլանք, Գիրք Գ. Հատ. Ա. 397: Տը Վերդ, Հատ. Բ. 139:

18. Ռոսոյ, Գլ. ԺԹ. Հատ. Դ. 31, 32: Կուստաւ Ֆիցեր, Գլ. ԺԲ. 212:

19. Գիրք Ա. 52:

20. Առ Օտենի, Հատ. Ա. Գլ. ԺԹ. 245:

21. Օտէն, վերը յիշուած տեղը: — Սեքէնտորֆ (Գիրք Ա. Հատ. ՂԴ. 153.) եւ ուրիշ բողոքող մատենագիրներ, որոնց մէջ է նաեւ Ռոսոյ (Գլ. ԺԹ. Հատ. Դ. 32.) իրենց վարդապետին աս վարմունքն արդարացընելու համար կը ջանացեն որ Լուտեր երբեք այնպէս համարած չունէր մը Հոգւով սրբով լուսաւորուած, կամ թէ երկնային յայտնութիւններ ունեցած ըլլայ: Մենք անոր վրայ չենք ուզեր պնդել որ Լուտեր աս համարումն ունեցած է. բայց ամենեւին տարակոյս չկայ որ ուրիշներուն շատ անգամ հաւտացընել ուզած է: Վերը գրուած խօսքէն զատ՝ որն որ մինչեւ հիմա իր նամակներուն մէջ կը կենայ, իր գրուածոց մէջ անթիւ անհամար խօսքեր կան, որոնք կը ցուցընեն թէ Լուտեր միշտ այնպէս կը ձեւացըներ որ Հոգւով սրբով լուսաւորուած է, եւ իր վարդապետութիւնները երկնային յայտնութեամբ առնուած է. որոնց մէջէն մէկ քանին քիչ մը ետքը (Բ. Գրքին Ա. Գլխոյն մէջ) պիտի տեսնենք: Եւ նոյն խօսքերուն բուն միտքը մեր իմացածն ըլլալը՝ այնչափ յայտնի է որ Լուտերի Գործոց զանազան հին տպագրութիւններուն մէջ մանաւանդ պապէս լուսանցքին վրայ կը նշանա-

ուղղափառները վրան ունեցած փոքր համարումն ալ բոլորովին կորսնցուցին, իսկ իր կողմնակիցներուն սիրտը շատ նեղացաւ:

Աւագանին աս բանին վրայ մէջերնին քիչ մը մտածելէն ետեւ՝ Էք նորէն Լուտերին քովն եկաւ եւ ըսաւ. Դուն յառաջագոյն իմացած էիր որ կայսրը զքեզ ինչ պատճառաւ հոս կը կանչէ, եւ տալու պատասխանիդ վրայ մտածելու բաւական ատեն ունէիր, անոր համար ալ խնդիրդ կրնար մերժուիլ. ի վերայ այսր ամենայնի կայսրը իր բարերար խնամքովը կը զիջանի ու մինչեւ վաղը քեզի ժամանակ կու տայ: Արդ պատրաստ եղիր որ վաղը աս ատեն նորէն ժողովոյն առջեւը գաս պատասխան տաս, բայց գրով չէ՝ հապա բերնով: Եւ աս ըսելով դուրս հանեց:

Երկրորդ օրը (Ապրիլի 18ին) Լուտեր նորէն ժողովքը կանչուեցաւ, եւ Էք իրեն այսպէս խօսեցաւ. Որովհետեւ երէկ կայսեր քեզի ըրած հարցման պատասխան տալ չուզեցիր, եւ ինքը քեզի օր մը ժամանակ շնորհեց, (թէպէտ եւ կրնար աս շնորհքը չընել, ինչու որ ամէն մարդ պատրաստ պիտ՚որ ըլլայ իր հաւատքին վրայ պատասխան տալու, մանաւանդ դուն որ աստուածաբան ես՝ հարկաւորութիւն չունէիր ըսելիքիդ վրայ մտածելու.) արդ՝ այսօր ի՞նչ պատասխան կու տաս. գրքերուդ մէջ գտնուած վարդապետութիւնները կը պաշտպանե՞ս՝ թէ չէ: — Աս խօսքին Լուտեր նախ գերմաներէն ու ետքը լատիներէն պատասխան տալով՝ փոքր յառաջաբանութենէ մը ետեւ այսպէս խօսեցաւ. Իմ գրուածներս երեք կարգ կրնան բաժնուիլ: Առաջին կարգինները՝ քանի մը բարեպաշտական գրքեր են, որոնց մէջ հաւատոյ ու բարուց վերաբերեալ նիւթերու վրայ պարզ ու յայտնի կերպով կը խօսիմ, եւ ասոնց վրայ պէտք է որ նոյն իսկ հակառակորդներս ալ աղէկ վկայութիւն տան. արդ ասոնք

կեն: Եէնայի տպագրութեան մէջ (որն որ Լուտերին մահուընէ 9—10 տարի վերջը հրատարակուած է) նոյն խօսքերէն մէկուն սկիզբն այսպէս գրուած է. "Ասիկա սքանչելի գրուածք մըն է, որուն մէջ սուրբ այրն Աստուծոյ Մ. Լուտեր վարդապետը, Ճշմարիտ երրորդ ու վերջին Եղիան, յայտնի խօսքերով կը զրուցէ որ էր Վարդապետութեան մարդկեիներին ընդդէմ չէ, հապա Երկնքին Ցիսուսի Քրիստոսի յետեւը: Գործք Լուտ. Հերմ. Հատ. Բ. 56. Բ: — Ինք Սեքենտորֆ (Գիրք Ա. Հատ. Գլ. 168.) Լուտերին առ Մելանքթոն գրած մէկ թուղթը բերելով՝ կ՚ըսէ թէ Լուտեր գրեց որ "Թէպէտ եւ կորուսիմ (մեռնիմ) ալ նէ՝ աւետարանը կորուստ մը չ՚ըներ,,. եւ վրան կ՚աւելցընէ թէ որովհետեւ "Կը յուսար որ Փիլիպպոսը (Մելանքթոնը) Եղիսէ պիտ՚որ ըլլար, ու Եղիայէն (Լուտերէն) պիտի յաջորդէր,,: Որմէ յայտնապէս կը տեսնուի որ Լուտեր ինքը զինքը Եղիայի տեղ կը դնէր: Դարձեալ Լուտեր ինքը զինքը Մովսէսի տեղ կը դնէր, եւ Ցուստոսին կը գրէր թէ Աստուծոյ կ՚աղաչեմ որ իմ հոգիս քեզի ալ տայ. դուն ալ, կ՚ըսէր, Ահարոն եղիր, եւ իմ տեղս խօսէ ու գործէ: Ա— Ցը Անդրէ, Հատ. Բ. 19: Ցեռ Նախ Ա. Գրքին Գ. Գլխոյն 20 Ծանօթ:

Հետեւեալ օրը (Ապրիլ 19ին) երբ որ ժողովքը նորէն ժողվուած էր, ինքնակալն անձամբ չեկաւ, հապա իր ձեռօքը

Լուտերին առ յանդգնութիւնը՝ իբրեւ արտաքոյ կարգի մեծ ու գովելու եւ մեծարելու արժանի հաստատութիւն մը կ'ուզեն ցուցընել։ "Լուտերին սաստիկ փութով տարածել ջանացած աստուածաբանական կարծեաց վրայ, կ'ըսէ Ռոպըրդսըն, զանազան կերպով դատաստան կ'ըլլայ. որովհետեւ ոմանք կ'ընդունէին, ոմանք կը դատապարտէին, ոմանք անոնցմէ շատերը իբրեւ չնչին ու դպրոցական եւ շինծու զանազանութիւններու վրայ հիմնուած բաներ կը համարէին, . . . ոմանք ալ անիմանալի բաներու տեղ կը դնէին . . . ։ Բայց ամէնքն ալ պէտք է որ միաբան զարմանան ու յարգեն այն մարդը՝ որն որ կրցաւ միայն առանձին աներկիւղ ու համարձակ՝ ատանկ ժողովքի մը մէջ մտնել, եւ անդրդուելի արիութեամբ պաշտպանել այն բանը՝ որն որ իրեն կրօնի, ազատութեան ու ճշմարտութեան համաձայն կ'երեւար. եւ ուրիշ բանէ չվախցաւ, բայց եթէ խղճմտանքին յանդիմանութենէն ու Աստուծոյ անհաճոյ ըլլալէն։ Սուագիւ Լուտերին՝ այս աշխարհաժողովին առջեւն ելլելը՝ այս մեծ Նորոգչին կեանքը ամէն գործքերէն աւելի երեւելին ու փառաւորը սեպելու է. ինչու որ հոստեղը չէ թէ միայն իր ուղղամտութիւնն ու անկեղծութիւնը, հապա նաեւ իր խելացութիւնն ու մեծ հաստատութիւնը յայտնի երեւցաւ„։ Գէլ. ԺԹ. Հատ. Դ. 35, 36։ — Առ գովութիւններուն ո՛րչափ անտեղի ըլլալը՝ անկողմնակալ ու առանց նախապաշարման մտածող մարդը կրնայ դիւրաւ իմանալ։ Բողոքողք Լուտերին այս ժողովքին մէջ ցուցուցած արիութիւնն ու քաջութիւնը կը գովեն. բայց իրենց հարցընենք, ի՞նչ պատճառ ունէր վախնալու։ Միայն իր իշխանին պաշտպանութիւնը բաւական էր ամենեւին մէկէ մը վախ չունենալու։ Արդէն Բլանք (Գիրք Ա. Հատ. Ա. 79.) Լուտերին՝ ներողութեանց դէմ ելլելու ատեն ունեցած քիչ մը վախին վրայ խօսելով՝ կը զրուցէ որ "Եթէ Լուտեր միայն կարենար յուսալ որ իր տէրը, Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, զինքը կը պաշտպանէ, ամենեւին պատճառ չէր ունենար քահանայապետին մասնաւոր կերպով մը վախնալու, թէպէտ եւ քահանայապետը Բոլոր յօժարութեամբ իրեն դէմ շարժման մէջ խօթէր„։ Ան ըսելէն վերջը կը զրուցէ որ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը տէրութեան մէջ մեծ իշխանութիւն ու զօրութիւն ունենալով՝ չէ թէ միայն կայսրը անոր կամացը դէմ բան մը չէր ուզեր ընել. հապա նաեւ թէ որ քահանայապետը զկայսրը իր կողմը շահելու ալ ըլլար, ի վերայ այսր ամենայնի կայսրը՝ Փրեդերիկոսին կամացը դէմ բան մը չէր կրնար ընել. որովհետեւ կայսերական իշխանութիւնը շատ ակարացած էր, եւ այս իշխանութեան ակարանալուն չափ՝ իշխաններուն զօրութիւնը մեծցած էր։ Ասով Լուտեր ամենեւին չէր վախնար որ կայսրը կարող ըլլայ կայսրընտիրը ստիպել որ զինքը ձեռք տայ։ Բայց նոյն ատենը Լուտերին պաշտպանը՝ միայն Փրեդերիկոս չէր. ուրիշ շատ ազնուականներ եւ իշխաններ սաստիկ իրեն կողմը կը բռնէին։ "Իշխանները վրայէ վրայ Լուտերին այցելութեան կ'ելլէին, կ'ըսէ Ռանքէ . . . ։ Արդէն յառաջագոյն իրեն ըսած էին որ Հակառակորդներդ գրքեր այրելէն յառաջ՝ պէտք է որ մենք ամենքնիս այրինք„։ (Գիրք Բ. Գլ. Դ. Հատ. Ա. 486)։ Վորմսի աշխարհաժողովին ատենը 400 ազնուականք (եւ մէջէն գարերու՝ զէնք ու զինուոր ունեցող եւ ամէն տեսակ չարիքներ գործելու վարժած ազնուականք) հրապարակը թուղթ մը կպցընելով՝ սպառնացած էին որ եթէ Լուտերին վնաս մը հասնելու ըլլայ նէ՝ Մոգունտիայի արքեպիսկոպոս կայսրընտրին դէմ պատերազմ կը բանան։ Ռանքէ, Գիրք Բ. Գլ. Դ. 486։ Կուստաւ Փֆիցեր, Գլ. ԺԲ. 224։ "Յանդուգն ու համարձակ Փր. Սիքինկէնը եւ նախանձաւոր Հուգգէնը՝ որն որ Լուտերը զօրաւոր թղթերով քաջալերած էր, կ'ըսէ Կուստաւ Փֆիցեր, մտադրութեամբ Վորմս եղած բաներուն կը նայէին. եւ այս գիւցազունքը Լուտերին դէմ եղած թշնամական գործքը դժուարաւ առանց վրէժխնդրութեան թող կու

գրուած թղթով մը Լուտերին վրայ ունեցած կարծիքը յայտնեց: Կայսեր գրած թղթին միտքն աս էր. Մեզմէ յառաջ ասլին„: Հոս՝ քիչ մը յառաջ գրուած ազնուականներուն առա-նալիքը պատմելէն ետեւ՝ խօսքը Հուգգէնին մէկ վկայութեամբը կը լմընցնէ, որն որ Փր. Սիքինկէնին վրայ նոյն ատենները այսպէս գրած էր. "Փրանցիսկոս Հրապարակաւ երգում ըրաւ որ ճշմարտութեան (°) համար ամէն բան կ'ընէ եւ ամէն բանի կը յանդգնի: Գիտեն արդէն որ իր բերանը ատանկ խոստումը չստացուածոյ պատգամի մը պէս հաստատուն է„: Գր. ՃԲ. 224, 225: Ասոնց վրայ դնելով՝ նոյն Կուստաւ Ֆիցեր կը գրէ որ "Լուտերին դէմ բռնութեամբ վարուիլ ուզելը՝ առանց վտանգի չէր„: Միւս յեղուած տեղը: "Ռանկէ կը զրուցէ որ Նոյն իսկ Փրեդերիկոս կայսրընտիրը հաւանելու ալ ըլլար նէ, ի վերայ այսր ամենայնի Լուտերին դէմ բռնութիւն չէր կրնար բանեցուիլ„: Գերմ. Բ. Գր. Գ. Հատ. Ա. 390: Իսկ Լեւոն կը համարձակի ըսելու որ անհնարին էր թէ կայսրը Լուտերին դէմ խստութիւն մը կարող ըլլար բանեցընել: Մասն Գ. Հատ Ա. Գր. Ա. 104:

Աս բանս Լուտեր այնպէս աղէկ գիտէր որ քիչ մը ետքը Հրապարակաւ խօսած ճառի մը մէջ յանդգնեցաւ ըսել որ "Թէ որ ես խռովութիւն հանել ու գործքը բռնութեամբ յառաջ տանիլ ուզէի նէ, Գերմանիայի մէջ շատ արիւն կրնայի թափել տալ. մինչեւ անգամ թէ Վորմսի մէջ անանկ խաղ մը կը սկսէի, որ Կարոլ կայսրը հոն ապահով չ'ըլլար„: Ցես Գերմ. Բ. Գր. Ա: Այսպէս յայտնի չէ, բայց բաւական իմացընելու կերպով ասոր կ'ակնարկէ՝ իրեն հակառակ եղող իշխաններուն դէմ գրածովը թէ "Ի՞նչպէս կ'ըլլար, թէ որ Աստուծոյ աւետարանին կեանքն այնպէս պատուական ըլլար որ ինք ազատախնդրին Եփեսո՝ Յեղծ Ձեր ալ իր կեանքին ու իշխանութեան վրայ ապահով չըլլար նէ: Ի՞նչպէս կ'ըլլար, թէ որ իր ճանը Ձեր ամենայն քրիստոնէութեան պաշտպան ըլլար նէ . . . : Յառաջ եկէք, մեռցուցէք . . . : Բայց զիս մեռցընելին եղեր անանկ չարչ+ եւ ազատութեան+ կը պարտիք, որ ոչ դուք եւ ոչ ձեր որդիքը կրնաք առջեւն տանել„: Գործ+ Լուտ. Կերմ. Հատ. Բ. 420: — Լուտեր չէ թէ միայն ապահով էր որ իրեն բան մը չըլլար. հապա մինչեւ անգամ թէ աղէկ գիտէր որ մոլորութիւնները ետ կանչելու ըլլայ նէ՝ վտանգի մէջ կ'իյնայ: Ուստի եւ մոլորութիւնները ետ առնել ուզելու ալ ըլլար՝ վախը զինքը կը բռնէր որ հաստատուն կենայ. ինչու որ ինչպէս շատ հեղինակներ կը գրեն եւ Մունցեր (որուն վրայ ետքը առիթ կ'ունենանք խօսելու) ճառի մը մէջ Լուտերին վրայ կը զրուցէ, թէ որ ինք՝ ձեռք զարկած գործքէն ետ դառնալու ըլլար, իրեն պաշտպան կեցող ազնուականները իրենց սրովը զինքը կը մեռցընէին. որովհետեւ անոր խօսքերուն ու խորհուրդներուն վրայ վստահանալով՝ աշխարհին եկեղեցական ինչքերուն անկած էին: Աս Ռէֆելէ, Գերմ. Ա. Գր. Ը. 495, 496. Եւ աս Ոսլինգերէն, Գր. Զ. Հատ. Գ: Ցես Նաւս Մէնցլ, Հատ. Ա. Գր. Ե. 197: Բայց թէպէտ ամենեւին մէկը չըլլար ալ նէ՝ միայն կայսրմէ ունեցած ապահովութեան թուղթը բաւական էր իրեն ամենեւին վախ մը չունենալու:

Դարձեալ իրենք զիրենք կամօք չկորսընողներուն՝ աս ալ արեւուն լոյսէն աւելի պայծառ է, որ Լուտեր խղճմտանքի յանդիմանութիւնը եւ Աստուծոյ անհաճոյ ըլլալը՝ բանի տեղ չէր դներ: Վասն զի մէկը՝ որ խղճի մտաց խայթերը յաղթելուն վրայ հրապարակաւ կը պարծի. որ նոյն ժամանակն ըսած խօսքը՝ անոր հակառակ գործքով կ'եղծանէ. որ իրմէ գլուխ քաշել ուզող աշակերտներուն աչքը վախցընելու համար կը սպառնայ որ բոլոր վարդապետութիւններս ետ կը կանչեմ, եւ ետքը անով վախճանին հասնելով՝ նոյն վարդապետութիւններուն մէջ հաստատուն կը կենայ. որ իր մոլորութիւնները հաստատելու համար կամօք Ս. Գրքին խօսքերը կը փոխէ ու կը խանգարէ. որ իր երեւելի պաշտպաններէն մէկը չկորսնցընելու համար երկու կին առնելու հրաման կու տայ, նաեւ յայտնի ստենելով որ ապօրինաւոր բան է . . . . (ինչպէս մինչեւ հիմա

Սպանիայի թագաւոր, Գերմանիայի կայսր ու Աւստրիայի արքիդուքս եղողները՝ միշտ ուղղափառ հաւատոյ պաշտպան ու պատսպարան եղած, եւ իրենց արեամբն ու մահուամբը կրօնքին անարատ մնալուն փոյթ ունեցած են. ասկից զատ՝ անոր ալ զգուշութեամբ հոգ կը տանէին որ ամէն մարդ՝ եկեղեցւոյ ու քահանայապետաց վճիռներուն պատշաճ հնազանդութիւնն ընէ: Արդ մենք ալ աս գեղեցիկ օրինակները առջեւնիս ունենալով՝ մեր քաջ ու երեւելի նախորդներուն ետեւէն երթալ ու ժառանգութեամբ մեզի եկած հաւատքը ձեռքերնէս եկածին չափ պաշտպանել կ'ուզենք: Եւ որովհետեւ հիմա Օգոստինեան կրօնաւոր մը յանդգնութեամբ՝ հաւատոյ եւ եկեղեցւոյ հրամաններուն ու կարգերուն դէմ ելեր է, եւ բոլոր քրիստոնէից գլխոյն դէմ կը դնէ, մոլորութիւնները յամառութեամբ կը պաշտպանէ, եւ ըսածները ետ չ'առներ. անոր համար մեզի աղէկ երեւցաւ որ աս չարիքներուն առջեւն առնենք, թէպէտեւ հարկ ըլլայ արիւննիս, ինչքերնիս, պատիւնիս, նաեւ տէրութեան օգուտը վտանգի մէջ դնել. որպէս զի չըլլայ որ Գերմանիան՝ ստերդմնութեան անօրէնութեամբ աղտեղի: Արդ ասկէ վերջը չենք ուզեր լսել Մարտինոս Լութերը, որուն յամառութեան ու խստապարանոցութեան անբժշկելի ըլլալը աւագանին իմացաւ. եւ հրաման կու տանք որ քաղքէս ելլէ եւ ինչպէս որ եկաւ նէ՝ նոյն ապահովութեամբ տեղը դառնայ, միայն թէ ճամբան քարոզ չտայ ու խռովութիւն մը չհանէ [25]:

Թէպէտ եւ կայսեր աս թուղթը ժողովքին մէջ եղողներուն վրայ տարբեր տարբեր ազդեցութիւն ըրաւ, որովհետեւ Լութերին կողմն ըլլողները կը տրտնջէին որ կայսեր աս ըրածը խստութիւն է, իսկ հակառակորդները կ'ըսէին թէ ասիկա չարերաց առջեւն առնելու համար բաւական զօրաւոր միջոց մը չէ,

տեսանք, եւ ասկէ վերջը պիտի տեսնենք) կրնա՞յ արդեօք ըսուիլ որ խղճմտանքին խայթերը եւ Աստուծոյ անհաճոյ ըլլալը բանի տեղ կը դնէ:

Ասկից ալ զատ՝ թէ որ յանդգնութեամբ ու յամառութեամբ՝ օրինաւոր իշխանութեան դէմ դնելը եւ ժողովքի մէջ իր կարծիքներուն վրայ յամառած մնալը՝ գովութեան արժանի բան է ու մեծ հաստատութիւն եւ արիութիւն սեպուելու է նէ, ապա ուրեմն նոյն գովութիւններուն արժանի են ամէն դարերու մէջ եղող հերձուածապետները: Ուրեմն գովութեան ու յարգանաց արժանի է Արիոս, որ Նիկիոյ ժողովքին մէջ հայրապետներուն ու կայսեր դէմ կեցաւ. գովութեան ու յարգանաց արժանի են Մակեդոն, Նեստոր, Եւտիքէս, Փոտ եւ այլն, վասն զի ամէն մէկերնին մէյ մէկ ժողովքի եւ կայսեր դէմ յամառած մնացին: Իսկ թէ որ բողոքականք ասոնք չեն յանդգնիր գովել ու յարգել, եւ Լութեր զիրենք շատ տեղ կը պարսաւէ եւ հերձուածապետ կ'անուանէ, ուրեմն ինչ երեսով իրենք Լութերը մինչեւ երկինք կը վերցնեն:

25. Ռայնալտ, Հատ. Ի. 321: Ռոսգոյ, Գրլ. ԺԹ. Հատ. Դ. 37: Տես նաեւ Գործք Լութ. գերմ. Հատ. Ա. 492:

ինչու որ Լուտեր իր տեղը դառնալէն վերջը ուզածը կրնայ ընել. ի վերայ այսր ամենայնի կայսեր հրամանին դէմ չկրցան դնել: Ուստի եւ անկից վերջը ալ Լուտերին հետ ժողովքին մէջ հրապարակաւ գործք մը չգործուեցաւ: Բայց աւագանին մէջերնին խորհուրդ ընելով՝ որոշեցին որ խաղաղութեան համար պէտք է որ առանձին ամէն ջանքն ի գործ դնեն, որ գուցէ Լուտերին յամառութիւնը կրնան յաղթել ու զինքը համոզել որ քահանայապետին հնազանդի եւ եկեղեցւոյ ծոցը դառնայ: Անոր համար կայսեր աղաչեցին որ իրենց հրաման տայ վերջին փորձ մ'ալ ընելու [26]. ան ալ խնդիրքներնուն հաւանութիւն տուաւ, բայց պայմանն դրաւ որ Լուտեր անկէ ետեւ քաղքին մէջ երեք օրէն աւելի չկենայ [27]: Աս ալ ըսաւ որ եթէ ամէն մոլորութիւնները մէկդի ձգելով՝ եկեղեցւոյ հետ հաշտուելու չըլլայ նէ՝ ես ձեզի գրով իմացուցած առջի կարծիքէս ետ չեմ դառնար:

Ան ատեն Դրիերի կայսրընտիր արքեպիսկոպոսը Լուտերին իրեն կանչելով՝ շատ անգամ թէ առանձին եւ թէ ուրիշներու առջեւ հետը խօսեցաւ, եւ ուրիշներուն ալ խօսել տուաւ: Իրեն ցուցուցին որ թէ ինքը զինքը եւ թէ ուրիշները ինչ մեծ վտանգի մէջ կը դնէ. առջեւը կը դնէին իր յանդգնութիւնը մանաւանդ թէ յիմարութիւնը, որով աշխարհքիս մէջ եղած ամենէն մեծ ու սրբազան բաներուն դէմ կ'ելլէր, եւ թէ եկեղեցական թէ աշխարհական իշխանութիւնը ոտքի տակ կ'առնէր: Մեծ սիրով իրեն խրատ կու տային որ՝ մոլորութիւնները մէկդի ձգէ, քահանայապետին հրամաններուն հնազանդի եւ ընդհանրական ժողովքներուն վարդապետութիւնն ընդունի: Բայց ինչպէս կրնային աս իմաստուն խօսքերը՝ հպարտութեամբ ու անձնահաճութեամբ կուրցած հերձուածապետին վրայ ազդեցութիւն ընել: Լուտեր ամենուն դէմ կը դնէր, ու միշտ բերանը աս խօսքն ունէր թէ "Աւելի Աստուծոյ հնազանդելու է քան թէ մարդու„. չեմ կրնար ես յանձն առնել որ, կ'ըսէր, Աստուծոյ խօսքը կապանքի տակ ձգեմ: Վերջապէս անգամ մը արքեպիսկոպոսը իրեն ըսաւ որ Դուն մեզի հնարք մը ցուցուր, որով կարծես թէ չարիքներուն առջեւը կրնան առնուիլ: Լուտեր ալ անամօթութեամբ պատասխան տուաւ որ Ես ան հնարքը պատշաճ կը տեսնեմ, որն որ Գամաղիէլ Հրէից առջեւը

26. Ռոպերդսընի պատմածին նայելով բոլոր իշխանները, թէ Լուտերին կողմն ըլլողները եւ թէ իրեն հակառակորդները, մէկտեղ կայսեր աղաչեցին որ Լուտերը մէյ մ'ալ լսէ. «Պատճառ բերելով որ եթէ նոյն ատենն ալ ինք իր հերետիկոսութեան մէջ յամառելու ըլլայ (if he persevered in his heresy,) ան ժամանակը անոր դէմ ի գործ դրուելու միջոցները աւելի եւս կրնան արդարանալ„: Գւ. ձԹ. Հատ. Գ. 38:

27. Անկէ ետքը կայսրը նորէն երկու օր ալ, մինչեւ Ապրիլ 25ը, ժամանակ շնորհեց:

դրան ըսելով. «Թէ որ աս գործքը (այս ինքն առաքելոց քարոզութիւնն ու Քրիստոսի վարդապետութեան տարածումը) մարդիկներէն է նէ՝ ինք իրմէ կը կործանի, իսկ եթէ Աստուծմէ է նէ՝ դուք չէք կրնար կործանել»[28]: Ըսով աս կ'ուզէր իմացընել թէ պէտք չէ որ քահանայապետը կամ կայսրը կամ ուրիշ մէկը իրեն դէմ դառնայ, որովհետեւ ինք՝ եկեղեցին նորոգելու համար Աստուծմէ սահմանուած առաքեալ կամ մարգարէ է: Անոր վրայ արքեպիսկոպոսը իրեն հարցուց որ ի՞նչ կ'ընէիր եթէ որ գրքերուդ մէջէն քանի մը խօսքեր ժողվէին, որպէս զի ասկէ վերջը ժողվուելու ընդհանուր ժողովքին դատաստանին տակ ձգեն, մինչեւ որ նոյն ժողովքը անոնց վրայ վճիռ մը տայ նէ՝ անոնք վարդապետելէն ետ կը կենայի՞ր: Լուտեր պատասխան տուաւ որ Այո, միայն թէ աս ժողվուած խօսքերը՝ կոստանդեայ ժողովքին մէջ դատապարտուած բաները չըլլան: Եւ երբ որ արքեպիսկոպոսը կրկնեց թէ կարծեմ որ անոնք կ'ըլլային. ան ատեն Լուտեր պատասխանեց որ Եթէ այնպէս է նէ՝ չեմ կրնար լռել, ինչու որ յայտնի գիտեմ թէ ան ժողովքին մէջ Աստուծոյ խօսքը դատապարտուեցաւ: Ան որ լսեց արքեպիսկոպոսը՝ իմացաւ որ բոլոր աշխատութիւնը պարապ գացեր է, եւ Լուտերը ուղղութեան բերելու ամենեւին յոյս չկայ, ուստի ու գնաց բոլոր եղածը կայսեր պատմեց (Ապրիլի 25ին):

28. Թէ որ Լուտերին աս կանոնը ամէն տեղ ատոյգ ըլլար նէ, կ'ըսէ Բոլլուէիչինի, կը հետեւէր որ կռապաշտութիւնն ու ամէն տեսակ ամպարիշտ աղանդներն ալ, որոնք շատ դարեր հաստատուն մնացին ու կը մնան, Աստուծմէ են: Բայց ան ալ ատոյգ է որ Լուտերին վարդապետութեանցը նայելով՝ աս բանս ալ ընդունելու ենք. որովհետեւ ինք կը վարդապետէ որ ամէն ամպարշտութիւնները Աստուծոյ գործքն են: Գիրք Ա. Գլ. ԻԷ. Հատ. Ա. 114: Նոյն խորհրդածութիւնը նաեւ բողոքող մատենագիր մ'ալ կ'ընէ. Լուտեր աս խօսքով, կ'ըսէ, «Երկար տեւողութեան անանկ մեծ զօրութիւն մը կու տայ, որն որ չափէն աւելի է. ինչու որ յայտնի է թէ Աստուած իր ծածուկ խորհուրդներովը թող կու տայ որ նաեւ մոլորութիւնները, ինչպէս օրինակի համար Մ...ին վարդապետութիւնը, դարերով աշխարհքիս վրայ մնան...: Բայց Լուտեր իր եռանդեան սաստկութեամբը ասանկ խորհրդածող մտաց պատճառին վրա չէր դներ»: Մենզլ. Հատ. Ա. Գլ. Բ. 97:

ԳԼՈՒԽ Թ

Լուտեր Վարդպուրկի մէջ

Կայսրը կը հրամայէ որ Լուտեր իր տեղը դառնայ։ Սաքսոնիայի կայսրընտրին հրամանաւը Լուտեր ճամբան կը բռնուի ու բերդի մը մէջ կը պահուի։ Արքաժողովը զԼուտեր կը դատապարտէ։ Լուտերին Վարդպուրկի մէջ անցուցած կեանքը եւ ըրած գործերը։ Փարիզի համալսարանը Լուտերին գործերը կը դատապարտէ։ Հենրիկոս Ը. Անգղիոյ թագաւորը Լուտերին դէմ գիրք մը կը գրէ։ Լուտեր Փարիզի համալսարանին եւ Անգղիոյ թագաւորին դէմ կը գրէ։

1521—1522

Երբ որ կայսրը Լուտերին յամառութիւնն իմացաւ, իրեն ըսել տուաւ թէ Որովհետեւ դուն մեր եւ աւագանւոյն խրատները ոտքի տակ առիր արհամարհեցիր ու չուզեցիր ուղղութեան գալ, մենք ալ՝ կրօնքին փաստաբանն ու պաշտպանն ըլլալով՝ պէտք է որ մեր պաշտօնին պահանջածը կատարենք։ Արդ կը հրամայենք քեզի որ շուտ մը աստից ելլես, ու 21 օրուան մէջ տեղդ երթաս. եւ աս բանիս համար քեզի նորէն ապահովութեան թուղթ կու տանք, բայց աս պայմանաւ որ ճամբան բան մը չքարոզես ու քարոզ չտաս[1]։ Լուտեր պատասխան տուաւ թէ կայսեր հրամանը կը կատարեմ, բայց չեմ կրնար յանձն առնել որ Աստուծոյ խօսքը կապուած մնայ. եւ երկրորդ օրը (Ապրիլի 26ին) իր ընկերներովը մէկտեղ դէպ ի Վիտդենպերկ ճամբայ ելաւ։ Երբ որ Ֆրիտպուրկ հասաւ, հոն երկու նամակ գրեց, մէկ մը կայսեր մէկ մ'ալ աւագանւոյն։ Աս երկու նամակին միտքն ալ գրեթէ նոյն է. Լուտեր անոնց մէջ աւագաժողովը եղածները պատմելէն ետեւ՝ իր յամառու-

1. Քանի մը բողոքող մատենագիրներ կը զրուցեն որ թէպէտեւ անոնք կ'ուզէին որ կայսրը՝ տուած ապահովութեան թուղթը բանի տեղ չդնէ, ու Լուտերի հետ բռնութեամբ վարուի. բայց աւագանին ընդհանրապէս դէմ դրաւ, եւ կայսրն ալ չուզեց որ Գերմանիայի մէջ հրապարակաւ գործած առաջին գործքը՝ խոստման դէմ վարուիլն ըլլայ։ Աս առթիւն մէջ կայսրը ան նշանաւոր խօսքը զրուցեց, կ'ըսեն, զոր որ Սեքէնտորֆ կը բերէ. այսինքն որ "Եթէ հաւատարմութիւնն ու խօսք բռնելը բոլոր աշխարհքիս մէջէն վերցուած ալ ըլլային, պէտք էր որ իմ քովս (ըստ ոմանց՝ իշխաններուն քովը) ապաստանարան մը գտնէին,,։ — Հաստատ զարմանալու բանն ան է որ նոյն իսկ ան բողոքող մատենագիրները՝ որոնք միշտ կը զրուցեն թէ Գէորգ դուքսը՝ Լուտերին մահուչափ թշնամին էր, հոս կը խոստովանին որ անիկա առանձին կերպով մը եւ մէկալ իշխաններէն աւելի՝ վերը դրուած ապահովութեան դէմ կեցաւ, եւ պնդեց որ Լուտեր ազատ իր տեղը դառնայ։ Մէռլ տ'Օպինեի, Հատ. Ա. 540։ Կոստոֆաս Ֆէյլէր, Գլ. ԺԲ. 334։ Մէնցէլ, Գլ. Բ. 94։ — Ռիֆէլ բոլոր աս դէպքը կասկածի տակ կը ձգէ, ըսելով որ Լուտերէն զատ ժամանակակից մը ասոր վրայ յիշատակութիւն չըներ։ Գիրք Ա. Գլ. Ե. 225. Ծանօթն

թիւնն ու կայսեր եւ աւագանւոյն խորհրդեանը դէմ դնելը կը ջատագովէ ։ Գրքերս՝ աւագանւոյն կամ ընդհանրական ժողովքի դատաստանին տակ ձգել չուզելս, կ՚ըսէ, իմ օգտիս համար չէ, հապա հասարակաց օգտին ու հոգւոց փրկութեան համար ։ Ետքը կ՚աղաչէ որ թող չտան որ հակառակորդները զինքը հարըստահարեն, եւ խօսք կու տայ որ զինքը քննութեան ու հարցափորձի կանչելու ըլլան նէ՝ դէմ չիդներ, որոշուած դատաւորներուն առջեւը կ՚ելլէ, միայն թէ անոնք արդար ըլլան [2] ։ Նոյն թղթերը Շղուրմին ձեռքը տուաւ ու քովէն խրկեց, ինչու որ չէր ուզեր անկէ ետեւ զանիկա հետն ունենալ, որպէս զինքը դրածն ու որոշուածը կարենայ դիւրաւ կատարել ։

Ասկէց նորէն ճամբայ ելաւ, եւ Թուրինգիայի Այզենախ քաղաքը՝ որն որ Սաքսոնիայի կայսրընտրին իշխանութեան տակն էր, քարոզ տուաւ, ու կայսեր եւ աւագանւոյն խաւրած նամակները ապեց ու չորս կողմը տարածեց ։ Երբ որ նոյն քաղաքէն ելած՝ ճամբան յառաջ կը տանէր, թանձր անտառի մը մէջէն անցնելու ատեն՝ մէկէն վրան երկու դիմակաւոր ձիաւորներ եկան, որոնք հետեւորնին երկու ալ ծառայ ունէին ։ Նոյն ժամանակը Լութերին քովը միայն Ամսդորֆ կար, ինչու որ մէկալ ընկերները յառաջագոյն զանազան պատճառներով քովէն հեռացուցած էր [3], նոյնպէս ապահովութեան համար քովը դրուած ձիաւորներն ալ ետ խրկած էր, ըսելով որ իրենց հարկաւորութիւն չունի ։ Արդ վրան եկող չորս հոգին՝ Լութերին ու Ամսդորֆին նստած կառքին վրայ յարձակելով՝ նախ կառավարը գետինը ձգեցին ու քիչ մը ծեծեցին. ետքը Լութերը բռնութեամբ մը կառքէն քաշեցին հանեցին, զգեստները փոխեցին՝ ասպետի զգեստ հագցուցին, եւ հետեւորնին պատրաստ ունեցած ձիերնուն վրայ հեծցընելով՝ առին մէկտեղ տարին, կառավարանին հրաման տալով որ ուզած տեղը երթայ ։ Եւ քիչ մը ատեն Լութերը նոյն անտառին մէջ աստին անդին պտըտցընելէն ետեւ՝ գիշերով առին կայսրընտրին նոյն տեղերը գտնուող բերդերէն մէկը տարին, որն որ Վարդպուրկ կը կոչուի [4] ։

Աս ամէն բաները պարզապէս ձեւ մըն էր. երկու դիմակաւոր ձիաւորներն ու անոնց ծառաները՝ Սաքսոնիայի կայսրընտրին կողմանէ խաւրուած մարդիկներ էին, որոնք՝ յառա-

2. Լութերին աս երկու նամակները տես ի Գործս Լութ. գերմ. Ա. 497. եւ 499 ։

3. Կոսսատու Ֆիգեքին (Գւ. Ժգ. 231, 235.) բառերին նայելով՝ ինք Ամսդորֆին հետ իր ազգականներուն ապահովութեան ուզեց երթալ, որոնք հոն մօտերը կը բնակէին, իսկ մէկալ ընկերները չհասկ Վիտտեմպերկ տանող ճամբէն գացին ։ Աս պայմաններէն ետ դարձած ատեն եղաւ յարձակումը ։

4. Մաթեսիոս, Ճառ. Գ. 28 ։ Ասանկ կը գրէ նաեւ Լութեր իր զանազան թղթերուն ։ Տես ... Ցէ Վէթթ. Հատ. Բ. Է 3. 7. 89 ։

շարգոյն Լուտերին ու կայսրընտրին մէջ որոշուածին համեմատ՝ զինքը ապահով տեղ մը պիտի պահէին[5]: Կայսրընտրին աս զգուշութիւնն ընելուն պատճառն ան էր, որ գիտէր թէ կայսրը քիչ մը վերջը հրովարտակով մը Լուտերը աքսորել պիտ'որ ընէ. ուստի առանց մեծ շփոթութիւն մը հանելու՝ զինքը վտանգէն ազատելու համար աս միջոցը յարմար գտաւ: Ան միայն չէր գիտեր կայսրընտիրը թէ իր գործակալները Լուտերը իր որ բերդին մէջ պիտի պահեն, որպէս զի թէ որ ետքը կայսրը իրեն ատոր վրայ բան մը հարցընելու ըլլայ նէ, կարենայ ճշմարտութեամբ՝ Չեմ գիտեր, ըսել. ինչպէս նաեւ ըրաւ ալ[6]:

Երբ որ Լուտերին բռնուելուն լուրը Վորմս հասաւ, աւագանւոյն մէջէն իմաստունները եւ մանաւանդ կայսրը իմացան որ աս բանս անոր հակառակորդներուն գործքը չէ, հապա անոր բարեկամներուն: Բայց Լուտերի կողմնակիցները ամէն կողմ գոյժ կը տարածէին որ հակառակորդները զինքը մեռցուցած են. ոմանք աս իրենց յանդուգն ստութիւնը այնչափի հասուցին, մինչեւ սկսան ըսել թէ վէրքերով ծածկուած մարմինը աչքերնիս տեսանք. ոմանք ալ կ'ըսէին թէ թշնամիները զինքը շղթաներու զարկած կը պահեն եւ չարաչար նեղութիւններ ու տանջանքներ կու տան: Ժողովրդեան մէջ Լուտերին կողմն եղողները աս խօսքերէն այնչափ կատղեցան, մինչեւ Ալէանտրոյ ու եպիսկոպոսները մեծ վտանգի մէջ էին: Աս բաներուն վրայ կայսրը աւագանւոյն հետ խորհրդի մտնելով՝ հաստատեցին որ Լուտերին դէմ հրովարտակ մը հանեն. եւ քիչ մը վերջը աս հրովարտակը Վորմսի մէջ Մայիսի 26ին տրուեցաւ ու գերմաներէն եւ լատիներէն լեզուաւ տպուած հրատարակուեցաւ[7]: Հրովարտակին միտքը համառօտիւ աս է: Իսկըզ-

5. Մենցէլ (Հատ. Ա. Գլ. Բ. 98.) կ'ըսէ որ "Կայսրընտիրը արդէն Վորմս երթին (Լուտերին) հետ աս բանիս վրայ խորհրդակցութիւն մ'ընել տուած էր,,: — Կուստաւ Ֆիցեր ալ (Գլ. ԺԳ. 233.) Լուտերին ճամբուն վրայ գրած մէկ նամակը կը բերէ, որուն մէջ այսպէս կը գրէ. "Թող կու տամ որ զիս գոցեն ու ծածկեն, բայց չեմ գիտեր թէ ուր: Եւ թէպէտ աւելի կ'ուզէի որ բռնաւորներուն ձեռքովը ... սպաննուիմ, ի վերայ այսր ամենայնի պէտք է որ մինչեւ որ ժամանակը գայ նէ՝ աղէկ մարդիկներուն խրատը չարհամարհեմ,,: Նոյն մատենագիրը աս նամակը դնելէն ետեւ՝ բացայայտ կը ցուցնէ թէ "Կայսրընտիրը Լուտերին առաջարկած էր որ քիչ մը ատեն ծածկուի եւ ան ալ յանձն առած էր,, (234.): — Նոյնպէս Սեքենտորֆ կը պատմէ որ կայսրընտիրը քանի մը հոգւոյ հետ խորհուրդ ընելով՝ որոշեց որ Լուտերը քիչ մը ատեն ծածկէ. եւ երբ որ աս բանս Լուտերին իմացուց նէ, ան ալ՝ կայսրընտրին սիրտը չնեղացընելու համար՝ հաւանեցաւ, բայց միանգամայն ըսաւ որ ինք աւելի կ'ուզէր յայտնապէս գործել: Գիէզ Ա. Համ. ՂՁ. Ցաւել. Ա. 175: Տես նաեւ Լեոն, Մասն Գ. Հրծ Ա. Գլ. Ա. 104:

6. Մաթեսիոս, Ճառ Գ. 28:

7. Թէպէտ եւ հրովարտակին վրայ Մայիսի 8ի թուականը դրուած է, եւ Ալեանդրն ալ (Գիէզ Գ. 36.) նոյն թուականը կը դնէ, բայց ըս-

Թէ որ աս Հրովարտակը ինչպէս որ փութով տրուեցաւ, այնպէս ալ փութով ի գործ դրուելու ըլլար՝ կրնար յուսացուիլ որ օգուտ մ'ընէ ու խռովութիւնները դադրին. բայց գործունեայ կերպով մը աս բանին ետեւէն ինկող չեղաւ։ Ասոր պատճառն ան եղաւ որ կայսրը ստիպուեցաւ շուտ մը Գերմանիայէն ելլել. իսկ իր բացակայութեան ատեն տէրութեան երեւելի գործքերը հոգալու համար դրուած կառավարութիւնը շատ տկար էր, մանաւանդ որ անոր անդամներէն ոմանք Լութերին կողմը միացած էին։ Անկից զատ՝ Լութերին գլխաւոր պաշտպանը՝ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, ինչպէս շատ անգամ ըսած ենք, տէրութեան մէջ մեծ իշխանութիւն ունենալով՝ անոր կողմնակիցներուն շատ զօրութիւն կու տար։ Աս ամէն բան մէկտեղ գալով՝ Հրովարտակը շատ թուլութեամբ ի գործ կը դրուէր. ոմանք Հրովարտակին հնազանդելու չէին համարձակեր, ոմանք ալ չէ թէ միայն չէին հնազանդեր, հապա կատարել ուզողներն ալ կ'արգելէին [9]։ Աս այսպէս ըլլալով՝ թէպէտ Լութեր Վարդպուրկի բերդին մէջ կայնէր Հրովարտակը տեսաւ նէ՝ շատ բարկացաւ, բայց բանի մը տեղ չդրաւ, ու իր իշխանին եւ ուրիշ իր կողմն ըլլող ազնուականներուն պաշտպանութեան վրայ վստահանալով՝ հանգստեամբ իր գործքը յառաջ տանելու կը նայէր։

Նոյն Վարդպուրկ բերդին մէջ (զորն որ Յովհաննէս աւետարանչին աքսորուած Պատմոս կղզւոյն նմանցընելով՝ Լութեր իմ Պատմոսս կ'անուանէ,) իրեն համար առանձին սենեակ մը պատրաստուած էր, ուր որ մեծ հանգստութեամբ ու ամէն կերպ դիւրութեամբ կը բնակէր. սեղանին վրայ միշտ աղէկ որսի միսեր ու ազնիւ գինիներ անպակաս էին. այնպէս որ բերդին պահապանը՝ որուն որ յանձնուած էր Լութերին հարկաւոր եղած բաները հոգալ, կը զարմանար որ բանտարկեալի մը պէս հոն բերուած մարդը ինչու այնչափ պատուով ու փառաւորութեամբ կը նայուի [10]։ Մանաւանդ որ իրեն ազատութիւն ալ տրուած էր դուրս ելլելու. ուստի եւ Լութեր ուզած ժամանակը ասպետի հագուստովը բերդէն կ'ելլէր ու մերձաւոր տեղերը կը պտըտէր, երբեմն երբեմն ալ որսի կ'երթար [11], անգամ մը նաեւ գաղտուկ Վիդդենպերկ գնաց եւ հոնտեղը քանի մը օր Ամստորֆին տունը պահուըտած մնալով՝ իրեններուն հետ տեսնուեցաւ [12]։ Ասոր համար՝ զարմանալու բան մը չէ որ

9. Բըլանք, Գիրք Դ. Հատ. Բ. 2։
10. Մաթեսիոս, Ճառ Գ. 38. Բ։ Կուտտաս Ֆիշեր, Գլ. ԺԴ. 235։
11. Լութեր՝ առ Սփալատին գրած մէկ նամակին մէջ ասիկա կը պատմէ։ Տես առ Տը Վէթթ, Հատ. Բ. 43, 44. Եւ առ Կուտտ. Ֆիշեր, Գլ. ԺԴ. 249։
12. Սէքէնտորֆ, Գիրք Ա. Համ. ՃԺԱ. 188։ Կուտտաս Ֆիշեր, Գլ. ԺԵ. 288։ Բըլանք, Գիրք Դ. Հատ. Բ. 47. Ծանօթ. 25։

Լուտեր՝ իր բարեկամներուն գրած թղթերուն մէջ շատ անգամ կը յայտնէ որ մեծ դժուարութեան ու հանգստեան մէջ է, եւ բոլորովին գոհ ըլլալու համար ուրիշ բանի չէր կարօտեր, բայց եթէ իր սիրելի բարեկամները, Մելանքթոն, Ամսդորֆ եւ ուրիշ ասոնց նմանները քովը ունենալու 13:

Նաեւ իր առանձնութեան մէջ Լուտեր զանազան գրքեր շինեց, որոնց մէջ երեւելիներն են Պապական անկարգութեան վրայ շինածը՝ որն որ Վիւրդենպերկի Օգոստինեաններուն նուիրեց, ու Կրօնաւորական ուխտերուն դէմ շինածը՝ որն որ լատիներէն լեզուաւ գրեց եւ իր հօրը նուիրեց։ Առաջին գրքին գլուխը Ամովս մարգարէին աս խօսքը դրաւ թէ "Առիւծ գոչեց, եւ ո՞վ իցէ որ ոչ սարսիցէ" 14. որով իբրեւ թէ կ՚ուզէր իմացընել որ անանկ ձայն մը պիտ՚որ հանէ ինք, որ բոլոր աշխարհք պիտի սարսեցընէ։ Եւ ստուգիւ, կ՚ըսէ Ուլենպերկ 15, նոյն գրքին մէջ ամենասուրբ հաղորդութեան խորհրդին եւ սուրբ պատարագին դէմ անանկ կը մռնչէ, որ աստուածապաշտ մարդ մը առանց սարսելու ու դողալու չիկրնար կարդալ. եւ կարդալու ատեն այնպէս կը կարծէ մարդ որ ան առիւծուն ձայնը կը լսէ կոր, որուն համար Պետրոս առաքեալ կ՚ըսէ թէ "Շրջի եւ խնդրէ թէ զո՛ կլանիցէ"։ Եւ զարմանալու բան մը չէ, ինչու որ, եթէ Լուտերին պատմածին հաւատալու ըլլանք, դժոխական առիւծին խրատին համեմատ է Լուտերին աս գիրքը, որուն հետ վիճաբանելով՝ յաղթուեցաւ, ինչպէս ինք Լուտեր տասուերկու տարի վերջը մանրամասն կը պատմէ, եւ մենք ալ տեղը իր խօսքերը յառաջ կը բերենք։ Երկրորդ գրքին մէջ Լուտեր կը ջանայ ցուցընել թէ կրօնաւորական ուխտերն անվաւեր մանաւանդ թէ ոչինչ են, եւ Աստուծոյ որդւոց ազատութեան բոլորովին հակառակ 16։ Աս գրքով Լուտեր ամէն տեսակ պղծութեանց

13. Թղթի մը մէջ Լուտեր Սփալադինին այսպէս կը գրէ. "Ինծի այնպէս կ՚երեւայ որ ես հոս մեր կայսրընտրին ծախքովը կ՚ապրիմ. այս թէ ոչ՝ եւ ոչ ժամ մը յանձն կ՚առնէի հոս մնալ, եւ աս մարդուն (այս ինքն ընտրողին պահապանին) տունին ուտել։ Աղէկ գիտես դուն որ եթէ մէկուն ինչքը գործածել եւ վատնել պէտք է նէ, իշխաններուն ինչքը գործածելու եւ սպառելու է. ինչու որ անկարելի է որ իշխան մը կամ բոլորովին կամ գոնէ շատ մասին յափշտակիչ ու աւազակ չըլլայ. մանաւանդ թէ որչափ որ մէկը աւելի մեծ ու երեւելի իշխան է, այնչափ ալ մեծ աւազակ է։ Աղէկ կ՚ըսես թէ որ ատանց վրայ ինծի հաստատուն եւ ստոյգ բան մը գրես նէ"։ Առ Սեկենդորֆի, Գիրք Ա. Հատ. ԾԹ. 178. Իսկ տես Ցը Ալզոգի, Հատ. Բ. 43։ — Յայտնի է որ Սփալադինին ասանկ թղթերը կայսրընտրին չէր ցուցըներ, որն որ այնչափ հոգով ու փութով Լուտերը կը խնամէր, եւ ինք ալ իշխանը յափշտակիչ ու աւազակ կ՚անուանէր։

14. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Բ. 257։

15. Գլ. Ը. Հատ. Ա.

16. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Բ. 284. Բ։ — Աս բանիս վրայ Մէնցլ այսպէս կը խօսի. "Լուտեր իսկզբան մերժած էր Գարլշդատին ան կարծիքը թէ ամէն եկեղեցական առանց զանազանութեան կրնայ.

ղուռ բացաւ, ու Գերմանիայի վանքերուն մեծ մասը պարպեց, ինչպէս որ քիչ մը ետքը [17] կը տեսնենք։ Նոյն առանձնութեան մէջ սկսաւ Լուտեր Նաեւ աստուածաշունչը գերմաներէն թարգմանել [18]։

կարգադրել. ինք կրօնաւորներն ալ աղքատութենէն դուրս հանած էր, եւ իրենց ուխտերը պարտաւորիչ կը սեպէր, միայն անոր համար՝ որ իրենք իրենց կամքովը նոյն ուխտերը դրած են։ Բայց անմիջապէս վերջը ուրիշ տեսակ սկսաւ խօսիլ, երբ որ միտքն եկաւ թէ ուխտին վախճանն ան է որ քրիստոնէական կատարելութեան բարձրագոյն աստիճանի մը ու երանութեան վերին գահի մը հասցընէ, որն որ իր՝ միայն հաւատքին տուած զօրութեան, ու գործքերուն անօգուտ ըլլալուն վրայ ունեցած կարծիքին յայտնապէս հակառակ է։ Ուստի եւ շուտ մը բոլոր կրօնաւորական ուխտերը մերժելի մանաւանդ թէ պարշելի երեւցան իր աչքերը։ Աս նիւթին վրայ գրած գրքի մը մէջ ըսաւ որ ըստ անենային նոյն է Աստուծոյ ըսելը՝ Տէր Աստուած կ'ուխտեմ քեզի որ բոլոր կեանքիս մէջ քեզի դէմ հայհոյեմ, եւ ըսելը որ Քեզի կ'ուխտեմ որ բոլոր կեանքիս մէջ աղքատութիւն կամ ողջախոհութիւն պահեմ, ան յուսալով որ անով երանութեան հասնուի,,։ — Հոփ. Ա. Գլ. Գ. 132։

17. Տես Բ. Գրքին Բ. Գլուխը։

18. Շատ բողոքող հեղինակներ մեծամեծ գովութիւններ կու տան Լուտերին՝ աստուածաշունչը գերմաներէն թարգմանելուն համար։ Ստոյգ է Լուտեր աս թարգմանութեամբ գերմաներէն լեզուին պայծառութեան մեծ օգուտ ըրած, մանաւանդ թէ նոյն լեզուն՝ ռամկականութենէ վերցընելով՝ դրական լեզուներու կարգ խոթած է։ Բայց բողոքողք առով գոհ չըլլալով՝ կ'ուզեն աս գործքը կրօնական կողմանէ ալ շատ երեւելի բանի մը պէս ցուցընել։ Կ'ըսեն թէ Լուտերէն յառաջ աստուածաշունչը բոլորովին մեկդի ձգուած էր, միայն հին լեզուներով գրուած էր, ու նոր լեզուներու ամենեւին չէր թարգմանուած։ Նոյն իսկ Լուտեր վեր վար աս բանիս վրայ կը պարծի ու կ'ըսէ որ աստուածաշունչը դրուանին տակէն ես հանեցի։ — Բայց պատմութիւնը բոլորովին ասոր հակառակը կը սորվեցընէ եւ կը ցուցընէ որ տպագրութեան արուեստին գտնուելէն մինչեւ Լուտերին թարգմանութեան ատենը, որ ութսուն տարուան չափ միջոց է, զանազան նոր լեզուներով աստուածաշունչի թարգմանութիւններ տպուած էին։ Ասոր վրայ Ռուպլեն Անգլիացի երեւելի վարդապետը այսպէս կը գրէ. "Մինչեւ հիմա աստուածաշունչի թարգմանութիւն մը կը գտնուի, որուն մէջ ո՛չ տպուած տարին եւ ո՛չ տեղը գրուած է. աս թարգմանութիւնը պէտք է որ շատ հին ըլլայ, որովհետեւ ինչպէս յայտնի է՝ պինու յառաջ տպուած գըրքերուն մէջ՝ ո՛չ տարին եւ ո՛չ տեղը կը դնէին։ Երկրորդ՝ Ֆուստին ձեռքը աստուածաշունչի ուղղափառ թարգմանութիւն մը տպուած էր, 1472ին, Լուտերին թարգմանութենէն գրեթէ վաթսուն տարի յառաջ. ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ արդէն 1467ին տպուած էր. ասոնցմէ զատ՝ չորրորդ ու հինգերորդ թարգմանութիւն մը կայ 1472ին եւ 1493ին տպուած։ Նիւրէնպերկ 1477ին տպուած թարգմանութիւն մը՝ Լուտերին թարգմանութիւնը դուրս չելած՝ երեք անգամ նորէն փոխուած էր։ Նոյն տարին ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ Աւկսպուրկ տպուեցաւ, որն որ ութը անգամ ալ նորէն փոխուած էր, երբ որ Լուտերին թարգմանութեան եւ ոչ խօսքը կար,,։ Աս ամէն թարգմանութիւնները գերմաներէն էին։ Նոյն վարդապետը ուրիշ շատ գերմաներէն թարգմանութիւններ ալ կը յիշէ, որոնց վրայ չենք ուզեր մէկիկ մէկիկ խօսիլ, որ չըլլայ թէ կարդացողները ձանձրացընենք։ Ետքը ուրիշ շատ լեզուներու թարգմանութիւններու վրայ ալ կը խօսի, որոնք Լուտերի թարգմանութեան դուրս ելլելէն շատ յառաջ տպուած էին. Թարգմանութիւն մը Սպանիացւոց լեզուաւ, որն որ 1478ին տպուած էր. վեց իտալերէն թարգմանութիւն, որոնցմէ մէկը մինչեւ 1500՝ տասնուեօթը անգամ նորէն տպուած էր. չորս գաղղիերէն թարգմանութիւն, որոնք

Այս միջոցներուն՝ Լուտերին մոլորութիւններուն դէմ Գերմանիայէն դուրս նոր ախոյեաններ ելած էին ։ Մինչեւ հիմա տեսանք որ Լուտեր մէկ քանի առիթներու մէջ իր դատն ու իր վարդապետութիւններուն քննութիւնը Փարիզի համալսարանին դատաստանին տակը ձգած էր, յուսալով որ նոյն համալսարանը իր կողմը կը բռնէ ։ Բայց իր ակնկալութեան բոլորովին հակառակն եղաւ. ինչու որ համալսարանին աստուածաբանները իր վարդապետութիւնները՝ իբրեւ վնասակար, գայթակղեցուցիչ ու հերետիկոսական՝ դատապարտեցին 19 ։ Դարձեալ Հենրիկոս Ը. Անգղիայի թագաւորը նոյն ատենները Լուտերի վարդապետութիւններուն դէմ գիրք մը հրատարակեց ։ Աս թագաւորը խոկցած շատ ջանաց որ Լուտերի մոլորութիւնները իր տէրութեան մէջ չմտնեն. եւ որովհետեւ երիտասարդութեան ժամանակը աստուածաբանութիւն սորված էր, անոր համար ուզեց նոյն մոլորութեանց դէմ գրել ։ Իր բաղձանքին միայն մէկ արգելք կար, այս ինքն թէ քահանայապետը Լուտերը դատապարտելու ատեն՝ անոր գրքերը կարդալն արգելած էր, եւ ինք ան գրքերը չկարդացած՝ չէր կրնար անոնց դէմ գրել. ուստի քահանայապետէն հրաման խնդրեց որ Լուտերին դէմ գրել ուզողները՝ անոր գրքերը կարենան կարդալ ։ Եւ հրամանն առածին պէս՝ եկեղեցւոյ խորհուրդներուն վրայ գիրք մը գրեց, որուն մէջ Լուտերին դէմ կը ցուցընէ որ աս խորհուրդները եօթը հատ են, եւ ուրիշ բաներէն զատ՝ Հռոմայ քահանայապետին գլխաւորութեան վրայ աղէկ կը խօսի ։ Աս գիրքը թագաւորը քահանայապետին նուիրեց, որն որ շատ ուրախութեամբ ընդունեցաւ, թագաւորը կարդինալներուն ժողովքին մէջ գովեց, եւ անոնց հաւանութեամբը առանձին կոնդակով մը հրա-

մինչեւ 1512 տպուած էին, եւ այլն, եւ այլն ։ Եւ խօսքը այսպէս կը վերջացընէ. "Իսկ թէ որ Ս. Գիրքը ան ատենները հիմակուան պէս շատ տարածուած չէր նէ, պատճառը՝ տպարաններուն ու կարդալ գիտցողներուն քիչութիւնն էր" ։ Ասոր կը վկայեն քանի մը բողոքող մատենագիրներ ալ, որոնցմէ միայն մէկուն վկայութիւնը բաւական կը սեպենք. "Իրմէ (Լուտերէն) յառաջ, կ'ըսէ Մենցէլ (Հատ. Ա. Գլ. Գ. 134.) աստուածաշունչը վուլկատայէն վրայէն չորս անգամ գերմաներէն թարգմանուած ու տպուած էր. բայց կ'երեւայ որ շատ տարածուած չէր" ։ — Ուայզմէնի պէս երեւելի ու գիտուն մարդու մը խօսքը, որն որ հաստատուն փորձերէ յառաջ կը բերէ, եւ Մենցլին վկայութիւնը բաւական են ցուցընելու որ աստուածաշունչը Լուտերին եւ իր աշակերտներուն ըսածին պէս՝ այնչափ անծանօթ բան չէր ։ — Բայց թէ արդեօք Լուտեր իր գերմաներէն թարգմանութեամբը կրօնին օգուտ ըրած է՝ թէ վնաս, ան ալ Բ. Գրքին Ա. Գլխուն մէջ ըսելիքներնէս աղէկ ու բացայայտ կը տեսնուի ։

19. Համալսարանին վարդապետութիւնները աս վճիռը տուած են 1521ին, Ապրիլ 15ին ։ Լատիներէն օրինակները տես ի Գործս Լուտ. լատ. Հատ. Բ. 194. Բ. — 201. Բ. իսկ գերմաներէնը՝ որն որ Լուտեր անձամբ թարգմանած է, իր գերմ. Գործոց ԺԷ. Հատ. Ա. 572. Բ. — 581 ։

մեն տուաւ՝ որ թէ ինք եւ թէ յաջորդները՝ իրենց ուրիշ տիտղոսներուն վրայ կայսերական Պաշտպան Հաւատոյ տիտղոսն ալ աւելցընեն:

Երբ որ Լուտեր իր առանձնութեան մէջ աս բաները իմացաւ նէ՝ շատ պղպղեցաւ, եւ անկէ ետքը ալ միայն իր կատաղութեան եռանդեան երթալով՝ բոլոր իր բարկութիւնը աս նոր հակառակորդներուն վրայ թափեց: Եւ թէպէտ Մելանքթոն ջանացած էր իր վարդապետը պաշտպանել, ուստի եւ Փարիզի համալսարանին դէմ գրուածք մը դուրս հանած էր, որն որ ջատագոված մարդուն ու վարդապետութիւններուն արժանի էր[20], բայց Լուտեր աշակերտին գրուածքովը գոհ չըլլալով՝ ինք անձամբ ալ համառօտ բան մը գրեց Փարիզի համալսարանին աստուածաբաններուն դէմ, որն որ ամէն կարելի հեգնութեան, նախատանաց ու թշնամանաց խօսքերով լեցուն է[21]: Նոյնպէս Անգղիայի թագաւորին դէմ գրած գրքին մէջ՝ անանկ մեծ թագաւորէ մը ամենեւին ակնածութիւն չըրաւ, հապա բոլորովին նախատական ու ամօթալի խօսքերով լեցուց: Եւ զարմանք ալ չէ, ինչու որ գրքին սկիզբը կ'ըսէ թէ երբ որ Աւետարանին ճշմարտութիւնը պաշտպանել հարկ կ'ըլլայ, պէտք չէ ամենեւին ակնառութիւն ընել, հապա թագաւորի մը հետ այնպէս խօսելու է, ինչպէս որ հասարակ մարդու մը հետ կը խօսուի: Ուստի եւ բոլոր գրքին մէջ աս սկզբան հետեւելով՝ անանկ խօսքեր կը գրէ եւ այնպիսի կերպով կը խօսի, մինչեւ նոյն իսկ իր բարեկամներն ու պաշտպանները սկսան իրեն դէմ տրտնջել եւ խրատ տալ որ բերնին քիչ մը չափ դնէ[22]:

20. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Բ. 202. — 207:

21. Լուտեր աս գրուածքին մէջ Փարիզի համալսարանին եւ մէջի աստուածաբաններուն տուած զանազան ուրիշ նախատական եւ աղտեղի անուններէն, եւ խօսած անամօթ ու պիղծ խօսքերէն զատ՝ որոնք որ կ'ամըչնանք գրելու, աս ալ կը զրուցէ որ նոյն համալսարանը "ամէն մոլորութեանց մայրն է": Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ա. 581. Բ: Աս խօսքը համեմատէ Լուտերին ուրիշ անգամ մը նոյն համալսարանին վրայ ըրած գովասանքին հետ. Եր. 42:

22. Սեքենտորֆ, Գիրք Ա. Համ. ՃԺԴ. 187: Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ. ԺԸ. 370: — Լուտերին բարեկամներէն ոմանք իրեն խրատ կու տային որ քրիստոնէական սիրոյն աւելի մօտ գնէ ու բերանը քիչ մը բանէ, եւ գանէ իշխաններու վրայ խօսած տանէն՝ այնչափ նախատական խօսքեր չգործածէ: Անոնցմէ մէկը տանանկ խրատներ գրելէն ետեւ՝ կը հարցընէր իրեն թէ Անգղիայի թագաւորը ինչո՞ւ այնպէս սաստիկ ու խստութեամբ նախատեցիր: Աստր պատասխան տուած տանէն՝ Լուտեր կ'ըսէ թէ Ձըլլոս որ կարծես թէ [illegible] ան կերպով գրեցի. չէ, մտածելով ու խորհրդով գրած եմ. եւ չըլլայ որ մէկը յուսայ որ հակառակորդներուս հետ ասկէ ետեւ աւելի անուշութեամբ վարուիմ: Մեր կայսըրընտիրը եւ ուրիշները ինծի խրատ տուին որ նախատական խօսքերը չափաւորեմ. բայց ես քաղցրութեամբ ու համեստութեամբ դէմ կեցայ. ինչու որ պաշտպանած բաներս չեն ներեր ինծի որ տեղ մ'ալ զիջանիմ կամ ինչ զիջումն մ'որ հանդարտեցընեմ: Մինչեւ հիմա

Լուտերին այս գրքէն օրինակի համար մէկ երկու հատուած կը գտնենք։ "Երկու տարի յառաջ, կ'ըսէ, Բաբիլոնական գերութիւն անուամբ լատիներէն գիրք մը հանեցի, որն որ պախենթ եմ եղեր որ այնպէս վարուեր եմ։ Առ Ուլինպերկէ, Գլ. Թ. Համ. Գ. Իս տը Կոստ. Ֆէյէրէ, Գլ. ԺԲ. 374։ — Բայց թէպէտ նոյն առեններ իր աշակերտներէն ոմանք ալ իրենց վարդապետին գրած նախատական կերպը եւ իրեն բարկութիւնը չէին հաւներ. սակայն քիչ մը ետքը սանկ խօսքերը չէ թէ միայն չէին պարսաւեր, հապա մինչեւ Հոգւոյն սրբոյ ազդեցութեամբ գրուած կը սեպէին։ "Քիչ մը ժամանակ այնպէս կը կարծէի, կ'ըսէ Փոմեր՝ Լուտերին երեւելի աշակերտներէն ու մեծ բարեկամներէն մէկը, որ Լուտեր մեր հայրը՝ Անգղիայի Թագաւորին հետ չափէն աւելի սաստկութեամբ վարուած ըլլայ։ Բայց հիմա կը տեսնեմ որ սխալեր եմ, մանաւանդ թէ չափէն աւելի անուշութեամբ վարուեր է եղեր. իր բոլոր խօսքերը՝ երկնաւոր Հոգւի մը իրեն շնչած է, սրբութեան, ճշմարտութեան ու հաստատամտութեան հոգւին,,։ Սեքենտորֆ (Գիրք Ա. Համ. ՃԺԸ. 188.) Փոմերին այս խօսքը իբրեւ Լուտերի ջատագովութիւն՝ վկայութիւն կը բերէ։

Հատուածս պատշաճ կը սեպենք նոյն ինք Լուտերին գրուածոցը մէջէն խօսք մը բերել, որմէ ընթերցողները յայտնապէս կը տեսնեն թէ իր հակառակորդներուն հետ ինչպիսի հոգւոյ ազդեցութեամբ կը վարուի եղեր, եւ իր պաշտպանածն ու վախճանն ինչ է եղեր։ "Մարդիկ կան, կը գրէ Լուտեր, որոնք կ'ըսեն թէ անունն ու պատիւը՝ միայն Աստուծոյ կը վայլէ... եւ թէ ամէն ըրածներնուն մէջ միայն Աստուծոյ փառքը կը փնտռեն, ու գրեթէ երդում ալ կ'ընեն որ իրենց անձնական փառքը չեն փնտռեր...։ Բայց իրենց պտուղն ու գործոցը միտ դիր, եւ կը տեսնես որ եթէ ձեռք զարկած բաներնին չյաջողիր նէ, կը սկսին սաստիկ տրտնջել... այնպէս որ հետերնին մէկը չկրնար խօսիլ։ Կ'ըսեն թէ զիրենք արգելողները դէշ կ'ընեն, եւ այս իրենց եղած նախատինքը՝ չեն կրնար մոռնալ, կը տրտնջին որ Աստուծոյ փառքը կ'արգիլուի եւ իրենց ուզած ու փնտռած բարւոյն դէմ կը դառնայ...։ Ասով կը տեսնուի թէ իրենց փնտռածն ինչ էր. կ'իմացուի թէ անոր համար չէր բարկանար որ բարիքն ու Աստուծոյ փառքը կը խափանուի, հապա անոր համար՝ որ իրենց կարծիքն ու փափաքը յառաջ չերթար. իբրեւ թէ կարելի չըլլար որ իրենց կարծիքը դէշ ըլլայ. եւ այնպէս աղէկ ըլլար՝ որ եւ ոչ Աստուած կարենար մերժել։ Վասն զի ինք որ ան բարիքն իրենց սեփհական չհամարեին նէ, կրնային համբերել որ ուրիշները իրենց կարծիքն արհամարհեն։ Սակայն խորին բարձրամտութիւնը չ'ուզեր դէշ ու յիմարի տեղ դրուիլ. անոր համար պէտք է որ ուրիշները դէշ ու յիմար ըլլան։... Թէ որ... մէկը իրենց պատուոյն դէմ խօսի, զիրենք մեծ բանի տեղ չդնէ, իրենցմէ բան մ'առնէ, կամ իրենց ինչ եւ իցէ հակառակ բան մը պատահելու ըլլայ նէ, ա՛լ ան ժամանակը արուեստը շուտ մը կը մոռցուի, ու փշի տունկը՝ իր պտուղը կը բերէ, այսինքն փուշ ու տատասկ։ Ան ատեն իշուն ականջները առիւծին մորթին տակէն երեւնալու կը սկսին. կը սկսին կանչել. Տէր Աստուած, նայէ երկինքէն, այս ինչ մեծ անիրաւութիւն է որ ինծի կ'ըլլայ։ Եւ ան աստիճանի մեծ յիմարութեան մէջ կ'իյնան, մինչեւ կ'ըսեն թէ Աստուծոյ համար իրենց անիրաւութիւն կ'ըլլայ։ Ո՞ւր է հոս մեծ իմաստութիւնը որ կ'ըսէիք թէ Ամէն բան Աստուծոյ ու Աստուծմէ է։ Ո՛վ ողորմելի մարդ. թէ որ միայն Աստուծոյ է նէ, ինչո՞ւ համար պիտի չկրնայ առանց արգելքի քեզմէ առնել, ուրիշին տալ եւ տուողին անդին նետել։ Թէ որ իրենն է նէ, պէտք է որ դուն հանդարտ կենաս ու թողուս որ ինք ուզածին պէս գործէ. ինչու որ իրեն բանն առնելու ըլլայ նէ, քեզի անիրաւութիւն եղած չ'ըլլար,,։ Միխոնոբեան Հայր Պրբ., Ա. Հայցոտորճ. Գործք Լուտ. Եերմ. Հրտ. Ա. 73. Բ. 74։ — Կարծես թէ Լուտեր այս խօսքով իրեն անձին ստորագրութիւնը կ'ընէ եւ իր բռնած ճամբուն

պականները անմոռացուց....: Եւ թէպէտ ես լոյսը չեմ տեսեր, ի վերայ այսր ամենայնի նոյն գրքին գերմաներէն թարգմանուելուն չհաճեցայ, աս պատճառաւ որ իմ ամենէն սաստիկ թշնամիս թարգմանեց՝ զիս նախատելու համար....: Վերջապէս Հենրիկոս՝ Աստուծոյ բարկութեամբը՝ Անգղիացւոց թագաւորը լատիններէն լեզուաւ ասոր դէմ գրուածք մը հանեց:... Կը զրուցուի որ Անգղիայի թագաւորին աս գրուածքին վարձք ըլլալու համար՝ Հռոմէն իրեն տիտղոս տուած ըլլան որ Պաշտպան Եկեղեցւոյ անուանուի:... Իսկ ես Աստուծոյ կ'աղաչեմ որ զիս ան եկեղեցւոյն անդամ չընէ՝ որուն պաշտպանն է Անգղիայի թագաւորը: Որովհետեւ երբ որ ես Վիտդենպերկ եմ ու ինք՝ Անգղիա, կամ երբ որ կը քնանայ եւ կամ ուրիշ գործքի մէջ է, իմ հոգիս ինչ կ'ըլլայ:... Շատերը այնպէս կը կարծեն որ նոյն գիրքը Հենրիկոս թագաւորը գրած չէ: Ասիկա իմ հոգս չէ. կ'ուզէ Հենրիկոս թագաւորը, կ'ուզէ Կոնրատոս թագաւորը գրած ըլլայ, սատանան կամ դժոխքը շինած ըլլայ, ամէնն ալ նոյն է: Ով որ սուտ կը խօսի՝ սուտզրուց է, եւ ես անոր համար իրմէ չեմ վախնար:... Թէ որ ես թագաւորի մը ինծի դէմ գրելէն վախնալու ըլլայի նէ, աւելի եւս պէտք էր որ վախնայի պապի մը ինծի դէմ գրելէն:... Բայց ես իմ վարդապետութիւնս Աստուծոյ շնորհօքը չէ թէ միայն երկինքէն ընդունեցայ, հապա անանկ մէկէ մը՝ որն որ իր պզտիկ մատովը հազար պապէ, թագաւորէ, իշխանէ ու վարդապետէ աւելի կարող է գործել[23]: Անոր համար ալ պէտք է որ իմ վարդապետութիւնս յաւիտեան հաստատուն կենայ, եւ ես կ'ուզեմ Աստուծոյ անուամբը իրենց ամենուն ալ դէմ դնել[24]:...

"...Թէ որ Անգղիայի թագաւոր մը կրնայ անամօթութեամբ իր ստութիւնները դուրս ժայթքել, ես ալ կրնամ զանոնք իր վիզը փաթթել: Եւ որովհետեւ ինք իմ բոլոր քրիստոնէական վարդապետութիւններս կը հայհոյէ, եւ (թողութիւն ընեն ընթերցողները՝ Լուտերին անամօթ ու ամպարիշտ խօսքերուն համար) իր աղբը իմ փառաց թագաւորիս, այս ինքն Քրիստոսի, թագին վրայ կը քսէ, որուն վարդապետութիւնն ունիմ ես, չզարմանայ որ ես ալ աղբը իմ թագաւորիս թագէն առնելով՝ անով իր պսակն օծեմ, ու բոլոր աշխարհքին առջեւն

դատապարտութեան վճիռը կու տայ: Երանի՜ թէ մոլագրութեամբ կարդային Լուտերին աս խօսքը անոնք՝ որոնք որ կ'ըսեն թէ Լուտերին պաշտպանած բանը իր բանը չըլլալով՝ հապա Աստուծոյ, չէր կրնար թողուլ որ հակառակորդները իրեն դէմ դնեն եւ Աստուծոյ գործքն արգելեն, եւ գրածները՝ աստուածային նախախնամութեամբ կը գրէր:

23. Տես աս Գրքին Ը. Գլխոյն 21. ծանօթ:

24. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 132. Բ. 133. Բ:

ըսեմ որ Անգղիայի Թագաւորը սուտըլուց է։ ... Զիս կը յանդիմանէ որ ատելութենէն ու Նախանձէն գրգռուելով՝ պապին դէմ գրած ըլլամ։ ... Բայց ասիկա ի՞նչ վերաբերութիւն ունի ...։ Պապականութիւնն անոր համար աղէկ կ'ըլլայ, վասն զի ես գէշ եմ եւ անոր դէմ կը դնեմ։ Թէ որ այնպէս ըլլար նէ՝ ան ատեն պէտք էր որ Անգղիայի Թագաւորն իմաստուն մարդ մ'ըլլար, որովհետեւ ես զինքը խենթի տեղ կը դնեմ։ Եւ թէ որ աշխարհք ուզելու ըլլար նէ՝ զսատանան կրնար սուրբ ընել, միայն թէ զինքը շատ ատէր ու դէմ ելլէր։ Ասոր հակառակ թէ որ բանն անով աղէկ եւ օրինաւոր կ'ըլլայ՝ որ պապը գովուի, ան ժամանակը Աստուծոյ օգնականութեան կարօտութիւն չունի, հապա բաւական է որ Անգղիայի Թագաւորը զինքը գովէ եւ իրեն պաշտպանն ըլլայ[25]։ ...

“Բայց ես Հենրիկոս Թագաւորին այսպէս վարուելուն չեմ զարմանար, որով կը ցուցընէ թէ հաւատոյ ու բարեգործութեան ինչ ըլլալուն վրայ՝ հատ կոճղէ մը քիչ ծանօթութիւն ունի, որն որ գոնէ բնութեամբ զԱստուած կը զգայ. որովհետեւ պէտք է որ Հենրիկոս Թագաւորն ալ ան առակին հաստատութիւն ու ճշմարիտ ըլլալը ցուցընէ, որն որ կ'ըսէ թէ “Թագաւորներէն եւ իշխաններէն աւելի մեծ խենթ չկայ„։ Հապա սատանային վրայ կը զարմանամ որ իր Հենրիկոսին ձեռքովը ինծի դէմ այսպէս կը ճամարտակէ, ուր որ գիտէ թէ ասիկա իմ առջեւս բան չէ։ Զինքը կուրցընողն ու յիմարցընողը՝ Աստուծոյ գործքն է, որպէս զի իմ ձեռքովս ինք եւ իր յիմարութիւնը դուրս ելլէ։ ... Պէտք է որ հիմա այսչափով գոհ ըլլամ, ու զինքը թողում. ինչու որ աստուածաշունչին գերմաններէն թարգմանութիւնը եւ ուրիշ գործքերը զիս կը ստիպեն, ուստի եւ չեմ կրնար աւելի երկայն ատեն Հենրիկոսին աղբին մէջ խառնուիլ։ Բայց թէ որ Աստուած կ'ուզէ նէ՝ ժամանակ մը կը գտնեմ, ու Հենրիկոս հայհոյիչ Թագաւորին ստախօս բերանը կը գոցեմ եւ կատարեալ պատասխան կու տամ։ ... Ես այնպէս կը կարծեմ որ ինք աս գիրքը անոր համար գրած է, որպէս զի խղճմտանքը հանդարտեցընէ։ Վասն զի գիտէ թէ ինչ խղճով Անգղիայի Թագաւորութիւնը ստացած է, թագաւորական ցեղը սպաննելէն ու թագաւորական արիւնը ջնջելէն ետեւ։ Իր կեանքին համար կը վախնայ, որ չըլլայ թէ արեան վրէժն իրմէ խնդրուի։ Անոր համար կ'ուզէ պապին հետ միանալ ու զինքը շողոքորթել, որպէս զի հաստատուն մնայ։ Ցառաջ աս կերպով կայսեր հետ կապուած էր, հիմա ալ Գաղղիայի Թագաւորին հետ. ինչպէս որ բռնաւորներուն ու գէշ խիղճ ունեցող-

25. Նոյն տեղը, 135 Բ. 136 Բ.։

ներքին ազատութիւնն է։ Շատ աղէկ կը յարմարին իրարու պապն ու Անգղիայի Հենրիկոսը. ինչու որ առջինն ալ նոյնպէս աղէկ խղճով ստացած է իր պապութիւնը, ինչպէս որ Հենրիկոս՝ իր թագաւորութիւնը։ Անոր համար իրար կը քորեն, ինչպէս որ ջորիները մէկզմէկ կը քորեն։

"Դուցէ մէկը զիս յանդիմանէ որ թագաւորական փառաւորութեան հետ այսչափ անխնայ վարուեցայ ու շատ խստութեամբ գացի. բայց գիտնայ որ աս բանս անոր համար ըրի, որովհետեւ բուն ինք (թագաւորն) ալ իր անձին չխնայեց։ Այնպէս յայտնի եւ կամքը սուտ կը զրուցէ, ինչպէս որիկաները. այնպէս սաստիկ, դառն, թունաւոր կերպով կը վարուի, որ հրապարակական բարկասիրտ բոզ մը չիկրնար ընել. այնպէս որ յայտնի կը տեսնուի թէ երակներուն մէջ թագաւորական արիւն չկայ։ . . . Խակ դուք, պալատականք, ինչ ընէք ընէք՝ ուզածնիդ չէք կըրնար գլուխ տանիլ։ Պէտք է որ պապը, եպիսկոպոսք, քահանայք, կրօնաւորք, իշխանք, սատանան, մահը, մեղքը, եւ ինչ որ Քրիստոս եւ ի Քրիստոս չէ, տեղի տան եւ յաղթութին ան Աւետարանէն՝ զորն որ ես Մարտինոս Լուտեր քարոզեցի"[26]։ — Ստուգիւ Առաքելոյ եւ Նորոգչի արժանի գրուածք։

26. Դարձեալ նոյն տեղը, 147, 148։

ԳԻՐՔ Բ

ԼՈՒՏԵՐԻ ՎԱՐԴՊՈՒՐԿԷՆ ԵԼԼԵԼԷՆ

ՄԻՆՉԵՒ

ԱՒԿՍՊՈՒՐԿԻ ԱՒԱԳԱԺՈՂՈՎԸ։

1522 — 1530

ԳԻՐՔ Թ

ԼՈՒՏԵՐԻ ՎԱՐԴՊՈՒՐԿԷՆ ԵԼԼԵԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՒԿՍՊՈՒՐԿԻ ԱՒԱԳԱԺՈՂՈՎԸ

ԳԼՈՒԽ Ը

Լուտեր Վիդդէնպերկ կը դառնայ

Գարլշտատ։ Լուտերի հեռաւորութեան ատեն Վիդդէնպերկի մէջ պատահածները։ Լուտեր՝ կայսրընտրին կամացը դէմ Վարդպուրկէն կ'ելլէ։ Ճամբան ու Վիդդէնպերկ հասնելէն ետեւ՝ կայսրընտրին նամակ կը գրէ։ Գարլշտատին եւ անոր կողմնակիցներուն դէմ քարոզներ կու տայ։ Գարլշտատը կը հալածէ։ Նոր կտակարանին գերմաներէն թարգմանութիւնը տպել կու տայ։ Անգղիոյ թագաւորը Սաքսոնիոյ իշխաններուն խրատ կու տայ որ Լուտերին դէմ դնեն։ Լուտեր եկեղեցական կարգին դէմ կատաղի գրուածք մը կը հանէ։

1521 — 1522

ՄԻՆՉԵՒ հիմա Լուտերը միշտ իբրեւ առանձնական մարդ՝ տեսանք. ոչ ուրիշները եւ ոչ ալ ինք՝ գոնէ դրսանց՝ մինչեւ Վարդպուրկէն ետ դառնալը իրեն հրապարակական անձի նկարագիր չէին տար. հապա ամէն գործածներն ու գրածները՝ իբրեւ միայն իր կողմանէ եւ միայն իր անուամբն եղած կամ գրուած բան կը սեպուէր։ Բայց Վարդպուրկէն ելլելուն պէս՝ ալ զինքը իբրեւ նոր աղանդի գլուխ կը տեսնենք, մանաւանդ թէ նոյն իսկ Վարդպուրկէն՝ իբրեւ աղանդի գլուխ դուրս կ'ելլէ. եւ անկէ ետեւ իր ըրածները՝ առանձնական մարդու մը պէս չ'ըներ, հապա իբրեւ կողմնակցութեան մը գլուխ, եւ ուրիշներն ալ զինքը իբրեւ իրենց առաջնորդն ու գլուխը կը նկատեն։ Լուտեր՝ մինչեւ նոյն ատեն յարգած եւ դեռ աւրելու չյանդգնած կարգերն ու սովորութիւնները՝ աս իր առաջնորդութեան աստիճանաւը կը կործանէ, եւ նորանոր կարգադրութիւններ կ'ընէ, որոնց իր կողմնակիցները յարգութեամբ կը հպատակին. աս իր աստիճանին զօրութեամբը զանազան հրամաններ կու տայ ու վճիռներ կը հանէ, եւ կը պահանջէ որ ամէն մարդ կուրօրէն անոնց հնազանդի, եւ դէմ դնողները պատժոյ տակ կը ձգէ։ — Բայց աս բաները մեր ընթերցողներուն աչքերը չցրած՝ հարկ է որ իր առանձնութենէն ելլելուն պատճառ ըլլող դէպքերը պատմենք։

Լուտերին Վարդպուրկ եղած ատենը՝ Վիդդենպերկ շատ շփոթութիւններ ու խռովութիւններ պատահած, եւ կրօնի վերաբերեալ նիւթերու մէջ շատ փոփոխութիւններ եղած էին: Աս խռովութիւններուն պատճառ եղողը՝ գլխաւորաբար Գարլշդատն էր: Աս մարդը Լուտերէն տարեւոր, մանաւանդ թէ անոր վարդապետութեան խոյրը տուած ըլլալով՝ սկսաւ անոր գտած պատուոյն եւ հասած իշխանութեան վրայ նախանձիլ. եւ թէպէտ Լուտերին մոլորութեանց կը հետեւէր, բայց չէր ուզեր որ անոր աշակերտն երեւայ ու հնազանդի: Լուտերին լուծը ծանր կու գար իրեն փառասիրութեանը, անոր համար ուզեց նոյն լուծը վրայէն նետել [1]: Աս բանը յաջողութեամբ գլուխ տանելու համար ամենէն յարմար ճամբան Լուտեր իրեն սորվեցուցած էր, եւ Գարլշդատին ուրիշ բան չէր մնար, բայց եթէ ճշդիւ անոր ընթացքին հետեւիլ, որն որ ըրաւ ալ: Տեսնելով որ անիկա քահանայապետին եւ եպիսկոպոսաց տասնահինգ դարէ վեր հաստատուած օրինաւոր իշխանութեան դէմ ելլելու յանդգնած էր, դիւրաւ անկից հետեւցուց որ ինքն ալ Լուտերին քանի մը ամիսէ վեր յափշտակած իշխանութեան դէմ կրնայ ելլել: Շատ անգամ Լուտերին բերնէն լսած եւ անոր գրուածքներուն մէջ կարդացած ըլլալով որ կրօնի վերա-

1. "Գրեթէ ընդհանրապէս ընդունուած նախապաշարում մըն է, կ՚ըսէ Բլանք, թէ Լուտերին գտած պատուոյն ու հասած իշխանութեանը վրայ ունեցած նախանձն էր, որն որ աս փառասէր մարդը (զԳարլշդատ) կը գրգռէր որ . . . ինքը զինքը երեւելի ընելու ջանայ, որպէս զի անով կամաց կամաց անոր (Լուտերին) անունը մոռցընել տայ, կամ գոնէ անոր համբաւը մթընցընէ: (Աս նախապաշարումն ունեցողները) որպէս զի բոլորովին անկողմնակալ երեւան, աս ալ կը ցուցնեն որ Գարլշդատին ըրածներուն դէմ Լուտերին ունեցած դժկամակութիւնն ալ նոյն պատճառէն (նախանձէն) կը ծագէր. եւ աւով կը ջանան մեկնել թէ ինչու համար Լուտեր՝ իր յառաջուան բարեկամին հետ այնպէս սաստիկ դառնութեամբ կը վարուէր": Գիէզ Գ. Հատ. Բ. 37: Աս ընդհանուր կարծիքը յառաջ բերելէն ետեւ՝ նոյն մատենագիրը կը ցուցնէ թէ "Որչափ որ ստոյգ է թէ [illegible] աս երկու հակառակորդ պատասխանատուութիւնը իրենց վէճերուն մէջ մասն ունեցաւ, նոյնչափ ալ ստոյգ է (՞) որ իսկզբան աս խռովութիւններն ելլելու ատեն՝ նոյն վախճանը կամ նպատակը չունէին": Բայց Բլանք ինչ որ քսէ նէ ըսէ, Գարլշդատին աս բաներուն ձեռք զարնելուն պատճառը՝ Լուտերին վրայ ունեցած նախանձն ու իր պատուասիրութիւնն էր: Մելանքթոն կը պատմէ որ Գարլշդատ ըսած ըլլայ թէ "Ես ալ կը բաղձամ որ մեծ ըլլամ եւ մեծ սեպուիմ, ու Լուտերէն վար չմնամ": Եւ վրան կ՚աւելցընէ որ "Անիկա փառասիրութեան, նախանձու եւ հակառակութեան ձայնն էր": Ա. Ռէֆէլ, Գիրք Ա. Գլ. Զ. 270. Ծանօթ: Լուտեր նոյն Գարլշդատին վրայ կը գրէ որ "Ինք ալ շուտ մը նոր վարդապետ ըլլալու կը բաղձար, եւ իմ [illegible] ժողովրդեան մէջ իր հրամաններն ու կարգաւորութիւնները բանեցընել կ՚ուզէր": Առ Տը Վէթթէ, Հատ. Բ. 178: Մեւլ ա՚Օդինէէ (Հատ. Բ. 45.) Գարլշդատին ըրածներուն վրայ խօսելու չսկսած՝ իբրեւ անոնց պատճառը ցուցնելով՝ կը գրէ որ "Քէֆ մը անմտութիւնը կը սիրէր": Տես [illegible] (Էջ. 137.) [illegible]:

բերեալ նիւթերու մէջ չափաւորութեամբ վարուելով բան մը չծկլնար գլուխ ելլել, եւ տեսնելով որ Լուտեր մինչեւ նոյն ատեն ալ սկզբունքին համեմատ եւ ամենեւին առանց աչառութեան գործելով՝ ուզածը գլուխ կը տանի. ինքն ալ միտքը դրաւ որ ամենեւին մէկէ մը նկատում չընէ եւ ամենեւին առանց վախի գործէ։ Մէկ խօսքով ըսելու համար՝ Լուտերին սկզբունքներուն վրայ հիմնելով եւ անոնց հետեւելով՝ անոր անձին եւ վարդապետութիւններուն հետ այնպէս վարուեցաւ, ինչպէս որ անիկա եկեղեցւոյ հետ եւ հաւատոյ վարդապետութիւններուն հետ վարուած էր [2]։ Արդէն ալ տանկ գործքի մը ձեռք զարնելու շատ յարմար բնութիւն ունէր. ինչու որ, ինչպէս Թանքէ կը գրուցէ, "Ան մարդիկներէն էր, որոնք մէկ կողմանէ սեւամաղձութեան բնական բերում մը կ'ունենան, եւ մէկալ կողմանէ այնպէս յանդգնութեան տէր են, որ ամէն հաստատուած բաները կը մերժեն եւ ամէն մերժուած բաները կը հաստատեն" [3]։ Գարլշդատ տանկ մարդ մ'ըլլալով՝ մանաւանդ թէ զարմանալու բան է որ այնչափ ատեն համբերած ըլլայ. բայց տար ալ պատճառը նոյն Թանքէ կ'իմացընէ ըսելով որ Թէպէտ եւ 1520էն զանազան արտաքոյ կարծիքներ ունէր, բայց "Նոյն ատենները դեռ Լուտերի ներկայութիւնն ու առաւելութիւնը զինքը կը բռնէին. իսկ հիմա (Լուտեր հեռու ըլլալով) ա՛լ մէկը չկար որ զինքը ետ կեցընէր, եւ իր փառասիրութեան համար ազատ դաշտ մ'ունէր" [4]։

Արդ Գարլշդատ տանկ յարմար ատեն գտնելով, մանաւանդ որ նոյն ատենները Վիդդեմպերկ ու մօտ տեղերն եղող Կրկնակնուքները եւ առանձինն Մունցէր [5] իրեն մեծապէս օգնու-

2. Երբ որ մէկը Գարլշդատին դէմ կը կենար եւ կամ զինքը կը յանդիմանէր որ Լուտերի վարդապետութիւններուն դէմ կը գործէ կամ կը խօսի, ինք շուտ մը Լուտերին տանկ առիթներու մէջ բերանն ունեցած խօսքը կը կրկնէր թէ Աւելի Աստուծոյ հնազանդելու է քան թէ մարդու։ Եւ երբ որ մէկը իրեն կ'ըսէր թէ աս ըրածներդ մեր հասարակաց հօրը (Լուտերին) ականջը հասնելու ըլլայ նէ՝ շատ պիտի խռովի, ինք շուտ մը պատասխան կու տար թէ Նոր բան մը չէ որ Աստուծոյ խօսքը աշխարհքիս խռովութեան ու շփոթութեան պատճառ ըլլայ. եւ Լուտերին ատանկ առիթներու մէջ ըրած ուրիշ ասոնց նման խօսքերը կը գործածէր։ Այսպէս ամէն առթի մէջ Լուտերին խօսքերը բանեցընելով՝ անոնցմով ինքը զինքը ջատագովելու եւ ըրած ճամբան արդարացընելու կը ջանար. եւ կը ցուցընէր որ ինք իր ամէն ըրածներուն եւ ըսածներուն մէջ Լուտերը իրեն օրինակ առած է եւ անոր գլխաւոր սկըզբունքը կը հետեւի։ Տես Նախ. 10 Ծանօթ։

3. Գիրք Գ. Գլ. Ա. 18։

4. Նոյն տեղը, 19։ Գրեթէ նոյն կերպով կը խօսի նաեւ Մէռլ տ'Օպինեէ, Հատ. Բ. 45։

5. Մունցէր՝ իսկզբան Լուտերին նախանձայոյզ աշակերտներէն մէկն էր, եւ Սաքսոնիայի մէջ անոր մոլորութիւնները անանկ մեծ եռանդով կը տարածէր, որ անունը Լուտերին փոխանորդը դրած էին. բայց ետքը իրմէ բաժնուեցաւ ու

մատնելով որ խոհեմութիւն չէ այսպէս իր գլխաւոր պաշտպանին դէմ ընելով՝ ինքը զինքը անոր աչքէն ելլելու վտանգի մէջ դնել, դեռ Վիգգենպերկ չհասած նամակ մը գրեց (Մարտի 5ին), որուն մէջ ինքը զինքը Աստուծմէ խրկուած առաքելոյ կամ մարգարէի մը տեղ դնելով՝ կը ջանար իշխանին սիրտն առնել, մանաւանդ որ ճամբայ ելլելէն յառաջ գրած մէկ ամարդի թղթովը զինքը բարկացուցած էր։ “Ես Աւետարանը մարդիկներէն առած չեմ, կ'ըսէր, հապա երկինքէն՝ Յիսուսի Քրիստոսի ձեռքովը[12]։ Քու պաշտպանութենէդ շատ բարձր ու զօրաւոր պաշտպանութեան տակ քաղաքս կը դառնամ. եւ քու օգնութեանդ ու պաշտպանութեանդ կարօտութիւն չունիմ, որովհետեւ դուն հաւատքի մէջ տկար ես ու չես կրնար զիս պաշտպանել, մանաւանդ թէ անոր հակառակ ես կրնամ զքեզ պաշտպանել„[13]։

Այս նամակը գրելէն մէկ երկու օր վերջը (Մարտի 8ին) Լութեր Վիգգենպերկ հասաւ, եւ շուտ մը կայսրընտրին ուրիշ թուղթ մը գրելով՝ առջեւը դրաւ թէ ինչ պատճառաւ իրեն հրամանին դէմ քաղաքը դարձած էր[14]։ Գրած նամակին միտ-

12. Տես Ա. Գրքին Է. Գլխոյն 21. ծանօթ։

13. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 56. Բ։

14. Լուտեր Վիգգենպերկ հասածին պէս՝ կայսրընտիրը Հերոնիմոս Շուրֆին նամակ մը գրեց, որուն մէջ իրեն կը պատուիրէր որ իր կողմանէ Լուտերին շատ բարեւ ընէ, եւ զինքը համոզէ որ իրեն (կայսրընտրին) թուղթ մը գրէ, ու անոր մէջը զինքը Վիգգենպերկ դառնալու ստիպող պատճառները դնէ, իմացընելով միանգամայն որ առանց իր (կայսրընտրին) հրամանին դարձած է, եւ նամակն անանկ գրէ որ կարող ըլլայ ուրիշներուն ցուցուիլ. եւ աս բանը մէջերնին գաղտուկ մնայ։ Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 58. Բ։ Լուտեր Շուրֆին բերնէն աս հրամանն առածին պէս՝ կայսրընտրին ուզած նամակը գրեց. բայց մէջը պզտիկ թուղթ մ'ալ դրաւ, որուն վրայ գրած էր որ աս թուղթս կայսրընտրին հաճելի չ'ըլլար նէ, թող ինք ուրիշ մը շինէ ու ինծի խրկէ, որ անոր համեմատ գրեմ։ Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 61։ Շուրֆ աս նամակը իր առանձին թղթովը կայսրընտրին խրկեց, որուն որ կայսրընտիրը Լուտերին նամակը ետ խրկեց, քանի մը փոխելու տեղեր նշանակելով, եւ աս առթիւ մէջն ալ կրկին կրկին կը յանձնէր իրեն որ աս բաները մէջերնին ծածուկ մնայ, մանաւանդ թէ իր (կայսրընտրին) գրած երկու նամակն ալ նորէն իրեն դարձընէ։ Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 61. Բ. եւ 62. Բ։ Ասոր վրայ Լուտեր իրմէ պահանջուած փոփոխութիւնները ընելով՝ նորէն կայսրընտրին խրկեց։

Սեքենտորֆ (Գիրք Ա. Հատ. ՃԻ. 195.) աս բաները մանրամասն կը պատմէ. եւ ետքը Լուտերին՝ աս բաներուն վրայ առ Սփալադին (Մարտի 13ին) գրած թղթին մէկ մասը կը բերէ, որուն մէջ Լուտեր՝ կայսրընտրին իրեն ընել տուած փոփոխութեանցը վրայ կը տրտնջէ, եւ մանաւանդ անոր համար որ կայսրընտիրը զինքը ստիպած էր կայսեր վրայ յարգութեամբ խօսելու։ Ահաւասիկ Լուտերին խօսքերը. “Աս բանս զիս կը վշտացընէ որ կայսրը՝ ամենագթած տէրս անուանելու ստիպուեցայ, ուր որ բոլոր աշխարհք գիտէ թէ ինծի սաստիկ թշնամի է, եւ աս յայտնի կեղծաւորութեան վրայ ամէն մարդ պիտի ծիծաղի։ Բայց ես աւելի կ'ուզեմ որ

քը համառօտիւ աս է։ Ամէն բանէն յառաջ, կ՚ըսէ, զիս ան յորդորեց, որ Վիրգինեպերկի եկեղեցին զիս գրով կանչեց․ եւ որովհետեւ ես Աստուծմէ ան եկեղեցւոյն պաշտօնեայ դրուած եմ, անոր համար չէի կրնար երբեք ձգել իմ հօտս՝ որն որ ինծի կը բաղձայ։ Դարձեալ իմ հեռաւորութեանս ատենը սատանան ինծի յանձնուած փարախը մտեր եւ շատ խռովութիւն ու շփոթութիւն հաներ է, որն որ միայն իմ ներկայութեամբս կրնայ հանդարտիլ։ Արդ որովհետեւ աստնկ երեւելի ու մեծ պատճառներ զիս կը ստիպէին, իշխանի մը շնորհացը կամ բարկութեան եւ կամ աշխարհքիս ցասման միտ չէի կրնար դնել։ Ասկից զատ՝ ինծի կ՚երեւայ մանաւանդ թէ ստուգիւ գիտեմ որ Գերմանիայի մէջ մեծ ապստամբութիւն մը պիտ՚որ ըլլէ։ Եւ թէպէտ մինչեւ հիմա այնպէս կը կարծէի որ ան ապստամբութիւնը՝ միայն քահանայից եւ հոգեւոր առաջնորդաց դէմ ըլլայ, եւ ես իմ գրքերուս մէջ՝ միայն անոր միտ կը դնէի որ անոնց բռնաւորութիւնը փչարանայ․ բայց հիմա կը տեսնեմ որ աշխարհական իշխանութիւնն ալ՝ ուզէ չուզէ՝ պէտք է որ աւետարանէն կարգի դրուի։ Անոր համար հարկ եղաւ որ հոս դառնամ ու մերիններուն հետ խորհուրդ ընեմ, որպէս զի ճար մը գտնենք եւ կերպով մը Աստուծոյ վերահաս դատաստանը ետ դարձընենք։ Թղթին վերջերը իշխանին կ՚աղաչէր որ իր կամացն ու հրամանին դէմ քաղաքը դառնալուն վրայ շատ չբարկանայ․ բայց միանգամայն իբրեւ թէ ցուցընելու համար որ անոր բարկութիւնն ալ բանի տեղ չիդներ, վրան կ՚աւելցընէր․ Իշխանք՝ ընչից ու մարմիններուն տէր են, իսկ Քրիստոս հոգիներուն տէրն է, որոնց որ առաջնորդելու համար ես եկած եմ [15]։

Լուտեր Վիրգինեպերկ հասնելուն պէս՝ սկսաւ ետեւէ ետեւ քարոզ տալ, ու եղած խռովութիւններուն եւ իր հակառակորդներուն դէմ խօսիլ (Մարտի 9—15)։ Ան ճառերուն մէջ այնպէս կը հասկըցընէր որ իր հոն չեղած ատեն եղած փոփոխութիւններն ըստ ինքեան չիպարսաւեր, մանաւանդ թէ շատ կը հաւնի․ եւ սիրտը միայն անոր նեղացած է որ Գարլշդատ եւ ուրիշները՝ իր իշխանութիւնը ոտքի տակ առնելով՝ իրենք

վրաս ծիծաղին ու կեղծաւորի տեղ դնեն, ջան թէ իշխանին (կայսերին-ներին) փչացութեան դիմադրելով ըլլամ. իսկ իրիշխա աս կեղծաւորութեան վրայ անով կը հանդարտեցընեմ թէ ազնուութիւնն ան է, որ կայսրը իբրեւ իր ստահական անուանովը կամ ախտողատովը այսպէս անուանեն, նաեւ անանք՝ որոնց ինք սատանիկ թշնամի է,,։

15․ Հոս դրածնիս՝ Լուտերին առջի անգամ գրածն է․ տես ի Գործս Լուտ․ Գերմ․ Հատ․ Բ․ 59․ Բ․ իսկ սրբագրելէն ու փոփոխելէն վերջը երկրորդ անգամ խաւրածը՝ նոյն տեղը, 63․ Բ։

իրենց գլուխներնուն ան բաներն ըրած են[16]: Նոյն ժամանակները խօսած ճառերը շատ մտադրութեան արժանի են, անոր համար հոստեղս անոնցմէ քանի մը համառօտ հատուած կը դնենք: "Ես առաջինն եղայ, կ'ըսէ Լուտեր, որն որ Աստուած աս ասպարէզին մէջ հաստատեց...: Ես առաջինն եղայ, որուն Աստուած հաճեցաւ յայտնել՝ ձեզի քարոզուած բաները, եւ ստոյգ գիտեմ որ Աստուծոյ անարատ խօսքն ունիք„[17]: — "Պատարագը վերցընելու խրատ տուողներն ու օգնական ըլլողները՝ մեծ սխալմունք ըրին. չէ թէ անոր համար որ ըրած գործքերնին աղէկ չէր, հապա անոր համար որ աղէկ ու կարգաւորութեամբ չըրին„[18]: — "Դիւրաւ կրնամ պապին... առջեւը զձեզ ջատագովել... բայց չեմ գիտեր սատանային առջեւը ինչպէս պաշտպանեմ, երբ որ անիկա մահուան ատենը Ս. Գրքին խօսքը աս բաներուն գլուխ ըլլողներուն առջեւը դնէ թէ "Խլեսցի ամենայն տունկ՝ զոր ոչ տնկեաց Հայր իմ„. եւ դարձեալ ան խօսքը թէ "Ընթանային՝ եւ իմ չէր առաքեալ զնոսա„: Ի՞նչ պիտ'որ ըսեն ան ատեն, ամենեւին տալու պատասխան մը չունին, ու պէտք է որ դժոխքը կործանին„[19]: — "Աս բաներուն վրայ կրնայիք ինծի խորհուրդ հարցընել. ձեզմէ այնչափ փարսախներով հեռու չէի, որ կամ նամակով կամ պատգամաւորի ձեռքով հետս չկարենայիք խօսիլ„[20]: — "Թէ որ ուզելու ըլլաք այսպէս անձնական խորհրդովը գործել, ես առանց դէմ դնելու՝ բոլոր գրածներս ու վարդապետածներս թող կու տամ, ամէնն ալ ետ կը կանչեմ, ու զձեզ կը ձգեմ կ'երթամ: Ասիկա մէկ անգամ ընդ միշտ կ'ըսեմ ձեզի, դուք ալ մտքերնուդ մէջ հաստատուն պահեցէք„[21]: — "Իզմէ օրինակ առէք:... Ես Աստուծոյ խօսքը՝ միայն աւետարանեցի ու գրեցի, ուրիշ բան չըրի: Աս խօսքը իմ քնացած, Փիլիպպոսին (Մելանքթոնին)

16. Ռանքէ, Գիրք Գ. Գլ. Ա. 31:

17. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Է. 274:

18. Նոյն տեղը:

19. Դարձեալ նոյն տեղը: — Լուտեր միշտ աս կը զրուցեր որ հակառակորդները սատանայէն գրգռուելով կը գործեն, սատանային առաքեալներն են: Ռանքէ կը պատմէ որ Լուտեր Վիդդենպերկ դառնալէն ետեւ՝ երբ որ անգամ մը հոնտեղը գտնուողները խրատել կ'ուզէր, որոնք կը պարծէին թէ տեսիլքներ կը տեսնենք, "Անոնք իրեն պատասխան տուին թէ մեր երկնաւոր առաքելութիւնը ցուցընելու համար՝ հիմա մտքէդ ինչ անցածը քեզի կրնանք զրուցել: Եւ երբ որ Լուտեր իրենց ըսածին հաւանեցաւ նէ, ըսին որ հիմա սրտիդ մէջ մեղքի միտում մը կ'ունենաս: Լուտեր աս լսելուն պէս՝ վեր ցատքեց, եւ սկսաւ պոռալ թէ Աստուած զքեզ պատժէ, սատանայ: Ետքէն խոստովանեցաւ. որ ստուգիւ նոյն ատենը սրտին մէջ նոյն խորհուրդը կ'ունենար. բայց նոյն իսկ իր խորհուրդը գտնելնին՝ սատանայական զօրութեան եւ ոչ թէ աստուածային զօրութեան նշան սեպեց„: Գիրք Գ. Գլ. Ա. Հատ. Բ. 13:

20. Գործք Լուտ. լատ. Հատ. Է. 274. Բ:

21. Հոն, 275. Բ: Տես Ա. Գրքին Ը. Գլուխն 24. ծանօթ. վերջերը:

ու Ամստորֆին հետ Վիդդենպերկի գարեջուրը խմած ատենս՝ պապականութեան՝ ամէն ինքնակալներէն ու իշխաններէն աւելի վնաս հասցուց։.... Թէ որ ես խռովութիւն հանել ու գործքը բռնութեամբ յառաջ տանիլ ուզէի, Գերմանիայի մէջ շատ արիւն կրնայի թափել տալ, մանաւանդ Վորմս անանկ խաղ մը կը սկսէի, որ եւ ոչ կայսրը հոն ապահով կ՚ըլլար,,²² ։

Այս խօսքերը՝ Լուտերին փառասիրութիւնը, ամէն բանի մէջ առանձին հրամայել ուզելը, մէկ խօսքով ըսելու համար՝ կրօնական նիւթերու մէջ բռնակալութիւն ընել ուզելը՝ այնպէս յայտնի կը ցուցընեն, որ ամենեւին մեկնութեան կարօտութիւն չունին։ Այս խօսքերուն համաձայն էին իր գործքերն ալ, որով իրեն իշխանութեան դէմ դնողներուն կամ զինքն ուզածին չափ չյարգողներուն հետ սաստիկ խստութեամբ ու բռնութեամբ կը վարուէր։ Եւ որովհետեւ իր հեռաւորութեան ատեն՝ իրենք իրենցմէ կրօնական փոփոխութիւններ ընողներուն մէջ գլխաւորը Գարլշտատն էր, ինչպէս վերը տեսանք, որն որ նաեւ Լուտերին Վիդդենպերկ գալէն եւ իր պաշտամբ աշակերտներուն մեծ մասը նորէն իր կողմը վաստըկելէն ետեւ ալ[23], չէր ուզեր իրեն

22. Նոյն տեղը։

23. Ինչպէս աս գլխուս սկիզբները (եր. 138.) ըսինք Լուտերի աշակերտներէն շատերը՝ իրենց վարդապետին Վարդպուրկ եղած ատենը՝ Գարլշտատին կը հետեւէին։ Նոյն իսկ Մելանքթոն, Լուտերին թեւ թիկունքը եւ ամէն աշակերտներէն աւելի սիրելին, թէ որ բոլորովին ալ չէ նէ՝ գոնէ բաւ մասին իրենց հետ միաբանած էր, ինչպէս որ Մենցըլ (Հատ. Ա. Գլ. Գ. 123.) յայտնապէս կը վկայէ, եւ Սեքենտորֆ (Գիրք Ա. Հատ. ՃԺԸ. Յաւել. 192. — 195.) ու Բլանք (Գիրք Գ. Հատ. Բ. 35, 36. եւ 47, 48.) ծածուկ խօսքերով կը խոստովանին։ Բայց երբ որ Լուտեր Վիդդենպերկ դարձաւ նէ, մեծ մասը նորէն իրեն հետ միացան։ Լուտեր զիրենք աւելի եւս իր հետը կապելու համար՝ հետերնին շատ սիրով կը վարուէր, եւ մանաւանդ Մելանքթոնին հետ, որն որ արտաքոյ կարգի կը շողոքորթէր ալ, ինչու որ գիտէր թէ Մելանքթոնի պէս մարդ մը իր կողմն ունենալը՝ իրեն շատ օգտակար է։ Հատուեալ Լուտերի շողոքորթութիւններէն մէկ հատը դնենք։ Մելանքթոն՝ Լուտերին հետ բարեկամանալուն պէս՝ Հռովմայեցւոց թղթին վրայ մեկնութիւններ գրած էր. եւ յունարէն լեզուի ու քերականութեան ուսուցիչը, յառաջագոյն աստուածաբանական գիտութիւն մը չսորված ու Ս. Հարց գրքերը չկարդացած, Լուտերի աշակերտածին պէս՝ մէկէն Հոգւով սրբով լուսաւորուելով՝ աստուածաշնչի մեկնիչ եղած էր։ Արդ Լուտեր զինքը շատ անգամ կը յորդորէր որ իր մեկնութիւնները տպել տայ. եւ որովհետեւ մեկնիչը միշտ դէմ կը դնէր, Լուտեր գաղտուկ տպել տուաւ, եւ յառաջաբան մ՚ալ շինելով՝ մէջը աշակերտին այսպէս կ՚ըսէր. Մեկնութիւններդ տպել տալուս վրայ մի նեղանար։ Թէ որ դուն քու գրիչդ չես հաւնիր նէ, աղէկ կ՚ընես. բաւական որ մենք հաւնինք։ Բայց անօրէն Թովմայականներուն՝ իրենց վարդապետին վրայ ստութեամբ ըսածը թէ "Պօղոսին վրայ իրմէ (Ս. Թովմասէն) աղէկ մէկը գրած չէ,, ես քու վրադ ճշմարտութեամբ կ՚ըսեմ։ Դուն կ՚ըսես որ Ս. Գիրքը առանձին առանց մեկնութեան կարդալու է. աս խօսքը Հերոնիմոսին, Որոգինեսին, Թովմասին եւ անոնց նմաններուն մեկնութեան վրայ ստոյգ է, ինչու որ անոնք անանկ մեկնութիւններ գրեցին, որոնց մէջ աւելի իրենց վարդապետութիւնները սոր-

անոսալ, անոր համար Լուտեր տար հետ շատ սաստկութեամբ ու դժնդակութեամբ վարուեցաւ ։ Ամենեւին թող չէր տար որ անիկա՝ գոնէ ինքը զինքը պաշտպանելու համար՝ հրապարակաւ խօսք մը խօսի կամ բան մը տպել տայ [24] . եւ վերջապէս սահպեց որ Վիդդենպերկէն փախչի ։ Գարլշդատ ալ իր կողմանէ հանդարտ չէր կենար, եւ որպէս զի Լուտերէն յաղթուած չերեւայ, սկսաւ զանազան նոր մոլորութիւններ վարդապետել ։ Լուտերէն տարբեր վարդապետած մոլորութիւններէն գլխաւորն ան էր, որ սուրբ հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնը կ'ուրանար, որն որ Լուտեր ուղղափառներուն հետ կը պաշտպանէր ։ Գարլշդատ՝ աս մոլորական վարդապետութիւնը սկսաւ յայտնապէս քարոզել Օրլամունտ քաղաքը, ուր որ քաղաքացիները զինքը կանչեցին ու ժողովրդապետ ըրին ։

Այսն առենէն Լուտերին ու Գարլշդատին մէջ սաստիկ թշնամութիւն մը մնաց, որն որ միշտ մինչեւ վերջը տեւեց ։ Բայց Գարլշդատին գործքերուն մէջ մէկ բան մը կար, որն որ Լուտեր շատ հաւնեցաւ, այս ինքն անոր աշխարհք մտնելը ։ Լուտեր իր առանձնութեան մէջ եղած ատեն՝ Գարլշդատ որ քահանայ ու ծեր մարդ մըն էր, մեծ փառաւորութեամբ հարսնիք ըրած էր ։ Արդ որովհետեւ Լուտեր անոր օրինակին հետեւիլ կ'ուզէր, որն որ ըրաւ ալ, ինչպէս որ վերջը պիտի տեսնենք, շատ ուրախացաւ երբ որ աս բանս լսեց ։ Վարդպուրկէն Յունուարի 14ին գրած թղթի մը մէջ Ամստորֆին այսպէս կը գրէր. "Ան կապանքը (Գարլշդատին կարգուիլը) զիս շատ ուրախացուց. Տէր հաստատուն պահէ Գարլշդատը՝ պապական անառակութիւնը վերջացընելու համար ըրած գործքին մէջ„ [25] ։ Իսկ պապական անառակութիւն կը կանչէր կուսութիւնը, որուն համար՝ կրօնաւորական ուխտերուն դէմ գրած գրքին մէջ կ'ըսէր թէ Պապերուն հնարքն ու Աստուծոյ կամացը հակառակ բան է ։

վեցուցինքան թէ Պօղոսի ու Քրիստոսի վարդապետութիւնները ։ Սատուգիւ պէտք է որ Պօղոսի փառքն ու պատիւը անարատ պահենք ու չնուաստացընենք. անոր համար մէկը չըսէ որ Մելանքթոն՝ Պօղոս առաքեալէն բարձր կամ անոր հաւասար է. աս միայն բաւական է որ Պօղոսէն ետեւ անմիջապէս գուն գայ ու անոր երկրորդն ըլլայ ։ Ա- Ռուլէնպէրկ, է Վօքս Մէլանքթոնի, Գլ. Բ. Հատ. Գ. — Այսպէս շողոքորթութեամբ Մելանքթոնը կը գովէր, ու ան պատճառի կը բարձրացընէր, մինչեւ բոլոր Ս. Հայրերէն վեր կը բռնէր, եւ Պօղոս առաքեալէն ետեւ առաջին պատիւն իրեն կը շնորհէր, անշուշտ իր մեծ խոնարհութեան համար իրեն անձին վրայ յիշատակութիւն չընելով ։ (Տես Ա. Գրքին Գ. Գլխոյն 20. Ծանօթ ։) Անկից ալ զատ՝ անոր քանի մը գրքերուն վրայ խօսելով՝ կը զրուցէր որ անմահութեան արժանի են, ու աստուածաշնչին կանոնական գրքերուն հետ մէկտեղ մի եւ նոյն պատճառի մէջ կրնան ակայուիլ ։

24. Բլանք, Գիրք Դ. Հատ. Բ. 75. Ծանօթ. 81 ։

25. Սեքենտորֆ, Գիրք Ա. Համ. ճԻ. 196 ։

Ըսուած գլխուն մէջ ըսինք որ Լուտեր Վարդպուրկ եղած ատեն՝ աստուածաշունչը գերմաներէն թարգմանելու սկսած էր. արդ աս ատենները Նոր կտակարանը տպեց դուրս հանեց: — Ասոր վրայ Օտէն կ'ըսէ թէ Ռոմհետեւ Լուտեր կը վարդապետէր որ Նոր օրինաց քահանայութիւնը՝ ամէն մկրտեալ մարդիկներուն, արանց ու կանանց, իմաստուններուն ու տգէտներուն հասարակ է, կամ թէ ամէն մկրտեալ մարդ քահանայ է, պէտք էր որ ձեռքերնին տար ան գիրքը՝ որուն մէջ իրենց պաշտօնին պարտքերը Աստուծոյ ձեռօքը գրուած էին: Անոր համար իր թարգմանութիւնն ամենուն առջեւը դնելով, ըսաւ. Ահաւասիկ կենաց գիրքը. ասկէ ետքը աս գրքին միտքը ձեզի մթին կամ ծածուկ չէ, անոր իմաստներուն դատաւորը դուք էք[26]: — Բայց Լուտեր Ս. Գիրքը ինչպէս որ է նէ՝ այնպէս չտուաւ իրենց ձեռքը. ինչու որ իր թարգմանութեան մէջ շատ տեղ Ս. Գրոց խօսքերը՝ բուն իրենց իմաստէն բոլորովին տարբեր, մանաւանդ թէ հակառակ կը դնէ. շատ տեղ Ս. Գրոց բացայայտ խօսքերը կամաւ եւ միտդրութեամբ կը փոխէ ու կը խանգարէ, եւ իրեն մոլորութիւններուն կը համաձայնցընէ[27]. որուն

26. Հատ. Ա. Գլ. ԻԵ. 325:

27. Աս բանը կէս մը ծածուկ խօսքերով կէս մ'ալ յայտնապէս կը խոստովանի Բլանք (Գէրէ Դ. Հատ. Բ. 95, 96.) “Դիւրաւ կրնայ ցուցուիլ որ, կ'ըսէ, Լուտերին տուած թարգմանութիւնը՝ մէջի ամէն սխալներովը... Նորոգութեան յառաջադիմութեան, որով եւ գոնէ անուղղակի՝ ճշմարտութեան տարածման շատ աւելի օգնեց քան զոր աւելի հաւատարմութեամբ ու ճշգրտութեամբ եղած թարգմանութիւն մը կրնար ընել„: Քիչ մը վերջն ալ կ'ըսէ որ Լուտերի թարգմանութիւնը “կարելի եղածին չափ՝ հաւատարիմ„ է. բայց “միայն իր (Լուտերին) կարծիքներուն համաձայն՝ կարելի եղածին չափ հաւատարիմ„: Դարձեալ կ'ըսէ թէ “Ստոյգ է որ (Լուտեր) ճշմարտութիւնը շատ անգամ Ս. Գրքին այնպիսի տեղերովը կը ցուցընէր, որոնք ցուցուած բանին հետ ամենեւին կապակցութիւն չունէին կամ քիչ կապակցութիւն ունէին... բայց աս միտքը՝ միայն անցողական միտք մըն էր„:

Հարկաւոր կը սեպենք աստուածաշունչին մէջ Լուտերին՝ ուզելով ու գիտութեամբ ըրած փոփոխութեանց ու խանգարմանց մէկ քանին հոս դնել, որպէս զի յայտնապէս տեսնուի թէ ինչպէս իր սխալ ու ծուռ թարգմանութիւններովը՝ իր մոլորութիւնները կ'ուզէր հաստատել ու տարածել: — Յայտնի է որ Լուտերին գլխաւոր վարդապետութիւններէն կամ մոլորութիւններէն մէկը մանաւանդ թէ ամենէն գլխաւորն ու ամենուն հիմն աս է որ մարդս՝ միայն հաւատքով կ'արդարանայ, բարեգործութեան ամենեւին հարկաւորութիւն չունի, մանաւանդ թէ բնաւ ինքեան ամենեւին բարեգործութիւն չկայ, հապա նոյն իսկ արդար մարդիկներուն աղէկ գործքերն ալ մեղք են: Բայց Ս. Գրքին մէջ անթիւ անհամար տեղեր աս հակառակը կը քարոզուի: Լուտեր աստ ճարը կը գտնէ, եւ “բոլոր վարդապետութիւններս՝ միայն Ս. Գրքէն կ'առնեմ„ ըսողը՝ Ս. Գիրքը խանգարելով՝ իր մոլորութիւններն անոր մէջ կը խոթէ: Ահաւասիկ քանի մը օրինակ:

Յակոբոս առաքեալ իր կաթուղիկէ թղթին մէջ ցուցընելով որ հաւատքն առանց գործոց մեռեալ է, օգուտ մը չունի, “Ցոյց ինձ զհաւատսն քո առանց գործոց„ կ'ըսէ: Յակ. Բ. 18: Լուտեր տեսնելով որ աս խօսքը իր վարդապետութիւնը ի հիմանց կը կործանէ, այնպիսի ճարտարութեամբ մը կը

համար թէ նոյն տառերը եւ թէ ասոնցմէ շատ երեւելի ու իմաստուն մարդիկ, եւ նոյն իսկ բողոքողք զինքը պարսաւեցին ու կը պարսաւեն։

թարգմանէ, որ մանաւանդ իր վարդապետութեան հաստատութիւն կ'ըլլայ, այս ինքն «Ցոյց ինձ զհաւատսն քո գործովք քովք»։ (Zeige mir deinen Glauben mit deinen Werken.) Բայց թէ անով Առաքելոյն խօսքը՝ ըստ ամենայնի հակառակին կը դառնայ եղեր, հոգը չէ։

Պետրոս առաքեալ Բ. կաթուղիկէ թղթին մէջ հաւատացեալները յորդորելով որ բարեգործութեանց եռանդուն ըլլան, եւ ցուցնելով որ անոնք փրկութեան հարկաւոր են, «Առաւել փութացարուք զի բարեաց գործովք հաստատուն զձեր կոչումն եւ զընտրութիւն պահեսջիք» կ'ըսէ։ Բ. Պետր. Ա. 10։ Լութեր տեսնելով որ աս խօսքովն ալ իր վարդապետութիւնը կը կործանի, իր հնարիմաց միտքը ճար կը գտնէ, ու բարեաց գործովք բառերը մէկդի թող կու տայ, եւ այսպէս կը թարգմանէ. «Առաւել փութացարուք զի հաստատուն զձեր կոչումն եւ զընտրութիւն պահեսջիք»։ (Thut desto mehr Fleiß, euren Beruf und Erwählung fest zu machen.) Որով եւ բարեգործութեան հարկաւորութիւնը յայտնապէս ցուցնող խօսքը աս կերպով խանգարուելով՝ ալ բան մը չնշանակեր։

Բայց այսպէս դուրս հանած բառերուն տեղը լեցնելու համար՝ հարկաւոր եղած տեղ՝ բառ ալ կ'աւելցնէ։ Պօղոս առաքելոյն Հռոմայեցւոց թղթին մէջ հին օրինաց խտրական գործքերուն վրայ խօսած ատեն՝ «Համարիմք հաւատովք արդարանալ մարդոյ առանց գործոց օրինաց», Հռոմ. Գ. 28. ըսածը՝ Լութեր ուզելով իր մոլորութիւնը հաստատելու գործածել, իր թարգմանութեան մէջ միայն բառը կ'աւելցնէ ու կ'ըսէ. «Համարիմք հաւատովք միայն արդարանալ մարդոյ, առանց գործոց օրինաց»։ (So halten wir es nun, daß der Mensch gerecht werde, ohne des Gesetzes Werk, alleine durch den Glauben.)

Կրնայինք ուրիշ շատ օրինակներ ալ բերել, որովհետեւ շատ հեղինակներ կը ցուցնեն որ Լութեր նոր կտակարանին մէջ 100 տեղէն աւելի այսպէս խարդախ ու սխալ թարգմանութիւն ըրած է. բայց աս բերուած երեք օրինակները՝ ըստ ներհունս ստուգութիւնը ցուցնելու համար բաւական են։

Եւ որովհետեւ վերը ըսինք թէ Լութեր աս փոփոխութիւններն ու խանգարմունքները կամօք ու միտդրութեամբ կ'ընէր, ասիկա ալ կ'ուզենք ցուցնել, որով միանգամայն իրեն սաստիկ հպարտութիւնն ու անամօթութիւնը աղէկ կրնայ իմացուիլ։ Եւ՝ իր աշակերտներէն մէկը (1530ին) նամակով մը իրեն կը հարցնէր թէ ինչո՞ւ համար թարգմանութեանդ մէջ Պօղոս առաքելոյն խօսքին վրայ միայն բառն աւելցուցիր։ Պապականներէն մէկը աս բանիս համար զիս սաստիկ յանդիմանեց, կ'ըսէ, եւ ես չէի գիտեր թէ ինչ պատասխան տամ։ Լութեր նոյն թղթին պատասխան տալու ատեն (նոյն տարին, Սեպտեմբերի 8ին) ուղղափառները՝ ըստ սովորութեան՝ սաստիկ նախատելէն եւ ըսելէն ետքը որ եթէ ամէնքն ալ մէկտեղ ժողվուելու ըլլային՝ Ս. Գրքին եւ ոչ մէկ գլուխը կրնային թարգմանել, եւ թէ ես նոր կտակարանը մեծ փութով թարգմանեցի, ու թէ որ սխալած եմ նէ ալ՝ չեմ կրնար տանիլ որ պապականք իմ դատաւորներս ըլլան, վասն զի ամէնքն ալ էշ են, ու էշէն աւելի ալ ոգէտ, եւ չեն գիտեր թէ աստուածաշունչ թարգմանելու համար ինչչափ ճարտարութիւն ու փոյթ պէտք է, խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի. «Բայց թէ որ քու պապականդ՝ միայն բառին վրայ նորէն հակառակութիւն մը հանելու ըլլայ, դուն այսպէս պատասխան տուր իրեն. Լութեր այսպէս կ'ուզէ եւ ասոր վրայ հաստատուն կը կենայ, ու կ'ըսէ որ պապական եւ էշ ըսելը՝ մի եւ նոյն բանն է։ Այսպէս կ'ուզեմ, այսպէս կը հրամայեմ, պատճառ թող կամքս ըլլայ։ Վասն զի պապականներուն աշակերտն ըլլալ չենք ուզեր, հապա անոնց վարդապետն ու դատաւորը։ Եւ որպէս զի ես ալ անգամ մը աս էշերուն դէմ ելլեմ, կ'ուզեմ Պօղոս առաքելոյն հետ ըսել. «Վարդապե՞տք իցեն, եւ ես...»։ Աւելի

Չիկրնար խօսքով բացատրուիլ թէ ասմիկը ինչպիսի յօժարութեամբ Լուտերին աս թարգմանութիւնն ընդունեցաւ. Ս. Գիրքը ամենուն նաեւ կանանց ձեռքը կը պտըտէր, եւ բոլորն ալ Լուտերին տուած իշխանութեան համաձայն՝ սկսան աստուածային խօսքերուն՝ ուղածնուն պէս մեկնութիւն տալ։ Շատ կանայք կը յանդգնէին կրօնի վրայ վիճաբանութիւններ ընել, չէ թէ միայն իրենք իրենց մէջ, հապա նաեւ երեւելի ուղղափառ վարդապետներուն հետ, զորոնք սաստիկ կը նախատէին, ըսելով թէ Որովհետեւ դուք ոչ եբրայեցերէն եւ ոչ յունարէն գիտէք, Ս. Գրոց միտքն աղէկ չէք կրնար հասկընալ, եւ Լուտեր միայն է որ Ս. Գրոց գիտութիւնն ունի[28]։

Մրդ աս կերպով Լուտեր շատերն իր կողմը որսաց, որոնք Ս. Գրոց մէջ անոր վարդապետած մոլորութիւնները տեսնելով,

ալ առաջ երթալով՝ կրնայի պարծիլ եւ ըսել... որ սաղմոսն ու մարգարէները կը թարգմանեմ ու կը մեկնեմ, որ արուեստին որ իրենք բոլորովին անտեղեակ են...։ Եւ որպէս զի աւելի եւս իրենց մերձենամ՝ կը զգուշցեմ որ իրենց վիճաբանութիւնն ու փիլիսոփայութիւնը աւելի աղէկ գիտեմ, աւելի աղէկ սորված եմ, քան թէ բոլոր ան էշերը մէկտեղ....։ Կ'աղաչեմ քեզի ան էշերուն՝ միայն բառին վրայ ըրած հակառակութիւններուն ուրիշ պատասխան մի տար, բայց սա միայն որ Լուտեր այնպէս կ'ուզէ, այնպէս կը հրամայէ, եւ թէ ինքը՝ բոլոր պապականութեան մէջ գտնուած վարդապետներէն մեծ եւ երեւելի վարդապետ մըն է„։ Թուղթ+ Լուտերէ, Հատ. Ա. 211, 212։

Աղէկ կարգան ու մտադրութեամբ ըսեն սա խօսքը անոնք՝ որոնք կ'ըսեն թէ Լուտեր ճշմարիտ ու սրտանց կը խօսէր երբ որ կը պարծէր թէ ես՝ ան միայն կը վարդապետեմ որն որ Ս. Գրոց մէջ կայ. ուր որ յայտնի կը տեսնենք, եւ ինքն ալ վերը դրած խօսքերնուս մէջ կը խոստովանի, թէ ան միայն կը վարդապետէ ինչ որ ինք կ'ուզէ, եւ Ս. Գիրքն ալ անոր կը համաձայնցընէ։ (Տես նաեւ սա Գրքիս Ե. Գլխոյն 23. Ծանօթ։) — Դարձեալ ըսեն սա խօսքը անոնք՝ որոնք կը կարծեն թէ Լուտեր սրտանց կը խօսէր երբ որ կը գրէր. "Հակառակորդներուս կ'աղաչեմ որ ներեն տգիտութեանս՝ որով սաստիկ կը նեղեմ ու կը տաղնապիմ երբ որ կը տեսնեմ թէ Քրիստոսի եկեղեցւոյն մէջ տնանկ բաներ կը վարդապետուին, որոնք երբեք գրուած ու հաստատուած չեն. ինչու որ կը տեսնենք թէ Ս. Հարք յառաջագոյն շատ վնասակար բան կը սեպէին չգրուած բան մը վարդապետել, ինչպէս Ս. Հիլարիոն կը գրէ։ Եւ Ս. Սպիրիտոնին՝ Կիպրոսի եպիսկոպոսը նոյն բանին այնպէս սաստիկ ջատագով էր, որ անգամ մը իր աշկերտը քարոզ տուող քահանան լռեցընել տուաւ, միայն անոր համար որ Առ զմահիճս քո եւ գնա ըսելու տեղ՝ Առ զանկողինս քո եւ գնա, ըսած էր, ու յանդիմանութիւն տուաւ քահանային այնպիսի բանի մը համար՝ որն որ խօսքին նշանակութիւնն ամենեւին չէր փոխեր„։ Աս խօսքերը գրողը Լուտերն է. իսկ Սեքենտորֆ (Գիրք Ա. Համ. ԻԳ. 34, 35.) աւելի վկայութիւն կը բերէ իր վարդապետին ինչ աստիճանի ճշմարտասէր ու երկիւղած ըլլալը ցուցընելու համար։ Սակայն աս խօսքն ուրիշ բանի չէ ծառայեր, բայց եթէ Լուտերին չարութիւնը աւելի եւս յայտնելու. որովհետեւ ասով կը ցուցուի որ Ս. Գրոց նաեւ անտարբեր խօսքերը փոխելն ինչպէս մեծ յանցանք ըլլալը ճանչնալէն ու խոստովանելէն ետեւ՝ ինք այնչափ անգամ այնպէս յանդգնութեամբ ու անամօթութեամբ համարձակ կը փոխէ ու կը խանգարէ։

28. Օտէն, Հատ. Ա. Գլ. ԻԵ. 328, 329։

(որովհետեւ, վերը ըսածներնուս պէս, Լուտեր իր մոլորութիւնները Ս. Գրոց մէջ խոթելու ջանացած էր, մանաւանդ թէ աւսով ալ գոհ չըլլալով՝ շատ տեղ լուսանցքը դրած համառօտ մեկնութիւններովը նոյները կը հաստատէր,) իրենց նախնեացը սուրբ կրօնքը թող տալով՝ կու գային անոր մոլորութիւններուն կ՚աշակերտէին: Եւ թէպէտ Հենրիկոս Անգղիոյի թագաւորը՝ Փրեդերիկոս կայսրընտրին, անոր եղբօրը Յովհաննէս դքսին ու Գէորգ դքսին թուղթ գրելով՝ վտանգն առջեւնին դրաւ. բայց արդէն բանը բանէն անցած, եւ Լուտերի թարգմանութիւնը ամէն տեղ տարածուած ու ամենուն ձեռքն էր. մանաւանդ որ երկու առաջին իշխանները բոլորովին Լուտերին կողմն ըլլալով՝ Հենրիկոսին իմաստուն խրատները բանի տեղ չդրին: Միայն Գէորգ դուքսը իր հպատակներուն Լուտերի թարգմանութիւնը կարդալն արգելեց, եւ անոր տեղը ուրիշ ուղղափառ թարգմանութիւն մը տարածեց:

Անգղիոյի թագաւորը՝ իշխաններուն գրած թղթին մէջ Ս. Գրոց թարգմանութեան վրայ՝ միայն վեր ի վերոյ մը կը խօսէր. իսկ բուն թղթին միտքն աս էր. Լուտերին վարդապետութիւններուն ամպարշտութիւնն ու մոլորական ըլլալը կը յայտնէր, եւ կը ցուցընէր որ աս վարդապետութիւններէն ինչպիսի չարիքներ կրնան յառաջ գալ: Անոնց վրայ մէկիկ մէկիկ խօսելէն ետեւ՝ իշխաններուն կ՚աղաչէր որ փոյթ տանին որ աս անիծեալ աղանդը՝ եթէ կարելի է նէ՝ առանց արիւն թափելու՝ ջնջուի վերնայ: Իսկ թէ որ, կ՚ըսէ, հակառակորդներուն յամառութեան համար՝ ասիկա անկարելի կ՚ըլլայ նէ, ամէն կերպով ջանալու է որ ջնջուի, եւ պէտք չէ թողուլ որ օրէնքն ու իշխանութիւնը, եւ ամէն աստուածային ու մարդկային կարգադրութիւնները ոտքի տակ իյնան ու կործանին: — Բայց, ինչպէս վերը ցուցցցինք, թագաւորին խրատները՝ իշխանները մի եւ նոյն կերպով չառին: Գէորգ դուքսը թագաւորին խօսքերէն աւելի եւս յորդորուելով՝ ամէն ճիգն ի գործ կը դնէր որ հերետիկոսութեան թոյնն իր երկիրներուն մէջ չմտնէ. իսկ կայսրընտիրն ու իր եղբայրը ամենեւին առջի վարմունքնին չփոխեցին եւ Հենրիկոսին թղթին վերիվերոյ պատասխան մը տուին [29]:

Անգղիոյի թագաւորէն զատ՝ ուրիշ երեւելի մարդիկ ալ գտնուեցան, որ կայսրընտիրը աս բաներուն վրայ զգուշացուցին: Ասոնցմէ մէկն էր Լուդովիկոս Հունգարիոյի թագաւորը,

29. Թագաւորը նամակը 1523ին Փետր. 20ին գրած էր, իսկ իշխանները նոյն տարին Ապրիլի մէջ պատասխան տուեր: Առջի նամակը տես ի Գործս Լութ. Վիթեմ. Բ. 187. Բ. իսկ երկրորդը՝ նոյն տեղը, 191: Տես Նուէս Բլանէ, Գիրք Դ. Հատ. Բ. 105, 106:

տըն որ առանձին թղթով մը իրեն խրատ տուաւ որ ալ Լուտերը չպաշտպանէ, եւ թող չտայ որ արձակ համարձակ ու լըբութեամբ ամէն մարդ նախատէ, եւ կրօնի դէմ մոլորութիւններ վարդապետէ ու հայհոյութիւններ խօսի. հապա ըստ արժանւոյն զինքը պատժէ, եւ աւելի եկեղեցւոյ խաղաղութեան միտ դնէ քան թէ հաւատքն ուրացող մարդու մը։ Բայց աս թուղթն ալ կայսրընտրին վրայ երեւելի ազդեցութիւն մը չըրաւ. անոր համար ալ Թագաւորին գրած պատասխանին մէջ՝ կը ջանար ցուցընել որ ինք Լուտերին պաշտպանը չէ, եւ թէ մինչեւ նոյն ատենը Աստուծոյ շնորհօքը՝ եկեղեցւոյ հնազանդ եւ հաւատարիմ որդի եղած է, եւ անկէ ետքն ալ նոյնպէս հաստատուն պիտի մնայ 80։

Բայց թէպէտ եւ այսպէս կը ջանար Փրեդերիկոս որ Լուտերի պաշտպան ըլլալու գէշ անունը վրայէն վերցընէ, ի վերայ այսր ամենայնի ինքն ալ կը տեսնէր որ կարելի չէ, եւ թէ նոյն պատճառին համար բոլոր բարեպաշտ մարդիկներուն աչքէն կ՚ելլէ։ Անոր համար թղթով մը Լուտերին հրամայեց որ անկէ ետեւ բերնին չափ դնէ եւ ամենեւին մէկու մը դէմ, մանաւանդ իշխաններուն դէմ, նախատական խօսքեր չխօսի ու չգրէ։ Սակայն Լուտեր պատասխան տուաւ որ թէպէտ ես ոմանց դէմ շատ դառնութեամբ ու խստութեամբ խօսեցայ ու գրեցի, բայց առիկա առանց պատճառի չէր։ Աս ալ աղէկ գիտեմ որ, ըսաւ, շատ անգամ ինծի հրամայեցիր որ նախատական ու խածատող խօսքերէն ետ կենամ. բայց հակառակորդներս՝ զիս հետերնին միշտ աս կերպով վարուելու կը ստիպեն։ Ի վերայ այսր ամենայնի ինչպէս որ ըլլայ.նէ՝ հաստատուն գիտեմ որ իմ վարդապետութիւններս ու գրքերս Աստուծմէ են, եւ բոլոր սատանաներուն դէմ կրնամ զանոնք պաշտպանել[31]։

Լուտերին աս ժամանակները դուրս հանած գրքերը աս իր դառնութեան ու ամբարտաւանութեան հոգւովը տոգորուած են. ատոնց մէջը՝ ալ իսկզբան ըրածին պէս՝ միայն նախատելով գոհ չ՚ըլլար, այլ ամէնքը յայտնապէս ուղղափառաց եւ մանաւանդ եպիսկոպոսաց դէմ կը գրգռէ։ Նոյն գրուածոց մէջ ամենէն աւելի յիշատակելու արժանի է Քահանայական կարգին դէմ գրածը։ Կարծես թէ աս գրուածքին մէջ ըսածներուն հաստատութիւն մը տալու համար՝ սկիզբը ինքը զինքը "Մարտինոս Լուտեր՝ շնորհօքն Աստուծոյ՝ եկղեսիաստէս ի Վիդդենպերկ" կ՚անուանէ. եւ աս հպարտական անունն արդարացընելու համար

30․ Սէքէնտորֆ., Գիրք Ա․ Համ․ Գործս Լութ․ ֆէյմ․ Հատ․ Բ․ 264․
ՄՀԸ․ 278։ Իսկ Լուտերին պատասխանը՝ նոյն
31․ Իշխանին նամակը տես ի տեղը, 264․ Բ։

այսպէս կը խօսի. «Անոյդ գիտեմ որ Քրիստոս ալ ինծի աս անունը կու տայ եւ զիս այսպէս կը համարի. ինք իմ վարդապետութիւններուս վարդապետն է, եւ վերջին դատաստանին օրը վկայ պիտ՚որ ըլլայ որ ասոնք իմս չէին, հապա իր ղուտ Աւետարանը։... Եւ թէպէտ երբեմն ես ալ մոլորութեան մէջ՝... ստախօս, խաբեբայ, մոլորեցուցիչ եւ հայհոյիչ էի Աստուծոյ ղուտ վարդապետութեան դէմ, ինչպէս որ դուք հիմա էք, բայց երբ որ մէյ մը Հայրն ողորմութեանց աս իմ անպիտանութեանս, հայհոյութեանս ու ամէն տեսակ մեղքերով լեցուած չար վարքիս չնայելով՝ իր շնորհաց ամբաւ հարստութեամբը՝ իր որդին Յիսուս Քրիստոս ինծի ճանչցընել տուաւ եւ իմ ձեռօքս ուրիշներուն ալ սորվեցուց, այնպէս որ ա՛լ իր ճշմարտութեան վրայ ապահով եղանք[32], ա՛լ պէտք չէ որ առանց անուան մնամ։... Անոր համար հիմա ձեզի կ՚իմացընեմ որ... ասկէ վերջը չեմ ուզեր որ ո՛չ դուք եւ ո՛չ երկինքէն իջած հրեշտակ մը իմ վարդապետութեանս վրայ քննութիւն ընէ։... Որովհետեւ ապահով եմ որ ես անով թէ ձեր եւ թէ հրեշտակներուն դատաւորն եմ. այնպէս որ ով որ իմ վարդապետութիւնս չ՚ընդունիր նէ՝ անիկա չիկրնար փրկութեան հասնիլ. ինչու որ (նոյն վարդապետութիւնը) Աստուծոյ է եւ չէ թէ իմս։ Անոր համար ալ իմ դատաստանս՝ իմս չէ, հապա Աստուծոյ է»[33]։

Գիրքը ասանկ հպարտական եւ յանձնապաստանական կերպով սկսելէն ետեւ՝ սաստիկ պղծութիւններ եւ եկեղեցականաց դէմ ապստամբութեան գրգռող խօսքեր կը գրէ, որոնցմէ երկու հատուած հոստեղս կը դնենք։ «...Իսկ եթէ մէկը ըսելու ըլլայ. Բայց չըլլայ որ եկեղեցականներուն դէմ ապստամբութիւն ելլէ, այսպէս պատասխան կու տամ. Անոր համար պէտք է որ Աստուծոյ խօսքը ետ մնայ եւ բոլոր աշխարհք կործանի։ Պատշաճ բա՞ն է որ բոլոր հոգիները յաւիտենական մահուան տակ իյնան, որպէս զի ան խաբեբաներն իրենց շքեղութեան մէջ հանդարտ մնան։ Աւելի լաւագոյն էր որ բոլոր Եպիսկոպոսները սպաննուէին եւ ամէն քահանաները [illegible] կործանէին, քան թէ մինակ մէկ հոգի կորսուէր, թող թէ ամէն հոգիները կորսուէին։ Ի՞նչ բանի օգուտ ունին (եպիսկոպոսք), բայց եթէ ուրիշներուն քրտինքէն եւ աշխատութենէն՝ շուայտութեամբ ապրելու, եւ Աստուծոյ խօսքն արգելելու. մարմնաւոր ապստամբութենէ կը վախնան, եւ հոգեւոր ապականութիւնը բանի

32. Կարծեմ Լուտեր աւելի բացայայտ չէր կրնար խօսիլ, ցուցնելու համար որ ինքը զինքը Պօղոս առաքելոյն տեղ կը դնէ։ Տես Նախ Ա. Գրքին Գ. Գլխոյն 20. Ծանօթ. եւ Ը. Գլխոյն 21. Ծանօթ։

33. Գործք Լուտ. Գերմ. Հատ. Բ. 107։

տեղ չեն դներ։ . . . Թէ՛ որ Աստուծոյ խօսքն ընդունէին եւ Հոգւոյ փրկութիւնը փնտռէին նէ, Աստուած մօտ կ՚ըլլար. եւ որովհետեւ Աստուած խաղաղութեան է, անատեն ամենեւին ապստամբութենէ մը վախ չէր ըլլար։ Իսկ թէ որ Աստուծոյ խօսքը լսել չեն ուզեր, հապա կատաղութեամբ կը վարուին, ու աղմկով նզովքներ կը դնեն, կ՚այրեն, կը մեռցնեն եւ ամէն կերպ չարիքը կը գործեն, իրենց աւելի յարմար բան չկրնար ըլլալ, բայց եթէ [illegible] ազատամտութիւն մը՝ որ [illegible] կրօնին [illegible] ճեղքելու. եւ թէ որ առանց բան մը [illegible] ըլլար նէ՝ միայն ծիծաղելու էր,,[34]։

"Լսեցէք, եպիսկոպոսներ, մանաւանդ թէ սատանային պատրուակները. Լուտեր վարդապետը ձեզի կոնդակ ու Նորոգութեան պատճէն մը պիտի կարդայ, որն որ ականջներնուդ քաղցր պիտի չգայ։

"Լուտեր վարդապետին կոնդակն ու Նորոգութեան պատճէնը։ — Որոնք որ աս բանին գործակից կ՚ըլլան, կեանքերնին, ինչքերնին ու պատիւնին աս բանին կը բանեցնեն, որ "եպիսկոպոսութիւնը կործանի եւ եպիսկոպոսաց կառավարութիւնը ջնջուի, անոնք Աստուծոյ սիրելի որդիքը, ճշմարիտ "քրիստոնեայք, Աստուծոյ օրէնքները պահող եւ սատանային "հրամաններուն դէմ քաջ պատերազմողներ են։ Իսկ որոնք "որ աս բանը չեն կրնար ընել, բայց նոյն կառավարութիւնը "կը դատապարտեն եւ անկից կը զգուշանան, անոնք ալ աւջինններուն կարգը կրնան սեպուիլ։ Ասոր հակառակ՝ որոնք որ եպիսկոպոսներուն կառավարութիւնը կը պաշտպանեն, անոնց "կը հպատակին եւ կամօք կը հնազանդին, անոնք սատանային "բուն պաշտօնեաներն են, եւ Աստուծոյ օրէնքներուն ու հրամաններուն հակառակորդ,,[35]։ — Աս ապստամբեցուցիչ խօսքերուն եւ գրգռիչ կոնդակին դառն պտուղները շատ չ՚երթար կը տեսնենք։

34. Նոյն տեղը, 109. Բ։ 35. Դարձեալ նոյն տեղը, 120։

Գ Լ Ո Ւ Խ Բ

Լուտեր վանքերը ջնջելու կը ջանայ

Լուտերին Մարդկային վարդապետութիւններէ զգուշանալու վրայ ըրած գիրքը: Այս գրքին ըրած ազդեցութիւնը: Լուտերի հետեւողներէն մէկը քանի մը կուսանք կը փախցնէ: Ֆլորենթինէին վանքէն փախչիլը: Կարգաւորաց կրօնաւորները Լուտերի մոլորութիւնները տարածելու կ'ելնեն: Լուտեր անոնց ապրուստ հոգալու կը ջանայ: Վանքերուն եւ ուրիշ եկեղեցական ինչքերուն վրայ ըրածը: Իշխանք վանքերուն ու եկեղեցիներուն ինչքերը կը յափշտակեն:

1522 — 1524

ԼՈՒՏԵՐ աղէկ գիտնալով որ կրօնաւորական կարգերուն հաստատուն մնալը՝ իր ջանքերուն ու վախճանին որչափ վնասակար է, մանաւանդ որ իրեն դէմ գրողներուն շատերը կրօնաւոր էին, սկսաւ մեծ փութով ետեւէն իյնալ որ վանքերը ջնջէ: Այս վախճանին հասնելու համար՝ մինչեւ նոյն ատենը կրօնաւորաց դէմ գրածները բաւական չսեպելով՝ առանձին գիրք մ'ալ հրատարակեց (1522ին), որուն անունն էր Մարդկային վարդապետութիւններէ զգուշանալու վրայ: Յառաջաբանութեան մէջ կ'ըսէ թէ Այս գիրքս անոնց համար գրեցի, որոնք որ իրենք զիրենք մարդկային օրէնքներով (կրօնաւորական ուխտերով) կապելով՝ տեղ տեղ վանքերուն մէջ կը բնակին [1]: Իսկ բուն գրքին մէջ անոնց ազատ ու ընդարձակ դուռ մը կը բանայ, եւ կը վարդապետէ որ առանց մեղք գործելու կրնան ուխտերնուն կապանքը խզել, եւ վանքերնէն դուրս ելլելով՝ իրենք զիրենք մարմնական հեշտութիւններու տալ, մանաւանդ թէ կը ջանայ ցուցընել որ կրօնաւոր ըլլալը՝ աշխարհքիս մէջ ամենէն մեծ մեղքերէն մէկն է: — Լուտերին աս խօսքերը պարապի չգացին. ինչու որ շատ կրօնաւորներ եւ ուխտաւոր կուսանքներ անոր տուած խրատներուն հետեւելով՝ ետեւէ ետեւ վանքերնէն կ'ելլէին ու կու գային Վիդդենպերգ կը լեցուէին. այնպէս որ իրաւամբ շատ հեղինակներ նոյն քաղաքը՝ աղբանոց կը կանչեն, ուր որ, կ'ըսեն, մօտաւոր վանքերուն աղտն ու ժանտութիւնը կը լեցուէր [2]:

Էրազմոս՝ որ նոյն ժամանակները Գերմանիա կը գտնուէր, Լուտերին գրքին պատճառած անպիտանութիւններն ու անառակութիւնները կը պատմէ: Քանի մը քաղաքներու մէջ, կ'ըսէ, ուրացող ու Լուտերի վարդապետութեանց ետեւէն գացող քահանաներն ու կրօնաւորները գունդ գունդ ժողվուելով կուսանաց

1. Գործք Լուտ. գերմ. հատ. Բ. 96:

2. Ուլենպերկ, Գրլ. Ժ. Համ. Գ: Յեռնուեւ Տ. Ծանօթ:

վանքերուն վրայ կը յարձակէին, եւ կուսանքները յափշտակելէն ետեւ՝ յիմարի պէս պոռալով եւ անառակ երգեր երգելով՝ քաղաքին հրապարակներէն ու փողոցներէն առած կը տանէին։ Շատ անգամ Լուտերի հետեւող կրօնաւորներ ալ, կ՚ըսէ, որ եկեղեցիներէն յափշտակուած զարդերով զարդարուած ու գինովցած՝ ճամբաներէն անցնող կանանց վրայ կը յարձակէին։ Շատերը՝ զիրենք ներսէն մղող հոգւոյն դէմ չկրնալով դնել՝ բարձր անդեր կ՚ելլէին, եւ իրենց վարդապետին՝ կրօնաւորական ուխտից դէմ վարդապետածը՝ հոն ժողովրդեան կը քարոզէին։ Աղօթքներնուն մէջ ուրիշ բան չէին խնդրեր, բայց այնչափ ատակ որ բոլոր կեանքերնին կարող ըլլան հեշտութեամբ անցընել, եւ իրենց ցանկութիւնները կատարելու համար կանայք։ Կուսաստաններուն մէջ բաւական կին կը գտնէին, եւ թէ որ անոնցմով գոհ չէին ըլլար նէ՝ կ՚երթային անպիտան տներուն մէջ իրենց կին կ՚ընտրէին։ Քահանայի ալ կարօտութիւն չունէին որ զիրենք ամուսնացընէ, բաւական էր որ ամուսնացողները հաւանէին. շատ անգամ ան ալ հարկաւոր չէր սեպուեր, հապա հերիք էր որ զօրաւոր կողմն ուզէր, եւ անկէ ետքը ան անօրէնութեան կապանքն՝ օրինաւոր ամուսնութիւն կը սեպուէր։ Ան աստիճանի յանդգնեցան ոմանք, մինչեւ երկու կին մէկտեղ կ՚առնէին, կամ ուզածնուն պէս կիներնին կը փոխէին [3]։ Երազմոս ասանկ պատմելէն ետեւ՝ խօսքը կը լմնցընէ ըսելով որ Հիմա աւետարանը ծաղկած ու պայծառացած կը սեպուի, երբ որ կրօնաւոր մը աշխարհք մտնելու ըլլայ [4]։

Աս բաներուն վրայ Մենցլ [5] այսպէս կը խօսի։ "Շատ քիչերը կ՚իմանային, կ՚ըսէ, ան կրօնական (°) գաղափարը՝ որուն համար Լուտեր կրօնաւորական կեանքը կը մերժէր. բայց որովհետեւ վանքերու մէջ բնակողներէն շատերը կապանքէն ձանձրացած էին... անոր համար նաեւ չհասկցած պատճառներէն համոզուելով խումբ խումբ վանքերէն դուրս կ՚ելլէին [6]։ Շատերուն առաջին գործքը՝ կին առնել կ՚ըլլար. եւ շուտ մը նոյն իսկ Լու-

3. Ասոր վրայ տես նաեւ աս Գրքին Թ. Գլխոյն 20. Ծանօթ։

4. Թուղթք Երազմոսի, առ Օտենի, Հատ. Բ. Գլ. ԺԱ. 156.— 158։

5. Հատ. Ա. Գլ. Գ. 133։

6. "Չի կրնար ուրացուիլ, կ՚ըսէ Բլանկ, եւ նոյն իսկ Լուտեր ասոր վրայ արտաքնոց կ՚ընէ, որ ասոնցմէ շատերը չէ թէ համոզմամբ... հապա կրօնաւորական կապանքներէն ձանձրացած ըլլալնուն եւ ամենայնէ ազատ ապրելու համար՝ վանքերէն դուրս կ՚ելլէին եւ աշխարհք կը մտնէին,,։ Գիզօ Գ. Հատ. Բ. 82։ Աս մատենագիրը նոյն իսկ Վիրգինդերկի Օգոստինեանց վրայ խօսելով՝ կը ցուցնէ որ իրենց "Մեծ մասը՝ որ հոգին վանական կարգերուն խստութեանն ատելով կ՚ուզէր, Լուտերի վարդապետութիւնը իբրեւ պատրուակ առնելով՝ ուզեց լուծը վրայէն նետել... եւ մէկերնին ոմանք վանքը թող տալով՝ ասդին անդին կը պտըտէին,,։ Գիզօ Գ. Հատ. Բ. 7։

տեր սկսաւ տրտնջել, որ աս ամենուին գործքի մը չյարմարող մարդիկ, որոնք որ միայն իրենց որովայնէն ու մարմնոյ ցանկութենէն կ'առաջնորդուէին, Աւետարանին քաղցրահոտութեան մէջ սաստիկ չարահոտութիւն կը խառնեն,,[7]:

Թէպէտ աս խօսքէն այնպէս կ'երեւայ որ Լուտեր իր գրուածքներուն ու խրատներուն ըրած ազդեցութեան եւ ունեցած հետեւութեանց վրայ տժգոհ ըլլայ. բայց չէ, մանաւանդ թէ սաստիկ կ'ուրախանար [8]. ասիկա երեւի քանի մը առանձնական դէպքերէն աղէկ կը յայտնուի — Կուսաստանի մը մէջ գտնուող ազնուական տնէ քանի մը կուսանքներ Լուտերին գրքերէն գրգռուելով՝ մօրերնին գրին որ վանքէն ելլեն. եւ իրենց ազգականներուն նամակ գրեցին որ գան զիրենք կրօնաւորական կենաց ծանրութիւններէն ազատեն: Մենք, կ'ըսէին, այլ չենք կրնար առանց խղճմտանքնիս արատելու եւ հոգիներնուս փրկութիւնը վտանգի մէջ դնելու հոս կենալ: Բայց որովհետեւ իրենց ազգականները խօսքերնուն միտ չդրին. անոր համար Լէոնարտ Գոբ անունով մէկը՝ որն որ Լուտերի վարդապետութեամբը տոգորուած եւ անոր մտերիմ բարեկամն էր, իր վարդապետէն խրատուելով՝ գիշեր մը գաղտուկ կուսաստանը մտաւ, ու նոյն կուսանքներէն ինը հոգի հետն առնելով՝ փախուց Վիդդենպերկ բերաւ: Ասոնց մէջն էր Կատարինէ Պորէ, որուն հետ երկու տարի վերջը Լուտեր ամուսնացաւ, ինչպէս վերջը պիտի պատմենք: Աս կուսանքներուն վանքէն փախչիլը՝ 1523ին աւագ շաբթուն մէջ պատահեցաւ [9]: Լուտեր շուտ մը գրուածք մը դուրս հանեց, որուն մէջ աս դէպքը՝ սուրբ եւ արդիւնաւոր գործքի մը պէս կը գովէր, յափշտակիչը մեծ փառքաց արժանի կը սեպէր ու երանելի աւազակ կ'անուանէր, որովհետեւ, կ'ըսէր, բարեպաշտ օրիորդները ծանր ու անտա-

7. Լուտերին բուն խօսքն աս է. "Կը տեսնեմ որ կրօնաւորներէն շատերը ուրիշ պատճառի համար չէ . . . հապա միայն որովայնի եւ մարմնական ազատութեան համար վանքերէն կ'ելլեն: Եւ ասոնց իրենց ձեռքովը՝ մեր խօսքին քաղցրահոտութեան դէմ սաստիկ ժանտահոտութիւն մը պիտի հանեն,,: Ար-Ցըվկդէ, Հատ. Բ. 154. 157: Մելանքթոնն ալ գրեթէ նոյն խօսքերով նոյնը կը զրուցէ:

8. Կուստաւ Ֆիցեր (Գլ. ԺԸ. 333, 334.) աս բանիս վրայ կը գրէ որ թէպէտ Լուտեր կրօնաւորներուն ու կուսանքներուն վանքէն ելլելուն վրայ շատ կ'ուրախանար, բայց մէկալ կողմանէ ալ սաստիկ կը տրտմէր, տեսնելով որ անոնց մէջէն խիստ շատերը՝ բարի ու գովելի վախճանաւ վանքերէն չէին ելլեր, հապա ձանձրացած ըլլալնուն համար: Վիդդենպերկ, կ'ըսէ, ասոնցմով լեցուեցաւ, որոնք վանքէ ելլելնին՝ իբրեւ ապրուստ ընդունելու արժանաւորութիւն մը կը սեպէին, եւ ամուսնանալ կ'ուզէին. բայց ինչպէս նոյն ինք Լուտեր ալ կը զրուցէ՝ ամենուին գործքի մը չէին գար:

9. Սեքէնտորֆ, Գիրք Ա. Համ. ՃԺԳ. 272: Կուստաւ Ֆիցեր, Գլ. ԺԸ. 334: Ուլէնպերկ, Գլ. Ժ. Համ. Գ:

նելի շղթաներէն ազատեց[10]։ Մանաւանդ թէ ան աստիճանի ամպարշտութեան հասած էր, մինչեւ աս կուսանաց յափշտակութիւնը՝ Քրիստոսի չարչարանքը հոգիներուն ազատուելուն կը նմանցընէր։ Եւ կարգուրաց կուսանքներուն անունները, նոյնպէս զերենք փախցընողին անունը մէկիկ մէկիկ զգուշութեամբ նոյն գրուածքին մէջ նշանակեց, որպէս զի իրենց մշտընջենաւոր պարծանք ըլլայ[11]։

Բայց իր անամօթութիւնն ու ամպարշտութիւնը անով աւելի յայտնի կ'ըլլայ, որ ասանկ գործքերը հրաշքի տեղ կը դնէր, ինչպէս իր (1524ին) գրած Փլորենտինէին պատմութիւնը կը ցուցընէ։ Աս Փլորենտինէն՝ որն որ կուսանաց վանքի մը մէջ ուխտաւոր էր, շատ անգամ Լուտերին գրքերը կարդալով՝ սկսաւ կրօնաւորական կեանքէն ձանձրանալ, ու միտքը դրաւ որ վանքէն փախչի. անոր համար ալ գաղտուկ Լուտերին թուղթ մը գրեց եւ միտքն անոր յայտնեց։ Վանաց մայրը աս բանս իմանալով՝ զգուշութիւն ընել կու տար որ վանքէն չփախչի։ Բայց երբ որ վրայէն քիչ մը ժամանակ անցաւ, յուսալով որ խելքը գլուխն եկած է, ալ անկէ ետեւ զգուշութիւնը մէկդի թող տուաւ։ Ան ատեն աս Լուտերի գրուածներուն ձեռքով լուսաւորուած կոյսը՝ վանքէն ստակ ու աղնիւ բաներ գողնալով՝ փախաւ դուրս ելաւ։ Արդ Լուտեր ասոր վանքէն փախչելուն պատմութիւնը շուտ մը գրեց չորս կողմը տարածեց. եւ նոյն պատմութեան մէջ անանկ բաներ կը զրուցէ, որոնցմով յայտնի կը ցուցընէ որ աս դէպքը հրաշքի տեղ դրած է. եւ աս վերջին ժամանակները, կ'ըսէ, Աստուած աս տեսակ հրաշքներ շատ ըրաւ։ Եւ թէպէտ, կ'ըսէ, Աւետարանը չճանչցողները՝ ասանք հրաշքի եւ աստուածային բաներու տեղ չեն դներ, հապա սատանայական բան կը սեպեն. բայց հոդ չէ։ Ինծի եւ Աւետարանին զօրութիւնն աղէկ ճանչցողներուն՝ արեւուն լոյսէն աւելի լուսաւոր կ'երեւայ որ աս գործքը՝ Աստուծոյ մեծվայելչութեան հրաշքն է[12]։

Լուտեր մեծապէս իրաւունք ունէր աս բաներուն վրայ ուրախանալու եւ հրաշքի տեղ դնելու, որովհետեւ իր վարդապետութիւններուն տարածուելուն եւ իր աշակերտներուն շատնալուն գլխաւոր նպաստող բաներէն մէկն ալ աս էր։ Ասոր վրայ

10. Թէ որ Լուտերին աս խօսքերուն դատապարտութեան համար ուրիշ բան չգտնուէր նէ, միայն՝ քիչ մը յառաջ իրմէ եւ իրեն հետեւող բողոքող մատենագիրներէն բերուած վկայութիւնները բաւական էին։

11. Աս գրուածքը՝ որ նոյն Լէոնարտ Գոբին նուիրուած է, տես ի Գործս Լուտ. ֆերմ. Հատ. Բ. 221. — 224։

12. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 378. — 381։ Տես նաեւ Ուլենպերկ, Դւ. ԺԱ. Համ. Գ։

բողոքող մատենագիր մը աւանիկ կը խօսի. «Աս բանս (քահանայից ու կրօնաւորաց ամուսնանալը) քահանայից մէջէն Լուտերին շատ կողմնակիցներ կը ստանար. որովհետեւ չիկրնար ուրացուիլ որ շատերը՝ միայն անոր համար իր կողմը կը բռնէին, որովհետեւ անով ձեռուընին առիթ կ'անցնէր՝ զիրենք ճնշող լուծէն ազատելու։ Բայց անով իրեն եղած շահին ամենէն մեծն աս չէր. Նոյն կերպով իր ստացած կողմնակիցները՝ անհամեմատ հաստատութեամբ իր կողմը կը կապուէին, իրենք իրենցմէ մեծ եռանդեամբ ետեւէ կ'ըլլային որ իրենց կողմն ուրիշ մարդիկներ ալ ստանան եւ Լուտերի կարծիքները տարածեն»[13]։ — Աս կարգուրացները Լուտերականութեան տարածուելուն տարբեր կերպով մ'ալ կ'օգնէին։ Մէջերնէն շատերը ուրիշ միջոցով ապրուստ չկրնալով գտնել՝ տպարանները կը մտնէին, Լուտերականներուն գրքերը կը տպէին, կամ ան գրքերը քաղէ քաղաք պտըտցընելով կը ծախէին։ Ան ատենուան տպարաններուն շատերուն մէջ՝ Լուտերին եւ անոր կողմնակիցներուն գրքերէն ուրիշ բան մը չէր տպուեր։ Եւ երբ որ մէկը անոնց դէմ գիրք մը տպել տալ ուզէր նէ, յանձն չէին առներ տպելու, կամ թէ տպելու ալ ըլլային նէ՝ այնչափ սխալներով կը լեցընէին եւ անանկ անպիտան կերպով կը տպէին, որ ամէն ձեռք առնողը կը սկսէր ուղղակի մատենագրին վրայ ծիծաղիլ եւ անոր տգիտութիւնը ծաղր ընել[14]։

Բայց որովհետեւ անկարելի էր որ վանքերէն ելլող ամէն կրօնաւորները աս կերպով տպարաններու մէջ գործելով կամ Լուտերականներուն գրուածները ծախելով ապրուստնին կարենային հոգալ, մանաւանդ որ մէջերնէն ոմանք կարդալ ալ չէին գիտեր, անոր համար շատերն ապրուստնին գտնելու համար մուրալէն ուրիշ ճար մը չէին գտներ։ Արդ Լուտեր աս բանս տեսնելով՝ ուզեց դարման մը ճարել եւ իրենց ապրուստ հոգալու ետեւէն կ'ըլլար, որպէս զի չըլլայ որ ուրիշ կրօնաւորներն ալ ասոնց ողորմելութիւնը տեսնելով՝ անոնց հետեւելէն ետ կենան։ Անոր համար յայտարարութիւն մը դուրս հանեց (1523ին), որուն մէջ կը վարդապետէր որ բոլոր վանքերը ջնջելու, եւ անոնց ամէն ինչքերը ինչպէս նաեւ բոլոր եկեղեցականներուն ստացուածները ձեռուընին առնելու եւ բոլոր ժողվուած ստակը հետեւեալ կերպով գործածելու է։ Հասարակաց արկղ մը դնելու է, կ'ըսէր, ուր որ բոլոր վանքերուն, եպիսկոպոսներուն եւ առհասարակ ամէն եկեղեցական ստացուածներուն

13. Բլանք, Գիրք Դ. Հատ. Բ. 77։
14. Թուղթք Երազմոսյ, առ Ռիֆելի, Գիրք Բ. Գլ. Ձ. 263։ Տես նաեւ Օտէն, Հատ. Բ. Գլ. ԺԱ. 157. — 160։

մուտքերը ժողվուի. եւ աս ստակը եօթնէն եկած մարդիկներուն բաժնելու է։ Առաջին մասը կամ բաժինը՝ հովիւներուն, քարոզիչներուն եւ հասարակաց արկեղ վերակացուներուն տալու է. երկրորդը՝ ուսուցիչներուն, որոնք որ, կ'ըսէր, մէջէն կրօնաւորները հանած վանքերը պէտք է որ սկսին վարպետութիւն ընել. երրորդը՝ ծերերուն, հիւանդներուն ու գործքի մը զբաղիլ չկրցողներուն. չորրորդը՝ որբերուն ու տուն տեղ չունեցողներուն. հինգերորդը՝ աղքատաց ու պարտքերնին վճարել չկրցողներուն. վեցերորդը՝ օտարներուն ու պանդուխտներուն. եօթներորդը՝ շինուածներուն նորոգութեան ու պահպանութեան. ութերորդը՝ ցորենի շտեմարաններ շինելու[15]։— Ամէն մարդ կրնայ ինք իրմէ հասկընալ թէ զով կ'իմանար Լուտեր՝ հովիւ, քարոզիչ, ուսուցիչ, ծեր, հիւանդ, գործքի մը զբաղիլ չկրցող, որբ, տուն տեղ չունեցող... ըսելով, ինչու որ աս ամէն բաները կրնայ վանքերէն դուրս ելլող կրօնաւորներուն ու կուսանքներուն վրայ առնուիլ։

Լուտեր թէպէտ եւ աս բոլոր հոգացողութիւնն ըրաւ, բայց չկրցաւ բաղձանքին հասնիլ եւ ան ողորմելիները վերջին թշուառութենէ ազատել։ Ինք ասոր վրայ այսպէս կը տրտնջէ (1524ին)։ Ինծի կ'երեւայ որ, կ'ըսէ[16], բանն անտանելի պիտի հասնի որ դպրոցներուն վարպետները, ժողովրդապետներն ու քարոզիչները՝ կարօտութիւննին լեցընելու եւ ապրուստնին հոգալու համար ձեռագործի պատաղելու պիտի ստիպուին։ Յառաջագոյն անթիւ անհամար կրօնաւորներուն, կուսանքներուն, քահանաներուն պէտքը՝ ժողովուրդը հարկաւոր եղածէն աւելի կը հոգար. բայց հիմա ճշմարտութեան վարդապետները՝ որոնք Աստուած կը խաւրէ եւ որոնք աշխարհքիս ծայրերէն մեծ ծախքերով բերել տալու էր, բոլորովին երեսի վրայ թող տրուած են։ Ուր որ յառաջագոյն հարիւր լկտի մարդիկ յղփութեամբ կ'ապրէին, հիմա կարելի չէ որ նոյն տեղը երեք յարգելի ու գիտուն քարոզիչ կարենան ապրիլ[17]։

Բայց ի՞նչ էր ասոր պատճառը, եւ ի՞նչ բանի գործածուե-

15. Առ Օտէնի, Հատ. Բ. Գլ. ԺԲ. 167։

16. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 386. Բ։

17. Մենցլ՝ Լուտերին աս նիւթին վրայ գրածն՝ ընդարձակ յառաջ կը բերէ եւ վրան աս խօսքը կ'աւելցընէ։ "Որչափ որ յառաջագոյն եկեղեցականաց հարստութեան ու ժամանակաւոր ընչից դէմ սաստկութեամբ խօսած էր նէ, նոյնչափ ալ ետքը սաստիկ կը նեղուէր որ ազնուականներն իրենք զիրենք հարստացընելու համար աս ինչքերուն վրայ կը յարձակէին, եւ ամենեւին մէկը պատրաստութիւն չէր ունենար եկեղեցւոյն պահպանութեան ... համար բան մ'ընելու"։ Հատ. Ա. Գլ. Ձ. 231։ — Տես նաեւ աս Գրքին Թ. Գլխոյն մէջ Լուտերին աս նիւթին վրայ բերածները։

ցան կամ ի՞նչ եղան վանքերուն ու եկեղեցիներուն ան մեծամեծ հարստութիւնները, որոնց վրայ խօսելով՝ Լուտեր իշխաններուն կ'ըսէր թէ Ձեր երկիրները գտնուած ամենէն պզտիկ վանքին մէջն ալ՝ ոսկւոյ, արծաթոյ եւ պատուական քարերու սաստիկ առատութիւն կը գտնուի [18]։ Ասիկա պատմութիւնը աղէկ կը ցուցընէ։ Թէպէտ եւ Լուտեր իր յայտարարութեան մէջ իշխաններուն՝ աս ստակներէն մասն չէր հաներ, բայց իրենց սպառնալիքներ կ'ընէր թէ որ վանքերուն ու եկեղեցիներուն ստակները կրօնաւորներուն ու քահանաներուն ձեռքէն չվերցընելու ըլլային [19]։ Արդ իշխանները՝ որոնք երկայն ժամանակէ վեր Լուտերին խօսքերէն գրգռուելով՝ վանքերուն ու եկեղեցիներուն հարստութեանց աչք տնկած էին, եւ շատերն ալ արդէն անոր համար իր ետեւէն կ'երթային ու իրեն կողման զօրանալուն կը բաղձային, որ աս ստակները կարենան յափշտակել, երբ որ Լուտերին վերջին յայտարարութիւնը դուրս ելաւ նէ, իրենց իրաւունք կը սեպէին աւարին բաժանումն անձամբ ընել, եւ արդէն Լուտեր ալ իրենց աս իրաւունքը տուած էր [20]. եւ չէր կրնար ըլլալ որ իրենց ալ մաս չհանէին։ Բայց ատոնք չէ թէ միայն իրենց մաս հանեցին, հապա նաեւ բոլորն իրենք յափշտակեցին, եւ հազիւ վանքերէն ելլող կրօնաւորներուն ձեռքը՝ միայն այնչափ ստակ կու տային, որ կրօնաւորական զգեստնին փոխելով՝ կարենան ճամբաները պտըտիլ ու մուրանալ [21]։ Աս իշխաններէն շատերը՝ զէնքով ու զօրքով՝ եկեղեցիներուն ու վանքերուն վրայ կը յարձակէին, եւ բոլոր գտած արծաթնին, ոսկինին եւ ուրիշ ազնիւ բաներնին կը յափշտակէին կ'առնէին, շատ անգամ սաստիկ արիւն ալ կը թափէին [22]։

18. Ար. Օտենի, Հատ. Բ. Գլ. ԺԲ. 167։

19. Նոյն տեղը։

20. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 249։

21. Լսենք դարձեալ հոս ալ՝ շատ անգամ յիշուած բողոքական մատենագրին խորհրդածութիւնը։ "Երբ որ, կ'ըսէ, մեծամեծ ու ստորին մարդիկներուն առջեւը այնչափ անգամ քարոզուած էր որ եկեղեցական կարգին՝ Քրիստոսի եւ առաքելոց օրինակին համեմատ՝ միայն խոնարհութիւն ու աղքատութիւն կը վայլէ, եւ թէ եկեղեցականք՝ անիրաւութեամբ իշխանութիւն ու հարստութիւն ստացած են. զարմանալու բան մը չէր որ մեծամեծները սկսան եկեղեցականներուն ինչքերը՝ իբրեւ անիրաւութեամբ ստացուած բաներ՝ կրցածնուն չափ յափշտակել. իսկ ստորին մարդիկները՝ նաեւ եկեղեցականներուն աղքատիկ ապրուստին համար հարկաւոր եղած տուրքերն ու հարկերը չտալ"։ Մէնցլ, Հօփ. Ա. Գլ. Զ. 231։

22. Փրանկ. Սիքինկէն՝ Լուտերին մեծ բարեկամն ու բողոքողութեան սաստիկ պաշտպանը, որն որ Վորմսի աւագաժողովին ատեն՝ Հուգդենին եւ ուրիշ ազնուականներուն հետ մէկտեղ՝ Լուտերը պաշտպանելու պատրաստ կեցած էր (տես Գէյր Ա. Գլ. Ը. Ծանօթ. 24.) տասնուերկու հազար հոգւով Դրիերի արքեպիսկոպոսին երկրին վրայ ինկաւ, շատ արիւն ըրաւ ու սաստիկ աւար առած ետեւը դարձաւ։ Սիքինկէնին եւ ուրիշ իրեն պէս մար-

Չէին ալ ամըչնար աս կերպով յափշտակած բաներնին վրանին իբրեւ զարդ կրել կամ անոնցմով իրենց կանայքն ու աղջիկները զարդարել, եւ եկեղեցիներուն սրբազան անօթները սեղաններնուն վրայ գործածել:

Արդ թէպէտ աս բաները մէկ կողմանէ Նորոգչին կամացը դէմ էին, բայց մէկալ կողմանէ ալ իրեն շատ հաճութիւն պէտք էր որ պատճառէին, որովհետեւ աղէկ գիտէր ու կը տեսնէր որ աս եկեղեցիներուն ու վանքերուն ընչից յափշտակութիւնը՝ իր կողմն ըլլողները հաստատուն բռնելու համար ինչ զօրաւոր միջոց է: "Վանքերուն ինչքերը, կ'ըսէ Օսէն[23], Տերտուղիանոսին ըսած արեան սերման կը նմանէին, որոնք Նորոգութեան՝ ամէն օր նոր նոր աշակերտներ կը ծնանէին,,: Աս բանս այնչափ յայտնի է, մինչեւ ինք Լուտեր ալ կը խոստովանի. Շատերը, կ'ըսէ, անոր համար Աւետարանին (իր մոլորութիւններուն) ետեւէն կ'երթան, որովհետեւ եկեղեցիներուն ու վանքերուն մէջ դեռ շատ ինչք ու հարստութիւն կայ[24]: — Ալպերդ Պրանտենպուրկի սահմանակալ կոմսը՝ որն որ Տեւտոնեան կարգի ասպետներուն գլուխն էր, հաւատքն ուրանալով՝ Լուտերին կողմն անցաւ, միայն անոր համար որպէս զի կարենայ Պրուսիայի մէկ մասը՝ որն որ նոյն կարգին ստացուածքն էր, իրեն սեպհականել. եւ ուզածն ալ ըրաւ: Աս բանս իրեն խրատտուողը՝ Լուտերն էր. անգամ մը հետը տեսնուած ատեն՝ Լուտեր "իրեն խրատ տուաւ որ, կ'ըսէ Ռանքէ, կարգին կանոնները մէկդի թողու, կարգուի, եւ Պրուսիան՝ աշխարհական ժառանգական իշխանութեան դարձընէ,,[25]:

գիրկներուն՝ որոնց մէջ շատ երեւելի է Հուգգէն, ըրած աւարառութեանց, յափշտակութեանց, եւ ուրիշ անօրէնութեանց,, Գերմանիայի քանի մը իշխանաց եւ մանաւանդ եկեղեցական իշխանաց դէմ ըրած անիրաւ պատերազմներնուն, առանց պատճառի՝ անոնց երկիրներուն վրայ յարձակելնուն . . . վրայ երկայն կը խօսի Ռանքէ, Գիրք Գ. Գլ. Գ. Հատ. Բ. 101. — 124: — Յովհաննէս Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, Փրեդերիկոս կայսրընտրին եղբայրը, եւ անկից աւելի բողոքողութեան պաշտպանը, զօրքով շատ վանքեր կողոպտեց: Վանքի մը վրայ երթալէն քանի մը օր յառաջ մարդ կը խաւրէր ու վանքին մէջ գտնուած ամէն բաներուն ցանկը կ'ուզէր: Երբոր նոյն ցանկը ձեռքն առած՝ զօրքով վանքը կ'երթար, առաջնորդն առջեւը կը կանչէր, եւ թղթին մէջ գրուած բաներէն ուզածը կը յափշտակէր կ'առնէր: Եւ վայ անոր առաջնորդին՝ որն որ դէմ դառնալու կը յանդըգնէր. յանդգնութիւնն արեամբը պէտք էր որ քաւէր: Շատ բողոքող մատենագիրներ նոյն ժամանակները Գերմանիան՝ աւազակներու այրի պէս կը ստորագրեն. եւ շատ իշխաններուն վրայ կը պատմեն որ եկեղեցիներէն ու վանքերէն յափըշտակած հարստութիւններնուն համար շատ անգամ իրարու հետ կը պատերազմէին:

23. Հատ. Բ. Գլ. ԺԲ. 166:

24. Ա. Օսէնի, Հատ. Բ. Գլ. ԺԲ. 166:

25. Գիրք Գ. Գլ. Ե. 180: Տես նաեւ Մէնցլ, Հատ. Ա. Գլ. Զ. 218. — 221: Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ. ԺԸ. 359, 360:

ԳԼՈՒԽ Գ

Նիւռնպերկի աւագաժողովները

Նիւռնպերկի աւագաժողովը։ Լութեր՝ աշխարհական իշխանութեան վրայ գիրք մը կը հանէ։ Աւագաժողովին բռնած ճամբան ու առած քայլը։ Լութեր ու Հռոմայ վրայ մեկնութեան մ'անէծքներով՝ անոնց կողմ կը դարձնէ։ Նոյն Նիւռնպերկ քաղաքը 1524ին ուրիշ աւագաժողով մը կ'ըլլայ։ Աս աւագաժողովին քայլը, եւ Լութերին՝ նոյն Հռոմայ դէմ գրուածը։ Ուղղափառ իշխանները Ռեկենսպուրկ կը ժողվուին, իսկ Լութերականք՝ Շփայեր։

1523 — 1524

ԳԵՐՄԱՆԻԱ Լուտերի վարդապետութեանց պատճառաւ տակնուվրայ եղած ատեն՝ Նիւռնպերկ քաղաքը աւագաժողով մը ժողվուեցաւ (1522ին, Դեկտեմբերի մէջ)։ Կայսրը՝ Սպանիա ունեցած գործքերուն համար աս ժողովքը չկրնալով գալ՝ իր տեղը Փրեդերիկոս Պալցի կամ Պալատական կոմսը իր փոխանորդը դրած էր։ Լեւոն Ժ. քահանայապետը յառաջագոյն (1521ին) մեռած էր, եւ իր տեղը նստած էր Ադրիանոս Զ. գիտուն եւ արդար[1] քահանայապետը, որն որ Հոլանտայէն ուսուցիչ եւ գերմանացի էր, եւ ատենօք կայսեր ուսուցիչն եղած էր։ Աս քահանայապետը Փրանկ. Քերականդին իր կողմանէ աւագաժողովը դեսպան խրկեց, եւ անոր ձեռքովն աւագանւոյն առջեւը դնել տուաւ որ Լուտերի տարածած մոլորութեանց պատճառաւ Գերմանիա ինչպիսի վտանգի մէջ է, ցուցուց որ Լուտեր եւ իր կողմնակիցները չէ թէ միայն եկեղեցական հապա նաեւ աշխարհական իշխանութիւնը ջնջել կ'ուզեն ու բոլոր եկեղեցական ինչքերը յափշտակելու ետեւէ են. եւ զիրենք յորդորեց որ փութան ժամ մը յառաջ ճար մը հոգան որ աս չարիքը խափանուի[2]։ — Փրեդերիկոս Սաքսոնիայի կայսր-

1. Աս անունը կու տայ Ադրիանոսին՝ Մենցըլ (Հատ. Ա. Գլ. Բ. 105.) ու նոյն քահանայապետին վրայ երկայն գովութիւններ գրելէն ետեւ՝ իր մահուան վրայ խօսած ատեն՝ այսպէս կը գրուցէ. «Աս բարեպաշտ անձը՝ որուն որ աշխարհքս արժանի չէր», մեռաւ, եւ այլն. 111։ Նոյնպէս Բլանք ալ աս քահանայապետին վրայ մեծ գովութիւններով կը խօսի, եւ շատ անգամ զինքը արդար, առաքինապաշտ, անձին շահը չփնտռող կ'անուանէ։ Գիրք Դ. Հատ. Բ. 156. — 159։

2. Քահանայապետին՝ աւագաժողովին խրկած թուղթը տես է Գործք Լութ. Քերմ. Հատ. Բ. 166. Բ։ Անկից զատ՝ թուղթ մ'ալ Սաքսոնիայի կայսրընտրին գրեց, որն որ Ռայնալտ ամբողջ կը բերէ. Հատ. Ի. 365։ — Աւջի նամակին մէջ քահանայապետը իշխաններուն առջեւը կը դնէ որ Լուտերի վարդապետութիւնը՝ միայն քաղաքական կողմանէ նայելով ալ՝ Գերմանիայի որչափ վնասակար է. իշխանները կը յորդորէ որ գոնէ հիմա բոլոր զօրութեամբ ետեւէ ըլլան նոյն հերետիկոսութիւնը ջնջելու, որովհե-

ընտիրը ժողովքի եկած չէր. բայց իր ատենապահները խօսուած կամ գործուած բաները շուտ մը գրով իրեն կ'իմացընէին. Սփալաթինն ալ անմիջապէս բոլորը Լուտերին ականջը կը հասցընէր։

տես իրենց ազգի թուլութիւնը՝ այս աստիճանի ստորնանալուն եւ զօրանալուն պատճառ եղան. իրենց կը ցուցընէ որ եկեղեցական յեղափոխութեան ատենէն պէտք է որ աւելի սաստիկ քաղաքական յեղափոխութիւն մ'ըլլէ։ «Չէ՞ք տեսներ, կ'ըսէ, որ աս ամէն բաները՝ Լուտերի եւ իրեն հետեւողներուն գիտած չարիքներուն սկիզբն է։ Կը կարծէք որ այն ամպարշտութեան որդիքը ուրիշ բան մը կը գիտեն, քան թէ ազատութեան անունով՝ բոլոր հնազանդութիւնը մէկդի նետել, եւ ամէնքն ալ այն աստիճանի յանդգնութեան հասցընել որ ամէն մարդ իր ուզածն ընէ։ Ի՞նչպէս կրնայ ըլլալ որ ձեր օրէնքներն ու հրամանները յարգեն ու պահպանեն անոնք՝ որոնք Ս. Հարց որոշմունքները եւ նոյն իսկ Ս. Ժողովքներուն կանոնները չէ թէ միայն կ'արհամարհեն, հապա նաեւ սատանայական կատաղութեամբ կը պատառեն ու կ'այրեն, որոնք որ քահանայից, եպիսկոպոսաց, քահանայապետաց հնազանդիլ չեն ուզեր։ Կը յուսա՞ք որ Աստուծոյ նուիրուած ինչքերը ձեր աչքին առջեւը կողոպտողները՝ որբապիղծ ձեռուընին նաեւ աշխարհականաց ինչքերուն ալ չեն երկընցըներ։ Ի՞նչպէս կրնան ձեր գլուխներուն խնայել անոնք՝ որոնք որ զՕծեալն Տեառն անարգեցին„։ Աստնք մէկիկ մէկիկ առջեւնին դնելէն ետեւ՝ կը յորդորէ որ գոնէ իրենց անձնական շահին համար՝ Լուտերն ու անոր հետեւողները կամ ուղիղ ճամբու բերեն եւ կամ ատէրութեան օրէնքները անոնց դէմ ի գործ դնեն։

Իսկ երկրորդ նամակին մէջ նոյնպէս Լուտերին մոլորութիւններուն պատճառած ու պատճառելու մեծամեծ չարիքները յիշելէն ետեւ՝ խօսքն այսպէս յառաջ կը տանի։ «Գուցէ պիտի՝ որ ըսես. Օձը զիս խաբեց։ Իրաւ ալ՝ զինքը ծոցիդ մէջ սնուցանելուդ համար՝ արժանի վարձք մ'ընդունեցար։ Բայց ի՞նչպէս կրնաս անանկ անմիտ ու անփորձ ըլլալ, որ մանաւանդ աս կերպ նիւթերու մէջ՝ որոնց մէջ մոլորութիւնը յաւիտենական դատապարտութեան կը տանի, մեղքով արատաւորուած մարդու մը աւելի հաւատք կ'ընծայես քան թէ հնուցմէ մինչեւ հիմա եղած այնչափ Ս. Հարց, որոնք որ գիշեր ցորեկ յօրէնս Տեառն կը խորհէին, քան թէ այնչափ ընդհանուր ժողովքներուն՝ որոնց դէմ աս հայհոյիչ բերանը՝ բաց գերեզմանի մը պէս՝ անամօթութեամբ թշնամանք կը թափէ, քան թէ սուրբ եւ կաթողիկէ եկեղեցւոյն՝ որուն առաքելոց ժամանակէն մինչեւ հիմա անարատ պահած ուղղութիւնները, ծէսերը եւ որոշմունքները այն մէկ հոգին որբապիղծ յանդըգնութեամբ կը դատապարտէ։ Բայց արդեօք անո՞վ խաբուեցար որ այն նենգաւոր Լուտերն ու իրեն հետեւողները վարդապետութիւննին Ս. Գրոց վկայութիւններով հաստատելու կը ջանան։ Բայց ո՞ր հերետիկոսը նոյն բանն ըրած չէ։... Ի՞նչ նոր ու չլսուած կուրութիւն։ Կարգաւորաց մարդ մը կարո՞ղ ըլլայ համոզել որ իրմէ առաջ եղողները ամէնն ալ մոլորած են, եւ միայն իրեն եւ իրմէ խորհուրդներուն տրուած է Աստուծոյ թագաւորութիւնը, աստուածային ողորմութեանց բոլոր հարստութիւնը եւ ընդհանրութեան շնորհքը։... Իր ապականիչ պտուղները դեռ չյայտնուեցա՞ն։ Աստուծոյ քահանայից դէմ կը կատղի, առանց զանազանութեան բոլոր աշխարհականները կը յորդորէ որ ձեռուընին անոնց արեան մէջ լուան... եւ ազատութեան պատրուակին տակ ծածկուելով՝ կ'ուզէ անառակ, ամենեւին օրէնքէ մը չկապուած եւ գրեթէ անասնական կեանք մը խօթել...։ Բայց ենթադրենք որ իր գործքերէն եւ անոնցմէ յառաջ եկած պտուղներէն կարող չըլլաս զանազանել թէ ինչ հոգիէ կ'առաջնորդուի. ասկից ալ չէի՞ր կրնար իմանալ որ բոլոր իր խօսքերը՝ դառն ու թունաւոր են, եւ անէծքներով, նախատինքներով, հայհոյութիւններով ու ժանտախտական ծաղրաբանութիւն-

Մարդ Լուտեր աս ընդունած տեղեկութիւններէն կասկածի երթալով որ չըլլայ թէ աւագաժողովին մէջ իրեն դէմ բան մը սահմանուի, Աշխարհական իշխանութեան վրայ գիրք մը դուրս հանեց, որուն մէջ գլխաւորաբար անոր ետեւէն կ'իյնայ որ իրեն դէմ դնող իշխաններն անարգ ու արհամարհ ցուցընէ, եւ անոնց իշխանութիւնն ու պատիւը ժողովրդեան առջեւը նուաղցընէ: Աստուած, կ'ըսէ գրքին սկիզբները, Գերմանիայի իշխանները յիմարեցուց, որով կը կարծեն որ ուզածնին հպատակներնուն կրնան հրամայել, պատճառ բերելով որ կայսրը անանկ պատուիրած է, եւ թէ իրենք անոր հրամանը կը կատարեն: Բայց խելք ունեցողը՝ ասոնց նենգութիւնը կրնայ իմանալ: Յառաջագոյն աս կերպ մարդիկները՝ ստահակ կամ չարագործ կը կոչուէին. բայց հիմա քրիստոնեայ ու կամակատար իշխան կ'անուանուին: Արդ ասանկ մարդիկներ են, որոնք Գերմանիան կը կառավարեն. անոր համար ես միտքս դրած եմ որ գոնէ խօսքով իրենց դէմ դնեմ, որ ամպարիշտ խորհուրդնին չկրնան գլուխ տանիլ: Թէ որ պապէն՝ Հռոմայ կուռքէն՝ չվախցայ նէ, ո՞րչափ եւս առաւել անոր թեփերէն ու պղպջակներէն (ուղղափառ իշխաններէն) չեմ վախնար [3]:

Գիրքն աս կերպով սկսելէն վերջը՝ մարդիկները երկու կարգ կը բաժնէ: Մէկ կարգը, կ'ըսէ, Աստուծոյ թագաւորութենէն կամ արքայութենէն է, ու Քրիստոսի կը հնազանդի, իսկ մէկալը՝ աս աշխարհքիս իշխանութենէն է ու աշխարհական իշխաններուն կը հնազանդի: Առաջին կարգին մէջ ըլլողները՝ որոնք ճշմարիտ քրիստոնեաները կամ հաւատացեալներն են, աշխարհական իշխաններու, զէնքի եւ իրաւունքի հարկաւորութիւն չունին, ու մէջերնին մէկը չկայ՝ որ ուրիշներէն վեր ըլլայ, բայց միայն Քրիստոս: Իսկ քահանաներն ու եպիսկոպոսները ուրիշ հաւատացեալներէն վեր չեն, հապա անոնց հաւասար են, ու միայն իրենց պաշտօնովն անոնցմէ կը զանազանուին. ուստի եւ չեն կրնար օրէնք մը դնել կամ հրաման մը տալ մինչեւ որ հաւատացեալները չհաւանին: Մանաւանդ որ աստուածային օ-

ներով լեցուն են,,: Հոս քահանայապետը Լուտերին՝ առաքելական Աթոռոյն, համալսարաններուն, բարձր եւ ստորին աստիճանի եկեղեցականներուն դէմ գրած նախատական խօսքերը կը յիշատակէ, համառօտ խօսքերով՝ անոր կողմէ ըլլողներէն շատերուն բնութեան ու ընթացքին միտ դնել կու տայ, որով աւելի՝ յափշտակիչ սապետները գիտած կ'երեւայ, եւ խօսքը կը լմընցընէ ըսելով. "Կը պաղատինք քեզի, սիրելի՛ որդեակ ի Քրիստոս, եւ կ'աղաչենք մեր Փրկչին ու Տեառն Յիսուսի Քրիստոսի սիրոյն համար, քրիստոնէական միութեան սիրոյն համար, հայրենեաց սիրոյն համար, քու եւ քուկիններուդ փրկութեան համար, ողորմէ Քրիստոսի եկեղեցւոյն, . . . ողորմէ մեր հայրենեացը, . . . ողորմէ քու անձիդ եւ քու մոլորեալ Սաքսոնիայիդ . . . ,,:

3. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 193. Բ. 194:

րէնքներն ալ աս հաւատացեալներուն համար չեն, հապա անհաւատներուն համար, որոնք երկրորդ կարգին մէջն են[4]։

Ա՛ս՝ ապստամբութեան, անիշխանութեան եւ անկրօնութեան գրգռող խօսքերը գրելէն ետեւ՝ ա՛լ բարկութեան սանձը բոլորովին կ'արձակէ, ու Անգղիայի Թագաւորին դէմ գրած ատեն քովը պահած նախատական խօսքերը՝ Գերմանիայի իշխաններուն գլուխը կը Թափէ։ "Աշխարհքիս սկիզբէն, կ'ըսէ, քիչ գըտնուող Թռչուն մըն է իմաստուն իշխանը, իսկ բարեպաշտ իշխան՝ աւելի եւս դժուարագիւտ է. վասն զի ամէնքն ալ բոլոր մարդիկներէն աւելի սաստիկ յիմար են, եւ ամենէն աւելի անպիտան չարագործ։ Անոր համար մարդս անոնցմէ միշտ ամենէն գէշ բաները կրնայ վախնալ, եւ քիչ բարիք կրնայ յուսալ, մանաւանդ աստուածային բաներու մէջ, որոնք հոգւոց փրկութեան կը վերաբերին։ Ասոնք Աստուծոյ կալանաւորականներն ու դահիճներն են, եւ Աստուծոյ բարկութիւնը՝ չարերը պատժելու եւ արտաքին խաղաղութիւնը պահելու համար զիրենք կը գործածէ։ Ինչու որ մեր Աստուածը մեծ տէր մըն է, եւ անոր համար ալ սանկ ազնուական, երեւելի ու հարուստ դահիճներ կ'ընտրէ իրեն. եւ իր աստուածային կամքն այնպէս կ'ուզէ... որ իր դահիճները՝ բարերար տէր անուանենք։... Աշխարհքս շատ չար է, եւ արժանի չէ որ շատ խոհեմ ու բարեպաշտ իշխաններ ունենայ„[5]։

"Բայց պիտի ըսեն որ աշխարհական իշխանութիւնը հաւատալու չիստիպեր, հապա միայն արտաքուստ կը խափանէ որ մոլար վարդապետութիւններով ուրիշները չմոլորցուին. ապա Թէ ոչ՝ հերետիկոսները ի՞նչպէս կրնային խափանուիլ։ Ասոր պատասխան կու տամ որ աս բանը պէտք է որ եպիսկոպոսներն ընեն, աս պաշտօնն իրենց յանձնուած է, չէ Թէ իշխաններուն։ ... Հերետիկոսութիւնը հոգեւոր բան մըն է, ուստի ո՛չ երկաթով կրնայ կործանիլ, ո՛չ կրակով այրիլ, ո՛չ ջրով ընկղմիլ։ Հապա միայն Աստուծոյ խօսքը կրնայ աս բանս կատարել[6]...։ Բայց

4. Նոյն անդը, 195։

5. Պօարձեալ. նոյն անդը, 203. Բ. 204։

6. Լուսեր կ'ուզէ որ, կ'ըսէ Թիֆէլ, հերետիկոսութիւնը՝ միայն խօսքի զօրութեամբ արգելուի. բայց մէկ կողմանէ միայն խօսքով վտարելու է ըսած ատեն, միւսալ կողմանէ՝ թէ ինք եւ թէ իրեն հետեւողները գործքով ամենամեծ անիրաւութիւններ կ'ընէին. եպիսկոպոսներէն գրուած օրինաւոր ժողովրդապետները եկեղեցիներուն մէջէն բռնութեամբ կը հեռացընէին եւ տեղերնին իրենց ուզած ուրիշ մարդիկները կը դնէին, կամ անհաւատարիմ ու կարգուրաց եկեղեցականները անոնց օրինաւոր մեծերուն դէմ բռնութեամբ կը պաշտպանէին. եկեղեցականները կը ստիպէին որ հաղորդութեան խորհուրդը երկու տեսակով մատակարարեն, պատարագի զգեստ չգործածեն, պատարագ չընեն. տօնաժողովները չէին տար, որոնցմով որ գպրոցները, եկեղեցիները, աղքատները կը պա-

ւսանկ աշխարհքը պէտք է որ ասանկ ալ իշխաններ ունենայ, որ մէկն ալ իր պաշտօնը չհոգայ։ Պէտք է որ եպիսկոպոսները Աստուծոյ խօսքը մէկդի ձգեն, եւ հոգիները անով չկառավարեն. հապա աշխարհական իշխաններուն հրամայելու են, որ զանոնք սրով կառավարեն։ Ասոր հակառակ պէտք է որ աշխարհական իշխանները՝ փաշխառութիւնը, յափշտակութիւնը,... սպանութիւնը եւ ուրիշ չար գործքերը անպատիժ ձգեն եւ իրենք ալ գործեն. եւ թողուն որ եպիսկոպոսները նզովքի կոնդակներով պատժեն... ոգիները երկաթով ու մարմինները կոնդակներով կառավարեն. աշխարհական իշխանները՝ հոգեւորապէս, եւ եկեղեցական իշխանները՝ աշխարհօրէն կառավարեն„ 7....։

Խօսքը քիչ մ'ալ աս կերպով յառաջ տանելէն վերջը՝ բուն իշխաններուն կը դառնայ, եւ անոնց հպատակները յայտնապէս ապստամբելու կը յորդորէ։ "Աստուած կ'երդնում, կ'ըսէ, թէ որ դուք ձեզմէ պատճառ տալու ըլլաք որ (Աստուծոյ) աս խօսքը վրանիդ կատարուի, թէ "Եկն անարգութիւն ի վերայ իշխանաց„ կը կործանիք, թէպէտ եւ ամէն մէկերնիդ Տաճկին չափ զօրաւոր ըլլաք....։ Աս չարիքն արդէն շատերուն վրայ հասած է. վասն զի իշխաններուն մէջ շատ քիչերը կան, զորոնք մարդիկ յիմարի կամ չարագործի տեղ չդնեն, ինչու որ իրենք զիրենք այնպէս կ'երեւցընեն։... Մարդիկ ասկէ վերջը ձեր բռնութիւններն ու անպիտանութիւնները պիտի չտանին, չեն կրնար ու չեն ուզեր տանիլ,... որովհետեւ Աստուած ալ չուզեր որ աս բանս ալ երկայն ատեն տեւէ։ Հիմա աշխարհքս առջի ժամանակներուն պէս չէ, որ ժամանակները որ մարդիկներուն հետ իբրեւ անխօս անասուններու հետ կը վարուէիք. հիմա շատ տարբեր է„ 8։

Աս ու ասոր նման ապստամբեցուցիչ խօսքեր կը գրէ Լուտեր աս գրքին մէջ. եւ թէպէտ տեղ տեղ աշխարհական իշխանու-

հուէին. Ճամբաներու վրայ կրօնաւորներն ու կուսանքները կը նախատէին ու կը չարչարէին, եւ զիրենք իրենց բնակարաններուն մէջ հանգիստ չէին թողուր։ Իրենց ալ բաները բռնութեամբ կը կողոպտէին, եւ կ'ուզէին որ միայն խօսքով իրենց դէմ դնուի. եւ երբ որ տեղ տեղ եպիսկոպոսները՝ աշխարհական իշխաններուն ձեռքով կամ իրենց աշխարհական իշխանութիւնը գործածելով՝ կը ջանային որ հարստահարութիւնները պաշտպանեն կամ նոյն յանցանքները գործողները պատժեն, անմիջապէս Լուտեր կը սկսէր պոռալ. Խղճմտանքներու վրայ բռնութիւն կ'ըլլայ, հոգիները կը մեռցուին, աւետարանական ազատութիւնը կը ճնշուի. եւ իր կողման իշխանները կը գրգռէր՝ որ իշխանութեան մէջ իրենց հաւասար եղող իշխանները զարկեն, եւ իրաւացի կերպով պատժուողները՝ ճշմարտութեան նահատակ կ'անուանէր, վրանին գովեստներ, ջատագովութիւններ կը շինէր։ Գիէզ Ա. Գլ. Է. 424, 425։

7. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 204։

8. Նոյն տեղը, 204. Բ. 205։

թեան՝ Աստուծմէ հաստատուած ըլլալը կը ցուցընէ, ու հաւատացեալները անոնց հնազանդելու պարտական են, կ՚ըսէ, զուցէ իրեն հետեւող եւ իր կողմը բռնող իշխանները չքարկացընելու համար. բայց ասոնցմով մէկալ ապստամբեցուցիչ խօսքերուն ըրած ազդեցութիւնը չկրնար ջնջել: Ու արդէն աս ապստամբեցուցիչ խօսքերը քիչ մը ետքը իրենց պտուղները բերին, ինչպէս որ իր տեղը կը տեսնենք[9]:

Բայց Լուտեր իշխաններէն այնչափ վախնալու կամ իրենց դէմ այսպէս կռուելու եւ սաստիկ բաներ գրելու պատճառ չունէր. որովհետեւ իրենք ժողովքին մէջ անոր դէմ մեծ փոյթ մը չէին ցուցըներ: Աս իշխաններէն շատերը՝ կրօնքի բաները երեւելի բանի տեղ չէին դներ, եւ Օտէնին ըսածին պէս[10], իբրեւ թէ կը սպասէին որ Լուտերին՝ Դրիէրի արքեպիսկոպոսին ըրած խօսքը կատարուի. այս ինքն "Թէ որ աս գործքս Աստուծմէ է նէ՝ դուք չէք կրնար դէմ դնել, իսկ թէ որ մարդիկներէն է՝ ինք իրմէ կը կործանի„[11]: Դարձեալ շատերը արդէն անոր կողմը միացած էին, ու վանքերուն եւ եկեղեցիներուն աւարը, որոնք որ կողոպտած էին եւ կամ կողոպտելու յոյս ունէին, աչուընին կը շլացընէր: Ոմանք ալ թէպէտ եւ Լուտերին կողմը միացած չէին, մանաւանդ թէ անոր վարդապետութիւններէն ծագած ու ծագելու չարիքները տեսնելով՝ կը բաղձային որ առջեւն առնուի, բայց անոր կողմնակից եղողներէն կը վախնային. մանաւանդ նոյն իսկ Լուտերէն կը դողային, որովհետեւ ինչ բանի որ լեզուն կամ գրիչը կը դպցընէր նէ՝ շուտ մը կ՚այրէր կը տոչորէր: Կային ստուգիւ նաեւ ոմանք ալ՝ որոնք ուղղափառութեան ու ճշմարտութեան սիրովը բորբոքած ըլլալով՝ չարիքները խափանելու համար ամէն միջոց գործածել կ՚ուզէին, մանաւանդ թէ արդէն ձեռք ալ զարկին աս մտքերնին դրածնին գլուխ տանելու. բայց բազմութիւնն իրենց դէմ կեցաւ: Եւ իրօք ալ ինչ կրնային ընել քանի մը իշխաններ այնչափ բազմութեան դէմ[12]: Ուստի աւագաժողովն ուրիշ բան չկրը-

9. Լուտեր աս իր գիրքն այնչափ կը հաւնի որ տեղ մը վրան յիշատակութիւն ընելով՝ կը գրէ որ "Գրեթէ կրնայ պարծիլ թէ առաքելոց ժամանակէն վեր աշխարհական սուրն ու իշխանութիւնն ամենեւին այնպէս յայտնի նկարագրուած եւ այնչափ շատ գովուած չէ ինչպէս իմ ձեռքովս, եւ ատիկա թշնամիներս ալ պէտք է որ խոստովանին„: Բայց անմիջապէս ուրիշներուն նոյն գրքին վրայ ունեցած համարումն ալ կ՚աւելցընէ, եւ այսպէս կը գրէ. "Սակայն ասոր փոխարէն իբրեւ վարձք շատ մեծ շնորհակալութիւն կ՚ընդունիմ, որովհետեւ վարդապետութիւնս՝ իբրեւ ապստամբեցուցիչ եւ իբրեւ իշխանութեան դէմ գրգռող կը բամբասուի ու կը դատապարտուի„: Ա— Կոսոփ. Ֆիչեր, Գլ. ԻԱ. 499. 500: Տես Նախ— ի Գործս Լուտ. Հատ. Զ. 6:

10. Հատ. Բ. Գլ. Ե. 69:

11. Տես եր. 117, 118:

12. Օտէն, Հատ. Բ. Գլ. Ե. 72. 76:

ցաւ կամ չուզեց ընել, բայց ապա միայն՝ որ կայսեր անուամբ վճիռ մը հանեց, որուն մէջ կը հրամայէր որ աւետարանը՝ Ս. Հարց մեկնութիւններուն համաձայն քարոզուի ժողովրդեան. եպիսկոպոսները՝ Ս. Գրոց հմուտ մարդիկ որոշեն, որոնք մոլորեալները սիրով խրատեն, եւ մոլորութիւններնուն մէջ յամառած մնացողները պատժեն. մինչեւ որ ընդհանուր ժողովք մը ժողվուի նէ՝ ամենեւին գիրք մը չտպուի, առանց յառաջագոյն առաջնորդներուն սահմանած մարդիկներէն քննուելու. իսկ ամուսնացող քահանաներն ու կրօնաւորները՝ կանոններուն համաձայն պատժուին [13]:

Լուտեր աս վճիռը տեսաւ նէ՝ շատ ուրախացաւ, ինչու որ մէջի խօսքերը ծումտկելով՝ բոլոր. իր կողմը կրնար առնել կամ ուզածին պէս մեկնել. եւ իրօք ալ վճռոյն վրայ մեկնութիւններ դնելով՝ շուտ մը տպել տուաւ եւ ամէն կողմ տարածեց: Եթէ որ, կ'ըսէր, աս վճիռը կատարուելու ըլլայ նէ, ես պապին նզովքէն ու կայսեր տուած տարագրութեան վճռէն ազատ եմ: Աս վճիռը, կ'ըսէր դարձեալ, իշխաններէն չէ, հապա Աստուծմէ է, որ զիրենք աս վճիռը տալու ստիպեց: — Միայն անոր կը բարկանար որ վճռոյն մէջ՝ ամուսնացող քահանաներուն ու կրօնաւորներուն պատիժ սահմանուած էր [14]:

Նոյնպէս Նիւռնպերկի աս աւագաժողովը առանց օգուտ մը ընելու լմննալէն վերջը (1523ին, Մարտի մէջ), երկրորդ տարւոյն (1524ին) սկիզբը նոյն քաղաքը նորէն աւագաժողով մ'եղաւ: Աս անգամ կայսեր փոխանորդը՝ իր եղբայրը Փերդինանդոսն էր: Կղեմէս Է. քահանայապետը՝ որն որ Ադրիանոս Զ.ին տեղը նստած էր (1523ին, Նոյեմբերի 19ին), նոյն աւագաժողովը դեսպան խաւրեց Լաւրենտիոս Գամբեճճիոն, որն որ ժո-

13. Ալեյսան, Գիրք Դ. 47. Բ. 48: Բլանք, Գիրք Դ. Հատ. Բ. 164, 165: Ռոֆէլ, Գիրք Ա. Գլ. Զ. 378, 379: Կուստաւ Փիցէր, Գլ. ԺԶ. 322, 323: Իսկ բուն վճիռը տես ի Գործս Լաւա. լատ. Հատ. Բ. 385. Բ: — Նոյն ժողովքին մէջ Լուտերին կողմն եղող իշխանները գրուածք մը տուին քահանայապետին դեսպանին, որն որ Հարիւր գանգատ (Centum gravamina) կ'անուանուէր: Ասոր մէջ հարիւր զրկանք կամ անիրաւութիւն դրած էին, որոնք որ, կ'ըսէին, քահանայապետները Գերմանացւոց ազգին դէմ ըրած են, եւ սաստկութեամբ կը խնդրէին որ աս զրկանքներուն տեղ իրենց հատուցում եւ իրաւունք ըլլայ: Եւ թէպէտ դեսպանը չուզեց ան գրուածքն ընդունիլ, եւ խնդրեց որ գոնէ խօսքին եղանակը փոխեն ու շատ բաներ մէջէն հանեն, որոնք յայտնապէս քահանայապետին իշխանութիւնը ջնջելու համար գրուած էին, բայց իշխանք ամենեւին ետ առնել կամ մէջէն բան մը փոխել չուզեցին, մանաւանդ որ արդէն տպած եւ ամէն կողմ տարածած էին: Բողոքողներն աս գրուածքը ետքը շատ անգամ աւագաժողովներուն մէջ կը բերէին, եւ սաստիկ յամառութեամբ կը պահանջէին որ մէջը գտնուած բաները կատարուին:

14. Գործք Լաւա. լատ. Հատ. Բ. 387. Բ. — 390:

ղովքին մէջ ճառ մը խօսելով, նախ քահանայապետին՝ Գերմանացւոց ազգին վրայ ունեցած սէրը ցուցուց. ետքը Լուտերին մոլորութիւններէն ծագելու մեծամեծ վնասներուն վրայ խօսեցաւ, եւ քահանայապետին անուամբը իշխաններուն խրատ տուաւ որ նոյն չարիքներուն առջեւն առնելու ջանան, որոնք, ըսաւ, չէ թէ միայն կրօնին հապա նաեւ տէրութեան կործանման պատճառ պիտ'որ ըլլան: Չարիքներուն առջեւն ալ առնելու միակ հնարքն ան է որ, ըսաւ, Լեւոն Ժ.ին կոնդակին ու Վորմսի աւագաժողովին վճիռը կատարուի [15]: Նոյն բանը կայսեր անուամբը խնդրեց Յովհաննէս Հաննարդ՝ կայսեր ճարտարախօսը. եւ անոր կողմանէ իշխաններուն դէմ տրտունջ ըրաւ որ բոլոր Գերմանիայի աւագանւոյն հաւանութեամբը Վորմսի աւագաժողովին մէջ տրուած վճիռը՝ այնչափ ժամանակ կատարելու փոյթ չեն ունենար [16]:

Երկայն ատեն աս բաներուն վրայ խորհելէն ու խօսելէն ետեւ՝ վերջապէս որոշեցին թէ քահանայապետին աղաչեն որ շուտ մը Գերմանիայի քաղքի մը մէջ ընդհանուր (եկեղեցական) ժողով մը գումարել տայ, որն որ որոշում տայ ան նիւթերուն վրայ՝ որոնց պատճառաւ այնչափ խռովութիւններ ու շփոթութիւններ կ'ըլլան: Աս ալ որոշեցին որ իրենք ալ նորէն Նոյեմբերի 11ին Շփայէր քաղաքը ժողվուին, եւ հոնտեղը հաստատեն թէ մինչեւ որ ընդհանուր ժողովքը ժողվուի նէ՝ ամէն մարդ ինչպէս պիտի վարուի: Դարձեալ որոշեցին որ իշխանները, մանաւանդ երկիրներնուն մէջ համալսարան ունեցողները, երեւելի վարդապետներուն քննել տան թէ Լուտերի գրքերուն մէջէն ինչ բան կրնայ ընդունուիլ եւ ինչ բան պէտք է մերժել, որպէս զի Շփայէր ժողվուած ատեննին՝ ասոր վրայ կարենան որոշմունք մ'ընել: Իսկ Վորմսի վճռոյն համար ըսին թէ իշխանները կրցածնուն չափ ջանան իրենց երկիրներուն մէջ նոյն վճռոյն հրամանները կատարել [17]:

Աս որոշման դէմ դարձաւ քահանայապետին դեսպանը, եւ իրաւունք ալ ունէր, որովհետեւ անգամ մը Ս. Աթոռէն դատապարտուած անձը՝ նորէն քննութեան տակ կը ձգէր, ան ալ՝ աշխարհական մարդիկներու քննութեան ու դատաստանին տակ [18]: Դեռ նոյն որոշմունքը կամ վճիռը չհրատարակուած՝

15. Սեքենտորֆ, Գիրք Ա. Համ. ճԿԳ. Յաւել. Ա. 289:

16. Բլանք, Գիրք Դ. Հատ. Բ. 170: Ուլէնպերկ, Գլ. ԺԲ. Համ. Ա:

17. Սլէյտան, Գիրք Դ. 57: Ռանքէ, Գիրք Գ. Գլ. Դ. Հատ. Բ. 142: Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Գ. 152: Ուլէնպերկ, Գլ. ԺԲ. Համ. Ա:

18. Մենցլ (Հատ. Ա. Գլ. Գ. 153.) կը ցուցընէ որ աս վճիռը եկեղեցւոյ սովորութիւններուն որչափ հակառակ էր: — Քահանայապետն ալ՝ կայսեր թուղթ մը գրելով՝ (1524ին, Մայիսի 17ին) աս վճռոյն դէմ տրտնջեց: Աս Բրեւը տես առ Ռայնալտի, Տարեգիր. Հատ. Ի. 404:

իրենց ցուցուց որ մէջի բաները անպատշաճ ու վնասակար են. ապ ալ տուչեւնին դրաւ որ Վորմսի աւագաժողովին վճիռը կատարուի ըսելնին՝ օգուտ մը չունի, որովհետեւ "Իշխանները կրցածնուն չափ կատարելու ջանան„ ըսելով՝ ամենուն ձեռքը իշխանութիւն կու տային աս վճիռն արհամարհելու: Բայց աս իմաստուն խրատներուն լսող չեղաւ: Սակայն եւ ոչ Լուտեր նոյն վճռոյն վրայ գոհ եղաւ. ձեռքն առած կարդացածին պէս՝ սկսաւ իշխաններուն ու նոյն իսկ կայսեր դէմ գրել: Հոս մը Վորմսի ու Նիւռնպերկի աւագաժողովներուն վճիռները տպել տուաւ, եւ վրան այնպիսի խօսք մ'աւելցուց, "որուն նման տմարդի խօսքեր երբեք կայսեր մը գրցուած չէր„ կ'ըսէ Լեւոն[19]: "Աս կայսերական վճիռներն անոր համար տպել տուի, կ'ըսէր Լուտեր,... որ գուցէ Աստուած իշխաններէն ոմանց սիրտն ասով շարժէ, որպէս զի ձեռօք շօշափեն եւ զգան (չեմ ըսեր՝ տեսնեն, վասն զի խողն ու էշն ալ կրնայ տեսնել,) թէ որչափ կոյր ու խստապարանոց են: Աստուծիւ մեծ ամօթ է որ կայսրն ու իշխանները հրապարակաւ սուտ խօսին. սակայն աւելի մեծ ամօթ է որ մի եւ նոյն ժամանակ իրենք իրենց հրամանին հակառակ հրաման կու տան:... Աս իշխանները գինով են եւ կը մոլին„[20]:

Հոստեղս խել մը ուրիշ խօսքեր խօսելէն ետեւ՝ որոնք զինքը ստուգիւ գինով կամ յիմար կը ցուցընեն, երկու վճիռները կը բերէ, քովերնին զանազան մեկնութիւններ դնելով, ու ետքը բոլոր գրուածքն ասանկ կը լմնցընէ: "Ամէն քրիստոնեաներուն կ'աղաչեմ որ բոլորը մէկտեղ ասանկ ողորմելի ու կոյրցած իշխաններու համար աղօթք ընեն, որոնց ձեռքովը Աստուած իր սաստիկ բարկութեան մէջ զմեզ կը պատժէ: Ան-նէ-քն էրէնց եփէ-էն չէքրնանէ, թէ պատերազմի երթալու ըլլան, թէ անհաւատներուն դէմ մեր օգնութիւնը խնդրեն, ինչու որ անհաւատները մեր իշխաններէն իմաստուն ու արդար են: Ինչ կրնան ընել անհաւատներուն դէմ աս խենթերը՝ որոնք այնպէս սաստիկ զԱստուած կը փորձեն ու կը հայհոյեն: Ահաւասիկ՝ թշուառական, մահկանացու եւ որդանց ծրար՝ կայսրը, որուն կեանքը եւ ոչ մէկ բողէ մը ապահովութեան մէջ է, անամօթու-թեամբ կը պարծի որ քրիստոնէական հաւատքին պաշտպանն է....: Արդ աս ամէն բաներուն համար բոլոր սրտանց հեծու-թիւնս բոլոր քրիստոնէից առջեւը կը դնեմ, որ ինծի հետ մէկ-տեղ աս բախած, անմիտ, յիմար, կատաղի ու մոլի մարդիկներուն (այս ինքն իշխաններուն ու կայսեր) ողորմին:... Աստուած

19. Մաան Գ. Հատ Ա. Գլ. Ա. 112:

20. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 420:

զմեզ իրենց ձեռքէն ազատէ եւ իր շնորհօքը ուրիշ կառավարիչներ տայ մեզի. ամէն„ [21]։

Ամէն մարդ յայտնի կը տեսնէ որ Լութեր ամենուն ձեռքը սուր կու տայ որ իրենց օրինաւոր իշխաններուն ձեռքէն ազատելու ջանան։ Սակայն է մէկ կողմանէ իրաւունք ունէր ըսելու որ իշխանները մի եւ նոյն ատեն իրարու հակառակ հրամաններ կու տան. որովհետեւ Մեմպուրկին ըսածին պէս՝ Թէ որ իրենց վճռոյն համեմատ՝ Վորմսի ատեանին դատապարտած Լութերը իբրեւ հերետիկոս դատապարտող վճիռը կատարելու է նէ, ինչո՞ւ ուրեմն միանգամայն կը հրամայեն որ անոր գրքերը նորէն քննուին։ Իսկ թէ որ վարդապետութիւնը քննելու է նէ, ինչո՞ւ միանգամայն կը հրամայեն որ ատ քննութիւնը չեղած՝ Լութեր պատժուի, ինչպէս որ Վորմսի ատեանին վճիռը սահմանած էր [22]։ — Բայց թէպէտ եւ Լութեր ատ կողմանէ իրաւունք ալ ունենայ, ի վերայ այսր ամենայնի օրինաւոր իշխաններուն դէմ ատ կերպով խօսիլն ու ժողովուրդը անոնց դէմ յայտնապէս ապստամբութեան գրգռելը՝ աւետարանչի, առաքելոյ, նորոգչի գո՞րծք է արդեօք....։

Իշխանները ատ վրան խօսուած վճիռը տուածնուն պէս՝ շուտ մը ատեանը լուծուեցաւ (1524ին, Ապրիլի 18ին), եւ ամէն մարդ իր տեղը դարձաւ. իսկ Գամբեճճիոյ առաքելութեան համար մինչեւ Շդուդկարդ՝ կայսեր եղբօրը հետ գնաց։ Եւ որովհետեւ, ինչպէս տեսանք, կրօնի բաներուն վրայ ատեանին մէջ աղէկ մտադրութեամբ ու փութով մտածուած ու երեւելի բան մը որոշուած չէր, անոր համար Գամբեճճիոյ ու կայսեր եղբայրը մէջերնին խօսք ըրին որ եպիսկոպոսներէն ու անկեղծութեամբ ուղղափառ կրօնքին կողմն ըլլող իշխաններէն քանի մը հոգի մէկտեղ ժողվուին, եւ խորհուրդ ընելով՝ հնարք մը գտնեն, որով կարենան ամէն մէկը իր երկիրը նոր մոլորութեանց թոյնէն եւ անոնց հետեւութիւններէն պահպանել։ Արդ ատ բանիս համար շատ իշխաններ Ռեկենսպուրկ քաղաքը ժողվուելով՝ երկայն ատեն խորհուրդ ընելէն վերջը՝ հաստատեցին որ Վորմսի ատեանին վճիռը իրենց երկիրներուն մէջ ի գործ դնեն. թող չտան որ աստուածային պաշտամանց, խորհուրդներու մատակարարութեան, եկեղեցւոյ ծէսերուն եւ աւանդութեանց մէջ ամենեւին փոփոխութիւն մ՚ըլլայ. ամուսնացող քահանաներն ու վանքերէն դուրս ելլող կրօնաւորները օրինաց համաձայն՝ պատժեն. աւետարանը Ս. Հարց ու եկեղեցւոյ վարդապետներուն աւանդութեան համե-

21. Նոյն անդ, 438. լատ. հատ. Բ. 452։

22. Գիրք Բ. 90։

մաս քարոզել տան. իրենց հպատակներէն՝ ուսում սորվելու համար Վիրդենպերկի համալսարանը գտնուողներն ետ դարձընեն, եւ թէ որ մէկը դառնալ չուզեր նէ՝ բոլոր ստացուածքը ձեռքէն առնուի ու անկէ ետեւ պաշտօնի կամ իշխանութեան մը չկրնայ հասնիլ: Բոլոր խօսքերնին աս բառերով կը լմնցընեն. "Իսկ թէ որ մէջերնէս մէկը կամ ոմանք՝ աս մեր քրիստոնէական գործողութեան պատճառաւ՝ հակառակութեան, անհնազանդութեան կամ ապստամբութեան մը պատահելու ըլլայ իր հպատակներուն կողմանէ, ան ատեն կ'ուզենք իրարու օգնական եւ խորհրդակից ըլլալ: Բայց ասով ամենեւին չենք ուզեր վնաս հասցընել ուրիշ իշխաններու հետ կամ ուրիշ որու հետ որ ըլլայ նէ՝ ունեցած միաբանութիւններնուս, նիզակակցութիւններնուս եւ դաշնակցութիւններնուս, որոնք որ հաւատարմութեամբ եւ առանց վնասելու կ'ուզենք հաստատուն պահել„ [23]:

Ուղղափառ իշխանք ասոնք Ռեկենսպուրկ ըրած ատեննին՝

23. Սլէյտան, Գիրք Դ. 58: Ռանքէ, Գիրք Գ. Գլ. Ե. Հատ. Բ. 158. — 161: Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Գ. 165, 166: Բլանք, Գիրք Ե. Հատ. Բ. 173, 174: Օտէն, Հատ. Բ. Գլ. Ջ. 88: Ռիֆէլ, Գիրք Բ. Գլ. Ը. 342, 343. Ծանօթ: — Ուղղափառ իշխաններուն աս միաբանութիւնը, կ'ըսէ Ռիֆէլ, որն որ ճշդիւ խօսելով եւ ոչ դաշնակցութիւն մը կրնայ ըսուիլ, (որովհետեւ ասով իշխանները տէրութեան օրինաց եւ սահմանադրութեան մէջ հաստատուն մնալով՝ իրենք զիրենք ան բանին միայն կը պարտաւորէին, որուն որ արդէն ամէն իշխան ի խղճէ մտաց կը պարտաւորի,) Լուտերի կողմնակից եղող իշխաններուն առիթ տուին՝ ետքը մէջերնին իրական պաշտպանողական եւ յարձակողական դաշնակցութիւն մը դնելու, որուն զօրութեամբ նաեւ կայսրին ապստամբեցան եւ անոր դէմ պատերազմ ելան: Աս եղածները ստուգիւ շատ տրտմալի բաներ են. բայց քանի մը բողոքող մատենագիրներուն ըրածն աւելի եւս տրտմական է, որոնք բոլոր նոյն չարիքներուն պատճառը՝ ուղղափառ իշխաններուն աս միաբանութիւնը կը դնեն: Այսպէս կը գրէ Ռանքէ, որն որ ըրածին ճշմարտութիւնը երկայն խօսքերով կ'ուզէ ցուցընել. սակայն ըսածները՝ պարզ խօսք են, եւ մէջը ամենեւին իրական բան մը չկայ: Եւ շատ ցաւալի բան է որ Ռանքէի պէս երեւելի մատենագիր մը ասանկ ենթադրութիւն մը պաշտպանելէն զատ, առանց հիման՝ ուղղափառ իշխաններուն զանազան վնասակար ու յանցաւոր դիտումներ կու տայ, որոնք անոնց մտքէն ալ անցած չէին: — Զարմանք. Գերմանիայի մէջ պատահած բոլոր չարիքներուն ու երկպառակութիւններուն պատճառը՝ միայն ուղղափառ իշխաններուն աս միաբանութիւնը կ'ըլլայ կոր, եւ բողոքող իշխանք ամենեւին յանցանք չեն ունենար կոր: Բողոքական իշխանները սուրբ եկեղեցիէն բաժնուելովնին եւ եկեղեցիներուն ու վանքերուն ինչքերը յափշտակելովնին՝ բոլորովին առանց յանցանքի կը գտնուին կոր. իսկ ուղղափառները՝ ուղղափառ մնալ եւ եկեղեցւոյ ու իրենց իշխանութիւնը պաշտպանել ուզելնին՝ բոլոր յանցանքին տէր կ'ըլլան կոր: Ստուգիւ նոյն իրաւունքով կրնար մարդ գողութեան մը յանցանքը՝ բոլորովին գողցընողին տալ, ըսելով որ յանցաւոր է, որովհետեւ իր ստացուածքը պաշտպանել ուզեց ու չուզեց կամակար գողին ձեռքը տալ, եւ գողը յանցանքէն բոլորովին ազատ ընել: Գիրք Բ. Գլ. Ը. 342, 343: Ծանօթ:

մնացած իշխաններն ալ Շփայեր ժողվուելով՝ կրօնի վրայ զանազան բաներ որոշեցին, որոնք ուղղափառութեան շատ վնասակար էին։ Բայց բան մը չկրցան գլուխ հանել. որովհետեւ կայսրը՝ որն որ դեռ Սպանիա էր, Նիւռնպերկ որոշուածները լսելով՝ շատ բարկացաւ որ եւ ոչ ան անգամ Վօրմսի աւագաժողովին վճիռն ի գործ դնել տալու փոյթ ունեցեր են. ուստի եւ Յուլիսի 15ին թուղթ մը գրելով՝ կը յայտնէր որ Նիւռնպերկի աւագաժողովին մէջ հաստատուածները կը ջնջէ ու կ՚եղծանէ. Նոյնպէս նոյն աւագաժողովին որոշմանը համեմատ՝ Նոյեմբերի 11ին Շփայեր ժողվուելու ժողովքն ալ կ՚արգելէ, եւ վերջապէս կը հրամայէր որ ամէն եւ մէկը՝ քահանայապետին հրամանն ու հաւանութիւնը չառած՝ կրօնի վերաբերեալ բան մը կարող չըլլայ սահմանել[24]։

24. Սէքէնտօրֆ, Գիրք Ա. Համ. Բուն Նամակը տես առ Ռայնալտի, ՃԿԸ. 293։ Սլէյտան, Գիրք Դ. 59։ Ցարեգր. Հատ. Ի. 407։ Մէնցլ, Հատ. Ա. Գլ. Գ. 154։

ԳԼՈՒԽ Գ

Լուտերականք, խորհրդականք, կրկնակնքունք

Հերետիկոսները զանազան աղանդներու կը բաժնուին: Մունցեր՝ գեղջուկներն ապստամբութեան կը գրգռէ: Լութեր Ենա քաղաքը կ'երթայ ու Գարլշտատին եւ Կրկնակնքուներուն դէմ կը քարոզէ: Պանդոկի մը մէջ Լութեր ու Գարլշտատ իրարու խօսք կու տան որ մէկը մէկալին դէմ կռուին: Լութեր Օրլամունտ քաղաքը քաղաքացիներուն հետ կը վիճի: Գարլշտատ վճռման տեղը կու գայ, բայց Լութեր զինքը դուրս հանել կու տայ: Լութեր ամօթով ու խայտառակութեամբ Օրլամունտէն ետ կը դառնայ ու Գարլշտատը սաստիկ կը հալածէ: Գարլշտատ դրանց Լութերի հետ կը հաշտուի:

1524

ԻՆՉՊԷՍ *որ ուղիղ գիծը մէկ հատ է, իսկ կոր գծերը՝ շատ են ու անհամար, կ'ըսէ Բալլավիչինի* [1], *նոյնպէս ալ ճշմարտութիւնը մէկ է, իսկ մոլորութիւնները՝ շատ տեսակ: Երբ որ անգամ մը Լուտեր աս սկիզբը դրաւ որ հաւատոյ բաներուն մէջ՝ միայն Ս. Գիրքն առաջնորդ ունենալու է, եւ անկից դուրս ամենեւին բանի մը միտ դնելու չէ, ոչ աւանդութեան, ոչ Ս. Հարց խօսքերուն եւ ոչ եկեղեցւոյ ու ժողովոց վճիռներուն, եւ իր խօսքերովն ու օրինակովը՝ ամէն մարդուն սորվեցուց Ս. Գրքին՝ ուզածին պէս մեկնութիւն տալ, ալ անկէ վերջը ամէն տեսակ մոլորութեանց դուռ բացուեցաւ, եւ միջոց մ'ալ չէր գտնուեր (եւ նոյն սկիզբն ընդունելով անկարելի էր որ գտնուէր) աս զանազան աղանդաւորներուն բերանը գոցելու* [2]: *Երբ*

1. Գիրք Բ. Գլ. ԺԲ. Համ. Ա. 160:

2. *Ստուգիւ աս է Լուտերի բուն վարդապետութիւնը, զորն որ յայտնապէս կը քարոզէր, եւ ամէն իր աշակերտներն ու բոլոր Նորոգեալք միաբան կ'ընդունէին:* Սեքքենտորֆ *տեղ մը ասոր վրայ այսպէս կը խօսի. "Մեծագոյն, կ'ըսէ, իր աղանդին (աւետարանականներուն) առաւելութեան եւսեւէն երթալով, սուրբ Գրքէն քիչ վկայութիւն կը բերէ. իսկ ... Հարց եւ աստուածաբաններու գրքերէն, եկեղեցւոյ սովորութիւններէն, քահանայապետաց ու ժողովոց վճիռներէն՝ շատ կը բերէ ...: Բայց Լուտեր՝ հակառակորդներուն հետ ըրած առջի թեթեւ կռիւներէն վերջը՝ երբ որ մէյ մը միտքը բանաւ նախապաշարմունքներէն ազատեցաւ նէ, ալ անկէ ետեւ հաւատոյ հակառակութեանց մէջ՝* Ս. Գրքէն զատիկ կանոն եւ օրէնք ընդունեցաւ ... *եւ աս բանս մինչեւ հիմա բոլոր բողոքականներուն գունդը հաստատուն կը պահէ":* Գիրք Ա. Համ. Գ. 10:

Աս վարդապետութեան՝ ծուռ ու վնասակար ըլլալը՝ այնչափ յայտնի է որ եւ ոչ զանիկա քարոզողները կ'ուզեն որ բռնուի, իրենք ալ շատ տեղ չեն բռներ, եւ նոյն իսկ Լուտեր իր գրքերուն մէջ տեղ տեղ ասոր հակառակը կը վարդապետէ, եւ աւանդութեան զօրութիւնը գեղեցիկ կերպով կը ցուցընէ: Բաւական ըլլայ մեզի միայն մէկ վկայութիւն մը: "Աս (Քրիստոսի՝ սուրբ հաղորդութեան մէջ իրական ներկայութեան) վարդապետութիւնը, կը գրէ տեղ մը, ... Աւետարանին մէջ յայտնապէս Քրիստոսի խօսքերուն

որ մէկ կողմանէ Լուտեր իր աս սկզբունքին վրայ հիմնելով՝ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնները տակն ու վրայ կ'ընէր, եւ օրէ օր նոր նոր մոլորութիւններ կը հանէր, նոյն ատեններն Ջուինգլի Քրիստոսի սուրբ հաղորդութեան մէջ ներկայ ըլլալը կամ

վրայ հիմնուած ու հաստատուած է, Ես եկեղեցւոյ օրէնքին մինչեւ հիմա անձնէս ալ փախած աս բանս այսպէս կը հասկնամ Ես այսպէս կը կարդացուեցին, մինչեւ որ Ս. Հօրը յանձնուած Ես լսածներէն գրուածները ուրիշներ կը ցուցնեն. դարձեալ Ես ամէն օրուան ուղղութեամբը . . . մինչեւ աս ժամս։ Աս բոլոր քրիստոնէական սուրբ եկեղեցւոյն վկայութիւնը, մինչեւ Ես ուրիշ ապացոյց մ'ալ չըլլար, բաւական էր մեզի նոյն վարդապետութեան մէջ հաստատուն մնալու, եւ աղաւաղիչ հոգիներուն (խորհրդականներուն) չլսելու եւ անոնց չհամբերելու։ Ինչու որ ի սկզբանէ հազար հինգհարիւր տարուընէ վեր հաստատուն կեցող՝ բոլոր քրիստոնէական սուրբ եկեղեցւոյն վկայութեան, հաւատքին ու վարդապետութեան դէմ բան մը լսելը կամ հաւատալը՝ վտանգաւոր ու զարհուրելի է։ Թէ որ ասոր նոր բան մ'ըլլար, Ես չէ թէ երկրորդական սուրբ Եկեղեցւոյն օրէնքին կամ ամէն Եկեղեցիներէն Ես բոլոր երկրորդներէ Եկեղեցիները փախած հաստատութեամբ ընդունուած բան մը, կրնան դարձուելը կամ ատոր ըլլալուն վրայ վէճելը՝ այնպէս զարհուրելի ու քուրջ բան մը չէր ըլլար։ Բայց սկզբանէ վեր եւ քրիստոնէից բոլոր երկիրները ամէնքն ալ միաբան այսպէս կը հաւատան, անոր համար ատոր վրայ տարակուսելը՝ եկեղեցւոյ չհաւատալ ըսել է, եւ իբրեւ թէ հերետիկոսի տեղ դնել ու դատապարտել է, չէ թէ միայն բոլոր եկեղեցին՝ հապա նոյն ինքն Քրիստոսն ալ բոլոր առաքելոց ու մարգարէից հետ, որոնք աս խօսքը՝ զոր որ կը դաւանինք "Հաւատամ ի մի սուրբ եկեղեցի Քրիստոսի" հաստատեցին ու անոր զօրաւոր վկայութիւն տուին, Քրիստոս՝ ըսելով որ "Ահաւասիկ ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչեւ ի կատարած աշխարհի". եւ Ս. Պօղոս՝ գրելով որ "Եկեղեցի Աստուծոյ (է) սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան"։ Եւ նոյն խակ իրենց (խորհրդականաց) կարծիքն ալ իրենց դէմ վկայութիւն կու տայ, որովհետեւ իրենք ալ մէջերնին (Ս. Գրոց) խօսքին վրայ անմիաբան են, եւ գրեթէ եօթը կամ ութը կերպով յառաջ կը բերեն, զանազան աղանդներու բաժնուած են, ամէնուն հաստատուն բան մը չէն վարդապետեր եւ ամէնուն մէկու մը խիղճը չեն կրնար հաստատութեամբ հանդարտեցընել"։ Գործք Լութ. Եէն. Հատ. Ե. 550։

Չեմ գիտեր արդեօք ուղղափառ վարդապետ մը ասկից աւելի յայտնի ու գեղեցիկ խօսքերով աւանդութեան զօրութեան վրայ կրնա՞ր խօսիլ, կամ թէ Լուտեր աւելի եւս յայտնի կերպով ինքը զինքն ու իր վարդապետութիւնը կրնա՞ր դատապարտել։ Եւ աս գիտնալու է որ աս բերուած վկայութիւնը 1532ին գրած է։ — Մենք ալ աս խօսքը երկու անգամ յառաջ կը բերենք. մէյ մը առաջ (Հատ. Ա. Գլ. Է. 262, 263.) մէյ մ'ալ մէկ մըսը (Հատ. Ա. Գլ. ԺԴ. 456.)։ Երկրորդ անգամ բերելէն յառաջ այսպէս կը խօսի. "Լուտեր՝ որն որ իր գործողութեան ձեւոց զարկածին պէս՝ իր կարծիքը կամ հաճոյումը եկեղեցւոյ իշխանութեան տակ ձգելու պարտականութենէն ինքը զինքն ազատ կացուցած, եւ եկեղեցւոյ վարդապետաց որոշումներն ու եկեղեցական ժողովոց վճիռները մերժած էր, եւ զայն տեսնելով որ ուրիշներն ալ իր կարծիքներուն ու վարդապետութիւններուն դէմ կը դնեն, եւ միաբանութեամբ ազատ համարձակ վարդապետելէն ու Ս. Գիրքն ըստ կամս մեկնելէն ծագած չարաչար հետեւանքներէն սոսկալով՝ եւս դարձաւ աս սկզբունքին որ վարդապետութեան որոշումը եկեղեցւոյ իշխանութեամբ պէտք է կամ հաստատուած է"։ Հոս մատենագիրը վերը դրուած վկայութիւնը կը բերէ, ու Լուտերին քանի մը խօսքերը դնելէն վերջը՝ (որոնց մէջ անիկա կը վարդապետէ թէ մոլորութիւն սորվեցընող հերետիկոսները պատժելու է.)

իրական ներկայութիւնը բոլորովին կ'ուրանար, եւ կ'ըսէր որ Քրիստոսի Այս է մարմին իմ, եւ Այս է արիւն իմ» ըսելը՝ այլաբանական մտքով է, ուստի եւ է բառը՝ նշանակ է, կը նշանակէ, օրինակ է բառին իմաստն ունի։ Դարձեալ նոյն ատենները Գարլգարձեալ թէ ամենուն մէկը օտար տեղ եւ օտար մարգիկներու պէտք չէ որ քարոզէ. եւ խօսքն իր վրայ դարձընելով իւրը զինքը կ'արդարացընէ, ըսելով որ ես Ս. Գրոց վարդապետ ըլլալովս՝ կայսրմէ ու պապէն իշխանութիւն առած եմ վարդապետելու, եւ թէպէտ հիմա կայսրն ու պապը աս իշխանութիւնը իզմէ կը վերցընեն, բայց այնպէս ալ՝ ես չեմ առնպուիր թող տալու. որ ջատագովութիւնը Մենցլ չ'ընդունիր, ըսելով որ եթէ աս սկիզբն ընդունելու ըլլանք նէ՝ ուրիշներն ալ եւ գանէ Գարլշդատ՝ որն որ Լութերին պէս Ս. Գրոց վարդապետ էր, իրաւունք կ'ունենան քարոզելու, որն որ Լութեր չ'ընդունիր, եւ այլն.) խօսքը այսպէս կը լմընցընէ. «Այսպէսով նոր եկեղեցին՝ գրեթէ հին եկեղեցւոյն սկզբունքին դարձած էր, եւ այնպէս կը գնէր որ հաստատուն ու վարդապետութիւնը արտաքին որոշումէն (այս ինքն՝ եկեղեցւոյ իշխանութենէն կամ աւանդութենէն) կախում ունի»։ Հոփ. Ա. Գլ. ԺԴ. 464։

Թէպէտ վերը Լութերէն բերուած վկայութիւնը բաւական կը ցուցընէ որ հաւատոյ նիւթերուն մէջ՝ միայն Ս. Գիրքը չի կրնար կանոն ըլլալ, հապա եկեղեցին եւ աւանդութիւնն ալ. ի վերայ այսր ամենայնի աղէկ կ'ըլլայ որ հիմակուան բողոքողներուն բռնած ճամբէն ալ ցուցընենք որ ինչչափ իրենց սկզբունքին դէմ կը գործեն։ Եւ ստուգիւ թէ որ իրենց խօսքին կամ սկզբունքին համեմատ՝ միայն Ս. Գիրքն է հաւատոյ կանոն, եւ ամէն բան ըստ ամենայնի-նոյնպէս եւ նոյն կարգաւ ընելու է, ինչպէս որ Ս. Գրոց մէջ կը գտնուի, եւ ոչ այնպէս՝ ինչպէս որ եկեղեցւոյ սկիզբէն՝ աւանդութեամբ մեզի հասած է, ինչո՞ւ համար հաղորդութենէն յառաջ ոտուըները չեն լուար, ինչո՞ւ համար յառաջ կերակուր չեն ուտեր ու ետքը հաղորդութիւն առներ, ինչո՞ւ կէսօրէն յառաջ կը հաղորդուին եւ ոչ կէսօրէն ետքը. որովհետեւ Ս. Գրոց մէջ յայտնապէս կը տեսնուի որ Քրիստոս այնպէս ըրաւ։ Դարձեալ ի՞նչ բանի համար հիւանդներին եղով չեն օծեր, որն որ Ս. Գիրքը բացայայտ կը հրամայէ. ինչո՞ւ տղաքները կը մկրտեն, ու չեն սպասեր որ չափահաս ըլլան, որպէս զի իրենց քարոզեն ու ետքը մկրտեն, կամ որպէս զի մկրտուողը նախ հաւատայ ու ետքը մկրտուի, ինչպէս որ Քրիստոս յայտնապէս կ'ըսէ։ Ասոր հակառակ թէ որ Ս. Գրքին մէջ եղած բանէն ուրիշ բան մը խոթելու կամ հաւատալու չէ նէ՝ ինչո՞ւ կիրակի ու քանի մը տօն օրերը կը պահեն, ինչո՞ւ իրենցմէ շատերը եկեղեցիներնուն կամ աղօթանոցներնուն մէջ խաչ ու խորան ունին, որովհետեւ Ս. Գրոց մէջ ասոնց վրայ բան մը չկայ։ Եւ ամէն բանէն աւելի՝ ինչո՞ւ Ս. Գրոց ճշմարտութեան կը հաւատան, կամ թէ աս կամ ան գիրքը, օրինակի համար՝ չորս աւետարանը, կ'ընդունին, եւ ուրիշ գրքերը՝ որոնք հերձուածողներէն ոմանք հին ժամանակները գուրս հանեցին ու Ս. Գիրք է, կ'ըսէին, չեն ընդունիր. արդեօք Ս. Գրոց մէջ տեղ մը կա՞յ որ սորվեցընէ թէ աս կամ ան գիրքը իբրեւ աստուածաշունչ ընդունելու է։ Յայտնի է որ ասանկ բան մը չկայ. եւ իրենք ալ միայն անոր համար Ս. Գիրքը՝ իբրեւ Ս. Գիրք կ'ընդունին վասն զի եկեղեցին կ'ընդունի եւ աւանդութիւնն այնպէս կը սորվեցընէ։ — Աս ալ բաւական չէ՝ երբ որ մէկը իրենց դէմ կը դառնայ ու իրենց ընդունած մէկ բանը չ'ընդունիր, շատ անգամ իրենք զիրենք ուրիշ կերպով չկրնալով պաշտպանել՝ աւանդութեան կը դիմեն, եւ անով կը ջանան ցուցընել թէ դիմացիններին մոլորութեան մէջ է։ Ինչպէս քիչ մը յառաջ տեսանք՝ Լութեր աւանդութեամբ միայն՝ խորհրդականներուն բերանը գոցելու կը ջանար, նոյնպէս Կրկնակնունքներուն դէմ ալ նոյն զէնքը կը գործածէր։ Հիմա ալ բողոքողները, ուրիշ որի-

շգաս կը վարդապետէր որ Քրիստոս՝ Այս է մարմին իմ ըսած ատենը՝ բուն իր մարմինը կ'իմանար, որով աշակերտներուն հետ սեղան նստած կերակուր կ'ուտէր, եւ ոչ՝ ան մարմինը՝ որն որ ըստ ուղղափառ վարդապետութեան՝ հացին տեսակին տակ կը գտնուի[3]: Եւ աս երկուքին վարդապետութենէն ծնաւ Խորհրդականաց[4] աղանդը: Նոյն ժամանակները շատ շփոթութեանց եւ մեծամեծ խռովութեանց պատճառ եղան նաեւ Կրկնակնունքները[5], որոնք Լուտերականներէն տարբեր մոլորութիւններ ունէին, եւ գլխաւորաբար աս մոլորութիւնը՝ որ կ'ըսէին թէ բանավարութիւննին բացուելէն յառաջ մկրտուողներուն մկրտութիւնը՝ մկրտութիւն չէ, ուստի եւ ասանկները նորէն մկրտելու է, եւ ասոր համար ալ անուննին Կրկնակնունք դրուեցաւ: Միանգամայն աս ալ ունէին որ իսկզբանէ յայտնապէս ամենեւին աշխարհական իշխանութիւն մը չէին ուզեր ճանչնալ: Աս վերջին աղանդաւորներուն գլխաւոր քարոզիչներէն եւ երեւելի առաջնորդներէն մէկն էր Թովմաս Մունցեր[6]:

նակները մէկդի ձգելով, Շդրաւս անունով բողոքող վարդապետը՝ աւանդութեամբ կը հերքէն, որն որ կը հայհոյէ թէ Աւետարանը՝ չինծու առասպել մըն է, Քրիստոս խաբեբայ մըն էր, որն որ թէպէտ խաչ ելաւ, բայց չմեռաւ, հապա աշակերտները զինքը ծածուկ վար իջեցուցին, եւ այլն: — Ապա ուրեմն թէպէտ եւ խօսքով չեն ընդունիր, բայց գործքով կ'ընդունին որ Ս. Գիրքը՝ միայն առանձին բաւական չէ հաւատոյ նիւթերուն մէջ կանոն եւ առաջնորդ ըլլալու, հապա եկեղեցւոյ ու աւանդութեան ալ նայելու է: Ո՞ւր ձգենք ան ալ որ ինչպէս Մենցլ (Հատ. Ա. Գլ. Ա. 25. — 30.) գեղեցիկ կը ցուցընէ Եկեղեցւոյ առաջին դարուն մէջ Ս. Գիրք չկար ու ամէն բան՝ միայն աւանդութեամբ կ'ըլլար:

3. Գարլշդատ կը վարդապետէր որ, կ'ըսէ Մենցլ (Հատ. Ա. Գլ. Է. 252), Քրիստոս հաղորդութեան խորհուրդը հաստատելու ատեն ըսած խօսքին "Առաջին կէս մասովը," այս ինքն "Առէք կերէք" բառերով՝ (առաքեալները) կը յորդորէր որ մատուցած հացին ուտեն: Բայց աս բառերը՝ ետեւէն եկած խօսքին հետ, այս ինքն "Այս է մարմին իմ" ամենեւին կապակցութիւն չունի. որովհետեւ Քրիստոս աս վերջին խօսքով ինքը զինքն աշակերտներուն կը ցուցընէր, նշանակելու զելով որ աս իր մարմինն է... քիչ մը վերջը պիտի սպաննուէր. բայց իրենք աս գործքը՝ որով ինք հացը կը բեկանէր, պէտք էր որ իր յիշատակին համար պահէին ու կրկնէին": Աս այլանդակ մեկնութիւնը կարդալու ատեն՝ որն որ Լուտեր իրաւամբ իբրեւ բանսարկեալ ու մոլորական մեկնութիւն կը մերժէ ու ծաղր կ'ընէ, ստուգիւ ամէն մարդուն միտքն եկած պիտի որ ըլլայ իր (Լուտերին)՝ Քրիստոսի ասոր նման մէկ խօսքին, այս ինքն "Դու ես վէմ, եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ" առած այլանդակ մեկնութիւնը: (Տես Գիրք Ա. Գլ. Ե. եր. 67. եւ Ծանօթ. 10.) Եւ արդէն Մենցլ աս բանս կը յիշէ եւ այսպէս կը գրէ. "Լուտեր ալ նոյն կերպով Լիփսիայի վիճաբանութեան ատեն "Դու ես վէմ, եւ "ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկե-"ղեցի իմ" խօսքին իմաստը՝ երկու պարբերութիւններն իրարմէ բաժնելով ու վերջին մասը Քրիստոսի վրայ առնելով՝ փոխած կամ այլայլած էր": Եւ նոյն իսկ Խորհրդականք աս բանս շատ անգամ կը յիշեն, եւ երկու մեկնութեանց ըստ ամենայնի նոյն ըլլալը կը ցուցընեն:

4. Sacramentaires.

5. Anabaptistes.

6. Աս մարդուն վրայ տես աս Գրքին Ա. Գլխոյն 5. Ծանօթ. եւ Զ. Գլխոյն 19. Ծանօթ:

Արդ այսպէս ան ատենները Գերմանիայի մէջ երեք գլխաւոր աղանդ կար. առաջինն ու գլխաւորը՝ Լուտերականներունը, երկրորդը՝ Խորհրդականներունը, եւ երրորդը՝ Վերակնունքներունը։ Թէպէտ եւ վերջին երկու աղանդին հետեւողները Լուտերը կ՚անարգէին ու կը թշնամանէին, եւ ինքն ալ իր աշակերտներուն ու հետեւողներուն հետ մէկտեղ զանոնք կը հալածէր ու շարունակ անոնց մոլորութեանց դէմ կը քարոզէր ու գրուածներ կը հանէր, եւ այսպէս մէջերնին միշտ կռիւ կար, ի վերայ այսր ամենայնի ամէնքն ալ կը խոստովանէին թէ հասարակաց ամենուն հայրը ինք Լուտեր է, եւ թէ երկու վերջին աղանդները՝ առաջին աղանդին ծնունդներն են։ Մանաւանդ թէ Լուտեր ալ աս բանս չէր ուրանար, անոր համար շատ անգամ Վերակնունքներն ու Խորհրդականները՝ իմ որդիքներս ու աշակերտներս կ՚անուանէր, բայց՝ ապստամբ ու անհաւատարիմ որդիքներս. դարձեալ զիրենք՝ իմ Աբեսողոմներս եւ Յուդաներս կ՚անուանէր, այս ինքն՝ ապստամբ որդիքս եւ մատնիչ կամ անհաւատարիմ աշակերտներս[7]։ Շատերը մէջերնին մտնելով՝ կ՚ուզէին որ գոնէ Լուտեր ու Կարլշտատ իրարու հետ հաշտուէին. բայց անկարելի էր, որովհետեւ հաշտուելու համար հարկ էր որ կամ մէկը կամ մէկալը՝ դիմացինին գլուխ ծռէ, որն որ երկուքն ալ չէին ուզեր։ Կարլշտատ չէր ուզեր գլուխ ծռել անանկ մարդու մը՝ որմէ որ տարիքով շատ մեծ էր. իսկ Լուտեր չէր ուզեր անկէ ետեւ Կարլշտատի հետ իբրեւ մեծի հետ վարուիլ։

Ասոնց պատճառաւը բոլոր Գերմանիա տակն ու վրայ կ՚ըլլար։ Մունդէր իր ընկերներուն ու աշակերտներուն հետ մէկտեղ քաղաքներն ու գիւղերը պտըտելով՝ ռամիկ մարդիկները ապստամբեցընելու կը ջանար։ Շարունակ թէ ինք եւ թէ իր կողմնակիցները ժողովրդեան առջեւը տեսիլքներ ու յայտնութիւններ կը պատմէին. շատ անգամ բազմութեան առջեւ մեռածի պէս անշունչ ու անշարժ գետինը փռուած կենալէն ետեւ՝ վեր կ՚ելլէին ու կ՚ըսէին թէ մեզի հրեշտակ երեւցաւ, ու խելքերնին փչածը՝ հրեշտակէ լսածի պէս կը պատմէին։ Ռամիկ ժողովուրդն ալ բանը գործքը թող տուած՝ բազմութեամբ չորս կողմերնին կը ժողվուէր եւ զիրենք սիրով մտիկ կ՚ընէր։ Իրենց մոլորութիւններն ու ապստամբեցուցիչ խօսքերը գլխաւորաբար գեղացիներուն առջեւը կը խօսէին, որոնք արդէն իրենց խօսքերը սիրով ընդունելու պատրաստուած էին, որովհետեւ յառաջագոյն շատ անգամ Լուտերի բուն աշակերտներուն բերնէն լսած եւ իրեն գրուածքներուն մէջ կարդացած էին որ քրիստոնեան՝ մէկու մը իշխանութեան տակ չէ, քրիս-

7. Տը Վէգ, Հատ. Գ. 87. 220։

տանէից մէջ մէկը չկայ որ մէկալէն մեծ կամ վեր ըլլայ։ Ցեսած էին որ Լուտեր ինչպէս միշտ առաջնորդներուն ու իշխաններուն հետ նախատելով կը խօսէր եւ անոնց դէմ կը գրէր, թէ ինչպէս անոնց իշխանութիւնը ոտքի տակ կ՚առնէր, մինչեւ կը յանդգնէր ըսել թէ Մարդիկ զձեզ ալ պիտի չքաշեն, եւ դարձեալ թէ Աստուած զձեզ անոնց ձեռքէն ազատէ, եւ ասոնց նման խօսքեր։ Մունցեր եւ իրենները՝ որ արդէն Լուտերի աս խօսքերէն օրինակ ու համարձակութիւն առած էին, խօսքերնուն գտած ընդունելութենէն՝ աւելի եւս յանդգնութիւն ստանալով՝ սկսան գեղացիներուն աւելի եւս յայտնի խօսքերով քարոզել թէ պէտք է որ զէնք առնէք, ու ձեր հոգեւոր եւ մարմնաւոր տէրերուն մանաւանդ թէ բռնաւորներուն ձեռքէն ազատելու ջանաք, որոնք սաստիկ բեռներու տակ զձեզ կը նեղեն, ուր որ Աստուած կը հրամայէ որ ամէն բան հասարակաց ըլլայ, ինչպէս որ էր եկեղեցւոյ սկիզբները։ Գեղացիներն աս խօսքերը լսելով՝ սկսան իրենց տէրերուն դէմ ոտք ելլել[8]։

Որովհետեւ այնպէս խօսք մ՚ելած էր որ Գարլշդատ ալ Կրկնակնունքներուն կողմն է եւ ինքն ալ գեղացիներն ապստամբութեան կը գրգռէ, անոր համար Սաքսոնիայի կայսրընտիրը Լուտերին հրամայեց որ Օրլամունտ երթայ, ուր տեղ որ Գարլշդատ, ինչպէս յառաջ ըսինք, ժողովրդապետ էր, ու ջանայ աս խռովութիւնները դադրեցընել[9]. միանգամայն նոյն քաղքին գլխաւոր բնակիչները թղթով մը իրեն աղաչած էին որ հոն գայ։ Անոր համար Լուտեր շուտ մը ճամբայ ելաւ որ Օրլամունտ երթայ։ Ենա քաղքէն անցնելու ատեն՝ իր սովորութեանը համաձայն՝ Կրկնակնքոց դէմ շատ սաստկութեամբ քարոզ մը տուաւ։ Խօսքին մէջ թէպէտ յայտնապէս Գարլշդատին անունը չտուաւ, բայց ծածուկ կերպով իմացուց որ զինքն ալ Կրկնակնքոց ու Մունցերի հետ միաբան կը կարծէ։ Նոյն օրը Լուտեր հոն պանդոկի մը մէջ կերակուր ուտելու ատեն՝ Գարլշդատ, որն որ իր քարոզը լսած էր, ներս մտաւ, եւ սկսաւ զանիկա՝ իրեն դէմ խօսած խօսքերուն համար յանդիմանել. Ես, ըսաւ, Մունցերին հետ առնելիք տալիք չունիմ, եւ եղած խռովութիւններուն ամենեւին մասնակից չեմ։ Դարձեալ Լուտերին երեսը զարկաւ անոր մոլորութիւնները կամ իր (Գարլշդատին)

8. Աս բաներուն վրայ տես աս Գրքին Զ. Գլուխը, իսկ Լուտերին մասնակցութեան վրայ՝ նոյն Գլխոյն 1. Ծանօթ։

9. Սաքսոնիայի կայսրընտիրը եւ Վիրդեմպերկցիք, անշուշտ Լուտերին գրգռելովը, քանի մը անգամ Օրլամունտցոց տուեէն ինկած եւ հրամայած էին որ Գարլշդատը մերժեն, եւ պատկերներն ու արձանները չխորտակեն. բայց անոնք՝ նոյն իսկ Լուտերին խօսքը գործածելով՝ պատասխան կու տային որ Աւելի Աստուծոյ հնազանդելու է քան թէ մարդիկներուն։ Բլանք, Գերք Ե. Հատ. Բ. 207. 208։

կարծիքներէն տարբեր կարծիքները, մանաւանդ հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնը քարոզելը: Ետքը խօսքը իր Վիդդենպերկի մէջ ըրածներուն դարձընելով՝ ըսաւ որ Ես անոնք ինք իրմէ չըրի, հապա քաղքին երեք խորհրդականներուն խրատովը եւ քու աշկերտներուդ գործակցութեամբը, որոնք ետքը քեզմէ վախնալով՝ ինձմէ բաժնուեցան: Իսկ նոյն տեղերը քարոզութիւնս յառաջ չտանելուս պատճառը դուն ես, որովհետեւ ձեռուըներս եւ ոտուըներս կապեցիր, ու ետքը զիս անզէն գտնելով՝ բոլոր զօրութեամբդ վրաս յարձակեցար. այս ինչըն՝ ինծի գրելը ու քարոզելը արգելել եւ գրուածներս տպարաններէն վերցընել տուիր. ուր որ ատոր հակառակ՝ դուն միշտ ինծի դէմ կը գրես: Իմ քարոզութեան պաշտօն ունենալս՝ չիկրնար ուրացուիլ, որովհետեւ ես ալ քեզի պէս Ս. Գրոց վարդապետ եւ աւագարկաւագ ընտրուած եմ:

Քիչ մը ատեն այսպէս իրարու հետ խօսելէն ու վիճելէն ետքը՝ Գարլշդատ յանձն առաւ որ ըսածները հրապարակաւ ցուցընէ, եւ խոստացաւ որ կարծիքները ետ կը կանչէ թէ որ մէկը իր սխալած ըլլալն իրեն ցուցընէ նէ: Լուտեր սկսաւ զինքը ծաղր ընել. թէ որ կրնաս նէ, ըսաւ, ուզածդ գրէ, եւ եթէ ինծի դէմ գրելու ըլլաս նէ՝ ես քեզի ոսկի դահեկան մը կու տամ: Գարլշդատ աս բանս յանձն առաւ, Լուտեր ալ իրեն ոսկին տալով՝ ըսաւ. "Առ ասիկա, եւ ինծի դէմ քաջութեամբ կռուէ": Գարլշդատ ոսկին ձեռքն առաւ եւ պանդոկին մէջ ըլլողներուն ցուցընելով՝ Ահաւասիկ, ըսաւ, Լուտեր վարդապետին դէմ առած իշխանութեանս գրաւականը. կ'աղաչեմ որ ամէնքդ ալ ինծի վկայ ըլլաք: Ետքը դաշնադրութիւնն աւելի հաստատուն ընելու համար ձեռք ձեռքի տուին եւ խոստացան որ իրարու հետ քաջութեամբ կռուին. Լուտեր Գարլշդատին կենդանութեան գինի խմեց, Գարլշդատ ալ՝ Լուտերին կենդանութեան: Եւ այսպէս պանդոկի մէջ հրապարակաւ գինի խմելով կատարուեցաւ աս երկու նորօգողներուն կամ նորոգութեան երկու հիմունքներուն իրարու դէմ կռուելու դաշնադրութիւնը[10]:

Ասկից ճամբայ ելաւ Լուտեր Օրլամիւնտ երթալու համար, ուր որ անձկանօք իրեն կը սպասէին: Քաղաք չմտած՝ ընկերներէն մէկը առջեւէն խաւրեց, որ իր գալը քաղաքապետին իմացընէ եւ աղաչէ որ իր խորհրդականները ժողվէ, որպէս զի

10. Աս պատմութիւնը ընդարձակ կը գտնուի ի Գործս Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 491. Բ. — 494. Բ: Ցեօնաւէ Բլանք, Գիրք Ե. Հատ. Բ. 208. — 213: Կուստաւ Ֆիցեր, Գլ. Ի. 436. — 439: Մենցըլ, Հատ. Ա. Գլ. Է. 254, 355: Ռիֆէլ, Գիրք Ա. Գլ. Ջ. 305. — 307: Ռուընդպերկ, Գլ. ԺԳ. Համ. Գ. Դ: Օտէն, Հատ. Բ. Գլ. Ժ. 139. — 147:

ամէնքը մէկտեղ կամքերնին իրեն յայտնեն։ Քաղաքապետն ու խորհրդականները մինչեւ քաղքին դուռը Լուտերին դիմացը գացին ու զինքը պատուով եւ յարգութեամբ ընդունեցան։ Լուտեր երեսը կախած էր ու բարկացած դէմք մը կը ցուցընէր․ եւ երբ որ քաղաքապետը հետը խօսիլ սկսաւ նէ՝ ինք պատասխան տուաւ որ խորհրդեան տեղը խօսելու բաւական ժամանակ կ'ըլլայ, եւ այսպէս լռութեամբ քաղաք մտան։ Երբ որ խորհրդեան տեղը հասան, քաղաքապետը նորէն սկսաւ խօսիլ, եւ Լուտերին գալուն համար շնորհակալ ըլլալէն վերջը՝ խորհրդականներուն ու բոլոր ժողովրդեան անունամբ աղաչեց որ Աստուծոյ խօսքը իրենց քարոզէ։ Լուտեր պատասխան տուաւ թէ Ես քարոզելու համար հոս եկած չեմ, հապա ձեզմէ ընդունած մէկ թղթիս վրայ հետերնիդ խօսելու։ Ան ատեն ամէնքն ալ սեղանին առջեւը նստեցան, գարեջուր բերել տուին, ու սկսան մէկտեղ խմել․ եւ որովհետեւ Լուտերին հասնելուն լուրը ամէն կողմ տարածուած էր, շատ բազմութիւն եկաւ հոն ժողվուեցաւ, ինչու որ ամէնքն ալ զինքը տեսնելու կը բաղձային։ Լուտերը կ'ուզէին իր քարոզը լսել, անոր համար իրեն ըսին․ Գիտենք որ վրանիս կասկած ունիս ու միտքդ դրած ես որ մենք ճշմարտութենէն հեռացած ենք․ արդ եկ մեզի քարոզ տուր, եւ թէ որ խօսքերդ ճշմարիտ են՝ աչուընիս կը բացուի ու մոլորութիւններնիս կը ճանչնանք։ Բայց Լուտեր իրենց ալ՝ քաղաքապետին տուած պատասխանը տուաւ․ այս ինքն թէ Ես հոստեղս քարոզ տալու համար եկած չեմ։ Աս ըսաւ ու ծոցէն իրենց գրած նամակն հանելով՝ հարցուց որ Ստուգիւ աս նամակը դո՞ւք գրած էք։ Եւ երբ որ իրենցմէ ստուգեց թէ իրենք գրած են եւ Գարլշդատ մէջը ամեննեւին ձեռք չունի, սկսաւ նամակը բարձր ձայնիւ կարդալ։ Աս թղթին մէջ Օրլամունտացիք զինքը կը յանդիմանէին որ զիրենք հերետիկոսի տեղ կը դնէ, եւ իրենց հոգին չքննած ու հետերնին չխօսած՝ զիրենք մոլորական ու խռովութիւն հանող հոգի կ'անուանէ։ Եւ ետքը կը հրաւիրէին որ գայ ու հետերնին աս բաներուն վրայ խօսի [11]։

Թուղթը կարդալէն լմնցընելէն ետեւ՝ Լուտեր այսպէս ըսաւ․ Դուք կ'ուզէք որ ձեզի յայտնեմ թէ ինչ բանի մէջ սխալեր էք։ Նախ ատոր մէջ սխալած էք որ Գարլշդատը՝ Սաքսոնիայի կայսրընտիրին ու Վիդդենպերկի համալսարանին իրեն իշխանութիւն չտուած՝ ձեզի առաջնորդ ընտրած էք։ Հոն եղողներէն մէկը պատասխան տուաւ որ Եթէ Գարլշդատ մեր ժողո-

11․ Օրլամունտացոց նամակը տես ի Գործս Լուտ․ գերմ․ Հատ․ Բ․ 495․ Բ։ Նոյնպէս բոլոր աս Օրլամունտ եղածներուն պատմութիւնը կը գտնուի նոյն տեղը, 494․ Բ․ — 497․ Բ։

վըրդապետը չէ նէ, Պօղոսի վարդապետութիւնը տուաւ է եւ քու գրուածներդ մոլորական են. ինչու որ մենք քու վարդապետութեանդ համաձայն՝ Գարլըդատը մեզի ժողովրդապետ ընտրեցինք [12]. ինչպէս որ աս բանիս վրայ Վիդդենպերկի համալսարանին գրած թղթերնուս մէջ իմացուցինք: Ասով Լուտերին բերանը գոցուեցաւ ու չկրնալով պատասխան տալ՝ խօսքն ուրիշ բանի դարձուց եւ ըսաւ. Երկրորդ ատոր մէջ սխալեցաք որ պատկերներն ու արձանները կոտրեցիք հանեցիք:

Աս խօսքը Լուտերին բերանն ելած ատեն՝ մէյ մ'ալ յանկարծ Գարլըդատ ներս մտաւ, Լուտերին մօտեցաւ ու յարգութեամբ մը բարեւ տալով՝ "Յանձն կ'առնե՞ս արդեօք, տէր վարդապետ, ըսաւ, որ քու գալստեանդ ուրախակից ըլլամ":

Լուտ. "Չէ, յանձն չեմ առներ, չեմ կրնար առնել":

Գարլ. "Կ'ուզես յանձն առ, կ'ուզես մ'առներ, հոգս չէ":

Լուտ. "Դուն իմ թշնամիս ես, եւ ես ատոր համար քեզի ոսկի մը տուած եմ":

Գարլ. "Ստուգիւ յաւիտեան քու թշնամիդ ու հակառակորդդ կ'ուզեմ ըլլալ, եւ չէ թէ միայն քու, հապա ամենուն ալ՝ որոնք Աստուծոյ հակառակ են, որչափ որ ճշմարտութեան ու աստուածութեան դէմ կը դնեն":

Լուտ. "Տէր վարդապետ, հոսկից դուրս պիտ'որ ելլե՞ս. ես չեմ ուզեր որ աս բանիս մէջ դուն քովս ըլլաս":

Գարլ. "Ասիկա հասարակաց ունկնդրութեան տեղ չէ՞ մի. գործածդ ուղիղ է նէ՝ ինչո՞ւ իզմէ կ'ամըչնաս ու կ'ակնածես":

Լուտ. "Որովհետեւ ինծի կասկածելի ես, մանաւանդ թէ թշնամի իսկ":

Գարլ. "Կասկածելի ալ ըլլամ՝ ի վերայ այսր ամենայնի զատաւորդ չեմ, եւ կարծեմ թէ թշնամիդ ալ կրնայ հակառակորդներուդ մէջ նստիլ ու խօսուած խօսքերը մտիկ ընել":

Գարլըդատ աս խօսքս ըսելու ատեն՝ հանտեղն եղողներուն մէջէն երեւելի մարդ մը ոտք ելաւ ու իրեն ըսաւ. "Դուն մեզի հրաժարական ողջոյն տուիր որ Ենա երթաս, անոր համար ասկից դուրս ել": — Ասոր Գարլըդատ պատասխան տուաւ որ "Դուն իմ իշխանս չես՝ որ հոս այսպէս իշխանութեամբ կարենաս խօսիլ. իսկ թէ որ իշխանէն հրաման ունիս նէ՝ բեր որ տեսնեմ": Ան ատեն Լուտեր սկսաւ պոռալ. "Ձիերը լծեցէք, ձիերը լծեցէք. ես Գարլըդատին հետ բան չունիմ, թէ որ ինք դուրս ելլել չ'ուզեր նէ, ես կ'ելլեմ կ'երթամ": Լուտեր աս

12. Որովհետեւ Լուտեր իր գըրքերուն մէջ շատ տեղ վարդապետուած էր որ քրիստոնէից ամէն մէկ ժողովը կամ հասարակութիւնը՝ իրեն հաճիլը կամ պաշտօնեան ընտրելու իշխանութիւն ունի:

խօսքերուն ըսածին պէս՝ հօն եղողներէն մէկ քանի հոգի՝ եկան Գարլշդատին ականջին ի վար քանի մը խօսք ըսին, ան ալ ելաւ դուրս գնաց:

Լուտեր իր թշնամին աս կերպով դուրս վռնտելէն ետեւ՝ նորէն սկսան վիճել որ պատկերները վերցընելնին աղէկ էր թէ դէշ: Աս վիճաբանութիւնը քանի մը ժամ տեւեց, եւ երկու կողմէն ալ կարծիքնին Ս. Գրոց խօսքերով հաստատելու կը ջանային: Լուտեր իրենց հարցուց թէ Ս. Գրոց մէջ ո՞ւր գրուած է որ պատկերները պատռելու հանելու է: Խորհրդականներէն մէկն աս խօսքին պատասխան տուաւ թէ Տէր վարդապետ, կ'ընդունի՞ս որ Մովսէս օրինաց մեկնիչ է. եւ երբ որ Լուտեր պատասխան տուաւ թէ կ'ընդունիմ, առաջինը նորէն ըսաւ. Արդ Մովսէս կը գրէ թէ "Մի՛ ունիցիս դու աստուածս օտարս". եւ դարձեալ թէ "Մի՛ առնիցես քեզ դրօշեալս": Ասոր Լուտեր պատասխանեց թէ Աս խօսքերը կռոց համար ըսուած է, որոնց երկրպագութիւն կ'ըլլուի: Ի՞նչ վնաս ունի, ըսաւ, երբ որ մէկը որմին վրայ խաչի պատկեր կ'ունենայ, թէ որ անոր երկրպագութիւն չ'ըներ: Երբ որ Լուտեր աս խօսքս կը խօսէր, մէյ մ'ալ անդիէն կօշկակար մը ոտք ելաւ, ու մէջտեղը գալով՝ Շատ անգամ, ըսաւ, ես խաչին պատկերին առջեւը գլուխս կը բանայի, ատիկա կռապաշտութիւն է ու մարդիկներուն մեծ վնաս կու տայ. անոր համար պատկերները ջնջելու վերցընելու է: Աս կերպով խօսքը յառաջ տարին, բայց մէջերնին չկրցան միաբանիլ ու բան մ'որոշել. մանաւանդ թէ վերջերը կռիւն ան աստիճանի սաստկացաւ, մինչեւ Լուտեր ստիպուեցաւ ելլելու շուտ մը փախչելու, եւ քիչ մնաց քաղաքացիները զինքը կը քարկոծէին: Բազմութեան մէջէն ոմանք սկսան ետեւէն պոռալ, Գնա, գնա յանուն հազարաւոր դիւաց. երանի՜ թէ քաղքէն դուրս չելած՝ վիզդ կոտրի: Ոմանք ալ վրան քար ու տիղմ նետեցին 13:

Այսպէս Լուտեր խաղք ու խայտառակ եղած՝ Վիդդեն-

13. Սեքէնտորֆ՝ Լուտերին Գարլշդատի հետ Ենա եւ Օրլամունտա ըրածներուն վրայ իր սովորութեանը հակառակ՝ համառօտ ու քանի մը խօսքով կ'անցնի, ասոր որ ուրիշ թէ ուղղափառ եւ թէ բողոքող մատենագիրները ընդարձակ կը գրեն, եւ գրեթէ ամէնքն ալ աս պատմութեան գլխաւոր աղբիւր կ'առնեն Լուտերին գրուածոց մէջ գտնուած նկարագիրը, որն որ վերը (11. ծանօթ. մէջ) յիշեցինք. — Ուրիշ հեղինակներէն զատ՝ տես Մեռլ տ'Օպինեէ, (հատ. Բ. 165. — 169.) որն որ թէպէտ բոլոր պատմութիւնը հաւատարմութեամբ կը պատմէ, բայց վերջը կարծես թէ ըրածին վրայ զղջալով՝ գէթ Լուտերի պատուոյն համար ամէնէն ետեւը նախատական եղող մասը տարակուսի տակ կը ձգէ եւ ծանօթութեան մէջ այսպէս կը գրէ. "Երկու խիստ երեւելի գերմանացի պատմիչներ կը գրեն թէ Օրլամունտա քաղաքին մարդիկը՝ Լուտերին վրայ քարեր ու տիղմեր նետեցին. բայց Լուտեր բոլորովին ասոր հակառակը կը զրուցէ":

պերկ պարծառ, եւ Օրլէանսունոյ իրեն դէմ ըրածին սաստիկ բարկանալով՝ միտքը դրաւ որ ոխ առնէ։ Բայց որովհետեւ կը կարծէր թէ բոլոր աս չարիքներուն պատճառը Գարլշդատն է, սկսաւ ետեւէն ըլլալ որ քէնը գոնէ անկից հանէ 14։ Եւ թէպէտ անոր ոսկի մը տալով՝ իրարու դէմ գրելու դաշնադրութիւն ըրած ատեններին խոստացած էր որ իրեն վնաս մը չհասցըներ, ի վերայ այսր ամենայնի այնչափ ըրաւ որ վերջապէս Սաքսոնիայի կայսրընտրին երկիրներէն դուրս վռնտել տուաւ։ Ասկից ալ զատ՝ ամէն գացած տեղերը իր գրուածներովը ու նամակներովը զինքը հալածեց եւ թող չտուաւ որ տեղ մը հանգիստ գտնէ։ Իմանալով որ Ստրասպուրկ փախեր է, շուտ մը հոնտեղաց քաղաքացիներուն նամակ մը գրեց, եւ վրան զանազան չարախօսութիւններ ընելով՝ ջանաց որ զինքն ան թեթեւ մխիթարութենէն ալ զրկէ, որն որ մարդ աքսորանաց մէջ կրնայ գտնել 15։ Ետքը Գարլշդատին մոլորութեանց դէմ գիրք մ'ալ շինեց, եւ գրքին վերջերը ամենուն խրատ կու տար որ զգուշանան ու անկէ եւ անոր մարդիկներէն փախչին. վրան պատճառն ալ աւելցընելով՝ կ'ըսէր թէ Որովհետեւ ասոնք իրենք իրենցմէ վարդապետ եղած են. Աստուած զիրենք ան պաշտօնին խաւրած չէ եւ ոչ ալ մարդիկ զիրենք կանչած են. ուստի եւ յայտնի է որ ասոնք ալ ան մարդիկներէն են, որոնց վրայ Աստուած Երեմիա մարգարէին բերնովը կ'ըսէ թէ "Ոչ առաքեցի զնոսա, եւ նոքա ընթանային, ոչ խօսեցայ ընդ նոսա, եւ նոքա մարգարէանային„. անոր համար ալ Քրիստոս զիրենք գող եւ աւազակ կ'անուանէ 16։

Գարլշդատ աս բաները տեսնելով՝ իմացաւ թէ քանի որ Լուտեր իրեն թշնամին է, տեղ մը հանգիստ եւ ապահովու-

14. Չէ թէ միայն Գարլշդատէն ոխ առաւ, հապա նաեւ ուրիշներէն ալ. եւ որովհետեւ Եննա եւ մանաւանդ Օրլամունտ պատահածները՝ իրեն մեծապէս նախատական բաներ էին, անոր համար երբ որ ասոնց պատմութիւնը տպուած հրատարակուեցաւ նէ, արտաքոյ կարգի կատաղեցաւ, մինչեւ Եննայի քաղաքացիներէն մէկը՝ որն որ նոյն քաղաքին մէջ պատահած բաներուն հրատարակողն էր, կայսրընտրին հրամանաւը քարոզչութեան պաշտօնէն վար առնել ու Սաքսոնիայի երկիրներէն աքսորել տուաւ։ Մէնցլ. Հատ. Ա. Գլ. Է. 256։ Ռէֆեր. Գիր. Ա. Գլ. Զ. 309։

15. Ասոր վրայ ինք պարծելով մը Ամստարֆին այսպէս կը գրէ. "Կը տեսնե՞ս, կ'ըսէ, թէ ես՝ որ երբեմն մարտիրոս պիտի՛ որ ըլլայի. հիմա ուրիշները մարտիրոս կ'ընեմ„։ Առ Մէնցլէ. Հատ. Ա. Գլ. Է. 257. Իւ առ Կոտոփ. Ֆիչերի. Գլ. Ի. 442։

16. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Գ. 101. Բ։ — Բայց նոյն խօսքը իր հակառակորդներն ալ իրեն եւ իրեններուն դէմ կ'ըսէին. ինչպէս Սուենկֆէլտ յայտնապէս կը գրէ որ "Իրենցմէ, այս ինքն Լուտերականներէն, շատերը չեն գիտեր թէ ինչ է Քրիստոս եւ ինչ Հոգին սուրբ, եւ իրենք զիրենք յ'առաքեալս, առանց Հոգւոյն առաքած ըլլալու, եւ իրենց անձնական օգտին համար ... մէկը մէկալին դէմ կը քարոզեն. ամէն մարդ իր շահը կը փնտռէ, թէ՛ աշխարհական եղեր է թէ՛ ժողովրդապետ„։ Առ Մէնցլէ. Հատ. Ա. Գլ. ԺԳ. 474։

թիւն գտնելիք չունի․ անոր համար միտքը դրաւ որ ինչ կերպով որ ըլլայ նէ՝ հետը հաշտուի։ Աս վախճանաւ երկու համառօտ գրուածք դուրս հանեց, որոնցմէ առաջինին մէջ կը ցուցընէր թէ խռովութիւն ու ապստամբութիւն հանողներուն հետ ամենեւին մասն չունի․ իսկ երկրորդին մէջ՝ Լուտերին իսկզբան բռնած ընթացքին հետեւելով՝ կ՚ըսէր թէ մինչեւ հիմա հաղորդութեան վրայ գրածներս կամ խօսածներս հաստատելով չըրի, հապա տարակուսելով՝ որպէս զի ճշմարտութիւնն իմանամ։ Լուտեր աս երկու գրուածքը տպել տալով չորս կողմը տարածեց, վրան ալ յառաջաբանութիւն մը աւելցուց, որուն մէջ նոյն գրուածոց գովութիւն կու տար, եւ այնպէս կը ձեւացընէր թէ յաղթած մարդու հետ շատ գթութեամբ կը վարուիմ, եւ թէ՛ խօսքով թէ՛ գործքով իրեն օգնութիւն կ՚ընեմ [17]։ Անկէ ետեւ Գարլշդատին հրաման տրուեցաւ որ տեղը դառնայ, բայց աս թէութեամբ որ հաղորդութեան վրայ Լուտերի դէմ ունեցած կարծիքը ամենեւին ոչ գրով եւ ոչ խօսքով վարդապետէ։ Այսպէս վերջացաւ ան կռիւը՝ որն որ Ենայի պանդոկին մէջ մասնաւոր դաշնագրութեամբ ու գրաւականով սկսած էր։ Գարլշդատ դարձաւ Սաքսոնիա եկաւ, եւ սաստիկ աղքատութեամբ պզտիկ քաղքի մը մէջ կ՚ապրէր, միայն անոր միտ դնելով որ իշխանին հրամանին դէմ բան մը չընէ եւ Վիդդենպերկցիներուն ու մանաւանդ Լուտերին՝ տրտնջման պատճառ չտայ։ Բայց Լուտեր անկից վերջն ալ զինքը երկայն ատեն խաղաղութեան մէջ չձգեց [18]։

17․ Գործք Լուտ․ գերմ․ Հատ․ Դ․ 164։

18․ Մենցլ (Հատ․ Ա․ Գլ․ Է․ 268․ — 270․) աս վերջին դէպքերը մէկիկ մէկիկ պատմելէն ետեւ՝ Գարլշդատին քանի մը գրուածները յառաջ կը բերէ, որոնց մէջ կը տրտնջէ որ Լուտեր՝ կրօնական ազատութեան նախահատակը՝ իր վրայ բռնանալով՝ թող չտար որ կարծիքը յայտնապէս խօսի, եւ թէ վերջին տառապանքի նեղութեան ու աղքատութեան հասած է, մինչեւ շատ անգամ զաւկըներուն հետ անօթութենէն մեռնելու վտանգի մէջ կ՚իյնայ, եւ ամենեւին մէկը չը գտնուիր որ իրենց ողորմի։ Մաթեսիոս (Ճառ Զ․ 53․) կը պատմէ որ Գարլշդատ ստիպուեցաւ մինչեւ խոզարած ըլլալ։ — Լուտերին Գարլշդատին դէմ ըրածներուն վրայ ընդարձակ կը գրէ Բլանք ալ, Գերմ․ Ե․ Հատ․ Բ․ 249․ — 251․ Ծանօթ․ 83։

ԳԼՈՒԽ Ե

Լուտերի բռնաւորութիւնն ու յամառութիւնը

Միջնորդներէն Օգոստինեան՝ Լութերին հաւատարմութեան առին պաշտօնը կը մերժեն։ Կայսրերնիրը ալ բանը ընել կարող եւ կանոնիկոսներուն կ'արգելէ որ երբէք ալ չմերժեն։ Լութեր երկայն առին եկեղեցին իշխան մերձը՝ պատահականներով կը արէցի որ պատարագը նորոգեն ու իր գրած կարգերուն եկեղեցին երթան։ Պաշտօնէ մէկ հօտը։ Բողոքողին՝ Լութերի բռնաւորութեան եւ յամառութեան վրայ ըրած խորհրդածութիւնը։

1524

ԹԷՊԷՏ Լուտեր միշտ այնպէս կը ձեւացընէր որ իր նպատակը՝ կրօնական նիւթերու մէջ ազատութիւն խօսելն է, այնպէս որ ամէն մարդ ուզածին հաւատայ, բայց իրօք՝ միայն անոր եւտեւէն կ'կյնար որ ինք եկեղեցւոյ մէջ գլխաւոր մանաւանդ թէ միակ իշխանութիւնն ունենայ։ Աստոյգ է մէկ կողմանէ աստուածաշունչը ամենուն ձեռքը կու տար, ամէն նաեւ անուս մարդիկներուն իշխանութիւն կու տար որ նոյնը ուզածին պէս հասկընան ու մեկնեն, Ս. Գիրքը մեկնելու համար՝ եկեղեցւոյ ըրած զգուշութիւնները, դրած կանոնները՝ իբրեւ քրիստոնէական ազատութեան դէմ բան մը, իբրեւ բռնաւորութիւն՝ կը մերժէր, եւ ան բաները՝ Ս. Գիրքը գրուածին տակ ծածկել, Աստուծոյ խօսքն արհամարհել, Քրիստոսի վարդապետութեան տեղ՝ մարդկային աւանդութիւններ խօթել, կ'անուանէր. բայց մէկալ կողմանէ երբ որ մէկը աստուածաշնչին մէկ խօսքին՝ իրմէ տարբեր միտք մը տալու, իրմէ զատ կերպով մը հասկընալու եւ մեկնելու ըլլար նէ, անմիջապէս ան մարդը խաբեբայ, հայհոյիչ, մոլորեալ, ամպարիշտ կը սեպէր. պէտք էր որ միշտ իր մեկնութիւնը՝ Աստուծոյ հոգւոյն համեմատ, ու իր հակառակորդին տուածը՝ սատանայական հոգւոյ մեկնութիւն ըլլար[1]։

1. «Լուտեր՝ իր հետեւողներուն համար՝ ուղղափառ եկեղեցւոյ հիմունքն ու հաստատութիւնը կործանելով, եւ իր անձնական կարծիքները հաստատելու համար՝ միշտ իր խղճին եւ իր ողջմտին պէս Ս. Գրոց մեկնութիւն տալու ազատութեամբ, ամենուն ձեռքը արտաքոյ կարգի մեծ եւ ընդարձակ իշխանութիւն մը տուաւ որ իրենք ալ իրենց անձնական կարծիքը հաստատելու համար նոյն կերպով վարուին։ Բայց եւ երբ ան իշխանութիւնն անոնց ձեռքէն յափշտակելու ուրիշ հնարք չգտաւ, բայց եթէ կրօնական նիւթերու վրայ իր ունեցած անձնական կարծիքներն ու մտածմունքները՝ բռնաւորական յանձնապատարանութեամբ մը՝ [illegible] բոլոր իրեանց հաստատուն եւ մնայուն կարծիք ու մտածմունք ամենուն ընդունել տալ»։ Լիտան, Մտած. Գ. Հտծ Ա. Գլ. Ա. 108։ Դարձեալ նոյն մատենագիրը նոյն բանը քիչ մը եսքը (եր. 139.) ուրիշ խօսքերով կը կրկնէ։

Սատուգիւ կ՚ուզէր որ ամէն մարդ ուղղափառ եկեղեցւոյ վարդապետութեանց դէմ դնելու, քահանայապետին եւ եպիսկոպոսներուն իշխանութիւնը ոտքի տակ առնելու ազատութիւն ունենայ․ բայց կը պահանջէր որ իրեն անձին ճշդիւ ու սաստիկ հնազանդուի, իր ամէն հրամաններն ու ակնարկութիւնները կատարուին։ Անոր համար երբ որ մէկը իրեն կամացը դէմ բան մ՚ընելու կը համարձակէր նէ, ամէն միջոցն ի գործ կը դնէր եւ ամէն կերպ խստութիւնը կը գործածէր, մինչեւ որ դիմացինը ուզէր չուզէր՝ իր վարդապետած մոլորութիւններուն եւ դրած կարգերուն ետեւէն երթար։

Նաեւ թէպէտ ինք շատ անգամ եւ ամէն առիթներու մէջ կը պարծէր որ ամենեւին բռնութիւն ըրած չունի, իր վարդապետութիւնը՝ միայն կը քարոզէ, եւ մէկը չբռնադատեր որ իր ուսումն ընդունի․ բայց չէ թէ միայն իր գործքերը ըսածին սուտութիւնը կը ցուցընեն, հապա նաեւ իր զանազան գրուածները; որոնց մէջ ետեւէն կ՚երեւայ որ իր հակառակորդներուն դէմ բռնութեամբ վարուելով՝ զանոնք լռել տայ։ "Աս բանս Աւետարանին եւ մեզի ամենուս մեծ նախատինք է, կը գրէ տեղ մը, ... որ այսչափ թեթեւամիտ ու սատանայ քարոզիչներ ելլեն։ Աս անմիտ մարդիկ՝ որոնք պատուասիրութեամբ լեցուած են եւ իրենք զիրենք մեծ բանի տեղ կը դնեն... Նոր հաղաթափ չունեցած՝ հիները մէկդի կը նետեն, ու նոր գինին հին տակառի մէջ դնել կ՚ուզեն։ Բայց միամիտ ժողովրդեան վրայ մէկէն յարձակելու չէ, յառաջագոյն Քրիստոսը իրեն քարոզելու է։ Անոր համար պէտք է որ [illegible] ու իշխանները [illegible] (Գարլշդատին եւ անոր կողմնակիցներուն վրայ կը խօսի) դէմ դնեն եւ հոգան որ զգուշութեամբ վարուին։ Աս բանս յանձն [illegible] պէտք է որ [illegible]․ պէտք է իրենց առջեւն առնել, որովհետեւ բերաննին սուտութենէն ու հայհոյութենէն ուրիշ բան չունին, եւ ճշմարտութիւն ըսած բանդ քովերնին չիգտնուիր։ Պէտք է որ բռնութեամբ մերժուին, կամ [illegible] ... բռնութիւնը բռնութեամբ կը մերժուի։ Իրենք գործքով կը վարուին․ անոր համար հետերնին միայն խօսքով վարուիլը բաւական չէ, հապա գործքով գործքին դէմ դնելու է․ [illegible] բռնութիւն ու [illegible], ան ատեն սատանան ինքը զինքն ուրիշ կերպ կը փոխէ"[2]։ — Լու-

2․ Իր զանազան նամակներուն մէջ․ Տես առ Ցը Վէտէ, Հատ․ Բ․ 422․ 438, 439․ Եւ Հատ․ Գ․ 257։ — Լուտեր՝ իրմէ տարբեր կարծիք ունենալը՝ չէ թէ միայն բանտերով ու կապանքներով պատժուելու, հապա նաեւ յաւիտենական դատապարտութեան արժանի եղած կը սեպէր։ Տեղ մը այսպէս կը գրէ․ "Աս բաներուն (այս ինքն՝ հաւատոյ ու բարեգործութեանց, կամաց ազատութեան, ...) մէջ ինչպէս որ

տերին աս վերջին սկզբան համաձայն վարուիլը՝ Թէպէտ եւ մին-չեւ հիմա գրածներնէս շատ անգամ տեսնուեցաւ եւ ասկէ վերջն ալ պատմութեան ընթացքին մէջ յաճախ պիտի տեսնուի. բայց աս տեղինները պատահած մէկ դէպքը շատ երեւելի ըլլալուն համար՝ պէտք է որ հոստեղս մանրամասն պատմենք, պատմու-թիւնը քիչ մը յառաջուրնէ առնելով։

Երբ[3] համառօտ մը յիշած ենք որ Լուտեր Վարդպուրկ եղած ատեն պատարագը ջնջելու վրայ գիրք մը շինած ու Վիդ-դենպերկի Օգոստինեանց նուիրած էր։ Արդ աս Օգոստինեանք՝ որոնք բոլորովին Լուտերին կողմն էին, նոյն գիրքը շատ սիրով ընդունեցան, որովհետեւ իրենք արդէն քիչ մը յառաջ իրենց եկեղեցւոյն մէջէն պատարագը վերցուցած էին[4]։ Բայց Փրե-դերիկոս կայսրընտիրը վախնալով որ աս փոփոխութեան ու նո-րաձեւութեան համար մեծ խռովութիւն մը չըլլէ, մանաւանդ որ վանքին առաջնորդն եղածներուն դէմ ըլլալով՝ իրեն տըր-տունջ մը գրած էր[5], Վիդդենպերկի համալսարանին հրամայեց որ քննէ թէ Օգոստինեանք աս բանս ինչ պատճառաւ ըրին, եւ նոյն նիւթին վրայ իր (համալսարանին) կարծիքն ալ իմացընէ։ Համալսարանին վարդապետներէն Յուստոս, Հերոն. Շուրֆ, Գարլշդատ, Նիկող. Ամստորֆ ու Փիլիպ. Մելանքթոն, որոնք ամէնն ալ Լուտերի հաւատարիմ աշակերտներն ու սիրելի բա-րեկամներն էին, գացին Օգոստինեանց հետ խօսեցան, եւ պատ-ճառնին լսելէն ետեւ՝ իշխանին տեղեկութիւն տուին. միաբանա-մայն խնդրեցին որ հրաման հանէ թէ իր տէրութեան ուրիշ եկեղեցիներուն մէջէն ալ պատարագը վերցուի. եւ չըլլայ որ, ըսին, աս բանիս համար վրադ գալու նախատինքէն, այս ինքն Հուսեան կամ հերետիկոս անուանէն վախնաս. վասն զի Աստու-ծոյ խօսքին համար տանիլ նախատինքները համբերութեամբ կրելու է[6]։ Կայսրընտիրը աս պատասխանով գոհ չըլլալով՝ իրենց նորէն հրամայեց որ մէյ մ'ալ՝ աւելի զգուշութեամբ քննեն, եւ այնպէս շուտ մը դատաստան չընեն եւ չվերցընեն անանկ սովորութիւն մը, որն որ շատ դարերէ վեր եկեղեցւոյ մէջ հաս-տատուած էր։ Բայց անոնք դարձեալ առաջին պատասխաննին

վարդապետեցի նէ՝ յաւիտեան կ'ու-զեմ հաստատուն մնալ, եւ կը զրու-ցեմ թէ Ով որ աս բաներուն մէջ իմ վարդապետութիւնս տարբեր կերպով կը վարդապետէ, եւ կամ աս բա-ներուն մէջ իմ վարդապետութիւնս կը դատապարտէ նէ, անիկա զԱստուած կը դատապարտէ, եւ պէտք է որ դժոխոց որդի մնայ,,։ Գործք Լութ. ֆերմ. Հատ. Բ. 134։ Տես նաեւ աս Գրքին Ա. Գլխոյն մէջ Լութե-րին գրուածքներէն բերուած ուրիշ վկայութիւն մ'ալ. Եր. 150։

3. Երես 125։

4. Սեքենտորֆ, Գիրք Ա. Համ. ճԻԹ. 214։ Բլանք, Գիրք Դ. Հատ. Բ. 7, 8։

5. Բլանք, Գիրք Դ. Հատ. Բ. 9։

6. Սեքենտորֆ, Գիրք Ա. Համ. ճԼ. 215։

տուքին, եւ վրան ալ աւելցուցին թէ Սատանան է որ մեր գործած բարեպաշտութեան գործքը խափանելու համար զմեզ վախցընելու կը ջանայ[7]: Աս բաները Լուտերին դեռ Վարդպուրկ եղած ժամանակը պատահեցան, եւ "Քիչ մը ետքը Գարլշդատ իր բռնական փոփոխութիւնները... խօլթեց,, կ'ըսէ Սեքենտորֆ[8]:

Փրետերիկոս թէպէտ աս անգամ ալ համալսարանին վարդապետներուն պատասխանէն չհամոզեցաւ, ի վերայ այսր ամենայնի եղածին դէմ կենալ ալ չուզեց: Միայն քաղքին ամենայն սրբոց եկեղեցւոյն կանոնիկոս քահանաներուն հրամայեց որ հներուն բռնած ճամբէն չխոտորին, աստուածային պաշտօնին մէջ փոփոխութիւն չընեն եւ նոր բաներ չխօթեն: Կանոնիկոսները կայսրընտրին հրամանին սիրով եւ ուրախութեամբ հնազանդեցան. բայց Լուտեր եւ իրեններըը շատ բարկացան, եւ անկէ ետեւ կանոնիկոսներուն դէմ սրտերնուն մէջ միշտ ոխ կը պահէին: Նորոգիչը՝ կանոնիկոսները միշտ Բահաղու քուրմ կը կանչէր, եւ ամենայն սրբոց անուամբ Աստուծոյ նուիրուած եկեղեցին՝ ամէն սատանաներու մեհեան կ'անուանէր: Գլխաւոր բարկութեան պատճառն ան էր որ Վիդդենպերկ քաղքին մէջ՝ զորն որ ինք հին եկեղեցւոյն աւերակներուն վրայ շինուած նորոգեալ եկեղեցւոյն կեդրոնը կը սեպէր, հին կրօնին հաւատարիմ հպատակներ եւ նախնեաց սովորութիւններին ու ծէսերը հաստատուն պահողներ կը գտնուէին: Ուստի ամէն կերպով կը ջանար որ կանոնիկոսները՝ ուզեն չուզեն՝ ուղղափառութիւնը թող տան եւ իրեն հետեւին[9]:

"Քիչ մը ատեն աստնկ պարապ տեղ ջանք ընելէն ետեւ՝ տեսնելով որ քաղցրութեամբ պիտի չկրնայ ուզածը յառաջ տանիլ, միտքը դրաւ որ բռնութեամբ կատարէ: Խօկըլան Սփալաղինին թուղթ մը գրեց (1523ին), որուն մէջ կը զրուցէ որ

7. Աս նիւթին վրայ եղած բոլոր գրուածքները կը գտնուին ի Գործս Լուտ. Ենէմ. Բ. 1. — 8: Ցեռ Նախ-Ռեֆեւ, Գիէր Ա. Գլ. Զ. 258. — 261. Ի— Ռոյխնլին, Գլ. ԺԱ. Համ. Ա:

8. Գիրք Ա. Համ. ՃԼ. 216: Ցեռ Նախ. Սլէյտան, Գիրք Գ. 37. Բ. — 38. Բ: — Ռանքէ կը զրուցէ որ ոչ բոլոր Օգոստինեանք եւ ոչ ալ համալսարանին ամէն անդամները աս բաներու մէջ միաբան էին: Նոյնը կը հաստատէ նաեւ Բլանք (Գիէր Գ. Հատ. Բ. 8.): Անոր համար, կ'ըսէ Ռանքէ, կայսրընտրին ալ իրենց զրուցեց որ քիթէ նոյն իսկ Վիդդենպերկի մէջ ամէնքդ միաբան չէք կրնար միաբանիլ նէ, յայտնի է որ բոլոր աշխարհք ըրած փոփոխութիւններնուդ վրայ տարբեր դատաստան պիտ՚որ ընէ: Ուստի եւ սրուշեց որ աս բաներ վրայ գրքեր կարդան, վիճեն, քարոզեն. բայց միշտ հին սովորութիւնը հաստատուն պահեն եւ մէկը ամենեւին փոփոխութիւն չընեն: Աս ըսելէն վերջը կը պատմէ որ ինչպէս Գարլշդատ աս հրամանին դէմ սկսաւ անմիջապէս տարբեր նոր կերպով պատարագ ընել: Գիէր Գ. Գլ. Ա. Հատ. Բ. 17:

9. Ուլէնպերկ, Գլ. ԺԱ. Համ. Ա:

միտք ունիմ իմ պաշտօնիս համաձայն՝ պատասխան կանոնիկոնները զսպելու[10]: Աս այսպէս Սփաղադինին գրեց, որպէս զի անիկայ իշխանին սիրտն առնելու ջանայ, որովհետեւ գիտէր թէ կանոնիկոններուն դէմ ընելիքը՝ կայսրընտրին սիրտը շատ պիտի նեղացընէ: Իսկ քանի մը օր ետքը կանոնիկոններուն այսպէս թուղթ մը գրեց: Աս օրերս ձեզմէ երկու հոգի մեռան, որոնց զիջանելու համար ես մինչեւ հիմա ձեր եկեղեցւոյն մէջ Աւետարանին դէմ եղած բաներուն կը համբերէի: Բայց հիմա այնպէս կը կարծեմ որ բաւական ժամանակ ձեր տկարութեանը հետ խնայելով վարուեցայ. եւ որովհետեւ կը տեսնեմ որ իմ խնայելս՝ զձեզ յամառութիւններնուդ մէջ աւելի եւս կը հաստատէ, մինչեւ Աւետարանն ալ ծաղր կ'ընէք, անոր համար իմ պաշտօնս զիս կը ստիպէ որ ձեզի ազդարարութիւն ընեմ որ եթէ Աւետարանին դէմ եղող սովորութիւնները չվերցընէք ու խօսքերուս չհնազանդիք նէ, ան ատեն բեմէն ժողովրդեան առջեւը կը խօսիմ, եւ անանկ բաներ կը խօսիմ, որ ձեզի հաճելի չեն ըլլար[11]:

Կանոնիկոնները՝ կայսրընտրին պաշտպանութեան վրայ վստահանալով՝ Լուտերին աս սպառնալիքն ալ բանի տեղ չդրին, եւ իրենց սովորութեան մէջ հաստատուն մնացին: Ան ատեն Լուտեր սպառնալիքը կատարելով՝ եկեղեցւոյ մէջ ժողովրդեան առջեւն այսպէս խօսեցաւ: Կանոնիկոններուն երկու անգամ ազդարարութիւն ըրի՝ մէյ մը լատիներէն մէյ մ'ալ գերմաներէն, որ պապական անպիտան սովորութիւնները մէկդի ձգեն, եւ Աւետարանին համաձայն կարգեր գործածեն: Բայց որովհետեւ անոնք խելքերնին գլուխնին բերել չեն ուզեր, հապա անոր հակառակ՝ անանկ ճամբաներ կը բռնեն, որով կ'երեւայ թէ ամպարշտութիւննին բռնութեամբ ալ կ'ուզեն պաշտպանել, անոր համար աս երրորդ անգամ հրապարակաւ իրենց ազդարարութիւն կ'ընեմ, ու զձեզ ամէնքդ ալ վկայ կ'առնեմ: Գուցէ կայսրընտրին հրամանը պատճառ կը բռնեն, որն որ աստուածային պաշտօնին կերպը փոխելն իրենց արգելեց. “Բայց աս բանիս մէջ իշխանին հրամանն ի՞նչ գործք ունի: Իշխանը՝ աշխարհական դատաւոր է, որն որ միայն սրոյ հոգն ունի եւ ոչ քարոզութեան: Մանաւանդ որ աս ալ աղէկ գիտեն թէ Աւելի Աստուծոյ հնազանդելու է քան թէ մարդկան...: Եւ որովհետեւ ես ձեզմէ աս պաշտօնին կանչուած եմ, եւ Աստուծմէ հրաման ունիմ որ աս եկեղեցին սուրբ խօսքով արածեմ, անոր համար ինծի կ'իյնայ ի պաշտօնէ հօտ տանիլ որ կանոնիկոնե-

10. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Բ. 275:
11. Նոյն տեղը, 278:

րուն եկեղեցւոյն մէջ տիրող գայթակղութիւնը վերցուի, որպէս զի չըլլայ որ օտարին մեղաց ու պատժոյն հաղորդ ըլլանք։... Թէ որ մեր խրատներուն հետեւելու ըլլան, զիրենք հարազատ եղբօր պէս կ՚ընդունինք. ապա թէ ոչ՝ թէպէտ մենք թող տալու ալ ըլլանք որ աս ամպարիշտ գործքը յառաջ տանին, պէտք է խոստովանին թէ ճշմարիտ Աստուծոյ ծառայութիւն չեն ըներ, հապա չար սատանաներուն պաշտօն կը մատուցանեն„[12]։

Լուտեր այնպէս կը կարծէր որ ալ կանոնիկոսները իրեն դէմ կենալու չեն համարձակիր, մանաւանդ որ կայսրընտրին հրամանն այնպէս արհամարհած ու ոտքի տակ առած էր, որ յայտնի կը ցուցընէր թէ նոյն իսկ իշխանն ալ իր առջեւը բան մը չէ։ Բայց աս անգամուն ալ ակնկալութիւնը փուճ ելաւ. Որովհետեւ կանոնիկոսները հաստատուն կեցան եւ քաջութեամբ իր յարձակմանցը դէմ դրին։ Քիչ մը ժամանակ ալ զիրենք թող տուաւ Լուտեր. բայց վերջը շատ աւելի կատաղութեամբ վրանին յարձակեցաւ ու յաղթեց ալ։ Աս ամենէն վերջին փորձն առիկա եղաւ. իրենց սաստիկ նամակ մը գրեց (1524ին), որուն մէջ այսպէս կը խօսի։ Որովհետեւ յայտնի կը տեսնեմ թէ դուք չարաչար կը զեղծանիք իմ համբերութեամբս՝ որով մինչեւ հիմա ձեր սատանայական սովորութեանց ու ամպարշտութեանց համբերեցի, եւ Աստուծոյ ժողովուրդը իրաւամբ կը բամբէք, ուսկից զանազան խռովութիւնք կրնան ելլել, անոր համար ես՝ որ աս եկեղեցւոյն օրինաւոր հովիւն ու քարոզիչն եմ, խղճմտանքս հանդարտեցընելու եւ հրդեհը շատ չմեծցած մարելու համար՝ ձեզի դէմ ելլելու կը պարտաւորիմ։ Ուստի կ՚աղաչեմ աստնկ բաները վերջացուցէք. պատարագները, ննջեցելոց համար աղօթք ընելը, պահքերը եւ ուրիշ անպիտան սովորութիւնները, որոնք Աւետարանին դէմ են, մէկդի ձգեցէք, եւ անոնց տեղ անանկ սովորութիւններ խօթեցէք, որոնք որ ես իմիններուս հետ Աստուծոյ ու մարդիկներուն առջեւ կարենամ պաշտպանել։ Իսկ թէ որ դէմ դնելու ըլլաք, ամենեւին չեմ դադրիր ու չեմ հանգչիր, մինչեւ որ նաեւ կամ[illegible] [illegible] [illegible] աս բանս ընելու։ Ձեզի երեք օր ժամանակ կու տամ, որպէս զի մտածէք եւ ինծի պատասխան տաք որ կ՚ուզէք հնազանդիլ չէ նէ՝ չէ[13]։

Եւ որպէս զի աս իր բռնաւորական հրամանին աւելի եւս զօրութիւն տայ, համալսարանին վարդապետները, քաղքին ծերակոյտն ու ժողովուրդը գրգռեց որ երթան ամէնքը մէկտեղ աս բանը գլուխ տանելու ջանան։ Ասոր համար համալսարանին

12. Դարձեալ՝ նոյն տեղը, 279։ 13. Նոյն տեղը, 498։

վարդապետներն ու ծերակուտէն ոմանք կանոնիկոսաց թուղթ մը խմբագրեցին, որուն մէջ Լութերին գրուածքներէն առնուած շատ մը պատճառներ դրած էին, եւ իրենք ալ կը հրամայէին որ շուտ մը մէկտեղ գան եւ խորհուրդ ընելով՝ իրենց պատասխան մը տան[14]: Կանոնիկոսները աս վերջին յարձակմամբ սաստիկ նեղը մտան, ինչու որ իրենց տրուած ժամանակին կարճութեան համար կայսրընտրին ալ չէին կրնար դիմել եւ անկից օգնութիւն խնդրել: Ասանկով վախէն եւ Լութերի սաստիկ բռնաւորութենէն յաղթուելով՝ գլուխ ծռեցին, եւ իրենց այնչափ ժամանակ հաստատուն պահած հին սովորութիւնները թող տալով՝ Լութերականաց սովորութիւններուն ու կարգերուն սկսան հետեւիլ[15]:

Ահաւասիկ աս է ան ճշմարիտ աւետարանական ազատութիւնը՝ որուն վրայ կը պարծի Լութեր ըսելով թէ ես եկեղեցւոյ մէջ խոթեցի. ահա աս է ան քրիստոնէական երկայնմտութիւնը՝ որն որ, կ'ըսեն Նորոգեալք, մենք ամենէն աւելի եւ ամենուն հետ կը բանեցընենք: Բայց աս ազատութիւնը միայն խօսքով էր, եւ ազատութեան բաղձալով Լութերին ետեւէն գացողները՝ անհնարին գերութեան մէջ ինկան: "Լութերական եկեղեցին, կ'ըսէ Պոսիւէ,... օրինաւոր իշխանութեան դէմ ելլելուն պատիժը՝ երկայն ատեն քաշեց. ինչու որ երբեք Լութերի պէս խիստ ու դժնդակ տէր մը եղած չէ, եւ ոչ ալ կրօնի բաներու մէջ իրեն բանեցուցած բռնաւորութեան պէս՝ բռնաւորութիւն: Այնպէս յայտնի էր անոր հպարտական յան-

14. Գործք Լութ. գերմ. Հատ. Բ. 507. Բ:

15. "Լութեր՝ կայսրընտիրը ստիպելէն եւ կանոնիկոսները խիստ խօսքերով հալածելէն չդադրեցաւ, մինչեւ որ իր (կայսրընտրին) եկեղեցւոյն մէջէն ալ պատարագը կատարելու վերցուեցաւ" կ'ըսէ Բլանք. Գիրք Գ. Հատ. Բ. 147: — Բայց բանը՝ միայն խօսքով չմնացաւ, հապա գործքի ալ սկսուած էր: Մենցլ՝ որն որ Լութերին կանոնիկոսաց դէմ ըրած բռնութեան վրայ պատմածնին ըստ մեծի մասին կը պատմէ, կը գրէ որ "Գիշեր մը կանոնիկոսաց գլխաւորին պատուհաններուն ապակիները քարերով կոտրեցին, ցուցընելու համար որ եթէ խօսքերն օգուտ չընելու ըլլան նէ՝ գործքերն ալ պիտի չպակսին": Հատ. Ա. Գլ. Գ. 164: Աս բանը Լեւոն ալ կը պատմէ, եւ խօսքը կը լմնցընէ ըսելով որ "Բռնաւորութիւնները ազդեցութիւններն ըրին, եւ ... կանոնիկոսաց եկեղեցւոյն մէջն ալ նոր պաշտամանց կերպը մտաւ": Մած Գ. Հտծ Ա. Գլ. Ա. 114: — Նոյն դէպքը Սէքէնտորֆ ալ կը յիշատակէ. (Գիրք Ա. Հատ. ճՄԳ. Յաւել. Բ. 276.) եւ թէպէտ բուն դիպուածքը կրցածին չափ Լութերին նպաստաւոր կերպով կը ջանայ պատմել ու զինքը բռնաւորութիւն բանեցուցած ըլլալէն կ'ուզէ արդարացընել. բայց ամեն իր ջանքը պարապ է, որովհետեւ չէ թէ միայն գործքերը յայտնի կը ցուցընեն, եւ թէ՛ ուղղակի թէ՛ բաղդրող ժամանակագիրները յայտնապէս կը զրուցեն որ աս բանիս մէջ Լութեր բռնութեամբ վարուեցաւ. հապա նոյն ինքն Լութեր ալ կը խոստովանի. "Մեր կանոնիկոսները, կ'ըսէ, վերջապէս բռնադատուեցան որ պատարագը ջնջելու հաւանին": Առ Ցջ Վիդէ, Հատ. Բ. 572:

գրգռութիւնը՝ մինչեւ Մունցեր կ՚ըսէր թէ Երկու պապ կայ, մէկ մը Հռոմայ պապը մէկ մ՚ալ Լուտեր, եւ ետքինը՝ առաջինէն աւելի խիստ է[16]: Թէ որ Լուտերին վրայ աս դատաստանն ընողը՝ միայն Մունցեր ըլլար նէ..., գուցէ Մելանքթոն կրնար մխիթարուիլ. բայց Զուինգլ, Կալուին եւ բոլոր Խորհրդականները յայտնապէս կը զրուցէին թէ Լուտեր նոր պապ մ՚եղած է, եւ Մելանքթոն՝ որ զիրենք կը յարգէր, չէր կրնար ըսածնին ուրանալ[17]: Ամէն մարդ գիտէ Կալուինին՝ իր բարեկամներէն մէկուն գրածը. "Ա՜լ Լուտերի բռնութեանց ու գազանութեանց "համբերելը՝ կարելի բան չէ. անձնասիրութիւնը իրեն թող "չիտար որ իրեն պակասութիւնները ճանչնայ եւ յանձն առնէ որ "մէկը իրեն դէմ կենայ,,:... Բանն ան աստիճանի հասաւ, մինչեւ Կալուին նոյն իսկ Մելանքթոնին այսպէս կը գրէ... "Կը "խոստովանիմ որ իրեն (Լուտերին) շատ պարտական ենք, եւ "դիւրաւ յանձն կ՚առնեմ որ մեծ իշխանութիւն ունենայ, միայն "թէ իր անձին վրայ տիրել գիտնայ...: Ամէն բան աւելն ու "վրայ կ՚ըլլայ, երբ որ մէկ հոգի առանձին աւելի կարողութիւն "կ՚ունենայ, քան թէ ուրիշներն ամէնքը մէկտեղ, մանաւանդ "երբ որ ան մէկ հոգին չիվախնար իր բոլոր իշխանութիւնը գոր- "ծածել...: Սրտուգիւ մեզմէ ետքը եկողներուն շատ մեծ չար "օրինակ թող կու տանք, եթէ որ աւելի կ՚ուզենք մեր ազա-

16. Գրեթէ նոյնը տարբեր բառերով կը զրուցէ Մենցըլ ալ (Հատ. Ա. Գլ. ԺԴ. 466. — 469.) թէ՛ Լուտերին եւ թէ՛ անոր աշակերտներուն վրայ: "Օսիանդր, Ամսդորֆ եւ անոնց նմանները, կ՚ըսէ, իրենցմէ տարբեր կերպով մտածողներէն կը պահանջէին որ կարծիքնին ետ կանչեն եւ հպատակին, ինչպէս որ երբեմն Կայետանոս (Լուտերէն) պահանջած էր: Լուտեր ալ գրեթէ երբեք չհեռացաւ աս կարծիքէն,, այս ինքն՝ թէ պէտք է որ ուրիշները՝ իրմէ տարբեր կարծիքնին ետ կանչեն ու իրեն հպատակին: Հաստեղս Լուտերին երկայն մէկ խօսքը յառաջ բերելէն ետեւ (որուն մէջ Նորոգիչը կը պահանջէ որ ամէն մարդ՝ իր (Լուտերին) հաղորդութեան վրայ ունեցած կարծիքն ընդունի) խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի. "Աս Լուտերականաց՝ վարդապետութեան վրայ տիրել ուզելը՝ շատ աւելի խիստ ու շատ աւելի սաստիկ էր քան թէ Հռովմէական եկեղեցւոյնը, եւ նորանոր դաւանութիւններ առաջնորդելու ու վարդապետութիւնը՝ մասնաւորական կերպով ըմբռնելու եւ վրան խօսելու արգելք կը դնէր: Եկեղեցւոյ առաջին հինգ դարուց մէջ եղող հարց, մանաւանդ թէ նոյն իսկ միջին դարերուն մէջ գտնուող վարդապետներուն շատ անգամ համարձակութեամբ ու ազատօրէն՝ քրիստոնէական կրօնից բարձր մասնաւորական իմաստովը խօսածը՝ նոր եկեղեցւոյն մէջ գրերու կամ բառերու շղթայովը կապուեցաւ. եւ թէ որ մէկը յանդգնելու ըլլար նոյն կերպով (համարձակութեամբ ու ազատօրէն) խօսելու՝ իբրեւ կամայական մեկնութիւններ հանող գրգռիչ, մանաւանդ թէ իբրեւ գժտական ոգիներու զօրութեամբ խօսող կը սեպուէր,,:

17. Սուեննեֆելտ տեղ մը կը գրէ որ Լուտեր "Քրիստոսի ճշմարիտ ծանօթութեան դէմ կը դնէ ... բռնաւորութիւն կ՚ընէ, մարդիկները՝ իր վարդապետութեան կապել կ՚ուզէ, եւ Հոգւոյն սրբոյ պաշտօնին դէմ դնելու կը սկսի,,: Առ Մենցըլ, Հատ. Ա. Գլ. ԺԴ. 472:

«տութիւնը թողուլ քան թէ թեթեւ թշնամանօք մըն ալ մէկը «բարկացընել։ (Լուտերին) Բնութիւնը սաստիկ է, կ'ըսեն, եւ «իր կիրքերը զօրաւոր. բայց երբ որ ամէնքն ամէն բանի մէջ իրեն «հաճելի ըլլալ կ'ուզեն, ան ատեն ինքն ալ աւելի եւս «սաստկութեամբ ու բռնութեամբ կը վարուի։ Համարձա- «կի՛նք գոնէ անգամ մը ազատութեամբ հեծել»[18]։ Ինչպիսի՜ սաստիկ գերութեան մէջ ինկած կ'ըլլայ մարդ, այնպէս կը վերջացընէ Պօսիւէ իր խօսքը, երբ որ եւ ոչ կը համարձակի ազատութեամբ հեծել....։ Ի՛նչ կրնայ յուսացուիլ երբ որ միայն մէկ մարդ, եւ անանկ մարդ՝ որ ուրիշներէն աւելի իշխանութիւն մը գուցէ ալ ուրիշներէն աւելի գիտութիւն մը չունի, չ'ուզեր ամենեւին մէկու մը լսել, եւ հարկ կ'ըլլայ որ ամէն բան իր ուզածին պէս կատարուի»[19]։

18. Բայց Կալուին՝ որն որ ինչպէս ծանօթ է, բողոքական ուրիշ մէկ գլխաւոր մասին գլուխն ու առաջնորդն է, թէպէտ Լուտերին բռնաւորութեան վրայ այսպէս կը տրտնջէր. բայց ինքն ալ անկէց քիչ բռնութիւն չէր բանեցըներ ամէնքը իր կարծիքին դարձընելու։ Թէ որ մէկը իրեն դէմ բան մը խօսելու կամ գրելու ըլլար, եւ կամ թէ իր վարդապետածին դէմ կամ իրմէ տարբեր բան մը վարդապետելու յանդգնէր նէ, Կալուին ալ Լուտերին պէս ամէն տեսակ սաստկութեամբ ու զանազան բռնութիւններով ու հարստահարութիւններով կը ջանար տապալելու որ ան առանձնական կարծիքը թողու եւ իրեն համաձայնի։ Մանաւանդ թէ կրնայ ըսուիլ որ Կալուին Լուտերէն աւելի սաստկութեամբ ու բռնաւորութեամբ կը վարուէր։ Ասոր յայտնի նշան կրնայ ըլլալ Սերուետի զարհուրելի մահը, որն որ Կալուին Ճինեւրա քաղաքը ողջ ողջ այրել տուաւ, միայն անոր համար որ Երրորդութեան վրայ իր կարծիքներէն տարբեր կարծիք վարդապետած էր։ Եւ մասնաւոր գիրք մ'ալ շինեց, որուն մէջ՝ ըրածը կը ջատագովէր եւ կ'ուզէր ցուցընել թէ հերետիկոսներն այրելու է։ Եւ նոյն իսկ Մելանքթոն՝ առ Կալուին գրած մէկ թղթին մէջ աս գործքը մեծապէս կը գովէ։ «Կարդացի, կ'ըսէ, քու գրուածքդ՝ որուն մէջ Սերուետին զարհուրելի հայհոյութիւնը կը մերժես։... Եկեղեցին հիմա ու վերջը քեզի շնորհակալ պէտք է որ ըլլայ։... Նաեւ կը հաստատեմ որ ձեր դատաւորներն ալ ըրին որ բանը աղէկ մը քննելէն վերջը՝ աս հայհոյիչը մեռցուցին»։ Առ Մինյլ, Հատ. Բ. Գլ. Ա. Ց. Ծանօթ։ — Բայց աս միայն չէ, ուրիշ շատ մարդիկներ ալ կրօնի բաներուն վրայ իրենց կարծիքը համարձակ քարոզելնուն համար բողոքականներէն սպաննուեցան։ Յովհ. Ճէնդիլիս՝ Կալուինի աշակերտներէն մէկը՝ աս պատճառաւ Պեռնի մէջ գլխատեցաւ. Մաթ. Կրիպալտի անունով մէկը՝ Ճինեւրա նոյն պատճառի համար բանտ դրուեցաւ եւ պիտի սպաննուէր, բայց մահը վրան հասնելով՝ սպաննէն ազատեցաւ. Յովհ. Կամպանոս՝ նոր կարծիքներ հանելուն համար՝ Քլեւ քաղաքը բողոքողներէն բանտ դրուեցաւ ու մինչեւ մահը հոն մնաց։ Ասոնք մէկիկ մէկիկ կը պատմէ Մէնցլ (Վերը յիշուած տեղը) եւ կը ցուցնէ որ «Պարապ տեղ աս մարդիկները՝ կարծիքնին պաշտպանելու համար Ս. Գրքէն վկայութիւններ կը բերէին, պարապ տեղ կը ցուցնէին որ նոյն իսկ Նորոգիչները մեզի այսպէս օրինակ տուած են, որովհետեւ անոնք ալ իրենցմէ յառաջ եղած հաւատոյ մասունքներուն ու վարդապետութիւններուն շատը մերժած ու անոնց հակառակ բաներ վարդապետած են։ Նոր եկեղեցւոյն գլուխները աւելի կ'ուզէին իրենք իրենց դէմ գործել, քան թէ ամենուն ալ եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը փոխելու իրաւունք տալ»։ Նոյն տեղը։

19. Գիրք Ե. Համ. ԺԵ։

Տեսնենք հոստեղս մօտաւորութեամբ երեւելի բողոքող մատենագրի մը աս բանիս վրայ գրածը[20]: "Լուտերին վարմանց ու բնութեան վրայ ճիշդ համարում մ'ունենալու համար՝ պէտք է որ զինքը երկու այլեւայլ նկատմամբ մտածենք: Նախ՝ իբրեւ Հռոմայ աթոռին հպարտական կարծիքներուն ու մեծամեծ զեղծմունքներուն դէմ պատերազմող. մէյ մ'ալ իբրեւ Նոր եկեղեցւոյ մը հիմնիչ, որուն կրնայ ըսուիլ որ մինչեւ իր մահուան ժամանակը (1546), այս ինքն 30 տարիի չափ, գլուխ եւ առաջնորդ էր: Առաջին նկատմամբ միտ դնելու ըլլանք, կը գտնենք որ (եկեղեցական) ժողովոց եւ քահանայապետաց իշխանութեան տեղ՝ Ս. Գրոց ու մարդկային մտաց իշխանութիւնը հաստատելու կը ջանայ, եւ կը պահանջէ որ ամէն մարդ վերջին աստիճանի ազատութիւն ունենայ Ս. Գիրքը կարդալու եւ մեկնելու. որովհետեւ միշտ աս կը զրուցէ որ Ս. Գիրքը կապելու չէ, հապա թող տալու է որ ամէն մարդ իմացածին պէս մեկնէ...: Իսկ իբրեւ Նոր եկեղեցւոյ մը հիմնիչ՝ Լուտերի բնութիւնը բոլորովին ուրիշ կերպով մը կ'երեւայ: Ինչու որ երբ որ մէյ մը Հռոմայ աթոռէն բաժանումը գլուխ տարաւ,՝ առջեւն ուրիշ աւելի դժուարին գործք մը կար, այս ինքն՝ հաւատոյ ու աստուածային պաշտաման դրութիւն կամ շինուած մը կանգնելու էր, որն որ առանց պապական եկեղեցւոյն հերքուած վարդապետութիւններն ընդունելու, կարենար ազատ մնալ ան անկարգութիւններէն՝ որոնց մէջ կը վախցուէր թէ իյնայ բոլոր եկեղեցական կապերը վերցընելով: Աս գործքին ալ նոյն հաստատութեամբ ձեռք զարկաւ, որով որ Հռոմէական եկեղեցւոյն դէմ ելած էր, բայց աս երեւելի տարբերութեամբ՝ որ առաջին դէպքին մէջ (այսինքն՝ Հռոմայ եկեղեցւոյն դէմ պատերազմելու ատեն) սաստկութեամբ կը հաստատէր թէ հաւատոյ նիւթերուն մէջ ամէն մարդ ազատ դատաստան ընելու իրաւունք ունի, եւ անով յաղթեց. իսկ երկրորդ դէպքին մէջ (այս ինքն՝ իր եկեղեցին հաստատելու ատեն) կը պահանջէր որ ամէն իր կողմն անցնողները՝ իր բոլոր վարդապետութիւնները առանց զանազանութեան ընդունին: Եւ որովհետեւ քանի մը նիւթերու վրայ իր միտքն որոշած էր, ամենեւին բան մը չկրցաւ զինքը աս կարծիքներէն շարժել: Աս նիւթերուն երեւելիներն էին սուրբ հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնը, եւ մարդուն՝ միայն հաւատքով արդարանալը: Ով որ աս երկու վարդապետութիւնները չէր ընդունէր նէ, իր եկեղեցւոյն անդամ չէր կրնար ըլլալ:

20. Կ'աղաչենք որ ընթերցողները աս հատուածը կարդալու ատեն՝ բողոքող մատենագիրներէն բերուած վկայութիւններուն վրայ յառաջաբանութեան մէջ ըսածնիս յիշեն, եւ աս մատենագրին խօսքերն ան մտքով կարդան:

Եւ թէպէտ միշտ պատրաստ էր իր վարդապետութիւնը Ս. Գրքէն առնուած վկայութիւններով պաշտպանելու, բայց երբ որ աս վկայութիւնները բաւականապէս չէին ցուցըներ, շատ անգամ խիղճ չէր ըներ աւելի բռնական միջոցներու ձեռք զարնելու [21] : Ասոր կատարեալ օրինակը կը տեսնուի իրեն բարեկամ Գարլշդատին դէմ ըրածովը, որն որ Հռոմայ եկեղեցւոյն վարդապետած գոյացափոխութեան ու Լուտերին դրած իրական ներկայութեան մէջ զանազանութիւն չկրնալով գտնել՝ Զուինգլիին պէս ընդունած էր որ հացն ու գինին՝ Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը չեն, հապա միայն անոնց նշանը [22] : Լուտեր մեծ յամառութեամբ իր կարծեացը մէջ մնաց, որով մէջերնին գրով սաստիկ կռիւ մը սկսաւ. եւ աս կռուոյն վախճանն ան եղաւ որ Լուտեր՝ որուն որ աշխարհական իշխանութիւնը պաշտպան էր, Գարլշդատն աքսորել տուաւ. եւ Գարլշդատ ան ատենէն ի վեր խեղճութեան հասաւ որ վերջին ատենները ստիպուեցաւ գործավարի պէս աշխատելով իր հացը վաստըկիլ : Լուտերին մէկ անգամ ընդունած կարծեացը մէջ սաստիկ յամառութեամբ կենալը՝ Գերմանացի ու Հելուետացի Նորոգիչներուն (Լուտերին ու Զուինգլիին) իրարու հետ միաբանելուն իրական արգելք դրաւ. եւ հաղորդութեան մէջ՝ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնն ուրացողներուն դէմ ունեցած ոխն ան աստիճանի հասցուց, որ Հելուետիայի ու Գերմանիայի ան քաղաքները՝ որոնք Զուինգլիին ու Բուկերին կարծիքն ընդունած էին, չուզեց անոնց բողոքական եկեղեցին պաշտպանելու համար դրուած դաշնակցութեան մէջ առնել : Եւ այսպէս յանձն առաւ աւելի իր բոլոր գործքը կորստեան վտանգի մէջ դնել, քան թէ իրեն օգնական առնել անոնք՝ որոնք հաւատոյ ամէն մասունքներուն մէջ իրեն հետ համաձայն չէին :

“Այնպէս նախասահմանութեան եւ միայն հաւատքով արդարանալու վարդապետութեան մէջ Լուտեր այնպէս յամառ էր ինչպէս հաղորդութեան վարդապետութեան մէջ : Աս վարդապետութիւնը պաշտպանելու համար սաստկութեամբ Երազմոսին դէմ յարձակեցաւ, որն որ մարդկային կամաց ազատութիւնը կը պաշտպանէր. եւ երբ որ աս մեծ իմաստունն ու ճշմարիտ քրիստոնեան՝ իր Պաշտպանէն ըսուած գրքովը՝ Լուտե-

21. When these proved insufficient, he seldom hesitated to resort to more violent measures.

22. Լուտեր կը ցուցնէր որ հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ Քրիստոսի մարմինն, արիւնն ու աստուածութիւնը՝ իրօք եւ ամբողջ կը գտնուին. ուստի եւ աս մասին մէջ ուղղափառ վարդապետութեան համաձայն էր : Միայն աս մոլորութիւնը կ'աւելցնէր թէ նոյն իսկ քահանայագործութենէն վերջն ալ՝ հացին ու գինւոյն գոյացութիւնը խորհրդեան մէջ ամբողջ կը մնայ :

րին պատասխան տուաւ, Լութեր իր առջի սաստկութեան վրայ ծաղրածութիւն եւ նախատական խօսքեր ալ աւելցուց։... Իսկ մարդուն՝ միայն հաւատքով փրկուելուն վարդապետութեան մէջ՝ բանն աւելի եւս անդին տարաւ. վասն զի աս բանիս մէջ՝ քահանայապետներուն, եկեղեցւոյ ժողովքներուն եւ Ս. Հարց դէմ դնելէն զատ՝ առաքելոյ մը իշխանութեան ալ հակառակ ելաւ, եւ կ'ըսէր թէ Յակոբայ թուղթը՝ որուն մէջ բարեգործութիւններուն հարկաւոր ըլլալը բացայայտ կը հաստատուի ու գեղեցիկ կերպով մը կը մեկնուի, Պետրոսի եւ Պօղոսի թղթերուն քով յարդեայ (անպիտան) գիրք մըն է[23]։

«Ո՛վ գրքիս սահմանուած չափը կ'անցնէի, թէ որ ուզէի մէկիկ մէկիկ յիշել ան ամէն հակառակութիւնները՝ որոնց պատճառ եղաւ Լութերին մէկ քանի կարծիքներուն մէջ ունեցած անմեղկելի պնդութիւնը, կամ թէ որ ուզէի նկարագրել ան խռովութիւնը՝ որով որ դժբախտութեամբ իրմէ քիչ մը առելք

23. Նոյն բանը արդէն Լութերին ժամանակը ուրիշ մէկ երեւելի բողոքող մը (Սուէնկֆէլտ) իրեն երեսը կը զարնէր։ «Լութեր, կ'ըսէր, բարեգործութիւններն ու Աստուծոյ օրէնքները շատ կը տկարացընէ, եւ անոր հակառակ (Ս. Գրոց) բառերէն կամ գրերէն՝ մեռեալ եւ անհաստատ հաւատք մը կը կանգնէ. ինչպէս որ Յակոբոս առաքելոյն առենը ասանք կ'ընէին, (որոնց դէմ կը գրէ Ս. Առաքեալը,) անոր համար ալ Լութեր անոր թուղթը աստուածաշնչին մէջ ընդունիլ չ'ուզեր»։ Ա— Մէնցլէ, Հատ. Ա. Գլ. ԺԴ. 472։ — Նոյն բանին վրայ պարտաւելով կը խօսի նաեւ Բլանք, (Գէշէ Դ. Հատ. Բ. 97, 98.) եւ կը ցուցնէ որ Լութեր՝ գրքի մը կանոնական կամ ճշմարիտ Ս. Գիրք ըլլալը՝ անոր մէջի վարդապետութենէն կ'որոշէր, եւ նոյն Գրքին աստուածային ըլլալուն պատճառը՝ իր (Լութերին) վարդապետութեանց նոյն Գրքին մէջ գտնուելուն պատճառաւը կը չափէր։ Որն որ՝ տարբեր խօսքերով ըսելու համար՝ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Ս. Գրքին իր վարդապետութեանց կանոն ըլլալու տեղ՝ իր վարդապետութիւնները Ս. Գրոց կանոն առնել։ — Ինչպէս Բլանքին ըսածէն կը տեսնուի, Լութեր աստուածաշնչին զանազան Գրքերուն մէջ աստիճանաւորութիւն մը կը դնէր, մէկը մէկալէն վեր կամ ազնիւ կը սեպէր։ «Որովհետեւ, կը գրէ տեղ մը, Յովհաննէս՝ Քրիստոսի շատ քիչ գործերը կը գրէ ու շատ խօսքերը, իսկ ուրիշ աւետարանիչները՝ իր գործերէն շատերը կը գրեն ու խօսքերէն քիչերը, անոր համար Յովհաննէսի աւետարանը՝ միակ... ճշմարիտ գլխաւոր աւետարանն է, եւ ուրիշ աւետարաններէն աւելի նախապատիւ ըլլալու ու բարձր սեպելու է։ Նոյնպէս Պօղոս ու Պետրոս առաքեալներուն թղթերը՝ Մատթէի, Մարկոսի ու Ղուկասու աւետարաններէն շատ վեր են։ Վերջապէս Ս. Յովհաննէսի աւետարանն ու իր Ա. թուղթը, Ս. Պօղոսի թղթերը, եւ մանաւանդ Հռոմայեցւոց, Գաղատացւոց եւ Եփեսացւոց թղթերը եւ Ս. Պետրոսի Ա. թուղթը՝ անանկ գրքեր են, որոնք քեզի Քրիստոս կը ցուցընեն, եւ գիտնալու հարկաւոր եղած ամէն... բաները կը սորվեցընեն, թէպէտ եւ ամենեւին ուրիշ գիրք կամ վարդապետութիւն մը չտեսնես կամ չլսես»։ Աս անմտական խօսքերը գրելէն ետեւ՝ Ռոսգային յառաջ բերած վճիռը կու տայ. «Անոր համար ալ, կ'ըսէ, Ս. Յակոբոսին թուղթը՝ ասոնց հետ համեմատելով՝ ճշմարտիւ յարդեայ (անպիտան) թուղթ մըն է, եւ ամենեւին աւետարանական եղանակ չունի»։ Ա— Ռէֆէլէ, Գէշէ Բ. Գլ. Բ. 41. Ծանօթ։

կամ տէր մը ըլլար հաւատացեալներուն եւ կամ իր ցուցուցած ճամբէն մազ մը չափ հեռացողներուն հետ կը վարուէր։... Աս միայն բաւական է ըսել թէ... քանի որ Հռոմայ եկեղեցւոյն դէմ կը պատերազմէր նէ, հաւատոյ նիւթերուն մէջ ամէն մարդուն ազատ դատաստան ընելու իրաւունքը նահատակի մը քաջութեամբ ու վստահութեամբ հաստատեց. բայց հազիւ թէ իրեն հետեւողները պապական տէրութեան շղթաներէն ազատած էր, ինք անոնց այնպիսի շղթայ մը շինեց, որն որ շատ նկատմամբ՝ նոյնչափ անտանելի էր. եւ իր կենացը վերջին տարիները գործածեց առաջին տարիներուն մէջ ըրած բարիքն իր ձեռօքը քակելու։ Սակայն իր տուած ազատութեան մեծ օրինակը՝ այնչափ շուտով չէր կրնար մոռցուիլ. եւ Հռոմայ աթոռոյն լուծը խզողները՝ չէին ուզեր խղճմտանքնին անանկ կրօնաւորի մը իշխանութեան տակ ձգել, որն որ Ս. Գիրքը մեկնելու իրաւունքը՝ միայն իրեն կ'ուզէր սեպհականել, ուր որ ինք վարդապետած էր թէ ամէն մարդ ազատ է Ս. Գիրքն ուզածին պէս հասկընալու եւ մեկնելու։ Մելանքթոնին չափաւորութիւնն ու անկեղծութիւնը Լուտերին վարդապետութեան խստութիւնը քիչ մը քաղցրացուցին. բայց Լուտերի օրինակը ժառանգութեամբ իր յաջորդներուն անցաւ։... Մեծ երջանկութիւն կ'ըլլար թէ որ մեծ Նորոգիչը (Լուտեր) միտ դնելու ըլլար որ... մարդկային իրաւանց դէմ եղած բռնաւորութիւններուն մէջ ամենէն վտանգաւորն ու ամենէն ատելին է՝ առանց կոչուած ըլլալու ինքը զինքը Աստուծոյ եւ մարդիկներուն խղճմտանքին մէջ միջնորդ ընել”։

Հոստեղս մատենագիրը քանի մը օգուտներ կը յիշատակէ, որոնք կը կարծէ թէ Լուտերականութենէն ծագած ըլլան, ու ետքը խօսքն այսպէս յառաջ կը տանի։ “Բայց աս ալ չի կրնար ուրացուիլ թէ աս եւ ասոր նման օգուտներուն դիմացը՝ ասոնց հաւասար չարիքներ ալ կան. այս ինքն ան սաստիկ թշնամութիւնները՝ որոնց որ Նորոգութիւնը պատճառ եղաւ՝ չէ թէ միայն բողոքողաց եւ ուղղափառաց մէջ, հապա նաեւ նոյն իսկ բողոքողաց զանազան մասունքներուն կամ բաժիններուն մէջ։ Եւրոպայի ան ժամանակուան պատմութիւնները՝ առջեւնիս պատերազմներու, աւարառութիւններու, արիւնհեղութիւններու գժնդակ նկարագիրներ կը դնեն, որոնք աս բաժիններուն՝ իրենց կարծիքը պաշտպանել կամ ընդունելի ընել ուզելէն ծագած են։ Երբ որ մէկը յիշելու ըլլայ որ Կրկնակնունքներուն, Սոկինեաններուն եւ ուրիշ քանի մը քրիստոնեաներուն դէմ ինչպիսի անագորոյնութիւններ կ'ըլլային՝ միայն անոր համար վասն զի երկրի մը մէջ տիրող եկեղեցւոյն կարծիքնե-

րէն կը շեղէին. կամ երբ որ միտ դնելու ըլլայ որ լուտերական ու կալուինական ազգերուն պատժական օրէնքները՝ ... տիրող եկեղեցւոյ վարդապետութենէն քիչ մը հեռացողներուն վրայ ինչպիսի պատիժներ կը դնէին, ... պէտք է որ խոստովանի թէ միայն ազատութիւնը պաշտպանողները՝ դեռ կատարելապէս իրենց վախճանին չեն հասած. եւ թէ մարդկային միտքը՝ որ ամէն դարերու մէջ կապանքի տակ էր, իր տեղը փոխած է, բայց ազատութեան հասած չէ„ [24]։

Նոյնչափ բաւական կը սեպենք Լուտերի բռնաւորութեան եւ յամառութեան վրայ. վասն զի շատ երկայն կ'ըլլար թէ որ ուզէինք մէկիկ մէկիկ ի մէջ բերել այն ամէն բողոքող մատենագիրներուն խօսքերը՝ որոնք որ նոյն բռնաւորութիւնն ու յամառութիւնը եւ անոնց պատճառ եղող կամ անոնցմէ ծագող մոլութիւնները կը խոստովանին, թէ որ ուզէինք նկարել "Այն Լուտերի միայն սաստկութիւնն ու գազանութիւնը, այն իր կարծիքները պաշտպանելու համար գործածած յանձնապաստանութիւնը, այն ամբարտաւանութիւնն ու արհամարհութիւնը՝ որով որ իրմէ տարբեր կարծիք ունեցողներուն հետ կը վարուէր„ [25]. արդէն պատմութիւններնուս մէջ յառաջ բերուած ամէն մէկ դէպքը՝ գրեթէ ասոնց մէյ մէկ օրինակ են։

24. Ռոսգոյ, Գլ. ԺԹ. Հատ. Դ. 46. — 61։

25. The impetuosity and fierceness of Luther's spirit, his confidence in asserting his own opinions, and the arrogance and contempt wherewith he treated all who differed from him. Այս խօսքերը բառ առ բառ կը դնէ Ռօպերդսըն, Գիրք Բ. Հատ. Բ. 114, 115։

ԳԼՈՒԽ Օ.

Գիւղացիներու պատերազմը

Գեղջուկները ապստամբելու սկսած ատեննին յայտարարութիւն մը կը շինեն եւ Լութերին խորհելով՝ կարծիքը կը հարցնեն։ Լութեր մէկ գեղջուկներուն եւ մէկ իշխաններուն դէմ գրուածք մը դուրս կը հանէ։ Գեղջուկները Մունցերի եւ անոր նման մարգարէներուն խօսքերէն գրգռուելով՝ սաստիկ աւերներ կը գործեն, ու իշխաններէն կը ջարդուին։ Լութեր իշխանները գեղջուկներուն դէմ կը գրգռէ։

1525

ԼՈՒՏԵՐԻՆ քանի մը տարիէ վեր անձամբ եւ իր հաւատարիմ կամ ապստամբ աշակերտներուն ձեռօքը սերմանած խռովութեան ու ապստամբութեան սերմանքը՝ բուսած, աճած, մեծամեծ ծառեր եղած էին, եւ աս ատենները իրենց դառն ու մահաբեր պտուղները սկսան տալ, որոնք բոլոր Գերմանիան սգով ու տրտմութեամբ պատեցին, եւ ամենուն աչուըներն արցունքով լեցուցին։ Լուտերի գրուածքներէն շատերը, նոյն իսկ բողոքող հեղինակներուն ըսածին նայելով, ապստամբութեան գրգռող երգեր էին[1]։ Ինչպէս որ ուրիշ անգամ ցուցցեցինք,

1. Ընթերցողներուս տարակուսութիւնը ցուցընելու համար՝ քանի մը բողոքող մատենագիրներու վկայութիւնը կը բերենք։ "Լուտեր իր Առ ազնուական Գերմանացւոց ըսուած գրքին մէջ (տես եր. 80.—82.) աս կարծիքը յայտնած էր որ, կ'ըսէ Լէւոն, աշխարհական իշխանները իրաւունք եւ պարտք ունին եկեղեցւոյ անպիտան կառավարութիւնը ջնջելու...։ Այսպէս աս կարծիքին համեմատ՝ ազնուականաց տրուած իշխանութիւնը . . . եւ ան արհամարհական կերպը՝ որով Լուտեր չէր ամչնար իշխաններուն մանաւանդ թէ կայսեր հետ վարուելու, երբ որ անոնք իր ուզածին պէս չէին գործեր, հասարակ ժողովրդեան մէջ ընդհանուր գրգռութիւն մը պատճառած էին, եւ Լուտերին կարծիքը հոգեւոր բաներէն նաեւ աշխարհական բաներու կը տարածէր՝ գլխաւորաբար ան տեղերը ուր որ աշխարհական իշխանութիւնը եկեղեցական պաշտօնեայ իշխաններու ձեռքն էր։ . . . (Ժողովուրդն այսպէս կը մտածէր.) Թէ որ եկեղեցական նիւթերու մէջ՝ ե-տեւէ եւսեւ յառաջ եկած ու հիմնուած իրաւանց համաձայն եղած բաները՝ ալ ամենեւին զօրութիւն չունին նէ, ինչո՞ւ համար աշխարհական նիւթերու մէջ ալ նոյնպէս պիտի չըլլայ։ . . . Թէ որ հոգեւոր նիւթերու մէջ առաջին քրիստոնէից աւետարանական վարդապետութիւնն ու աւետարանական հաւասարութիւնը հիմա իբրեւ հիմն ու օրէնք առնելու է նէ, ինչ բանի համար աշխարհական նիւթերու մէջ ալ պիտի չառնուին։ . . . Անոր համար ամէն տեղ գեղացիները՝ որոնք ընդհանրապէս աղէկ ու հանգիստ վիճակի մէջ էին, սկսան աշխարհական ծանրաբեռնութիւններէն ու վրանին դրուած չափաւորութիւններուն դէմ գրգռիլ։ . . . Այսպէսով գեղացիները գրեթէ բնականապէս հոն հասան՝ որ սկսան աստուածային իրաւանց օգնել ուզել . . .,,։ Մատենագիրը՝ նոյն դարուն սկիզբը գեղջուց քանի մը տեղ փոքր խռովութիւններ հանելով յաղթուելնին յիշատակելէն ետեւ՝ խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի։ 'Նոյն ատեն ատոնց վրայ եկան Լուտերին գրգռութիւնները, որն որ իշխանները՝ յիմար ու գինով մարդիկ, կայսրը՝ մահկանացու որդանց քակ կ'անուա-

գեղացիներէն շատերը աս խօսքերը սիրով կը լսէին, եւ այնպէս կը կարծէին որ հասած ըլլայ ան արշալուսը՝ որն որ իշխանաց բռնութենէն ազատուելուն առաւօտը կ'աւետէ. ուստի եւ

ներ եւ շատ տարածուած գրքի մը մէջ Աստուծոյ կ'աղաչէր որ Գերմանիան այսպիսի ողորմելի կառավարներէն կամ իշխաններէն ազատէ (տես երես 168, 169.)։ Ուստի եւ զարմանք չէ որ գեղացիներն առջեւնին անանկ օրինակներ ունենալով՝... չէին ուզեր եա կենալ կամ զիջանիլ, եւ գրեթէ Գերմանիայի ամէն կողմերը գեղացւոց մեծ ապստամբութեան կրակը բորբոքեցաւ,,։ Մոսհ. Գ. Հտծ Ա. Գլ. Ա. 114. — 116։

"Լուտերին՝ քրիստոնէական ազատութեան վրայ գրած գրքէն (տես եր. 87.) մասնաւոր կերպով մը գրգռուելով, կ'ըսէ Մենցլ, Գերմանիայի շատ կողմերը մարդիկ ելան, որոնք ան սկզբունքները՝ որոնցմով պապականութեան լուծը մէկդի ձգուած էր, նաեւ աշխարհական հնազանդութեան վրայ ալ դարձուցին,,։ Հոփ. Ա. Գլ. Գ. 115։ Նոյն մատենագիրը քիչ մը վերջը աւելի բացայայտ կը խօսի։ "Կարծես թէ, կ'ըսէ, իրարու հետ խօսք ըրածի պէս՝ Գերմանիայի շատ կողմերը ստորին աստիճանի ժողովուրդը՝ մեծերուն, եւ գլխաւորաբար գեղացիները՝ ազնուականներուն դէմ ելան, եւ աւետարանական ազատութեան վարդապետութիւնն ու Ս. Գրոց ազատ գործածութիւնը, որոնցմով Լուտեր ... հոգեւոր իշխանութեան դէմ ելած ու խախտած էր, անանկ կերպով մ'առին, որով նաեւ աշխարհական իշխանութիւնն ալ քահանայութեան հետ մէկտեղ ... կ'ուզէին կործանել։... Բնական բան էր որ եկեղեցական իշխաններուն հպատակները՝ Լուտերին՝ հոգեւոր իշխանութեան դէմ դուրս հանած սաստիկ գրուածները՝ աշխարհային մտքով առնէին, եւ անոր՝ քահանայից ու կրօնաւորաց լուծը թօթափելու համար տուած յորդորանքները՝ իրենց աս աբբաները եւ աս եպիսկոպոսներն ունեցած պարտականութեանց, տալու տասանորդներուն ու հարկերուն վրայ դարձնէին։ Աս ալ չիկրնար ուրացուիլ որ Լուտեր երբեմն այնպիսի խօսքեր ըսած է, որոնցմէ քաղաքական գիտմունքներ կ'երեւան, եւ որոնք շատ յարմար չէին ժողովրդեան մէջ եղած գրգռութիւնը մեղմելու։ Նիւրնպերկի աւագաժողովին վճռէն պատճառ առնելով՝ ժողովրդեան համար հանած գրուածքին մէջ (Լուտեր)՝ Աւետարանը (իր վարդապետութիւնը) հովանող կայսրն ու իշխանները բռնաւոր կը կանչէ, իրենց դէմ ապաստանալիքներ կ'ընէ աստուածաշնչէն անանկ խօսքերով՝ որոնցմով հպատակներուն ու զօրաւորներուն՝ իրենց իշխանութեան մերձաւոր կործանումը կը գուշակուի,,։ Հոփ. Ա. Գլ. Դ. 167. — 169։

"Շատ յայտնի ու բացայայտ կը տեսնուի, կ'ըսէ Բլանք, որ (գեղացւոց) ապստամբութիւնը՝ կերպով մը նորոգութեան շարժմունքներէն յառաջ եկած ու պատճառած էր. ժողովրդեան ոգին գլխաւորաբար աս շարժմունքներով պատրաստուած էր ապստամբութեան հիւանդութենէն բռնուելու ...,,։ Գիզօ Ե. Հոփ. Բ. 179, 180։ Քիչ մը վերջը նոյն մատենագիրը յայտնի կը ցուցնէ որ գեղացիներուն ապըստամբութիւնը՝ միայն կրօնական շարժմունքներէն ծագած է, եւ վրան կ'աւելցնէ թէ՝ բոլորովին սուտ ու սխալ խօսք է ըսելը որ աս ապըստամբութիւնը գեղացիներուն կրած բռնաւորութենէն ծագած էր, որովհետեւ ըստ մեծի մասին իրենց տէրերնին զիրենք շատ աղէկ կը նայէին։ Նոյն տեղը, 181։ Ասոնք գրելէն վերջը խօսքը Լուտերին վրայ կը դարձնէ եւ այսպէս կը խօսի. "Լուտերի ամէն գրուածներուն մէջ տիրող սաստիկ կերպը ... պէտք էր որ ոգիները շատ աւելի գըրգռէր։ Բայց ասկից զատ քիչ շատ օգնեց որ բոցն իրեն ալ նոյն կողմը դիմէ, որն որ կ'ուզեր խափանել։ Քրիստոնէական ազատութեան միայն անունը՝ որն որ ինք նորէն ժողովըրդեան մէջ խօթեց, ատոր պատճառ ըլլալու բաւական էր. որովհետեւ ստորին ժողովուրդը չիմնալով անոր (Լուտերին) գաղափարներն ըմբռնել՝ բնական էր որ աս անուան հետ ուրիշ իմաստներ միացընէր։

իրենք ալ անձամբ կ՚ուզէին աս երեւելի փրկութեան գործքին գործակից ըլլալ։

Թէպէտ եւ շատ անդ գեղացիներն ոտք ելան, բայց ամէնէն յառաջ Սուաբիա գաւառին մէջ աս գրգռութիւններն ու խռովութիւնները յայտնի ապստամբութեան դարձան։ Խոկրդբան զէնք առնելով իշխաններնուն դէմ ելլողները՝ երկու պատճառ կու տային. Նախ, կ՚ըսէին, կ՚ուզենք պաշտպանել Լուտերին քարոզած Աւետարանը՝ որն որ մինչեւ վերջին ժամանակները գրուանի տակ ծածկուած էր *. Եւ երկրորդ՝ զմեզ չա-

Յարեանս ինչ ազդեցութիւն չէր կրնար ունենալ ան կերպը՝ որով որ մեծերուն հետ կը վարուէր, ան խիստ ճշմարտութիւնները՝ զորոնք որ չէ թէ միայն եկեղեցական հայրը նաեւ աշխարհական իշխաններուն դէմ ժողովրդեան առջեւը այնչափ բարձրաձայն կը զրուցէր, ան գաւառմշիանները՝ որոնցմով իրենց դէմ իբրեւ բանասերներու եւ Աւետարանը հալածողներու դէմ՝ մարգարէի մը վստահութեամբ ու համարձակութեամբ կը սպառնար...։ Շատ գիւղերն եր իմանալ ան հետեւութիւնները՝ որոնք որ հետեւեցան, եւ արդէն երկու կողմանէ ալ խելացի մարդիկները եւ նոյն իսկ Լուտեր յառաջագոյն ըսած էին որ ասիկա այսպէս պիտի՛ որ ըլլայ։ Լուտեր 1522ին կը գրէր թէ "կը վախնամ "որ քիչ մը վերջը այնպիսի չխաթու- "թիւն մը պիտի՛ որ ելլէ Գերմանիայի "մէջ, որ բոլոր իշխաններն ու կառա- "վարութիւնները եւ բոլոր կղերա- "կանները պիտի կործանէ"։ Նոյն տեղը, 182.—184. Տ— Ծանօթ. 16։

"Երբ որ (ապստամբութեան) կատաղութիւնը ան գաւառներն անցաւ, կ՚ըսէ Ռոպերդսըն, ուր որ Նորոգութիւնը հաստատուած էր, մասնաւոր պարագաներէ նոր զօրութիւն առաւ, եւ յիմարութեան աւելի մեծ աստիճանին հասաւ։ Ամէն տեղ՝ ուր որ Նորոգութիւնը կ՚ընդունուէր, ան նորոգելու յանդուգն ոգին՝ որն որ իրեն (Նորոգութեան) ծնանելուն պատճառ եղած էր, կը սաստկանար. եւ ստոյգ է որ այնպիսի մարդիկ՝ որոնք վերջի աստիճանի յարգելի ու մեծարելի զօրութեամբ հաստատուած դրութիւն մը կործանելու չափ առիութիւն (կամ յանդգնութիւն) ունեցած էին, չէին կրնար զսպուիլ առմնեւէին մէկ իշխանութենէ մը որչափ որ մեծ ու յարգելի ալ ըլլար։ Իրենք զիրենք կրօնքին ամենէն երեւելի վարդապետութիւններուն մէջ իբրեւ դատաւոր բռնելու, զանոնք ազատութեամբ քննելու, եւ ամէն սխալական սնոտիքներէն՝ առանց խղճի մերժելու վարժած մարդիկ՝ բնականապէս պէտք էր որ կառավարութեան վրայ ալ նոյն յանդգնութեամբ ու հետաղօտող ախորժներով նայէին, եւ ամէն գտած անկարգութիւններն կամ անկատարութիւնները շտկելու եռանէ իյնային։ Եւ արդարեւ շատ անգամ կրօնական անկարգութիւններն առանց իշխանաց կամ դատաւորաց հրամանին ուղղուած էին, ասկից ալ դիւրաւ մը հոն կ՚անցնուէր որ նաեւ քաղաքական անկարգութիւնները նոյն կերպով շտկելու եռանէ իյնային"։ Գիզօ Դ. Հատ. Բ. 258, 259։

2. Բլանքին (Գիզօ Ե. Հատ. Բ. 200.) ըսածին պէս՝ թէ Նորոգութիւնը "ամէն տեղ պատրաստ մէջքին կամ պատճառանք չէր, հապա նաեւ իրաք ալ ապստամբութեան վախճանը կամ նպատակը"։ Եւ արդէն գեղացիները չէ թէ միայն խօսքով հապա նաեւ գործքով ալ իրենց՝ աս Լուտերին աւետարանը պաշտպանելու վախճանը կը յայտնէին։ Ասոնցմէ ոմանք Կոնստանտզիա քաղաքին քովերը իրենց իշխանին եղող Աւստրայէն՝ միայն անոր համար ապստամբեցան, որովհետեւ իրենց լուտերական հովիւ չէր ուզեր տալ։ Մէնցէլ, Հատ. Ա. Գլ. Գ. 169։ Ուրիշ տեղ մը սաստիկ բազմութեամբ զէնք առին՝ բանտ դրուած լուտերական քահանայ մը ազատելու համար։ Նոյնը, հոն։ Գարբնալ տեղ մ՚ալ ժողովուրդը՝ երկրի տէր Աբբայի մը վրայ յարձակեցաւ, ու վանքը թալլելէն ետեւ՝

բաշար գերութեան ու բռնութեան տակ բռնող իշխաններուն ձեռքէն ազատիլ կ'ուզենք։ Սուաբիայի գեղացիները 1525ին սկիզբները տասուերկու յօդուածով յայտարարութիւն մը շինեցին, որուն մէջ ուզածնին մէկիկ մէկիկ կը դնէին։ Ամէն բանէն յառաջ, կ'ըսէին, կ'ուզենք որ ասկէ վերջը ազատ ըլլանք եկեղեցական պաշտօնեաները մեզմէ ընտրելու, որոնք Աստուծոյ խօսքն անարատ ու սուրբ պահեն, եւ վրան մարդկային աւանդութիւններ ու վարդապետութիւններ չաւելցընեն. Նոյնպէս ազատ ըլլանք զիրենք մերժելու՝ երբ որ վարքերնին Աւետարանին համեմատ չըլլայ։ Երկրորդ, ասկէ ետեւ տասանորդ չենք տար, բայց միայն ցորենի տասանորդ, ան ալ՝ կ'ուզենք որ մեզմէ դրուած մարդիկները պարզաբին ժողվեն, եւ եկեղեցիներուն, աղքատներուն ու հասարակաց պիտոյից համար գործածեն։ Երրորդ, մինչեւ հիմա կրածնիս՝ շատ անագորոյն ու անվայել բան է, որովհետեւ իշխանները զմեզ ստակով գնուած գերիի տեղ կը դնեն, ուր որ Քրիստոս զմեզ իր արեամբը գերութենէն փրկեց. արդ որովհետեւ Ս. Գիրքը կը ցուցնէ որ մենք ազատ ենք, կ'ուզենք իրօք ալ ազատ ըլլալ, բայց այնպէս որ Աստուծոյ պատուիրաններուն հնազանդինք եւ իշխանութիւնը չմերժենք։ Չորրորդ, կ'ուզենք որ Աստուծոյ՝ աշխարհքիս սկիզբէն անասուններուն, թռչուններուն ու ձկներուն վրայ մարդկան տուած իշխանութիւնը՝ որն որ իշխանները ձեռքերնէս առած են, նորէն ստանանք. բայց թէ որ իշխան մը իր ստակովը տեղայ մը իրաւունքը գնած է նէ՝ թող գրով ցուցընէ։ Ասոր նման ուրիշ եօթը պահանջմունքներ դնելէն ետեւ՝ վերջապէս սա տասուերկուերորդն ալ վրան կ'աւելցընեն. Թէ որ աս յայտարարութեան մէջ բան մը կայ, որն որ Աստուծոյ խօսքին համաձայն չըլլայ, կ'ուզենք որ զօրութիւն չունենայ եւ ջնջուի. իսկ թէ որ ասկից ետքը Աստուծոյ օրինաց դէմ ուրիշ բան մ'ալ պատահելու ըլլայ նէ, կ'ուզենք որ ան ալ աս տասուերկու յօդուածներուն վրայ աւելցուի [3]։

Գեղացիները աս յայտարարութիւնը գրելնուն պէս՝ Լուտերին խաւրեցին, եւ հարցուցին որ վրան ինչ կարծիք ունի, այնպէս կարծելով որ իր զանազան գրուածքներուն մէջ շատ անգամ բացայայտ վարդապետած սկզբանցը համեմատ՝ ասոր իր

բռնութեամբ զինքը ստիպեց որ իրաւունքներէն հրաժարի։ Գաղչեալ նոյնը, հոն։ Այսպէսով գեղջկիք շատ պատառահեցան. եւ ինչպէս նոյն մատենագիրը կը զրուցէ, երբ որ գեղացիները իշխաններուն կողմէն սպանուելիք կամ յանդիմանութիւն մը կը լսէին, պատասխաննին սա կ'ըլլար թէ «Մեր վախճանը՝ մէկը վճարելու չէ. հոգս Աւետարանը հաստատուն պահել եւ ապառնջին կառավարութիւնը պաշտպանել»։

3. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Գ. 115. Բ. — 117. Բ.

հաւանութիւնը կու տայ։ «Իւրաքանչիւր քրիստոնէին ազատութիւնը այնպէս ճարտարութեամբ քարոզողէն, ու Ս. Գրոց խօսքերով՝ երկրի վրայ ամենէն բարձր իշխանութիւններուն դէմ դնողէն ամենայն վստահութեամբ կը յուսային որ իրենց ձեռք զարկած գործքը կը պաշտպանէ», կ'ըսէ Մենցլ[4]։ — Աս բանս Լուտերը շատ նեղը խոթեց. բոլորովին գեղացւոց իրաւունք տալ չէր ուզեր, վախնալով որ եթէ մաքերնին դրածնին գլուխ տանիլ չկրնան նէ, ինքն ալ՝ իբրեւ ապստամբ ու գեղացիներուն կամակից՝ իշխաններէն չպատժուի. բայց բացայայտ ալ գեղացիներուն դէմ դնել չէր ուզեր ու չէր կրնար, մէյ մը՝ որ անոնց դէմ խօսելու համար՝ իր անձին ու իր սկզբանցը հակառակ գործելու էր, մէյ մ'ալ որ կը վախնար թէ գեղացիները ձեռք զարկածնին գլուխ տանելու ըլլան նէ՝ ինքն ալ անոնց բարկութեան առարկայ կ'ըլլայ։ Անոր համար իսկզբան ինքը զինքն անորոշ ցուցընելու ջանաց, որ ետքը ուզած կողմը կամ աւելի ճիշդ խօսելու համար՝ վրայ ելլող կողմը միանէ, ինչպէս որ ըրաւ ալ։ Արդ գեղացիներուն յայտարարութիւնը ձեռքը հասնելուն պէս՝ շուտ մը ապել տուաւ, ու վրան խօսք մ'աւելցուց, որուն մէջ նախ առանձին իշխաններուն, ետքը առանձին գեղացիներուն, եւ վերջապէս երկուքներնուն մէկտեղ կը խօսի. եւ թէպէտ, ինչպէս ըսինք, աս խօսքերուն մէջ ինքը զինքն անորոշ կը ձեւացընէ եւ երկուքներնուն ալ դէմ կը խօսի, բայց միշտ յայտնի կը տեսնուի որ աւելի գեղացիներուն կողմը միտած է։ Իսկզբան իշխաններուն այսպէս կը խօսի։ «Աս խռովութիւնն ու ապըստամբութիւնը ուրիշ մէկու մը պէտք չէ տալ, բայց եթէ ձեզի, իշխաններ, եւ մանաւանդ ձեզի, կոյր եպիսկոպոսներ եւ յիմար քահանաներ ու կրօնաւորներ, որ յամառութեամբ սուրբ Աւետարանին դէմ կատղելէն ու մոլեգնելէն մինչեւ հիմա չէք դադրիր, թէպէտ աղէկ ալ գիտէք որ ստոյգ է եւ չէք կրնար հերքել։ Ասկից զատ՝ աշխարհական կառավարութիւններնուդ մէջ ուրիշ բան չէք ըներ, բայց եթէ աւար առնել ու գանձ գանձի վրայ դիզել՝ ձեր շռայլութիւնն ու ամբարտաւանութիւնը կատարելու համար, մինչեւ աղքատ ու հասարակ մարդը ալ չկրնար ու չ'ուզեր աւելի երկայն համբերել։ Սուրը վզերնուդ վրայ հասած է, եւ դուք կը կարծէք որ տեղերնիդ հաստատուն պիտի կե-

4. Հատ. Ա. Գլ. Դ. 174։ — Ռիֆէլ (Գիրք Ա. Գլ. Ե. 140. — 150.) Գեղացւոց 12 խնդիրները բերելով, Լուտերին՝ զանազան գրուածներու մէջ նոյն նիւթերուն վրայ ըրածներուն հետ կը համեմատէ, եւ կը ցուցընէ որ չէ թէ միայն ընդհանրապէս իմաստին կողմանէ նման են, հապա նաեւ շատ անգամ բացատրութիւններն ու խօսքերն ալ նոյն են. այնպէս որ կարծես թէ նոյն խնդիրները բառ առ բառ Լուտերին գրուածներէն հաւաքուած կամ անոնց մեկնութիւնն են։

Նաք ու մէկը պիտի չկրնայ զձեզ անկից հանել։ Աս վստահութիւնն ու յանդուգն ժպրհութիւնը վզերնիդ պիտի խորտակէ։ ... Արդ որովհետեւ դուք Աստուծոյ սաստիկ բարկութեան պատճառ էք, պէտք է որ ան բարկութիւնը վրանիդ հասնի, թէ որ չէք շտկուիր նէ։ ... Աղէկ գիտցէք Աստուած այնպէս հրամայած է որ պէտք է, կործանէ զի որ ասկէ ետեւ մէկը ձեր գազանութեանց համբերէ, եւ մարդիկ ալ չեն ուզեր համբերել։ Անոր համար պէտք է որ բոլորովին փոխուիք եւ Աստուծոյ խօսքը մտիկ ընէք. թէ որ սիրով ու կամօք չէք ըներ նէ, բռնութեամբ եւ չուզելով պիտի ստիպուիք։ Եւ թէ որ գեղացիները աս բանս չընեն ալ նէ՝ ուրիշ մարդիկ պէտք է որ ընեն. եւ թէպէտ ամէնքն ալ մեռցընէք, ... անոնց տեղ Աստուած ուրիշները ոտք պիտի հանէ, վասն զի կ՚ուզէ եղանակել զորդիս եւ դնել զորս ալ։ Եւ մի կարծէք որ ձեզի դէմ ելլողները գեղացիք են, հապա նոյն ինքն Աստուած է, որ ձեզի դէմ ելած է։ Մէջերնէդ ոմանք բսին որ երկիրներին ու մարդիկներին պիտի գնեն Լուտերին վարդապետութիւնը ջնջելու համար։ Ի՞նչ կը կարծէք. չի՞կրնար ըլլալ որ աս խօսքով անձամբ ձեր վրայ մարգարէացած ըլլաք, եւ երկիրնիդ ու մարդիկնիդ վտանգի մէջ ըլլայ։ Աստուծոյ հետ կատակ չ՚ըլլար. Հրեայք ալ ըսին թէ Մենք թագաւոր չունինք. եւ աս խօսքը իրօք կատարուեցաւ, այնպէս որ յաւիտեան առանց թագաւորի պիտի մնան։ ... Աստուծմէ վախցէք, եւ ճանչցէք որ իր բարկութիւնը հասած է. թէ որ ինք ուզելու ըլլայ զձեզ պատժել, ինչպէս որ արժանի էք եւ ինչպէս որ կը վախնամ, սուտ գիւ կը պատժէ, թէպէտ եւ գեղացիները հիմակ եղածներնէն հարիւր անգամ նուազ ըլլան. մանաւանդ թէ քարերէն գեղացիներ կրնայ հանել, եւ մէկ գեղացւոյ ձեռքով ձեզմէ հարիւր հոգի մեռցընել տալ, այնպէս որ ձեր զրահն ու զօրութիւնը ամենեւին օգուտ մը չունենայ,,[5]։

Աս ամէն բաները եւ ասոնցմէ աւելի սաստիկ խօսքեր խօսելէն ետեւ, որոնք կարծես թէ գեղացիներն աւելի եւս գրգռելու համար գրուած են, իշխաններուն խրատ կու տայ որ Աստուծոյ բարկութեան զիջանին, գեղացիներուն հետ քաղցրութեամբ վարուին ու խնդիրքնին կատարեն։ "Գեղացիները տասներկու խնդիր հանեցին, կ՚ըսէ, որոնցմէ ոմանք այնչափ պարզ են եւ յայտնի են, որ ... ՃԺ. (ՃԶ.) Սաղմոսին խօսքը կը ճշմարտեն, այս ինքն թէ "Եհեղ անարգութիւն ի վերայ իշխանաց,,։ ... Ինծի մնալու ըլլար նէ՝ առջեւնիդ ուրիշ խնդիրներ կը դնէի, որոնք բոլոր Գերմանիայի ու կառավարութիւններուն կը վերաբերին, ինչպէս որ արդէն ըրի ալ իմ Աստուածաշնչական Գիր-

5. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Գ. 118. Բ. — 119. Բ.

ժամանցոյ անունով հանած գրքին մէջ . . . : Բայց որովհետեւ դուք նոյները բանի տեղ չդրիք, անոր համար պէտք է որ հիմա ասանկ իրենց անձնական շահին վերաբերած խնդիրներ լսէք ու համբերէք. եւ արժան եւ իրաւ է . . . : Այդչի խնդիրներն՝ որուն մէջ կը խնդրեն որ Աւետարանը լսեն, ժողովրդապետնին իրենք ընտրեն, չէք կրնար իրաւամբ մերժել, քանզի որ Թէպէտ եւ ատոր մէջն ալ իրենց անձնական շահը կայ, որովհետեւ կը զրուցեն Թէ ան ժողովրդապետները աւանդներով պիտի պահեն, որն որ իրենցը չէ. ի վերայ այսր ամենայնի գլխաւորն ան է՝ Թէ իրենց Թող տրուի որ Աւետարանը քարոզուի : Ամենեւին իշխանութիւն մը ատոր դէմ չիկրնար դնել եւ պէտք չէ որ դնէ : Մանաւանդ Թէ իշխանութիւնը պէտք չէ որ ամենեւին մէկը խափանէ ուզածը վարդապետելէն եւ քարոզելէն, ինչ աւետարան ըլլայ ինչ ստութիւն [6], բաւական է որ ապստամբութիւն ու վրդովեցուցիչ խօսքեր վարդապետելը խափանէ : Ուրիշ խնդիրներն ալ՝ որոնք մարմնաւոր բաներու վրայ են, . . . պատշաճ եւ իրաւացի են : Որովհետեւ իշխանութիւնն անոր համար դրուած չէ որ իր հպատակներէն իր շահը փնտռէ եւ ամէն ուզածը կատարէ. հապա անոր համար որ իր հպատակներուն օգուտն ու աղէկութիւնը հոգայ : Աւելի վերջը ալ չկրնար տանուիլ որ մինչեւ հիմա եղածին պէս՝ յափշտակեն եւ աղաչանեն : Ի՞նչ օգուտ կ'ունենար Թէ որ գեղացւոյ մը անդաստանն այնչափ ոսկի բերէր, որչափ որ խոտ կամ ցորեն կը բուսցընէ, երբ որ մեծերը իրմէ ատոր համար շատ աւելի սաստիկ առնէին, եւ անով իրենց շռայլութիւնն աւելի մեծցընէին, եւ այսպէս ինչքը՝ զգեստուց, ուտելու խմելու, շէնքեր շինելու եւ ուրիշ ասոնց նման բաներու գործածէին, իբրեւ Թէ ոչինչ բան մ'ըլլար : Պէտք է որ չափ դրուի շռայլութեան ու ծախքերը նուազին, որպէս զի աղքատ մարդն ալ քիչ մը բան կարող ըլլայ պահել,, [7] :

6. Տես եր. 185. եւ աս Գրքին Բ. Գլխոյն 12 ծանօԹ :

7. Նոյն տեղը, 119. Բ. 120: — Լուտեր՝ որ հռոմէաց իշխաններուն դրած ատեն՝ գեղացիներուն խնդիրները ընդհանրապէս արդար եւ օրինաւոր կ'անուանէ, գեղացիներուն դրած ատենը՝ նոյն խնդիրներուն մէջ շատ անիրաւութիւններ կը գտնէ, եւ օրինաւոր բաներ չեն, կ'ըսէ : Աւելի չենք գիտեր ինչպէս մեկնենք, եւ իր զանազան ձեւերն ալ աս հակառակութիւնն արդարացընելու համար բան մը չեն ըսեր : Իսկ Կլոտաւ Ֆիցեր այնպիսի կերպով մը կը խօսի, որով Լուտերին՝ ամէն բանի մէջ՝ միայն առաւօտանչինչին հետեւիլը գտածնը կ'ըլլայ : Նոյն մասնաւորապէս գեղացւոց երրորդ խնդիրներին վրայ խօսելով, (որով կը խնդրէին որ ծառայ կամ գերի չըլլան, եւ որուն համար Լուտեր՝ գեղացւոց դէմ գրածին մէջ կ'ըսէր Թէ "Աւելի քրիստոնէական ազատութիւնը բոլորովին մարմնաւոր ընել է,, . եւ Թէ "Աս յօդուածը աղաղակէ Աւետարանին դէմ ու յափշտակութիւն է,, : Գործ. Լութ. Եիրմ. Հատ. Գ. 126. Բ.) կ'ըսէ որ Լուտեր "իշխաններուն խօսելու ատեն՝ անոնց (գեղացիներուն) խնդիրներն ընդհանրապէս օրինաւոր ճանչցած

Լուտեր իշխաններուն ասանք խօսելէն ետքը՝ խօսքը գեղա-
ցիներուն կը դարձընէ, եւ անոնց ալ այսպէս կը խօսի։ «Սիրելի բարեկամք. մինչեւ հիմա տեսաք որ ես ալ կը խոստովանիմ թէ դժբախտութեամբ շատ ստոյգ ու ճշմարիտ է որ Աւետարանին տարածուելէն ետքը ու հալածանքներէն ազատելէ յետոյ ալ իշխաններն ու տէրերը ուզածնին են ու կ'ուզեն որ Աստուած ըն-ծայէ քանիներէն վար կործանէ, որովհետեւ թէ Աստուծոյ եւ թէ մարդկան դէմ վերջին աստիճանի մեծ մեղաց պարտական են. եւ ամենեւին ճշմարտութեան տեղի չունին։ Ի վերայ այսր ամենայնի դուք ալ պէտք է աղէկ նայիք որ բարի խղճով եւ իրաւամբ բաներնուդ ձեռք զարնէք։ Որովհետեւ բարի խիղճ ունիք նէ՝ սա մխիթարական առաւելութիւնը կ'ունենաք որ Աստուած ձեզի պիտի՝ որ օգնէ ու ձեռք զարկածնիդ յառաջ պիտի տանի։ Եւ թէպէտ քիչ մը ժամանակ յաղթուիք կամ մեռնաւանդ թէ սա բանիս պատճառաւ մահ ալ կրէք նէ, ի վերայ այսր ամենայնի պէտք է որ ի վախճանի վաստըկիք, եւ հոգինե-րնիդ յաւիտենական փառքը սուրբերուն հետ կը վայելէ։ Իսկ թէ որ իրաւունք եւ աղէկ խիղճ չունիք նէ՝ պէտք է որ յաղթուիք. եւ թէպէտ քիչ մը ատեն յաղթէք ալ եւ բոլոր իշխանները զարնէք մեռցընէք, ի վերայ այսր ամենայնի ի վախճանի պէտք է որ հոգւով ու մարմնով յաւիտեան կորսուիք։ ... Եւ ասոր պէտք է որ միտ դնէք եւ բոլոր մտադրութեամբ նայիք, չէ թէ որ դուք ո՞րչափ զօրաւոր էք եւ անոնք ո՞րչափ մեծ անիրաւութիւն ըրած են, հապա ո՞րչափ աղէկ եւ իրաւացի խիղճ ունիք։ Անոր համար, սիրելի եղբարք եւ տեարք, սիրով եւ եղբայրաբար ձեզի կ'աղաչեմ, աղէկ նայեցէք որ ըրածնիդ ինչ է, եւ ամենայն հոգւոյ ու ամէն քարոզիչներուն մի հաւտաք, որովհետեւ չար սատանան հիմա Աւետարանին անուամբ՝ շատ մը խռովութեան ու ապստամբութեան հոգիներ ուր հանած եւ անոնցմով աշխարհքս լեցուցած է։ Ուրեմն լսեցէք, եւ յանձն առէք որ խրատուիք, ինչպէս որ շատ կերպով կը խրատեմ»[8]։

Հոս Լուտեր երկայն բարակ կը ջանայ ցուցընել որ գեղացիներուն ըրածն աղէկ չէ. թէպէտ եւ մեծերնին իրենց անիրաւութիւն ըրած ըլլան՝ իրենց չիվայլեր որ վրէժ առնեն, հապա պէտք է որ վրէժխնդրութիւնն Աստուծոյ թողուն. քրիստոնէից վայել բան չէ, կ'ըսէ, իրարու դէմ կռուիլ. ասիկա հեթանոսաց եւ հրէից գործք է։ Ըսածը զանազան օրինակնե-

էր, որով միանգամայն նոյն (երկուց) խնդիրն ալ։ Ասկից կը տեսնուի որ թէպէտ եւ ան խնդիրը Ս. Գրոց մէկ արգարացած չէր, ի վերայ այսր ամենայնի ... պիտի անոր ... ։ Գլ. ԺԹ. 413։

8. Գործք Լուտ. գերմ. հատ. Գ. 120, 120. Բ։

րով կ՚ուզէ ցուցընել, եւ լուռ առփոփութեամբ՝ իր օրինակն ալ բերելով՝ անանկ կը խօսի: «Պապն ու կայսրը ինծի դէմ ելան ու սկսան աղմուկ հանել: Բայց ես բաներուն ինչո՞վ ան աւարտման հասցուցի, որ մըրչափ պապն ու կայսրը աղմուկ հանեցին նէ՝ այնչափ ալ Աւետարանը ծաղկեցաւ: Ես երբեք սուր չքաշեցի ու վրէժ չխնդրեցի 9. ոչ խռովութիւն եւ ոչ ապստամբութիւն մը հանեցի 10. հապա աշխարհական իշխաններուն՝ նաեւ Աւետարանն ու գիս հալածողներուն ալ՝ պատիւն ու զօրութիւնը ձեռքէս եկածին չափ պաշտպանելու ջանացի 11. միշտ բաներս Աստուծոյ յանձնեցի, եւ վստահութեամբ ինքը ղինքս անոր ձեռքը թողուցի: Անոր համար ինք ալ պապին ու բռնաւորներուն դէմ գիս պաշտպանեց, եւ չէ թէ միայն կեանքս պահեց, (որն որ մեծ բան է, եւ պատշաճ է որ մեծ հրաշքի տեղ դրուի, եւ ես ալ պէտք է որ անանկ խոստովանիմ,) հապա իմ Աւետարանս միշտ ծաղկեցուց ու տարածեց: Բայց դուք հիմա մէջը կը մտնէք եւ կ՚ուզէք Աւետարանին օգնել, ու չէք անցներ որ առով սատանին արգելք կը դնէք ու կը ճնշէք» 12:

«...Անոր համար ձեզի նորէն կը զրուցեմ, կը հաւանիմ որ գործերնիդ մըրչափ որ կ՚ուզէք նէ՝ թողէք ես աղօթք ընեմ. բայց որովհետեւ կ՚ուզէք անձամբ պաշտպանել, եւ բռնաւորներուն ու անիրաւութեան վրէժ առնել... անոր համար կը զրուցեմ որ... գլուխ պիտի չկրնաք հանել:... Բայց առով չեմ ուզեր իշխաններուն ու մեծերուն՝ իրենցմէ կրած անտանելի անիրաւութիւններնուդ մէջ արդարացընել կամ պաշտպանել: Մանաւանդ թէ կը խոստովանիմ որ ատոնք անիրաւ են ու խիստ մեծ անիրաւութիւններ կ՚ընեն: Հապա միայն աս կ՚ըսեմ որ եթէ երկու կողմանքդ ալ չէք ուզեր խրատ ընդունիլ, եւ իրարու դէմ կ՚ելլէք ու կը կռուիք (որմէ Աստուած պահէ,) ան ատեն եւ ոչ մէկ կողման մարդիկները քրիստոնեայ ըսուելու արժանի են, ... հապա արժանի են որ համարակօրէն բռնաւոր վրանին կատարուի, թէ Աստուած մէկ չարագործն ու միւս չարագործի ձեռքով կը պատժէ: Ես ալ գէթ այսպիսիներուն կարգ կը դնեմ. ուստի թէ որ (Աստուած չընէ,) կռիւ բացուելու ըլլայ նէ՝ մեծերը գիտնան որ քրիստոնեաներու դէմ

9. Լութեր կը զգուշանայ յիշատակելու որ իր ատենը իշխաններն ու ազնուականները սուրը քաշած էին: Ռոպեր. Գիրք Ա. Գլ. Է. 461:

10. Գեղջուկները չէին գիտեր Լութերին՝ Հուգգենին, Սիքինկենին եւ ուրիշ ատոնց նման մարդիկներուն հետ ունեցած կապակցութիւնը, եւ Սիքինկենի անիրաւ պատերազմներուն հետ ունեցած մասնակցութիւնը. Լութեր ալ իրենց աս բաներուն վրայ խօսք ընելը պատշաճ չէր սեպեր: Նոյնը, հոն:

11. Աս օրինակ կրնան ըլլալ Այգենպուրկի կանոնիկոսները, ուղղափառ եպիսկոպոսները, Հենրիկոս՝ Անգղիոյ թագաւորը, Գէորգ՝ Սաքսոնիայի դուքսը, եւ այլն: Նոյնը, հոն:

12. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Գ. 120. Բ. — 123. Բ:

չեն կռուիր, հապա հեթանոսներու դէմ. եւ դուք ալ գիտնաք որ չէ թէ իբրեւ քրիստոնեայ կը պատերազմիք, հապա հեթանոսներու պէս իշխանութեան դէմ կը պատերազմիք„ 13 :

Լութեր հոստեղս գեղացիներուն խնդիրներուն վրայ դատաստան կ'ընէ, զանոնք ընդհանրապէս վար կը զարնէ. կը ցուցնէ որ գրողը բարեպաշտ եւ իրաւասէր մարդ չէ, հապա խռովեցուցիչ մը՝ որն որ գեղացիներուն ձեռքովը Աւետարանը կը թշնամանէ: Եւ թէպէտ Ս. Գրքէն շատ վկայութիւններ բերած է, կ'ըսէ, բայց բերածները՝ ցուցընել ուզածներուն հակառակը կը ցուցընեն: Եւ գլխաւորաբար ան խնդիրներնուն գալով՝ որոնց մէջ ծառայութենէն ազատութիւն եւ այլն կ'ուզէին, կը ցուցնէ որ աս բաները իրաւագէտներու կը վերաբերին չէ թէ աւետարանչի եւ քրիստոնէի՝ որն որ թող կու տայ որ ուզողը յափշտակէ, առնէ, հարստահարէ, բռնանայ, հալածէ, ուտէ, բարկանայ. որովհետեւ ինք երկրի վրայ մարտիրոս է 14 :

Ասկէ վերջը Լութեր խօսքը երկու կողման ալ մէկտեղ կը դարձընէ եւ այսպէս կը խօսի: Երկու կողմանէ ալ ձեռք զարկած գործքերնիդ Աւետարանին չվերաբերիր ու քրիստոնէի վայել բան չէ. թէ՛ գեղացիքդ եւ թէ՛ տէրերդ հեթանոսներու պէս իրաւունքի ու անիրաւութեան եւ աշխարհքիս հարստութեանց վրայ կը կռուիք: Երկու կողմն ալ Աստուծոյ դէմ կը պատերազմի, եւ երկուքն ալ աստուածային բարկութիւնը վրան կը գրգռէ: . . . Դուք, իշխաններ, բռնաւորներ կ'ըլլաք ու հալածիչներ կը հանդիսանաք. ուստի եւ ուրիշ բանի ակնկալութիւն չէք կրնար ունենալ, բայց եթէ բռնաւորներու պէս ընկճելու եւ կործանելու: Իսկ դուք, գեղացիք, որ իշխանութեան դէմ կը դնէք, յիշեցէք Ս. Գրոց խօսքը թէ «Որ սուր առնու, սրով անկցի„: Աստուծոյ բարկութիւնը վրանիդ ծանրացած է, անոր համար կ'ուզէ որ իրար մեռցընէք. Բայց գիտնաք որ ես բռնիս համար ամէն մեղաւորները պէտք դատապարտուին: Ինչու որ «Ես արդէն ձեզի ըսի թէ երկու կողմն ալ իրաւունք չունի եւ անիրաւութեամբ կը կռուի: Դուք, տէրերք, քրիստոնէից դէմ չէք կռուիր, ինչու որ քրիստոնեայք ձեզի դէմ բան մը չեն ըներ, ամէն բան կը կրեն. հապա հրապարակական յափշտակիչներու եւ քրիստոնէի անունը թշնամանողներու դէմ կը կռուիք. ուստի եւ անոնց մէջէն մեղաւորները արդէն յաւիտենական դատապարտուած են: Դարձեալ դուք ալ, գեղացիք, քրիստոնէից դէմ չէք կռուիր, այլ բռնաւորներու, Աստուծոյ ու մարդկան հալածիչներու, եւ Քրիստոսի սուրբերը մեռցընողներու

13. Նոյն տեղը, 123. Բ. 124: 14. Դարձեալ հոն, 126, 127:

գէմ․ ուստի եւ անոնցմէ մեծամասնները ալ յաւիտեանս դատապար-տուած են: Ահաւասիկ երկու կողմն ալ ձեր Աստուծմէ ընդու-նելու վճիռն ունիք, ասիկա ես աղէկ գիտեմ„[15]:

Ինչպէս աս ամէն խօսքերէն յայտնի կ'երեւայ, թէպէտ Լու-թեր գեղացիները հանդարտեցընելու կը ջանար կամ ջանալ կը ձեւացընէր, բայց իրենց ապստամբութեան պատճառներուն ալ իրաւունք տալով, իշխանները՝ բռնաւոր, Աւետարանին հա-կառակորդ անուանելով, իշխանութիւնիդ պէտք է որ կործա-նի, դուք պէտք է որ մեռնիք, գեղացիներուն ձեռքովը գործողն Աստուած է, ըսելով՝ գեղացիները կը գրգռէր ալ: Ուստի թէ-պէտ ընդունինք ալ որ սրտանց զիրենք հանդարտեցընել կ'ու-զէր, պէտք է ըսենք որ գոնէ խոհեմութեամբ չվարուեցաւ, եւ մէկ ձեռքով շինածը՝ մէկալ ձեռքով աւրեց: Եւ այսպէս ար-դէն յառաջագոյն իր ձեռօքը բռնկցուցած հրդեհը մարելու տեղ՝ աւելի սաստկացուց: Բայց թէ որ ստուգիւ ամէն կերպով հանդարտեցընելու ալ աշխատէր՝ պարապ էր, ինչու որ արդէն բանը բանէն անցած էր: Ո՞վ կրնար չարեաց առջեւն առնել, երբ որ դաշտերը գեղացիներուն վրաններովը լեցուած էին, ո-րոնք պատերազմական երգերու տեղ՝ հոգեւոր երգեր կ'եր-գէին, ու Աւետարանին եւ Աստուծոյ պատերազմը կը պատե-րազմինք ըսելով՝ զինքն օգնութիւն կը կանչէին, ու հաստա-տութեամբ մտքերնին դրած էին որ պատերազմին ժամանակը ստուգիւ իրենց պիտի որ օգնէ, եւ իրենք անպարտելի թշնամի-ներնուն պիտի յաղթեն: Մանաւանդ որ իրենց քարոզիչները զիրենք միօրինակ կը գրգռէին, եւ շարունակ տեսիլքներ, յայտ-նութիւններ, գուշակութիւններ կը պատմէին: Մունցեր բլուր-ներուն վրայ ելլելով՝ զիրենք կը քաջալերէր, Աստուծոյ ա-նուամբը իրենց ստոյգ յաղթութիւն կը խոստանար: — Աս մարդուն ու իր ընկերներուն հոգին իմացընելու համար՝ իր մէկ յորդորական խօսքին իմաստը հոս կը դնենք:

Մ՚ինչեւ երբ, կ'ըսէր, թմբիր քնոյ մէջ մնած կը քնանաք․ քաջալերուեցէք, ձեռքերնիդ գործքի զարկէք ու Աստուծոյ պա-տերազմը պատերազմեցէք․ ժամանակը հասած է: Ելէք հաւաքե-ցէք ան քաջ պատերազմողները՝ որոնք ձեզի հետ միաբան նոյն գործքին ետեւէն ինկած են, թէ որ կրնաք հաւաքել նէ, վասն զի անթիւ անհամար են: Բայց քիչ ալ ըլլայինք, յաղթութեան վրայ ամենեւին տարակուսելու չէինք․ վասն զի թէ որ միայն Աստուծոյ վրայ վստահինք եւ միայն իր փառքը փնտռենք նէ՝ թշնամիներնիս մեր առջեւը չեն կրնար դիմանալ՝ կը յաղթուին: Բռնաւորներէն ամենեւին մէկուն մի խնայէք, սրտերնիդ մի

15. Նոյն տեղը, 127. Բ. — 129:

կակղացընէք. Թէպէտ լաւ, աղաչեմ ու առջեւնիդ խոստմունքներ գնեն՝ մի հաւտաք։ Սրբերնիդ արիւնէ մաքուր մի թողուք. ինչու որ եթէ մէջերնէն մինակ մէկն ալ ազատելու ըլլայ՝ դուք մարդկային վախէ ազատ չէք ըլլար։ Աճապարեցէք փութացէք քանի որ ցորեկ է. Աստուած անձամբ ձեր առջեւէն կ'երթայ եւ կ'առաջնորդէ, միայն թէ դուք իր ետեւէն երթաք։ Աստուած հետերնիդ է, ամենեւին մի վախնաք, քաջալերուեցէք, զօրացէք ու Աստուծոյ օգնութիւնը յայտնի կը տեսնէք։ Ինչու որ ըրած պատերազմնիդ ձեր պատերազմը չէ, հապա Աստուծոյ, անոր համար ալ պատերազմողը դուք չէք, ինքն է [16]։

Գեղացիները չորս կողմէն գունդ գունդ Մունցերին եւ անոր նմաններուն գլուխը կը ժողվուէին, յարմար տեղեր բանակ դնելով՝ կառքերով կ'ամրանային, ու անառիկ բերդերու մէջ նստածի պէս՝ ապահով կը կենային, յուսալով որ Աստուած իրենց օգնական պիտ'որ ըլլայ։ Կարգաւորեալ զէնք չունէին, հապա խոփերն ու գերանդիները զէնքի տեղ առած էին, շատերն ալ միայն գաւազան ունէին։ Ասով բոլոր Գերմանիա սաստիկ ահու դողի մէջ ինկաւ, եւ ամէն կողմ սուգ ու տրտմութիւն կոխեց, ինչու որ ապստամբ գեղացիները ամէն հասած տեղերնին կ'աւրըշտըկէին, եւ չլսուած անագորունութիւններ կը գործէին. ինչպէս նոյն ատենուան բոլոր մատենագիրները միաբերան կը վկայեն։ Փռանկոնիա գաւառին մէջ երկուհարիւր վանքէ ու դղեակէ աւելի աւար առին ու քանդեցին։ Ազնուականներէն ու քահանաներէն ոմանք անլուր տանջանքներով կը մեռցընէին. իրենք երկու կարգ բաժնուած կը կենային, եւ զանոնք մէջերնէն անցընելով՝ ամէն մէկերնին ձեռքի գործիքներովնին կամ զէնքովնին կը զարնէին կը վիրաւորէին, եւ այսպէս բոլոր մարմիննին պատառ պատառ կ'ընէին [17]։ — Աս բաներէն ամէն մարդ իմացաւ որ աս Լուտերի Աւետարանին ճշմարիտ աշակերտները բոլոր ձեռքերնին անցած ազնուականներուն հետ ալ այսպէս պիտի վարուէին, եւ ամենուն վրայ ալ իրենց վարդապետին սորվեցուցած բաները գլուխ պիտի հանեն։ Եւ թէպէտ երբ որ նոյն վարդապետութիւններուն մինակ առաջին մասը կը կատարէին, այս ինքն երբ որ ուղղափառ քահանաները կը չարչարէին ու երկրի տէր եկեղեցականներուն դէմ կ'ապստամբէին, եւ անագորունութիւննին ու յափշտակութիւննին՝ միայն անոնց վրայ կը բանեցընէին, Լուտեր իրեններովը մէկտեղ կը ծիծա-

16. Դարձեալ հոն, 139։ Սլեյտան, Գիրք Դ. 66, 67։ Բլանք Գիրք Ե. Հատ. Բ. 198. Ծանօթ. 38։ Օտէն, Բ. Հատ. Գլ. Թ. 124, 125։

17. Սլեյտան, Գիրք Դ. 63։ Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Դ. 182։ Բլանք, Գիրք Ե. Հատ. Բ. 198. — 200։

ղէր ու կ'ուրախանար, եւ իշխաններէն մէկն ալ ձայն չէր հաներ[18]. բայց երբ որ Լուտերին՝ իշխաններուն վրայ ալ տուած իշխանութիւնը սկսան բանեցընել նէ, ան ատեն ասոնք սկսան ոտք ելլել ու դէմ դնելու ջանալ: — Գլխաւոր իշխաններէն ոմանք շուտ մը զօրք ժողվելով՝ ապստամբ գեղացիներուն վրայ ելան ու սաստիկ մեծ կոտորած ըրին. կը պատմուի որ մինակ մէկ իշխան իր առանձին զօրքովը՝ երեք անգամ գեղացիներուն հետ զարնուելով՝ անոնցմէ տասնուութը հազար հոգի ջարդեց: Բոլոր Գերմանիայի դաշտերը գեղացիներուն արեամբը ներկուեցան, եւ գետերը՝ անոնց մարմինները ուրիշ գաւառները տանելով՝ եղած չարիքներուն ու կոտորածներուն գոյժը կու տային: Մունցէր եւ ուրիշ գլխաւորներն ալ ձեռք իյնալով՝ սպաննուեցան[19]:

Երբ որ ապստամբ գեղացիները եկեղեցականներէն զատ՝ աշխարհական իշխաններու ալ դէմ սկսան կռուիլ ու բաներնին սկսաւ գէշ երթալ նէ, ան ատեն Լուտեր ձայնը փոխեց, եւ ուր որ իսկզբան անորոշ կերպով մը կը խօսէր, մանաւանդ թէ ի ծածուկ գեղացիներուն իրաւունք կու տար եւ անոնց կողմը կը բռնէր, նոյն ատեն իրենց սաստիկ դէմ ելլելու սկսաւ[20]: Չի-

18. Չէ թէ միայն դէմ չէին գներ եւ կ'ուրախանային, հապա՝ ինչպէս շատ հեղինակներ եւ առանձին Մենցլ (Հատ. Ա. Գլ. Դ. 187.) կը զրուցէ, շատ իշխաններ կամակար գեղացիներուն կողմը կ'անցնէին, յուսալով որ աս միջոցով կը մեծնան ու կը հարստանան, եւ անձամբ անոնց կ'օգնէին ու կ'առաջնորդէին: Յառաջագոյն արդէն Սիքինկէն ու Հուդդէն՝ Լուտերի մեծ բարեկամներն ու պաշտպանները՝ զանոնք շատ անգամ եկեղեցականաց դէմ կը գրգռէին, անոր՝ եկեղեցականաց դէմ գրածներն առջեւնին կը կարդային ու կը մեկնէին, եւ եկեղեցիներուն ու վանքերուն ինչքերը կողոպտելու ատեն՝ իբրեւ գործիք զանոնք կը գործածէին:

19. Ինչպէս ուրիշ անգամ (Գիրք Բ. Գլ. Ա. Ծանօթ. 5.) ըսինք, Մունցէր իսկզբան Լուտերին աշակերտելէն ետեւ՝ անկից ապստամբեցաւ, եւ անոր Վարդպուրկ եղած ատեն՝ Գարլշդատին հետ մէկտեղ միանալով՝ Վիդդենպերկ պատահած անկարգութիւններուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն էր: Երբ որ Լուտեր Վիդդենպերկ դարձաւ, Մունցէր թող տուաւ փախաւ, եւ քիչ մը վերջը Թուրինգիայի Ալշտատ քաղաքը սկսաւ քարոզութիւն ընել: «Ինքն ալ Լուտերին պէս կը ջանար, կ'ըսէ Մենցլ, (Հատ. Ա. Գլ. Ե. 197.) իր կարծիքները ամէն կերպով ուրիշներուն ընդունել տալու: . . . Եւ որովհետեւ Ս. Գրոց մէջ քաջ էր, անոր համար դիւրաւ կրնար ինքը զինքը պաշտպանել»: Երբ որ Մունցէր պատերազմին մէջ բռնուեցաւ, ու իշխանները զինքն ըրածներուն վրայ կը յանդիմանէին, պատասխան տուաւ թէ «Շատ աղէկ ըրի, որպէս զի իշխանները պատժուին, որովհետեւ իրենք Աւետարանին դէմ են»: Բայց թէպէտ իսկըզբան այսպէս յանդուգն ու յամառ էր, բայց ետքը սխալմունքը ճանչցաւ, ուղղութեան եկաւ. ապա իբրեւ ապստամբութեան գլուխ՝ դահճի ձեռքով սպաննուեցաւ: Մէնցլ, Հատ. Ա. Գլ. Ե. 209. — 212:

20. Լուտերի սաստիկ ջատագով հեղինակներն ալ աս բանս կը խոստովանին: «Երբ որ գեղացիները, կ'ըսէ Մաթեսիոս, . . . չէ թէ միայն վանքերուն ու եկեղեցականներուն, հապա նաեւ աշխարհական իշխանութեան ալ դէմ ելլելու սկսան, ան ատեն Լուտեր սկսաւ Աստուծոյ կարգա-

րենք ուր հանողն Աստուած է՝ որ անոնց ձեռքովը իշխաններն աթոռներնէն վար առնել կ՚ուզէ ըսողը՝ երբ որ տեսաւ որ իշխանք զանոնք կը ջարդեն, ինքն ալ անոնց բախտին չպատահելու համար՝ սկսաւ իշխանները յորդորել որ գեղացիներուն ամէնուն չխնայեն, ջարդեն, կոտրեն ու մէկը չազատեն։ Աս նիւթին վրայ մասնաւոր գրուածք մ՚ալ հանեց, որուն մէջ այսպէս կը խօսի։ Գեղացիները երեք մեծ անօրէնութիւն գործեցին, որոնց համար վրանին եկած չարիքներուն, մանաւանդ թէ յաւիտենական դատապարտութեան արժանի են։ Առաջին անօրէնութիւննին ան է որ իրենց իշխաններուն՝ երդմամբ խոստացած հաւատարմութիւններնուն դէմ ըրին։ Երկրորդ՝ որ իշխաններնուն դէմ ելան, եւ անոնցմէ ապստամբելով՝ անհամար սպանութիւններ, աւարառութիւններ ու աւազակութիւններ ըրին։ Երրորդ անօրէնութիւննին ալ ան է որ իրենց ամպարշտութիւնն ու անագորունութիւնը՝ Աւետարանին անուամբ կը ծածկեն, եւ իրենք զիրենք քրիստոնեայ եղբայր կանչելէն զատ՝ ուրիշներն ալ կը յորդորեն մանաւանդ թէ կը բռնադատեն որ իրենց հետ միաբանին, ու անօրէն երդումներով իրարու հետ կը կապուին [21]։ Ասոնք գրելէն վերջը՝ իշխանները կը յորդորէ որ ինչ եւ իցէ կերպով գեղացիները մեռցնեն։ Եւ թէպէտ իսկզբան ըսած էր որ աս բաներուն համար երկու կողմանէ ալ մեռնողները բոլոր պիտի դատապարտուին, բայց հիմա նոյն նիւթին վրայ ալ կարծիքը կը փոխէ։ "Ով որ ամենէն յառաջ զիրենք կրնայ խղդել նէ, կ՚ըսէ, աղէկ եւ իրաւացի գործք կը գործէ. որովհետեւ հրապարակական ապստամբի մը դէմ ամէն մարդ թէ՛ վերին դատաւոր թէ՛ դահիճ է։ Ինչպէս որ կրակ մը ելած ատեն՝ ով որ ամենէն յառաջ կրնայ մարել նէ՝ անիկա ամենէն աղէկ գործ կը գործէ։ Ինչու որ ապստամբութիւնը հասարակ սպանութեան

ւորութիւններն ու իշխանութիւնը պաշտպանել, գեղացւոց անպիտան գործքերը սաստիկ խիստ գրքով մը դատապարտեց, եւ իշխանները խրատեց որ այնպիսի ամօթալի բանը որոյ զօրութեամբ կրնան արգելել ու պէտք է որ արգելեն„։ Ճառ Զ. 54։ Գրեթէ նոյն կերպով կը խօսի Սլէյտանն ալ. "Գեղացիները, կ՚ըսէ, . . . սկսան պատերազմ ընել ոչ թէ միայն պապականներուն, հապա նաեւ ազնուականներուն դէմ. . . ։ Անոր համար Լուտեր . . . զամէնքը յորդորեց ու կանչեց կրակի կանչելու պէս՝ որ աս չար աւազակները կոտորեն„։ Գիրք Ե. 76։ Իսկ Ռոֆէլ (Գիրք Ա. Գլ. Ե. 468.) կը զրուցէ թէ մարդ անոր շատ կ՚այպանէ որ Լուտերին՝ գեղացիներուն դէմ առջի գրուածներն հանելէն ետեւ՝ ոչ գեղացիները փոխուած էին եւ ոչ իշխանները։ Գեղացիները՝ արդէն յառաջագոյն սկսած գործքերնին յառաջ կը տանէին. իսկ իշխանները ամենեւին չէին փոխուած, հապա նոյն իշխաններն էին, զորոնք որ Լուտեր՝ բռնաւոր եւ անտանելի մարդիկներ կը կանչէր։ Ուստի եւ աս խստութեան ուրիշ պատճառ մը չիկրնար գտնուիլ, բայց եթէ գեղացիներուն յաղթուելու սկսիլը։ Տես Նախ. 24. ու 29. Ծանօթ։

21. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Գ. 129, 130։

պէս չէ, հապա մեծ հրդեհի պէս է, որն որ երկիրը կ'այրէ ու անապատ կը դարձընէ: Ապստամբութիւնը՝ հետը սպանութիւններ, արիւնհեղութիւններ կը բերէ, ամէն տեղ որբեր եւ այրիներ կը ձգէ, ամէն բան կ'աւրէ կ'ապականէ ու ամենամեծ դժբախտութիւն է: Անոր համար ով որ կրնայ նէ՝ պէտք է որ զարնէ, խղդէ, խոցէ, ծածուկ եւ յայտնի կերպով, եւ մտածէ որ ապստամբէ մը աւելի թունաւոր, վնասակար ու սատանայական բան չիկրնար ըլլալ, ու կատաղի շան կը նմանի, որն որ չես զարներ նէ՝ զքեզ ալ բոլոր գաւառն ալ մէկտեղ կը զարնէ [22]:

"Պէտք է որ մեծերը քաջութեամբ յառաջ երթան, եւ աղէկ խղճով զարնեն... որովհետեւ աս առաւելութիւնը կայ որ գեղացիները գէշ խիղճ ունին ու խնդիրնին անիրաւ է. եւ աս բանիս մէջ մեռնող գեղացին՝ հոգւով ու մարմնով միշտ կորսուած ու յաւիտենական սատանայինն է: Իսկ մեծերուն խիղճն աղէկ է ու խնդիրնին իրաւացի... անոր համար կրնայ ըլլալ որ ով որ մեծերուն կողմանէ մեռնելու ըլլայ նէ՝ Աստուծոյ առջեւը ճշմարիտ մարտիրոս ըլլայ:... Հիմա անանկ զարմանալի ատեն է որ իշխան մը արիւն ընելով՝ աւելի դիւրաւ երկինքը կրնայ վաստըկիլ քան թէ ուրիշները աղօթք ընելով [23]:

"Անոր համար, տէրերք, յառաջ գացէք... ով որ կրնայ նէ՝ խոցէ, զարնէ, խղդէ: Թէ որ մեռնելու ըլլաս նէ՝ երանի քեզի. աւելի երջանիկ մահուան մը չէիր կրնար պատահիլ. որովհետեւ Աստուծոյ խօսքին ու հրամանին հնազանդելով կը մեռնիս:... Թէ որ աս բանը մէկու մը շատ խիստ կու գայ նէ՝ թող մտածէ որ ապստամբութիւնն անտանելի բան մըն է, եւ ամէն րոպէ աշխարհքիս կործանումը կրնայ պատճառել" [24]:

Մ'էկը աս ամէն բաներին անաչառութեամբ եւ առանց նախապաշարման կարդալու ըլլայ նէ՝ բոլոր եղած չարիքներուն եւ այնչափ մարդիկներուն արիւնը թափուելուն առաջին ու սկզբնական պատճառը զո՞վ կրնայ սեպել, բայց եթէ զԼուտեր: Եւ ստուգիւ ալ բոլոր ուղղափառ հեղինակներուն միաբան վկայութենէն զատ՝ շատ բողոքող մատենագիրներ աս կարծիքն ունին [25]. նոյն իսկ Լուտերի աշակերտները, մանաւանդ թէ ինքն

22. Նոյն տեղը, 129. Բ:

23. Դարձեալ նոյն տեղը, 130. Բ. 131:

24. Նոյն տեղը, 131. Բ: — Բլանք Լուտերին՝ գեղացիներուն դէմ այսպէս սաստիկ վարուելուն պատճառներուն վրայ խօսելով՝ կը զրուցէ, որ մէյ մը անոր համար կ'ընէր որովհետեւ ամէն մարդուն՝ ապստամբութեան եւ կործանմունք-ներն ծագած է ըսելուն վրայ շատ նեղուած էր, մէյ մ'ալ որովհետեւ իմացաւ որ գեղացիներուն առաջնորդներուն մեծ մասը՝ իրեն ամենէն ատելի թշնամիներէն էին, այս ինքն Կրկնակնքեաններէն: Եւ խօսքը կը լմընցընէ ըսելով որ աս բանիս մէջ Լուտեր չափը շատ անցուց: Գէրվ. Ե. Հատ. Բ. 189.—192:

25. Աս կարծիքին՝ նոյն իսկ ան

ալ անձամբ միաբան զինքը գեղացիներուն արեան պարտապան կը սեպեն։ «Վերջին դատաստանին օրը, կ'ըսէ Գոքլէոս, Մունցէր եւ գեղացիները՝ զԱստուած եւ զՀրեշտակները Լութերի դէմ վրէժխնդրութեան պիտի կանչեն»[26]։ Երազմոս այսպէս կը յանդիմանէ Լութերը. «Հիմա քու ոգւոյդ պտուղները կը քաղենք։ Անտարակոյս դուն կ'ըսես որ սակայն Աստուծոյ խօսքին յատկութիւնն է. բայց ես կարծեմ որ Աստուծոյ խօսքը քարոզելու կերպէն ալ շատ կախում ունի։ Դուն աս ապըստամբները չես ուզեր ճանչնալ. բայց իրենք զքեզ կը ճանչնան, եւ ամէն մարդ գիտէ որ Աւետարանին անուամբը պարծեցողներուն շատերը՝ աս ահագին ապստամբութեան պատճառ եղան։ Սողոյդ է գեղացիներուն դէմ գրած խիստ գրքիդ մէջ բոլոր ապստամբութեան կարծիքը վրայէդ նետելու կ'աշխատիս. բայց փուճ է, պարապ է. ամէն մարդուն միքէն աս համոզումը չես կրնար հանել որ դուն քու գրքերովդ, մանաւանդ գերմաներէն լեզուաւ՝ աւետարանական ազատութեան անուամբ՝ քահանաներուն, կրօնաւորներուն, եպիսկոպոսներուն եւ մարդկային բռնաւորութեան դէմ գրածներովդ՝ աս ամէն խռովութիւններուն պատճառ եղար»[27]։

Բայց ուղղափառ եւ բողոքող ամէնքն ալ գլխաւորաբար ասոր վրայ կը տրտնջէին որ Լութեր գեղացիները գրգռելէն ու ոտք հանելէն ետեւ՝ երբ որ տեսաւ թէ բաներնին գէշ կ'երթայ, չէ թէ միայն զիրենք թող տուաւ, հապա նաեւ անոնց դէմ գրած խօսքերովը իշխանները սաստիկ գրգռեց, եւ յորդորեց որ ամենէն վերջին գեղացւոյն արիւնը չթափած՝ սրերնին տեղը չդնեն[28]։ Աս բանիս վրայ նոյն իսկ իր աշակերտնե-

ժամանակներն ինչպէս ընդհանուր ըլլալը շատ բողոքող մատենագիրներ ալ կը խոստովանին։ «Աս բանս Լութեր շատ կը նեղէր, կ'ըսէ Բլանք, որ եղած ապստամբութիւնն այնպէս ընդհանրապէս իր վարդապետութեան կը տրուէր»։ Գիէշ Ե. Հատ. Բ. 190։ Եւ քիչ մը վերջը կը գրէ որ «Թէպէտ եւ շատ անհիմ խօսք էր սա ամբաստանութիւնը որ ծագած ապստամբութիւնը իր (Լութերին) գործքն ու իր վարդապետութեան պտուղն է, ի վերայ այսր ամենայնի սխրալը շատ կը ցաւէր որ աս խօսքը ամէն կողմէն կը լսէր»։ Նոյն տեղը, 201։ Կուստաւ Փֆիցեր՝ ըսելէն վերջը որ ոմանք Գերմանիոյի մէջ պատահած բոլոր քաղաքական չփոթութիւններուն մէջ Լութերին ձեռքը կար, կ'ըսեն, խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի. «Բայց աս անհիմն կասկածէն աւելի ընդհանուր եւ աւելի ծանր էր՝ 1524ին ու 1525ին պատահած գեղացիներուն ապստամբութեան պատճառուն իրեն դէմ եղած տրտունջը»։ Գր. ԺԹ. 391։ — Սողոյդ է Լութերին սաստիկ ջատագովն ու կողմնակից մատենագիրները զինքը աս բծէն արդարացընելու կը ջանան. ի վերայ այսր ամենայնի իրենք ալ գոնէ կը խոստովանին որ իր տարածած վարդապետութիւնները աս բանիս շատ նպաստաւոր եղած են։ Տես աս Գլխոյն 1. ծանօթ։

26. Ա. Օտենի, Հատ. Բ. Գլ. Թ. 136։

27. Աս խօսքս յառաջ կը բերէ Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Դ. 184։

28. Նոյն տեղը։

րէն շատերն ալ կը տրտնջէին, եւ կ'ըսէին որ յայտնի կը տեսնուի թէ Լուտերի առաջնորդողը չար հոգին է, որն որ զինքը դրդեց որ յառաջագոյն իր խօսքերովը իշխաններուն դէմ ապստամբելու եւ պատերազմի ելլելու յորդորած խեղճ մարդիկը՝ ետքը կատաղի շներու նմանցընելով՝ մեռցընելու յորդորէ։ Աս խստութիւնն ու անագորոյնութիւնը, կ'ըսէին, յայտնի նշան է որ Հոգին սուրբ, ինչպէս երբեմն զՍաւուղ՝ նոյնպէս հիմա ալ զԼուտեր թող տուած է, եւ անոր տեղ՝ մահ ու արիւնհեղութիւն ազդող հոգի մը եկած իր սիրտը մտած է[29]։ — Բայց ինչ հարկ կայ օտարին վկայութեան, Լուտեր ինք իրմէ ալ կը խոստովանի որ բոլոր չարեաց պատճառն ինքն է։ "Անոնց (գեղացիներուն) արիւնը բոլոր իմ վզիս վրայ է,, կ'ըսէ․ բայց խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի․ "Սակայն ես նոյն արիւնը՝ Քրիստոսի Տեառն մերոյ եւ Աստուծոյ վրայ կը ցանեմ, որովհետեւ ինք ինծի հրամայեց որ խօսածներս խօսիմ,,[30]։ Ո՜հ անհնարին հայհոյութիւն։

29․ Ուլէնպերկ, Գլ․ ԺԵ․ Համ․ Դ։ Բլանք, Գիրք Ե․ Հատ․ Բ․ 202։ — "Մարդ չկրնար չխոստովանիլ . . . որ Լուտեր աս բանիս մէջ ուղիղ չափը կորսնցուցած ու սաստիկ կերպով մը գրած չըլլայ,,։ Կուստաւ Փիցեր (Գլ․ ԺԹ․ 428․) աս խօսքը գրելէն վերջը՝ կ'ըսէ որ չկրնար աղէկ մ'իմացուիլ թէ արդեօք Լուտեր իր սաստիկ խօսքերովը կը պահանջէր որ իշխանք գեղացւոց դէմ պատերազմին եւ զանոնք պատերազմի մէջ մեռցընեն, չէ նէ՝ միանգամայն ան ալ կ'ուզէր որ ողջ ձեռքերնին ինկածներն ալ մեռցընեն։ Ետքը երկու կողման ալ Լուտերին գրուածքներէն վկայութիւն բերելով եւ տեսնելով որ երկրորդ կարծիքը բոլորովին չկրնար մերժել, Լուտերի աս բարբարոսական խստութիւնը կը ջանայ արդարացընել ըսելով՝ որ ինք ապստամբութեան սաստիկ թշնամի ըլլալուն համար՝ բերնէն անանկ սաստիկ խիստ խօսքեր ելան, "որոնցմով պատշաճ սահմաններէն չափէ դուրս անդին անցաւ։ Եւ սակայն, կ'ըսէ, մարդ պէտք է որ շատ խիստ եւ անպատշաճ սեպէ իր բռնած ճամբան, որ մէկէն ի մէկ եւ իբրեւ թէ իշխանաց ու տէրանց բռնաւորութեան եւ հարըստահարութեան վրայ իր նախատելով ըսածները մոռնալով, (գեղացիներուն) ապստամբութիւնը՝ միայն իբրեւ ստահակութեան եւ անձին դիւրութեան գործք մը կը նկարագրէ . . .։ Իր եռանդն ան աստիճանի տարաւ մինչեւ կ'ուզէր որ ողորմութեամբ վարուիլ խրատողներն ալ պատժուին,,։ 428, 429։

30, Խօսք սեղանոյ, 276․ Բ։ — Լուտեր աս խոստովանութիւնը միայն մէկ անգամ չըրաւ, հապա շատ անգամ․ բայց իր վարդապետութիւններուն պատճառած խռովութիւնները իբրեւ անոնց ստոյգ ըլլալուն նշանը կը սեպէր։ Ահաւասիկ աղանդապետին բուն խօսքերը՝ որոնք որ 1520ին Սպալատինին կը գրէ։ "Ձըլլայ որ մէկը՝ եղած խռովութիւնները երեսս զարնէ։ Մեր ժամանակը հանգարտութեամբ ընել ուզուած բանը շուտ մը կը մոռցուի, ու մէկուն հոգը չ'ըլլար։ . . . Ես ապագային գրքին մէջ կը կարդամ թէ ինչպիսի մրրիկ պիտի փրթի . . . բայց ինչ ընենք․ մէկը չկրնար խաղաղութեան խօսքն առանց խռովութեան ու վտանգի քարոզել . . .։ Մարդս կամ խաղաղութեներէն կամ Աստուծոյ խօսքէն ետ պիտի կենայ։ Քրիստոս պատերազմ ձգելու համար եկած է, չէ թէ՝ խաղաղութիւն ձգելու համար . . .։ Զարմանալու բա՞ն մըն է որ աշխարհքս Աստուծոյ խօսքէն խռովի․ Հերովդէս ու բոլոր Երուսաղէմացիները՝ միայն Քրիստոսի ծննդեան լուրն առնելով՝ չխռովեցա՞ն․ իրեն մեռնելու ժամանակն ալ արեգակը չխաւարեցա՞ւ, երկիրը

Այսպէս լմնցաւ գեղացիներուն ապստամբութիւնը։ Եւ թէպէտ աս խռովութիւնները քիչ տեւեցին, բայց երկու կողմանէ՝ հարիւրհազարէն աւելի մարդ մեռաւ[31]։ Եօթը քաղքի պարիսպ կործանեցաւ, հազար վանք քանդեցաւ, ու երեքհարիւր եկեղեցի այրեցաւ։ Անգին պատկերներ, սքանչելի արձաններ, հին ու տեղը չլեցուելու ձեռագիրներ, եւ ուրիշ երեւելի արուեստաւորներու ճարտար գործուածքներ՝ որոնք որ շատ դարերէ վեր ժողվուած էին, աս քիչ ժամանակուան մէջ ապականեցան, կործանեցան, կորսուեցան։ — Աս ամէն բաները՝ Լուտերի եկեղեցւոյն մէջ խոթել ուզած ազատութեան առաջին պտուղներն են. այնչափ մարդիկներուն մահը եւ այնչափ մե-

շտաստանեցա՞ւ։ Մանաւանդ թէ աս ամէն բաները յայտնի նշան կը սեպեմ որ իմ վարդապետութիւնս սուրբ է, երբ որ շատերը եւ մանաւանդ մեծամեծներն ու իշխանները դէմ դնելու ըլլան. վասն զի գրուած է թէ "Սա կայ ի գլորումն եւ ի կանգնումն բազմաց ի մէջ Իսրայէլի եւ ի նշան հակառակութեան,,։ Առ Օգինէ, Հատ. Ա. Գլ. ԺԴ. 156։

Ասիկա մինակ Լուտեր չէր ըսեր, հապա Զուինգլի ալ, Կալուին ալ, եւ ամէն հերձուածապետներն ալ աս խօսքը բերաննին ունէին թէ Քրիստոս աշխարհքիս մէջ սուր ու բաժանում ձգելու համար եկած է. եւ ասոր միտ չէին դներ որ խռովութիւն եւ ապստամբութիւն հանողները՝ իրենք եւ իրենց աշակերտներն էին, եւ ոչ թէ իրենց դէմ հալածում կ'ելլէր, ինչպէս աղէկ կը գրէ Պոսիւէ։ "Կ'ըսեն, կ'ըսէ, որ չէին տեսներ կամ չէին ուզեր տեսնել թէ Քրիստոսի ձգած սուրը որն է, եւ թափել տուած արիւնը՝ որո՞ւն արիւնն է։ Ստուգիւ ան յափշտակիչ գայլերը՝ որոնց որ իր աշակերտները կը խաւրէր, անմեղ գառնուկներուն արիւնը պիտի թափէին. բայց տեղ մը ըսա՞ւ արդեօք Քրիստոս որ աս գառինքը՝ գառն ըլլալնին թող տալով՝ ապստամբութիւններ պիտի հանեն, ու գայլերուն արիւնը պիտի թափեն։ Բռնաւորներն իր հաւատացեալներուն դէմ սուր կը գործածէին. բայց հաւատացեալները արդեօք երբեք ձեռուընին սուր առի՞ն, չեմ ըսեր զիրենք հալածողներուն վրան յարձակելու համար, հապա նաեւ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար։ Մէկ խօսքով ըսելով՝ ստուգիւ Քրիստոսի աշակերտներուն դէմ շատ ապստամբութիւններ ելան. բայց Քրիստոսի աշակերտները՝ երեքհարիւր տարի սաստիկ հալածանք կրած ժամանակնին՝ եւ ոչ մէկ խռովութիւն հանեցին։ Աւետարանը զիրենք հանդարտ եւ խաղաղասէր կ'ընէր, իրենց կը սորվեցընէր որ իրենց օրինաւոր իշխանները մեծարեն, թէպէտ եւ անոնք իրենց հաւատքին թշնամին էին. զիրենք ճշմարիտ նախանձաւորութեամբ կը լեցընէր, եւ ոչ եթէ ան դառն նախանձաւորութեամբ՝ որն որ դաժանութեան դէմ դաժանութիւն կը գործածէ, զէնքը՝ զէնքով կը մերժէ, եւ զօրութեամբ՝ զօրութեան դէմ կ'ելլէ։ Արդ դնենք թէ՝ հակառակորդներնուս ըսածին պէս՝ ուղղափառներն անիրաւ հալածիչ ըլլան, ի վերայ այսր ամենայնի զանոնք առաքելական եկեղեցւոյն համաձայն ուղղութեան պիտի բերենք ըսողները՝ պէտք էր որ իրենց նորոգութեան եւ ուղղութեան՝ անպարտելի համբերութեամբ ձեռք զարնէին։ Ասոր հակառակ Եւրազմոս՝ որն որ Նորոգութեան սկիզբները տեսած է, կը զրուցէ որ կը տեսնէի թէ իրենց քարոզներէն՝ դժնդակ ու վայրենի դէմքով դուրս կ'ելլէին եւ սպառնալից կերպարանքներով, իբրեւ այնպիսի մարդիկ՝ որ սաստիկ թշնամանք եւ ապստամբեցուցիչ խօսքեր լսած ըլլան,,։ Գիրք Ա. Հատ. ԼԴ։

31. Բլանքին ըսածին նայելով՝ միայն վերին Գերմանիայի մէջ 50,000էն աւելի մարդ մեռաւ։ Գիրք Ե. Հատ. Բ. 179։

ծամեծ կորուստները՝ պտուղ են ան ազատութեան՝ որն որ Լուտեր իր վարդապետութեանցը հետեւողներուն կը խոստանար։ Բողոքողութեան պատճառած աս ու աստր նման մանաւանդ թէ ասկէ շատ աւելի մեծ կորուստներն ու ապականութիւնները տեսնելէն վերջը՝ թող անկողմնակալ բողոքողներն իրենք իրենցմէ դատաստան ընեն որ ան մինչեւ երկինք բարձրացուցած նորոգութիւններն՝ արդեօք իրենց պարծածին պէս մարդկութեան երջանկութեան եւ գիտութեանց ու արուեստից ծաղկելուն պատճառ եղած է, չէ նէ մարդկան թշուառութեան եւ գիտութեանց ու արուեստից ետ մնալուն ու խափանուելուն։

ԳԼՈՒԽ Ը

Լուտերի կարգուիլը

Լուտեր միտքը կը դնէ որ Երէկայն տարենէ մը ամուսնացած բողոքանքը կատարէ ու կործանէ: Մոզամանդեայի ապեռաշխօհօտոսին իրար կու տայ որ աշխարհէն մտնէ: Իրօք ալ միտքը դրածը կը կատարէ: Լուտերի աշակերտներուն՝ իրենց վարդապետին աս քայլին վրայ ամուսնացած կարծիքը: Լուտեր ինքը շիտակ արդարացնելու կը ջանայ, ու սատանին արհամարհելով մէջ կ'ելնայ:

1525

Երբ որ դեռ բոլոր Գերմանիա գեղացիներուն շփոթութեանց վախին մէջ էր, ամէն կողմը արիւնը վտակի պէս կը վազէր, որբերուն ու այրիներուն արցունքը դէպ ի երկինք կ'ելլէր, եւ ամէն մարդ խոր տրտմութեան մէջ ընկղմած էր, Լուտեր աս ամէն իր պատճառած չարիքները բանի տեղ չդնելով՝ իր ցանկութիւնը կատարելու ետեւէն կ'իյնար. ուստի եւ քահանայութիւնն ու կրօնաւորութիւնը մէկդի ձգելով՝ Աստուծոյ նուիրուած կուսի մը հետ կարգուեցաւ: Աս բանը երկայն ժամանակէ վեր միտքը դրած էր, եւ սաստիկ կը բաղձար որ իր զանազան գրքերուն մէջ գոված եւ ուրիշներուն խրատուած բանը՝ ինքն ալ անձամբ կատարէ. ի վերայ այսր ամենայնի Փրեդերիկոս կայսրընտրին կենդանութեան ժամանակը չէր յանդգներ, որովհետեւ գիտէր որ աս իշխանը՝ կարգուող քահանաներն ու կրօնաւորները շատ կ'անգոսնէր ու կ'արհամարհէր: Բայց երբ որ Փրեդերիկոս մեռաւ (1525ին, Մայիսի մէջ) Լուտեր ալ արգելք մը չունենալով՝ այնչափ բաղձացածը գլուխ տանիլ ուզեց[1]:

Բայց որպէս զի ամպարշտութեան մէջ երեւելի մարդ մ'ալ իրեն հաղորդակից ունենայ, յառաջագոյն Ալպերդ Մոգունտիայի արքեպիսկոպոս կայսրընտրին թուղթ մը գրեց, որուն մէջ ընտանեկան կերպով մը երիտասարդ հայրապետը կը յորդորէր որ քահանայի ու եպիսկոպոսի պարտաւորը մէկդի թողու, եւ աշխարհիկ մտնելով՝ եպիսկոպոսութեան թեմը՝ աշխարհական ժառանգական իշխանութեան փոխէ: Որչափ որ

1. Օտէն (Հատ. Բ. Գլ. ԺԶ. 192.) մէկ Լուտերական քարոզչի մը խօսքը մէջ կը բերէ, որն որ կը պատմէ թէ Լուտեր նորոգութեան ձեռք զարնելէն ետեւ՝ այրուզ մը տուն այցելութեան կ'երթար, ուր որ աղջիկ մ'ալ կար. եւ անգամ մը Սփալադինին զրուցեց թէ "Ձեռ գիտեր անիկա որչափ սիրտս կը շարժէ. չեմ ուզեր մեռնիլ մինչեւ որ բաները աս տարիկանի հասցընեմ, որ ես ալ կարող ըլլամ անանկ աղուոր աղջկան մը հետ կարգուիլ":

ամպարիշտ ըլլայ Լուտերի աս առաջարկութիւնն ու զինքն աս առաջարկութիւնն ընելու գրգռող պատճառը, ի վերայ այսր ամենայնի Թղթին մէջ արքեպիսկոպոսին առջեւը դրած պատճառանքը աւելի եւս իր ամպարշտութիւնն ու անամօթութիւնը կը յայտնէ։ Այդ Նորոգիչը՝ արքեպիսկոպոսը ամուսնանալու յորդորելէն վերջը՝ խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի։ Աս խրատը քեզի անոր համար կու տամ, որպէս զի առով Աստուծոյ բարկութիւնը՝ որ Գերմանիայի վրայ գրգռուած է, իմնայ, եւ սատանային պատճառ չտրուի աւելի մեծ խռովութիւններ հանելու. որովհետեւ քահանայութեան կարգը՝ ի նախատինս Աստուծոյ հաստատուած է, եւ քանի որ սաստիկ գարշելի կարգ մը չիվերնար նէ, պէտք չէ յուսալ որ իր բարկութիւնը վրանիրնէս անցնի։ Անոր համար պէտք է որ Աստուծոյ բարկութեան առջեւն առնես ու ձեռքէդ եկածին չափ աս կարգին ջնջուելուն օգնես, որովհետեւ մարդիկ ուզեն չուզեն՝ պէտք է որ ջնջուի վերնայ։ Շատերը մինչեւ հիմա նոյն ճամբան բռնեցին, անոր համար ալ Աստուած հետերնին շատ սիրով ու մարդասիրութեամբ վարուեցաւ։ Արդ թէ որ դուն ալ՝ որ աս երկրին գլխաւորներուն մէջ առաջինն ես, իրենց գեղեցիկ օրինակին ետեւէն երթալու ըլլաս, շատերուն շինութիւն կ'ըլլաս, եւ ուրիշ շատ եպիսկոպոսներ ալ սաստիկ ցանկալի գործքի ձեռք կը զարնեն. որով ստուգիւ մեր երկրին՝ մեծամեծ բարեաց պատճառ եղած կ'ըլլաս։ Բայց թէ որ աս հասարակաց բարւոյն ալ միտ չդնելու ըլլաս նէ՝ միայն աս միտքդ բեր որ Աստուած զքեզ անոր համար մարդ ստեղծած չէ, որ աշխարհքիս մէջ առանձին ապրիս, հապա որպէս զի կնոջ ընկերութեամբ ապրիս։ Չեմ կրնար ես իմանալ որ ինչպէս մէկը աշխարհքիս մէջ կին չունենալով առանց մեղքի կրնայ ապրիլ[2]։ Ահագին բան է երբ որ մարդ մահուան ատեն առանց կնոջ գտնուի, որովհետեւ ինչ պատասխան կրնայ տալ, երբ որ Աստուած իրեն հարցընէ թէ Ես զքեզ մարդ չստեղծեցի՞, կնոջ հետ մէկտեղ ապրելու չորոշեցի՞. արդ ո՞ւր է կինդ։ Եւ արդ՝ աս ամէն պատճառները աղէկ մտածէ, եւ խորհուրդս գլուխ տար, որովհետեւ ժամանակը հասած է, որն որ ձեռքէ փախցընելու ըլլանք նէ՝ չենք կրնար նորէն դիւրաւ ձեռք ձգել[3]։

Լուտեր աս նամակը Յունիսի 2ին գրեց, եւ իր բարեկամներէն մէկուն խրկեց որ արքեպիսկոպոսին տայ. եւ թէ որ,

2. Կ'աղաչեմք որ Լուտերին աս տարակոյսը անոր անձին վրայ մեկնեն իր աշակերտները, որովհետեւ կարգուած ատենը քառասունեւերկու տարուան էր, ինչպէս որ քիչ մը ետքը (Երես 219.) պիտի տեսնենք։

3. Ուլենպերկ, Գլ. ԺԶ. Համ. Ա։ Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Գ. 145. Բ. — 147. Բ։

ըսաւ, ինք կ՚ուզէ նէ՝ ուրիշներուն ալ ցուցուր ու տպել տուր։ Իսկ թէ որ հարցընելու ըլլայ թէ ինչո՞ւ ես՝ որ ուրիշներուն խրատ կու տամ, չեմ ամուսնանար. պատասխան տուր որ մինչեւ հիմա կը կասկածէի թէ գուցէ աս բանիս բաւական յարմար չեմ։ Բայց թէ որ իմ ամուսնանալովս՝ իրեն ալ յօժարելուն յոյս կ՚ըլլայ նէ, չեմ դանդաղիր, հապա շուտ մը իրեն օրինակ կու տամ[4]։

Լուտեր մեծ յոյս ունէր որ երիտասարդ արքեպիսկոպոսը դիւրաւ իր որոգայթին մէջ կ՚իյնայ, ուստի շատ բարկացաւ երբ որ տեսաւ որ ակնկալութիւնը պարապ ելաւ. մանաւանդ որ Ալպերդ՝ ասանկ անամօթ գրուածքի մը պատասխան տալը՝ իր եպիսկոպոսական պատուոյն անարժան սեպելով՝ բոլորովին լռեց[5]։ Բայց արքեպիսկոպոսին աս բռնած ճամբան Լուտերին որոշման վրայ ազդեցութիւն մը չըրաւ, մանաւանդ թէ իր անարժան թուղթը գրելէն վերջը ա՛լ երկայն չսպասեց, հապա քանի մը օր ետքը (Յունիսի 14ին) իր մոլորեցուցած ու վանքէ հանած կուսանքներուն մէջէն Կատարինէ Պորէն իրեն կին առաւ ու մինակ քանի մը վկայից առջեւ հետն ամուսնացաւ։ Այն ատեն Լուտեր քառասունուերկու տարուան էր, իսկ կինը՝ քսանուվեց տարուան[6]։

4. Նոյն տեղը, 147. Բ.

5. Այն ժամանակէն ետքը Լուտեր նոյն արքեպիսկոպոսին վրայ սաստիկ նախատական կերպով կը խօսէր ու կը գրէր, իրեն շատ նախատական անուններ կու տար, զինքը՝ Դժոխական կարդինալ, կարդինալական գահիճ, նենգաւոր ծառայ, խենթ, հռոմայեցի սատանայ, մարգասպան եւ արիւնախանձ շուն, կատաղի եւ չարագործ, անամօթ որդ, գող եւ աւազակ, որդի Կայենի... կ՚անուանէր. եւ ասոնցմէ ուրիշ անանկ պիղծ ու անամօթ անուններ կու տար, որ չենք համարձակիր հոստեղս կրկնելու։ Դարձեալ վրան խել մը անամօթ առասպելներ կը հնարէր, կամ ուրիշներուն հնարածը ինք գրի կ՚անցընէր, որոնց վրայ Մենցըլ կը գրուցէ թէ "Խոստովանելու է որ Նորոգչին կիրքերը զինքը աս բանին մէջ չափէն անդին անցուցին, որով ռամկական խօսքերը իրրեւ ճշմարտութիւն առաւ. որովհետեւ անկարելի է որ կարդինալը անանկ բաներով... իր եկեղեցական աստիճանը կամակոր անարգանաց տակ ձգած ըլլայ"։ Ասկից զատ նոյն մատենագիրը կը գրուցէ որ Լուտերին՝ արքեպիսկոպոսին դէմ հանած սաստիկ գրուածքը՝ նոյն իսկ Սաքսոնիայի կայսրընտրին պալատին մէջ տհաճութիւն պատճառեց, թէպէտ եւ շատ տարիներէ վեր արքեպիսկոպոսին հետ՝ քաղաքական խնդրոյ մը պատճառաւ՝ գժտութեան մէջ էին։ Հոփ. Ա. Գլ. Զ. 228։

6. Կուստաւ Փիցեր, Գլ. ԻԳ. 585։ — Քանի մը ամիս յառաջ (1524ին, Նոյեմբերի սկիզբները) Լուտեր կրօնաւորական զգեստները հանած ու աշխարհականի զգեստ հագած էր։ Բայց չէ թէ միայն մինչեւ նոյն ատենը վանքը կը բնակէր, հապա մինչեւ վերջը հոն բնակեցաւ. ինչու որ բոլոր կրօնաւորներուն վանքէն ելլելէն վերջը՝ Լուտեր ուզեց նոյն շինուածը կայսրընտրին յանձնել, իրմէ խնդրելով որ այն մասը՝ ուր որ ինք կը բնակէր՝ իրեն մնայ։ Բայց կայսրընտիրը բոլորն ալ իրեն բնակելու տուաւ։ Լուտեր այսպէս բնակարան ունենալէն զատ՝ թէ՛ կայսրընտիրն ու իր յաջորդները եւ թէ՛ ուրիշ իր կողմն ըլլող իշխանները իր ապրուստը կը հոգային, այնպէս որ առ կայսրընտիրը գրած

Սկարգուրաց կրօնաւորին աս անօրէն գործքը՝ որմէ որ ուղղափառները կը զզուէին ու կը գարշէին, իր աշակերտներուն մէջէն՝ քիչ մը ամօթ ու խիղճ ունեցողներուն ալ՝ շատ անվայել բան կ'երեւար, եւ զինքը աս բանիս համար, մանաւանդ այնպիսի խռովութեանց առեն կարգուելուն համար՝ սաստիկ վար կը զարնէին[7]: Արդէն յառաջագոյն Շուրֆ՝ իր երեւելի աշակերտներէն մէկը, որն որ Վորմսի աւագաժողովին առենը քովը կեցած եւ իրեն օգնած էր, քանի մը նշաններէ մակաբերելով որ պիտի կարգուի, այսպէս ըսած էր. "Թէ որ աս կրօնաւորը կին առնելու ըլլայ, բոլոր աշխարհքս եւ նոյն իսկ սատանան՝ իր վրան ծիծաղելու կու տայ, եւ բոլոր ըրածները կ'ոչընչացընէ„[8]: Իսկ ամուսնանալէն վերջը գրեթէ ամէնքն ալ շատ պլպլեցան: Մելանքթոն՝ իր ամենէն սիրելի ու երեւելի աշակերտը, աս բանս լսեց նէ՝ չանթէ զարնուածի պէս երկայն առեն անշարժ ու լուռ կեցաւ, եւ ամիսներով չէր կրնար մխիթարուիլ: Լուտեր՝ որ իրմէ բան մը ծածուկ չէր պահեր, ամուսնանալուն վրայ յառաջագոյն հետը բան մը խօսած չէր: Մելանքթոն իր վարդապետին աս գործքին վրայ ինչ կարծիք ունենալը՝ քիչ մը ետքը իր Կամերարիոս բարեկամին գրած թղթին մէջ կը յայտնէ: "Լուտեր, կ'ըսէ, չկարծուած առեն՝ յառաջագոյն բարեկամներուն բան մը չըսած՝ Պորէին հետ կարգուեցաւ:... Ստուգիւ ամէն մարդ պիտի զարմանայ թէ աստնկ դժբախտ առեն՝ որ բոլոր բարի մարդիկ այնչափ նեղութիւն կը քաշեն, ինք անոնց վշտացը վշտակից ըլլալու քաջութիւնը չունեցաւ. մանաւանդ թէ ասոր հակառակ այնպէս ցուցուց որ վրանին հասած չարիքներն ու թշուառութիւնները բանի տեղ չիդներ: Ասով իր համբաւն ալ շատ նուաստացուց, այնպիսի ժամանակ մը՝ երբ որ Գերմանիա ամէն ժամանակէ աւելի իր իշխանութեան եւ խոհեմութեան հարկաւորութիւն ունի„: Նոյն թղթին վերջը այսպէս կը գրէ. Աս ամէն բաները քեզի գրեցի, որպէս զի չըլլայ որ ուրիշներէն լսելով՝ շատ խռովիս ու վհատիս[9]: Յուստոս՝ Լուտերին ուրիշ մէկ երեւելի աշակերտը՝

մէկ թղթին մէջ՝ խրկած զգեստներուն վրայ շնորհակալ ըլլալով՝ կ'ըսէ որ հարկաւոր եղածէն աւելի ունիմ: Կուստափոս Փիշեր, Գլ. ԻԳ. 580. 591, 592:

7. "Աս գործքը, կ'ըսէ Ռոպերդսըն, նաեւ իր հետեւողներուն մէջէն շատ ջերմեռանդները անպատշաճ բան մը սեպեցին, այնպիսի ժամանակ մը՝ որ երկիրն այնչափ թշուառութեանց առիկ ինկած էր„: Գիւզօ Դ. Հատ. Բ. 262: Տես նաեւ Բլանք (Գիւզօ Ե. Հատ. Բ. 203. Ծանօթ. 47.), որն որ Լուտերին աս անօրէն գործքը կէս բերնով մը ջատագովելու առեն՝ կը խոստովանի որ շատ անյարմար առեն ընտրեց:

8. Մենցել. Հատ. Ա. Գլ. Ձ. 229: Կուստաւ Փիշեր, Գլ. ԻԳ. 582:

9. Աւ. Պաուրլէի, Գիրք Բ. Համ. ԺԴ: — Մենցել (Հատ. Ա. Գլ. Ձ. 230. Ծանօթ.) աս թղթին վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ որ "Լուտերին ամուսնութեան նաեւ իր բարեկամնե-

Սփալատինին պապէս կը գրէ. «Այս թուղթս քեզի նոր լուր մը պիտի տայ. Լուտերինիս Կատարինէ Պօրէին հետ կարգուեցաւ. երէկ ես հարսնիքին ներկայ էի :... Այս տեսնելով՝ արցունքս չկրցայ բռնել : Շատ կը վախնամ ու կը նեղուիմ. չեմ գիտեր արդեօք Աստուած մեզի ինչ պահած է.... : Աստուած իր խորհուրդներուն ու գործքերուն մէջ սքանչելի է» 10 :

Լուտեր երբ որ իմացաւ որ նոյն իսկ իր բարեկամներն ու աշակերտներն ալ աս անօրէն ամուսնութեան համար իրեն տարբեր աչքով մը կը նային, սկսաւ զանազան շինծու պատճառանքներով ինքը զինքը ջատագովել : Աս պատճառները՝ իր բարեկամներուն գրած թղթերուն մէջ կը գտնենք : Շատոնց է որ, կ'ըսէ անոնց մէջ, կ'ուզէի չմեռած՝ կին առնել, թէպէտ եւ կնոջս հետ ուրիշ հաղորդութիւն չունենամ, բայց եթէ Յովսեփայ եւ ամենասուրբ կոյս Մարեմայ մէջ եղած հաղորդութիւնը : Արդ որովհետեւ հաստատուն գիտեմ որ մահս մօտեցած է, անոր համար հարկ եղաւ որ փութամ, որպէս զի մահը՝ խորհուրդներս պարապի չհանէ 11 : Անկից զատ՝ մինչեւ հիմա խօսքով ու գրով սորվեցուցած վարդապետութիւնս՝ գործքով ալ հաստատուն ընել, ու պապականութենէն՝ դեռ վրաս եղած մնացորդներն ալ իրօք մէկդի ձգել ուզեցի, որպէս զի չերեւայ որ վարդապետածէս տարբեր կը գործեմ : Աս կինս մարմնոյ ցանկութեան համար չառի, հապա ամուսնութեան վիճակին ունեցած բարի յօժարութեանս համար 12, ու Կատարինէ Պօրէ՝

րուն վրայ ինչ ազդեցութիւն ըրած ըլլալը՝ Մելանքթոնին առ Կամերարիոս գրած թղթէն կ'երեւայ : Աս նամակը Մելանքթոն ըստ սովորութեան լատիներէն չգրեց, հապա յունարէն,, . իբրեւ թէ աս բանս այնչափ ամօթալի կը սեպեր, որ ամենուն ծանօթ եղած լեզուաւ գրել չուզեց, որպէս զի չըլլայ որ շատ մարդիկ իմանան :

10. Աս Օտենի, Հատ. Բ. Գլ. ԺԶ. 195 : — Լուտեր անձամբ կը խոստովանի աս իր աշակերտներուն իր ամուսնութեան վրայ ունեցած կարծիքը : "Ըստ աշխարհի իմաստուններըը, կ'ըսէ անանուն բարեկամ մը գրուած թղթի մը մէջ, նախ ծերէններուն ձեռքէն, աս բանիս վրայ սաստիկ բարկացած են :.... Բայց թէ որ ամուսնութիւնս Աստուծոյ գործքն է նէ, կ'աւելցընէ վրան՝ ինքը զինքը ջատագովելու համար, ինչ զարմանք որ աշխարհքս անոր վրայ գայթակղի,, : Գոչծէ Լատ. Գերմ. Հատ. Գ. 148. Բ : — Թէ որ Լուտերին ինքը զինքը ջատագովելու համար բերած աս պատճառը սուտ ըլլար նէ՝ պէտք էր հետեւցընել որ աշխարհքիս մէջ պատահած ամէն ամօթալի եւ անպիտան գործքերը՝ աղէկ ու գովելի գործք կ'ըլլան, միայն թէ մարդիկ պատճառեն :

11. Լուտեր իր անօրէն ամուսնութենէն ետեւ՝ քսանումէկ տարի ալ ապրեցաւ, ու վեց որդի ունեցաւ :

12. Աս պատճառին որչափ սուտ ու շինծու ըլլալը անկից յայտնի է, որ ինք շատ անգամ թէ՛ իր խօսակցութեանց եւ թէ՛ նամակներուն մէջ խոստովանած է որ մարմնոյ ցանկութիւնը զինքը շատ կը նեղէ : Պարկեշտութիւնը չիներեր որ իր պատմած քանի մը դէպքերը, որոնք իրեն աշակերտները գրի անցուցած են՝ հոստեղս յիշենք. միայն Վարդպուրկէն առ Մելանքթոն գրած մէկ

առաքինի կուսին հետ պղծանչելի կերպով մը Աստուծոյ ձեռքովը կապուեցայ։ Աս գործքս սուրբ ու աստուածային է. եւ թէպէտ ըստ աշխարհի միտք ունեցողները ինչ ըլլալը չեն կրնար հասկընալ ու չեն գիտեր, մանաւանդ թէ ամպարշտութիւն ու սատանայական գործք կը սեպեն. բայց ես նոյն իսկ աշխարհքիս պէսպէս կարծելուն համար՝ աւելի եւս աս վիճակը կը հաւնիմ։ Ան ալ հոգս չէ որ դեռ մոլորութեան խաւարին մէջ յամառած կեցողները իմ աս գործքիս վրայ կը գայթակղին։ Ստոյգ է մարդիկ զիս իմ ամուսնութեանս համար կարգուրացի տեղ կը դնեն. բայց ես կը յուսամ որ երկինքը հրեշտակներուն մեծ ուրախութեան պատճառ եղած է, եւ չար սատանաներուն՝ սաստիկ խռովութեան եւ դառնութեան առիթ։ Աս ու ասոր նման շատ բաներ գրեց Լուտեր իր բարեկամներուն 13։

Բայց թէպէտ եւ աս կերպով իր անօրէնութիւնը բարեկամներուն առջեւը ջատագովելու կը ջանար, ի վերայ այսր ամենայնի ինքն ալ աս գործքին վրայ շատ խռոված էր, ու խղճմտանքէն տանջուելով՝ մեծ տրտմութեան ու սրտաբեկութեան մէջ ինկաւ. այնպէս որ նոյն իսկ իր ամուսնութիւնը չհաւնող աշակերտները սկսան զինքը մխիթարել։ Գլխաւորաբար Մելանքթոն ձեռքէն եկածին չափ կը ջանար զինքը մխիթարելու եւ զանազան պատճառներով կ'ուզէր հաւանեցընել որ չխռովի ու վհատութեան մէջ չիյնայ 14։ Ո՞վ գիտէ, կ'ըսէր Լուտերին եւ

նամակին հատուածը հոս կը դնենք, ուսկից որ ըսածնիս բացայայտ կ'իմացուի։ "Հոս անգործ կը կենամ, քիչ աղօթք կ'ընեմ ու աւելի քիչ կը հեծեմ, որովհետեւ անսանձ մարմնոյս ստորին հրովը կ'այրիմ ու կը փոթորկիմ։ Ուր որ պէտք էր հոգւով եռալ, կը վառուիմ մարմնով, ցանկութիւններով, . . . ծուլութեամբ կը վառիմ . . . ։ Ութը օր է որ բան մը գրած չունիմ, աղօթք մը չեմ ըրած, ու մարմնոյ ցանկութիւններէն կը նեղուիմ"։ Առ Օրենի, Հատ. Ա. Գլ. Ի. 273։ Տես նաեւ սոյն Գլխոյն 1. ծանօթ։

13. Աս նամակներէն ոմանք կը գտնուին իր Գերմ. Գործոց մէջ, Հատ. Գ. 148. Բ. 149. 158. Բ. 159. 159. Բ. 161. Բ։ Կուստաւ Փիցեր ալ անոնցմէ՝ ընդարձակ հատուածներ կը բերէ։ Գլ. ԻԳ. 582. — 585։

14. Կուստաւ Փիցեր (Գլ. ԻԳ. 586.) թէպէտ կը գրէ որ Մելանքթոն կ'ըսէ թէ Լուտեր տրտմութեան ու սրտաբեկութեան մէջ ինկած ըլլայ. բայց ինք ասոր հաւատալ չուզելով՝ վրան կ'աւելցընէ որ Մելանքթոն կրնայ խաբուած ըլլալ. որովհետեւ ինք Լուտերին կարգուելուն հաճած չըլլալով՝ դիւրաւ կրնար երեւակայել որ Լուտեր ալ տրտմած ըլլայ. սակայն Լուտերին գրուածքներուն ու նամակներուն մէջ անանկ բան ամենեւին չ'երեւար։ — Ի վերայ այսր ամենայնի ինք քիչ մը վերջը Լուտերի եւ ուրիշ մարդիկներուն խօսքերն ի մէջ կը բերէ, որոնցմէ յայտնի կ'երեւայ որ Լուտեր շատ անգամ տրտմութեան ու տխրութեան մէջ կ'իյնար։ Ահաւասիկ աս խօսքերուն մէկ երկուքը. Լուտեր տեղ մը կը գրէ. "Շատերը կը կարծեն թէ որովհետեւ ես երբեմն արտաքին վարմունքիս մէջ ինքզինքս ուրախ կը ցուցընեմ, միայն վարդերու վրայ կը պառկիմ. բայց Աստուած գիտէ որ իմ կենացս համար ինչ կը քաշեմ"։ Գլ. ԻԳ. 611։ Յուստոս՝ Լուտերի աշակերտը կը պատմէ որ "Կերակրէն վերջը Լուտեր պարտէզը իջաւ, որպէս

ուրիշներուն , գուցէ ասոր մէջ ծածուկ ու աստուածային բան մը կայ ։ Լուտեր իր աստուածպաշտութեան հաստատուն նշան֊ները ցուցուցած է․ արդ անօգուտ չէ որ երբեմն անանկ բաներ ալ պատահին, որոնք իրեն խոնարհելու առիթ ըլլան, որպէս զի չըլլայ որ ելած բարձր աստիճանին համար հպարտանայ ։ Հին ատենուան մեծ սուրբերն ալ յանցանքներ չգործեցի՞ն ։ Դար֊ձեալ պէտք է Աստուծոյ խօսքին միայն միտ դնել, առանց նայե֊լու որ խօսողն ով կամ ինչպիսի մարդ է․ ինչու որ անկից աւե֊լի անիրաւ բան մը չկայ, որ մէկը՝ վարդապետողին յանցանքի մէջ իյնալուն համար՝ վարդապետութիւնն անարգէ 15 ։ — Բայց աս պատճառները Լուտերը մխիթարելու բաւական չէին ըլլար ։

զի փրփմուռնեանն ու փխրուռնեանը փա֊ռատէ ու քիչ մը զուարթանայ,, ։ Նոյն տեղը, 613 ։ Ուրիշ տեղ մը Լուտեր իր տրտմութեան վրայ խօսելով՝ կը գրէ․ ,,Աստուծոյ բարկութիւնը կը կրեմ, որովհետեւ իրեն դէմ մե֊ղանչեցի,, ։ Դարձեալ նոյն տեղը, 614 ։ — Օտէն (Հատ․ Բ․ Գլ․ ԺԷ․ 222․) աս նիւթին վրայ հետեւեալ դէպքը կը պատմէ ։ Գիշեր մը, կ՚ըսէ, երբ որ երկինքը պայծառ էր եւ աստղները առատօրէն կը փայլէին, Լուտեր կնո֊ջը հետ պարտէզը պտըտած ատեն, կինն իրեն ըսաւ․ Տե՛ս, աստղները ինչպէս լուսաւոր են ։ Իսկ Լուտեր աչուըները վեր վերցընելով ու հե֊ծելով ըսաւ․ Ո՛հ, կենդանի լոյսը մեզի համար չիծագիր ։ — Ինչո՞ւ․ արդեօք երկնից արքայութենէն մեր֊ժուինք պիտի ։ — Լուտեր նորէն հեծելով պատասխան տուաւ թէ Գուցէ կարգերնիս թող տալերնուս պատժին համար ։ — Ուրեմն պէտք է որ նորէն ե՞տ դառնանք ։ — Ա՛լ ժամանակն անցաւ․ կառքը չափէն աւելի ցեխին մէջ թաթխուած է ։

15․ Ա․ Պօսիւէի, Գիրք Բ․ Համ․ 58 ։

ԳԼՈՒԽ Ը.

Լութեր երեւելի թշնամիները ողոքելու կը ջանայ

Անգղիոյ Թագաւորին շողոքորթական նամակ մը կը գրէ, որուն՝ Թագաւորը ատելութեամբ պատասխան կու տայ։ Գէորգ Սաքսոնիայ դքսին ալ խոնարհական նամակ մը կը գրէ։ Իշխանին գեղեցիկ պատասխանը։ Լութեր Երազմոսն ալ [illegible] հաշտեցնելու կը ջանայ. բայց աշխատանքը պարապ կ'ելլեն։ Այն կողմանէ մերժուելով՝ Լութեր յառաջուընէ աւելի ատելութեամբ վարուելու կը սկսի։

1525 — 1527

ԼՈՒՏԵՐ տեսնելով որ իր սաստիկ կատաղութիւնը ամէն տեղն իր Աւետարանին տարածուելուն չ'օգներ, աս տեղերը՝ իր սովորութեան հակառակ՝ սկսաւ խստութեանը չափ դնել ու կեղծաւորել, եւ գլխաւորաբար իր զօրաւոր ու երեւելի թշնամիներուն սիրտն առնելու ետեւէ՛ իյնալ։ Ամէն բանէն յառաջ ջանաց որ Անգղիայի թագաւորին բարկութիւնն իջեցընէ, զորն որ, ինչպէս տեսանք, քանի մը տարի յառաջ սաստիկ անարգած ու նախատած էր։ Կը պատմուի որ քանի մը Անգղիացիք զինքը աս բանիս յորդորած ըլլան, ըսելով որ թագաւորը հիմա քու վարդապետութեանցդ շատ միտած է [1]։ Արդ Լուտեր ելաւ նոյն թագաւորին աս խոնարհական կամ շողոքորթական նամակը գրեց (1525ին, Սեպտեմ. 1ին)։ "Թէպէտ եւ պէտք է որ քեզի թուղթ գրելէն վախնայի, վեհափառ թագաւոր, որովհետեւ գիտեմ որ զքեզ շատ բարկացուցի ու թշնամանեցի գրքով մը՝ որն որ չէ թէ իզմէ, հապա քեզի թշնամի ըլլողներուն գրգռելովը՝ շուտ մը ու առանց միտ դնելու գրեցի [2]. բայց քու ամէնէն գրով ու խօսքով գովուած թագաւորական գթութիւնդ զիս համարձակեցուց որ գրեմ...։ Անկից զատ՝ ան ալ զիս յորդորեց գրելու, որ շատ հաւատարիմ մարդիկներ վկայեցին թէ ան քու անուամբդ ինծի դէմ հրատարակուած գիրքը՝ քու գործքդ չէ, ինչպէս որ կը ձեւացընէին նենգաւոր մարդիկ... մանաւանդ ան հրէշն ու մար-

1. Կուսատու Ֆիշեր՝ Լութերին աս թուղթը գրելուն պատճառը այսպէս կը պատմէ. "Հենրիկոս՝ քահանայապետին հետ աւրուած էր, եւ կ'երեւար որ Նորոգութեան խորհուրդներու մէջ ըլլայ։ Իր՝ Լութերականներուն կողմն անցնիլը՝ բնականապէս Գերմանական Նորոգութեան շատ օգուտ կրնար ընել. անոր համար Լութեր՝ գլխաւորաբար Դանիայի թագաւորին խօսքին անսալով՝ որոշեց որ ... թագաւորին իրենց կողմն անցնելու արգելք եղած բաները՝ ձեռքէն եկածին չափ վերցընէ,,։ Գլ. ԺԸ. 376։ Նոյնբանը Լութեր ալ կը յիշատակէ. Տես Գործ Լութ. Գերմ. Հատ. Գ. 363. Բ։

2. Աս խօսքերը՝ Ա. Գրքին Թ. Գլխոյն 22. Ծանօթ. ակնարկները գրուած Լութերին խօսքերուն հետ համեմատելու է։

դիւցներուն եւ Աստուծոյ առջեւ՝ Եպօրակի (Եօրկի) կարդինալը՝ թագաւորութեանդ ժամանակաւոր ու ապականութիւնը։ Այնպէս որ սատանիկ ամօթէս չեմ համարձակիր աչուըներս քեզի վերցընելու, որ ես անարգ ու անպիտան մարդս, մանաւանդ թէ որդ իսկ, ան ժանտ մարդիկներէն գրգռուելով, թեթեւութեամբ՝ քեզի պէս մեծ թագաւորի դէմ ելայ....։ Դարձեալ ան ալ զիս շատ յորդորեց աս թուղթը գրելու, թէպէտ եւ անարգ ու արհամարհ ըլլամ, որ լսեցի թէ դուն հիմա Աւետարանին կողմը միտելու սկսեր ես եւ ան անպիտան ու չար մարդիկները կ'ատես։ Աս լուրը իմ սրտիս աւետաւոր կամ ուրախութեան լուր մ'եղաւ. անոր համար աս թղթովս ամենայն կարելի խոնարհութեամբ քու ոտուըներդ ինկած՝ Քրիստոսի չարչարանաց, խաչին ու փառացը համար կ'աղաչեմ ու կը պաղատիմ որ շնորհք ընես՝ քեզի դէմ ըրածներս բոլոր ներես, ինչպէս որ Քրիստոս ալ աղաչեց ու հրամայեց որ իրարու յանցանքը ներենք։ Եւ թէ որ քու վեհափառ տէրութիւնդ կը հաճի որ հրապարակական գրուածքով մը իմ առաջին գիրքս ետ կանչեմ ու քու անուանդ պատիւ տամ, շնորհք ըրէ կամքդ ու հաճոյքդ ինծի իմացուր, եւ ես կը փութամ շատ մը կատարելու. վասն զի թէպէտ քու վեհափառութեանդ հետ բաղդատուելու ըլլամ նէ՝ ես անարգ ու ոչինչ մարդ մըն եմ, ի վերայ այսր ամենայնի Աւետարանին տարածուելուն եւ Աստուծոյ փառացը համար շատ օգտակար բան կ'ըլլայ, թէ որ կարենամ Անգղիոյ թագաւորին՝ Աւետարանին իրողութեանցը վրայ գրել։

“Աստուած տայ որ ինչպէս սկսար նէ՝ այնպէս յառաջ երթաս, եւ հոգւով լեցուելով՝ Աւետարանին թէ օգնական ըլլաս թէ հնազանդիս, եւ թող չտաս որ ոչ ականջներդ եւ ոչ սիրտդ մտիկ ընեն ան թունաւոր ու չարախօս քաղցրաբան շողոքորթները՝ որոնք Լուտերը հերետիկոս կանչելէն ուրիշ բան չեն գիտեր։ Քու մեծափառ տէրութիւնդ ինք իր մտքին մէջ մտածէ, որ ինչ գէշ բան կրնամ ես վարդապետել, որովհետեւ ուրիշ բան չեմ վարդապետեր բայց եթէ աս՝ որ մեզի համար չարչարանք քաշող, մեռնող ու յարութիւն առնող Յիսուսի Քրիստոսի որդւոյն Աստուծոյ հաւատալով՝ պէտք է որ երանութեան հասնինք, ինչպէս որ սուրբ Աւետարանները ու Առաքելոց գրուածները յայտնապէս կը ցուցընեն։ Աս է իմ վարդապետութեանս գլխաւոր մասն ու հիմը, որուն վրայ ետքը կը հիմնեմ ու կը վարդապետեմ ընկերաց սէրը, քաղաքական մեծերու հնազանդութիւն, մեղանչական մարմնոյն մահացուցանել, ինչպէս որ քրիստոնէական վարդապետութիւնն ալ կը պա-

յուս շնորհակալ ըլլամ: Եւ թէ որ քու բարձրութեանդ դժբախտութիւնն ինծի հաճելի ըլլար, պէտք էր որ զքեզ աւելի գրգռէի եւ բաղձայի որ զիս աւելի հալածես: Բայց մինչեւ հիմա եղածը բաւական է... հիմա ուրիշ տեսակ վարուելու ժամանակ է:... Իմ անձիս նուաստութեան մի նայիր. ինչու որ Աստուած երբեմն իշու մը ձեռքով ալ խօսեցաւ:... Բայց ոչ դուն եւ ոչ ալ ուրիշ մէկը իմ վարդապետութիւնս կրնաք խափանել կամ արգելել. յառաջ պիտի երթայ եւ պէտք է որ երթայ, ինչպէս որ մինչեւ հիմա գնաց. ինչու որ իմ վարդապետութիւնս չէ: Սակայն շատ կը ցաւիմ տեսնելով որ ինչպէս դուն զՔրիստոս՝ զգլուխ անկեան՝ անագորունութեամբ կը հալածես, դուն որ Աստուծմէ այնչափ առաքինութիւններով եւ ուրիշ ձիրքերով զարդարուած ես: Աստուած տայ որ աս թուղթս աղէկ ատեն մը ձեռքդ հասնի ու գրուածքս առջեւդ շնորհք գտնէ. ինչու որ եթէ (Աստուած չընէ) իմ խոնարհական ու սրտէ ելած աղաչարարութիւնս չես ընդունիր նէ՝ շատ գէշ կ'ըլլայ:

“Բայց ես Աստուծոյ ու քու բարձրութեանդ առջեւ խիղճս ասով կը հանդարտեցընեմ որ պարտքս կատարեցի. եւ ասկէ վերջն ալ քեզի ամէն հաճոյ եղած բանը կատարելու կամ զիջանելու պատրաստ եմ, բաց ի վարդապետութենէս՝ որն որ ըստ խղճի մտաց չեմ կրնար թողուլ: Ասկից զատ՝ կ'աղաչեմ ու թողութիւն եւ շնորհք կը խնդրեմ, եւ կը պաղատիմ որ քու բարձրութեանդ դէմ գրով կամ խօսքով ըրածներս ներես: Ես ալ քու բարձրութեանդ ինծի դէմ ըրածներուն սրտանց թողութիւն կու տամ, եւ կ'ուզեմ Յիսուսի Քրիստոսի աղաչել (ստոյգ ալ գիտեմ որ խնդրածս կ'ընդունիմ) որ իր խօսքին դէմ ըրածներուդ ներումն շնորհէ: Միայն աս մէկ բանին մէջ զիջում ըրէ, ու ամէն բան կարգի կը մտնէ. այս ինքն թող տուր որ իմ աշխարհք բերած՝ Քրիստոսի խօսքը ազատ ըլլայ: Թէ որ աս բանս ընելու ըլլաս, ստուգիւ բոլոր հրեշտակները երկինքը քու բարձրութեանդ վրայ կ'ուրախանան: Աս ալ պէտք է որ գիտնաս թէ մինչեւ հիմա քեզի համար եռանդեամբ աղօթք կ'ընէի եւ հիմա ալ կ'ընեմ, եւ աս թղթովս կ'ուզեմ առջեւն առնել որ չստիպուիմ քեզի դէմ աղօթք ընելու. ինչու որ եթէ աս բանս ընելու ըլլամ նէ... ստուգիւ անկէ ետեւ յաջողութիւն չես գտներ. որովհետեւ գիտենք որ Քրիստոս մեզի խոստացածը կը կատարէ[5]: Եւ դուցէ փորձով կ'իմանաս

5. Լուտեր անշուշտ իր ուսեալբանէն սորվելով՝ այս սկզբունքները սկսաւ ետքը ի գործ դնել, որն որ ինք քանի մը տարի վերջը՝ նոյն Գէորգ դքսին դէմ գրած մէկ գրքին մէջ այսպէս կը խոստովանի: “Չեմ

որ Լուտերին դէմ կռուիլը՝ Մունցերին դէմ կռուելուն հետ նոյն չէ։ Բայց ես կը բաղձամ որ ասոր փորձը չառնես։ Ես իմ աղօթքս սատանայէն զօրաւոր կը սեպեմ. եւ թէ որ աս սատանկ չըլլար նէ՝ Լուտերին բանը շատոնց բուսած էր. թէպէտ եւ ուրիշները Աստուծոյ աս մեծ հրաշքը իմ վրաս չեն տեսներ։

“Այս ամէն բաները մեծ խոնարհութեամբ ու հաւատարմութեամբ գրեցի (եւ Աստուած տայ որ վերջին անգամը ըլլայ)։ Երանի՜ թէ քու բարձրութիւնդ քրիստոնէի վայել կերպով մը աւելի կենդանի գործքով քան թէ միւսեալ նշանագիրներով ինծի պատասխան տայի,,[6]։

Լուտեր աս թուղթը Դեկտեմբերի 22ին գրեց, որն որ Գէորգ դուքսը նոյն ամսոյն 25ին ընդունելով՝ 28ին աս պատասխանը տուաւ։ “Թուղթդ Քրիստոսի ծննդեան օրն ընդունեցանք, եւ իրմէ քեզի համար շնորհք ու խաղաղութիւն կը խնդրենք, ինչպէս որ դուն ալ մեզի համար խնդրած էիր. անկից զատ՝ կը խնդրենք իրմէ որ ինքը զինքդ ճանչնաս։ — Ամէն բանէն յառաջ՝ Աստուծոյ փրկչին առջեւը կը վկայենք որ... աս թուղթը ատելութեան հոգւով մը չենք գրեր, հապա բաղձալով որ ինքը զինքդ քեզի ճանչցընենք. եւ ասոր համար բոլորովին առանց շողոքորթութեան կը գրենք։ Եւ որովհետեւ դուն մեր վրայ կասկած ունիս որ չորս կողմերնիս շողոքորթներով լեցուն է, քեզի աս նշանակը կու տանք. թէ որ աս գրուածներնուս մէջ զքեզ շողոքորթելու ըլլանք նէ՝ ան ատեն համարձակ ըսէ որ վարժածներնուս պէս ալ կը վարուինք[7]. իսկ թէ որ չենք շողոքորթեր նէ՝ ան ատեն շողոքորթները անտեղերը փնտռէ, ուր որ զքեզ մարգարէ, Դանիէլ, Գերմանիայի առաքեալ ու աւետարանիչ կ'անուանեն։ Երկրորդ աս ալ կը վկայենք որ աշխարհական մարդ ըլլալով՝ քեզի հետ Ս. Գրոց վրայ

• կրնար աղօթք ընել, կ'ըսէ, առանց միանգամայն անէծք կարդալու։ Երբ որ Սուրբ եղիցի անուն քո ըսելու ըլլամ, պէտք է որ միանգամայն ըսեմ. Անիծեալ, դատապարտեալ, նախատեալ ըլլայ պապականներուն եւ բոլոր քու անունդ հայհոյողներուն անունը։ Երբ որ Եկեսցէ արքայութիւն քո ըսելու ըլլամ, պէտք է որ միանգամայն ըսեմ. Անիծեալ, դատապարտեալ ըլլայ եւ կործանի պապականութիւնը եւ երկրիս ամէն ան թագաւորութիւններն ու տէրութիւնները, որոնք քու թագաւորութեանդ դէմ են։ Երբ որ Եղիցին կամք քո ըսելու ըլլամ, պէտք է որ միանգամայն ըսեմ. Անիծեալ, դատապարտեալ, անօթապարտեալ ըլլան եւ ոչընչանան պապականներուն ու քու կամացդ ու խորհրդոցդ դէմ ըլլողներուն մտածմունքներն ու խորհուրդները։ Ստուգիւ ամէն օր անդադար սաանկ կ'աղօթեմ թէ՛ բերնով թէ՛ մտքով, Քրիստոսի ամէն հաւատացեալներն ալ ինծի հետ սաանկ կ'աղօթեն, եւ աղէկ ալ գիտեմ որ աս աղօթքնիս կը լսուի,,։ Ցրեւղոյի ժողովածոյին երկրորդ մասին մէջ. տես առ Ռուֆինի, Գիրք Բ. Գլ. Ժ. 448, 449։

6. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Գ. 208. լատ. Հատ. Բ. 531. Բ։

7. Բնագրին մէջ՝ Unser Wein schmeckt nach dem Faß; գինինիս՝ տակառին համն ունի, կ'ըսէ։ Գործք Լութ. գերմ. Հատ. Գ. 210։

միճարանութիւն չենք ուզեր ընել ։ Եւ ինչպէս որ երբեմն Դաւիթ՝ Գողիաթին հետ մենամարտութիւն ընելու առեն՝ Սաւուղին զրահներն ու զէնքերը՝ որոնց որ վարժած չէր, մէկդի ձգեց եւ իր սովորական քսակը, պարսատիկն ու դաշտին վրայ եղած քարերն առաւ, որոնք որ գործածելու սորված էր, ու անոնցմով Գողիաթը յաղթեց. այսպէս ալ մենք աս գրուածքիս մէջ՝ միայն ան կ'ուզենք գործածել որն որ սորված ենք, եւ աս ալ իրաւացի ու քրիստոնէութեան պատշաճ է,, ։ Նամակին աս կերպով սկսելէն վերջը՝ Լութերին թղթին ամէն մէկ մասերուն պատասխան կու տայ ։ "Մեզի հետ խստութեամբ ու դառնութեամբ վարուիլդ, կ'ըսէ, աստուածային ու աւետարանական օրինաց դէմ ըլլալը՝ յայտնի է ։ . . . Զմեզ զուր տեղ . . . բռնաւոր եւ Աւետարանին թշնամին կանչեցիր եւ ուրիշ նախատական անուններ գրիր վրանիս . . . որոնք որ ստուգիւ Աւետարանին եւ Ս. Գրոց ուրիշ մասերուն մէջ չէիր գտած ։ . . . Ինչ հարկաւորութիւն ունէիր զմեզ ստախօս անուանելու, որ բերներնէս սուտ մը լսած չունէիր ։ . . . Ստուգիւ քեզմէ այսպէս նախատական խօսք լսելը՝ մեզի ծանր ու խիստ է . . . բայց թէ որ Աստուծոյ աղաչեցիր որ մեզի խաղաղասէր ու քաղցր հոգի տայ, որ քեզի հետ սիրով վարուինք, գիտնաս որ շատոնց աս աղօթքդ լսուած է ։

"Բայց պարապ տեղ կը յուսաս որ հետդ ներողամտութեամբ վարուինք. ինչու որ դուն նոյն իսկ կայսրը՝ որուն որ հաւատարմութեան երդում ըրած ենք, սաստիկ կը նախատես ու կը թշնամանես, եւ իր հրամանները ոտքի տակ կ'առնես ։ Անկից զատ՝ Վիդդենպերկ քաղաքը ապաստանարան մը դարձուցիր, ուր որ կրօնաւորներն ու կուսանքները՝ եկեղեցիներնիս ու վանքերնիս կողոպտելէն ետեւ՝ կը փախչին կը պատսպարին, եւ դուն անանկ տաճարակողոպուտ սրբապիղծ մարդիկը կ'ընդունիս ու քովդ կը պահես. այնպէս որ Վիդդենպերկ քաղաքը՝ բոլոր մեր երկրին կարգուրացներուն ապաւինութեան տեղն եղած է,,[8] ։

Իշխանը հոստեղը կը ցուցընէ թէ ինչպէս Լութերին խելըբան դուրս հանած գրքերը ըստ մասին հաճութեամբ կը կարդար, թէ ինչպէս Լիփսիայի միճարանութիւնն ընել տուաւ, յուսալով որ օգուտ մը կ'ընէ, եւ թէ ինչպէս իրեն բարիքը սրտանց ուզելով՝ ամէն միջոցն ի գործ դրաւ զինքը ճամբայ բերելու, հետը առանձին խօսեցաւ, եղբօր պէս խրատ տուաւ. բայց երբ որ, կ'ըսէ, հաստատուն իմացայ որ մոլորութիւններուդ մէջ յամառած ես, ալ չէի կրնար հետդ առջինին պէս վարուիլ. ինչու որ պզտիկութենէ այնպէս կրթուած եմ որ հնա-

8. Նոյն տեղը. 210. 211

զանգուածեան դէմ ընողներն ու Քրիստոսի եկեղեցիէն բաժնուողները՝ հերետիկոսի ու հերձուածողի տեղ դնեմ։ Ասոնք ըսելէն ետեւ՝ խօսքն այսպէս յառաջ կը տանի. «Դարձեալ աս ալ կ'ըսենք որ քու Աւետարանդ հոգերնիս չէ. ինչու որ քրիստոնէական կրօնքին գլխաւորներէն դատապարտուեցաւ. եւ անոր համար ալ մեծ փութով զգուշացանք որ մեր հպատակները չընդունին։ Եւ աս զգուշութիւնն ընելու՝ քու Աւետարանէդ ծագած չարաչար պտուղները ստիպեցին զմեզ։ Որովհետեւ ոչ դուն եւ ոչ ալ ուրիշ մէկը կրնաք ուրանալ որ քու վարդապետութենէդ՝ Աստուծոյ, սուրբ հաղորդութեան խորհրդին, ամենասուրբ Աստուածածնին եւ ամէն սրբոց դէմ հայհոյութիւններ եւ նախատինքներ կը բղխին։ Քու վարդապետութեամբդ եւ քու աշակերտներուդ վարդապետութեամբը՝ եկեղեցւոյն իսկզբանէ դատապարտած ամէն հերետիկոսութիւնները նորոգուեցան, եւ բոլոր աստուածային պաշտօններն անտարիմանի աղաւաղեցան ու տակն ու վրայ եղան, որ եկեղեցւոյ սկիզբէն վեր անանկ բան եղած չունէր։ Եւ իրօք ալ ե՞րբ արդեօք այնչափ սրբապղծութիւններ եւ Աստուծոյ նուիրուած կուսանքներու պղծութիւններ եղած են, որչափ հիմա՝ քու Աւետարանդ քարոզուելու սկսելէն ետեւ կ'ըլլան։ Ե՞րբ իշխաններու դէմ այնչափ ապստամբութիւններ, ե՞րբ այնչափ սրբազան տեղերու յափշտակութիւններ, ե՞րբ աւելի գողութիւն ու աւազակութիւն եղաւ. Ե՞րբ Վիրդենպերկի մէջ աւելի կարգաւորաց կրօնաւորներ ու կուսանքներ գտնուեցան. Ե՞րբ այնչափ կանայք իրենց էրիկներէն բաժնուելով՝ ուրիշներու հետ կարգուեցան, որչափ հիմա քու Աւետարանդ քարոզուելու ատեն։ Ե՞րբ ամուսնական հաւատարմութեան դէմ այնչափ պղծութիւններ պատահած էին, որչափ կը պատահին աս ժամանակէն ետեւ՝ որ դուն գրեցիր թէ Երբ որ կին մը իր էրկանէն զաւակ չ'ունենար, պէտք է որ ուրիշ մարդու մ'երթայ, եւ անկից ունեցած զաւակը պէտք է որ բուն իր էրիկը պահպանէ. նոյնպէս ալ էրիկը պէտք է որ վարուի [9]։ Արդ աս ամէն պտուղները ան քու

[9]. Ստուգիւ բոլոր աս ու ասկից աւելի պիղծ բաները յայտնի բառերով եկեղեցւոյ մէջ ամէն տեսակ մարդիկներու աղէկ ռամկօրէն լեզուաւ խօսած է Լութեր, Վարդպուրկի առանձնութենէն դառնալէն ետեւ. որոնք իր գործոցը հաւաքումներուն մէջ մինչեւ հիմա կը կենան։ Շատ տեղ Լութեր անանկ պիղծ ու անամօթ կերպով կը խօսի, որ շատ հեղինակներ վկայութիւն բերելու ստիպուած ատեննին՝ չեն կրնար ռամկական լեզուներով (գաղղիերէն, գերմաներէն...) դնել, հապա լատիներէնը կը դնեն. շատ հեղ ալ նոյն իսկ լատիներէնին մէջէն կտորներ թող կու տան, որոնք որ արտաքոյ կարգի պիղծ ու անպիտան բաներ ըլլալուն համար՝ եւ ոչ լատիներէնը դնելու կը համարձակին։ Նոյնպիսի պիղծ խօսքեր շատ հեղ Լութերի ընտանեկան նամակներուն մէջ ալ կը գտնուին։ Բայց աս անամօթ խօսքերուն բուն

Աւետարանէդ ծագեցան, որն որ դուն գրուանին տակէն դուրս հանեցիր:... Բայց աւելի լաւագոյն կ'ըլլար որ քու Աւետարանդ միշտ ծածկուած մնար: Եւ թէ որ սասանկ ուրիշ Աւետարան մ'ալ հանելու ըլլաս նէ, սուտգիւ գերզացի մը չիմնար: Թէ որ Քրիստոս սասանկ Աւետարան ուզած ըլլար նէ՝ խաղաղութիւնը հետերնիդ ըլլայ՝ չէր ըսեր. եւ ոչ ալ Պետրոս ու Պօղոս առաքեալները կ'ըսէին որ իշխաններուն ու մեծերուն հնազանդելու է: Աս քու Աւետարանիդ պտուղները զմեզ կը սորվեն որ քու Աւետարանէդ ու վարդապետութենէդ զգուշինք ու գարշինք. իսկ բուն Քրիստոսի Աւետարանը, թէ որ Աստուած կ'ուզէ նէ, հոգւով եւ մարմնով, ինչքովնիս ու պատուովնիս կ'ուզենք պաշտպանել, եւ կը խնդրենք որ իր շնորհքը աս բանիս մէջ մեզի օգնական ըլլայ:

"Մեզի մահը կը յիշատակես, որն որ արդէն գիտենք թէ վրանիս պիտի գայ: Բայց վերջակնիս ինչ կ'ըլլար, թէ որ քու Աւետարանդ ընդունէինք եւ այնպէս մեռնէինք: Աստուած իրաւամբ չէ՞ր ըսեր. Ուսկից կու գայ կոր ասիկա ան Նոր Աւետարանով՝ որն որ այնչափ գէշ ու վնասակար պտուղներ բերաւ. ես չըսի՞ որ ծառը պտղէն կը ճանչցուի: Եւ թէ որ պատասխան տալու ըլլայինք որ Լուտեր ըսաւ թէ աս ան Աւետարանն է՝ որն որ գրուանին տակ ծածկուած էր. Աստուած մեզի չէ՞ր ըսեր մի. Բայց Քրիստոսի եկեղեցին քեզի ուրիշ տեսակ կը զրուցէր..., ինչո՞ւ ուրեմն Լուտերին հաւատացիր ու եկեղեցւոյ չհաւատացիր: Արդ՝ գրուանին տակէն հանած Աւետարանդ քեզի պահէ. մենք Քրիստոսի Աւետարանին կ'ուզենք հաւատարիմ մնալ, որն որ կաթուղիկէ եկեղեցին ընդունած է ու մինչեւ հիմա հաստատուն կը պահէ. եւ Աստուած մեզի օգնական ըլլայ որ աս բանս կարենանք կատարել"[10]:

Ասոնք գրելէն ետեւ՝ հօր պէս իրեն խրատ կու տայ որ բռնած չար ճամբէն դառնայ ու չարաչար ընթացքը փոխէ, եւ ետքը նամակն այսպէս կը լմնցընէ: "Թէ որ խրատներնուս կը հետեւիս ու հաստատուն կենալով միշտ կը յարատեւես, դքեզ ապահով կ'ընենք որ Աստուծմէ մեծ վարձք կ'ընդունիս ու յաւիտենական կենաց արժանի կ'ըլլաս: Նոյնպէս մեր բազմագութ տէրոջ՝ կայսեր առջեւը ձեռքերնէս եկածին չափ կը ջա-

գանձարանը՝ Խօսք սեղանոյ ըսուած հաւաքումն է, որուն վրայ յառաջաբանութեան մէջ խօսած ենք: Ան աստիճանի սրբութեան հասած էր աս կրօնի Նորոգիչը, որ սասանկ պղծութիւններ կը սորվեցընէր. ան աստիճանի սրբութեան հասած էին նաեւ իր ձեռօքը Նորոգեալները, որ ժամերով իրենց եկեղեցիներուն մէջ կեցած՝ մտադրութեամբ աս պիղծ խօսքերը մտիկ կ'ընէին, ու մէջերնին մէկը բերան չէր բանար ու զինքը չէր յանդիմաներ. մանաւանդ թէ աստուածային խօսքի պէս կ'ընդունէին:

10. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Գ. 212:

նանք ու կ'աշխատինք որ շնորհքի ու թողութեան հասնիս. իսկ մեզի դէմ ըրածներուդ համար մի կարծեր ամենեւին որ չարիք մը գայ վրադ, հապա մանաւանդ ամէն բարիք կրնաս յուսալ մեզմէ„ 11 ։

Իսկ Անգղիայի թագաւորին պատասխանը՝ որն որ երկրորդ տարին Լուտերին ձեռքը հասաւ, թէպէտ եւ Գէորգ դքսին պատասխանին քով շատ սաստիկ է, բայց ան ալ իմաստութեամբ մանաւանդ թէ չափաւորութեամբ գրուած է։ Թագաւորին ընդարձակ թղթին մէջէն մինակ քանի մը հատուած կը դնենք հոս։ "... Ձեր գիտեր որ գրած գրքիս վրայ կ'ամըչնամ ըսածդ՝ ստոյգ է արդեօք. միայն աս գիտեմ որ բաւական պատճառ ունիմ ամըչնալու չէ թէ միայն ինծի դէմ գրած գրքիդ, հապա մինչեւ հիմա գրած բոլոր գրքերուդ վրայ. որովհետեւ անոնց մէջ անամօթ մոլորութիւններէ ու անմիտ հերետիկոսութիւններէ ուրիշ բան չկայ։... Դարձեալ ան ալ չեմ կրնար իմանալ որ ինչպէս կրնայ ճշմարիտ ըլլալ մէկալ գրածդ թէ ինծի թշնամի ըլլողներէն գրգռուելով՝ ինծի դէմ գրած գիրքդ տպել տուիր. որովհետեւ այնպէս կ'երեւայ որ աւելի քեզի թշնամի ըլլողներէն գրգռուելով տպել տուած ըլլաս, ինչու որ ան գիրքդ այնպէս բան մըն է, որ միայն հեղինակին նախատինք կը բերէ, իսկ իմ գրքիս պատիւ ու մեծարանք կու տայ։... Եւ թէպէտ դուն այնպէս կը ձեւացընես որ կը կարծես թէ ան իմ անունովս տարածուած գիրքը՝ իմս չէ... ի վերայ այսր ամենայնի շատ մարդիկ կը վկայեն որ նոյն գիրքը ես շինած եմ։ Եւ անոնք՝ որ կ'ըսեն թէ ես շինած եմ, քու վկայութիւն կոչած մարդիկներէդ աւելի հաւատարիմ են։ Եւ որչափ որ աւելի ան գիրքը քեզի անհաճոյ է, այնչափ ալ աւելի ուրախութեամբ կը խոստովանիմ որ իմս է։... Դուն չարախօս բերնովդ կը նախատես մեծարգոյ Եբորակի կարդինալը մեր առաջին խորհրդականն ու Անգղիայի դիւանադպիրը. իսկ ես իր խոհեմութեան վրայ մեծ համարում ունենալով՝ չեմ կարծեր որ ամենեւին բանի տեղ դնէ ան մարդուն նախատինքը, որն որ բոլոր եկե-

11. Նոյն տեղը, 214։ — Ալկ-սան՝ Լուտերին ու Գէորգ դուքս գրած նամակին բոլոր իմաստը դնելէն վերջը՝ դքսին աս գեղեցիկ ու ճշմարիտ քրիստոնէական սիրով գրուած պատասխանին վրայ բոլոր բոլոր աս երկու խօսքը կը դրէ. "Գէորգ դուքսը, կ'ըսէ, Լուտերին տուած պատասխանովը՝ անոր դէմ ունեցած ատելութիւնն ու ոխը ցուցուց„։ Գիրք Զ. 80։ Նոյնպէս Սեքենտորֆ ալ՝ Լուտերին ու Գէորգ դուքս գրած թղթին մեծ մասը մեծամեծ գովութիւններով դնելէն վերջը՝ դքսին տուած պատասխանին վրայ վեր ի վերոյ միայն յիշատակութիւն մը կ'ընէ ըսելով որ "Այնպէս պատասխան մը տուաւ, որմէ յայտնի կ'երեւայ որ Լուտերին դէմ ունեցած բարկութիւնը դեռ իջած չէր„։ Գիրք Բ. Հատ. ԺԳ. 37. — 39։

ղեցին կը նախատէ, Ս. Հոգին կը թշնամանէ, բոլոր աստուածային բաները կը հայհոյէ, Քրիստոսի առաքեալները կ'արհամարհէ, Քրիստոսի ամենասուրբ մայրը կ'անպատուէ, եւ նոյն իսկ զԱստուած՝ իբրեւ եղեռնագործութեանց աղբիւր, պատճառ եւ գործիչ կը հայհոյէ։ Եւ աս քու հայհոյութեանցդ զզուելի կոյտը՝ ուրիշ բանէ այնչափ յայտնի չ'երեւար, որչափ այն վնասակար գրքերէն՝ որոնք որ քրիստոնէական ժողովրդեան վնասուն համար գրեցիր, եւ միանգամայն այն չարիքներէն՝ որոնք որ քու հերետիկոսութեամբդ գազան դարձած գեղացիները Գերմանիայի ամէն կողմերը կատաղութեամբ կը գործեն։...

«Կը գրես որ աչուըներդ ինծի վերցընելու կ'ամըչնաս, որովհետեւ չարագործ եւ անօրէն մարդիկներէ գրգռուելով՝ ինծի դէմ գրեցիր։ Բայց ես անոր կը զարմանամ որ ինչպէս չես ամըչնար աչուըներդ վեր վերցընելու եւ Աստուծոյ կամ բարեպաշտ մարդու մը երեսը նայելու. որովհետեւ սատանայէն գըրգռուելով՝ այն աստիճանի անպիտանութեան հասար որ կրօնաւոր ու քահանայ ըլլալովդ՝ մարմնական ցանկութեան համար՝ Աստուծոյ նուիրուած կուսի մը հետ կարգուեցար։ Թէ որ աս բանը կուապաշտ Հռոմայեցիներուն մէջ ըրած ըլլայիր նէ՝ կոյսը կենդանի կենդանի կը թաղուէր, իսկ դուն մահուամբդ անամօթութեանդ պատիժը կը կրէիր։... Բայց ամենէն աւելի դէշն այն է որ ամօթէդ գետինն անցնելու տեղ՝ աս անօրէն գործքիդ վրայ կը պարծիս ալ, ու թղթով եւ գրով ուրիշներն ալ քեզի հետեւելու կը յորդորես....։

«Ինծի կը խոստանաս որ եթէ հաճիմ նէ՝ գիրք մը դուրս հանես, որուն մէջ՝ ինծի շատ գովութիւններ տաս եւ առջի գրքովդ ինծի դէմ բոլոր գրածներդ ետ կանչես։ Բայց ես շատ յօժարութեամբ զքեզ աս աշխատութենէն ազատ կ'ընեմ. վասն զի այն աստիճանի հպարտութեան եւ ընդունայնութեան մէջ ինկած չեմ որ քու գրքերուդ մէջ իմ վրաս գրուած գովութիւններուն բաղձամ։ Հապա միայն անոր կը բաղձամ որ մոլորութիւններդ ճանչնաս, ու հերետիկոսութիւններդ ետ կանչելով՝ խելքդ գլուխդ բերես, եւ ճշմարտութեան դառնալով՝ գրով ու գործքով ուղիղ հաւատքդ յայտնես, որով կարենաս զԱստուած պատուել ու փառաւորել...»[12]։

12. Առ Ուլենպերկի, Գլ. ԺԷ. Համ. Դ։ — Ասանկ իմաստուն թագաւոր մը, որն որ ուրիշներուն խելքը գլուխը բերելու համար այսչափ խրատներ կու տայ, իր պալատին մէջ գտնուող օրիորդի մը պատճառաւ նոյն ատենը արդէն եկեղեցիէն բաժնուած էր, ու բոլոր Անգղիային հերետիկոսութեան մէջ իյնալուն պատճառ եղաւ։ Հենրիկոս նոյն օրիորդին հետ կարգուիլ ուզելով՝ ակնաւ ըսել թէ առջի ամուսնու-

Այս ամենները Լուտեր սկսաւ ետեւէ իյնալ որ հռչակաւոր Երազմոսն ալ շողոքորթութեամբ ու կեղծաւորութեամբ հետը հաշտեցընէ ու իր կողմը ձգէ ։ Քանի մը տարի յառաջ իրարու հետ անձնիշխանութեան վրայ գրով կռուած էին 13. եւ Լուտեր ... թիւնը անվաւեր է, եւ քիչ մը ետքը բուն կնիկը թող տալով՝ անոր հետ կարգուեցաւ. եւ երբ որ շատ անգամ խրատուելէն ետեւ խելքը գլուխը չեկաւ նէ՝ քահանայապետէն նզովուեցաւ. սրուն բարկանալով՝ եկեղեցիէն բաժնուեցաւ. եւ սկսաւ ըսել թէ Անգղիայի մէջ կրօնին գլուխն ես եմ (1533)։ Բայց թէ առաջին կնոջմէն բաժնուելուն պատճառը՝ ամուսնութեան անվաւերութիւնը չէր, հապա իր անսանձ կիրքը, - անկէց յայտնի է որ երեք տարի վերջը թեթեւ կասկածի մը համար նոր կինը մեռցընել տալով՝ ուրիշ մը հետ կարգուեցաւ։ Ան երրորդ կինն ալ քիչ մը ետքը մեռցընելով՝ չորրորդ կին մ'առաւ. ու վեց ամիս վերջը անիկա ալ արձակելով՝ ուրիշ հինգերորդ կնոջ մը հետ կարգուեցաւ։ Իսկ քանի մը տարի վերջը (1542ին) ասոր վրայ ալ զրպարտութեամբ յանցանք ձգելով՝ մեռցընել տուաւ ու վեցերորդ կին մ'առաւ։

Բայց թէպէտ եւ Հենրիկոս այսպէս ամօթալի կրից համար եկեղեցիէն բաժնուեցաւ, եւ Նորոգութեան ետեւէն գացող ուրիշ իշխաններուն պէս եկեղեցիներուն ու վանքերուն ինչքերը յափշտակեց առաւ, մանաւանդ թէ ուղղափառութեան մէջ հաստատուն կեցողները եւ զինքն իբրեւ եկեղեցւոյ գլուխ չընդունողները մեռցընել տուաւ. սակայն թող չտուաւ որ հաւատոյ վարդապետութիւնները փոխուին ու Լուտերի մոլորութիւնները ներս մտնեն։ Բայց ինչ օգուտ որ անշարժ վիմէն բաժնուելէն ետեւ հաստատուն մնալն անկարելի ըլլալով՝ իր յաջորդներուն ատենները բոլոր հաւատոյ վարդապետութիւնները տակն ու վրայ եղան, ու ան ժամանակէն վեր Անգղիա ամէն մոլորութեանց ապաստարան մ'եղած է։

13. Լուտեր աս նիւթին վրայ գրած գրքին մէջ կը վարդապետէ որ չի կրնար ըլլալ որ Աստուծմէ զատ մէկը ազատ ըլլայ կամ անձնիշխանութիւն ունենայ. Աստուծոյ նախագիտութեամբը եւ աստուածային նախախնամութեամբ այնպէս կ'ըլլայ որ ամէն բան՝ Աստուծոյ անփոփոխ, յաւիտենական ու անհրաժեշտ կամօքը կը կատարուի, որն որ անձնիշխանութիւնը կը քայքայէ ու կը ջնջէ։ Անոր համար անձնիշխանութիւն բառը՝ միայն Աստուծոյ կը վայլէ, եւ մարդիկներէն կամ հրեշտակներէն մէկուն կամ արարածի մը ամենեւին անձնիշխան չիկրնար ըսուիլ։ Հերձուածապետին աս խօսքերէն ինչ իմաց կը հետեւէր որ ուրիշ ամէն մեղքերուն պատճառն Աստուած է. Լուտեր աս բանս ալ չէր ուրանար, հապա ինչ իմաց աս հետեւութիւնն ալ կը հանէր ու կ'ըսէր որ Աստուած է որ ի մեզ չարիքն ալ բարիքն ալ կը գործէ։ Անոր համար, կ'ըսէր, հաւատքին կատարելութիւնն ան է որ հաւատանք թէ Աստուած արդար է, թէպէտ ինքը զմեզ իր կամօքը դատապարտութեան արժանի կ'ընէ, եւ այնպէս կ'երեւայ որ դատապարտելոց տանջանքներէն հաճութիւն կը զգայ։ Աստուծոյ պատուիրանքները միայն անոր համար տրուած են, որպէս զի մարդս իր անկարողութեան ու ազատ չըլլալուն վրայ համոզուի։ Աստուած երբ որ մարդուն կը պատուիրէ որ իր պատուիրանները պահպանէ եւ իրեն հաճութեան արժանի ըլլայ, զմարդը ծաղր կ'ընէ, որովհետեւ անկարելի է որ մարդ իր բերմամբը բարին ուզէ։ Աս առարկութեան որ Ս. Գիրքը շատ տեղ դատապարտութեան յանցանքը մարդկային կամաց կու տայ, ու կը յայտնէ որ Աստուած մեղաւորին մահը չ'ուզեր, հապա կ'ուզէ որ դառնայ ու փրկուի. Լուտեր պատասխան կու տար՝ Աստուծոյ կամքը երկու բաժնելով, որոնցմէ մէկը, կ'ըսէր, մեզի յայտնուած է, իսկ մէկալը յայտնուած չէ։ Աստուած մեղաւորին մահը չ'ուզեր ան կամքով՝ զորն որ խօսքով մեզի յայտնած է. բայց կ'ուզէ ուրիշ մէկ ծածուկ ու անքննելի կամքով, զորն որ մենք ամենեւին չենք ճանչնար։ Դար-

տեր իր գրուածոց մէջ զԵրազմոսը այնպէս սաստիկ նախատած էր, մինչեւ Մելանքթոն կ՚ըսէր որ "Երանի՜ թէ Լուտեր բոլորովին լուռ ըլլար ։ Ես կը յուսայի թէ որչափ որ տարիքը կ՚առնէ նէ՝ այնչափ ալ բարքը կը քաղցրանայ. բայց կը տեսնեմ որ օրէ օր աւելի կը սաստկանայ ։ . . . Այս ամենայն զիս սաստիկ կը նեղէ, եւ թէ որ Աստուած չ՚օգներ նէ, աս կռիւներուն վերջը դժբախտ պիտ՚որ ըլլայ" [14] ։ Իսկ Երազմոս տեսնելով որ Լուտեր հետը ինչպէս խստութեամբ ու դառնութեամբ կը կռուի, այսպէս կ՚ըսէր. Շատ կը ցաւիմ որ ծերութեանս ատեն ասանկ վայրենի գազանի ու կատաղի վարազի մը հետ կռուելու կը ստիպուիմ [15] ։

Երբ Լուտեր տեսնելով որ Երազմոսի պէս երեւելի ու անուանի մարդը թշնամի ու հակառակորդ ունենալը՝ իր կողման որչափ վնաս է, ելաւ անոր նամակ մը գրեց, որուն մէջ միայն անոր կը նայէր որ զինքը հետը հաշտեցընէ ։ Երազմոս թուղթն առած օրը անմիջապէս պատասխան տուաւ, ու Լուտերի կեղծաւորութիւնն ու հպարտութիւնն երեսը զարնելէն ետեւ՝ ըսաւ թէ քանի որ մոլորութիւններդ մէկդի չես ձգեր նէ՝ մի յուսար որ հետս կարենաս հաշտուիլ [16] ։

Այսպէս Լուտեր ամենէն ալ պարապ ելլելով՝ տեսաւ որ կեղծաւորութիւնն ալ օգուտ մը չ՚ըներ, եւ սկսաւ ըրածին վրայ ցաւիլ, որովհետեւ ցուցուցած խոնարհութիւնը իրեն մեծ նախատինք բերած էր [17] ։ Եւ թէպէտ կը բաղձար որ աս նախա-

ձեւով այսպէս կ՚ըսէր. Աստուած քեզի հաճոյ կ՚ըլլայ, երբ որ անարժաններուն պատիժ ու վարձք կու տայ. ինչո՞ւ ուրեմն հաճոյ չ՚ըլլար, երբ որ անմեղները կը դատապարտէ ։ Եւ աս այլանդակ մոլորութիւններն ու հայհոյութիւնները այնպէս հաստատուն կը պնդէր, մինչեւ աս ալ կը գրէ որ Աս գրածներս քննելու համար չգրեցի, հապա հաստատելով եւ վճռելով. անոր համար ալ ամենուն մէկու մը դատաստանին տակ չեմ ձգեր, հապա ամենուն խրատ կու տամ որ մտքերնին անոնց հնազանդեցընեն ։ — Լուտերին աս բաները յայտնի ու բացայայտ վարդապետելը այնչափ ստոյգ է որ բոլոր բողոքող մատենագիրները կ՚ընդունին, եւ Բլանք կը զրուցէ որ աս խօսքերը վիճաբանութեան տաքութեան ատեն բերնէն փախած կամ մէկ երկու անգամ ըսուած բաներ չեն. հապա կարգաւորեալ ու հիմնական կերպով գրուած եւ միշտ. հաստատուն պահուած վարդապետութիւն. եւ որովհետեւ, կ՚ըսէ, նոյն իսկ մեր (բողոքողներուն) մէջէն շատերը ետքը աս խիստ վարդապետութիւնը մերժեցին, անոր համար կը ջանան կերպով մը Լուտերին աս բանս հաստատութեամբ վարդապետած ըլլալը ուրանալ, եւ կը կարծեն որ "Լուտերին աս սկար կողմը ծածկելու է", բայց պարապ բան է, ամենուն չիկրնար ուրացուիլ կամ ծածկուիլ ։ Տես Գիզօ Դ. Հատ. Բ. 107. — 138 ։ Տես Նոյն– Մէնցլ, Հատ. Ա. Գլ. Գ. 136. — 148 ։ Աս երկու մատենագիրներն ալ իրենց աս ընդարձակ հատուածներուն մէջ իրաւունքը գրեթէ բոլորովին Երազմոսին կու տան ու Լուտերը վար կը զարնեն. բայց միշտ կրցածնուն չափ ջատագովելով ։

14. Առ Պոսիւէի, Գիրք Բ. Համ. ԺԶ ։

15. Նոյն տեղը ։

16. Ուլենպերկ, Գլ. ԺԷ. Համ. Ե ։

17. Լուտերի աս կեղծաւորեալ խոնարհութեան իրեն օգուտ մը

տանայց վճէժն առնէ, բայց բաղձանքը շուտ մը չուզեց կատարել, հապա քիչ մը ատեն լռեց ու յարմար ժամանակի կը սպասէր։ Ինք աս մտաց վրայ եղած ատեն՝ լսելով որ Անգղիա՝ մէկը իրեն առ Թագաւորը գրած Թուղթը եւ Թագաւորին տուած պատասխանը տպած՝ ամէն կողմը կը տարածէ, արտաքոյ կարգի կատղեցաւ. ի վերայ այսր ամենայնի աս ալ չիմանալու զարկաւ, եւ իսկըզբան դէմ բան մը չգրեց։ Բայց երբ որ իմացաւ որ նոյն գրուածքները նաեւ գերմաներէն թարգմանուեր են եւ ամենուն ձեռքը կը պտըտին, ալ անկէ վերջը կատաղութեանը վրայ չկրնալով տիրել, 1527ին սկիզբները գրուածք մը դուրս հանեց, որն որ թէպէտ կարճ բան մըն էր, բայց սաստիկ խիստ ու դժնդակ, որով յայտնապէս ու առանց կեղծաւորութեան՝ իր ժանտութեան թոյնը չէ թէ միայն Անգղիայի Թագաւորին, հապա նաեւ Գէորգ դքսին ու Երազմոսին, մանաւանդ թէ բոլոր ուղղափառներուն դէմ կը թափէ։ "Կ'ուզէի մեծ բարձրամտութեամբ լսել, կ'ըսէ, եւ ինչպէս որ անանկ թիւնաւոր գրքերու հետ վարուելու սովորութիւն ունիմ՝ վրան աղէկ մը զուարճանալ, թէ որ ան գրքին մատենագիրը՝ ով որ է նէ՝ այնպէս չձեւացըներ որ ես (Անգղիայի Թագաւորին գրած) թղթովս իմ վարդապետութիւնս ետ կանչած ըլլամ։ Ասիկա ամենեւին չեմ կրնար յանձն առնել. որովհետեւ աս բանս իմ անձիս չիվերաբերիր, որն որ պէտք է որ լռէ ու չարչարուի, հապա վարդապետութեանս կը վերաբերի, որն որ պէտք է որ բարձրաձայն յառաջանայ ու աքացէ։ Միայն աս բանին մէջ Աստուած ինծի համբերութիւն ու հեզութիւն չտայ. աս բանին մէջ կ'ըսեմ Չէ, չէ, չէ... թէպէտ եւ Թագաւորները, կայսրները, իշխանները, սատանան եւ ով որ կ'ուզէ նէ՝ զայրանայ։

"Տէ՛ր Աստուած, ո՛րչափ փութով ու զգուշութեամբ զիս կը փնտռեն, ո՛րչափ նենգութեամբ ինծի որոգայթ կը լարեն։ Ես արեգական տակ եղող մարդիկներուն մէջ ամենէն երեւելին չեմ արդեօք։ Ստուգիւ հազար տարուան միջոցին մէջ Լուտերէն աղնուագոյն մէկը գտնուած չէ։ — Ինչո՞ւ, պատճառն ինչ է։ — Դուն քեզմէ մտածէ։ Այնչափ քահանայապետներ, այնչափ Թագաւորներ, այնչափ իշխաններ, այնչափ կարդինալներ, այնչափ եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու կրօնաւորներ, այնչափ իմաստուններ, մանաւանդ թէ բոլոր աշխարհք՝

չքնելէն զատ՝ միտս ալ ըներ՝ նոյն իսկ բողոքող մատենագիրներն ալ կը խոստովանին։ Կուստաւ Ֆիցէր, (Գլ. ԺԸ. 376.) առանձինն Անգղիայի Թագաւորին գրած թղթին վրայ խօսելով՝ կ'ըսէ որ "Իր ամարգութենէն աւելի իրեն երեսը զարկին իր չափազանց խոնարհութիւնն ու քաղաքավարութիւնը,,։ Իսկ Բլանք (Գիրք Դ. Հատ. Բ. 106.) նոյն գործքը՝ "Աններելի տկարութիւն,, կ'անուանէ։

սատանայքին եւ անոր արքանեակներուն հետ միաբանած՝ Լու-տերին մատնիչն ու դահիճը եւ սպանողն են, եւ անոր արեան կը ծարաւին :... Ես ողորմելի մարդ մըն եմ, եւ ասանկ դահիճներ ունենալու արժանի չեմ : Բայց որովհետեւ իրենք այնպէս կ'ուզեն, պէտք է յանձն առնեմ որ ինծի աս պատիւն ընեն, եւ իրենց բարկութիւնն ու կատաղութիւնը՝ ինծի զբօսանք սեպեմ եւ զուարճանամ : Ապա թէ ոչ՝ աս բարեկենդանի օրերը ինծի այնչափ զբօսեցուցիչ չէին ըլլար, թէ որ ասանկ մեծազօր, ազնուական, իմաստուն միմոսներ ու հոպիտներ չունենայի : Բայց աղքատ ըլլալովս՝ ուրիշ վարձք չեմ կրնար իրենց տալ, միայն աս կրնամ ընել որ աղաչեմ թէ ըրածնին շարունակեն եւ աւելի սաստկացընեն 18 :

“...Ես ողորմելի մեղաւոր մըն եմ. թող հակառակորդներս սուրբ եւ հրեշտակ ըլլան, երանի՜ իրենց թէ որ կրնան այնպէս մնալ նէ. բայց չէ թէ աշխարհքիս ու անհաւատից առջեւ մեղաւոր եմ, հապա Աստուծոյ եւ իրեն հաւատարիմ ծառաներուն առջեւը : Բայց աշխարհքիս առջեւ կ'ուզեմ անմեղ ըլլալ, եւ եմ ալ, եւ ան աստիճանի՝ որ զիրենք հազիւ իմ կօշիկներուս խրացը քակելու արժանի կը սեպեմ19 :... Իսկ պաշտօնիս ու վարդապետութեանս նայելով, մանաւանդ թէ վարուցս կողմանէ ալ՝ միայն թէ վարդապետութեանս հետ միաբան ըլլայ, ամենեւին մէկը իզմէ երբեք խոնարհութիւն կամ համբերութիւն մը չսպասէ, մանաւանդ բռնաւորներն ու Աւետարանը հալածողները : Ուզեն չուզեն՝ պէտք է որ խոստովանին որ ես կենդանի սուրբ մըն եմ20, միայն թէ մինչեւ մահուանս առենը վարդապետութեանս մէջ հաստատուն մնամ : Եւ թէ որ վարդապետութիւնս՝ Անգղիայի թագաւորէն, Գէորգ դքսէն, պապէն եւ անոնց ընկերներէն ... ուրիշ թշնամի չունենար նէ, շատոնց Հայրմերով մը բանը լմնցուցած կ'ըլլայի 21 :...

“Բայց ինչո՞ւ պապականներուն կը բարկանամ, որոնք ինծի դէմ յայտնապէս պատերազմի ելած են եւ հետս այնպէս կը վարուին՝ ինչպէս որ թշնամւոյ հետ սովորութիւն է վարուիլ : Ինծի աւելի վնասակար են իմ սիրելի որդեակներս, անձկալի եղբայրներս ու մտերիմ բարեկամներս, այս ինքն ապստամբ ոգիները՝ Խորհրդականները, որոնք որ կարծեմ՝ Լուտերին

18. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Գ. 361. Բ. 362. լատ. Հատ. Բ. 534. Բ. 535:

19. Ut illos vix dignos censeam, qui mihi calceamenti corrigiam solvant. Գործք Լութ. լատ. Հատ. Բ. 535. Բ:

20. Denn da sollen sie mich für einen lebendigen Heiligen halten. Գործք Լութ. գերմ. Հատ. Գ. 365:

21. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Գ. 365. լատ. Հատ. Բ. 537:

դրելէն յառաջ՝ Աւետարանին ու Քրիստոսի ինչ ըլլալը չէին գիտեր, եւ չէին կրնար իրենց հնարքովը պապին լուծը վզերնէն հանել, եւ ան ազատութեան ու լուսաւորութեան հանիլ որուն մէջ հիմա կը գտնուին. եւ թէ որ կարողութիւն ալ ունենային՝ գործքի ձեռք զարնելու չէին համարձակեր։ Երբ որ ես իսկզբան առանձին՝ պապին ու կայսեր եւ ուրիշ պապականներուն դէմ կը դնէի, եւ այնպէս բոլոր պատերազմին ծանրութիւնը կը քաշէի, իրենք իրենց սաստիկ քաջութեան համար՝ ձկերէն ու գորտերէն աւելի լուռ կը կենային։ Իսկ երբ որ Աստուծոյ օգնականութեամբը բաներն ան աստիճանի հասուցի, որ ամէնքս ալ կրնանք շունչ առնել, եւ կը յուսայի որ պապին հետ պատերազմը գլուխ տանելու համար ինծի օգնական կ՚ըլլան, անոնք յանկարծակի ետեւի կողմանէս վրաս կը յարձակին, ուր որ ես ողորմելի ու յոգնած եմ, եւ նոյն իսկ պապականներէն աւելի կը մոլեգնին։...

“Մարդ եկէք վրաս ինկէք ամէնքդ ալ մէկտեղ, սատանաներ, պապականներ, խորհրդականներ. գունդ գունդ Լուտերի վրան դիմեցէք, ճեղքեցէք, ստիպեցէք, նեղ խոթեցէք։... Բայց ինչ որ ընէք նէ՝ պարապ է, պէտք է որ իր վարդապետութիւնը հաստատուն մնայ։... Մարմինս կրնաք դիւրաւ քնջել վերցընել. բայց վարդապետութիւնս զձեզ պիտի սպաննէ ու կտոր կտոր ընէ„[22]։ — Մարդ չիգիտեր աս յիմարական գրուածքին վրայ ծիծաղի՞, չէ նէ գրողին յանձնապաստանութեան եւ ամբարտաւանութեան վրայ ցաւի։

22. Գործք Լուտ. գերմ. հատ. Գ. 365.— 366. լատ. հատ. Բ. 537. Բ.— 539։

ԳԼՈՒԽ Թ

Ազատամտական ազդեցութիւն

Լութերի վարդապետութիւնն ընդունող երկիրներուն ժողովրդական, կրօնական ու քաղաքական կեանքը: Բլանքին՝ նոյն նիւթերուն եւ ժամանակ Լութերական քարոզիչներուն վրայ կարծիքները: Լութերին՝ իր աշակերտներուն քաղաքական կեանքին վրայ ըրած պտուղները: Լութեր ու գործիչներուն ճար մը հնարել կ'ուզէ: Եկեղեցական առաջնորդութիւնը աշխարհական իշխաններուն ձեռքը կը յանձնէ: Սաքսոնիայի կայսրընտրէն կը խնդրէ որ իր երկիրներուն մէջ ազատութիւն մ'ընել տայ: Վարդապետութեան եւ աստուածային պաշտաման մէջ միակերպութիւն մը դնելու կ'աշխատի: Մելանքթոն ազատութիւն ընելու կը ուզէ: *Հրահանգք այցելուաց առ ժողովուրդս* կոչուած գիրքը: Լութեր իր դրած կարգերուն ստոյգ հնազանդութիւն եւ ճիշդ հպատակութիւն կը պահանջէ:

1527

ԼՈՒՏԵՐԻ վարդապետութեանց՝ քաղաքական կենաց վրայ ըրած ազդեցութիւնը եւ անոնցմէ հետեւած չարիքներն ու խռովութիւնները աչքէ անցուցինք. հիմա հարկ է որ մտաւորական, կրօնական ու բարոյական կենաց վրայ ըրած ազդեցութեանն ալ մասնաւոր կերպով մը միտ դնենք: — Գերմանիայի այն կողմերը՝ ուր որ իշխաններն եկեղեցականաց հետ միանալով՝ իրենց զօրութեամբը նոյն վարդապետութեանց դէմ դրած չէին նէ, այն տեղերը մոլորութիւնը սաստիկ հեղեղի մը պէս տարածուած էր: Չէ թէ միայն ընդհանրապէս գաւառներն ու մեծամեծ քաղաքները, հապա նաեւ գեղերը եւ մինչեւ աղքատին հիւղերը այս ժանտախտէն ապականած էին: Ասոր ամենէն առջի հետեւութիւններն եղան կրօնական նիւթերու մէջ ընդհանուր անիշխանութիւն, բարոյից սաստիկ ապականութիւն եւ ուսմանց նուազութիւն: Լուտերականութեան տարածուած տեղերը՝ ամենեւին մէկը եկեղեցիներն ու դպրոցները հոգալու, քարոզիչներն ու վարպետները պահպանելու համար ստակ մը չէր ուզեր տալ[1]: Ժողովրդեան մեծ մասը չէ

1. Բլանք, Գիրք Զ. Հատ. Բ. 341: — Նոյն մատենագիրը՝ Լութերին առ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը գրած երկու նամակներէն մէյ մէկ հատուած կը բերէ, որոնց մէջ Նորոգիչը այս նիւթերուն վրայ այսպէս կը տրտնջէ: "Ամէն տեղ ժողովրդապետներուն տրտունջին չափ չկայ: Ամենեւին մէկը բան մը տալ չ'ուզեր, եւ մէջերնին Աստուծոյ խօսքին դէմ անանկ ապերախտութիւն մը կայ, որ եթէ խիղճս թող տալու ըլլար նէ՝ ետեւէն կ'իյնայի որ ամենեւին ժողովրդապետ կամ քարոզիչ չունենան, եւ խոզերու պէս ապրին": — "Թէ որ այս բաներուն շուտ մը օգնուելու չըլլայ նէ, ալ այս երկրիս մէջ ժողովրդապետներուն, դպրոցներուն, Աւետարանին բանը բուսած է. ամէնքն ալ պէտք

թէ միայն եկեղեցի երթալը, տասնուածայքին պաշտամանց ներկայ գտնուիլը, քարոզ մտիկ ընելը, խորհուրդներու մերձենալը մէկդի թող տուած, հապա շատերը եւ ոչ զաւկըննին դպրոց խաւրել, ուսում սորվեցընել տալ կ'ուզէին։ Ասով եկեղեցիներն ու բոլոր ուսումնական շէնքերը ամայի անապատ դարձան, մանաւանդ թէ տեղ տեղ բոլորովին գոցուեցան [2]։ Շատ տեղ ոչ արտաքին ուսում եւ ոչ ալ քրիստոնէական վարդապետութիւն սորվեցընող մը կը գտնուէր. այնպէս որ նոյն իսկ Լուտերին բածին նայելով՝ "Տղաքն անտառի ծառերուն պէս կը մեծնային, եւ անօգուտ փայտի կը նմանէին, որ այրելէն ուրիշ բանի չէր կրնար գալ"։ Նոյն հոգեւոր բաներու ագիտութիւնն ան աստիճանի հասած էր, մինչեւ դարձեալ նոյն Լուտեր կը գրէ։ Հասարակ մարդիկ "քրիստոնէական վարդապետութեան վրայ տեղեկութիւն չունին, ոչ հաւատքը (հաւատամքը) գիտեն, ոչ հայրմերը, ոչ տասը պատուիրանները. հապա անասուններու կամ անմիտ խոզերու պէս կ'ապրին, եւ Աւետարանէն միջէն ուրիշ բան սորված չեն, բայց եթէ շատ ճարպարանեամբ ամէն ազատութիւնը չարաչար գործածել" [3]։ Իսկ քարոզիչներուն քարոզած վարդապետութեանց կողմանէ՝ խեղճութիւնն ու անկարգութիւնն աւելի մեծ էր։ Ամէն մարդ Ս. Գիրքը ձեռքն ունենալով, եւ Լուտերին տուած իշխանութեան համեմատ՝ կրցածին կամ ուզածին պէս հասկընալով ու մեկնելով՝ իր անձնական կարծիքը եւ շատ անգամ բերանն եկածը՝ իբրեւ Աստուծոյ զուտ ու անարատ խօսքը կը քարոզէր, եւ ամենեւին իշխանութիւն մը չկար որ աս բաները կարող ըլլար կարգի դնել։ Հաւատոյ վարդապետութիւնը եւ ուսումն ու կրթութիւնը աս վիճակի մէջ գըտնուելով, եւ Լուտերական քարոզիչներուն մեծ մասը սաստիկ ագէտ մանաւանդ թէ խառնակեաց մարդիկներ ըլլալով [4], ամէն մարդ ինք իրմէ կրնայ մակաբերել որ ժողովրդեան բարուց ապականութիւնը քիչ ատենուան մէջ ինչ աստիճանի հասած էր։

Աս Լուտերականութեան տարածուած տեղերուն եւ մանաւանդ Սաքսոնիայի կայսրընտրին երկիրներուն մասնաւորական,

է որ փախչին։ Ինչու որ ամենեւին բան մը չունին, չորս կողմը թափառական կը պտըտին, ու չորցած՝ ագիներու կը նմանին"։ Նոյն տեղը, 342. Ծանօթ. 3։

2. "Յառաջադոյն շատ տեղ դպրոցներ կային, կ'ըսէ Մենցլ, որոնք քաղաքները իրենց ծախքովը շինել տուած էին . . . իսկ աւելի բարձր գիտութիւնները վանքերու մէջ կը սորվեցընէին։ Արդ երբ որ եկեղեցական բաները փոխուեցան նէ՝ աս դպրոցներն ալ գոցուեցան"։ Հոփ. Ա. Գլ. Զ. 235։

3. Լուտերին Փոքր քրիստոնէական վարդապետութեան յառաջաբանին մէջ. Տես առ Ռէֆնէլ, Գէրք Բ. Գլ. Ա. 4։

4. Տես առ. Գրքիս Բ. Գլխոյն մէջ (երես 152. — 154. եւ 155, 156.) գրածնիս, նոյնպէս քիչ մը ետքը (եր. 244.) Բլանքէն բերուած վկայութիւնը եւ աս Գլխոյն 20. Ծանօթ։

հոգեւոր եւ քաղաքական վիճակը Բլանք ընդարձակ կը ստորա-գրէ: Սաքսոնիայի կայսրընտրին երկիրներուն մէջ գրեթէ տեղ մը չկար՝ որ Լուտերի նախանձախնդիր հետեւողներ չունենար, ընելէն վերջը, աս բողոքող հեղինակը խօսքն այսպէս կը շարունակէ. "Ասոնցմէ շատերը, գուցէ ալ մեծ մասը ստուգիւ եւ ոչ հաւատոյ հիմնական մասանց վրայ Լուտերին վարդապետածին ինչ ըլլալը գիտէին. չէին գիտեր որ Լուտերին հետեւելով ինչ բանի պիտի հաւատան ... հապա զինքն անոր համար կը յարգէին, վասն զի անիկա անկարգութեանց դէմ ելած, կրօնաւորները լռեցուցած, եւ պապին ու եպիսկոպոսներուն, նաեւ երբեմն իրենց աշխարհական տէրերուն ու իշխաններուն յանդուգն ճշմարտութիւններ խօսած էր„ [5]. Հայերէն խօսելով՝ անոնց դէմ ելած ու իշխանութիւննին ոտքի տակ առած էր: Քիչ մը ետքն ալ կը զրուցէ որ աս կրօնական նիւթերուն մէջ այնչափ տգէտ էին, որ բաւական թէ քահանանին կարգուած ըլլար, թէպէտ եւ բոլոր քարոզածը հին (ուղղափառ) վարդապետութեան համեմատ, ու Լուտերի վարդապետութեան բոլորովին հակառակ ըլլար, մէջերնէն մէկն ալ չէր տարակուսեր որ Լուտերի վարդապետութիւնը չըլլայ, միայն անոր համար վասն զի կարգուած էր [6]:

Այսպէս Լուտերական երէցներուն վրայ խօսելով՝ կը զրուցէ որ անոնք ալ ժողովրդէն աւելի գիտուն չէին: "Ասոնցմէ ոմանք, կ'ըսէ, նորութեան ուղխին ետեւէն կ'երթային, եւ բեմերուն վրայէն՝ Լուտերին չափ սաստկութեամբ՝ պապին ու կրօնաւորներուն դէմ կը խօսէին, եւ կամ իրենց օգտակար կը սեպէին Լուտերին քանի մը սկզբունքներն ընդունիլ, եւ աշխարհք մտնելով՝ իրենք զիրենք Աւետարանի քարոզիչ կ'անուանէին, բայց առանց Աւետարանէն բան մը հասկընալու ....: Ուրիշներ ալ կային որ իրենց ունկնդիրներուն միտման կը հետեւէին, ոմանց՝ ըստ նոր վարդապետութեան կը քարոզէին, ոմանց ալ՝ ըստ հին վարդապետութեան. մանաւանդ թէ մինչեւ մէկը գտնուեցաւ, որ երկու եկեղեցւոյ երէց ըլլալով՝ մէկուն մէջ հաղորդութիւնը երկու տեսակաւ կը մատակարարէր, մէկալին մէջ ճշդիւ հին ծիսով պատարագ կ'ընէր [7]: ...

"Քարոզիչնին իրենք իրենցմէ ընտրելու իրաւունք ունեցող հասարակութիւնները իրենք զիրենք երջանիկ կը սեպէին, թէ որ այնպէս պատահէր որ սանկ տեղն մը (քարոզիչ փնտռած տեղնին) վանքէ ելած կրօնաւոր մը թափառական պտըտելով՝ իրենց կու գար, եւ գտած ազատութիւնը վայելելու համար՝

5. Գիրք Զ. Հատ. Բ. 336:
6. Նոյն տեղը:
7. Դարձեալ նոյն գիրքը յիշուած տեղը, 337:

քիչ մը ժամանակ աշխարհքին մէջ ասդին անդին թափառելէն ետեւ՝ այնպէս կը ձեւացընէր որ Աւետարանին պատճառաւ հալածանք կը քաշէ եւ նաեւ անէն տեղէն մերժուած է։ Ասանկները երկինքէ խաւրուած մարդիկներու պէս՝ ուստի եւ առանց քննութեան կ՚ընդունուէին. որովհետեւ թէ որ մանուանդ կիներնին ու զաւկըներնին մէկտեղ առած կը պտըտցընէին նէ, ինչպէս որ շատ անգամ կը պատահէր, ալ անկէ վերջը իրենց վարդապետութեան անարատ ըլլալուն՝ ուրիշ ամենեւին ցուցում մը հարկաւոր չէր սեպուեր։ Աս յանձնարարութեան թղթերը (այսինքն՝ քարոզչի մը՝ հետը կին ու զաւակ ունենալը) շատ անգամ նաեւ քարոզիչ կամ երէց փնտռող ազնուականներուն առջեւն ալ մեծ զօրութիւն կ՚ունենար...։ Ամենէն աւելի խիղճ ունեցողները Լուտերին ու Մելանքթոնին կը դիմէին ... բայց ասոնք ո՚ւսկից կրնային միշտ անանկ մարդիկ գտնել, որոնք ժողովրդեան կրթութիւն տալու բոլորովին անյարմար չըլլալու չափ գիտութիւն ունենային։ Համալսարանին ուսանողներուն մէջ... ստուգիւ երեւելի գլուխներ կային, բայց ասոնք մատի վրայ կրնային համրուիլ. եւ թէ որ ուսմունքնին չլմընցած թող չէին տար երթար նէ ալ՝ պէտք էր որ մեծ քաղաքներու եւ համալսարաններու համար պահուէին։ Գեղերու քարոզիչ ըլլալ՝ միայն շատ տկարներն ու աղքատները կ՚ուզէին. ասոնք ալ կամ անանկ մարդիկ էին, որոնք յառաջագոյն ամենեւին ուսմանց ետեւէ ինկած չէին, հապա տարիքնին առնելէն ետեւ՝ իբրեւ թէ մէկէն աստուածաբանութեան կոչում մը կը զգային, եւ արուեստնին կամ ձեռագործնին թող տալով՝ աստուածաբան կ՚ըլլային, ... կամ վանքէ ելած կրօնաւորներ ու վռընտուած քարոզիչներ էին, որոնք գունդ գունդ Վիդդենպերկ կու գային, որպէս զի Լուտերին վարդապետութիւնը սորվին եւ ապրուստնին իրմէ ընդունին։ Ասանկ մարդիկներուն մէջէն պէտք էր որ հասարակօրէն՝ Լուտեր ընտրէր, եւ շատ անգամ ասոնք ալ ունենալուն վրայ կ՚ուրախանար, որովհետեւ ժողովրդեան կարօտութիւնը շուտ օգնութիւն կը պահանջէր։...

"Արդ յայտնի է որ ասանկ քարոզիչներուն մէջ ամենէն աղէկներն ալ հասարակօրէն չէ թէ միայն աստուածաբանական գիտութիւն չէին ունենար, հապա եւ ոչ կրօնի վրայ զուտ ծանօթութիւն. աւելի եւս զուրկ կ՚ըլլային խոհեմութենէն, փորձառութենէն եւ ան ամէն հանգամանքներէն՝ որոնք ժողովրդեան առաջնորդ ըլլողը պէտք է որ ունենայ, որպէս զի օգուտ կարենայ ընել։ Մէջերնէն ամենէն աղէկները՝ Վիդդենպերկ Լուտերէն լսածնին՝ իրենց գեղերուն բեմին վրայէն կը խօսէին, պապականներուն ու խորհրդականներուն դէմ կը ճառէին, ո-

րովհետեւ Լուտերէն լատիններն՝ ըստ մեծի մասին տանց վրայ էր, եւ իրենց պարզմտութեամբն անանկ կը կարծէին որ իրենց ունկնդիրներուն աւելի օգտակար բան մը չեն կրնար խօսիլ՝ քան թէ ան բանը որն որ իրենց այնչափ շատ անգամ ըսուած էր ։ Աւելի շատերը՝ նոյն նիւթերուն վրայ խօսելու չափ ալ գիտութիւն չունէին. ասկից զատ՝ շատերուն վարմունքն անանկ անմաքուր, եւ վարքերնին ու քաղաքավարութիւննին այնպէս անպիտան էր որ նաեւ հին ու չմաքրուած եկեղեցւոյն քարոզիչներէն ալ շատ վար էին ։ Մէկ խօսքով ըսելու համար՝ ատորին ժողովրդեան կրթութիւնն աւելի գէշ հոգացուած չէր կրնար ըլլալ. իսկ դպրոցները կարգի դնելու վրայ եւ ոչ կրնար մտածուիլ, թէպէտ եւ ասիկա ամէն բանէն աւելի հարկաւոր էր ։ Շատ տեղ դպրոցներուն մէջ ամենեւին ուսուցիչ չկար. եւ քիչ քարոզիչ կը գտնուէր որ վարպետներուն տեղը կարող ըլլար բռնել,, [8] ։

Նոյն պատմիչը նկարագիրը կը լրացնէ Լուտեր իր սա նիւթերուն վրայ զանազան անգամ գրածներովը, որոնցմէ մէկ հատուած հոս կը դնենք ։ "Զարմանալի բան մը չէր ըլլար, կ'ըսէ, թէ որ Աստուած դժոխքին պատուհաններն ու դռները բանար ու մէջերնիս սատանայ թափէր, կամ երկինքէն ծծումբ ու դժոխական կրակ տեղար, եւ ամէնքնիս մէկտեղ Սոդոմայ ու Գոմորայ պէս դժոխքին անդունդը կործանէր ։ . . . Որովհետեւ նոյն ժողովուրդը Հիմակուան Գերմանիայէն շատ անգամ նուազ չար էին. ինչու որ իրենք Աստուծոյ խօսքն ու քարոզութիւնը չունէին. իսկ մենք երկուքն ալ ունինք, բայց պարապ տեղ, եւ այնպէս կը վարուինք իբրեւ թէ ուզէինք որ Աստուած, իր խօսքը, բոլոր կարգն ու կանոնը եւ պատիւը ոչընչանայ ։ Խուժաքարները Աստուծոյ խօսքը զսպելու կը ջանան. ազնուականներն ու հարուստները՝ կարգն ու կանոնը եւ պատիւը կործանելու ետեւէ կ'իյնան ։ . . . Իսկ ուրիշները ձեռուընին կը քաշեն, ոչ ժողովրդապետ եւ ոչ քարոզիչ կ'ուզեն պահպանել կամ անոնց ապրուստին համար բան մը տալ. ասկից զատ՝ տղաքն ալ անոնցմէ կը հեռացընեն, որպէս զի քարոզութեան պաշտօնը շուտ մը կործանի ։ . . . Ի վերայ այսր ամենայնի վստահութեամբ կը վարուին, ամենեւին խիղճ չեն ըներ, տասնկ դժոխական մանաւանդ թէ դժոխականներէն աւելի մեծ ապերախտութեան եւ չզգացուելու մեղքերուն ու մոլութիւններուն վրայ ամենեւին

8. Գիրք Զ. Հատ. Բ. 338. — 340 ։ — Ըստոնք տանք գրելէն ետեւ՝ Յ. Յանսէն. մէջ կը բերուի որ "Բոլոր սա ապացուցութիւնը Լուտերին սեղանական նամակներէն առնուած է, որոնց հատերը սա նիւթերուն վրայ գրուած արտայայտութիւններով լեցուած են,, ։

զզլըում չունին, Աստուծոյ բարկութենէն ամենեւին չեն վախնար ու բարերար փրկչին սէր ըսած բանը չունին: . . . Եւ աս ամէն զարհուրելի ապականութիւններն ընելէն ետեւ՝ կ'ուզեն աւետարանական ու քրիստոնեայ սեպուիլ: Թէ որ Գերմանիա առանց պիտի շարունակէ նէ, շատ կը ցաւիմ որ գերմանացի ծնած, գերմաններէն խօսած ու գերմաններէն գրած եմ. եւ թէ որ խիղճս ներելու ըլլար նէ՝ կ'ուզէի ետեւէ կենալ եւ ջանալ որ պապն իր բոլոր ապականութիւններովը նորէն մեր վրայ գայ, եւ յառաջուընէ աւելի ճնշէ, հարստահարէ ու ապականէ:

"Յառաջագոյն երբ որ սատանային կը ծառայուէր ու Քրիստոսի արիւնը կը նախատուէր նէ՝ ամէն քսակները բաց էին, եւ եկեղեցիներուն, դպրոցներուն եւ ուրիշ անպիտանութիւններուն համար տրուած ստակը չափ չունէր: Ան ատեն տղաքը կրնային վանքերը, վարժատունները, եկեղեցիները, դպրոցներն երթալու ստիպել, եւ ստակ շատ ծախք կ'ըլլար, թէպէտ եւ ամէնն ալ փուճ տեղ: Իսկ հիմա որ ճշմարիտ դպրոցներ ու ճշմարիտ եկեղեցիներ հիմնել կ'ուզուի, մանաւանդ թէ հիմնել չէ, հապա եղածները պահել. . . բոլոր քսակները երկաթի շղթաներով կապուած են, ամենեւին մէկը բան մը չիկրնար տալ: Աս ալ բաւական չէ. տղաքը բռնութեամբ կը հեռացընեն, ու թող չեն տար որ եկեղեցիները զանոնք սնուցանեն եւ անանկ պաշտօններու հասցընեն, որոնց մէջ՝ առանց իրենց գործակցութեան՝ նաեւ ժամանակաւոր պիտոյքներն կրնայ հոգացուիլ: . . . Աստուծոյ կ'աղաչեմ որ իր շնորհքովը զիս աս աշխարհքէս հանէ, եւ թող չտայ որ Գերմանիայի վրայ գալու թշուառութիւնը տեսնեմ: Ինչու որ այնպէս կը կարծեմ որ եթէ տասը Մովսէս ըլլէր ու մեզի համար աղօթք ընէր նէ, բան մ'ալ գլուխ հանելիք չունէր: Աս բանս ես անձամբ ալ կը փորձեմ. երբ որ իմ սիրելի Գերմանիայիս համար աղօթք ընել կ'ուզեմ նէ, բերանս չիբացուիր եւ աղօթքը բերնէս ելլել չ'ուզեր. ուր որ ուրիշ բաներու համար աղօթք ընել ուզած ատենս՝ աղօթքն ինք իրմէ դուրս կ'ելլէ: Անոր համար Աստուած զԼովտ (դուցէ ինքը զինքը կ'իմանայ) պիտի փրկէ, իսկ Գոմորը պիտի կործանէ: Աստուած տայ որ ըսածներս սուտ ըլլան, եւ ես աս բանիս մէջ սուտ մարգարէ ըլլամ,, 9:

Մարդ Լութեր աս բաները բոլոր կը տեսնէր, կ'իմանար որ իր Աւետարանին պատուոյն որչափ մնասակար են: Ստոյգ է իր հպարտութիւնը թող չէր տար որ խոստովանի թէ ասիկա իր գործքը, իր դրած սկզբանց ու քարոզած վարդապետութիւն-

9. Ճառ. կամ քարոզ՝ թէ Տղաքը դպրոց խրկելու է. Գործք Լութ. Ընդհ. Հատ. Ե. 183: Տես նաեւ 157 երեսին մէջ բերուած վկայութիւնը:

նորուն ճիշդ հետեւութիւնն է, բայց կը ճանչնար որ աս չարիքներուն աւելի սաստկանալն արգելելու համար պէտք է որ զօրաւոր հնարքներ բանեցուին եւ շուտով ի գործ դրուին: Եւ թէպէտ մէկ կողմանէ կը տեսնէր որ ամենէն յարմար միջոցն է՝ ուղղափառ եկեղեցւոյն ան զքանչելի կարգադրութիւնները, զորոնք ինք իսկզբան կործանելու եւ ջնջելու ետեւէ ինկած էր, նորէն հաստատել. բայց մէկալ կողմանէ չէր կրնար եւ չէր ուզեր անոնք մէկէն եւ բոլորովին իր եկեղեցւոյն մէջ խոթել: — Աստուծոյ ձեռօքը հիմնուած գեղեցիկ ու հոյակապ շէնքը, կ՚ըսէ Ռիֆէլ, Լուտերի եւ իր աշակերտներուն ջանքովը թող տրուած էր. նորէն նոյն տեղը դառնալու համար հարկաւոր եղած զօրութիւնն ու արիութիւնն ալ կը պակսէր, որովհետեւ նոյն բաժանման պատճառ եղող հպարտութիւնն ու անձնասիրութիւնը չէ թէ միայն վերցուած չէր, հապա շատ աւելի սաստկացած էր: Ուստի եւ ուրիշ միջոց չէր մնար, բայց եթէ բռնութեամբ կործանուած եկեղեցւոյն մնացորդները[10], իսկըզբան կատաղութեամբ ամէն բան կործանելու ատեն՝ մինակ պրծելու յարմար սեպուած քանի մը գերանները քովէ քով բերելով, աղքատիկ ու անպիտան հիւղ մը շինել, որպէս զի անոր մէջ ամրանալով՝ մարդկային մոլութիւններուն ու մոլորութիւններուն մրրկին դէմ իրենք զիրենք կարենան պաշտպանել: Այս ինքն հին եկեղեցւոյն՝ իբրեւ անպիտան ու վնասակար մերժուած սովորութիւններէն, արարողութիւններէն, կարգաւորութիւններէն քիչ մը բան առնել, եւ անոնք քովէ քով յարմարցընելով՝ նոր եկեղեցի մը կազմել[11]: — Արդ՝ Լուտեր աս միջոցն ուզեց գործածել, եւ ձեռք ալ զարկաւ ուզածը կամաց կամաց գլուխ տանելու: Բայց յայտնի է որ այսպէս մարդկային ձեռքով շինուած եկեղեցին՝ չէ թէ միայն առաջին ճշմարիտ եկեղեցւոյն աստուածային վայելչութիւնն ու ամրութիւնը չէր կրնար ունենալ, հապա եւ ոչ քիչ մը ատեն հաստատուն մնալու չափ զօրութիւն. ուստի եւ պէտք էր որ ինք իրմէ կործանէր եւ ամէն հովերուն խաղալիկն ըլլար:

Լուտեր աս բանս ճանչնալով՝ ուզեց իր խախուտ եկեղեցւոյն արտաքին նեցուկ մը գտնել. ուստի ջանաց որ իր դրած կամ դնելու նոր կարգաւորութիւններուն՝ աշխարհական իշ-

10. Ռիֆելին աս խօսքին համեմատ կը գրէ նաեւ Լեւոն բողոքող մատենագիրն ալ: "Լուտեր, կ՚ըսէ, բուռն եւ պատերազմող բարկու կործանած էր մարդկային մտաց ճարտար մէկ հրաշակերտը՝ որն որ յաճախ յայտնապէս աստուածային առաջնորդութեամբ հազար տարուան մէջ շինուած էր, եւ որուն փառաւորութիւնն ու ներքին խորութիւնն իմանալու համար՝ Լուտեր թէ՛ խելքի թէ՛ կրթութեան կողմանէ շատ տարրին էր„: Գիրք Գ. Հտր Ա. Գլ. Ա. 96:

11. Ռիֆէլ, Գիրք Բ. Գլ. Ա. 6, 7:

խանութեան ձեռքովը հաստատութիւն տայ։ — Արդէն յառաջագոյն ալ շատ անգամ իր կողմը միտող իշխանները կը ստիպէր որ "Ամպարշտութիւնը խափանեն եւ թող չտան որ Աստուծոյ խօսքին դէմ գործուի„. այս ինքն՝ ուղղափառութիւնը կործանեն եւ իր աղանդէն ղատ կամ իր աղանդին մէջէն ելած օտար աղանդները զսպեն [12]։ Բայց երբ որ մէյ մը տեսաւ որ շատ իշխաններ եւ ազատ քաղաքներու մեծեր իր կողմը միտած են, ալ անկէ վերջը՝ քահանայապետին ու եպիսկոպոսներուն ձեռքէն յափշտակած հոգեւոր իշխանութիւնը, զորն որ մինչեւ նոյն ատեն իրեն անձին սեպհականած էր, գրեթէ բոլոր նոյն աշխարհական իշխաններուն ձեռքը տուաւ, որպէս զի անոնց ձեռքովը թէ ուղղափառաց եւ թէ աղանդաւորաց դէմ կարող ըլլայ գնել [13]։— Աս հոգեւոր իշխանութիւնը բոլորովին աշխարհական իշխանաց ձեռքը յանձնելը՝ 1525ին վերջերն եղաւ, երբ որ Լութեր Սաքսոնիայի կայսրընտրին երկիրներուն մէջ եղած անկարգութեանց դարման տանելու համար՝ Յովհաննէս կայսրընտրէն խնդրեց որ նոյն երկիրներուն մէջ այցելութիւն մ՚ընել տայ։ Յառաջագոյն շատ անգամ նոյն վախճանաւ զանազան առաջարկութիւններ ըրած էր, բայց տեսնելով որ անոնք երեւելի օգուտ մը չեն ըներ, վերջապէս այցելութեան առաջարկութիւնն ըրաւ, ըսելով թէ Քահանայապետին իշխա-

12. Լութերին աս նիւթին վրայ գրած անթիւ անհամար խօսքերէն՝ մինակ մէկ հատը կը դնենք։ "Մոլորութիւն վարդապետողներուն հետ, կ՚ըսէ, շատ մեղադրանելու չէ. հապա նաեւ սոցանց չէրենց մտէն ընելու, սոցանց թող տալու որ պատասխանի տան, դատապարտելու է։ Որովհետեւ աշխարհական իշխանութիւնը իր ստուգ ու պտղութիւնը ունի որ պէտք է գործածէ որ հարկապետութիւնը՝ անարատ, ապատաժայն պաշտօնը՝ զօրաւոր ու անխառն կենայ, եւ խաղաղութիւնն ու միութիւնը՝ հաստատուն մնան„։ Զբ. Սաղմոսին մեկնութեան մէջ։ Գործք Լութ. հրատ. Հալ. Ե. 75։ (Տես նաեւ 185. երեսին մէջ Լութերէն բերուած ուրիշ մէկ վկայութիւնն ալ. եւ աս երկու խօսքը բաղդատէ 163, 164 եւ 204 երեսներուն մէջ իրմէ բերուած վկայութիւններուն հետ։) Անիկա գրողն ան մարդն է՝ որն որ մեծ սրտանց կ՚ըսէր որ եկեղեցին սոցանց չէրենց մտէն ընելու դատապարտելոյ, ուր որ ինք յանձն չէր առներ որ եկեղեցւոյն ղինքը դատապարտելու համար կանչած ատեն երեւայ։ Ան մարդն է՝ որն որ նոյն սրտանցը կ՚ըսէր երբ որ՝ իր իբրեւ օրինաւոր եւ անկողմնակալ առաջարկած եւ որոշման անսալու խոստացած դատաւորը (Փաբիզի համալսարանը) իր վարդապետութիւնը քննելէն ետեւ՝ դատապարտեց։

13. Թէպէտ եւ Լութեր իր սուտ ցած իշխանութեան վրայ վստահանալով՝ կը յուսար որ իշխանները իր կամքէն դուրս չեն ելլեր, եւ ձեռքերնին տուած իշխանութիւնը՝ միայն իր ուզածին չափ եւ ուզած վախճանին համար գործածելով՝ իրեն իբրեւ գործիք կ՚ըլլան. բայց իր կարծածէն շատ տարբեր եղաւ։ Ինչու որ իշխանները իրենց տրուած իշխանութիւնն առնելէն ետեւ՝ չէ թէ միայն ալ անմնուին թող տալ չուզեցին, հապա նաեւ չափն ալ բոլորովին անցուցին, եւ ան աստիճանի հասաւ, մինչեւ Լութերական եկեղեցականները անոնց գերին եղան։ Աս բաներուն վրայ ուրիշ անգամ աւելի ընդարձակ խօսելու առիթ կ՚ունենանք։

նութիւնը քու երկիրներուդ մէջէն վերցուած ըլլալով՝ բոլոր եկեղեցական ու կրօնական բաները հոգալը քեզի կ՚իյնայ։ «Ա՛ն ամենայն Աստուծոյ եկեղեցւոյ եւ կարգ կանոն չմնաց, կը գրէ Լուսաւոր կայսրընտրին, ինչու որ պաշտօն նուիրելը փրցուեցաւ, եւ ամեն մարդ ուզածը կ՚ընէ։ Բայց որովհետեւ մեր ամենուս եւ մասնաւորապէս իշխաններուն պարտքն է որ ամէն բանէն յառաջ խեղճ աղքատը... կրթենք, եւ իրենց կարգ կանոն ու Աստուծոյ երկիւղ սորվեցընենք, անոր համար պէտք է որ դպրոցներ, քարոզիչներ ու ժողովրդապետներ դրուին։ Թէ որ ծնողք չեն ուզեր նէ, թող սատանային երթան. բայց ուր որ տղաք չհոգացուած ու անկիրթ կը մնան նէ, յանցանքը իշխաններունն է։... Արդ որովհետեւ ձեր իշխանութեան մէջէն պապական ու հոգեւորական բռնութիւնն ու կարգը վերցուած է, եւ ամէն վանքերն ու վարժոցները՝ իբրեւ վերին գլխոյ ձեռք՝ ձեր ձեռքն ինկած են, անոր համար նաեւ աս բաները կարգի դնելու պարտաւորութիւնն ու յանցանքը ձեզի կ՚իյնայ. ինչու որ ուրիշ մը հոգը չէ, ոչինչով ըլլալ եւ պէտք չէ որ ըլլայ։ Ասոր համար հարկ է որ դուք՝ որ Աստուծմէ աս բանիս որոշուած էք, բոլոր ձեր երկրին մէջ չորս հոգի այցելութեան հանէք, որոնցմէ երկուքը՝ աստուածորդներուն եւ ինչքերուն, եւ երկուքը՝ վարդապետութեան տեղեակ ըլլան. եւ անոնք ձեր հրամանաւը հոգան որ հարկ եղած տեղերը դպրոցներ ու ժողովրդապետներ դրուին։ Երբ որ քաղաք մը կամ գեղ մը կարողութիւն ունի նէ, թող իշխանութիւն ունի ստիպելու որ դպրոցներ, քարոզիչներ, ժողովրդապետներ պահեն։ Թէ որ իրենք իրենց փրկութեան համար աս բանս ընել չեն ուզեր նէ, դուք՝ տղոց ու բոլոր կարօտութիւն ունեցողներուն վերին խնամակալն ըլլալով՝ պէտք է որ բռնութեամբ ստիպէք անոնց որ հարկաւորն ընելու. ինչպէս որ կամուրջներու, ճամբաներու եւ երկրին ուրիշ կարօտութիւններուն օգնելու բռնութեամբ կը ստիպուին։... Թէ որ կարողութիւն չունին նէ, վանքերուն ինչքերը կան, որոնք արդէն գլխաւորաբար աս բաներուն համար դրուած են, եւ պէտք է որ աս բաներուն գործածուին, որպէս զի հասարակ մարդիկներն այնչափ չնեղուին։ Կրնաք մտածել որ աս բաները կրնան վերջապէս շատ գէշ հետեւութիւն ունենալ... Թէ որ թող տրուի որ զանազան տեղեր առանց դպրոցի ու ժողովրդապետի մնան, եւ ազնուականները վանքերուն ինչքերն իրենց առնեն, ինչպէս որ կը խօսուի եւ արդէն ոմանք կ՚ընեն։ Արդ որովհետեւ աս ինչքերը անանկ ալ ձեզի օգուտ մը չեն ունենար կոր, եւ արդէն աստուածային պաշտաման համար դրուած են, պատշաճ է որ ամէն բանէն յառաջ նոյն վախճանին գործածուին։ Անկից

աւելցածը կրնայ երկրին կարօտութեան համար գործածել կամ աղքատներու բաժնել,,[14]:

Նորոգիչը կը կարծէր որ աս պայծառութեան միջոցովը՝ ամենէն մեծ անկարգութիւնները կը շտկուին, ամէն տեղ դպրոցներ ու ժողովրդապետներ կը դրուին, եւ անոնց ծախքն ու ապրուստը հոգալու համար ստակ կը ճարուի: Բայց անով ամէն բան չէր լմննար: Հարկ էր նաեւ թէ վարդապետութեան եւ թէ արարողութեանց կամ աստուածային պաշտամանց մէջ միակերպութիւն դնելու հնարք մը գտնել: Եւ թէպէտ Լուտեր աս վախճանաւ միօրինակ զանազան գրուածքներ կը հրատարակէր[15], որոնք եռեւէ եռեւ նախ Վիդդենպերկի մէջ գործածուելու կը սկսէին, եւ անկից՝ ուրիշ տեղեր կ'անցնէին. բայց ամէն մարդ անոնց չէր ուզեր հետեւիլ, հապա գրեթէ ամէն ժողովրդապետ կամ մանաւանդ ամէն մէկ հասարակութիւն աստուածային պաշտամունքն ուզածին պէս կը կատարէր կամ կատարել կու տար: Արդ որպէս զի աս բաները կարգի մտնեն, շատերը կ'առաջարկէին որ գաւառական (եկեղեցական) ժողով մ'ըլլայ. բայց յայտնի է որ Լուտեր աս բանիս չէր կրնար հաւանիլ, որովհետեւ չէր կրնար յանձն առնիլ որ իրմէ զատ ուրիշ մէկը իշխանութիւն ունենայ հոգեւոր կամ կրօնական նիւ-

14. Առ Յը Վեդլ, Հատ. Գ. 135: Տես նաեւ առ Մենցլէ, Հատ. Ա. Գլ. Ձ. 236, 237:

15. Անոնց մէջ գլխաւորներն են: Ա. Ընթերցուածոց ու աւետարանաց ձեռնարկները: Լուտեր կ'ուզէր որ աս գիրքը բոլոր քարոզիչներուն ու ժողովրդապետներուն ձեռքը տրուի, որպէս զի ուրիշ քարոզի տեղ՝ ժողովրդեան առջեւն անոնք կարդան: Եւ աս բանս, կ'ըսէր, կ'ուզեմ չէ թէ միայն ան քարոզիչներուն համար՝ որոնք քարոզ չինել չեն կրնար, հապա նաեւ խառնվարարներուն եւ աղանդաւորներուն համար, որպէս զի [illegible] որ ամէն մարդ տաղանդը քարոզէ, եւ այսպէս Աւետարանին ու անոր մեկնութեան տեղ՝ յառաջուան պէս մոլորութիւններ վարդապետուին: Վրան աւելն անցնելէն ետեւ՝ աշխարհական իշխանութեան ձեռքով ալ ժողովրդապետներուն հրամայուեցաւ որ աս գրուածքը գործածեն: Տես առ Մենցլէ, Հատ. Ա. Գլ. Ձ. 243: — Բ. Կարգաւորութիւն աստուածային պաշտամանց: — Գ. Քրիստոնէական պատարագ ընելու կերպ: — Դ. Աշխարհաբարեան Աւետարան ամէն քրիստոնէից: — Ե. Պզտիկ եւ մեծ քրիստոնէական վարդապետութիւն: Լուտեր կ'ուզէր որ բոլոր ժողովրդապետներն ու քարոզիչները անոնց մէջինները չէ թէ միայն ժողովրդեան սորվեցընեն, հապա նաեւ իրենք ալ ամէն օր կարդան. եւ աս հրամանը չկատարողները՝ ծոյլ ու որովայնի ծառայ կը կանչէր, որոնք, կ'ըսէր "խոզարած ու շներու ծառայ ըլլալու աւելի յարմար են, քան թէ հոգւոց պահապան ու ժողովրդապետ ըլլալու,,: Պզտիկ քրիստոնէականին յառաջաբանութեան մէջ: Իսկ ժողովրդեան կամ տղոց համար կը հրամայէր որ նոյն քրիստոնէական վարդապետութիւնը կամօք սորվին. չուզողները՝ նաեւ բռնութեամբ ստիպուելին սորվելու, մինչեւ պատշաճ է որ, կ'ըսէր. "Իշխանը տանի Բերդ մարդիկները եւ երկրէն վռնդէ,,: Նոյն տեղը: — Մարդ երբ որ աս բաները կարդալու ըլլայ նէ, կ'ըսէ Ռոֆէլ, Լուտերին՝ քրիստոնէական ազատութեան վրայ ըրածները, եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ սովորութիւններն ու հրամանները բռնաւորութիւն կանչելը՝ կամ հեղնութիւն պիտի սեպէ, կամ յիմարութեան խօսք: Գիրք Բ. Գլ. Բ. 64:

թերու մէջ վճիռ տալու կամ որոշում ընելու. անոր համար ժողովքի անունն իրեն այնպէս ատելի էր՝ ինչպէս անձնիշխանութեան անունը[16]։ Ուստի եւ աւելի կ'ուզէր որ ամէն մէկ հասարակութիւն ուզածն ընելու ազատութիւն ունենայ, քան թէ որ ժողովքի մէջ ամենուն հաւանութեամբը բան մ'որոշուի[17]։ Բայց որովհետեւ ասով ալ մէջերնին արտաքոյ կարգի մեծ տարբերութիւններ կ'ըլլային, որուն պատճառաւ ժողովուրդը տըրտունջներ կ'ընէր, ժողովրդապետներուն եւ իրենց ժողովրդոցը մէջ եւ շատ անգամ նոյն իսկ ժողովրդապետաց մէջ սաստիկ վէճեր ու կռիւներ կ'ելլէին, անոր համար ուզեց որ աս նիւթին մէջն ալ աշխարհական իշխանութեան օգնութեամբը՝ ինք հաստատուն բան մ'որոշէ։ Արդ Լուտեր ուզած որոշումներն ու կարգադրութիւնները շինեց, եւ իր գրածը կայսրընտրին առջեւը դրաւ, որ ան ալ իր իշխանութեամբը հաստատէ։ Իշխանը Լուտերին գրածը քննելէն կամ քննել տալէն ետեւ՝ հաւանութիւն տուաւ. որով եւ հաստատուելով՝ Վիդդենպերկի մէջ հրատարակուեցաւ։ Եւ աս կերպով դուրս ելաւ Գերմանական պատարագ եւ աստուածային պաշտամանց կարգաւորութիւն ըսուած գիրքը[18]։

Թէպէտ եւ Լուտեր 1525ին վերջերը Սաքսոնիայի կայսրընտրէն խնդրած էր որ իր երկիրներուն մէջ այցելութիւն ընել տայ, բայց նոյն այցելութիւնը հազիւ երկու տարի վերջը սկսաւ. որովհետեւ կայսրընտիրը՝ Լուտերէն աւելի խոհեմութեամբ մտածելով՝ կը վախնար որ թեմական եպիսկոպոսները՝ որոնց գլխաւոր պաշտօններէն մէկն է այցելութիւնը, աս իրենց պաշտօնը յափշտակելուն համար՝ իրեն դէմ կայսեր տրտունջ կ'ընեն[19]։ Սակայն վրան երկու տարիի չափ ժամանակ անցնելէն ետեւ՝ ալ չկրնալով դէմ դնել՝ հաւանութիւն տուաւ. ուստի եւ

16. «Ինծի ապահով բան չ'երեւար, կ'ըսէ Լուտեր, որ մերինները արարողութեանց մէջ միակերպութիւն հաստատելու համար ժողով ընեն։ Թէպէտ եւ աս բանս աղէկ եռանդեամբ ալ փորձուի, ի վերայ այսր ամենայնի չոր օրէնք է, ինչպէս որ եկեղեցական ժողովքները կը ցուցընեն։ Այնպէս որ նոյն իսկ Առաքելոց ժողովքներուն մէջ աւելի գործքերու եւ աւանդութիւններու վրայ խօսուեցաւ, քան թէ հաւատքի վրայ. իսկ վերջին ժողովքներուն մէջ երբեք հաւատքի վրայ չեր խօսուեր, հապա միշտ կարծիքներու եւ խնդիրներու վրայ կը վիճուէր։ Անոր համար ժողովքի անունը ինծի այնչափ ատելի է, որչափ ատելի է անձնիշխանութեան կամ ազատ կամաց անունը»։ Առ Տը Վէթթ, Հատ. Բ. 562։

17. Բայց աս ազատութեամբ Լուտերին ընդհանրապէս ինչ իմացածը՝ Վիդդենպերկի կանոնիկոսաց դէմ ըրածներէն՝ աղէկ կրնայ իմացուիլ։ Տես առ Գիզէլէր Ե. Գլուխը։

18. Աս բաները Լուտեր անձամբ կը պատմէ իր զանազան նամակներուն մէջ։ Տես առ Տը Վէթթ, Հատ. Գ. 31. 36. 88։ Իսկ բուն գրուածքը՝ է Գործս Լուտ. Գերմ. Հատ. Գ. 295. Բ։

19. Մենցըլ, Հատ. Ա. Գլ. Զ. 237։

1527ին իր հրամանաւը բոլոր իր երկիրներուն մէջ ետեւէ ետեւ այցելութիւն սկսաւ ըլլալ, որն որ գրեթէ երեք տարի տեւեց։ Բոլոր երկիրը չորս մաս բաժնուեցաւ, եւ ամէն մէկ մասին համար մէկերկու աստուածաբան եւ մէկերկու օրէնսգէտ սահմանուեցաւ։ Աստուածաբաններուն մէջն էին Լուտեր, Մելանքթոն, Յուստոս, Սփալատին։ Ասոնք ելան բոլոր երկիրը պտըտեցան, եւ բողոքող մատենագիրներուն ըսածին նայելով՝ քարոզիչներուն բարքն ու հաւատքը կը քննէին, մոլութեան մէջ ըլլողները կը խրատէին եւ ուղղութեան կը բերէին[20], շատ կատաղիները չափաւորութեան կը յորդորէին կամ պաշտօններնէն կը հանէին, եւ մոլորութիւն (այս ինքն՝ Լուտերէն տարբեր բան մը) վարդապետողները տէրութենէն դուրս կ'աքսորէին։ Քարոզիչներուն խրատ կու տային որ ժողովրդեան մոլորութիւնները շիտկեն, եւ յամառած մնացողները՝ որոշ ժամանակէ մը ետեւ՝ եկեղեցական պատժոյ տակ ձգեն, այս ինքն՝ հաղորդութենէ կտրեն։ Ասկից զատ՝ դպրոցներուն ու եկեղեցիներուն եկամուտները կը կարգաւորէին։ Եւ աս ամէն բաներուն վրայ հսկելու համար՝ Վերատեսուչներ[21] կը դնէին, որոնք չէ թէ միայն ժողովրդապետներուն ու քարոզիչներուն վարդապետութեան վրայ պիտի հսկէին, հապա նաեւ անոնց վարուց վրայ, որպէս զի ժողովրդեան գայթակղութեան պատճառ չտան։ Վերատեսուչները՝ աս երկու բանէն մէկուն մէջ պակսող քարոզիչները խրատելէն ետեւ՝ երբ որ տեսնէին որ օգուտ մը չ'ըներ, բանն աշխարհական պաշտօնատէրներուն պիտի ծանուցանէին, անոնք ալ քննելէն ետեւ՝ կայսրընտրին պիտ'որ իմացընէին, որպէս զի ինք ալ պատշաճ սեպածն անոնց վրայ որոշէ[22]։

20. Աս Այցելութեան բարոյականին՝ ինչպէս Աւետարանին համաձայն ըլլալուն, եւ ժողովրդապետներուն մոլորութիւնները ինչպէս ուղղելնուն՝ մինակ մէկ օրինակ բերենք։ Սեքենտորֆ կը պատմէ որ Գէորգ դքսին հպատակներէն Միքայէլ Գրամէր անունով քահանայ մը՝ Լուտերին կողմն ըլլալուն համար՝ 1523ին բանուեցաւ ու Նիւռնպերկի եպիսկոպոսին խաւրուեցաւ։ Բայց ճամբան՝ չեմ գիտեր ինչ կերպով՝ փախչելով, Վիդդենպերկ եկաւ, եւ Լուտեր զինքը մօտ տեղւոյ մը ժողովրդապետ դրաւ։ Ասիկա ետեւէ ետեւ երկու կին առած էր, բայց երկուքն ալ քիչ մը վերջը զինքը թողուցած փախած էին, եւ չկրնալով առանց ամուսնանալու ապրիլ, Լուտերէն խորհուրդ խնդրած էր, ան ալ իրեն հրաման տուած էր որ երրորդ կին մ'ալ առնէ։ Արդ երեք տարի վերջը, այցելութեան ժամանակ, աս երէցին վրայ ամբաստանութիւն եղաւ որ երեք կենդանի կին ունի, եւ Այցելուք ուզեցին վրան քննութիւն ընել. բայց երբ որ ինք Լուտերին թուղթն անոնց ցուցուց նէ, անոնք զինքը յանցանքէ ազատ կացուցին կամ արձակում տուին։ Եւ այսպէս երեք կին ունեցող մարդը՝ ժողովրդապետութեան ու քարոզչութեան պաշտօնին մէջ հաստատուն մնաց։ Գիէբ Բ. Հատ. Ժ. 31։

21. Superintendent.

22. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Դ. 357, 357. Բ։ Ռիֆել, Գիրք Բ. Գլ. Բ. 59, 60։ Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Զ. 238։

Այս այցելութիւնը ամէն տեղէն յառաջ Թուրինգիայի մասին մէջ սկսաւ, եւ այցելուներուն մէջ գլխաւորն էր Մելանքթոն, որուն՝ իր ընկերներուն հետ մէկտեղ՝ ըրած կարգադրութիւնները, տուած որոշումներն ու խրատները բոլոր գրի անցուեցաւ, եւ ետքը կարգի դրուելով՝ Հրահանգք այցելուաց առ ժողովրդապետս ըսուած գրուածքը դուրս ելաւ, որուն վախճանն էր՝ Լութերականներուն մէջ միակերպութիւն մը հաստատել [23]։ — Այս գրուածքին մէջ Լութերին խիստ մոլորութիւններէն քանի մը հատը այնչափ փոխուած ու չափաւորուած էին, որ ուղղափառները սկսան ուրախանալ թէ Լութերականք կամաց կամաց իրենց մոլորութիւնները կը ճանչնան եւ կ՚ուղղեն. իսկ խիստ Լութերականք սկսան տրտնջել ու տհաճութիւն ցուցընել, ըսելով որ Լութերի վարդապետութեանց եւ Աստուծոյ անարատ խօսքին վնասակար է։ Երկու կողման ալ (ըստ մտաց ինչ) իրաւունք ունենալը ցուցընելու համար՝ աղէկ կը սեպենք նոյն գրուածքին մէջէն քանի մը նիւթերուն վրայ համառօտ տեսութիւն մ՚ընել, որմէ միանգամայն յայտնի կրնայ տեսնուիլ թէ Լութերին մոլորութիւնները որչափ վնասակար եղած են, եւ թէ ուղղափառաց աս բաներուն վրայ ըսածները որչափ ստոյգ եւ հիմնական խօսքեր են եղեր։

Մելանքթոն զանազան տեղերու քարոզչաց ընթացքը քննելով՝ տեսաւ որ շատերը (Լութերի վարդապետութեանց եւ օրինակին ճշդիւ հետեւելով) միայն հաւատքով արդարանալուն կամ արդարացուցիչ հաւատքին վրայ կը խօսին, եւ ամենեւին չեն խօսիր կամ խիստ քիչ կը խօսին ապաշխարութեան, զղջման եւ Աստուծոյ երկիւղին վրայ։ "Պապին դէմ կը գոռացեն որ, կ՚ըսէ Մելանքթոն, Ս. Գրոց վրայ բաներ կ՚աւելցընէ, (այս ինքն՝ Ս. Գրոց մէջ չեղած բաներ կը վարդապետէ,) որն որ դժբախտութեամբ շատ ճշմարիտ է. բայց ապաշխարութիւն չքարոզողներն ալ՝ Ս. Գրքէն մեծ մաս մը դուրս կը հանեն կամ թող կու տան, եւ անոր տեղ՝ մեր ուտել եւ ուրիշ աստ նման փուճ բաներ կը քարոզեն . . . այս ինքն՝ մեղուկները դուրս կը հանեն եւ ուղտերը կը կլլեն"։ Անոր համար ինք ժողովրդապետներուն խրատ կու տայ որ ժողովուրդը՝ ապաշխարութեան, մեղքերնուն վրայ զղջալու եւ ցաւելու, եւ Աստուծոյ դատաստանէն վախնալու յորդորեն. "եւ ան աներկիւղ ընթացքը զսպեն, որն որ հիմա աշխարհքիս մէջ մտած է, եւ ըստ մասին՝ Հռոմայ վարդապետութիւնն աւելի չհակառակիր ծածկած է"։ Բայց զիտի ըսուի եղեր որ, կ՚ըսէ, ասանկ վարուելով՝ վտանգի մէջ կը մտնենք որ մեր հակառակորդները սկսին խօսիլ թէ ասչի

23) Գործք Լութ. գերմ. Հատ. Դ. 341. Բ. — 359. Բ.

վարդապետութիւններս ետ կը կանչենք. սակայն աւելի լաւագոյն է ան վտանգին մէջ մնալ, քան թէ աւելի երկայն ատեն հիմնականան անկարգութեան վիճակին մէջ մնալ: Իսկ նոյն վիճակին վրայ այսպէս կը տրտնջէ. "Շատերը լսելով որ, կ'ըսէ, բաւական թէ հաւատան, մեղքերնին կը ներուի, իրենց հաւատք մը կը հնարեն, եւ անով կը կարծեն որ արդար են, որով ապահով ու յանդուգն կ'ըլլան: Ասոնց մարմնաւոր ապահովութիւնը յառաջբերած ժամանակնին եղած ամէն մոլորութիւններէն աւելի չէր վնասակար է,,[24]:

Տեսնելով որ շատ քարոզիչներուն՝ բարեգործութեանց վրայ չխօսելովը, կամ մանաւանդ բարեգործութեանց դէմ խօսելովը՝ ժողովուրդը ինքը զինքը ամէն պատուիրաններու պահպանութենէն եւ ամէն օրինաց հնազանդութենէն ազատ կը սեպէր, եւ առանց խղճի ամէն կերպ չարիքը կը գործէր, Մելանքթոն կը զրուցէ թէ "պէտք է որ տասը պատուիրանները մտադրութեամբ քարոզուի, որովհետեւ անոնց մէջ ամէն բարեգործութիւնները կը գտնուին,,: "Բայց հարկաւոր չէ, կ'աւելցընէ վրան, որ արդեանց վրայ երկայն բարակ վիճուի թէ արդեօք Աստուած մեր բարեգործութեանց համար մեզի վարձք կու տայ. բաւական է որ ժողովուրդը կրթուի թէ Աստուած ատանկ գործքերը կը պահանջէ, ու վարձք կու տայ՝ որովհետեւ խոստացած է, առանց մեր արդեանց:... Բայց շատերը կը պոռան որ Բարեգործութիւնները բան մը չեն արդիւնաւորիր: Աւելի լաւագոյն կ'ըլլար որ ժողովուրդը բարեգործութիւն ընե-

24. Նոյն տեղը, 344, 350. Բ. եւ Ռէֆէլ, Գիրք Բ. Գլ. Բ. 54, 55: — Աս գրուածքը դեռ դուրս չելած՝ Ագրիկողայոս, Լուտերին երեւելի ու սիրելի աշակերտներէն մէկը, որուն վրայ ուրիշ անգամ աւելի երկայն խօսելու առիթ կ'ունենանք, Մելանքթոնին՝ գլխաւորաբար ապաշխարութեան վրայ ըրածներուն ստուգիկ դէմ ելաւ, ըսելով որ Լուտերի վարդապետութեան հակառակ է, եւ միայն հաւատքով արդարանալուն վարդապետութեան վնաս կը հասցընէ: Լուտեր թէպէտ եւ աս կարծեաց հետ բոլորովին համաձայն էր, ի վերայ այսր ամենայնի Մելանքթոնին ալ դէմ ընել չուզելով՝ Ագրիկողայոսը խրատեց որ հանդարտ կենայ, եւ գլխաւորաբար աս կը զրուցէր թէ "Քրիստոս անանկ կ'ըսէ որ ամէն բան աղէկի կը դառնայ. ապաշխարհք եւ մարդկային խմացութիւնը չեն կրնար աս ծանր մտածմունքին ըմբռնել՝ թէ Քրիստոս մեր արդարութիւնն է, եւ բարեգործութեանց յիմարութիւնը՝ մեզի հետ միացած, բնածին եւ բնութիւն եղած բան մըն է,,: Տե՛ս Վիտ, Հատ. Գ. 196: Բայց Ագրիկողայոս չհնազանդեցաւ, եւ տասր դէմ Մանսֆելտ իշխէր անունով գրուածք մը հրատարակեց: Աս վէճը շատ հանեց, այնպէս որ կայսրութիւնը մէջը մտաւ, ու հրամայեց որ Լուտեր, Մելանքթոն, Ագրիկողայոս եւ ուրիշ քանի մը Հայր. Թորկաւ ժողովուն եւ մէջերնին միաբանին: Ժողովքն եղաւ. եւ թէպէտ Ագրիկողայոս չհամոզուեցաւ, (ինչպէս որ վերջէն ըսելիքներնէս կը տեսնուի,) ի վերայ այսր ամենայնի նոյն՝ատենը ձայնը քաշելու ստիպուեցաւ: Տես — Տե՛ս Վիտէ, Հատ. Գ. 242: Տես Նոյն Մէնցլ, Հատ. Ա. Գլ. Ջ. 249:

լու յորդորուէր, եւ Նուրբ վէճերը մէկդի թող տրուէր։ Որովհետեւ թէպէտ ստոյգ է որ Աստուած իր խոստմանց համար բարիք կու տայ՝ չէ թէ մեր բարեգործութեանց համար, բայց պէտք է որ Աստուծոյ հրամայած բարեգործութիւններն ալ կատարուին,,։ Նոյնպէս կը գրուցէր Մելանքթոն որ Լուտերի ան վարդապետութիւնն ալ թէ Մարդուն ամէն գործքերը մեղք են, ռամիկ ժողովուրդը չիկրնար հասկընալ, եւ անոր համար խրատ կու տար որ աս բանս ալ քարոզութեանց մէջ մէկդի թող տրուի[25]։

Դարձեալ Մելանքթոն տեսնելով որ քարոզիչները Լուտերի օրինակին հետեւելով՝ բերաննին քրիստոնէական ազատութիւն մըն է առեր անցեր են, եւ ժողովուրդն անով մեծամեծ մոլութիւններու եւ չարիքներու մէջ կ'իյնայ, ասոր ալ դէմ կ'ելլէ։ "Շատերը, կ'ըսէ, քրիստոնէական ազատութեան վրայ ալ անզգուշութեամբ կը խօսին, որով մարդիկ ըստ մասին կը կարծեն թէ անանկ ազատ են որ ալ ասկէ ետեւ ամենեւին իշխան կամ մեծ պէտք չէ որ ունենան, եւ ունեցած պարտքերնին հարկ չէ որ հատուցանեն. իսկ ուրիշները կը կարծեն որ քրիստոնէական ազատութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ միս ուտել, խոստովանանք չըլլալ, պահք չբռնել, եւ այլն։ Արդ պէտք է որ քարոզիչները ժողովրդեան ասանկ անպատշաճ մոլորութիւնը յանդիմանեն ու շիտկեն, եւ այնպիսի կերպով սորվեցընեն որ ուղղութեան ծառայէ, չէ թէ չարիքներու պատճառ ըլլայ,,։ Ուստի եւ վարդապետելու է որ, կ'ըսէ, քրիստոնէական ազատութիւնը՝ սատանային իշխանութենէն ազատ ըլլալն է, այս ինքն՝ առանց մեր արդեանցը միայն ի ձեռն Քրիստոսի՝ մեղքերնէս ազատիլը, Մովսիսական օրինաց դատաստանական կարգադրութիւններէն եւ արարողութիւններէն ազատ ըլլալը, եւ վերջապէս ան է որ մարդս եկեղեցւոյ մարդկային կարգաւորութիւնները կատարելու պարտական չէ[26]։

Վերջապէս՝ որովհետեւ Լուտերական քարոզիչներուն բերնին վրայէն՝ քահանայապետին, եպիսկոպոսաց եւ ընդհանրապէս բոլոր ուղղափառաց դէմ խօսած նախատական խօսքերը չափն ու սահմանն անցած էր, անոր համար Մելանքթոն իրենց խրատ կու տայ որ ամէն նախատական խօսքերէն ետ կենան, եւ միայն ընդհանրապէս ու անորոշ կերպով՝ իրենց ունկնդիրներուն մոլութեանց դէմ խօսին, չէ թէ ներկայ չըլլողներուն, այս ինքն՝ պապին, եպիսկոպոսներուն եւ ուրիշ ասոնց նմաններ–

25. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Դ. 344. Բ. 346։ Ռոֆէլ, Գիրք Բ. Գլ. Բ. 55, 56։

26. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Դ. 353. Բ. 354. Բ։

րուն դէմ։ Սակայն կարծես թէ վախնալով որ ասով քարոզիչները իրենց մէկ պարտքին դէմ ընելու յորդորած ըլլայ, վրան կ՚աւելցընէ. Բայց եթէ ժողովուրդն անոնցմէ զգուշացընելու եւ օրինակ տալու համար [27]։

Աո՛բանները գրուելէն ետեւ՝ կայսրներուն առջեւը դրուեցաւ, որ՝ իբրեւ եկեղեցւոյ վերին տեսուչ՝ զանոնք իր իշխանութեամբը հաստատէ. ինքն ալ իր հաւանութիւնը չտուած՝ Լուտերին խաւրեց եւ կարծիքն հարցուց։ Իսկ Լուտեր իր կարծիքն ասկերպով տուաւ. “Շատ պարզ գրուած է (աս գիրքը) եւ ժողովրդեան յարմար է։ Բայց թէ հակառակորդները պիտի պարծին եղեր որ ետ կը դառնանք, անիկա բանի տեղ դնելու չէ, ան ալ կը հանդարտի։ Աստուածային բանի մը ձեռք զարնողը պէտք է յանձն առնել որ սատանան անոր դէմ խօսի, ինչպէս որ հարկ եղաւ որ ես ալ մինչեւ հիմա ընեմ։ Մենք ամէն բանէն յառաջ անոր պիտի նայինք որ մերիններուն մէջէն քարոզիչներուն դէմ ըլլողները՝ ասկից առիթ չառնեն նոյն քարոզչաց հակառակ ելլելու եւ զանոնք ստիպելու որ իրենց ուզածը քարոզեն, ինչպէս որ քանի մը տեղ արդէն եղած է,,։ Ի վերայ այսր ամենայնի նոյն գրուածքին մէջի մէկ քանի բանին չէր հաւնիր, ինչպէս է Մելանքթոնին՝ քահանայապետին ու եպիսկոպոսաց դէմ նախատական խօսքեր խօսիլն արգելելը։ Լուտեր կ՚ուզէ եւ կը հրամայէ որ “Քարոզիչները՝ . . . պապականութիւնն ու անոր հետեւողները սաստիկ դատապարտեն ու վար զարնեն, որովհետեւ, կ՚ըսէ, յայտնի է որ ասոնք Աստուծմէ դատապարտուած են, ինչպէս նաեւ սատանան եւ իր թագաւորութիւնը,, [28]։

Ասկից զատ՝ Լուտեր նոյն գրուածքին յառաջաբանութիւն մը շինելով՝ հրատարակեց, որուն մէջ աս մտադրութեան արժանի խօսքերը կը գտնուին։ “Թէպէտ եւ աս գրուածքը խիստ պատուէրի մը պէս չենք կրնար հրատարակել, որպէս զի չըլլայ որ նորէն պապական վճիռներ հանած ըլլանք, հապա պատմութեան մը պէս եւ միանգամայն իբրեւ մեր հաւատքին դաւանութիւնը. ի վերայ այսր ամենայնի կը յուսանք որ ամէն բարեպաշտ ու խաղաղասէր ժողովրդապետները՝ որոնք իրօք Աւետարանին սէր ունին, եւ մեզի հետ միաբան ու միամիտ մնալու կը բաղձան, . . . աս մեր իշխանին ու ամենաբարերար տիրոջը (կայսրներուն) փոյթը եւ մեր սէրն ու

27. Նոյն տեղը, 355. Բ։ — Աս նիւթերուն վրայ համառօտ բայց աղէկ կը խօսի նաեւ Մենցլ, Հատ. Ը. Գլ. Ջ. 245. — 248։

28. Ա. Տը Վէդի, Հատ. Գ. 211։ Տես նաեւ Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Ջ. 248։

բարի կամքը՝ ապերախտութեամբ ու հպարտութեամբ չեն արհամարհեր. հապա կամակոր ու առանց բանութեան սիրով ալ Այցելութեան (հրահանգին) կը հպատակին, եւ մեզի հետ մէկտեղ խաղաղութեամբ նոյնին ետեւէն կ'երթան, մինչեւ որ Հոգին սուրբ Աստուած կամ իրենց կամ մեր ձեռօքը աւելի աղէկ բան մ'որոշէ: Բայց ինչ որ ամէն յանդգնութեամբ դէմ դնեն, եւ առանց Քրիստոսի պատուէրն փոխելու ջնջելով մը կործանելու ըլլան նէ, ինչպէս որ շատերը կան՝ որոնք միայն չարութեան համար՝ միաբան կամ հաւասար եղած բանը չեն կրնար տանիլ, հապա սրտերնին ու փառքերնին անմիաբան ու ինքնահաւան են, առանց պէտք է որ մեղք գործենք, ինչպէս որ յորդոր կամին կը գործեն: Եւ չենք կրնար մենք իրենց համար մեր միաբանութիւնը թող տալ: Բայց սա բանիս մէջն ալ պէտք է որ մեր ամենաբարերար տէրոջը (կայսրընտրին) օգնութեան ու խորհրդին դիմենք: Ինչու որ թէպէտ եւ մեր կայսրընտիր տէրը վարդապետելու եւ հոգեւորապէս կառավարելու իշխանութիւն չունի, ի վերայ այսր ամենայնի իբրեւ աշխարհական տէր կամ գլուխ պարտաւոր է զգուշանալու որ իր հպատակներուն մէջ երկպառակութիւն, խռովութիւն ու ապստամբութիւն չելլէ„ [29]:

Ասանկով ասսիկ Լուտերի ձեռօքը՝ քահանայապետին ու եպիսկոպոսաց, կամ մանաւանդ եկեղեցւոյ օրինաւոր իշխանութեան տակէն ելլողներուն, կամ նորոգչին բուն խօսքերը գործածելու համար՝ Աւետարանին ջնջողը՝ պապին ու իր շողոքորթներուն բռնութենէն ազատ ըլլողներուն՝ Լուտեր իր վերին իշխանութեամբը եւ Սաքսոնիայի կայսրընտրին օգնութեամբը նոր հաւատոյ կանոն եւ նոր միակերպ աստուածային պաշտամանց կարգ մը դրաւ, որուն ամէնքն ալ պէտք էր որ կուրակերպ հնազանդէին, եւ դէմ դնողները՝ պիտի պատժուէին աշխարհական իշխանին հրամանաւը, որն որ՝ Լուտերի ըսածներուն եւ ըրած կարգաւորութիւններուն նայելով՝ կրօնական նիւթերու մէջ անանկ իշխանութիւն մը կ'ունենար՝ զորն որ ինք ոչ աւազակ եպիսկոպոսաց, ոչ քահանայապետին եւ ոչ իսկ ընդհանուր ժողովքներուն կու տար: Բայց ինչպէս յայտնի է այս իշխանութիւնն ունեցողը եւ ի գործ դնողը՝ այնչափ աշխարհական իշխանը չէր, որչափ նոյն ինքն Լուտեր:

29. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Դ. 343. 343. Բ:

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Շփայէրի ատենաժողովները

Գործնական դաշնակցութիւնը։ Շփայէր ատենաժողով մը կը ժողվուի։ Լութերական իշխաններուն նոյն ժողովին ըրածը։ Բաքեան դաւադրութիւնը։ Բողոքող իշխանները ուղղափառ իշխաններուն դէմ զօրք կը ժողվեն։ Լութերին՝ այս բանին վրայ ունեցած կարծիքը։ Շփայէր քաղաքը նորէն ատենաժողով մը կ'ըլլայ։ Լութերականք այս ատենաժողովին վճռոյն դէմ կը բողոքեն, ու բողոքական կ'անուանին։

1526 — 1529

ԳԵՐՄԱՆԻԱՅԻ *գլխաւոր եկեղեցականներէն ու իշխաններէն շատերը՝ որոնց մէջն էր կայսեր եղբայրը Փերդինանդ, տեսնելով որ Լութերի մոլորութիւնները սաստիկ կը տարածուէին, եւ իշխանները՝ որոնք գեղջուկաց ապստամբութեան ատեն իրարու հետ միացած էին, զանոնք յաղթելնուն պէս՝ աւելի երկպառակութիւնը նորէն ձեռք առին* [1], *կարծեցին որ ատենաժողով մը ժողվելը՝ ասոր դէմ պատշաճ ճար մըն է։ Ուստի եւ կայսեր անուամբը՝ Փերդինանդ հրաման տուաւ որ իշխանները Աւկսպուրկ քաղաքը գան ժողվուին։ Իշխաններէն ոմանք այս հրամանին հետեւելով՝* 1525*ին վերջերը եկան նոյն քաղաքը ժողվուեցան. բայց որովհետեւ գեղջուկաց ապստամբութեան հետեւանքները դեռ բոլորովին դադրած չըլլալով՝ ատենաժողովին մեծ մասը չէր եկած, անոր համար ժողովականները քանի մը անգամ խօսելէն ետեւ՝ որոշեցին որ երկրորդ տարին* (1526*ին*) *Մայիսի սկիզբները Շփայէր ժողվուին։*

Լութերի կողմն եղող իշխանները եւ մանաւանդ մէջերնէն երկու գլխաւոր նախանձախնդիրները, Յովհաննէս՝ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, որն որ իր եղբօրը Փրեդերիկոս կայսրընտրին տեղը անցած էր, ու հոգւով մարմնով լութերականութիւնը կը պաշտպանէր, եւ Փիլիպպոս՝ Հեսսէնի աշխարհատէր կոմսը, վախնալով որ նոյն ատենաժողովին մէջ իրենց դէմ բան մը չորոշուի, ուզեցին բոլոր զօրութիւննին մէկտեղ ժողվել, եւ անոր համար որոշեցին որ արդէն յառաջագոյն սկսած միաբանութիւննին կամ դաշնակցութիւննին նորէն հաստատեն ու զօ-

1. «Առանց կրօնական դաւանութեան (կրօնի տարբերութեան) միտ դնելու, կ'ըսէ Ռանքէ, ամէնքն ալ ապստամբութեան դէմ կռուած էին։ Նորութեան թէ բարեկամները թէ թշնամիները միակերպ եռանդեամբ թշնամւոյն դէմ զէնք առած էին։ Բայց երբ որ թշնամին յաղթուեցաւ նէ՝ անկէ ետեւ առջի թշնամութիւնը կրկին առաւելութեամբ գլուխ ելաւ»։ Գիրք Գ. Գլ. Է. Հատ. Բ. 225։

րացընեն։ Ուստի եւ Աւկսպուրկի մէջ իրենց դեսպաններուն ձեռքով եղած խօսակցութիւններուն համաձայն՝ Յովհաննէս կայսրընտիրն ու Փիլիպպոս աշխարհատէր կոմսը Կոթա քաղաքը մէկտեղ եկան, ու Փետրուարի վերջերը մէջերնին աս դաշինքը դրին, որ "Բոլոր զօրութեամբ իրարու օգնեն, թէ որ Աստուծոյ խօսքին (Լուտերի վարդապետութեանց) կամ անկարգութիւնները վերցընելնուն համար վրանին յանձակում մ'ըլլայ"։ Իսկզբան աս իրենց դաշնակցութեան ժամանակ մը դրած էին, ըսելով որ աս միաբանութիւննիս այնչափ ժամանակ պիտի տեւէ, մինչեւ որ ըլլալու աւագաժողովին մէջ քրիստոնէական հաւասարութիւն մ'ընդունուի. բայց ետքը աս որոշումը վերցուցին, եւ անոր տեղ աւելցուցին որ ամէն մէկը իր սեպհական ինչքովը ու վնասովը՝ ընկերին պիտ'որ օգնէ։

Թէպէտ աս դաշինքն ընող երկու իշխանները Լուտերականներուն մէջ ամենէն երեւելիներն էին, բայց միայն իրենց միաբանութիւնը մեծ օգուտ մը չէր կրնար ընել, անոր համար նոյն տեղը որոշեցին որ յառաջագոյն մտածածնուն պէս՝ որչափ որ կարելի է նէ՝ ուրիշներն ալ իրենց դաշնակցութեան մէջ առնեն։ Աս որոշումն ընելէն ետեւ անմիջապէս իրարմէ բաժնուեցան. Փիլիպպոս՝ Գերմանիայի վերի կողմերը գնաց, իսկ Յովհաննէս՝ վարի կողմերը, որպէս զի ամէն մէկը իր բարեկամները նոյն դաշնակցութեան մէջ մտնելու յորդորէ։ Աշխարհատէր կոմսը երեւելի գործ մը չկրցաւ տեսնել. ասոր հակառակ կայսրընտիրը շատ մարդ իրեն ձգեց, որոնցմէ գլխաւորներն ասոնք են. Եռնեստ՝ Լիւնեպուրկի դուքսը, Փիլիպպոս՝ Կրուպենհակենի դուքսը, Հենրիկոս՝ Մեքլենպուրկի դուքսը, Վոլֆ՝ Անհալդի իշխանը, Ալպերդ՝ Մանսֆելդի կոմսը։

Ասոնք ամէնն ալ Յունիսի սկիզբը Մակտեպուրկ քաղաքը ժողվուեցան, եւ քանի մը օր վերջը կայսրընտիրն ալ իր որդւոյն ու աշխարհատէր կոմսին հետ մէկտեղ հոն հասաւ։ Ամսոյն 10ին սկսան մէջերնին խօսիլ. կայսրընտիրը առջեւնին դրաւ թէ ինչ մեծ վտանգի մէջ են, եւ թէ ինչպէս հարկաւոր է որ Շփայերի աւագաժողովին մէջ ամէնքը միաբան խօսին ու միաբան գործեն։ Ետքը իրենց յայտնեց որ ինք ու Հեսսէնի աշխարհատէր կոմսը մէջերնին դաշնակցութիւն մը դրած են, եւ առաջարկեց որ իրենք ալ նոյն դաշնակցութեան մէջ մտնեն։ Աս բանիս ամէնքն ալ հաւանեցան, եւ ամսոյն 12ին դաշնակցութեան թղթոյն ստորագրեցին ու իրենց կնքովը կնքեցին։ — Թէպէտ աս դաշնակցութիւնը, ինչպէս տեսանք, Կոթա սկսուեցաւ ու Մակտեպուրկ ամբողջացաւ, բայց հասարակօրէն Դորկաւեան դաշնակցութիւն կ'անուանուի, որովհետեւ (Մարտի

կին) Սաքսոնիայի կողմանէ Դորկաւ քաղաքին մէջ հաստատուած էր[2]։

Լուտերական իշխանները այսպէս պատրաստուելէն ետեւ՝ անմիջապէս Շփայէրի աւագաժողովը գացին, որն որ Յունիսի 25ին սկսաւ։ — Իսկզբան Կարոլոսին տեղապահներէն մէկը յայտնեց թէ կայսեր կամքն ան է, որ ամէնքս ալ մէկտեղ՝ ուղղափառ հաւատքն ու մեր նախնիներէն եկած կարգերն ու սովորութիւնները հաստատուն պահելու համար հարկաւոր միջոցները գտնելու ետեւէ իյնանք, ու դէմ դնողներն ըստ արժանւոյն պատժենք. եւ համառօտիւ ըսելու համար՝ Վորմսի աւագաժողովին վճիռն ու հրովարտակը կատարենք։ Բայց որովհետեւ աւագանւոյն գլխաւորներէն ոմանք Լուտերին կողմն էին, եւ Մենցլին ըսածին պէս "իրենց դրած դաշնակցութեամբը մեծ զօրութիւն ստացած էին"[3], անոր համար ժողովքին մէջ շատ շփոթութիւններ ու հակառակութիւններ ելան, եւ միաբան խորհրդով բան մ՚որոշելն անկարելի եղաւ։

Ուղղափառ կողմն եղող իշխանները վախնալով որ աս խռովութեանց մէջ իրենց հակառակորդները զօրանալով՝ կրօնի վերաբերեալ բան մը կ՚որոշեն, կայսեր կողմանէ եկած թուղթ մը դուրս հանեցին, որով անիկա կը հրամայէր որ աւագաժողովին մէջ՝ եկեղեցւոյ հին սովորութեանց դէմ բան մը չհաստատուի, հապա միայն Վորմսի աւագաժողովին վճիռը կատարել տալու միջոցներուն վրայ մտածուի։ Լուտերական իշխանները ատոր պատասխան տուին որ Մեր ուզածն ալ ան է որ կայսեր հրամանը գլուխ տարուի. բայց որովհետեւ հակառակութիւնները օրէ օր կ՚աճին, եւ Լուտերի կողմը բռնողները շատուոր են, անոր համար կը վախնանք որ Վորմսի աւագաժողովին վճիռը կատարել ուզուինէ՝ ապստամբութիւն մը կը հանեն, եւ չարիքն ու շփոթութիւնները աւելի կը մեծնան։ Ուստի, ըսին, մեզի աղէկ կ՚երեւայ որ կայսեր պատգամաւորութիւն մը խաւրենք եւ աղաչենք որ ազգային եկեղեցական ժողով մը ժողվել տայ, որն որ աս չարիքներուն առջեւն առնելու ետեւէն իյնայ[4]։

Երկրորդ օրը Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսէնի աշխարհատէր կոմսը ժողովքին մէջ խնդրեցին որ Մուրացող անուանուած կրօնաւորներուն թիւը քիչնայ, եւ անոնց մէջէն ուրիշ վիճակ մտնել ուզողները՝ ազատ ըլլան կամքերնին կատարելու. տօնի օրերը քիչնան. եկեղեցական պահոց օրէնքը

2. Աս Դորկաւեան դաշնակցութեան պատմութիւնը՝ ամբողջ Ռանքէէն առած ենք. Գիրք Դ. Գլ. Բ. Հատ. Բ. 350. — 353։ Տես նաեւ Բլանք, Գիրք Զ. Հատ. Բ. 374. — 378։

3. Հատ. Ա. Գլ. Ը. 294։ Նոյնը կը գրուցէ Բլանք ալ, Գիրք Զ. Հատ. Բ. 384։

4. Ռանքէ, Գիրք Դ. Գլ. Բ. Հատ. Բ. 364, 365։

ընէին. ամէն մարդ կրօնի մէջ ուզած սովորութիւններուն եւ կարգերուն ետեւէն երթալու ազատութիւն ունենայ. եւ վերջապէս ամէն մարդ իշխանութիւն ունենայ ուզած տեղը Աւետարանը քարոզելու։ Դարձեալ խնդրեցին որ իրենց եկեղեցի մը տրուի, որուն մէջ աղանդներնուն համեմատ՝ աստուածային պաշտօնները կարենան կատարել։ Աւագանւոյն մեծերը պատասխան տուին որ Աս բաներուն վրայ հիմա չիկրնար որոշում մ՚ըլլալ. մանաւանդ վերջին խնդրոյն համար ըսին որ բոլորովին քաղքին եպիսկոպոսին ձեռքն է։ Աս որ լսեցին՝ Լուտերական իշխանները եպիսկոպոսին դիմեցին. եւ երբ որ անիկա ալ խընդիրքնին մերժեց նէ, բարկացան ու սկսան իրենց պալատներուն մէջ հրապարակաւ քարոզութիւն ընել տալ, ու Լուտերին դրած կարգադրութիւններուն համաձայն՝ աստուածային պաշտօն կատարել կու տային։ Ամէն օր շատ բազմութիւն հոն կ՚երթար, Լուտերի կողմն ըլլողները կրօնական եռանդ մը ցուցընելու, իսկ ուրիշները՝ հետաքրքրութեան համար։ Լուտերական իշխանները պահքի օրերը հրապարակաւ միս կ՚ուտէին, եւ թէ իրենք թէ իրենց կողմնակիցներն ու ծառաները միշտ աս խօսքը բերաննին ունէին թէ "Աստուծոյ անարատ խօսքը„. նոյն ծառաներուն զգեստներուն թեւին վրայ ալ՝ "Բան Տեառն մնայ յաւիտեան„ խօսքին առջի գրերը բանել տուած էին [5]։

Ոգիներն ասանկ գրգռութեան մէջ ըլլալով՝ ուղղափառ իշխաններուն անկարելի եղաւ որ ուզածնուն պէս բան մ՚առաջ տանին։ Միայն աս հաստատեցին (Օգոստոսի 27ին) որ կայսեր մարդ խաւրեն եւ աղաչեն որ երկրին թշուառութեան վրայ գթայ ու շուտ մը Գերմանիա գալով՝ ընդհանուր կամ ազգային (եկեղեցական) ժողովք մը գումարել տայ։ Իսկ մինչեւ որ նոյն ժողովքը գումարուի նէ, ըսին, իշխաններէն ամէն մէկը Վորմսի առաժողովին վճիռը ջանայ այնպէս կատարել, որ Աստուծոյ ու կայսեր առջեւը կարող ըլլայ համար տալ [6]։ — Լուտերական իշխաններուն ուզածն ալ աս էր. որովհետեւ իրենք աս որոշումէն կը հետեւցընէին որ ամէն մարդ իրեն աղէկ երեւցած վարդապետութեան ետեւէն երթալու եւ կրօնի նիւթերու մէջ ուզածն ընելու իշխանութիւն ունի։

Աս աւագաժողովը լմըննալէն քանի մը ամիս վերջը (1527ին) մեծ շփոթութիւն մ՚ելաւ, եւ քիչ մնաց ուղղափառ եւ Լուտերական իշխաններուն մէջ սաստիկ պատերազմ մը պիտի բացուէր։ Աս բաներուն պատճառ եղաւ Գէորգ դքսին մարդիկնե-

5. Բլանք, Դիրք Զ. Հատ. Բ. 383, 384։ Մէնցլ, Հատ. Ա. Գլ. Ը. 294։ Մեռլ տ՚Օպինեէ, Հատ. Բ. 225. — 227։

6. Սլէյտան, Դիրք Զ. 82. Բ։ Սէքէնտորֆ, Դիրք Բ. Հատ. ԺԵ. 45։ Մէնցլ, Հատ. Ա. Գլ. Ը. 296։

րէն մէկը՝ Բաք անունով, որն որ հոգւով մարմնով Լուտերի կողմն էր, եւ որուն համար Սեքենտորֆ կ'ըսէ թէ "Նենգաւոր ու շուայլ մարդ մըն էր, եւ աս մոլութիւններով նաեւ ուրիշ շատ մոլութիւններու մէջ ինկած էր„ [7]: Ասիկա Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին գնաց իմացուց որ ուղղափառ իշխանները մէջերնին ծածուկ միացած դաշինք դրած են որ զձեզ նուաճեն ու կրօննիդ ջնջեն: Աս խօսքը հաւտացընելու համար դաշնադրութեան թղթի մը օրինակ տուաւ իրեն, որն որ ինքը շինած էր, եւ խոստացաւ որ հարկ ըլլայ նէ՝ բուն սկզբնագիրն ալ կը ցուցընեմ. եւ աս բանիս համար աշխարհատէր կոմսէն 4000 ֆիորին առաւ [8]: — Փիլիպպոս աս խաբեբայ ու նենգաւոր մարդուն խօսքին հաւտալով՝ շուտ մը գնաց Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու անոր որդին համոզեց, եւ երեքը մէկտեղ ետեւէն իյնալով՝ Դորկաւեան դաշնակցութեան մէջ ըլլող Լուտերական իշխանները սկսան զօրք ժողվել եւ ամէն կողմ իրենց հաւատակիցներուն թղթեր գրելով՝ դրդեցին ոտք հանեցին: Աս ալ որոշեցին որ Լեհերու թագաւորին ու Պրուսիայի դքսին թուղթ գրեն ու զիրենք գրգռեն որ Ֆերդինանդին երկիրներուն վրայ յարձակին [9]:

Ուղղափառ իշխանները աս բաները տեսնելով՝ սկսան զար-

7. Գիրք Բ. Համ. ԻԵ. 94: — Բոլոր բողոքող մատենագիրները աս մարդուն պատուական անուններ տալէն չեն դադրիր. Յանկէ զինքը "Չվստահացուելու, խաբեբայ ու գէշ մարդս„ կ'անուանէ: Գէրլ. Ե. Գլ. Բ. Հատ. Գ. 44: Նոյն կարծիքն ունի նաեւ Մեռլ տ'Օպինեէ (Հատ. Բ. 269.). բայց չեմ գիտեր ուսկից իմացեր է որ նոյն մարդը "բարեկարգութեան (լուտերականութեան) գլխաւոր թշնամիներէն մէկն„ է եղեր:

8. Սեքենտորֆ, Գիրք Բ. Համ. ԻԵ. 95: — Ռիֆէլ (Գէրլ. Բ. Գլ. Ը. 357. Ծանօթ.) նոյն դաշնակցութեան չինծու թուղթը քննելով՝ կը ցուցընէ որ մէջը զանազան մեծ սխալմունքներ կան. եւ կը զրուցէ որ գուցէ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու իր որդին ասոնց միտ դնելով՝ արդէն իսկզբանէ անոր հարազատ ըլլալուն վրայ կը տարակուսէին, ուստի եւ պատրաստութիւնին՝ աշխարհատէր կոմսին ուզածին չափ շուտով չէին տեսներ, որով գանէ քիչ մը ատեն ան քաղաքական պատերազմ արգելուեցաւ, որն որ ետքը Գերմանիայի գլուխը այնչափ մեծ չարիքներ բերաւ:

9. Բլանք, Գիրք Ջ. Հատ. Բ. 420: — Ռիֆէլ՝ Ռոմէլ բողոքող մատենագրէն առնելով՝ ասոնց վրայ ետեւի պարագաներն ալ կ'աւելցընէ: Կայսրընտիրն ու աշխարհատէր կոմսը իրենց դաշնադրութիւնը նորոգեցին, եւ յանձն առին որ 26,000 հոգի, եւ պատերազմի ծախուց համար 60,000 թալեր տան. Պրուսիայէն, Դանիայէն, Մեքլենպուրկէն, Լիւնեպուրկէն եւ Պոմերանիայէն օգնութիւն խնդրեցին, որոնք խոստացան տալ: Ասկից զատ՝ աշխարհատէր կոմսը նենգաւոր Բաքը Յովհ. Ցաբոլեային խաւրեց, որն որ Հունգարիան Ֆերդինանդոս թագաւորին ձեռքէն առնել կ'ուզէր, եւ ասիկա խոստացաւ որ իսկզբան 100,000 թալեր տայ, եւ ետքը ամէն ամիս 20,000 թալեր, եւ միանգամայն՝ Ֆերդինանդին դէմ գնելու համար Գաղղիայէն ու Վենետիկէն առած օգնութեան կէսն ալ իրենց խաւրէ: Նոյն աշխարհատէր կոմսը նաեւ Գաղղիայի հետ խօսակցելու սկսաւ: Գէրլ. Բ. Գլ. Ը. 357. Ծանօթ.

մանաղ, եւ քանի մը անգամ Լուտերականաց գլխաւորներուն հարցուցին որ աս պատերազմի պատրաստութեանց պատճառն ու վախճանն ի՛նչ է։ Անոնք քիչ մը ատեն անորոշ ու ծածուկ պատասխաններ կու տային. բայց վերջապէս երբ որ պատերազմի պատրաստութիւնները լմնցաւ նէ, Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը ան Բաքէն առած շինծու դաշնակցութեան թուղթը հրատարակեց, եւ յայտնեց որ աս դաշնակցութեան դէմ դնելու համար մենք ալ մերիններուն հետ կը միաբանինք։ Ան ատեն ուղղափառ իշխանները խնդրեցին որ նոյն թղթին ուսկից իր ձեռքն անցած ըլլալն իմացընէ։ Ասով բանը դուրս ելաւ. եւ երբ որ տիրանենգը ստիպեցին որ խոստացածին համեմատ՝ դաշնադրութեան թղթին սկզբնագիրը ցուցընէ, խայտառակեցաւ ու խաբէութիւնն իմացուեցաւ [10]։ Ի վերայ այսր ամենայնի լուտերական իշխանները եւ գլխաւորաբար աշխարհատէր կոմսը աս ալ բաւական չսեպեցին, հապա ըսին որ Զօրքերը չենք ցրուեր, մինչեւ որ եպիսկոպոսները՝ զօրք ժողվելու համար ըրած ծախքերնիս չեն հատուցաներ [11]։ Աս պահանջմունքը թէպէտ բոլորովին անիրաւ էր, ի վերայ այսր ամենայնի եպիսկոպոսները՝ խաղաղութեան սիրոյն համար, եւ որպէս զի թէ հայրենեաց եւ թէ կրօնին մեծագոյն վնաս չըլլայ, յանձն առին, եւ Լուտերականներուն ուզածին չափ ստակ տուին։ Որով եւ աս խռովութիւնները տարի մը տեւելէն ետեւ՝ 1528ին Յունիսի մէջ լմնցան [12]։

10. Երբ որ Գէորգ դուքսն իմացաւ որ բողոքող իշխաններուն ըրած պատրաստութեան պատճառն ինչ է, գրեց որ աս բանս հնարողն անամօթ, ստախօս ու խաբեբայ է, եւ վրան աւելցուց որ եթէ աշխարհատէր կոմսը նոյն մարդը չ'անուաններ նէ՝ ամէն մարդ տարակուսի կ'երթայ որ ինք (աշխարհատէր կոմսն) ըլլայ բոլորը հնարողը։ Ասով Փիլիպպոս ստիպուեցաւ Բաքը ձեռքէ թողուլ։ Աս տիրանենգին վրայ Գասէլ քաղաքը՝ զանազան իշխանաց երեսփոխաններուն առջեւը դատաստան եղաւ. չարագործը նեղ մտաւ, իրարու հակառակ պատասխաններ տուաւ, եւ նենգութիւնն ան ատենին յայտնուեցաւ, մինչեւ աշխարհատէր կոմսը շատ անգամ կ'ըսէր թէ կեանքիս մէջ երբեք գլուխս աս գործքին պէս անհաճոյ բան մ'եկած չունէր։ Տես Բլանք, Գիրք Զ. Հատ. Բ. 425. — 429. Ռիֆֆել, Գիրք Բ. Գլ. Ը. 360։

11. Բլանք, Գիրք Զ. Հատ. Բ. 432։

12. Սեքենտորֆ, Գիրք Բ. Համ. Իե. 94. — 96։ Սլեյտան, Գիրք Զ. 90, 91։ Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Թ. 313. — 315։ Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ. ԺԶ. 362։ Տես նաեւ Բլանք, Գիրք Զ. Հատ. Բ. 415. — 435. եւ Մեալ ա'Օպինեէ, Հատ. Բ. 269. — 277։ — Թէպէտ Սեքենտորֆ, չեմ գիտեր ինչ հրաշքով, աս դէպքին մէջ ուղղափառ իշխանաց իրաւունք կու տայ, Բաքը վար կը զարնէ, ըրած գործքը՝ նենգութիւն ու խաբէութիւն կ'անուանէ, ի վերայ այսր ամենայնի կը ջանայ որ Լուտերն ու անոր կողմնակիցներն ալ պաշտպանէ։ Միայն աշխարհատէր կոմսին անխոհեմութիւնն ու Բաքի պէս մարդու մը հաւատք ընծայելը կը պարսաւէ, եւ պատմութիւնն աս խօսքով կը լմնցընէ. «Ան դէպքէն իշխաններն ու անոնց խորհրդականները խրատ կրնան առնել թէ մարդս՝ որչափ զգուշութեամբ եւ կիրքերը չափաւորելով գործք գործելու է։ Ինչ որ ըսաւի

Մելանքթոն աս բաները ամենեւին չէր ուզեր, եւ եղածներուն վրայ շատ կ՚ամըչնար ու կը տրտմէր. անոր համար ալ յառաջագոյն աշխարհատէր կոմսին գրած էր որ Ամէն չարիք կրելը՝ Աւետարանին համար զէնք առնելէն աւելի կ՚ուզեմ։ Բայց Լուտերին կարծիքը բոլորովին ասոր հակառակ էր. վասն զի Թէպէտ եւ իր կարծիքը հարցուած ատեն՝ պատասխան կու տար Թէ Պէտք չէ մէկէն պատերազմի ելլել, սակայն միշտ կը զրուցէր որ պատրաստուելու, դաշնակցութիւն ընելու, մարդ ժողվելու է. եւ Թէպէտ ետքը բոլոր Գերմանիայի մէջ յայտնուեցաւ որ ան ուղղափառներուն դաշնակցութիւնը սուտ ու շինծու բան է, ի վերայ այսր ամենայնի Լուտեր այնպէս երեւակայելով կամ այնպէս հաւատալ ուզելով որ ստոյգ է, իրեն կողման իշխանները ուղղափառաց եւ մասնաւորապէս Գէորգ դքսին դէմ կը գրգռէր։ “Խաղաղութիւնը հաստատուելէն ետեւ, կ՚ըսէ Բլանք, Լուտեր դաշնակցութեան պատճառաւբուն պատերազմ մը սկսաւ[13]։ Յայտնապէս կը զրուցէր թէ ես աղէկ գիտեմ որ Բաքին ըսածները խաբէութիւն չեն, իր բարեկամներուն գրած ամէն նամակներուն մէջ կ՚ըսէր որ (ուղղափառ) իշխաններուն իրենք զիրենք ջատագովելու համար տուած պատճառները՝ անհիմն բաներ են. եւ Գէորգ դքսին ասոր վրայ պատշաճ ծանրութեամբ ըրած տրտունջներուն՝ սաստիկ ամարդի, խիստ գռեհ եւ բոլորովին նախատական ու արհամարհական կերպով պատասխան կու տար„[14]։ — Ուստի եւ մէկ նկատմամբ իրաւունք ունէր Մելանքթոն գրելու թէ “Երբ որ կը մտածեմ որ աս բաներուս համար մեր բարի ու իրաւացի

նէ ըսուի, ամենեւին տարակոյս չկայ որ աշխարհատէր կոմսին երիտասարդական եռանդը՝ Բաքին նենգաւորութենէն խաբուեցաւ„։

13. Գրեթէ նոյնը բառ առ բառ կը զրուցէ նաեւ Մեալ տ՚Օպինեէ, Հատ. Բ. 276, 277։

14. Գիրք Ջ. Հատ. Բ. 434։— Նոյն մատենագիրը ուրիշ տեղ մ՚ալ (Գիրք Է. Հատ. Գ. Մասն Ա. 27. Ծանօթ. 22.) աս նիւթին վրայ այսպէս կը խօսի. “Զիկրնար ուրացուիլ որ Լուտեր աս բանին (Գէորգ դքսին՝ Լուտերին դէմ գրգռուելուն) չափէ դուրս անպատշաճ կերպով մը պատճառ եղած չըլլայ։ Լուտեր՝ Բաքին պատճառաւ եղած խռովութիւններուն վրայ՝ առ Լինք նամակ մը գրած էր, որուն մէջ Գէորգ դքսին վրայ սաստիկ խստութեամբ կը խօսէր. եւ նոյն թուղթը դժբախտութեամբ դքսին ձեռքն անցաւ։ Որովհետեւ Լուտեր նոյն թղթին մէջ յայտնապէս կը զրուցէր որ դուքսը՝ Բաքին ըրած դաշնակցութենէն այնչափ անմասն չէ, որչափ որ կը ձեւացընէ, անոր համար գրուածքի մը մէջ դուքսը ինքը զինքն արդարացուց. բայց նոյն գրուածքին մէջ Լուտերին վրայ արտաքոյ կարգի չափաւորութեամբ կը խօսէր. իսկ Լուտեր՝ առանց ուրիշ բանով գրգռուած ըլլալու՝ . . . դքսին դէմ գրուածք մը դուրս հանեց, որուն մէջ ամենաստաստիկ խիստ նախատական կերպով անոր վրայ կը յարձակէր։ Լուտերին աս անխոհեմութեան վրայ նոյն իսկ կայսրընտիրը (որմէ դուքսը հատուցում խնդրած էր) այնչափ նեղացաւ, որ Լուտերին հրամայեց թէ անկէ ետեւ բան մը հրատարակել ուզէ նէ՝ չտպած միշտ իրեն խաւրէ„։

աւագաժողովին վճիռն անգործ թող տալու համար ամենուն հաւանութեամբը վճիռ տուած էր, հիմա նոյն վճռոյն հակառակ վճիռ մը տալու համար՝ մեծ մասին հաւանութիւնը բաւական չէ, հապա պէտք է որ ամէնքը մէկտեղ միաբանին: Դարձեալ աս կը զրուցէին որ ըստ խղճի մտաց չենք կրնար յանձն առնել որ Աւետարանը կամ Աստուծոյ խօսքը (այս ինքն՝ Լուտերի մոլորութիւնները) ընդունուած տեղերը՝ հին կրօնքը հաստատուն մնայ ու նոյն կրօնքին ծէսերը պահուին, եւ գլխաւորաբար պատարագ ըլլայ, հապա պէտք է ջանանք որ ջնջուի[20]:

20. Առջի պատճառին վրայ Մենցէլ այսպէս կը խօսի. "Աս բանիս վրայ որոշակի օրէնք մը չկար. միայն աս կ՚ըլլար որ կայսերական իշխանութեան տկարանալէն վերջը ան իշխանները՝ որոնք ուրիշներուն տուած վճիռը չէին հաւներ, նոյն վճիռը ի գործ դնելէն՝ ձեռքերնէն եկածին չափ՝ իրենք զիրենք ազատ կը կացուցանէին": Իսկ երկրորդ պատճառանքին վրայ այսպէս կը զրուցէ. "Աս ընդդէմ գտնուելին այնպիսի վճռոյ մը՝ որն որ ըստ ինքեան նոր կրօնին ու նոր եկեղեցւոյ կարգին՝ մնալու հրաման կու տար, եւ միայն ան կ՚ուզէր որ ուրիշներն ալ իրենց կրօնին մէջ հանդարտ ձգեն, . . . պէտք է որ արտաքոյ կարգի բան մ՚երեւայ. որովհետեւ հասարակօրէն նոր եկեղեցւոյ մը կողմնակիցները մեծապէս գոհ կ՚ըլլան թէ որ կանուխ տրուած սահմաններուն մէջ ազատութեամբ մնալու եւ գործելու հրաման առնեն: Բայց նոյն ատեն բողոքողներուն կողմը աս յանդուգն ու անհամբեր . . . հոգին ունէր, որ կը կարծէր թէ իր ըրած նորութիւնը՝ երանութեան հասնելու ճշմարիտ ու ընդհանուր ճամբան է . . . եւ թէ պէտք է որ նոյն ճամբան՝ բոլոր երկրի վրայ եղող ամէն քրիստոնեաներուն առջեւը բացուի": Հատ. Ա. Գլ. Թ. 318, 319: Նոյնպէս Բլանք ալ այսպէս կը խօսի. "Առջի բերան մարդ կը զարմանայ թէ ինչպէս գոհ չեն ըլլար այնպիսի վճռով՝ որն որ իբրեւ թէ զիրենք ամէն հալածմունքներէն կ՚ապահովցընէր, եւ իրենց կարգադրութիւնները իբրեւ թէ օրէնքով մը կը հաստատէր: Այնչափ ժամանակէ վեր պարապ տեղ խնդրած ու բաղձացած բաներնին հիմա իրենց կը տրուէր: Իրենց հիմա անանկ բաներ կը շնորհուէր, որոնք ութը տարի յառաջ Լուտեր եւ իր բարեկամները մտքերնէն ալ չէին կրնար անցընել, եւ կամ ստուգիւ շնորհակալութեամբ եւ ուրախութեամբ ընդունած կ՚ըլլային: Իրենց կը խոստացուէր որ զիրենք նոր կրօններնուն մէջ հանդարտ ու նոր կարծիքներնուն մէջ հանգիստ թող կու տան. եւ իրենցմէ ուրիշ բան չէր խնդրուեր՝ բայց ան միայն որ իրենք ալ ուրիշները իրենց կրօնին ու կարծիքներուն մէջ հանդարտ թողուն: Սակայն այնպէս ալ աս թէութիւնը իրենց խիստ կու գար: Ստուգիւ իրենց բռնած ճամբան աս կերպով մտածելով՝ չէ թէ միայն անհաւան ու յանդուգն՝ հապա նաեւ շատ ալ ատելի կրնայ ցուցուիլ, բայց բարեխառնութեամբ աս ալ ստոյգ է որ նոյնպէս դիւրին է զիրենք արդարացընելը: Թէպէտ եւ իրենց եղած առաջարկութիւնը նպաստաւոր ու արդար կ՚երեւար, բայց իրենք ալ բաւական պատճառ ունէին կարծելու որ գրուած թէութիւններով առանց իրենց խղճին, պատուոյն ու օգտին դէմ ընելու չէին կրնար ընդունիլ": Գիէզ Զ. Հատ. Բ. 444, 445: Ասոնք գրելէն վերջը՝ բողոքողներուն պատճառները կը բերէ, որոնք վերը յիշատակեցինք. ու ետքը վրան խօսք մը կ՚աւելցընէ, որով բողոքողներուն՝ աս վճռոյն դէմ ելլելուն միակ ու ճշմարիտ պատճառը կը յայտնուի: Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, կ՚ըսէ, աս աստուածաբանական պատճառներէն զատ՝ քաղաքական պատճառ մ՚ալ ունէր, այս ինքն՝ յայտնի կը տեսնէր որ աս որոշմամբ՝ իրենց կողմնակցութեան մէջ անկէ ետեւ ուրիշներն ալ ընդունելն ու զօրանալը անկարելի կ՚ըլլայ: 448, 449:

Որ է ըսել՝ մէկ կողմանէ իրենք իրենց համար կրօնի ազատութիւն ընդունելէն ետեւ՝ նոյն ազատութիւնն ուղղափառաց կը զլանային․ որով կրօնի ազատութեան անուամբ՝ ուրիշ բան չէր իմացուեր, բայց եթէ Լուտերական ըլլալու ազատութիւն։

Սանկով Շփայէրի աս երկրորդ ատենաժողովն ալ՝ առաջինէն աւելի բան մը չկատարած՝ լմնցաւ։ — Բայց աս ատենաժողովը Լուտերականաց մանաւանդ թէ բոլոր Նորաղանդներուն պատմութեան մէջ շատ երեւելի է․ որովհետեւ նոյն ժամանակէն է որ աս բողոք ընող իշխաններուն եւ անոնց կողմնակիցներուն՝ Բողոքող կամ Բողոքական (Բրոդեսդան) անունը դրուեցաւ․ եւ անկէ վերջը նախնեաց սուրբ կրօնքէն բոլոր զատուողներուն ալ սեպհականուեցաւ նոյն անունը։

ԳԼՈՒԽ ԺԸ

Մարպուրգի բանակցութիւնք

Լութերականներուն ու Խորհրդականներուն մէջ եղած անմիաբանութիւնն ու բժտութիւնը։ Լութերին հետեւած սկզբունքներուն վրայ խորհրդածութիւն։ Հեսսէնի աշխարհակալ կոմսը երկու աղանդներն իրարու հետ միաբանել կ'ուզէ։ Երկու կողմանէ ալ երեւելիները Մարբուրգ կը ժողվուին։ Առանձին ու հրապարակաւ վիճելով՝ տանի մը բանի մէջ իրարու հետ կը միաբանին։ Գլխաւոր խնդրոյն մէջ չկարենալով միաբանիլ՝ [illegible] խաղաղութիւն մը կ'ընեն, որն որ երկուքն ալ ներեւեր ու նորէն կ'աւրուին։

1529

ԿՐՕՆԱԿԱՆ *խռովութիւնները երթալով կը զայրանային ու տարբեր կերպարանք մը կը ստանային։ Ա՛լ հիմա յառաջուան պէս՝ կրօնի նորոգիչ Լութեր միայն չէր, հապա ուրիշ հերձուածապետներ ալ գլուխ վերցուցած՝ իրեն չափ ալ չէ նէ՝ գոնէ անկէց քիչ մը նուազ յանդգնութեամբ ամէն մէկերնին ինքնիշխան ըլլալ ու խօսքերնին յառաջ տանիլ կ'ուզէին, որով մինչեւ նոյն ատեններն եղած չարիքները աւելի եւս կը մեծնային։ Զուինգլեականք կամ Խորհրդականք, Կրկնակնունքները եւ ուրիշ աղանդաւորներ՝ չէ թէ միայն ուղղափառներէն, հապա նաեւ Լութերականներէն բոլորովին տարբեր եւ առանձին աղանդներ կամ բաժիններ կը կացուցանէին, եւ թէ ուղղափառները թէ զԼութերականները հաւասարապէս կ'ատէին, եւ իրարու հետ միշտ սաստիկ կռուոյ մէջ էին։ Միշտ իրարու դէմ սաստիկ դառնութեամբ, խստութեամբ ու թշնամութեամբ կը խօսէին ու կը գրէին, միշտ մէկզմէկ՝ Քրիստոսի թշնամի, ուրացող, սատանայի ծառայ ու դիւահար կը կանչէին. եւ ամէն մէկ աղանդ կը պարծէր որ Քրիստոսի Հոգին՝ մենք՝ միայն ունինք, միայն մենք Աստուծոյ խօսքը ճշմարտութեամբ ու անաղարտ կը քարոզենք, միայն մենք Աւետարանին պաշտպանն ու ջատագովն ենք։ Գլխաւորաբար Լութեր միշտ ուրիշ աղանդաւորաց դէմ շատ սաստկութեամբ կը գրէր, եւ սաստկութեամբ ու բռնութեամբ կը վարուէր. միանգամայն անոնց դէմ դնել կրնալու եւ զանոնք յաղթահարելու համար այնպիսի սկզբանց ետեւէ երթալու կը սկսէր, որոնց որ՝ իր նորոգութեան ձեռք զարկած ատեն բոլորովին հակառակ եղած եւ իբրեւ կրօնական ազատութեան ու Ս. Գրոց խօսքերուն հետ չհամաձայնող բաներ մերժած էր։ Լութերին բռնած ճամբան բացայայտ իմանալու համար՝ հարկ է որ նոյն սկզբունքները հոստեղս դնենք։*

Առաջին. Եկեղեցին (այս ինքն՝ Լուտերին հիմնած եկեղեցին) է Սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան, որն որ պիտի չկործանի, եւ անոր համար մինչեւ աշխարհքիս վերջը չինկնար մոլորիլ, որովհետեւ Քրիստոս եւ Հոգին սուրբ անոր մէջ ներկայ են[1]։

Երկրորդ. Ա՛ս եկեղեցին մի է եւ միայն փրկութեան տանող, անկից դուրս փրկութիւն չկայ, հապա յաւիտենական դատապարտութիւն[2]։

Երրորդ. Հերետիկոս պէտք է սեպել չէ թէ միայն զանոնք՝ որոնք Ս. Գիրքը իրենց առանձնական կարծեաց համաձայն ու յայտնի իմաստին (այս ինքն՝ Լուտերին անոնց տուած իմաստին կամ մեկնութեան) դէմ կը մեկնեն. հապա նաեւ զանոնք՝ որոնք բոլոր եկեղեցւոյ իսկզբանէ մինչեւ հիմա միաբան վարդապետուածին դէմ բան մը կը վարդապետեն. եւ հարկ չկայ որ աս բանս շատ նիւթերու մէջ ըլլայ, հապա բաւական է որ իսկզբանէ մինչեւ հիմա վարդապետուած մինակ մէկ նիւթի մէջ ըլլայ[3]։

Չորրորդ. Ա՛ս եկեղեցւոյն մէջ, որն որ Աստուած հաստատած է եւ որուն Քրիստոս եւ Հոգին սուրբ կ'առաջնորդեն, միայն նոյն ինքն Աստուած կը կառավարէ։ Ի վերայ այսր ամենայնի ինք իր սպասաւորներն ու պաշտօնեաներն ունի, այս ինքն՝ քարոզիչները, որոնք Աստուծոյ խօսքը կը քարոզեն, խոր-

1. Այսպէս կը գրէ Լուտեր մեծ քրիստոնէականին մէջ։ — "Լուտեր շատ մեծ չփոթութեան մէջ ինկաւ, կ'ըսէ Լեւան, անով՝ որ կամ Վիդգենպերկէն ելլող վարդապետներ՝ ինչպէս Գառնշդադն (Գարլշդատ), եւ կամ իրմէ անկախ դուրս ելլողներ՝ ինչպէս Զուինգլի, Նորոգութիւնն անանկ կերպով մը յառաջ կը տանէին, որն որ իրենին չէր համաձայներ։ Աս իր վարդապետութիւններէն հեռացող վարդապետներուն դէմ ուրիշ Լուտեր հին կաթուղիկէ եկեղեցւոյն անսխալականութեան ու ծանրութեանը արժէք ընծայելու ջանաց, եւ կը հիմնէր զինքը Քրիստոսի ան խօսքերուն վրայ թէ "Ես ընդ ձեզ եմ զամենայն աւուրս մինչեւ ի կատարած աշխարհի". եւ Պօղոս առաքելոյն խօսքին վրայ թէ "Եկեղեցի Աստուծոյ՝ սիւն եւ հաստատութիւն ճշմարտութեան"։ Մասն Գ. Հատ Ա. Գլ. Ա. 139։ Տես նաեւ աս Գրքիս Ե. Գլխոյն 1. ծանօթ։

2. "Կը հաւատամ, կը գրէ Լուտեր, որ երկրիս վրայ... միայն մէկ սուրբ, հասարակաց եկեղեցի կայ, որն որ ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ երկրի վրայ եղող սրբոց եւ բարեպաշտ հաւատացեալ մարդիկներուն ժողովքը կամ հասարակութիւնը, որն որ Հոգւով սրբով կը ժողվուի, կը պահպանուի ու կը կառավարուի, եւ ամէն օր . . . կ'աճի։ Կը հաւատամ որ ասոնցմէն մէկը չկրնար փըրկութեան հասնիլ՝ իբր որ աս հասարակութեան մէջ չմտնուէր, ու միաբան անոր հետ նոյն հաւատքը, նոյն խօսքը, նոյն խորհուրդը, նոյն յոյսն ու նոյն սէրը չունենար. այնպէս որ ոչ հրեայ մը, ոչ հեթանոս մը, ոչ հերետիկոս մը կամ մեղաւոր մը չկրնար փըրկուիլ, թէ որ անոր հետ չհաշտուի, չմիանայ, եւ ամէն բանի մէջ անոր հետ միակերպ չըլլայ"։ Մեծ քրիստոնէականին մէջ։ Տես նաեւ 150. երեսին մէջ Լուտերէն բերուած վկայութիւնը, որուն մէջ կը ցուցնէ թէ "Ով որ իմ վարդապետութիւնս չ'ընդունիր նէ՝ անիկա չկրնար փրկութեան հասնիլ"։

3. Աստ վրայ տես աս Գրքին Գ. Գլխոյն 2. ծանօթ. ակիցները Լուտերէն բերուած վկայութիւնը։

հուրդները կը մատակարարեն, առանձնականաց վարուց վրայ կը հսկեն, եւ պատժոց վերին իրաւունքը կը գործածեն, այս ինքն՝ հաղորդութենէ կը կտրեն կամ կը նզովեն։ Աս պաշտօնն Աստուծմէ դրուած է, եւ Քրիստոսի անգին արեամբն ու իր դառն մահուամբը հաստատուած է. եկեղեցականք՝ Աստուծոյ պատգամաւոր, փրկիչ, իշխան, Թագաւոր եւ հրեշտակ են։ Անոր համար անոնց վրայ կ՚առնուի Քրիստոսի խօսքը Թէ "Որ զձեզ անարգէ՝ զիս անարգէ,,։ Ինչու որ հաւատացելոց գլուխը՝ Քրիստոսն է, որն որ եկեղեցականաց ձեռօքը կը քարոզէ եւ անոնց միջնորդութեամբը խորհուրդները կը մատակարարէ [4]։

Աս չորս գաղափարները կամ սկզբունքները՝ որոնց Լուտերին ընդհանրապէս քարոզած վարդապետութիւններուն հակառակ ըլլալն այնչափ յայտնի է, որչափ յայտնի է թէ ուղղափառ վարդապետութեան համաձայն են, հարկաւ հինգերորդ սկզբունք մ՚ալ կ՚ենթադրէ, այս ինքն թէ Աս եկեղեցւոյն՝ աներեւոյթ կամ անտեսանելի գլխէն (Քրիստոսէն) զատ՝ նաեւ տեսանելի գլուխ մ՚ալ պէտք է։ Լուտեր Թէպէտ եւ աս գաղափարը ուրացութեամբ միշտ կը մերժէր, եւ չէր ուզեր աս անունը վրան առնել, բայց մտքին մէջ հաստատուն դրած էր որ ինք ամէն կողմանէ իրաւունք ունի նոյն տեսանելի գլխոյն պաշտօնը կատարելու եւ իրօք ալ կը կատարէր։

Մ՚իայն աստով կրնանք իր բռնած ընթացքը մեկնել։ Կայսրընտրին երկիրներուն մէջ ըրածները, ժողովքի մը իշխանութեան տակ ձգել չուզած բաները՝ (որովհետեւ ժողովք ըլլար նէ՝ ուրիշներն ալ իրեն չափ իշխանութիւն պիտ՚որ ունենային,) ինք իրմէ որոշելը, ուրիշներուն՝ արդէն իր անուամբն ու իր հրամանաւը գործածներուն՝ իր հաստատութեանը կարօտութիւն ունենալը, եւ աս պատճառաւ ալ՝ առանց իր գիտութեան ու հաւանութեան եղած բաներուն՝ ապօրինաւոր ու ոչինչ սեպուիլը, ամէն բանի մէջ իր ունեցած կարծիքէն տարբեր կարծիքները՝ մոլորական եւ Աւետարանին դէմ սեպելը, իրմէ ուրիշ կարծիք ունենալը՝ յաւիտենական դատապարտութեան արժանի յանցանքի տեղ դնելը, ամէն կողմ տարակոյս մը, վէճ մ՚ելլելուն պէս՝ իր կարծիքն ու որոշումը խնդրուիլը, եւ իր որոշածին իբրեւ Աստուծոյ պատգամ ընդունուիլը, — աս ու ասոր նման բիւրաւոր երեւոյթները ամենեւին ուրիշ կերպով չեն կրնար մեկնուիլ։ Աս ենթադրութեան ամենեւին փաստ մը չ՚ըլլար, թէ որ Լուտեր ինքը զինքը Քահանայապետ անուանելու տեղ՝ Շնոր-

4. Ասոր վրայ տես Լուտերին գրուածոց մէջ Ճառ [illegible] [illegible] խոստ[illegible] Ի. եւ Ելից ԺԲ. Գլխոյն 13. — 22. Համարներուն մեկնութիւնը։ Ա. Ռիֆեւէ. Գերմ. Բ. Գր. Բ. 68, 69։

Հօգն Աստուծոյ եկղեսիաստէս Վիդդենպերկի, եւ կամ Գերմանիայի մարգարէ կամ աւետարանիչ կ'անուանէ. ինչու որ ինք աս վերջին անուններն ալ ունենալով՝ պատշաճ կը սեպէր քահանայապետի մը գործքերը գործել, մանաւանդ թէ քահանայապետէ մը աւելի իրաւունքներ կը բանեցընէր: Աս բանս այնչափ յայտնի է որ չէ թէ միայն իր հակառակորդները իրեն նոյն յանդիմանութիւնը կ'ընէին եւ զինքը Աւետարանական եկեղեցւոյն պապը կ'անուանէին, հապա նաեւ նոյն իսկ իր հաւատարիմ աշակերտներն ալ աս բանին վրայ սաստիկ կը տրտնջէին [5]:

Բայց Լուտերին՝ ըստ մասին իր հակառակորդները յաղթահարելու եւ ըստ մասին իր հպարտութիւնը յագեցընելու համար՝ աս սկզբունքներն ընդունելէն աւելի զարմանալին ան է, որ շատ անգամ անոնց դէմ դնելու կամ զիրենք խայտառակելու եւ զսպելու համար՝ կը սկսէր ուղղափառ ճշմարտութիւնը պաշտպանել եւ ուղղափառ եկեղեցւոյ մեծամեծ գովութիւններ կու տար: "Կը լսեմ ու կը տեսնեմ, կը գրէ տեղ մը, որ շատերը անոր համար (մկրտուած տղաքը) նորէն կը մկրտեն, որպէս զի պապը վշտացընեն, իբրեւ թէ Նեռին հետ ամենեւին հաղորդակցութիւն մ'ունենալ չուզէին. ինչպէս որ նաեւ խորհրդականները՝ միայն անոր համար հաղորդութիւնը՝ լոկ հաց ու գինի է, կ'ըսեն, որպէս զի պապին վիշտ ու նեղութիւն հասցընեն, ու կը կարծեն որ ասով պապականութիւնը կը կործանեն [6]:

5. Մունդեր կը զրուցէր որ Լուտեր "Պապին օրէնքներն ու հրամանները՝ միայն անոր համար մերժեց, որպէս զի ինքը զինքը պապ ընէ": Ա— Մենցլի Հաս. Ա. Գլ. Ե. 197: Տես նաեւ աս Գրքին Ե. Գլխոյն մէջ գրուած՝ Մունդերին եւ Կալուինին խօսքերը (եր. 191.) եւ աս Գլխոյն 23. Ծանօթ. վերջը:

6. Լուտեր այսպէս կը յանդիմանէ իր հակառակորդները եւ չարութիւններին դուրս կը հանէ. բայց թէ որ մէկը իր գործքերն ու խօսքերը քննելու ըլլայ նէ՝ կը տեսնէ որ ինքն ալ անոնցմէ տարբեր կերպով չէր վարուեր: Ինք տեղ մը այսպէս կը գրէ. "Թէ որ ժողով մը հրամայելու ըլլար կամ թոյլ տար որ հաղորդութեան խորհուրդը երկու տեսակով մատակարարուի, մենք ծաղրելին դէմ ընելու համար՝ միայն մէկ տեսակով կ'ընդունէինք, կամ ոչ մէկ տեսակով ոչ մէկալ տեսակով, եւ կը նզովէինք զանոնք՝ որոնք աս հրամանին համար երկու տեսակն ալ կ'ընդունէին": Ա— Պոսիւէի, Պէքէ Բ. Հատ. Ժ: Ուրիշ տեղ մը այսպէս կը գրէ. "Թէ որ ես վերացուցման (հաղորդութիւնը վեր վերցընելու) դէմ գրի նէ՝ պապականներուն դէմ ընելու համար էր. եւ թէ որ մինչեւ հիմա նոյն բանը հաստատուն պահած էի նէ՝ Գարլշդադին դէմ ընելու համար էր": Աս կերպով խօսելէն ետեւ՝ կարծես թէ վախնալով որ խօսքն ու միտքը աղէկ չիհասկըցուի, աս ալ կը զրուցէ. "Նոյն սովորութիւնը պահելու է՝ երբ որ ուրիշները ամպարշտութեան մը պէս կը մերժեն, եւ մերժելու է՝ երբ որ իրենք հարկաւոր բանի մը պէս կը հրամայեն որ պահուի": Նոյն տեղը, Պէքէ Զ. Հատ. ԼԳ: Աս ալ բաւական չէ՝ միայն ուղղափառ եկեղեցւոյ դէմ ընելու համար կը բաղձար որ աս կամ ան բանը փոխէ կամ ուրանայ. եւ միայն անով կը խափանուէր որ չէր կրնար կամքը կատարելու համար. գոնէ տարեւոյթ պատճառ մը գտնել: "Ինծի

հուրդները կը մատակարարեն, առանձնականաց վարուց վրայ կը հսկեն, եւ պատժոց վերին իրաւունքը կը գործածեն, այս ինքն՝ հաղորդութենէ կը կտրեն կամ կը նզովեն։ Այս պաշտօնն Աստուծմէ դրուած է, եւ Քրիստոսի անգին արեամբն ու իր դառն մահուամբը հաստատուած է. եկեղեցականք՝ Աստուծոյ պատգամաւոր, փրկիչ, իշխան, թագաւոր եւ հրեշտակ են։ Անոր համար անոնց վրայ կ'առնուի Քրիստոսի խօսքը թէ "Որ զձեզ անարգէ՝ զիս անարգէ,,։ Ինչու որ հաւատացելոց գլուխը՝ Քրիստոսն է, որն որ եկեղեցականաց ձեռօքը կը քարոզէ եւ անոնց միջնորդութեամբը խորհուրդները կը մատակարարէ[4]։

Այս չորս գաղափարները կամ սկզբունքները՝ որոնց Լուտերին ընդհանրապէս քարոզած վարդապետութիւններուն հակառակ ըլլալն այնչափ յայտնի է, որչափ յայտնի է թէ ուղղափառ վարդապետութեան համաձայն են, հարկաւ Հինգերորդ սկզբունք մ'ալ կ'ենթադրէ, այս ինքն թէ Աս եկեղեցւոյն՝ աներեւոյթ կամ անտեսանելի գլխէն (Քրիստոսէն) զատ՝ նաեւ փոխանորդ գլուխ մ'ալ պէտք է։ Լուտեր թէպէտ եւ աս գաղափարը տրանսուպստանցիա միշտ կը մերժէր, եւ չէր ուզեր աս անունը վրան առնել, բայց մտքին մէջ հաստատուն դրած էր որ ինք ամէն կողմանէ իրաւունք ունի նոյն տեսանելի գլխոյն պաշտօնը կատարելու եւ իրօք ալ կը կատարէր։

Միայն աստղ կրնանք իր բռնած ընթացքը մեկնել։ Կայսրընտրին երկիրներուն մէջ ըրածները, ժողովքի մը իշխանութեան տակ ձգել չուզած բաները՝ (որովհետեւ ժողովք ըլլար նէ՝ ուրիշներն ալ իրեն չափ իշխանութիւն պիտ'որ ունենային,) ինք իրմէ որոշելը, ուրիշներուն՝ արդէն իր անուամբն ու իր հրամանաւը գործածներուն՝ իր հաստատութեանը կարօտութիւն ունենալը, եւ աս պատճառաւ ալ՝ առանց իր գիտութեան ու հաւանութեան եղած բաներուն՝ ապօրինաւոր ու ոչինչ սեպուիլը, ամէն բանի մէջ իր ունեցած կարծիքէն տարբեր կարծիքները՝ մոլորական եւ Աւետարանին դէմ սեպելը, իրմէ ուրիշ կարծիք ունենալը՝ յաւիտենական դատապարտութեան արժանի յանցանքի տեղ դնելը, ամէն կողմ տարակոյս մը, վէճ մ'ելլելուն պէս՝ իր կարծիքն ու որոշումը խնդրուիլը, եւ իր որոշածին իբրեւ Աստուծոյ պատգամ ընդունուիլը, — աս ու ասոր նման բիւրաւոր երեւոյթները ամենեւին ուրիշ կերպով չեն կրնար մեկնուիլ։ Աս ենթադրութեան ամենեւին միտս մը չ'ըներ, թէ որ Լուտեր ինքը զինքը Քահանայապետ անուանելու տեղ՝ Շնոր-

4. Ասոր վրայ տես Լուտերին գրուածոց մէջ Ճառ [illegible] խոստովանութեան Ի. եւ ԽԼԹ ԺԲ. Գլխոյն 13. — 22. Համարներուն մեկնութիւնը. Ա— Ռիֆֆել. Գիրք Բ. Գլ. Բ. 68, 69.

հօքն Աստուծոյ եկղեսիաստէս Վիթթէնպերկի, եւ կամ Գերմանիայի մարգարէ կամ աւետարանիչ կ'անուանէ. ինչու որ ինք աս վերջին անուններն ալ ունենալով՝ պատշաճ կը սեպէր քահանայապետի մը գործքերը գործել, մանաւանդ թէ քահանայապետէ մը աւելի իրաւունքներ կը բանեցընէր։ Աս բանս այնչափ յայտնի է որ չէ թէ միայն իր հակառակորդները իրեն նոյն յանդիմանութիւնը կ'ընէին եւ զինքը Աւետարանական եկեղեցւոյն պապը կ'անուանէին, հապա նաեւ նոյն իսկ իր հաւատարիմ աշակերտներն ալ աս բանին վրայ ստատիկ կը տրտնջէին 5։

Բայց Լուտերին՝ ըստ մասին իր հակառակորդները յաղթահարելու եւ ըստ մասին իր հպարտութիւնը յագեցընելու համար՝ աս սկզբունքներն ընդունելէն աւելի զարմանալին ան է, որ շատ անգամ անոնց դէմ դնելու կամ զիրենք խայտառակելու եւ զարկելու համար՝ կը սկսէր ուղղակի ճշմարտութիւնը պաշտպանել եւ ուղղակի եկեղեցւոյ մեծամեծ գովութիւններ կու տար։ "Կը լսեմ ու կը տեսնեմ, կը գրէ տեղ մը, որ շատերը անոր համար (մկրտուած տղաքը) նորէն կը մկրտեն, որպէս զի պապը վշտացընեն, իբրեւ թէ Նեռին հետ ամենեւին հաղորդակցութիւն մ'ունենալ չուզէին. ինչպէս որ նաեւ խորհրդականները՝ միայն անոր համար հաղորդութիւնը՝ լոկ հաց ու գինի է, կ'ըսեն, որպէս զի պապին վիշտ ու նեղութիւն հասցընեն, ու կը կարծեն որ աստով պապականութիւնը կը կործանեն 6։

5. Մունցէր կը զրուցէր որ Լուտեր "Պապին օրէնքներն ու հրամանները՝ միայն անոր համար մերժեց, որպէս զի ինքը նորը պապ ըլլայ"։ Աս Մէնցլէ Հատ. Ա. Գլ. Ե. 197։ Տես նաեւ աս Գրքին Ե. Գլխոյն մէջ գրուած՝ Մունցերին եւ Կարլշտատին խօսքերը (էր. 191.) եւ աս Գլխոյն 23. Ծանօթ. վերջը։

6. Լուտեր այսպէս կը յանդիմանէ իր հակառակորդները եւ չարութիւններն դուրս կը հանէ. բայց թէ որ մէկը իր գործքերն ու խօսքերը քննելու ըլլայ նէ՝ կը տեսնէ որ ինքն ալ անոնցմէ տարբեր կերպով չէր վարուեր։ Ինք տեղ մը այսպէս կը գրէ. "Թէ որ ժողով մը հրամայելու ըլլար կամ թոյլ տար որ հաղորդութեան խորհուրդը երկու տեսակով մատակարարուի, մենք ժողովին դէմ ըլլալու համար՝ միայն մէկ տեսակով կ'ընդունինք, կամ ոչ մէկ տեսակով ոչ մէկալ տեսակով, եւ կը նզովենք զանոնք՝ որոնք աս հրամանին համար երկու տեսակին ալ կ'ընդունին"։ Աս Գոխլէի Գիրք Բ. Համ. Ժ։ Ուրիշ տեղ մը այսպէս կը գրէ. "Թէ որ ես վերացուցման (հաղորդութեան վեր վերցընելու) դէմ գրի նէ՝ պապականութեան դէմ ըլլալու համար էր. եւ թէ որ մինչեւ հիմա նոյն բանը հաստատած պահած էի նէ՝ Կարլշտատին դէմ ըլլալու համար էր"։ Աս կերպով խօսելէն ետեւ՝ կարծես թէ վախնալով որ խօսքն ու միտքը աղէկ չհասկցուէր, աս ալ կը զրուցէ. "Նոյն ազատութիւնը պահելու է՝ երբ որ ուրիշները ամբարշտութեան մը պէս կը մերժեն, եւ մերժելու է՝ երբ որ իրենք հարկաւոր բանի մը պէս կը հրամայեն որ պահուի"։ Նոյն տեղը. Գիրք Զ. Համ. ԼԳ։ Աս ալ բաւական չէ՝ միայն ուղղակի եկեղեցւոյ դէմ ըլլալու համար կը բաղձար որ աս կամ ան բանը փախէ կամ ուրանայ. եւ միայն անով կը խոստովանէր որ չէր կրնար կամքը կատարելու համար. գոնէ տաւրեալթ պատճառ մը գտնել։ "Ինձի

Բայց սառուցին սակայն անհիմն պատճառ մըն է, որուն վրայ ամենեւին բան մը չեն կրնար շինել։ Թէ որ այնպէս էր նէ՝ նախ բոլոր Ս. Գիրքն ու քարոզութեան պաշտօնն ալ ուրանալու էին, որովհետեւ մենք աս բաները պապէն առինք, ու նոր Ս. Գիրք մը շինելու էինք.... Կը խոստովանինք որ պապականութեան մէջ շատ քրիստոնէական ու բարի բաներ կան, մանաւանդ թէ ամէն քրիստոնէական բարիք հոն կը գտնուի, եւ հոնկից մեզի անցաւ։ Կը խոստովանինք որ պապականութեան մէջ ճշմարիտ Ս. Գիրք կայ, ճշմարիտ մկրտութիւն, ճշմարիտ հաղորդութեան խորհուրդ, ճշմարիտ բանալիք՝ մեղաց թողութեան համար, ճշմարիտ քարոզութեան պաշտօն, ճշմարիտ քրիստոնէական վարդապետութիւն....։ Պապին իշխանութեան տակը ճշմարիտ քրիստոնէութիւն, մանաւանդ թէ քրիստոնէութեան ուղղեւ-ծուծը կայ, եւ շատ բարեպաշտ ու մեծ սուրբեր։... Արդ թէ որ պապին իշխանութեան տակը ճշմարիտ քրիստոնէութիւն կայ նէ՝ ուրեմն պէտք է որ Քրիստոսի ճշմարիտ մարմինն ու անդամն ըլլայ. եւ թէ որ անոր մարմինն է նէ՝ պէտք է որ ունենայ ճշմարիտ Հոգին, Աւետարանը, հաւատքը, մկրտութիւնը, (հաղորդութեան) խորհուրդը, բանալիքը, քարոզութեան պաշտօնը, աղօթքը, Ս. Գիրքը եւ ան ամէն բաները՝ որոնք քրիստոնէութեան մէջ գտնուելու են։... Անոր համար մենք ապստամբ հոգիներուն (Կրկնակնունքներուն) պէս վարուելով՝ պապին իշխանութեան տակ գտնուած ամէն բաները չենք մերժեր. ապա թէ ոչ՝ քրիստոնէութիւնն ու Աստուծոյ տաճարն ալ՝ Քրիստոսէ ունեցած ամէն բարիքներովը պէտք էր որ մերժէինք„ [7]։ — Աս խօսքերը հերձուածապետի եւ Լութերի պէս հերձուածապետի մը բերանը շատ մեծ զօրութիւն ունի։ Բայց մենք պատմութեան կարգին դառնանք։

Ուղղափառ եկեղեցիէն բաժնուող աղանդներուն մէջ եղած

շատ համեղ բան կ'ըլլար, կ'ըսէ, թէ որ մէկը հնարք մը ցուցընելու ըլլար՝ որ աս բանս (սուրբ հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի իրապէս ներկայ ըլլալը) ուրանամ. ինչու որ չկայ բան մը՝ որն որ ինծի կարենայ այնպէս օգնել պապականութեան վնաս հասցընելու ունեցած դիտաւորութեանս՝ ինչպէս աս բանը„։ Առ Բլիւնտոյ, Գիրք Ե. Հատ. Բ. 231. Խառն Գաղաֆէն, Գիրք Բ. Հատ. Ա։ Մէնցլ յայտնապէս կը զրուցէ որ Լութերին՝ իրական ներկայութիւնը այնպէս սաստիկ պաշտպանելուն պատճառը՝ Գարլշդադի կարծիքին մեծ ընդդիմութիւն դնելն էր։ Հատ. Ա. Գլ. Է. 257։ Իսկ Բլանք (Գիրք Ե. Հատ. Բ. 211.—213.) թէպէտ չ'ընդունիր, բայց կը խոստովանի որ շատերը կ'ըսեն թէ Լութեր Գարլշդադին դէմ ունեցած թշնամութեան ու ատելութեան համար՝ անոր հաղորդութեան խորհրդին վրայ վարդապետած կարծիքին դէմ ելաւ եւ իրական ներկայութիւնը այնչափ սաստկութեամբ պաշտպանեց։

7. Աս գրուածքը Լութեր 1528ին Կրկնակնունքներուն դէմ գրեց, եւ երկու անանուն ժողովրդապետներու խրկեց։ Գործք Լութ. Ենէր. Հատ. Դ. 408. Բ. 409։

գժտութիւններն ու կռիւները՝ որոնք օրէ օր աւելի կը սաստկանային, Նորոգման անունը կ'աւրէին եւ անոր գլխաւոր հիմը կը կործանէին։ Ինչպէս ուրիշ անգամ ըսած ենք, Նորոգման գլխաւոր հիմը կամ սկիզբը՝ ուսկից որ ամէն ուրիշ մոլորութիւնները իբրեւ աղբիւրէ կը բխէին, աս էր որ կրօնի վերաբերած բաներու մէջ մի միայն կանոն եւ առաջնորդ՝ Ս. Գիրքն է, եկեղեցւոյ մէջ Ս. Գրքէն ուրիշ դատաւոր չկայ, եւ աս Ս. Գիրքն այնպէս յայտնի ու բացայայտ է, որ ամէն մարդ կրնայ հասկընալ։ Բայց իրենց կռիւներէն՝ ամենուն առջեւը յայտնի կ'երեւար որ Ս. Գրոց խօսքերուն մտքին կամ նշանակութեան վրայ կը վիճէին, եւ ան ալ Քրիստոսի՝ հաղորդութեան խորհուրդը հաստատելու ատեն ըսած խօսքին վրայ, որն որ հարկ էր որ Ս. Գրքին ուրիշ ամէն խօսքերէն աւելի բացայայտ ըլլար, ինչու որ Քրիստոսի կտակն էր։ Աղանդաւորները միշտ իրարու աս կ'ըսէին թէ Ս. Գրքին մէջ ամէն բան բացայայտ է, ու հասկընալու համար՝ միայն աչք ունենալ բաւական է. բայց աս յայտնի խօսքերը՝ Լուտեր ուրիշ կերպ կը հասկընար ու կը մեկնէր, Զուինգլի ու Խորհրդականք՝ ուրիշ կերպ, մանաւանդ թէ իրարու բոլորովին հակառակ։ Առաջինը կ'ըսէր որ Քրիստոսի "Այս է մարմին իմ. Այս է արիւն իմ,, խօսքերը՝ բուն կամ նկարագրական մտքով առնելու է. իսկ երկրորդը կը պնդէր թէ այլաբանական մտքով առնելու է. եւ մէկը՝ մէկալին կարծիքը՝ այլանդակութիւն, հերետիկոսութիւն, հայհոյութիւն, ամպարշտութիւն կը կանչէր [8]։ Երազմոս՝ զորն որ երկու կողմն ալ իրենն ձգելու կը ջանար, իրենց այսպէս կ'ըսէր. Դուք ամէն բան Աստուծոյ անարատ ու սուրբ խօսքին կը ձգէք, եւ կը կարծէք որ Ս. Գրոց հաւատարիմ մեկնիչներն էք։ Արդ դուք նախ եւ յառաջ Ս. Գրոց մտքին վրայ իրարու հետ միաբանեցէք, ու ետքը աշխարհքիս վարդապետ ըլլալու ջանացէք [9]։

8. Լութեր 1526ին Քրիստոսի "Այս է մարմին իմ,, ամենաբացայայտ խօսքին տրուած ութը զատ զատ իմաստներ կը բերէր։ Երեսուն տարի վերջը սա խօսքին վրայ ութսունուերեք տարբեր տարբեր իմաստներ կային, կամ սա ամենաբացայայտ խօսքը՝ ութսունուերեք իրարմէ տարբեր եւ շատ մեծի մասին իրարու հակառակ կերպով հասկըցողներ կային, որոնք որ Օտէն (Հատ. Բ. Գլ. ԻԳ. 887.) յառաջ կը բերէ։

9. Ան. Պօսիւէի, Գիրք Բ. Համ. ԻԳ։ — Հոս պատշաճ կը սեպենք Երազմոսին սա նիւթին վրայ գրածներուն մէջէն մէկ հատուածը ամբողջ դնել, որմէ թէ՛ բողոքողներուն սկզբունքին անպատշաճութիւնը եւ թէ՛ միանգամայն մատենագրին ճարտարութիւնն ու գրուածներուն մէջ պահած չափաւորութիւնը յայտնի կը տեսնուի։ "Մէկը Աստուծոյ խօսքին դէմ չիգտնար, կ'ըսէ Երազմոս՝ Լուտերին, հապա քու տուած մեկնութիւններուդ։ Ես Աստուծոյ խօսքը բոլոր սրտէ կը յարգեմ. բայց չեմ հաւատար որ քու ամէն Աստուծոյ խօսք ըսածդ՝ Աստուծոյ խօսք ըլլայ. եւ թէ որ Աստուծոյ խօսքն ալ այնչափ հաւատարմութեամբ կը գործածես՝ որչափ հաւատարմութեամբ որ կը գործածես

Նոյն իսկ բողոքականք ալ աս իրենց անմիաբանութեան ու երկպառակութեան վրայ շատ կ'ամըչնային ու կը տրտմէին, եւ մեր խօսքերը, ան ատեն յայտնի է որ քու Աւետարանիդ վրայ մարդ օրչափ վստահութիւն կրնայ ունենալ։ Թէ որ նոյնչափ գիտնականութեամբ ալ չէ նէ՝ գոնէ աւելի վախով եւ յարգութեամբ կը վարուիմ ես Ս. Գրոց հետ. եւ աս բանիս մէջ ուղղափառներուն հետոցը կը հետեւիմ, որպէս զի եկեղեցւոյ որոշմունքներէն չհեռանամ։ Իսկ դուն ստահակութեամբ կ'որոնաս, ամէն բան մէկդի կը ձգես եւ կը պնդես որ Ս. Գիրքը՝ միայն ան կը բովանդակէ ինչ որ դուն կ'ուզես եւ ինչ որ քու կարծիքներուդ հետ կը միաբանի։ Մէկ խօսքով ըսելու համար՝ դուն իբրեւ Ս. Գրոց տէր կը վարուիս, չէ թէ իբրեւ անոնց մատակարարը։ Քու այլանդակ կարծիքդ՝ թէ աշխարհքիս մէջ ամէն բան բացարձակ հարկաւորութենէ մը յառաջ կու գայ, դուն Ս. Գրքէն կ'առնես. բայց նոյն վարդապետութեան հակառակ վարդապետութիւնն ալ եկեղեցին նոյն Ս. Գիրքէն կ'առնէ։ Անանկ որ բոլոր վէճը անկէ ետքը ա՛լ Ս. Գրքին խօսքերէն կախում չ'ունենար, հապա անոնց տրուած մեկնութիւններէն։ Բայց քու բուն սխալմունքդ ան է որ կ'ուզես զմեզ ստիպել որ քու մեկնութիւնդ՝ իբրեւ Աստուծոյ խօսք ընդունինք։ Ս. Գիրքը՝ ինք իրեն դէմ չկրնար կռուիլ կամ հակառակ ըլլալ, հապա մէկ մեկնութիւն ուրիշ մեկնութեան դէմ կ'ելլէ. եւ ես աս ընդդիմութեան կամ հակառակութեան մէջ աւելի ապահով կը սեպեմ ուղղափառաց կարծիքին եւ եկեղեցւոյ դատաստանին հետեւիլ, քան թէ քու եւ քեզի հետեւողներուն կարծեացը։ Աղէ թէ ոչ՝ պէտք է որ շատ զօրաւոր ու բանագատիչ պատճառներ բերես զմեզ համոզելու համար որ բոլոր քրիստոնեէից այնչափ դարերէ վեր իրենց վարդապետներուն հետ հաւատացածն ու եկեղեցւոյ մինչեւ այսօրուան օրս հաստատուն բռնածը՝ մոլորական, ամպարշտական, հերետիկոսական ու հայհոյութեան վարդապետութիւն է. իսկ քու կարծիքդ՝ էական հաւատոյ մաս մը, առանց որոյ ամենեւին մէկը փրկութեան չկրնար հասնիլ։

"Արդ ինչպիսի ցուցմունքներով կրնաս զմեզ համոզել որ դուն քու քիչ կողմնակիցներովդ ճշմարտութիւն կը վարդապետես, եւ այնչափ եկեղեցւոյ վարդապետներ, այնչափ ճեմարաններ, այնչափ ժողովքներ, այնչափ քահանայապետներ բոլոր կուրութեան մէջ էին։ Ինչպէս կրնաս աս կնճռեալ կապը քակել։ Շատ անգամ ես քուկիններուդ հետ աս բանս փորձեցի, բայց մէկն ալ չգտայ որ կարող ըլլայ արիկա գլուխ հանել։ Համարձակ կը խոստովանիմ, աս ծանր քարը սիրտս սաստիկ կը ճնշէ. եւ թէ որ դուն զիս կ'ուզես քեզի եղբայրակից ունենալ եւ հոգիս վաստըկիլ, ամէն բանէն յառաջ պէտք է որ աս քարը սրտէս վրայէն մէկդի ընես. եւ թէ որ արիկա կատարելու ըլլաս նէ, քու թշնամեացդ հարուածներն ու վէրքերը սիրով կը կրեմ։ Կ'աղաչեմ ու կը պաղատիմ քեզի, որ մեզի յայտնես թէ դուն ինչ ցուցմունքներով կամ պատճառներով նոյն քարը քու սրտէդ վերցուցիր եւ այնչափ մեծ վստահութիւն ստացար։ Ստոյգ է դուն զԱստուած զամենագէտը քու խղճիդ մաքրութեանը վկայ կը կոչես. բայց բանը անոր վրայ չէ, պէտք է որ զմեզ ալ քու բռնածներուդ ու հաստատածներուդ ճշմարտութեան վրայ համոզես։ Թէ որ մենք անանկ թեթեւամտութեամբ կաթուղիկէ ընդհանրական եկեղեցւոյ հաւատքէն հեռանայինք ու քու հաւատքիդ հետեւէինք նէ, պէտք է որ դուն վախնայիր որ քու աշակերտութեանդ մէջ շատ անհաստատ ու փոփոխամիտ չըլլանք։ Բայց քեզի աստանկ անուանարկութիւն մ'ըլլայ նէ՝ ան վարժապետներուն պէս կը վարուիս, որոնք տղաք կրթելու ատեններնին՝ ժամանակներնուն մեծ մասը ծաղրելով, ծեծելով, նախատելով կ'անցընեն։

"Առաքելոց եւ ուրիշ մեծ մարդիկներուն սրբութիւնը, իրենց աստուածային հոգին եւ գործած հրաշքներնին՝ որոնցմով իրենց վարդապետութիւնը կը հաստատէին, իրենց գրուածներէն կը ճանչնանք. արդ որովհետեւ հոգիներդ ընտրե-

ամէնքն ալ գոնէ մայրերնուն մէջէն ան կը մտածէին՝ ինչ որ Կալուին առ Մելանքթոն կը գրէր. «Շատ հարկաւոր է որ, կ՚ըսէր, լու կամ ճանչնալու զօրութիւնը մեզի տրուած չէ, գոնէ պէտք է որ մեզի ցուցուած կամ հիմ մը տայ, որով կարող ըլլանք ապահովութեամբ քու վարդապետութեանդ եռանդէն երթալ, և մերժել ան վարդապետութիւնը՝ զորն որ բոլոր երկրիս վրայ եղող քրիստոնեաները կը խոստովանին և՝ որն որ այնչափ շատ, այնչափ իմաստուն և այնչափ երևելի մարդիկներէն իրենց ուսանգուած է: Արդէք է գուն կը զրուցես որ ան մարդիկները թէպէտ և հոգին ունէին, բայց իբրև մարդ երբեմն նաև ըստ մարմնոյ ալ կը վարուէին: Ես ասոր դէմ չեմ ուզեր գնել. բայց որովհետև իրենց վրայ ըսածդ՝ ձեր վրայ ալ կը ստուգուի, անոր համար միշտ նոյն խնդիրը կը դառնայ որ Ո՞վ ճշմարիտ հոգին ունի, դո՞ւք՝ թէ անոնք: Ես ձեզմէ հրաշք չեմ պահանջեր. բայց ուրիշ բաները հաւատար գնելով՝ կը հետևցընեմ որ պէտք է աւելի անոնց հաւատալ որոնք հրաշքով իրենց վարդապետութիւնը հաստատեցին, քան թէ անոնց՝ որոնք իրենց վարդապետութեան ասանկ հաստատութիւն մը չունին:

«Անկից զատ՝ անոնց վարդապետութեան մէջ վերջին աստիճանի մեծ միաբանութիւն կայ, ուր որ քու կիններուդ մէջ ամենէն երևելիները ո՛չ քեզի հետ և ո՛չ ալ իրենք իրարու հետ միաբան են: Ամէնքդ ալ մի և նոյն Ս. Գիրքն ունիք, և ամէնքդ ալ կ՚ըսէք որ մի և նոյն հոգին ունիք. և ի վերայ այսր ամենայնի Գարլշտատ քեզմէ երևելապէս կը խոտորի, նոյնպէս Զուինգլին, Էկոլամպադն ու Կապիտոն, որոնք Գարլշտատին կարծիքին հետ կը միաբանին, բայց իրեն ցուցմունքները կը մերժեն: Անոնք ասդին անդին սրբոց պատկերներուն պատերազմ հրատարակեցին, գուն զանոնք կը պաշտպանես. քու աշակերտներէդ ոմանք յայտնապէս քարոզեցին որ մարդկային ուսմունքները աստուածպաշտութեան թշնամի են, գուն ուսմանց կողմը բռնեցիր. և երբ որ ուսմունքները նորոգելու վրայ չինած դիրքդ դուրս ելաւ նէ, անոնք սկսան ըսել որ քու հոգիդ զքեզ թող տուած է, և գուն մարդկային հոգւով կը գրես ու Աւետարանին դէմ կ՚ելլես: Վերջապէս ինչպէս որ մէջերնիդ ամէն օր նոր վարդապետներ կ՚ելլեն, այնպէս ալ նոր նոր կարծիքներ կը ծագին. և ի վերայ այսր ամենայնի դուն կը պահանջես որ ամենուին մէկը ձեզմէ չխոտորի, ուր որ դուք նաև շատ երևելի նիւթերու մէջ իրարու հետ միաբան չէք:

«Բայց աս ալ մէկդի թողունք. նոյն իսկ դուն քեզի հակառակ կը խօսիս, խօսքի կամ ճառի մը սկիզբը ուրիշ բան կը զրուցես, մէջը ուրիշ բան և վերջը դարձեալ ուրիշ մէկ բան: Ս. Հարց հեղինակութիւնը կը մերժես. և մէկալ կողմանէ Ս. Օգոստինոսէն ու Ս. Գրիգորէն այնչափ վկայութիւններ կը բերես. ի՞նչ. քեզի յարմար խօսած ատեննին՝ հոգւո՞վ կը խօսէին, ու քեզի հակառակ խօսած ատեններնին՝ ըստ մարմնո՞յ: Քահանայապետներուն ու ժողովքներուն որոշմունքները առջևդ ամենևին յարգ չունին. և ինծի դէմ Մելանքթոնին մէկ գիրքը վկայութեան կը բերես, իբրև թէ ան գիրքը (Աստուածաշունչին) կանոնական Գրոց հետ նոյն հեղինակութիւնն ունենար: Ես ըսած էի որ չիկրնար զրցուիլ թէ Աստուած այնչափ դարեր իր եկեղեցւոյն մէջ անանկ վտանգաւոր մոլորութիւն մը (կամաց ազատութեան վարդապետութիւնը, զորն որ՝ ինչպէս յայտնի է՝ Լուտեր մոլորութեան տեղ կը դնէր) թող տուած ըլլայ, և ամենևին մէկ սուրբի յայտնած չըլլայ ան բանը՝ զորն որ դուք հիմա իբրև Աւետարանին ամենէն էական ու հիմնական վարդապետութիւնը կը դնէք: Դուն ասոր ինչ պատասխան կու տաս: Կը զրուցես որ Աստուած ո՛չ իր մէկ սուրբը և ո՛չ ալ եկեղեցին մոլորութեան մէջ կը ձգէ. որովհետև սուրբը՝ միայն անոնք են որոնք Աստուծոյ հոգւովը կը վարուին: Բայց ասով ուրիշ բան ըսել չես ուզեր, բայց եթէ ան որ չիդիտցուիր թէ ո՛վ սուրբ է և եկեղեցին ո՛ւր կամ ինչ է. մանաւանդ թէ կ՚ուզես ցուցընել որ Աստուած մարդկային իրաւութիւնները

մեզմէ ոմանք եկեղեցիները՝ մեր երկպառակութեանց եւ անմիաբանութեանց վրայ կասկած չունենան. ինչու որ արտաքոյ կարգի այլանդակ բան է որ բոլոր ուրիշներէն բաժնուելէն ետեւ՝ մէջերնիս ալ միաբան չըլլանք, եւ ան ալ՝ Նորոգման սկիզբը,,[10]: Նոյն ինքն Լուտեր, թէպէտ եւ իր հակառակորդները դրսանց ամբաստանութեամբ կ'արհամարհէր, եւ այնպէս կը ձեւացընէր որ ան մէջերնին եղած երկպառակութիւնները բանի տեղ չէր դներ, մանաւանդ թէ կ'ուրախանայ, ատ բաները՝ իր վարդա-

այնպէս կ'առաջնորդէ որ արդեն եկեղեցին՝ իրեք հոն չէ՝ ուր որ կ'երեւայ որ ըլլայ, հապա աւելի հոն է՝ ուր որ չ'երեւար որ ըլլայ, եւ միանգամայն թէ որոնք որ միշտ ուրիշի տեղ կը դրուին՝ իրեք ամպարիշտ են, եւ որոնք որ միշտ ամպարշտի տեղ կը դրուին՝ սուրբ են։ Բայց աստով եկեղեցւոյ բոլոր վճիռները կ'ոչնչացընես, եւ անոնց զօրութիւնը հերետիկոսներուն ժողովականերուն կու տաս։ Դուն կը զրուցես որ թէպէտ եւ Աստուած զատերով թող տուած ըլլայ որ ամենէն աւելի գիտուն մարդիկները մոլորութեան մէջ ձգուած ըլլան, ի վերայ այսր ամենայնի աստով եկեղեցին մոլորած չ'ըլլար, այս ինքն ան եկեղեցին՝ զորն որ դուն ծածկեալ եկեղեցի կ'անուանես, եւ որն որ մարդ ոչ կրնայ տեսնել եւ ոչ կրնայ ցուցընել. բայց ո՞ւսկից գիտես որ Վիքլէֆ՝ սուրբ մարդ էր, իսկ Արիանոսը՝ հերետիկոս էին։ Վիքլէֆ անո՞ր համար սուրբ է, վասն զի ան եկեղեցիէն դատապարտուեցաւ՝ զորն որ դուն պապական կը կոչես։ Թէ որ այնպէս է նէ՝ պէտք է որ նոյնպէս Արիոսն ալ սուրբ կանչես, վասն զի զինքն ալ նոյն եկեղեցին դատապարտեց։ Թէ որ ատ բանիս մէջ Ս. Գրոց կը գիտես նէ, ես ալ քեզի կը հարցընեմ. Արիանոսը Ս. Գրքէն ամենեւին վկայութիւն չունէի՞ն։ Կ'ըսես որ իրենք նոյն վկայութիւնները չարաչար կը մեկնէին։ Բայց տեսիր ո՞ւսկից գիտենք, բայց եթէ որ եկեղեցին անոնց տուած մեկնութիւնը մերժեց, ու իր (եկեղեցւոյ) մեկնութիւնը հաստատեց։ Նոյնը կրնանք Պեղագիոսին վրայ ալ ըսել, որն որ քու ասքեալ անոր համար ամպարիշտ հերետիկոս չէ վասն զի Հռոմէական եկեղեցին զինքը դատապարտեց, հապա անոր համար՝ որովհետեւ անիկա քու վարդապետութեանդ հակառակը կը քարոզէր։

"Դուն միշտ բերանդ "Աստուծոյ հոգին,, բառերը կը պոռոցընես. բայց՝ միայն մարդկօրէն ալ մտածելով՝ պէտք է ըսել որ նոյն հոգին աւելի ընդհանուր ժողովքի մը մէջ կը գտնուի, քան թէ մասնաւոր ժողովականներու մէջ, որոնց մէջ արդէն գրեթէ միշտ սատանայական հոգին կը տեսնուի։ Թէ որ եկեղեցին երեւելի կամ տեսանելի ալ չէ նէ, ի վերայ այսր ամենայնի պէտք է որ վարդապետութեան վրայ՝ վստահանալու կամ ապահով որոշմունքներ գտնուին. արդ ինչպէս որ ըլլայ նէ՝ շատ աւելի ապահով է հրապարակական կամ ընդհանուր հեղինակութեան մը հետեւիլ, քան թէ ասոր կամ անոր առանձնական կարծիքին, որն որ ամէն բան կը մերժէ ու միայն իր խիղճը ու իր հոգին կը բարձրացընէ։ Թէ որ "Իմ հոգին ունիմ,, ըսելը բաւական ըլլար նէ, պէտք էր որ շատերուն հաւատայինք, որոնք բոլորովին իրարու հակառակ բաներ կը վարդապետեն, մանաւանդ ան խռովարարները՝ որոնք շատ ստակութեամբ կը պնդեն որ հոգին իրենց քովն է, եւ ամէն բան նոյն հոգւով կ'ուզեն դատել ու որոշել։ Դուն ատանկներուն դէմ Ս. Գրոց արտաքին բացայայտութիւնը կ'ուզես գործածել. բայց որովհետեւ Ս. Գիրքը քու բացածիդ պէս բացայայտ չէ, եւ անոր տրուած մեկնութիւնները բոլորովին իրարու հակառակ են, անոր համար վէճն ալ կերպով երբեք չէկրնար վերջանալ,,: Ա- Ռէֆիւլ, Գիրք Բ. Գլ. Զ. 289. — 293:

10. Աւ. Պոսիւէի, Գիրք Բ. Համ. ԽԳ։

պետութեան ճշմարիտ ըլլալուն նշան սեպելով, բայց սակայն ներսէն շատ կը տրտմէր ու կը ցաւէր. եւ այնչափ աւելի՝ որչափ որ սաստիկ հպարտ էր, ինչու որ ուրիշ Նորոգեալներուն՝ իրմէ տարբեր մանաւանդ թէ իրեն հակառակ կարծիք ունենալն իրեն մեծ նախատինք կը սեպէր: Բայց ամենէն աւելի Մելանքթոն կը խռովէր ու մեծ տրտմութեան մէջ կ'իյնար մինչեւ շատ անգամ մահուան կը բաղձար: Իր խօսքին նայելով՝ Արցունքը երբեք չէր դադրեր. եւ շատ անգամ կ'ըսէր թէ Էլպէ գետը իր բոլոր ալիքներովը՝ ինծի բաւական ջուր չիկրնար տալ՝ երկպառակեալ Նորոգութեան թշուառութիւնը լալու համար [11]:

Այս պատճառներուն համար իրենց մէջէն շատերը կը բաղձային ու կը ջանային որ գոնէ Լուտերականներն ու Խորհրդականները, որոնք որ ամէն ուրիշ աղանդաւորներէն աւելի շատուոր ու զօրաւոր էին, իրարու հետ միաբանին. որպէս զի բոլոր զօրութիւննին մէկտեղ ժողվելով՝ դիւրաւ կարող ըլլան Կրկնակնունքները եւ ուրիշ աղանդաւորները եւ գլխաւորաբար ուղղափառները յաղթահարել: Ամենէն աւելի Խորհրդականներն աս միաբանութեան կը բաղձային. անոր համար Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին ինկան, որ ինք մէջերնին գտնէ եւ աս երեւելի գործքը իր իշխանութեամբ կատարէ [12]: Արդ աս իշխանը Շփայէրի (1529ին) աւագաժողովէն իր տեղը դառնալուն պէս՝ երկու կողման ալ գլխաւորներուն թուղթ գրեց, եւ հրաւիրեց որ Մարպուրկ գան ժողվուին ու իրարու հետ կրօնի վրայ խօսին: Լուտեր՝ իսկզբան դէմ կեցաւ, բայց ետքը մէկ կողմանէ՝ հակառակորդներէն վախցած չերեւնալու եւ մէկալ կողմանէ ալ իր հզօր պաշտպանին աչքէն չելլելու համար՝ յանձն առաւ [13]:

Արդ որոշուած ժամանակն եկան նոյն քաղաքը ժողվուեցան աղանդներուն գլխաւորները, որոնց երեւելիններն էին մէկ

11. Նոյն տեղը, Գիրք Ե. Համ. Դ.

12. Արդէն աշխարհատէր կոմսը ինք իրմէ աս բանիս շատ կը բաղձար. բայց աս բաղձանքին պատճառը՝ կրօնի նախանձախնդրութիւնը չէր, հապա ան որ Լուտերականք ու Զուինգլիականք կամ Խորհրդականք իրարու հետ միաբանելով՝ կայսեր եւ ուղղափառաց դէմ ըրած դաշնակցութիւննին՝ Խորհրդականներուն ալ մէջը մտնելովը՝ զօրանայ: Որովհետեւ, թէպէտ ինք կը պնդէր որ Խորհրդականները իրենց դաշնակցութեան մէջ առնելու համար հարկաւոր չէ որ անոնք բոլորովին իրենց կարծիքներուն հետ միաբան ըլլան, բայց Լուտեր միշտ ասոր դէմ կը դնէր, ու Սաքսոնիայի կայսրընտիրը Լուտերին խօսքը մտիկ ընելով՝ չէր ուզեր զիրենք միաբանութեան մէջ ընդունիլ: Աս բաներուն վրայ ընդարձակ կը խօսի Սէքէնտորֆ, Գիրք Բ. Համ. ԽԶ. Յաւել. 135. եւ Համ. ԽԷ. 137: Բայց թէ արդեօք Լուտերին եւ իր կողմն եղող աստուածաբաններուն՝ Խորհրդականները իրենց միաբանութեան մէջ ընդունիլ չուզելուն պատճառն ինչ էր, ասոր վրայ երկայն կը գրէ Բլանք. եւ կը ցուցընէ որ մի միայն պատճառը՝ մէջերնին եղած աղանդի տարբերութիւնն էր: Տես Գիրք Զ. Հատ. Բ. 469, 470. եւ 512, 513. 515:

13. Մաթեսիոս, Ճառ. Է. 71. Բ. Բլանք, Գիրք Զ. Հատ. Բ. 516:

կողմանէ՝ Լուտեր, Մելանքթոն, Յուստոս ու Ագրիկոլլայոս, իսկ մէկալ կողմանէ՝ Զուինգլի, Էկոլամպադ եւ Բուկեր։ Ասոնք ամէնն ալ՝ որ Նորոգման սիւներն էին, եւ որոնց վրայ բողոքողք իրենց բոլոր յոյսը դրած էին, առաջին անգամ իրարու երեսը աշխարհատէր կոմսին՝ իրենց պատուոյն համար տուած կոչունքին մէջ տեսան։ Կոչունքին վրայ իշխանն իրենցմէ խնդրեց որ հրապարակական վիճաբանութիւնը չսկսած, Լուտեր՝ Էկոլամպադին հետ, ու Մելանքթոն Զուինգլիին հետ առանձին վիճին. եւ ամէնքն ալ աս բանիս հաւանեցան։ Երկրորդ օրը աս առանձին վիճմունքն եղաւ. վիճած նիւթերնին ան բաներն էին, որոնց վրայ մէջերնին հակառակութիւն կար. այս ինքն սկզբնական մեղք, մկրտութեան՝ մեղքերը ջնջելու ունեցած զօրութիւնը, Քրիստոսի աստուածութիւնը, ամենասուրբ Երրորդութեան խորհուրդը, եւ ամէն բանէն աւելի սուրբ հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնը։ Խորհրդականք ուրիշ ամէն բաներու մէջ Լուտերականներուն հետ դիւրաւ միաբանեցան, մանաւանդ թէ ըսին որ մինչեւ հիմա ալ աս բաներուն վրայ ձեզմէ տարբեր կարծիք չունէինք մենք[14]։ Բայց

14. Խորհրդականներուն աս խօսքը բոլորովին սուտ է. եւ Լուտեր քիչ մը վերջը իրենց համար կը գրէ որ մկրտութեան, խորհրդոց գործածութեան... վրայ յառաջագոյն շատ անգամ գրքերնուն մէջ վարդապետած բաներնին Մարպուրկ եւս կանչեցին։ Եւ աս բանս իրաւամբ կը զրուցէ, ինչու որ Զուինգլի իր գրքերուն մէջ մկրտութեան վրայ այսպէս կը խօսի. "Մկրտութեան վրայ ասկից աւելի համառօտ ու աւելի յայտնի ինչ կրնար ըսուիլ, բայց եթէ որ սկզբնական մեղքը՝ մեղք չէ, հապա հիւանդութիւն մը, եւ թէ քրիստոնէից որդիքը աս հիւանդութեան համար մշտնջենաւոր պատժոյ տակ չեն իյնար։ Ասոր հակառակ ասկից աւելի ինչ մեծագոյն տկարութիւն կրնայ ըլլալ եւ կանոնական Գրոց մտքին դէմ, քան թէ ըսել որ առաքելոյն մկրտութեամբ աս չորրորդ էր սրբուելու"։ Յայտնի է որ աս խօսքս բացայայտ սկզբնական մեղքին ու մկրտութեան զօրութիւնն ուրանալ է. որն որ թէ՛ եկեղեցւոյ եւ թէ՛ Լուտերի վարդապետութեան դէմ է. թող ուրիշ շատ մոլորութիւնները։ — Բայց կրնայ մէկը տարակուսի եղթալ որ եթէ ուրիշ բաներու մէջ Լուտերականներուն զիջման, կամ ինչ եւ իցէ կերպով իրարու հետ միաբանեցան նէ, ինչու հապա հաղորդութեան խորհրդոյն վրայ չկրցան միաբանիլ։ Ասոր խնդրոյն լուծումը դիւրին բան մըն է։ Որովհետեւ, Բուլլաւուինիին ըսածին պէս (Պէյլ Գ. Գլ. Ա. Հատ. Ա. 187.), ան բաները՝ որոնց մէջ իրարու հետ միաբանեցան նէ՝ առմէկին յայտնի բաներ չէին, եւ անոր համար իրենք ուզածնուն պէս կամ ըստ սովորութեան՝ անոնց վրայ կարծիքնին կը փոխէին. իսկ հաղորդութեան խորհրդոյն վրայ ունեցած կարծիքնին ամէնուն յայտնի էր. ուստի թէ որ մէկ կողմը մինչեւ նոյն ատեն ան նիւթին վրայ ունեցած կարծիքը փոխելու ըլլար նէ՝ թէ՛ իր կողման ետեւէն գացողներուն եւ թէ՛ հակառակորդներուն աչքէւը կը նախատուէր։ Լուտեր աս բանը Զուինգլիականներուն վրայ յայտնապէս կը զրուցէ. "Իրենց ժողովուրդներէն կը վախնային, կ՚ըսէ, որոնց քով չէին կրնար դառնալ՝ թէ որ մէյ մը (հաղորդութեան խորհրդին վրայ ունեցած) կարծիքնին փոխելու ըլլային"։ Առ Ոսփինիանէ, Գլ. Ի. Հատ. Դ. Իս առ Կոստ. Ֆէյերի, Գլ. Ի. 478։ Բայց ինք Լուտեր ալ նոյն պատճառաւ վարուած ըլլալը.

երբ որ խօսքը հաղորդութեան խորհրդին եկաւ նէ, կռիւը շատ սաստկացաւ. եւ մինչեւ որ երկու կողմանէ ալ ջանացին որ դիմացիններին իրենց կարծիքին դարձընեն, պարապ եղաւ, եւ ամէն մէկը իր առջի կարծիքին մէջ հաստատուն մնաց: Անոր համար որոշեցին որ աս նիւթին վրայ հրապարակական միճաբանութեան կամ բանակցութեան մէջ խօսին[15]:

Աս հրապարակական կամ ընդհանուր բանակցութիւնը երեք օր տեւեց, որուն մէջ Լուտեր իր սովորութեան համաձայն՝ շատ բարձրամտութեամբ ու սաստկութեամբ խօսեցաւ: Արդէն Մեքենտօրֆին բանծին պէս, "Լուտեր ... ան մտքով միայն Հեսսենի երկիրը (Մարպուրկ) գացած էր, որպէս զի Հելուետացւոց պատճառները լսէ, եւ թէ որ կրնայ նէ՝ նոյն պատճառները ցրէ, եւ զիրենք իր կարծիքին դարձընէ: Ինք իր կարծիքին վրայ հաստատուն էր, եւ աշխարհատէր կոմսին ալ յայտնապէս ըսած էր որ ամենեւին կերպով մը իմ կարծիքէս չեմ խոտորիր"[16]: Անոր համար ալ առջեւի սեղանին վրայ "Աս է մարմին իմ" խօսքերը գրած էր. որպէս զի ցուցընէ թէ ինք մտքին մէջ հաստատուն կերպով դրած է որ կարծիքէն չշեղի[17]: Նոյնպէս Զուինգլի ալ յամառութեամբ խօսեցաւ. բայց միանգամայն իր մեծ ազնուութիւնն ալ ցուցուց. "Երկու կողմն ալ, կ'ըսէ Ռոսգոյ[18], իր կարծեաց ճշմարտութիւնը ցուցընելու համար վստահութեամբ՝ Ս. Գրոց վկայութեան կը դիմէր. բայց երկուքն ալ իմացան որ նոյն Ս. Գրոց դիմելով՝ կռիւ մը կամ վէճ մը միշտ չ'որոշուիր": Վերջապէս Խորհրդականք տեսնելով որ Լուտերը իր կարծիքէն շարժել անկարելի է, որովհետեւ իրենք ալ կարծիքնին փոխել չէին ուզեր, լալով աղաչեցին որ զիրենք եղբօր տեղ դնէ: Բայց Լուտեր աս բանը յանձն չառաւ, եւ սաստկութեամբ պատասխան տուաւ թէ Աս մեզմէ խնդրած եղբայրութիւննիդ ինչ կերպ եղբայրութիւն կ'ըլլայ, երբ որ մոլորութիւններնուդ մէջ յամառած կը մնաք: Ցայտնի է որ ձեր վարդապետութեան վրայ դուք ալ կասկած ունիք, որ նոյնն ատեցողներուն հետ կ'ուզէք եղբայր ըլլալ[19]:

չ'ուրանար. ինք նոյն ժամանակը բարեկամներէն մէկուն կը գրէ որ Զուինգլիականաց՝ սուրբ հաղորդութեան վրայ ունեցած կարծիքն անոր համար ընդունիլ չուզեցի, որպէս զի աշակերտներս ամենուն ատելի չըլլան: Առ Բուլլանկէնէ, Գերք Դ. Գլ. Ա. Հատ. Ա. 187:

15. Օտէն, Հատ. Բ. Գլ. ԻԴ. 294, 295: Բլանք, Գերք Զ. Հատ. Բ. 519:

16. Գերք Բ. Համ. ԽԷ. 137:

17. Կուստաւ Փիցէր, Գլ. Ի. 476: Օտէն, Հատ. Բ. Գլ. ԻԴ. 294:

18. Both parties appealed with confidence to the authority of scripture, for the truth of their opinions, and both discovered, that an appeal to those sacred writings will not always terminate a dispute. Գլ. ԺԹ. Հատ. Դ. 45:

19. Պասիւէ, Գերք Բ. Համ. ԽԵ: Մեքենտօրֆ, Գերք Բ. Համ.

Բայց որպէս զի չերեւայ որ բանակցութիւններնուն մէջ ամենեւին գործք մը չգործեցին, թուղթ մը հանեցին, որուն մէջ տասնուչորս գլուխ բաժնած դրած էին ան ամէն նիւթերը՝ որոնց վրայ իրարու հետ միաբանած էին, եւ աս թղթին՝ երկու կողման գլխաւորներն ալ ստորագրեցին։ Եւ թէպէտ, կ'ըսէին նոյն թղթին մէջ, Ս. Հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի ներկայութեան վրայ հիմակուհիմա իրարու հետ չկրցանք միաբանիլ. բայց որչափ որ խղճմտանքնիս կը ներէ նէ՝ կ'ուզենք իրարու հետ քրիստոնէական սիրով վարուիլ, եւ Աստուծոյ աղաչել որ նոյն վարդապետութեան մէջ ալ զմեզ միաբանէ [20]։ Մէջերնին աս ալ հաստատեցին որ իրարու դէմ գրուածք չհանեն։

Բայց աս կերպարանեալ եւ արտաքին միաբանութիւնն ու խաղաղութիւնը երկայն ժամանակ չտեւեց։ Շուտ մը Լուտեր սկսաւ ըսել թէ մեր անոնց խոստացած սէրը՝ իրարու հետ մէկ հաղորդութեամբ կապուած մարդիկներուն մէջ գտնուած սէրը չէ, հապա ան սէրը՝ որն որ թշնամիներնուս պիտի ունենանք [21]։ Անոր համար ալ գրեթէ իրարմէ բաժնուելնուն պէս՝ սկսան մէկ մէկու դէմ գրուածքներ դուրս հանել, եւ երկու կողմն ալ կը ջանար որ ինքը յաղթած երեւայ [22]։

Խէ. 137։ Բլանք, Գիրք Զ. Հատ. Բ. 521։

20. Սեքենտորֆ, Գիրք Բ. Համ. Խէ. 138։ Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ. Ի. 477։

21. Ա. Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Է. 276։

22. Մենցլ պատմելէն ետեւ՝ որ աս բանակցութենէն երկու տարի վերջը Հելուետիայի նահանգներուն մէջ կրօնի պատերազմ մը բացուելով՝ Զուինգլին, որն որ իրեն հետեւողներուն գլուխն անցած՝ պատերազմ գացած էր, սպաննուեցաւ եւ իր կողմնակիցները յաղթուեցան, Լուտերին մէկ խօսքը կը բերէ, որուն մէջ աս կրօնական ազատութիւն քարոզող մարդը՝ ուղղափառները վար կը զարնէ որ Զուինգլիականաց կամ Խորհրդականաց հաւատքը բոլորովին չջնջեցին, հապա նոյն պատերազմէն վերջը դրած դաշինքներնուն մէջ թող տուին որ անոնք ալ ուղղափառաց պէս իրենց կրօնին մէջ ազատ ըլլան։ Մենցլ ասանք ըսելէն ետեւ՝ խօսքը այսպէս յառաջ կը տանի. "Անկարելի է որ մէկը (Լուտերի) աս վարմունքը՝ կիրքով խաւար ատելութենէ բոլորովին ազատ կարող ըլլայ կացուցանել. . . ։ Լուտերին իր կարծիքը կամ համոզումը պաշտպանելուն կերպը՝ նոյն իսկ իր Ս. Գիրքը մեկնելու վրայ ունեցած կարծիքէն եւ եկեղեցւոյ վարդապետութիւններուն հետ վարուած կերպին նայելով՝ հակառակին բան մըն է։ Ուստի եւ չնախապաշարուած մարդիկ աս խորհրդածութիւնը կ'ընէին որ եկեղեցւոյ ու քահանայապետին տեղը հիմա միայն մէկ մարդու մը իշխանութիւնը կը հրամայէ,,։ Հատ. Ա. Գլ. Է. 276, 277։

ԳԻՐՔ Գ

ԱՒԿՍՊՈՒՐԿԻ ԱՒԱԳԱԺՈՂՈՎԷՆ

ՄԻՆՉԵՒ

ԼՈՒԹԵՐԻ ՄԱՀԸ.

1530 — 1546

ժողովքին ներկայ գտնուիլ, ուստի եւ հրաման խաւրեց որ բոլոր աւագանին գայ Աւկսպուրկ ժողվուի, խոստանալով որ ինքն ալ անձամբ հոն կու գայ: — Բողոքող իշխանները աս հրամանէն կասկածի երթալով որ չըլլայ թէ նոյն քաղաքը ժողվուած ատեննին՝ գլուխնին բան մը գայ, սկսան մէջերնին խօսակցիլ որ արդեօք նոյն աւագաժողովին անձամբ երթան, թէ տեղերնին մարդ խաւրեն. եւ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը աս բանիս վրայ իր խորհրդականներուն կարծիքը հարցուց: Աշխարհատէր կոմսը անձամբ երթալն իրենց շատ վտանգաւոր կը կարծէր, եւ աւելի ան կողմը կը միտէր որ չերթըցուի. թէպէտ եւ կը զրուցէր թէ չեմ որոշած որ երթամ թէ չերթամ: Բայց կայսրընտրին խորհրդականներէն՝ Պրիւք դիւանադպիրը հաստատուն պատճառներով ցուցուց որ վախնալու ամենեւին առիթ չկայ: Իսկ չերթալովնիդ, ըսաւ, կայսեր կասկածը կ'աւելցընէք, եւ միանգամայն վախ ունենալնիդ ցուցընելով՝ զինքը կը ստիպէք հետեւրնիդ խստութեամբ վարուելու. ուր որ առանց վախի ժողովք երթաք ու հոն համարձակ խօսիք նէ՝ ձեզի ամենեւին վնաս մը չիկրնար հասնիլ [1]: Ամէնն ալ աս խորհրդին հաւանելով՝ որոշեցին որ անձամբ երթան: Բայց Յովհաննէս Սաքսոնիայի կայսրընտիրը մտածելով որ աս ժողովքին մէջ կրօնի վերաբերած նիւթերուն վրայ մեծ զգուշութեամբ ու փութով պիտի խօսուի, Աւկսպուրկ երթալու համար ճամբայ չելած՝ Լուտերին, Մելանքթոնին ու Յուստոսին՝ ըլլալու ժողովքն իմացընելէն ետեւ՝ հրամայեց որ անմիջապէս խորհին ու վէճի տակ եղած նիւթերուն վրայ բան մը հաստատեն: Ասիկա իրենց Մարտի 14ին գրեց, ու հրամայեց որ գրելիքնին մինչեւ նոյն ամսոյն 21ը գրեն ու Դորկաւ իրեն բերեն: Լուտեր շուտ մը 17 գլխու մէջ հաւատոյ դաւանութիւն մը շինեց, որուն մէջ համառօտիւ մը իր վարդապետութեանց մեծ մասը բովանդակած էր, եւ ատեններն տարին Դորկաւ՝ կայսրընտրին տունն [2]: Հոն հասնելէն քանի մը օր վերջը (Ապրիլի 3ին) ամէնքը մէկտեղ ճամբայ ելան. եւ Գոպուրկի մէջ մէկ քանի օր կենալով՝ զատկի տօնը

1. Բլանք, Գիրք Է. Հատ. Գ. Մասն Ա. 20, 21:

2. Ըստ ամենայնի այսպէս կը պատմէ Սեքէնտորֆ (Գիրք Բ. Հատ. Ծն. 151.): Աստ հակառակ Կուստաւ Փֆիցեր (Գլ. ԻԴ. 619.) կը զրուցէ որ աս 17 գլուխները նոյն ատեն չշինուեցան, հապա առջի տարին ուրիշ առթի մը մէջ շինուած էին: Իսկ Բլանք (Գիրք Է. Հատ. Գ. Մասն Ա. 22.—24. Ծան. 14.) վրան երկայն խօսելով՝ կ'ըսէ որ աս խնդիրը գեռ աղէկ մ'որոշուած չէ: — Բայց թէ՛ նոյն ժամանակ շինուած ըլլան, թէ՛ առջի տարին, ան ստոյգ է որ նոյն 17 գլուխները՝ աս Աւկսպուրկի աւագաժողովին մէջ կայսեր տրուած դաւանութեան հիմն եղան, ինչպէս որ ինք Կուստաւ Փֆիցերն ալ թէ՛ հոս եւ թէ՛ քիչ մը վերջը յայտնապէս կը գրէ:

կատարեցին, ու եւսքը Ճամբորդութիւններին նորէն յառաջ տանելով՝ Մայիսի 2ին Աւկսպուրկ հասան։ Բայց կայսրընտիրը պատշաճ սեպեց Լուտերը Գոպուրկի բերդին մէջ թողուլ. «Որպէս զի չըլլայ որ, կ'ըսէ Ռոպերդսն, քահանայապետէն նզովուած եւ անանկ դժուարաւ առջեւն առնուելու դժուարութեանց պատճառ ըլլող անձը կայսեր առջեւը հանելով՝ զինքը վշտացընէ»[3]։

Որովհետեւ բողոքողներուն Աւկսպուրկ հասնելէն ետեւ՝ կայսրը դեռ կ'ուշանար, անոր համար Մելանքթոն յարմար առեն գտնելով՝ Լուտերին շինած հաւատոյ դաւանութիւնը սրբագրեց ու շատ փոխեց, տեղ տեղ ընդարձակեց, տեղ տեղ համառօտեցուց, շատ բան մէկ դի թող տուաւ, շատ բան նորէն աւելցուց, կարգը փոխեց, ընդհանրապէս խիստ ու անպատշաճ տեղերը մեղմացուց, ոճը զարդարուն ըրաւ, վրան ալ յառաջաբանութիւն մ'աւելցուց[4]։ Մելանքթոնին աս գրուածքն է, որ Աւկսպուրկի դաւանութիւն կը կոչուի։

Ասիկա երկու մաս կը բաժնուէր. առաջինը քսանումէկ գլուխ ունէր, որոնց մէջ բողոքողք իրենց վարդապետութիւնը դրած էին[5]. իսկ երկրորդ մասին մէջ Հռոմայ եկեղեցւոյն դէմ եօթը

3 ... The author of all those dissensions, which it now appeared so difficult to compose. Գիրք Ե. Հատ. Բ. 329։ — Իսկ Մաթեսիոս այսպէս կը գրէ. «Ան բերդին մէջ ձգեցին Լուտերը մեծ եւ կարեւոր խորհրդով մը, որպէս զի չըլլայ որ հակառակորդներն իր ներկայութեամբն աւելի եւս զայրանան»։ Եւ վրան աս խօսքն ալ կ'աւելցընէ. «Բայց թէպէտ եւ մեր վարդապետը (Լուտեր) ... հոն մնաց, ի վերայ այսր ամենայնի բողոքողք՝ իրեն չիմացուցած եւ իր խորհուրդը չհարցուցած՝ ամենեւին բան մը չէին ըներ»։ Ճառ Ը. 78։ Կուստաւ Փֆիցեր (Գլ. ԻԳ. 663.) կը գրէ որ Լուտեր Գոպուրկի մէջ իբրեւ պահուըտած կը կենար, եւ տասնուերկու զինուորեալ մարդիկ զինքը կը պահպանէին։

4. Իսկ Մելանքթոն աս բանս կը պատմէ առ Գամերարիոս գրած մէկ նամակին մէջ։ Տես առ Մէնցըլ. Հատ. Ա. Գլ. Ժ. 345։ Տես նաեւ Բըլանք, Գիրք Է. Հատ. Գ. Մասն Ա. 40, 41։

5. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ջ. 388. Բ. — 394։ Աս առջի մասը՝ հետեւեալ խօսքերով կը վերջանայ. «Որովհետեւ աս վարդապետութեանց բովանդակութիւնը յայտնապէս Ս. Գրոց վրայ հիմնուած է, եւ միանգամայն ընդհանուր քրիստոնէական մանաւանդ թէ Հռովմէական եկեղեցւոյն վարդապետութեան ... համաձայն է, անոր համար կը կարծենք թէ հակառակորդներն ալ մեր ըրած նշանակուած մասերուն մէջ մեզի հետ անհամաձայն չեն կրնար ըլլալ։ Ուստի եւ զմերինները աս բանիս համար իբրեւ հերետիկոս մերժողները ... քրիստոնէական միաբանութեան ու սիրոյ դէմ կը գործեն։ Եւ որովհետեւ (հաւատոյ) Եկեղեցւոյ յօդուածոց մէջ անհամաձայն բան կամ պակսութիւն մը չկայ, եւ աս մեր խոստովանութիւնը՝ աստուածային ու քրիստոնէական է, անոր համար պատշաճ էր որ եպիսկոպոսները՝ թէպէտ եւ մեր մէջը աւանդութեանց վրայ պակասութիւն մ'ըլլար՝ քաղցրութեամբ վարուէին հետերնիս. մանաւանդ որ մենք կը յուսանք թէ հաստատուն պատճառներով կրնանք ցուցընել որ ինչու քանի մը աւանդութիւններն ու անկարգութիւնները փոխեցինք»։ — Ուիֆէլ աս խօսքը բերելէն վերջը՝ վրան հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ. Մեզի անանկ կ'երեւայ որ, կ'ըսէ, բողոքողաց աս խօսքն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ իրենց դատապարտութեան վճիռը։ Թէ որ իրենց դաւանութիւնը հաւատոյ

ամբաստանութիւն կար, կամ կը խօսէին այն եօթն անկարգու-թեանց վրայ՝ որոնք որ (իրենց խօսքին նայելով) Աւետարանին հակառակ՝ եկեղեցւոյ մէջ մտած էին, եւ զորոնք որ կ'ուզէին վերցընել կամ վերցուցած էին։ Աս եօթն ամբաստանութիւններն ասոնք են. Ա. Երկու տեսակով չհաղորդուիլը. Բ. Քահանայից չկարգուիլը կամ կուսութիւն պահելը. Գ. Պատարագը. Դ. Խոստովանութիւնը. Ե. Պահքը կամ միս չուտելը. Զ. Կրօնաւորական ուխտերը. Է. Եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը [6]։ — Աս գրուածքը թէպէտ ըստ ինքեան մեղմու-

գլխաւոր մասանց մէջ Հռոմայ եկեղեցւոյն վարդապետութեան հակառակ չէր, հապա միաբան էր նէ, ապա ուրեմն Հռոմայ եկեղեցին նոյն գլխաւոր մասանց մէջ մոլորած չէր. ասոր ինչ պատճառ կամ իրաւունք ունէին այնպէս նոյն եկեղեցւէն բաժնուելու, անոր դէմ այնչափ ձայներնին բարձրացընելու, անանկ ապօրինաւոր գործողութիւններ ընելու եւ վերջապէս զանիկա դատապարտելու։ Թէ որ ասոր պատճառը իրենց ըսածին պէս՝ եկեղեցւոյ ներս մտած անկարգութիւններն ու սուտադաւանութիւններն էին նէ, ինչո՞ւ իրենք՝ որ կը պահանջէին թէ եպիսկոպոսները նոյն կամ նոյնպիսի նիւթերուն համար հետերնին քաղցրութեամբ վարուին, չէին սպասեր որ այն իրենց անկարգութիւն սեպած բաներնին՝ օրինաւոր կերպով կարգով կանոնով վերցուէին։ Ենթադրենք որ իրօք եկեղեցւոյն մէջ անկարգութիւններ մտած ըլլային, աս անկարգութեանց համար բոլոր եկեղեցւոյ իշխանութիւնը մերժելու եւ կործանելո՞ւ էր։ Իրենք կը խոստովանէին որ նաեւ աշխարհական իշխանութեան մէջ ալ անկարգութիւններ մտած էին, եւ Լութերին գրքերը ասանց դէմ ապստամբներով լեցուն է. ինչո՞ւ ուրեմն երբ որ գեղացիները՝ Լութերին խրատներէն յորդորուելով՝ նոյն իշխանութիւնը կարգի դնելու ելան նէ, իրենք չհամբերեցին, կամ գէթ զիջում մը չըրին, հապա անանկ չարաչար մեռցուցին։ Գիրք Բ. Գլ. Թ. 390։ — Բայց թէ այն բողոքողաց յառաջ բերած անկարգութիւնները այնչափ մեծ ու իրական բաներ չէին, ասկէ վերջի ծանօթութեան մէջ կը տեսնենք։

6. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Զ. 394. — 404։ — Աղէկ կը տեսնենք բողոքողաց աս գրուածքին մէջ ըրած եօթն ամբաստանութիւններէն մէկ քանին եւ միանգամայն եաքը ուղղափառաց ասոնց տուած պատասխանը հոս ալ դնել, որպէս զի տեսնուի թէ աս ամբաստանութիւնները ինչչափ անհիմ բաներ են։ Ա. Հաղորդութեան խորհուրդը երկու տեսակաւ ընդունիլը՝ Քրիստոսի բացայայտ հրամանն է, կ'ըսէին, եւ վրան կ'աւելցընէին որ չէ թէ միայն հին եկեղեցիներն ընդհանրապէս աս սովորութիւնն ունէին, հապա նաեւ նոյն իսկ պապերը շատ անգամ հրամայած էին. բայց չփնտռցուիր, կ'ըսէին, թէ երբ եւ որուն ձեռքովը մտած է մէկ տեսակաւ հաղորդուելու սովորութիւնը։ Բ. Քահանայից ամուսնութեան կամ կուսութեան վրայ կը զրուցէին որ ողջախոհութեան շնորհքը քիչերուն տրուած է, անոր համար ալ, կ'ըսէին, ամուսնութեան վիճակին Աստուծմէ գրուած է մարդկան տկարութեան օգնելու եւ անկարգութեանց առջեւն առնելու համար։ Աս պատճառաւ, կ'ըսէին, Աստուծոյ խօսքին ու հրամանին վրայ հիմնուելով, եւ փորձով տեսնելով որ ողջախոհութեան ուխտը ո՛րչափ չարեաց եւ անկարգութեանց պատճառ կ'ըլլայ, մեզմէ քանի մը քահանայք ու եկեղեցականք կարգուեցան, ինչպէս որ հին ատենն ալ սովորութիւն էր։ Գ. Պատարագին վրայ խօսելով կը զրուցէին որ հակառակորդներուն ըսելը թէ մենք պատարագը մէկզի ձգած ենք ու կը մերժենք՝ սուտ խօսք ու զրպարտութիւն է. մեր մէջը պատարագն աւելի բարեպաշտութեամբ կ'ըլլայ քան թէ հակառակորդներուն մէջ։ Եւ ամէնուն յիշատակութիւն մը չը-

թիւններով լեցուն է, բայց բուն Լուտերի վարդապետութիւններէն շատ տարբեր է, կամ նոյն մոլորութիւններն ասոր մէջ շատ ամփոփուած ու փոխուած են. եւ շատ տեղ անանկ լեզու նելով՝ պատարագի խնդրին վրայ՝ զոր Լուտեր ամենամեծ հայհոյութիւն եւ ամպարշտութիւն կը կանչէր եւ իրենք բոլորովին մէկդի թող տուած էին, կը զրուցեն որ պատարագին ծիսից մէջ ըրած յիշատակութեանը արժանի փոփոխութիւննին՝ աս է որ լատիններէն երգերուն հետ նաեւ գերմաններէն երգեր ալ կը խառնենք։ Ասոր վրայ կ'աւելցընեն որ մենք՝ միայն ատրկի համար պատարագ ընելը կը մերժենք, եւ մինակ ան ատեն պատարագ կ'ընենք երբ որ հաղորդուող կայ, միանգամայն կը դատապարտենք ան մոլորութիւնը թէ Քրիստոս՝ միայն սկզբնական մեղաց համար մեռած ըլլայ, եւ պատարագը՝ իբրեւ զոհ քաւութեան ամենօրական կամ ներգործական մեղաց դրուած ըլլայ։ Աս մոլորութեան դէմ՝ մենք կը վարդապետենք որ, կ'ըսեն, Քրիստոս իր մահուամբը ամէն տեսակ մեղքերուն քաւութիւն ըրած է, եւ չենք ընդունիր որ պատարագը ուրիշ մեղքերուն համար զոհ եւ կամ շնորհք ընդունելու գործք ըլլայ, հապա կը քարոզենք որ աս խորհուրդն անոր համար դրուած է որ հաւատքնիս զարթուցանէ ու խղճմտանքնիս մխիթարէ, յիշատակելով որ Քրիստոս՝ շնորհք ու մեղաց թողութիւն խոստացած է։ Աս ու ասոր նման կերպով կը խօսին մէկալ ամբաստանութեանց մէջ ալ, որոնք որ համառօտութեան համար զանց կ'առնենք։

Ուղղափառ աստուածաբանները պատասխան տուած ատեններնին՝ Ա. Ամբաստանութեան վրայ նախ կը ցուցընեն որ ամենեւին տեղ մը Քրիստոս բացայայտ եւ որոշակի հրամայած չէ որ հաղորդութիւնը երկու տեսակաւ մատակարարուի. երկրորդ՝ կը ցուցընեն որ հաւատացեալք մէկ տեսակաւ հաղորդուելով՝ ամբողջ Քրիստոս կ'ընդունին. երրորդ՝ որ հին եկեղեցւոյն մէջ մէկ կամ երկու տեսակաւ հաղորդուելու վրայ ոչ հրաման եւ ոչ արգելում մը կար. չորրորդ՝ կ'ըսեն որ նախնական եկեղեցւոյն մէջ թէպէտ հաղորդութիւնը հասարակօրէն երկու տեսակաւ կը մատակարարուէր, բայց ոչ միշտ եւ ոչ ամէն տաթի մէջ, կը զրուցեն որ Ղուկասու ԻԴ. գլխոյն եւ Գործոց Բ. ու Ի. գլուխներուն վկայութիւնները՝ (որոնց մէջ հացին բեկանելուն վրայ խօսք կ'ըլլայ,) եկեղեցւոյ շատ անուանի Հարքը՝ մէկ տեսակաւ հաղորդուելուն վրայ կ'առնեն, եւ միանգամայն վերջին թոշակը միշտ մէկ տեսակաւ կը տրուէր. հինգերորդ՝ որ հաղորդութիւնը մէկ տեսակաւ մատակարարելը օրէնքով մը մտած բան չէ, հապա կամաց կամաց սովորութեամբ մտած, եւ օրէնք եղած է երբ որ Հուսեանք կը պնդէին որ զՔրիստոս ամբողջ ընդունելու եւ իր հրամանը կատարելու համար՝ հարկաւոր է որ երկու տեսակաւ հաղորդուի։ Աս աաթին մէջ կը զրուցեն թէ եկեղեցւոյ սովորութիւնն ան է որ հերետիկոսութիւն մը ջնջելու համար՝ անոր հակառակ բան մը օրէնք կ'ընէ. ինչպէս երբ որ Նեստոր կ'ուզէր որ ամենասուրբ Կոյսը՝ միայն Քրիստոսի մայր ըսուի, եւ ոչ թէ Աստուծոյ մայր, եկեղեցին արգելեց Քրիստոսածին կամ Քրիստոսամայր ըսելը, որն որ առանց Նեստորի հերետիկոսութեան՝ ստուգիւ երբեք չէր ըներ։ Վեցերորդ կը զրուցեն որ բողոքողաց ըսելը թէ եկեղեցին աշխարհականները բաժակէն կը զրկէ, սուտ խօսք է. ինչու որ նոյն իսկ քահանայապետը, կարդինալները, եպիսկոպոսներն ու քահանաներն ալ երբ որ առանց պատարագ ընելու կը հաղորդուին՝ մինակ մէկ տեսակը կ'առնեն, եւ աս բանը իրենց զրկում չսեպուիր։

Բ. Ամբաստանութեան մէջ Ս. Գրոց մէջէն բերուած վկայութիւնները՝ նոյն Ս. Գրոց ուրիշ խօսքերով շատ զօրաւոր կերպով կը հերքեն. նախ կը ցուցընեն որ նաեւ հին օրինաց ժամանակը կուսութիւնը շատ բարձր բան սեպուած էր, եւ քահանայք իրենց պաշտօնը կատարած ժամանակնին՝ պէտք էր որ իրենց կանանցմէ հեռու կենային. երկրորդ՝ բողոքողաց բերած վկայութիւններուն, այս ինքն՝ "Լաւ է ամուսնանալ քան զխելանալ. Ոչ ամենե-

մը բանեցուած է որ կարծես թէ Լուտերին մոլորութեանց դէմ եղող ուղղափառ վարդապետութիւնները կը քարոզուէին 7. մանաւանդ իրեն կրօնն ուղղափառաց տանելը ընող բաները կամ քեան բաւական են այդմ բանի. Վասն պատճառութեան իւրաքանչիւր ոք զիւր կին կալցի. Պարտ է ապաշխարութեան... լինել միոյ կնոջ այր, չէ թէ միայն անանց հոգեւորական վկայութիւններ կը բերեին, զոր օրինակ "Բարւոք է մարդոյ ի կին մարդ չմերձենալ,, եւ Մատթէի աւետարանին ԺԹ. եւ ԻԱ. Գլուխներէն ու Ա. Կոր. Է. Գլխէն, հապա բողոքականներուն բերած վկայութեանց բուն իմաստը կը մեկնեին. Օրինակի համար՝ Լաւ է ամուսնանալ... վկայութեան վրայ կ'ըսեին թէ քահանան երկուքէն ալ զատ վիճակի մը մէջ կը գտնուի, այս ինքն՝ Աստուծոյ շնորհքը կը ժառանգէ, եւ այս ժառանգութիւնը՝ ջերմեռանդ աղօթքով, մարմինը մահացուցանելով, պահօք եւ հսկմամբ Աստուծմէ կ'ընդունի: Ոչ ամենեքեան բաւական... վկայութեան կը ցուցցեին որ անոր համար ալ ամէն մարդ քահանայութեան յարմար չէ, բայց թող քահանան աղօթէ, եւ ան ատեն՝ Քրիստոսի խօսքը կ'իմանայ: Միոյ կնոջ այր վկայութեան կը ցուցցեին որ եթէ բողոքողաց՝ աս խօսքին տուած մեկնութիւնն ուղիղ ըլլար նէ, ան ատեն ո՛չ Քրիստոս, ո՛չ Յովհաննէս աւետարանիչ, ո՛չ Նիկողայոս, ո՛չ Մարտինոս եւ ո՛չ այնչափ երեւելի սուրբեր աղէկ եկեղեցականք եղած կ'ըլլային: Երրորդ՝ կ'ըսեին որ թէպէտ է Աստուած քահանայից հրամայած չէ որ չկարգուին, բայց հրամայած է որ ըրած ուխտերնին կամ տուած խօսքերնին պահեն. չորրորդ՝ կը ցուցընեին որ երբեք ժամանակ մը եղած չէ որ քահանայք՝ քահանայ ըլլալէն ետեւ՝ կարգուելու հրաման ունեցած ըլլան. Հինգերորդ՝ կը ցուցցեին որ ուղղափառ եկեղեցին ամուսնութիւնը մերժողները կը դատապարտէ, մանաւանդ թէ ամուսնութիւնը խորհուրդներուն կարգին մէջ դրած է:

Գ. Պատարագին վրայ գալով՝ ուղղափառ աստուածաբանները բողոքողներէն աւելի ընդդէմ կը զինեին իրական անկարգութիւններուն, որոնց որ եկեղեցին չէ թէ միայն պատճառ եղած չէ, կ'ըսեին, հապա մանաւանդ թէ կը դատապարտէ. բայց միանգամայն իրենց չարաչար զեղծարարութիւններն ու մոլորութիւններն ալ զօրաւոր կերպով կը հերքեին. Նախ կը ցուցցեին որ եկեղեցւոյն մէջ մինչեւ հիմա չլսուած խօսք մըն է որ Քրիստոս՝ միայն սկզբնական մեղաց համար մեռած ըլլայ, եւ պատարագը՝ անձնական կամ ներգործական մեղաց համար դրուած ըլլայ. եւ երբեք պատարագին՝ պատարագ կամ զոհ ըլլալը՝ թէ Ս. Գրոց վկայութիւններով եւ թէ՛ եկեղեցւոյ շատ հին Ս. Հարց խօսքերովը կը ցուցընեին: Տես առ Ռոֆեկլի, Գիրք Բ. Գլ. Թ. 390.— 392. եւ 405.— 407: Տես Նախ առ Գլխոյն 22. Ծանօթ:

7. "Բողոքողներուն դաւանութեան մէջ, կ'ըսէ Բոլանիէ, վարդապետութեանց շատերը, ըստ մասին՝ պատասխանի մը, եւ ըստ մասին՝ մազութեան մը, անանկ խօսքերով բացատրուած էին, որ անոնցմով նաեւ ուղղափառաց վարդապետութիւնը կրնար իմացուիլ: Զոր օրինակ բոլոր աշխարհք գիտեր որ Լուտեր եւ իր հետեւողները հաղորդութեան վարդապետութեան մէջ՝ գոյացափոխութիւն չէին ընդունէր. ի վերայ այսր ամենայնի դաւանութեան Ժ. յօդուածին մէջի խօսքերը (որոնք որ Բոլանիէ հոս կը դնէ, բայց մենք 21. Ծանօթ. մէջ պիտի առնենք) անանկ մը կը ցուցընեն որ աս գոյացափոխութիւնն արդէն ենթադրուած բան մըն է: Ուստի եւ (երբեք ուղղափառաց հետ վիճուելու եղած ատեն) աս յօդուածն ալ ան մասերուն մէջ դրուեցաւ, որոնց վրայ երկուքն հետ միաբան էին,,: Հոս Բոլանիէ Ծանօթութեան մէջ կը ցուցնէ որ "Մելանքթոն աս յօդուածն անոր համար աս բառերով բացատրած էր, որպէս զի ուղղափառաց դէմ չըլլայ, եւ աս նիւթիս վրայ մէջերնին վէճ չծագի,,: Ետքը երբեք բուն խօսքն այսպէս յառաջ կը տանի: "Աւելի ատուգութեամբ գիտեր բոլոր աշխարհք որ կամաց ազատութեան կամ անձնիշխանութեան վրայ հին ու նոր (ուղղափառ եւ լուտերական) վարդապետու-

մէկդի թող տրուած են եւ կամ շատ ծածուկ կերպով դրուած, եւ իրենց գլխաւոր վարդապետութիւններէն շատերուն վրայ բոլորովին լռուած է։ Աս լռուած վարդապետութիւնները կամ մոլորութիւններն ասոնք են. Անձնիշխանութիւնը՝ նշանակութիւն չունեցող բառ մըն է ու գործք չունեցող անուն մը. Աստուած՝ մեղաց առաջնորդն ու առաջին պատճառն է, եւ մարդիկներուն ձեռքովը չարիքը կը գործէ՝ չէ թէ միայն թող տալով հապա նաեւ գործքով. Ամէն բան հարկաւ կ'ըլլայ, ու մարդկային գործքերուն մէջ ամենեւին ներընդունական բան չկայ. Հռոմայ քահանայապետը՝ չէ թէ միայն Քրիստոսի փոխանորդ ու եկեղեցւոյ գլուխ չէ, հապա նաեւ Նեռն է. Եկեղեցւոյ մէջ արտաքին պատարագ չկայ. Ամէն մկրտուած մարդիկ, այր եղեր են կին եղեր են, միօրինակ քահանայ են. Հաւատացեալք իրենց ամէն գործքերուն եւ նոյն իսկ բարեգործութիւններուն մէջ մեղք կը գործեն. Ամուսնութիւնը՝ միայն քաղաքական դաշինք մըն է, եւ ամուսնութեան բաները՝ եպիսկոպոսներուն ատեանին չեն վերաբերիր, հապա աշխարհական իշխաններուն ատեանին. Հաւատոյ նիւթերուն մէջ միայն Ս. Գիրքը կանոն է։ Արդ աս ամէն մոլորութեանց վրայ՝ որոնք Լուտեր մինչեւ նոյն ատենը իբրեւ Աւետարանին մէջ գտնուած յայտնի ճշմարտութիւններ թէ՛ գրով թէ՛ խօսքով յայտնապէս կը վարդապետէր, կամ բոլորովին բան մը չկար դաւանութեան մէջ, եւ կամ անանկ կերպով մը խօսուած էր որ բացայայտ կ'երեւար թէ Լուտերի բուն վարդապետութենէն շատ տարբեր է. Նոյնպէս խորհուրդներուն թուոյն, ներողութեանց, քաւարանի եւ ուրիշ ասոնց նման բաներու վրայ բոլորովին լռուած էր։ Բայց եւ այնպէս երբ որ աս դաւանութիւնը՝ Մելանքթոնի գրչին տակ այսպէս փոխուելէն վերջը՝ բողոքողք Լուտերին խաւրեցին ու հարցուցին որ արդեօք կը հաւնի՞, կամ թէ կ'ուզէ՞ արդեօք փոփոխութիւն մ'ընել, ինք այսպէս պատասխան տուաւ. Աս դաւանութեան մէջ գտնուած ամէն խօսքերը կը հաւնիմ ու փոփոխութիւն ընել չեմ կրնար։ Բայց թէեւ քանի մը բան փոխել կարենայի, պէտք չէր որ փո-

թիւնները իրարմէ այնչափ տարբեր են, որչափ որ երկինք երկրէ ... ի վերայ այսր ամենայնի Մելանքթոն դաւանութեան ԺԸ. յօդուածին մէջ կը գրէր. որ մարդը ազատ կամք կամ անձնիշխանութիւն ունի,,։ Ահաւասիկ նոյն յօդուածը՝ որն որ Բլանք ծանօթութեան մէջ կը դնէ. "Մենք կը վարդապետենք որ մարդը կերպով մը ազատ կամք կամ անձնիշխանութիւն մը ունի, արտաքուստ պատուաւոր կերպով ապրելու եւ իմացութեան ըմբռնած բաներուն մէջ ընտրելու համար. բայց առանց շնորհաց, առանց Հոգւոյն սրբոյ ազդեցութեան ու օգնութեան՝ մարդս չիկրնար Աստուծոյ հաճոյ ըլլալ, արտանց Աստուծմէ վախնալ ու հաւատալ,,։ Գէր. Է. Հատ. Գ. Մաս Ա. 112—114

խէի․ ինչու որ չեմ կրնար ան զգուշութիւնները բանեցընել, որոնցմով նոյն գրուածքը շարադրուած է, եւ միտքս այնչափ ակարութեամբ ու թուլութեամբ բացատրել 8: — Որով կը հասկըցընէր որ թէպէտ Մելանքթոնին այնչափ կեղծաւորին ու թուլութեամբ գրելը չի հաւնիր, բայց մէջը գտնուած ամէն վարդապետութիւնները բոլորովին կ'ընդունի:

Վերջապէս Յունիսի 15ին կայսրն ալ Աւկսպուրկ հասաւ: Իրմէ յառաջ հոն հասնող բոլոր իշխանները քաղքէն դուրս դիմացը գացին, եւ այնպէս մեծ փառաւորութեամբ առին քաղաքը խոթեցին: Կայսեր հետ մէկտեղ եկաւ Գամբեճճիոյ՝ քահանայապետին աւագաժողովը խաւրած դեսպանը: — Երկրորդ օրը Մարմնոյ եւ արեան տօնն էր, եւ ըստ հին սովորութեան՝ սուրբ հաղորդութեան խորհուրդը մեծ հանդիսութեամբ ու շքեղութեամբ փողոցներուն ու հրապարակներուն մէջ թափօրով կը պտըտցընէին: Արդ երբ որ կայսեր քաղաք մտնելուն հանդիսութիւնը լմնցաւ, ու իշխանները իրենց յարգութիւնն ընելէն ետեւ՝ ետ կը դառնային, կայսրը ուղղափառ իշխանները թող տուաւ որ երթան, իսկ բողոքող իշխանները քովը պահելով՝ եղբօրը ձեռքով անոնց իմացուց թէ կ'ուզէ որ իրենք ալ երկրորդ օրը իրեն հետ մէկտեղ սրբազան հանդիսին ներկայ գտնուին, ինչպէս որ հնուցմէ ի վեր սովորութիւն էր: Իսկ անոնք մէկէն հասկըցուցին որ չեն ուզեր գալ․ եւ թէպէտ կայսրը զիրենք շատ ստիպեց, ի վերայ այսր ամենայնի յամառութեամբ դէմ դրին ու չուզեցին հնազանդիլ, ըսելով որ Աս բանը չենք կրնար ընել, որովհետեւ խղճմտանքներնուս դէմ է 9: Եւ Գէորգ՝ Պրանտենպուրկի սահմանակալ կոմսը վիզը ցուցընելով ըսաւ որ Լաւագոյն է կախաղան ելլեմ, քան թէ զԱստուած եւ զԱւետարանն ուրանամ․ իբրեւ թէ Քրիստոսի ամենասուրբ Մարմինը պատուելը՝ զԱստուած ու զԱւետարանն

8. Առ Կուստ. Ֆիցներ, Գլ. ԻԴ. 633. եւ առ Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. Ժ. 345:

9. Սեքենտորֆ (Գիրք Բ. Հատ. Կ. 162.) կը զրուցէ որ բողոքական իշխանք աս բանիս նախատես ըլլալով, կայսեր գալէն յառաջ՝ իրենց աստուածաբաններուն կարծիքն հարցուցած էին, եւ անոնց խորհրդեան համաձայն պատասխան առեր էին: Բայց Բլանք (Գիրք Է. Հատ. Գ. Մասն Ա. 34. — 36.) աս դէպքս անանկ մը կը պատմէ, որ յայտնապէս կը ցուցընէ թէ բողոքող իշխաններն աս կերպով պատասխան տալու յօժարելն ամենեւին ուրիշ բան չէր, բայց եթէ ան որ ցուցընեն թէ կայսրմէ չեն վախնար, եւ ամենեւին մէկ բանի մէջ իրեն զիջանելու միտք չունէին: Ինք աս ալ կ'ենթադրէ որ կայսրը մասնաւորապէս զիրենք փորձելու համար աս բանս առաջարկած ըլլայ, եւ արդէն ճամբորդութիւնն ալ անանկ յարմարցուցած էր որ, կ'ըսէ, նոյն օրը Աւկսպուրկ հասնի, որպէս զի ան բանն իրենցմէ պահանջէ: — Աս ենթադրութեան ցուցմունքը: — Անշուշտ Բլանք իր մտքին մէջ ունեցած պիտի ըլլայ. բայց ընթերցողներուն հաղորդելը հարկաւոր կամ պատշաճ չիսեպեր:

ուրանալ ըլլայ։ Կայսրը աս խօսքէն շատ պղպղեցաւ, եւ իրենց մինչեւ երկրորդ անգամ մտածելու ժամանակ թող տուաւ. բայց իրենք երկրորդ անգամ ալ նոյն պատասխանը կրկնեցին. մանաւանդ թէ աս առթին մէջ անանկ յանդուգն ու ժպիրհ կերպով խօսեցան, որ մարդը կարդացած ատեն՝ չիկրնար բարկութիւնը զսպել [10]։ Աս յամառութեան ու խստապարանոցութեան վրայ ինքնակալը շատ զայրացաւ, բայց չուզեց զիրենք աւելի ստիպել, որպէս զի չըլլայ որ աւագաժողովէն յուսացած բարիքին արգելք ըլլայ։ Ուստի եւ երկրորդ օրուան հանդիսին՝ կայսեր հետ մէկտեղ միայն ուղղափառ իշխաններըը ներկայ գտնուեցան [11]։

Երեք օր վերջը կայսրը մեծ բարեպաշտութեամբ հաղորդութիւն առաւ, որպէս զի ձեռք զարնելու գործքին աղէկ պատրաստուի [12]. ու երկրորդ օրը՝ որ Յունիսի 20ն էր, ժողովքը

10. Բողոքող իշխանները տուած պատասխաններնուն մէջ այսպէս կը խօսէին։ "Անանկ ամպարշտական, եւ Աստուծոյ խօսքին ու Քրիստոսի հրամաններուն յայտնապէս դէմ եղող մարդկային կարգադրութիւնները՝ չենք ուզեր մեր հաւանութեամբը ու գործակցութեամբ աւելի եւս հաստատուն ընել։ Մանաւանդ թէ ամէնքնիս միաբան առանց տարակուսելու կը յայտնենք որ անանկ անպատշաճ ու ամպարիշտ մարդկային կարգադրութիւնները պէտք է եկեղեցիէն բոլորովին դուրս հանել ու ջնջել, որպէս զի չըլլայ որ եկեղեցւոյն դեռ առողջ ու անարատ անդամները անանկ մահաբեր ու վտանգաւոր թոյնով ըմբռնուին,,։ Առ Բրանտոյ, Գիրք Է. Հատ. Գ. Մատն Ա. 35. Ծանօթ. 32։

11. Սեքենտորֆ, Գիրք Բ. Համ. Կ. 162։ Մենցըլ, Հատ. Ա. Գլ. Ժ. 340. — 343։ Կուռտաու Ֆիցլեր, Գլ. ԻԴ. 626։ — Կայսրը նոյն առթին մէջ անոնց աս ալ ըսած էր որ իրենց երէցներուն հրապարակաւ քարոզ տալ չտան։ Իշխաններն աս ալ չհաւանեցան, եւ եղքը միայն աս թէութեամբ զիջան որ երկու կողմանէ ալ աւագաժողովին ատենը քարոզ չտրուի։ Մաթիսիոս, Ճառ Ը. 79։ Սեքենտորֆ, Գիրք Բ. Համ. ԿԱ. 164, 165։ Կայսրը Աւկուպուրկ չեկած ալ նոյն բանն իրենց հրամայած էր. եւ չէ թէ միայն բողոքող իշխանաց քովն եղող լուտերական աստուածաբանները, հապա նաեւ Լուտեր ալ՝ իր ամվոփութեան հակառակ՝ ըսած էին որ պէտք է աս բանիս մէջ կայսեր հնազանդիլ։ Մանաւանդ թէ Մելանքթոն խրատ կու տար որ նաեւ պահքի օրերը միս չուտեն։ Բայց կայսրընտրին աշխարհական խորհրդականները քաղաքական նկատմունքներու միտ դնելով՝ աս բանիս սաստիկ հակառակ եղած էին. եւ կայսրընտիրը պատշաճագոյն սեպած էր աս հոգեւոր նիւթերուն մէջ աւելի իր աշխարհական խորհրդականներուն՝ քան թէ աստուածաբաններուն կարծեաց հետեւիլ։ Անոնց վրայ տես Բրանտ, Գիրք Է. Հատ. Գ. Մատն Ա. 29. — 33։ Ասկից յայտնապէս կը տեսնուի թէ որչափ փուճ ու չինծու խօսք էր անանկ առիթներու մէջ բողոքող իշխաններուն ըսելը թէ խղճերնին թող չէր տար կայսեր հրամանին հնազանդելով՝ աս կամ ան բանն ընել, որովհետեւ անանկ նիւթերու մէջ ալ շատ անգամ նոյն իսկ իրենց հոգեւոր առաջնորդներուն ու աստուածաբաններուն կարծեացը դէմ կը վարուէին։

12. Ասոր վրայ Սեքենտորֆ այսպէս կը խօսի. "Ժողովքին սկսելէն օր մը յառաջ, այս ինքն՝ Յունիսի 19ին, որ կիրակի օր մըն էր, կայսրը հաղորդութեան խորհուրդն ընդունեցաւ, եւ կ'ըսուի որ իրիկուան դէմ երկու ժամ աղօթքով անցուցած ըլլայ, բաց ի ան աղօթքներէն՝ որոնք ամէն առտու ժամ մը ընելու սովորութիւն ունէր։ Դարձեալ հրամայեց որ ամէն եկեղեցիներուն մէջ նոյն գործքին յաջողութեան համար.

սկսաւ։ Այն բանէն յառաջ՝ կայսրը եկեղեցին գնաց, ու Մագունտիայի կայսրընտիր արքեպիսկոպոսին Հոգւոյն սրբոյ պատուոյն համար ըրած պատարագը տեսաւ։ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ալ կանչուեցաւ, որ պաշտօնը կատարէ, այս ինքն կայսեր առջեւէն սուրը տանի։ Կայսրընտիրը՝ կայսեր հրամանին եւ ամբողջութեան հաւանութեան՝ ու պաշտօնը կատարելէն յառաջ՝ իր եկեղեցական կամ հոգեւոր խորհրդականներուն խորհուրդ հարցուց, որ արդեօք եկեղեցւոյ մէջ պատարագի առնէն կրնայ ներկայ գտնուիլ։ Ասոնք ալ միաբերան պատասխանին առին որ Աստուծոյ առանց խղճի կրնար ընել, ինչու որ Նէեման առաջին ալ՝ Եղիսէ մարգարէին հրամանաւը՝ Ասորւոց թագաւորին ձեռքը կը բռնէր, երբ որ ատիկա մեհենին մէջ Ռեմմոն դիքին երկրպագութիւն կ'ընէր [13]։ Ուստի եւ աս հրամանով կայսրընտիրը եւ՝ աշխարհատէր կոմսէն զատ՝ ուրիշ բոլոր բողոքող իշ-

հրապարակաւ աղօթքներ ըլլան, արոշեց որ նոյն օրը եւ հետեւեալ օրերը աղօթութիւններ բաժնուին,,։ Գիրք Բ. Հատ. ԿԳ. 167։

13. Մաթեսիոս, Ճառ Ը. 79. Բ։ Ռուլէնպէրկ, Գլ. ԻԱ. Հատ. Բ։ — Քննենք մէյ մը, կ'ըսէ Օտէն, թէ ինչպիսի մարդիկ էին ան իշխանները՝ որոնք կը կարծէին թէ ուղղափառաց եկեղեցին ոտք կոխելով եւ պատարագի ներկայ գըտնուելով՝ խղճերնին կ'արդարացնէ, եւ անոր համար աստուածաբաններնէն հրաման կ'առնէին։ Անոնց մէջ առաջինն գլխաւորն էր Յովհաննէս Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, որն որ ան աստիճանի ուտելու խմելու առեւէ ինկած էր, որ նախաճաշէն վերջը հարկ կ'ըլլար միշտ փորը երկաթի կապերով հաստատել. եւ անոր համար Նորոգութեան մեծ սէր ունէր, որովհետեւ անով պահքի օրերուն կ'ազատէր ու միշտ միս կրնար ուտել, եւ սեղանը՝ եկեղեցիներուն ու վանքերուն արծաթէ ու ոսկիէ ամաններովը կը զարդարէր։ Անկէ վերջը կու գար Յովհաննէս Փրեդերիկոս՝ իր որդին, որուն բարքը հօրմէն աղէկ չէր, ու բոլոր ժամանակներն ուտելով խմելով եւ որսի երթալով կ'անցընէր, ու քրիստոնէական կրօնքին առաջին սկզբունքներն իսկ չէր գիտեր։ Անոնցմէ վերջը երեւելի էր Փիլիպպոս՝ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը, որուն անառակութիւններն առակ եղած էին։ Անոնց մէջն էր նաեւ Վօլֆկանկ՝ Անհալդի իշխանը, որն որ այնչափ ագահ էր, որ կ'ըսուէր թէ խաչ հանել ալ չէր գիտեր։ Վերջապէս ասոնց մէջն էին Էռնեստ եւ Փրանկիսկոս՝ Լիւնեպուրկի դուքսերը, որոնք Նորոգութեան այնչափ նախանձախնդիր էին, որ վանքերն ու եկեղեցիները թալելը՝ իրենց ծառաներուն յանձնել չէին ուզեր. հապա ամէն բան իրենք իրենց ձեռքովը կը կատարէին, եւ եկեղեցիներուն ազնիւ զգեստներն ու ծանրագին սրբազան ամաններն անձամբ կը կողոպտէին, որպէս զի չըլլայ որ ձեռքէ ձեռք անցնելով բան մը կորսուի։ Արդ ասոնք էին ան վերջին աստիճանի առաքինի ու Աստուծոյ փառացը նախանձախնդիր իշխանները, որոնք նոյն իսկ մեղքէն չէին այնպէս կը սոսկային, մինչեւ ուղղափառաց եկեղեցին ոտք կոխելը՝ խղճմտանքներնուն դէմ կը սեպէին ...։ Հատ. Բ. Գլ. ԻԴ. 314, 315։ — Եւ չմոռնալի որ Օտէնին՝ աս իշխանաց վրայ ըսածները՝ որոնք իրաւ քիչ մը չափազանց կ'երեւան, զրպարտութիւն ըլլան, որովհետեւ նոյն իսկ բողոքող մատենագիրները աս բաները երբեմն յայտնի երբեմն ալ ծածուկ կերպով կը խոստովանին։ Մէնցըլ՝ Յովհաննէս Սաքսոնիայի կայսրընտրին համար կը զրուցէ որ "Սեղանի, գինւոյ ու որսի բարեկամ էր,,։ Հատ. Ա. Գլ. Ժ. 333. Ծանօթ։ Նոյնպէս Բլանք (Գիրք Զ. Հատ. Բ. 345.) կայսրընտրին գրեթէ ամէն օր գինովնալը յայտնի

խաններն ալ պատարագին ներկայ գտնուեցան, բայց Սփալատինին ըսածին պէս՝ ծիծաղելով [14]:

Պատարագը լմննալուն պէս՝ կայսրը աւագանւոյն հետ խորհրդին սենեակը գնաց: Հոն Փիմփինելլի՝ քահանայապետին նուիրակը ճառ մը խօսելէն ետեւ՝ Փրեդերիկոս Պալատական (կամ Ֆալցի) կոմսը աւագաժողովին գլխաւոր վախճանը կայսեր կողմանէ ժողովականներուն առջեւը դրաւ, որ էր՝ շատ տարիներէ վեր Գերմանիան տակն ու վրայ ընող կրօնական գժտութիւններն ու խռովութիւնները դադրեցընելու ճար մը հոգալ: Իր խօսքին մէջ գլխաւորաբար անոր վրայ աժգոհութիւն կը ցուցընէր որ Վորմսի աւագաժողովին վճիռը մինչեւ նոյն ատեն չէր կատարուած [15]:

Քանի մը օր վերջը (ամսոյն 24ին) նորէն ժողովուած ժամանակնին՝ Գամբեճճիոյ քահանայապետին դեսպանը ժողովք եկաւ ու ճառ մը խօսեցաւ: Նոյն օրը բողոքողք խնդրեցին որ իրենց հրաման տրուի ամենուն առջեւը իրենց հաւատոյ դաւանութիւնը կարդալու: Կայսրը հրամայեց որ ան գրուածքն իրեն տան. բայց անոնք նորէն խնդրեցին որ չտրուած՝ աւագաժողովին մէջը մէյ մը կարդան: Սակայն ուղղափառ իշխանները դէմ կը դնէին ու կ'ըսէին որ շատոնցուընէ դատապարտուած մոլորութիւնները աւագաժողովին մէջ հրապարակաւ նորէն լսել չենք ուզեր: Վերջապէս ինքնակալը՝ աւելի իր հեզութեան ու զիջանող բնութեան հետեւելով քան թէ բուն իրաւանց նայելով՝ հրաման տուաւ որ երկրորդ օրը իր պալատը գան ու հոն իր առջեւը կարդան [16]:

Երկրորդ օրը Թագաւորական պալատին սրահին մէջ իշխաններէն ոմանք ժողվուեցան, եւ անոնց ու կայսեր առջեւը Սաքսոնիայի կայսրընտրին դիւանադպրաց մէկը աս բողոքական կրօնին առաջին հրապարակական դաւանութիւնը գերմաներէն լեզուաւ կարդաց: Բոլորը կարդալէն լմընցընելէն ետեւ՝ կայսեր

կը զրուցէ: Աս մատենագրին խօսքը ետքը ուրիշ տեղ կը տեսնենք: Լուտեր իր մէկ գրուածքին մէջ թէպէտ կը ջանայ կայսրընտրին որդին՝ գինովութեան մոլութենէն արդարացընել, բայց միանգամայն կը խոստովանի որ շատ կը խմէ: Լուտերին աս խօսքը Կուստաւ Ֆիցէրն ալ կը դնէ: Գլ. ԻԷ. 802, 803: Մէնցլին վկայութեան նայելով՝ նոյն իսկ բողոքող աստուածաբանները Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը՝ "Անհանդարտ մարդ մը,, կ'անուանեն, եւ վանքերն ու բարեպաշտական տեղերը կործանելուն վրայ արտունջ կ'ընեն: Հատ. Ա. Գլ. Թ. 326: Նոյն իշխանին վրայ Լուտերին գրած արտունջները, եւ մանաւանդ ըսելը՝ որ "Ամենեւին փոփոխութիւն մը չեցուցըներ եւ ըրածներուն վրայ զղջ ու ցաւ չ'ունենար,, Կուստաւ Ֆիցէր երկու երեք անգամ կը յիշէ: Գլ. ԻԱ. 534, 536, 537: Բայց աս անձին վրայ ուրիշ անգամ աւելի ընդարձակ խօսելու առիթ կ'ունենանք:

14. Աս Ռիֆէլ, Գիրք Բ. Գլ. Թ. 383:

15. Սեքենտորֆ, Գիրք Բ. Հատ. ԿԴ. 168:

16. Ալկյատ, Գիրք Է. 109. Բ:

հետ խորհուրդ ըրաւ որ ինչ ընեն եւ ինչ պատասխան տան։ Եւ անոնց խորհրդովը որոշեց որ նոյն դաւանութիւնը ուղղափառ աստուածաբաններու ձեռք տան, որ ամէն մասունքները մէկիկ մէկիկ քննելով՝ կարծիքնին գրեն ու ետքը աւագաժողովին մէջ կարդացուի։ Աս խորհուրդը կամ որոշումը շուտ մը կատարեցին։ Բայց աստուածաբանները գրուածքը վեր ի վերոյ մը միայն կարդալէն վերջը՝ իմանալով որ հաւատոյ ամէն մասունքները ամբողջ մէջը չկան, կամ թէ անոնցմէ ոմանց վրայ Լուտերի հասարակօրէն վարդապետածէն շատ տարբեր կերպով խօսուած է, բանը կայսեր իմացուցին։ Ինքնակալը լուտերական իշխանաց հարցընել տուաւ որ բոլոր ձեր վարդապետութիւնները աս դաւանութեան մէջ ամբողջ կը գտնուին, եւ մէջը աւելցընելու կամ փոխելու ուրիշ բան մը չունի՞ք։ Անոնք ալ երկայն խորհելէն ու իրարու հետ խորհրդակցելէն վերջը՝ անանկ պատասխան մը տուին, որով կը հասկըցընէին թէ հիմակու հիմա փոխելու բան մը չունին[21]։ Ան ատեն ուղղափառ աս-

21. Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. ԺԱ. 359։ — Մեծապէս խրատուելու ունէին բողոքողք աս կերպով պատասխան տալու, ինչու որ ետքը շատ երեւելի փոփոխութիւններ ըրին, մանաւանդ Մելանքթոն, որն որ այնչափ անհաստատ էր, որ մարդ չէր կրնար ըսել մը հասկընալ թէ ինչ հաւատքի կը ծառայէ։ Մելանքթոնին ըրածն ուրիշ շատերն ալ ըրին, ատոր եւ քիչ ժամանակուան մէջ աս հաւատոյ դաւանութիւնն այնչափ փոխուեցաւ, եւ առջին անգին տպուած օրինակները իրարմէ այնչափ տարբեր էին, որ նոյն իսկ բողոքողք չէին գիտեր թէ կայսեր տուածնին՝ ասոնցմէ որն է։ Եղած փոփոխութիւններն այնչափ շատ էին, ու երեւելի նիւթերու մէջ, մինչեւ տասը տարի վերջը (1541ին) Վորմսի բանակցութեան մէջ, Էք հռոմէական բողոքողաց կը ցուցնէր որ չեմ գիտեր բանակցութիւններնուս հիմ որը պիտի՛ որ առնենք, որովհետեւ հիմակուան ունեցած դաւանութիւնիդ՝ Աւկսպուրկի դաւանութենէն այնչափ տարբեր է, որ անկարելի է թէ մէկը հիմակուանը՝ առաջուանին հետ նոյն սեպէ։ Մենցլ աս դէպքը պատմելու ատեն՝ կը ցուցնէ որ "Աս խօսքը՝ Մելանքթոնին վերջին ատենները դուրս հանած (Աւկսպուրկի) դաւանութեան տպագրութեան վրայ էր, եւ աս փոփոխութիւններն անանկ բաներ էին, որ կ'երեւայ թէ Մելանքթոն անոնք ընելու ատեն մոռցած ըլլայ որ աս իր չինած դաւանութիւնը՝ (իր անձնական գրուածքը չէ, որ ուզածին պէս փոխէ, հապա) հրապարակական գրուածք մըն է,,։ Հատ. Բ. Գլ. Ժ. 209։

Հոստեղս կ'ուզենք աս փոփոխութիւններուն միայն մէկ օրինակը տալ, որով եւ կ'իմացուի թէ ասոնք ինչպէս եւ ինչ պատճառի համար կ'ըլլային։ Բողոքողք (կամ մանաւանդ Մելանքթոն) 1530ին դաւանութեան մէջ հաղորդութեան խորհրդին վրայ այսպէս գրած էին։ "Քրիստոսի Տեառն մերոյ ընթրեաց վրայ մենք այսպէս կը վարդապետենք թէ Քրիստոսի ճշմարիտ մարմինն ու արիւնը՝ հացին ու գինւոյն տեսակներուն տակ ճշմարտապէս ներկայ է, եւ անով կը բաշխի ու կ'ընդունուի։ Եւ ասոր հակառակ եղող կարծիքները կը մերժենք,,։ Գործք Լոռ. Կերմ. Հատ. Զ. 390։ Աս խօսքով բողոքողք երեք բան կ'ընդունէին. մէյ մը որ Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը՝ սուրբ խորհրդեան մէջ իրօք եւ ճշմարտապէս ներկայ է. երկրորդ՝ որ աս բանս հացին ու գինւոյն տեսակին տակ կը կատարուի, որն որ գոնէ ծածուկ մը գոյացափոխութիւնն ալ կ'ակնարկէր. (տես Ծանօթ. 7.) եւ

տուածաբանները սկսան քննել ու մոլորական տեղերուն հերքումը շինել, եւ Ս. Գրոց վկայութիւններով ու հաստատուն պատճառներով ամէն մոլորութիւնները մէկիկ մէկիկ ցրեցին։ Դարձեալ գրուածքներնուն մէջ ան ալ յայտնապէս ցուցուցին որ ինչպէս աս դաւանութիւնը՝ Լուտերին ու Մելանքթոնին գրքերուն մէջ գտնուած բուն մոլորութիւններէն տարբեր ու օտար է։

Նոյն գրուածքը լմննալուն պէս՝ կայսեր տուին (Յուլիսի 13ին), որն որ նախ ուղղափառ իշխաններուն առջեւը կարդալ տուաւ։ Բայց որովհետեւ աստուածաբանք տեղ տեղ քիչ մը սաստկութեամբ ու խստութեամբ խօսած էին, պատշաճ սեպուեցաւ որ չէնքը քիչ մը մեղմացընեն, հակառակորդներուն հետ անուշութեամբ խօսին, եւ անոնց հակառակութեանց կամ հիմակուան եւ յառաջուան վարդապետութիւններնուն տարբերութեան վրայ ըսածնին բոլորովին մէկդի թողուն։ Աս փոփոխութիւններն ըլլալէն վերջը՝ կայսրը բողոքողաց գլխաւորներն իրեն կանչեց (Օգոստոսի 3ին) ու ըսաւ որ Ձեր դաւանութիւնը հմուտ ու բարեպաշտ մարդիկներու տուի որ կարդան ու կարծիքնին ըսեն. իրենք ալ աս բանս կատարեցին ու կարծիքնին գրով տուին, որն որ աւասիկ առջեւնիդ կարդացընել կու տամ։ Եւ շուտ մը կայսեր դպիրներէն մէկը ան հերքումն առաւ ու առջեւնին կարդաց[22]։

երրորդ՝ թէ աս կարծիքը չընդունողները, այս ինքն Զուինգլիականները կամ խորհրդականները, Վերակնակնունքներն ու անոնց նմանները մերժելու է։ Արդ որովհետեւ Մելանքթոն՝ նոյն իսկ Լուտերին կենդանութեան ատենն՝ աս կարծիքին մէջ շատ դեդեւելու եւ տարակուսելու սկսած էր, անոր համար դաւանութեան աս հատուածն անանկ կերպով մը փոխեց, որ չէ թէ միայն Լուտերականներուն նոյն ժամանակը աս նիւթին վրայ ունեցած կարծիքներուն հետ համաձայնի, հապա նաեւ խորհրդականաց կարծիքէն ալ չհեռանայ։ Ուստի եւ Ներքոյ ի բառերը դուրս ձգեց, ու հացին եւ գինւոյն տեսակին տակը բառերուն տեղ՝ հացին ու գինւոյն հետ միասին՝ ճաշակողներուն կը մատուցուի գրեց։ Նոյնպէս ուրիշ տեղ մ' ալ կարծիք ունեցողներուն դէմ եղած դատապարտութիւնը բոլորովին վերցուց։ Տես Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. Ե. 114։ Լեւան կը զրուցէ թէ նոյն իսկ Լուտեր հաւանեցաւ որ աս փոփոխութիւնն ըլլայ. եւ անոր հաւանելուն պատճառն էր, որ ուղղափառաց իրարու հետ համաձայնութեամբ կռուելը տեսնելով՝ վերջին ժամանակները սկսաւ Հելուետացւոց հետ քաղցրութեամբ վարուիլ, (Տես աս Գիրքին Ե. Գլխոյն 9. Ծանօթ.) որպէս զի հետերնին միանալով, իրենց կողմն ալ զօրանայ։ Մաան Գ. Հտծ Ա. Գլ. Ա. 158։

22. Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ. ԻԴ. 629, 630։ — Մենցլ (Հատ. Ա. Գլ. ԺԱ. 362, 363.) թէպէտ աս հերքումն ընդհանրապէս չիհաւնիր, բայց աս խօսքերն ալ կը գրէ. Չիկրնար ուրացուիլ որ ասոր մէջը շատ յարմար բաներ կային, եւ մանաւանդ Լուտերին՝ հաւատքի եւ մարդկային կամաց ազատութեան վրայ ունեցած կարծիքներուն՝ Ս. Գրոց իմաստին եւ ամենաբացայայտ վկայութեանց հակառակ երեւնալը՝ շատ յայտնի կը ցուցուէր։ Թէ որ մարդ Ս. Գրոց բառերուն վրայ հաստատուն կենայ, ինչպէս որ Լուտեր կ'ուզէր, ան ատեն եկեղեցւոյ իշխանութեան եւ

ԳԼՈՒԽ Բ

Աւագաժողովին վերջը

Պրանտենպուրկի կայսրընտրին՝ Բողոքականներուն ըսածը։ Երկու կողմանէ եօթնական հոգի կ'ընտրուին, որ իրարու հետ խօսին։ Բողոքականք քանի մը բանի մէջ կը զիջանին։ Լութերին հակառակելովը՝ ուրիշ բաներու մէջ զիջանիլը անկարելի կ'ըլլայ։ Կայսրը նախ ուղղափառներուն ու ետքը Բողոքականներուն հետ առանձին կը խօսի։ Բողոքողք գրով ալ խօսքով իրենք զիրենք արդարացընելու կը ջանան։ Առաջարկուած խաղաղութեան պայմանները։ Բողոքականք աս պայմաններուն չեն հաւանիր։ Աւագաժողովին վճիռը։ Աւագաժողովը կը լմննայ։

1530

ՆԵՐԲ որ երկու կողմն իրարու հետ միաբանեցան որ առանձին խօսին ու հանդարտութեամբ ջանան մէջերնին խաղաղութիւն ընել, ուղղափառաց մէջէն 16—17 հոգի միջնորդ ընտրուեցան, որոնցմէ ոմանք ժողովքին գլխաւորներէն էին, որպէս զի աս բանս գլուխ հանելու փոյթ տանին․ եւ սահմանուեցաւ որ Օգոստոսի 7ին սկսին [1]։ Որոշեալ օրը երկու կողմանէ ալ սահմանուած մարդիկներն եկան մէկտեղ ժողվուեցան․ եւ ամենէն յառաջ Յովակիմ՝ Պրանտենպուրկի կայսրընտիրը բողոքողներուն խօսակցութիւն մ'ըրաւ, որուն մէջ իրենց խրատ կու տար որ յամառութիւնը մէկդի ձգեն եւ ինքնակալին հնազանդին։ Բացայայտ խօսքերով ու յայտնի պատճառներով ցուցուց որ եթէ գոնէ նոյն ատեն խելքերնին գլուխնին չեն ժողվեր նէ, հարկաւ մեծամեծ չարիքներ, գժտութիւններ, պատերազմներ, յափշտակութիւններ ու շատ մարդու մահ պիտի պատահի, եւ աս ամէն չարեաց պատճառ՝ իրենք պիտ'որ ըլլան։ Այս ամենայն՝ զօրաւոր խօսքերով առջեւնին դրաւ։ Բողոքողք նոյն օրը

1․ Դեռ առանձնական բանակցութիւնք կամ խորհրդակցութիւնք չսկսած՝ Հեսսենի աշխարհակալ կոմսը, կայսեր հրաժարական ողջոյն չառած, մանաւանդ թէ Բլանքին (Գիրք Է․ Հատ․ Գ․ Մաս Ա․ 99․) ըսածին նայելով՝ իր կողմնակիցներուն ալ չիմացուցած՝ քանի մը հոգւով Աւկսպուրկէն ելած գացած էր։ Ռանքէ աս բանս այսպէս կը պատմէ․ "Ամէն օր, կ'ըսէ, իրեն աւելի նեղութիւն կը պատճառէր այնպիսի ժողովքի մը մէջ մնալը, ուր որ անրութեան կարգին նայելով՝ ինք անանկ պատիւ ու իշխանութիւն չէր կրնար ունենալ, որն որ իր նոյն ժամանակուան ունեցած զօրութեան համաձայնէր։ Ասոր համար կայսերմէ խնդրեց որ իրեն երթալու հրաման տայ․ կայսրը հրաման չտուաւ, ի վերայ այսր ամենայնի ինք իրիկուան մը ձիով ելաւ հոնկից գնաց"։ Գիրք Ե․ Գլ․ Ը․ Հատ․ Գ․ 273։ — Երբ որ ինքնակալն ալ բանս իմացաւ, սիրտը շատ նեղացաւ, ու Սաքսոնիայի կայսրընտրին եւ անոր կողմնակիցներուն հրամայեց որ գործքը բոլորովին չլմընցած ու որոշում մը չեղած՝ քաղքէն չելլեն․ եւ խոստացաւ որ երկպառակութիւնները վերցընելու համար պատշաճ սեպուած ամէն միջոցը կը բանեցընէ։

պատասխան չտուին. բայց երկու օր վերջը (Օգոստոսի 9ին) երբ որ նորէն ժողվուեցան՝ ամէնուն անուամբ Պրինց Սաքսոնիայի կայսրընտրին դիւանադպիրը պատասխան տալով՝ նախ ուղղափառ իշխաններուն դէմ տրտունջ ըրաւ, իբրեւ թէ իրենց սպառնալիքներ ըրած ըլլան: Ետքը չորս պատճառ բերաւ, որոնց համար, ըսաւ, կայսեր կամքը չենք կրնար կատարել: Բերած չորս պատճառներն ասոնք են. նախ՝ կայսրը մեզի բաւական ունկնդրութիւն չըրաւ. երկրորդ՝ մեր հաւատոյ դաւանութեան դէմ շինած հերքումին անանկ թէութեամբ ուզեց ձեռուընիս տալ, որ չէինք կրնար յանձն առնել. երրորդ՝ չենք կրնար առանց խղճմտանքներնուս դէմ ընելու՝ կայսեր հետ միաբանիլ ու ձեր շինած հերքման ստորագրել. չորրորդ՝ Շփայէրի աւագաժողովին մէջ մեզի խոստում տրուած էր որ շուա մը ընդհանուր ժողովք գումարուի, եւ մինչեւ հիմա աս խոստումը չկատարուեցաւ: Աս բաները թղթով կարդաց, ու խնդրեց որ ուղղափառները մէկիկ մէկիկ ամէնուն ալ պատասխան տան 2:

Երկու օր վերջը (Օգոստոսի 11ին) Պրանտենպուրկի կայսրընտիրը խնդիրքնին կատարեց: Ամէնէն յառաջ ըսաւ որ Երկու օր յառաջ ձեզի խօսածնիս՝ բարեկամական կերպով խօսեցանք եւ միայն խաղաղութեան սիրոյն համար, եւ չէ թէ մէկը վշտացընելու կամ նախատելու մտօք եւ կամ ձեզի սպառնալիք ընելու համար: Միայն առջեւնիդ դրինք, ըսաւ, թէ ինչպիսի չարիքներ Գերմանիայի վրայ գալու վտանգ կայ, եթէ որ մէջերնիս խաղաղութիւն ու միաբանութիւն հաստատելու չըլլանք: Աս ըսելէն վերջը՝ բողոքողներուն բերած չորս պատճառներուն մէկիկ մէկիկ պատասխան տուաւ: Առաջին պատճառին այսպէս պատասխանեց: Ինքնակալը չէ թէ միայն յանձն առաւ որ հաւատոյ դաւանութիւննիդ մտիկ ընէ, որուն համար ըսիք թէ ամբողջ է ու վրան աւելցընելու կամ փոխելու բան մը չունիք, հապա նաեւ հրաման տուաւ որ մենք քիչուորքս հոս ժողվուինք, ուզածնուդ չափ ղձեզ մտիկ ընենք, եւ մէջերնիս միաբանութիւն ընելու ջանանք: Արդ՝ ի՞նչպէս կրնաք ըսել որ ինքնակալ տէրերնիս ձեզի բաւական ունկնդրութիւն չըրած չըլլայ. ուզեցի՞ք արդեօք իրեն կամ առանձին կամ հրապարակաւ բան մ'ըսել, որն որ ինք լսել չուզած ըլլայ: — Երկրորդ պատճառին աս պատասխանը տուաւ: Չէք կրնար աւելորդ կամ անիրաւ սեպել ան թէութիւնը՝ որով որ ուզեց ինքնակալը մեր հերքումը ձեռուընիդ տալ. դուք ալ աղէկ գիտէք որ ձեր քա-

2. Ուլէնպերկ, Գլ. ԻԱ. Համ. Ե: Սեքենտորֆ, Գիրք Բ. Համ. Կէ. 175, 176:

բողոքչներին ու հոգեւոր առաջնորդները Վորմսի աւագաժողովին վճիռն ինչպէս անարգեցին ու նախատեցին, մինչեւ հրապարակաւ ամենուն առջեւը ոտքի տակ առին կոխկռտեցին, եւ ինչ մեծ նախատինք հասցուցին ասով թէ կայսեր եւ թէ նոյն աւագաժողովին [illegible] եղողներուն։ Արդ թէ որ կայսրը հիմա նոյն թէութիւնը չ[illegible]կու ըլլար, յայտնի է որ աս գրութիւնն ալ նոյն նախատանաց տակ պիտի՛ որ իյնար։ — Երրորդ պատճառին այսպէս դէմ դրաւ։ Ինծի կ'երեւայ որ դուք հոն կը վախնաք՝ ուր որ ամենեւին վախնալու պատճառ չկայ, եւ ասոր հակառակ ուր որ խղճմտանքին ետեւէն երթալու է, հոն անոր դատաստանը բոլորովին կ'արհամարհէք։ Խղճի մասաց դէմ ան է որ իշխանութիւն չունեցող քանի մը մարդիկներու կը հետեւիք, եւ կը հեռանաք եկեղեցւոյ հաղորդութենէն ու նախնեաց հաւատքը թող կու տաք, որն որ Ս. Գրոց այնչափ վկայութիւններով եւ ամէն առաջին Հարց ու ժողովոց իշխանութեամբ հաստատուած է. եւ անանկ վարդապետութիւններ կը սորվեցընէք, որոնք չէ թէ միայն հոգւոց դատապարտութեան պատճառ կ'ըլլան, հապա նաեւ երկրին խաղաղութիւնը կը վըրդովեն ու տակն ու վրայ կ'ընեն։ Թէ որ աս բաներն աղէկ մը մտածէիք նէ՝ ստուգիւ առանց ուշացընելու շուտ մը նորէն կաթողիկէ եկեղեցւոյ հետ կը միաբանէիք, ուսկից որ բաժնուած էք։ — Իսկ չորրորդին ասանկ պատասխան տուաւ։ Դուք ալ աղէկ գիտէք որ աս վերջին տարիները Գերմանիայի ու Իտալիայի մէջ եղած շփոթութիւններուն պատճառաւ՝ ընդհանուր ժողովք գումարելը՝ չէ թէ միայն դժուարին, հապա նաեւ անկարելի էր։ Դարձեալ չեմ գիտեր թէ ինչպէս կրնաք յուսալ որ ան ժողովքէն օգուտ մ'ըլլայ. ինչու որ աղէկ գիտէք թէ Լուտեր Վորմսի աւագաժողովին մէջ եւ անկէ ետեւ ինչ յանդգնութեամբ եւ անամօթութեամբ անոնց իշխանութիւնը ոտքի տակ առաւ ու անգոսնեց, մինչեւ շատ անգամ յանդըգնեցաւ ըսել որ ժողովքները մեծամեծ մոլորութեանց մէջ ինկած են, եւ թէ իր վարդապետութիւնն ամենեւին ժողովքի մը իշխանութեան տակ չիձգեր։ — Այսպէս բոլոր իրենց պատճառներուն պատասխան տալէն ետեւ՝ նորէն աղաչեց որ միաբանութիւնը հերձուածէն աւելի ընտրեն, եւ եկեղեցւոյ ու ինքնակալին հետ հաշտուին [3]։

Աս պատասխանն ու խօսակցութիւնը բողոքողներուն սիրտը շատ նեղացուց, եւ երկու օր մէջերնին խորհրդակցելէն ետեւ՝ երբ որ ամսոյն 13ին նորէն ժողվուեցան, սկսան իրենք զիրենք ու իրենց վարդապետութիւնը ջատագովել։ Մենք, ըսին, եկե-

3. Ուլէնպերկ, Գլ. ԻԱ. Համ. Ե։

ղեցիէն բաժնուած չենք, որովհետեւ մեր վարդապետութիւնները բոլորովին Ս. Գրոց ու կաթուղիկէ եկեղեցւոյ վարդապետութեան համաձայն է, որն որ ցուցընելու ալ պատրաստ ենք։ Մեզմէ ամենեւին մէկը կայսեր կամ աւագածողովոյ մը վճիռն արհամարհած չունի, եւ թէ որ աստնկ բան մ'եղած է նէ՝ շատ կը ցաւինք։ Դարձեալ ճշմարտութեան ք[illegible]ն ըրածը մեր հոգը չէ, հապա միայն ըսածներնուն կը նայինք. թէ որ ճշմարտութեան դէմ բան մը կը վարդապետենք նէ՝ միայն անիկա մեր խղճմտանքը կը ծանրացընէ։ Ուրիշներուն՝ ժողովոց իշխանութեան վրայ գրածն ու ըսածն ալ մեզի չիվերաբերիր. մենք գիտենք որ անոնց վայելած յարգութիւնը տուած ենք, եւ ասկէ վերջն ալ պատրաստ ենք պատշաճ մեծարանքով մեծարելու։ Վերջապէս աս ալ ըսին որ եթէ աս առանձնական բանակցութիւնը կամ խորհրդակցութիւնը յառաջ տանիլ կ'ուզէք նէ՝ մեզի կ'երեւայ որ երկու կողմանէ ալ անձինքներուն թիւը քիչցընելու է [4]։

Ուղղափառութեան կողմն ըլլողները՝ որոնք խաղաղութեան ու եկեղեցւոյ օգտին կը բաղձային, աս առաջարկութիւնը սիրով յանձն առին. ու երկու կողմանէ ալ միայն եօթնական հոգի որոշուեցաւ, որոնք Օգոստոսի 16ին մէկտեղ ժողվուեցան, ու խաղաղութեան եւ միաբանութեան վրայ քիչ մը խօսելէն ետեւ՝ սկսան բուն խնդիրներուն վրայ խօսիլ։ Եւ որպէս զի կարենան հաստատուն բան մ'ընել, բողոքողաց հաւատոյ դաւանութիւնն առին, ու ամէն մէկ մասերուն վրայ սկսան խորհիլ ու խօսիլ։ Երկու օր աս կերպով խօսելէն ու վիճելէն ետեւ՝ շատ բաներու մէջ իրարու հետ միաբանեցան. իսկ բոլորովին չմիաբանած նիւթերնուն մէջ ալ ըստ մեծի մասին իրարու մօտեցան. ինչու որ Մելանքթոն՝ որն որ խորհրդեան մէջ բողոքողաց կողման աստուածաբաններուն գլխաւորն էր եւ ուղղափառներուն հետ միաբանելու կը բաղձար, աս բաներուն մէջ շատ զիջաւ [5]։ Իսկ մնացած քանի մը մասերուն մէջ միաբանիլն ան-

4. Սէքէնտորֆ, Գիրք Բ. Հատ. Կէ. 177։

5. Բողոքող մատենագիրներէն ոմանք այնպէս կ'ուզեն ձեւացընել որ աս մասերուն մէջ միաբանելնուն պատճառն ան էր, որ ուղղափառք բողոքողներէն յաղթուեցան կամ թէ անոնց պատճառներէն ասիպուելով՝ յառաջուան ունեցած կարծիքնին փոխեցին։ Ուրիշները եւ մանաւանդ Բլանք (Գիրք Է. Հատ. Գ. Մասն Ա. 106, 107.) աս տարակուսանքի յառաջ չեն երթար, հապա կ'ըսեն որ երկու կողմանէ ալ քիչ մը զիջանելով՝ կրցան միաբանիլ, եւ կը խոստովանին որ բողոքողք աւելի զիջան կամ փոփոխութիւն ըրին։ Կուստաւ Փֆիցէր (Գլ. ԻԴ. 638.) մատենաւոր կերպով մը կը ցուցնէ որ "Աս խօսակցութեանց մէջ բողոքողաց այնչափ շատ զիջանելուն վրայ մարդս պէտք է զարմանալ, ինչու որ յայտնի է թէ իւրենց ուղղափառներէն առնելիք փեղի փառքն„ : — Բայց ճշմարիտ պատմութիւնէն յայտնի է որ ուղղափառներուն տեղի տալը

կարելի եղաւ։ Աս չմիացած նիւթերնին՝ գլխաւորաբար ատոնք էին. Հաւատք եւ բարեգործութիւն, սրբոց պաշտօն, խոստովանանք, եկեղեցական կարգ, եկեղեցւոյ սովորութիւնները կամ աւանդութիւնները [6]։ Անոր համար աս բաները հաւատ-կամ [illegible]ներուն՝ ուրիշ բան չէր, բայց [illegible] աս՝ որ բողոքականներուն իրենց վրայ-ունեցած սէրը կար-[illegible]երը կը [illegible]կէին, ցուցընելով [illegible]ղղափառ վարդապետութիւնը՝ [illegible]ց կարծածը չէ։ Եւ կամ ան էր[illegible] բանի մը նիւթերու մէջ, ինչպէս քահանայից կարգուելուն եւ հաղորդութեան երկու տեսակաւ մատակարարուելուն վրայ ըսին թէ մինչեւ որ ընդհանուր ժողովք մը գումարուի՝ նէ՝ քահանայապետէն խնդրեն որ մինչեւ նոյն ատենն եկեղեցիներուն հրաման տայ։ Երկայն խօսքերու եւ շատ վիճաբանութիւններու կարօտութիւն չունինք ցուցընելու համար որ էական բաներու մէջ միաբանողներն ուղղափառները չէին, հապա բողոքականները։ Բողոքականներուն բերանն ըլլալ Մելանքթոնին որչափ զիջած ըլլալը՝ Յերորդ ծանօթութենէն յայտնի է. իսկ ուղղափառներուն տեղի տուած չըլլալուն յայտնի վկայութիւն է Լուտերին խօսքը, որն որ Սեպտեմբերի 20ին Յուստոսին այսպէս կը գրէ. «Հակառակորդներնիս մեզմէ ինչ կ'ուզեն, բայց եթէ որ իրենք մեզի ամէնէն մազի չափ ալ չզիջանին, իսկ մենք չէ թէ միայն տեղի տանք,... եւ պատարագը, (հաղորդութեան մէջ) մէկ տեսակը, (քահանայից) չկարգուիլը... ընդունինք, հապա նաեւ խոստովանինք որ ամէն բան իրենք աղէկ վարդապետած են»։ Ար Կոռոփ. Ֆէյէրէ, Գլ. ԻԴ. 659։

6. Նոյն իսկ բողոքող մատենագիրներն ալ կը վկայեն որ ուղղափառ աստուածաբանները աս վիճաբանութեանց մէջ արտաքոյ կարգի չափաւորութեամբ ու բողոքող աստուածաբաններուն հետ սիրով կը վարուէին. միանգամայն անոնց ունեցած առաւելութիւնները եւ զհակառակորդնին նեղը խոթելնին կը խոստովանին։ Նոյնք՝ խօսակցութեանց իբրեւ գրագիր ներկայ եղող Սփալադինին գրածներէն առնելով՝ աս նիւթերուն վրայ եղած վիճաբանութիւնները կը յիշատակէ։ Հաւատոյ վրայ եղած վէճերուն վրայ ատանկ կը գրէ. «Հակառակորդներուն (ուղղափառներուն)... գժուար բան մը չէր ցուցընելը որ եկեղեցւոյն՝ բարեգործութեանց արդիւնաւոր ըլլալուն վրայ ըսածները՝ այնչափ վտանգաւոր եւ Աստուծոյ շնորհքը նուաստացընող եւ միանգամայն անանկ անհիմն բան չէ, ինչպէս որ Լուտեր միշտ կը զրուցէր։ Բայց ուղղափառ աստուածաբանները աս իրենց առաւելութիւնները շատ չափաւորութեամբ գործածեցին։ Էք՝ խօսակցութեանց մէջ միայն վեր ի վերոյ մը յիշատակեց որ բողոքականաց՝ միայն հաւատքով արդարանալու վարդապետութիւնը՝ ժողովրդեան համար չէ թէ միայն գայթակղեցուցիչ, հապա նաեւ շատ դիւրաւ վնասակար ու վտանգաւոր կրնար ըլլալ. եւ աս իր ըսածը... ստոյգ էր ու չէր կրնար ուրացուիլ։ Աս անհակառակելի պարագան ալ մէջ բերաւ որ եկեղեցւոյ հնագոյն Հարքը շատ յաճախ անգամ անանկ կերպով մը խօսած էին, որով դպրոցական (ուղղափառ) գրութեան շատ աւելի կը մօտիկնային քան թէ նոր լուտերական գրութեան. բայց աս պարագան ալ անձնաւէր մանրամասնութեամբ մը մէջ չբերաւ, որն որ այնչափ աւելի կրնար օգտուիլ, որչափ որ բողոքականները աս բանիս չէին ուզեր հաւանիլ։... Բողոքականաց դէմ չէր գներ Ս. Գրոց ան յաճախ վկայութիւնները՝ որոնց մէջ մեր բարեգործութեանց վարձքին ու արդիւնաւորութեան վրայ բացայայտ կը խօսուի. հապա միայն անոնց Ս. Գրքէն բերած վկայութիւններուն դիմացը պատասխան մը կը դնէր, որով սուրբ գիրք անոնց (բողոքականաց) բերած ցուցմունքներուն զօրութիւնը իրօք շատ տարակուսական կ'ըլլար։ Բողոքողք Ս. Գրոց ան տեղերուն ապաւինած էին, որոնց մէջ Պօղոս առաքեալ շատ անգամ զհաւատքը՝ իբրեւ պատճառ արդարացուցման՝ գործոց դիմացը կը դնէ, եւ որոնց մէջ այնպէս կ'երեւայ թէ յայտնապէս կը զրուցէ որ Աստուած մարդիկները՝ միայն իրենց հաւատքը եւ

այդ դաւանութեան երկրորդ մասին հետ խառնեցին, որուն մէջ որ Հռոմայ եկեղեցւոյ դէմ եօթն ամբաստանութիւններ կային. եւ անոնց ամենուն վրայ ամսոյն 18ին վիճաբանութիւն եղաւ։ Եւ երբ որ տեսան որ ասոնց վրայ չեն կրնար ու պիտի չկրնան ալ միաբանիլ, յայտարարութիւն մը շինեցին, որուն մէջ ...ն-ներնուն վրայ աւագաժողովին տեղեկութիւն կու տա... Նոյնը խորհուրդ ընողներուն թիւը նորէն քիչցուցին ու... կա-մանէ ալ երեք երեք հոգի որոշեցին, որ անոնք միայն մէջ խօսին։ Ասոնք ալ մինչեւ ամսոյն վերջը նոյն նիւթերո... շատ անգամ խորհուրդ կամ վիճաբանութիւն ըրին, բայց երեւ-ելի բան մը չկրցան որոշել. եւ թէպէտ քանի մը մասերուն մէջ ալ իրարու հետ միաբանեցան կամ իրարու մօտիկցան, բայց բոլորովին միաբանիլն անկարելի եղաւ [7]։

Նոր գլխաւոր, մանաւանդ թէ միակ պատճառը՝ Լուտեր կրնայ սեպուիլ. որովհետեւ, վերը ըսածնուս պէս, ինք շարու-նակ գրով իրեններըը կը յորդորէր որ չըլլայ թէ հակառակորդ-ներնուն զիջանին կամ անոնց հետ միաբանին։ Իր գլխաւոր աշա-կերտներէն ոմանք եւ մանաւանդ Մելանքթոն սրտանց կը բաղ-ձային ...

Մելանքթոնին եւ անոր ընկերնե-րուն յիշեցուց որ Պօղոս առաքեալ նոյն տեղերը անանկ մարդիկներու հետ կը խօսի կամ անանկ մարդիկ-ները կ'ակնարկէ, որոնք առ մոլո-րական կարծիքն ունեցած էին կամ գեռ ունէին թէ փրկութեան հասնելու համար չէ թէ միայն Քրիս-տոսի հաւատալու է, հապա նաեւ Մովսիսական օրէնքն ալ կատարե-լու է, կամ մէկ խօսքով ըսելու համար՝ հրէութիւնը քրիստոնէու-թեան հետ միացընելու է։ Անոր համար, կ'ըսէր, Առաքելոյն խօսքե-րը իրրեւ տաճկներուն մոլորու-թեան հերքումը սեպելու է, ուստի եւ իր կուզած ըսելը՝ միայն Մովսի-սական օրինաց մէջ հրամայուած գործքերուն վրայ հասկընալու է, ո-րով եւ նոյն խօսքերը (բաղդըրողնե-րուն անոնց տուած իմաստէն) շատ տարբեր իմաստ կ'ունենան։ Սոյսպէս

8. Մելանքթոնին աս առենները ինչ մտաց վրայ ըլլալը, որչափ ե-կեղեցւոյ հետ միաբանիլ ուզելը, եւ աս վախճանին հասնելու համար ինչչափ պատրաստութիւն ունենալը՝ նոյն աւագաժողովին ատենը գրած քանի մը թղթերէն բացայայտ կը տեսնուի։ Առ քահանայապետին գեսպանը գրած մէկ թղթին մէջ՝ ուրիշ շատ խօսքերէն զատ՝ ասոնք ալ կը գրէ. «Մենք Հռոմայ եկե-ղեցւոյն վարդապետութեան հակա-ռակ կամ անկից տարբեր վարդա-պետութիւն չունինք։ Մանաւանդ թէ զեղծակար վարդապետութիւն-ներ սերմանել ուզողները յանդի-մանեցինք։ Հռոմայ եկեղեցւոյն հնա-զանդելու պատրաստ ենք, միայն թէ հետեւրնիս իր սովորական գթու-թեամբը վարուի, ու աչք գոցէ կամ թող տայ մեզի ան փոքր բա-ները՝ որոնք ուզելու ալ ըլլանք՝

Նոյն զօրութեամբ դէմ կը դնէր, այնպէս որ միաբանութեան եւ ոչ անունը կ'ուզէր լսել. մանաւանդ թէ կարծես որ կը բաղձար թէ խռովութիւններն աւելի եւս մեծնան։ Ո՛չ իր վարդապետութիւններուն պատճառաւ թափուած այնչափ արիւնը, ոչ այն արիւնը՝ որն որ ինքն ալ կը խոստովանէր որ եղբը Գերմանիայի մէջ նոյն պատճառաւ պիտի թափուէր, ոչ բոլոր բարեպաշտներուն արցունքն ու հեծութիւնը բաւական եղաւ խելքը գլուխը բերելու։ Կ'ուզէր որ ինչ ըլլայ ըլլայ՝ իր վախճանին հասնի, եւ միտքը դրած էր որ ամէն ճիգն ի գործ դնէ,

չենք կրնար փախել։ Մենք ամենեւին ուրիշ պատճառի մը համար Գերմանիայի մէջ այնչափ ատելութիւն չենք կրեր, որչափ կը կրենք Հռոմայ եկեղեցւոյն վարդապետութիւնները ամենամեծ հաստատութեամբ պաշտպանելնուս համար։ . . . Միայն սովորութեանց կամ արարողութեանց մէջ քիչ մը զանազանութիւն կայ, որն որ կ'երեւայ թէ միաբանութեան արգելք կ'ըլլայ։ Բայց նոյն իսկ կանոնագիրքներն ալ կ'ընդունին որ առանց զանազանութիւններով ալ եկեղեցւոյ միութիւնը կրնայ պահուիլ„։ Դարձեալ կը գրէր. “Մենք Հռոմայ քահանայապետն ու բոլոր եկեղեցական սահմանադրութիւնը կը մեծարենք։ . . . Ինչո՞ւ ուրեմն մենք՝ որ այսպէս խոնարհութեամբ կ'աղաչենք, պիտի մերժուինք, ինչո՞ւ սրով ու հրով պիտի հալածուինք, ուր որ միաբանութիւնն ալ այնպէս դիւրաւ կրնայ հաստատուիլ„։ Ա— Ռէֆէլէ, Գէրք Բ. Գլ. Թ. 402. Եւ Ա— Մէնցլէ, Հատ. Ա. Գլ. ԺԱ. 377։ Մանաւանդ եպիսկոպոսներուն իշխանութեան վրայ շատ չափաւորեալ կարծիք ունէր։ Նոյն ատեններն՝ առ Կամերարիոս իր բարեկամը աս բանիս վրայ այսպէս կը գրէ. “Ի՞նչ երեսով կրնանք եպիսկոպոսներուն ձեռքէն իրենց իշխանութիւնը յափշտակել, թէ որ զուտ վարդապետութեան դէմ չեն դներ։ Մտածածս բոլոր ըսելու համար՝ կը բաղձայի չէ թէ եպիսկոպոսներուն (աշխարհական) իշխանութիւնը հաստատել, որչափ եպիսկոպոսական տնտեսութիւնը. որովհետեւ կը տեսնեմ որ եթէ եկեղեցական կառավարութիւնը քակենք նէ՝ ինչպիսի եկեղեցի կ'ունենանք. կը տեսնեմ որ ինչպէս աս բանս ըլլալէն ետեւ՝ առջինէն շատ աւելի անտանելի բռնաւորութիւն դուրս պիտի որ ելլէ„։ Մէնցլ (Հատ. Ա. Գլ. ԺԱ. 375, 376.) աս խօսքը յառաջ բերելէն ետեւ՝ այսպէս կը գրէ. “Աս կարծիքը չէ թէ միայն եպիսկոպոսներուն վրայ կը տարածէր, հապա նաեւ քահանայապետին վրայ։ . . . Մելանքթոն կը կարծէր որ քահանայապետն ուրիշ եպիսկոպոսներուն պէս իրաւունք ունի. եւ թէ չինկրնար իր ձեռքէն առնուիլ եկեղեցւոյ գլխաւորութիւնը՝ որն որ այնչափ դարերու սովորութեամբ տրուած է„։ — Մելանքթոնին աս մտքի վրայ ըլլալը եւ շատ զիջում ընելն այնպէս յայտնի էր, որ Յուստոս Լուտերին ծածուկ այսպէս կը գրէր. “Փիլիպպոս վարդապետը բարի մտքով աս բանիս մէջ շատ զգուշութեամբ ու համբերութեամբ կը վարուի, եւ հաշտարարակաց խաղաղութեան շատ բան զոհելու պատրաստ է։ Աս օրերս եպիսկոպոսաց իշխանութեան վրայ իրարու հետ ատենիկ վիճեցինք, որն որ քաականէնց գաղտուկ կը զգուշցնեմ„։ Ա— Ռոմմէլէ, ի Վարս Մելանքթոնի։ Գլ. Զ. Հատ. Գ։ Աստր համար ալ Մելանքթոնը բոլոր խիստ Լուտերականներուն ատելի եղած էր, ու հետը կասկածելով կը վարուէին, եւ միանգամայն վրան զանազան զրպարտութիւններ կ'ընէին, որոնցմէ մէկն ալ ան էր որ ուղղափառներէն կաշառ առնելով՝ ճշմարտութիւնը մատնեց։ Տես առ Բլանքոյ, Գէրք Է. Հատ. Գ. Մաս Ա. 140։ — Աս ամէն բաներուն համար Մելանքթոնին արգելեցին որ անկէ վերջը ուղղափառաց հետ ամենեւին բանի մը մէջ չմիաբանի։ Աստնց վրայ երկայն կը խօսի Բլանք, Գէրք Է. Հատ. Գ. Մաս Ա. 139. — 149։

մինչեւ որ աշխարհքիս մէջ ալ մէկը չգտնուի որ ուղղափառ հաւատքը դաւանի, եւ քահանայապետն իր իշխանութենէն ելնայ։ Նոյն օրերը Սփաղադինին այսպէս կը գրէ. "Կը լսեմ, բայց ուրախութեամբ չէ, որ զարմանալի բանի մըն էք ձեռք զարկեր. պապն ու Լուսերը իրարու հետ միաբանել կ'ուզէք։ Բայց պապն աս բանս չ'ուզեր, եւ Լուսեր ալ ձեզի կ'աղաչէ որ աս բանիս ետեւէն չելնաք։ Անոր համար ինծի կ'երեւայ որ ջանքերնիդ ու վաստակնիդ փուճ է, եւ բան մը պիտի չկրնաք ընել։ Իսկ թէ որ երկուքին կամացը հակառակ աս բանս գլուխ տանելու ըլլաք, ես ալ շուտ մը ձեզի կը հետեւիմ ու կը ջանամ որ զՔրիստոս Բելիարայ հետ միաբանեմ" 9։ — Բողոքողները՝ աս ու ասոր նման խօսքերն իրմէ լսելով՝ ալ անկէ վերջը միաբանութեան վրայ չէին ուզեր խօսիլ 10։ Ինչու որ կ'ըսէին թէ աս խօսակցութեանց ու խորհրդակցութեանց վախճանը՝ միայն ան է, որ զմեզ պապին հնազանդութեան տակ խոթէք, անոր համար բոլոր ճիգերնիդ ու աշխատութիւննիդ պարապ է։

Երբ որ ինքնակալն իմացաւ որ խաղաղութիւն ընելու եւ միաբանութիւն հաստատելու յոյսը պարապ ելաւ, Սեպտեմբերի 7ին ուղղափառ իշխանները պալատը ժողվեց, եւ հետերնին խորհուրդ ըրաւ թէ աս խռովութիւնները դադրեցընելու եւ անոնցմէ ծագած ու ծագելու չարիքները խափանելու համար ինչ ընելու է։ Աս խորհրդին մէջ իշխաններն իրեն աղաչեցին որ ազդու միջոց մը գործածուի, եւ խոստացան որ միշտ ամէն առթի մէջ իրեն հաւատարիմ կը մնան, ինչպէս որ ուղղափառ իշխաններու կը վայլէ, նախնեաց սուրբ կրօնքին համար բոլոր զօրութեամբ կ'աշխատին, եւ թէ որ հարկ ըլլայ նէ, ըսին,

9. Առ Օտենի, Հատ. Բ. Գլ. ԻԴ. 339։ — Անկից զատ՝ Լուսեր իրենց կը սպառնար որ եթէ աւելի տալու ըլլան նէ՝ ինք ամենեւին բան մը չ'ընդունիր ու իր գիտցածը յառաջ կը տանի։ Նոյն ատենները իր բարեկամներուն գրած մէկ թղթին մէջ կը ցուցնէ որ "Եթէ դուք արծիւը տատրակի մը մէջ փակելու (այսինքն՝ իմ վարդապետութիւններս թողտալու) ըլլաք նէ, Լուսեր վարդապետը կու գայ եւ գերի բռնուած արծիւը նորէն փառաւորութեամբ կ'արձակէ. կենդանի է Քրիստոս"։ Տես առ Բլանտոյ, Գիրք Է. Հատ. Գ. Մասն Ա. 115, 116. Դրանօֆ. 102։

10. Ռանքէ՝ Գերմանացւոց կայսրներուն հաստատութիւնը կամ աւելի ճիշդ խօսելով՝ յամառութիւնը երկայն բարակ գովելէն ետեւ՝ խօսքն այսպէս կը լմնցընէ. "Զինքն աս բաներուս մէջ աւելի հաստատուն բռնողը՝ առանց տարակուսի Լուսերն էր"։ Գիրք Ե. Գլ. Ը. Հատ. Գ. 265։ — Սեքենտորֆ (Գիրք. Բ. Հատ. ՀԴ. 194.) պատմելէն վերջը որ ինչպէս Օգոստոսի վերջին օրը մէկ քանի եպիսկոպոսներ եւ իշխաններ Սաքսոնիայի կայսրընտրին քովը կերակուր ուտելով՝ կը ջանային որ մէջերնին միաբանութիւն ու խաղաղութիւն ընեն, խօսքն այսպէս կը լմնցընէ. "Բայց բողոքողները՝ Լութերին նամակներովը հաստատուած ըլլալով՝ լաւագոյն սեպեցին ան նենգաւոր միաբանութենէն ետ կենալ ու խաղաղութեան սոսկալի բազմանքին դէմ դառնալ"։

կեանքերնիս ալ վտանգի մէջ դնելու եւ արիւննիս թափելու պատրաստ ենք։ Կայսրն ալ իրենց նոյն խոստումը բրաւ։ Անոնք իրմէ բաժնուելէն ետեւ՝ կայսրը հրաման տուաւ որ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու անոր հետ միաբան ըլլողներն ալ իրեն գան 11, եւ Փրեգերիկոս Պալատական կոմսին ձեռքովը առջեւնին դրաւ որ հաւատոյ դաւանութիւննին ասկէն վերջը հետեւրնին ինչչափ սիրով վարուեցաւ, եւ որչափ փոյթ ունեցաւ խաղաղութիւնը հաստատելու։ Անոնք մէկիկ մէկիկ զրուցելէն ետեւ՝ աս ալ յայտնեց թէ որչափ կը տրտմի տեսնելով որ աս իր փոյթն ու ճիգը բոլորովին պարապ գնաց, եւ թէ իրենք ուղղափառ եկեղեցիէն բաժնուելով՝ ընդունած մոլորութիւններնուն մէջ յամառութեամբ կը մնան։ Բայց որովհետեւ, ըսաւ, ընդհանուր ժողովք կը խնդրէք, եւ կ'աղաչէք որ մինչեւ աս ժողովքին գումարուիլը՝ ձեզի խաղաղութիւն տրուի, կը ջանամ որ կարելի եղածին չափ շուտով աս ժողովքը գումարուի, եւ խնդրած խաղաղութիւններնուդ ալ կը հաւանիմ, թէ որ մեզի հետ միաբանած բաներնէդ ամենեւին բան մը չէք փոխեր, ու վերցուցած հին սովորութիւններնիդ նորէն կը հաստատէք, թէ որ անիրաւութեամբ յափշտակուած եկեղեցական ու վանական ինչքերը ետ կը դարձընէք, եւ ան մարդիկներուն ձեռքը կը յանձնէք, զորոնք ես կը սահմանեմ, որպէս զի մինչեւ ժողովքին գումարուելու ատենը մատակարարեն, թէ որ մինչեւ ժողովքին վճիռ տալը՝ խաղաղութեամբ ու հանդարտութեամբ կը վարուիք ու թող չէք տար որ ամենեւին մէկը գրով կամ խօսքով խռովութիւն մը հանէ 12։

Բողոքողներն ասոր պատասխան տուին, եւ Մենք մոլորութիւն մը չենք ընդունած ու եկեղեցիէն չենք բաժնուած ըսելէն ետեւ՝ խօսքերնին այսպէս յառաջ տարին. Մեծ ուրախութիւն կը պատճառէ մեզի ինքնակալ տէրերնուս ընդհանուր ժողովք գումարել տալու ըրած խոստմունքը. բայց կ'աղաչենք

11. Ասկէ ետեւ մինչեւ աս գլխոյն վերջը պատմածնիս՝ բոլոր կը գտնուին Սլէյտանին (Գիրք Է. 105. — 109.), Սեքենտորֆին (Գիրք Բ. Համ. ՀԵ. 194. — 196. յաւելուած Համ. ՀԷ. Խա Յաւել. 200. — 206.), Բլանքին (Գիրք Է. Հատ. Գ. Մասն Ա. 152. — 178.), Ռանքէին (Գիրք Ե. Գլ. Ը. Հատ. Գ. 283. — 291.) եւ Ռոլենպերկին (Գլ. ԻԲ.) մէջ։

12. Մենցլ (Հատ. Ա. Գլ. ԺԲ. 396.) աս խօսքերը գնելէն յառաջ՝ հին պատմագրէ մ'առնելով՝ կը գրէ որ կայսրը անանկ քաղցր խօսքեր զրուցեց, որ չէ թէ միայն մարմնաւոր սրտերը հապա նաեւ երկաթէ սրտերը կրնային կակղցնել։ Նոյն խօսքը Բլանք ալ (Գիրք Է. Հատ. Գ. Մասն Ա. 152. Ծանօթ. 135.) կը բերէ, բայց չէ թէ Մենցլին պէս հաւանելով՝ հապա վրան ծիծաղելով, ինչպէս նաեւ կը ծիծաղի ուրիշ հեղինակներուն եւ մանաւանդ Բոսուէթին կարծեացը վրայ, որն որ կը զրուցէ թէ կայսրը բոլոր զօրութեամբ եւ սրտանց կը ջանար երկու կողմը միաբանելու եւ խաղաղութիւն ընելու։

որ սա ժողովքը՝ Շփայերի ազգաժողովին վճռոյն համեմատ՝ արդար, ազատ ու քրիստոնէական ժողովք ըլլայ, եւ Գերմանիայի մէկ քաղքին մէջ գումարուի։ Բայց Ինքնակալ տէրերնուս ան հրամանը՝ որ վերցուցած հին սովորութիւններնիս նորէն հաստատենք ու եկեղեցական ծիսերը եւ դաւանանքը, ըստ խղճի մտաց կենալ կրնար ըսել։ — Կայսրը տուած պատասխանին մէջ՝ իրենց խօսքին մրչափ անհիմ մնալանդ թէ սուտ ըլլալը ցուցընելէն ետեւ՝ մտածելու ժամանակ տուաւ ու արձակեց։

Երկու օր վերջը բողոքող իշխանները գրով ալ պատասխան մը տուին, որն որ գրեթէ յառաջագոյն ըսածներնուն կրկնումն էր։ Եւ որովհետեւ կայսրը իրենց թող տուած էր որ եթէ կ՚ուզեն նէ՝ հակառակորդներնուն հետ նորէն խօսակցին, ասոր ալ այսպէս պատասխան կու տային. Որովհետեւ ասկէ վերջը ալ մէջերնիս հակառակութիւն եղած բաներէն ամենեւին բան մը չենք կրնար ընդունիլ, անոր համար կը կարծենք որ ասկէ ետեւ խաղաղութեան ու միաբանութեան վրայ խօսելու համար նորէն խորհուրդ ընել պարապ է։ Բայց թէ որ արտաքին ու հասարակաց խաղաղութեան վրայ խօսակցիլ կ՚ուզուի նէ, ան ատեն ամենուն օգտին համար պատշաճ սեպուածը՝ մենք ալ ձեռքերնէս եկածին չափ յանձն կ՚առնենք։ Կայսրը բողոքողներուն տուած պատասխանին վրայ մտածել ուզելով՝ զիրենք արձակեց, հրաման տալով գլխաւորաբար Սաքսոնիայի կայսրընտրին որ բաները բոլորովին չմնցած ու կարգի չդրուած՝ քաղքէն չելլէ։

Ասոր իրեններէն երկու հոգւոյ հրամայեց որ մինչեւ ժողովքին գումարուելու ատեն մէջերնին հաստատուելու խաղաղութեան դաշինքը շինեն։ Աս դաշինքին գլխաւոր պայմաններն ասոնք էին. Ա. Երկու կողման ալ գլխաւորները ստորագրութիւն դնեն ան հաւատոյ մասանց վրայ, որոնց մէջ իրարու հետ միաբանեցան. իսկ վրանին դեռ վէճ եղած մասունքները զատ գրուին, որ գումարուելու ժողովքին դատաստանին տակ ձգուին։ Բ. Դեռ փոփոխութիւն մը չեղած վանքերուն մէջ նորէն բան մը չփոխուի, իսկ ուրիշներուն վրայ կայսրը բան մ՚որոշէ։ Գ. Պատարագը հասարակաց սովորութեան համաձայն կատարուի ու մէջէն բան մը դուրս չձգուի. եւ նախնեաց սովորութեան համաձայն աստուածային պաշտօն կատարողներուն՝ արգելք դնող կամ խափանող չըլլայ։ Դ. Բողոքողք ասկէ վերջը կրօնի բաներն ամենեւին չփոխեն. եւ ետեւէ չիյնան որ մէկը՝ իրենց հպատակն եղեր է, ուրիշին հպատակն եղեր է՝ իրենց կարծեացը դարձընեն։ Ե. Ուրիշ ամէն բաներու մէջ մէկալ իշխաններուն պէս կայսեր հնազանդ ու հպատակ ըլլան, եւ ա-

նոնց հետ մեկնեցան. եւ կ՚ուզէին որ Կրկնամկրտաց ու Խորհրդա-կանաց աղանդները ջնջեն։

Երբ որ աս պայմանները բողոքողաց առջեւը դրուեցան, ա-նոնք դէմ դարձան եւ ամենեւին չէին ուզեր յանձն առնել։ Ան ատեն կայսրը ալ ձանձրանալով, եւ տեսնելով որ զիջանիլն ամենեւին օգուտ մը չ'ըներ, մանաւանդ թէ ինք որչափ կը զի-ջանի նէ՝ հակառակորդներն աւելի կ'ըմբոստանան ու կը յանդըգ-նին, միտքը դրաւ որ բանը լմընցընէ։ Անոր համար Մոգուն-տիայի արքեպիսկոպոսին եւ ուրիշ քանի մը եկեղեցական ու աշխարհական իշխաններուն հրամայեց որ Աւագաժողովին վճի-ռը շինեն։ Անոնք հրամանը կատարեցին, ու Սեպտեմբերի 24ին՝ վճիռը ամենուն առջեւը կարդացուեցաւ։ Վճռոյն մէջ՝ Աւա-գաժողովին մէջ եղածները մէկիկ մէկիկ պատմելէն ու վերը յիշուած խաղաղութեան պայմանները դնելէն ետեւ՝ կայսրը բողոքողաց ժամանակ կու տար որ մինչեւ Ապրիլի 15ը մտա-ծեն թէ արդեօք դեռ վիճման տակ եղած մասունքները կ'ու-զեն ընդունիլ թէ չէ. եւ կը խոստանար որ քահանայապետը հաւանեցընէ քիչ մը ժամանակ վերջը ընդհանուր ժողովք գու-մարել տալու [13]։

Բողոքողք մէջերնին խորհելէն ու խօսելէն ետեւ՝ երկու ան-գամ, մէյ մը նոյն օրը մէյ մ'ալ երկրորդ օրը պատասխանեցին եւ ըսին որ Աւագաժողովին վճիռը չենք կրնար ընդունիլ։ Եւ մինչեւ նոյն ատեն ըսածնին նորէն կրկնելով՝ կը ցուցէին որ Մեր դաւանութիւնն այնչափ հաստատուն բան է, մինչեւ դրունք դժոխոց չեն կրնար յաղթահարել. եւ դարձեալ թէ Մենք կաթողիկէ եկեղեցիէն հեռացած չենք, եւ թէ ըստ խղճի մտաց չենք կրնար կայսեր հնազանդիլ ու թողուլ մեր վարդապետու-թիւնը՝ որն որ միայն Աստուծմէ յառաջ եկած է։ Եւ երկու անգամ կայսեր աղաչեցին որ առջեւը կարդալ տայ իրենց դաւա-նութեան ջատագովութիւնը՝ որն որ Մելանքթոնին շինել տու-ած եւ հետերնին բերած էին [14]։ Դարձեալ կը խնդրէին որ

13. Մենցլ, Հատ. Ա. Գլ. ԺԲ. 402, 403։ — Թէպէտ բողոքող մա-տենագիրներուն մեծ մասը սա վճիռն ու պայմանները շատ խիստ ու անի-րաւ կ'անուանեն. բայց իրենք ալ, եւ մանաւանդ Բլանք (Տե՛ս Ե. Հատ. Գ. Մաս Ա. 164. Ծանօթ. 145.) Մելանքթոնին՝ նոյն վճռոյն վրայ ունեցած կարծիքը մէջ կը բերեն։ Մելանքթոն՝ Կամերարիոսին գրած մէկ թղթին մէջ ուրիշ խօսքերէն զատ՝ սա ալ կը զրուցէ. "Կայսրը արտաքոյ կարգի չափաւոր վճիռ մ'առաջարկեց"։ (Moderatissimam Cæsar proposuit sententiam.) Տե՛ս Բլանք, Վերը յիշուած տեղը։

14. Տե՛ս ի Գործս Լութ. գերմ. Հատ. Զ. 404. — 505։ — Աս ջա-տագովութեան համար Բոսիւէ կ'ը-սէ որ "Գլխաւոր բաներուն մէջ հա-ւատոյ դաւանութեան համաձայն էր. բայց թէ որ չեմ սխալիր նէ՝ զրուցուած եղանակը՝ անկից աւելի ուղղափառութենէն հեռու մնացած էր"։ Տե՛ս Ե. Գլ. Ը. Հատ. Գ. 287։

ատագաժողովին վճռէն իրենց օրինակ մը տրուի, որ մինչեւ Ապրիլ 15ը կարենան մտածել։

Բայց կայսրը իրենց խօսքերը լսել չուզեց, ու Յովակիմ՝ Պրանտենպուրկի կայսրընտրին ձեռքովը ըսաւ որ Երկայն ատենէ վեր դատապարտուած մոլորութիւններու վրայ ձեզի հետ նորէն վիճել չեմ ուզեր։ Ըսած խօսքերնուն ստութիւնը ցուցուց ու պատճառած չարիքնին, եկեղեցական ու վանական ընչից յափշտակութիւնը, այնչափ գեղացւոց մահը, հոգեւոր ու աշխարհական իշխանութեան արհամարհուիլը, եւ ուրիշ ամէն չարիքները նորէն առջեւնին դնելէն վերջը՝ հարցուց որ արդեօք ատանկ չարիքներու պատճառ ըլլող վարդապետութիւնները թողուլը՝ խղճմտանքի դէմ բան է, չէ նէ խղճմտանքի համաձայն բան։ Բայց սակայն բողոքողները հաստատուն մնացին եւ ատագաժողովին վճիռն ընդունիլ չուզեցին, միանգամայն կայսրմէ խնդրեցին որ աս բանս շուտով վերջանայ, որ ամէն մարդ կարենայ իր տեղը դառնալ։ Ետքը իրենք զիրենք կայսեր յանձնելով՝ աղաչեցին որ հետերնին սրտմտութեամբ չվարուի։ Ասոնք ըլլալէն ետեւ՝ շուտ մը նախ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը եւ ետքը մէկալ իշխանները կայսեր հրաժարական ողջոյննին տալով քաղքէն ելան գացին, տեղերնին երեսփոխան կամ գործակալ թող տալով՝ որ ատագաժողովին վերջին գործքերը տեսնեն։
— Աս երեսփոխաններուն հետ ալ քանի մը անգամ նոյն նիւթերուն վրայ խօսուեցաւ, եւ ետքը Նոյեմբերի 19ին ատագաժողովին վճիռը հրատարակուեցաւ։ Եւ այսպէս լմնցաւ Աւկսպուրկի աս ատագաժողովը՝ որն որ, ինչպէս իսկզբան ըսինք, գլխաւորաբար Լուտերականաց պատմութեան մէջ շատ երեւելի է[15]։

15. Մէնցլ. Հատ. Ա. Գլ. ԺԲ. 417։

ԳԼՈՒԽ Գ

Շմալգալտեան դաշնակցութիւն

Կայսրը եւ Փերդինանդոս եղբայրը Հռոմայի Թագաւոր ընել կու տայ։ Բողոքող Շմալքալդեան դաշնակցութեան հիմը կը դնեն եւ Հռոմայի Թագաւորին ընտրութեան դէմ կ'ելլեն։ Զանազան կողմերէն օգնութիւն կը խնդրեն, եւ իրենց դաշնակցութեան համար Լութերէն հաւանութիւն կ'առնեն։ Լութերին մէջ [illegible]։ Բողոքող Շմալքալդեան դաշնակցութիւնը կը հաստատուի։ Նիւրէնպէրկի դաշինքը։ Յովհաննէս Սաքսոնիայ կայսրընտրիչը կը մեռնի։

1530 — 1532

ԱՒԳՍԱԺՈՂՈՎԻՆ վճիռը հրատարակուելէն քիչ մը ետքը՝ կայսրը Աւկսպուրկէն ելաւ Գոլոնիա գնաց, ու հոնտեղը սկսաւ ետեւէ իյնալ որ շատոնցուընէ ունեցած խորհուրդը գլուխ տանելով՝ իր Փերդինանդոս եղբայրը Հռոմայի Թագաւոր ընել տայ. որովհետեւ, Մենցլին բառին պէս [1], Աւկսպուրգ եղած ատեն աղէկ իմացած ու համոզուած էր որ կայսերական իշխանութիւնը՝ նոր նեցուկի մը ու իր բացակայութեան ատեն աղէկ փոխանորդի մը կարօտութիւն ունի։ Աս բանիս համար Մոգունտիայի արքեպիսկոպոս կայսրընտրին յանձնեց որ հարկաւոր եղած մարդիկները ժողովի կանչէ. արքեպիսկոպոսն ալ աս հրամանը կատարելով՝ ամենուն հրաւէր խաւրեց որ Դեկտեմբերի 29ին Գոլոնիա քաղաքը գան ժողվուին։

Սաքսոնիայի կայսրընտրիրն աս հրաւէրի թուղթն առածին պէս՝ շուտ մը Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին եւ ուրիշ բողոքող իշխաններուն գրեց ու ստիպեց որ աճապարէն Դեկտեմբերի 22ին Շմալգալտ քաղաքը գան, որ հոնտեղը ժողովք մ'ընելով՝ իրենց կողմին ապահովութեան համար խորհին ու խօսին։ Ասոր պատճառն ան էր որ կը վախնար թէ կայսրը զիրենք բռնութեամբ չստիպէ կամօք յանձն չառածնին՝ ակամայ ընդունելու։ Եւ թէպէտ հաստատութեամբ գիտէր որ ոչ կայսրը եւ ոչ ուղղափառ իշխանք կրօնի պատճառաւ իրենց դէմ պատերազմ չեն ըներ, բայց որովհետեւ գերագոյն դատաստանարանը կամ ատեանը իրենց՝ վանքերէն ու եկեղեցիներէն յափշտակած հարստութեանց վրայ կ'ուզէր դատաստան ընել, եւ տարակոյս չունէր որ բոլորն ալ ետ դարձընելու պիտի ստիպէ, անոր համար աս վճռոյն դէմ դնելու չափ զօրութիւն առնել [2],

1. Հատ. Ա. Գլ. ԺԳ. 418։

2. Ասիկա գլխաւորաբար անկից յայտնի է որ ամեն անգամ մէջեր-նին դաշինք գրած ատեններն աս խօսքս ալ մէջը կը դանուէր. Թէ որ գերագոյն դատաստանարանը՝ եկե-

ուստի եւ իր կողմնակիցներուն հետ նորէն աւելի հաստատութեամբ կապուիլ ու որդէն դրած դաշնակցութիւններն լաւ մը ամրացընել կ'ուզէր [3] ։ Բայց որպէս զի չերեւայ որ կայսեր հրամանին դէմ կը դնէ ու պարտքը չի կատարեր, որոշուած ատեն Յովհ. Փրեդերիկոս իր որդին քանի մը հաւատարիմ խորհրդականներով Գոլոնիա խաւրեց, չէ թէ որ Հռոմայի թագաւորին ընտրութեան հաւանի, հապա որպէս զի իր անուամբ աս բանիս դէմ դնէ [4] ։

Սակայն թէպէտ եւ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն այսպէս յայտնի կերպով դէմ դարձաւ, եւ ուրիշ կայսրընտիրներն ալ աս բանիս հաւանութիւն տալու այնչափ յօժարութիւն չունէին, ի վերայ այսր ամենայնի կայսեր միտքը դրածը չկրնալով արգելել՝ վերջապէս մէկալները հաւանեցան, ու 1531ին Յունուարի 5ին Գոլոնիա ժողվուողները Փերդինանդոսը Հռոմայի թագաւոր ընտրեցին [5] . եւ նոյն օրը աս ընտրութիւնը՝ Սաքսոնիայի կայսր-

[illegible] մէջերնէս մէկու մը կամ ամենց դէմ բան մը վճռելու ըլլայ նէ, ամէնքս ալ միաբան զանոնք պիտի պաշտպանենք ։ Տես Նախ. եր. 321 . եւ Ծանօթ. 18 ։

3 . Սլէյտանոսին (Գիրք Ը. Հատ. ԽԶ. Յաւել. 135 . եւ Հատ. ԽԸ. 141, եւ այլն), Մենցլին (Հատ. Ա. Գլ. Թ.) եւ ուրիշ մատենագիրներուն պատմածին նայելով՝ բողոքող իշխանները Գորկաւ (տես եր. 257 . — 259 .) դաշնակցութիւնն ընելէն ետեւ՝ քանի մը անգամ զանազան քաղաքներ ժողվուած եւ աս դաշնակցութիւններն աւելի եւս հաստատելու ջանացած էին ։ Բայց աւելորդ սեպեցինք ասոնք մանրամասն պատմել ։ Դարձեալ աս Գլխուս մէջ բողոքողաց դաշնակցութեան վրայ պատմածնիս՝ մի եւ նոյն ատեն ու մի եւ նոյն տեղ չեղաւ . հապա զանազան ժողովքներու մէջ ու այլեւայլ տեղեր . բայց մեր համառօտութիւնը թող չտար որ աս ամէն ժողովքներուն վրայ զատ զատ խօսինք ։

4 . Սլէյտան, Գիրք Է. 111 . Բ ։ Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն Ա. 188 ։ — Զարմանք է որ Յովհաննէս կայսրընտիրը, որն որ ստրկօրէն Լութերին հնազանդելու վարժած էր, աս բանիս մէջ ալ անոր հրամանին դէմ ըրաւ ։ Կայսրընտիրը Լութերին հարցուցած էր որ արդեօք Փերդինանդոսին՝ Հռոմայի Թագաւոր ըլլալուն կրնայ հաւանութիւն տրուիլ ։ Լութեր ալ իրեն պատասխանեց (1530ին, Դեկտեմբերի 12ին,) որ ասիկա չէ թէ միայն խղճմտանքի դէմ բան մը չէ, հապա մանաւանդ խոհեմութիւն է որ հաւանիս, որպէս զի չըլլայ որ կայսրը աս բանիս համար բարկանալով՝ իշխանութիւնդ ուրիշին եւ մանաւանդ Գէորգ դքսին տայ ։ Ասոր վրայ ալ պէտք ես մտածել որ, ըսաւ, դուն չհաւանիս նէ ալ՝ մէկալ կայսրընտիրներուն դէմ չես կրնար դնել, ուստի եւ չհաւանիլդ օգուտ մը չըներ, հապա մանաւանդ աս կ'ըլլայ որ մէջերնիդ երկպառակութիւն ու չխաղաղութիւն կ'ելլէ ։ Տես աս Սեքենտորֆի, Գիրք Բ. Հատ. Բ. 4 . եւ աս Բլանքայ, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն Ա. 185, 186 ։ Ասոր նման գիրք մ'ալ տես աս Գրքին Ա. Գլխոյն 11 . Ծանօթութեան մէջ ։

5 . Աս՝ կայսեր կենդանութեան ժամանակ՝ Հռոմայի կայսր ընտրելը, որն որ կայսերութեան ալ յաջորդ ընտրել ըսել էր, Գերմանիայի (Ոսկեղէն հրովարտակ ըսուած) օրինաց դէմ էր ։ Անոր համար ալ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը եւ ուրիշ բողոքող իշխանները՝ աս օրէնքը պատճառ կը բռնէին, նոյնպէս ասոր համար էր որ ուղղափառ իշխաններն ալ չէին ուզեր աս բանիս հաւանիլ, եւ կ'ըսէին որ ասիկա մեր իրաւունց ու Գերմանիայի ազատութեան դէմ է ։ Բայց բոլոր ջանքերնին պարապ եղաւ, ինչու որ կայսրը կ'ըսէր թէ աս ամբողջական պատ-

ընտրին եւ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին առանձին թղթով իմացուցին։ Քանի մը օր վերջը կայսրը, թագաւորն ու կայսրընտրիները՝ եղածը զատ զատ թղթերով Գերմանիայի բոլոր իշխաններուն ալ իմացուցին։ Ինքնակալը լուտերական իշխաններուն ալ՝ որոնք որոշած ժամանակնին Շմալքալտ ժողվուած

ճառեր ունիմ, որոնցմէ կը բանադատիմ ես օրինաց դէմ գործելու։ Բերած պատճառներն ալ ասոնք էին։ Գերմանիայի մէջ օրէ օր մեծցող կրօնական խռովութիւնները, եւ չարը կազմանէ զմեզ պաշարող պատերազմի վախը կը պահանջէ որ, կ'ըսէր, Գերմանիայի մէջ միշտ իմաստուն ու զօրաւոր իշխան մը գտնուի. բայց ես չեմ կրնար իմ իշխանութեանս բոլոր ուրիշ մասերը երեսի վրայ ձգել ու միշտ Գերմանիա մնալ, եւ ուրիշ մէկն ալ չենք կրնար գտնել որ Ֆերդինանդոսին պէս աս բանիս յարմար ըլլայ։ Ինք շատ ժամանակէ վեր Գերմանիա գտնուելովը՝ բոլոր օրէնքներն ու սովորութիւնները գիտէ, եւ առաւելապէս կրօնական խռովութիւնները սկսելէն վեր՝ միշտ ամէն բան իր աչքին առջին էր, անոր համար ինք կրնայ անանկ հնարքներ գտնել, որով կարելի է աս խռովութիւնները դադրեցընել։ Դարձեալ առաւելապէս ինք Հունգարիայի թագաւոր է, եւ իր երկիրները Տաճկաստանի սահմանակից են, անոր համար նոյն իսկ իր անձնական շահը զինքը կը ստիպէ որ ան կողմանէ վրանիս յարձակիլ ուզողներուն՝ քաջութեամբ դէմ դնէ, եւ թող չտայ որ մինչեւ Գերմանիա գան։ Առան+ է ՃԼ էջ Բէրէ Ռոպերտսոն, Գիր+ Ե. Հատ. Բ. 333։ Ասոնցմէ զատ՝ իր պապը Մաքսիմիլիանոսին օրինակը կը բերէր, որն որ հօրը՝ Ֆրեդերիկոս Գ-ին մահուընէ եօթը տարի յառաջ՝ Հռոմայի թագաւոր ընտրուած էր։ Անիկա այնչափ յայտնի բան էր, որ Մելանքթոն իրենց կողման իշխանները համոզելու համար որ Ֆերդինանդոսին ընտրութեան հաւանին, Գերմանիայի պատմութեան մէջէն ան կայսերաց օրինակները ժողվեց, որոնք իրենց կենդանութեան ատեն՝ յաջորդնին ընտրել կամ անուանել տուած էին, որով եւ ոսկեղէն հրովարտակին օրէնքը սովորութեամբ գրեթէ խափանուած էր։ Բլանտ+, Գիր+ Ը. Հատ. Գ. Մոսհ Ա. 186։ Աս պատճառներով եւ զուցէ եղած խռովութիւններն աւելի չմեծցընելու վախով՝ կայսեր քովը ըլլող իշխանները իր կամքին զիջան, թէպէտ եւ ան ալ գիտէին որ կայսերական իշխանութիւնը իր տան մէջ հաստատելու բաղձանքն ալ զկայսրը աս բանիս կը յօժարեցընէ։

Բայց Սաքսոնիայի կայսրընտրին ու իր կողմն եղողները միշտ սաստիկ դէմ կը դնէին, չէ թէ միայն որոշումն ըլլալէն յառաջ՝ հապա նաեւ ըլլալէն լմննալէն ետեւ ալ։ Եւ թէպէտեւ շարունակ Ոսկեղէն Հրովարտակին օրէնքը պատճառ կը բերէին, եւ այնպէս կը ձեւացընէին որ դէմ դնելնուն պատճառը՝ միայն ան Հրովարտակն է, բայց դէմ դնելնուն գլխաւոր պատճառն ուրիշ էր. ինչպէս նոյն իսկ երեւելի բողոքող մատենագիրներն ալ կը վկայեն։ "Փորձով գիտէին, կ'ըսէ Ռոպերտսոն, որ իրենց կարծիքներուն այնչափ յառաջ երթալուն՝ ամէնէն բան մը այնպէս չէր օգնած՝ որչափ Մաքսիմիլիանոսին մահուընէ ետեւ եկող անտէրընչութեան ժամանակը, Կարոլոսին երկայն ատեն Գերմանիայէն դուրս ըլլալը, եւ աս ամէն բանին ետեւէն եկած՝ տէրութեան կամ կառավարութեան սանձերուն թուլնալը. որովհետեւ աս անիշխանութեան վիճակէն իրենց այլեւայլ օգուտներ ծագած էին, անոր համար չէին ուզեր իրենց նոր ու հաստատուն տէր մը ստանձնել"։ Գիր+ Ե. Հատ. Բ. 333։ Իսկ Ռանքէ յայտնի կը զրուցէ որ կայսրընտրիներուն՝ նոյն իսկ Կարոլոս հինգերորդը ինքնակալ ընտրելուն մէկ պատճառն ալ աս եղած էր, որ անիկա շատ ընդարձակ տէրութիւն ունենալով՝ յաճախ պիտի ստիպուէր Գերմանիայէն հեռու կենալու, որով իրենց իշխանութիւնն ալ կամաց կամաց աւելի կ'ընդարձակէր եւ գրեթէ ամէն ուզածնին կրնային ընել։ Գիր+ Բ. Գլ. Գ. Հատ. Ա. 377։

էին, առանձին թուղթ մը գրեց, որով իրենց կը յանձնէր որ Փերդինանդոսը իբրեւ Հռոմայի օրինաւոր թագաւոր ճանչնան։ Բայց Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու իրեն հետ ըլլողները՝ պատասխան տուին որ Պասաւի ժամանակին՝ տէրութեան օգտակար սեպածնիս ի գործ կը դնենք։ Աս պատասխանին կայսրը շատ զայրացաւ. եւ ստուգիւ բողոքող իշխաններն ատով՝ իրենց Շմալքալտ ժողովուելուն վախճանը յայտնի կ'իմացընէին։

Իրենք ալ ժողովքին մէջ սկսած էին մտածել որ ինչ կերպով կայսեր եւ անոր հետ միաբան ըլլող իշխաններուն դէմ կրնան դնել։ Բայց աս ժողովքը սկսելու առեններն՝ անմիջապէս առջեւնին մեծ դժուարութիւն մ'ելաւ, որն որ չէին կրնար յաղթել։ Դժուարութիւնն աս էր որ կայսրութեան հին օրէնքները՝ առանց կայսեր հրամանին կամ հաւանութեան՝ ժողովք գումարելը կ'արգելէին. եւ պատիժ ալ կար՝ որ աս օրէնքին դէմ ընողը՝ իշխանութենէն կ'իյնար եւ ինչքերը տէրութեան կ'առնուէին։ Արդ բողոքող իշխանները կը վախնային որ չըլլայ թէ կայսրը աս օրէնքը ձեռք առնելով՝ զիրենք պատժէ։ Բայց վերջապէս վրան շատ խօսելէն ետեւ՝ ըսին որ ան վտանգն այնչափ մեծ չէ՝ որչափ որ մեր միաբանութիւնը հարկաւոր է։ Աս ըսին ու անկէ ետեւ ալ առանց վախի համարձակութեամբ սկսան գործքերնին յառաջ տանիլ։ Իսկզբան իրենց դաշնակցութեան վախճան ան դրին որ Լուտերին մոլորութիւնները՝ զորոնք "Աւետարանական վարդապետութիւն կամ Աւետարան եւ Աստուծոյ խօսք,, կ'անուանէին, հաստատուն պահեն, եւ վրանին յարձակողներուն դէմ իրենք զիրենք պաշտպանեն 6։ Դաշնակցութեան թուղթ մ'ալ շինեցին, որուն բոլոր բողոքող իշխաններն ու Գերմանիայի ազատ քաղաքներէն ոմանց պատգամաւորները ստորագրեցին։ Աս ընելէն վերջը՝ կայսեր նամակ մը գրեցին, որուն մէջ իրեն կ'իմացընէին որ ինչ պատճառներէ ստիպուելով՝ աս դաշնակցութիւնը հաստատեցին։ Ասկից զատ՝ թղթեր գրեցին Անգղիայի, Գաղղիայի ու Դանիայի թագաւորներուն, եւ Գերմանիայի զանազան ազատ քաղաքներուն՝ որոնք ուղղափառութենէ դուրս ելած էին, բայց դեռ իրենց դաշնակցութեան մէջ մտած չէին, եւ իրենք զիրենք ջատագովելէն ու հակառակորդներնին զրպարտելէն վերջը՝ կը հրաւիրէին որ

6. Թէպէտ եւ յայտնի էր, կ'ըսէ Մենցլ (Հատ. Ա. Գլ. ԺԳ. 426.) որ աս դաշնակցութիւնն ուղղակի կայսեր դէմ է, ի վերայ այսր ամենայնի անոր մէջ մտնողները կ'ըսէին թէ Աս քրիստոնէական կապակցութիւններ՝ ոչ կայսեր, ոչ տէրութեան մէկ իշխանին եւ ոչ ալ ուրիշ մէկու մը դէմ է. հապա միայն քրիստոնէական ճշմարտութիւնն ու խաղաղութիւնը պահպանելու համար։ Ըստ ամենայնի Մենցլին պէս կը խօսի նաեւ Բըլանք ալ, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մաս Ա. 200։

անոնք ալ դաշնակցութեան մէջ մտնեն կամ ինչ կերպով որ ըլլայ նէ՝ իրենց օգնութիւն ընեն [7]։

Թէպէտ բողոքող իշխաններն ու մեծերը այսպէս ամէն բանի, նաեւ կայսեր դէմ յայտնապէս պատերազմի ելլելու պատրաստ էին. բայց առիթը բաւական չէր, իրենց կողմէն ժողովուրդներուն մտքին մէջ ալ աս գաղափարը պէտք էր խոթել։ Աս ժողովուրդները՝ որչափ որ Լուտերի վարդապետութիւններով իշխանութեան դէմ գրգռուած էին ալ նէ, ի վերայ այսր ամենայնի այնչափ դարերէ յառաջ հաստատուած կայսերական իշխանութեան դէմ յայտնապէս ապստամբելէն եւ կայսեր դէմ զէնք առնելէն դեռ կը գարշէին։ Անոր համար Շմալքալտեան դաշնակցութեան մէջ մտնող իշխանները կը ջանային իրենց ապստամբութեան՝ օրինաւորութեան եւ իրաւանց կերպարանք

7. Սլէյտան, Գիրք Ը. 114. — 115. Բ։ — Ռոպերդսն (Գիրք Ե. Հատ. Բ. 334.) ու Բլանք (Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն Ա. 195. — 197.) յայտնապէս կը խոստովանին որ բողոքող իշխաններուն՝ Գաղղիայի ու Անգղիայի թագաւորներուն դիմելուն պատճառն ինչ էր։ Գաղղիայի թագաւորը, կ՚ըսեն, կայսեր ստացած մեծ համբաւին վրայ կը նախանձէր, ու զանազան անգամ անկից յաղթուելուն համար՝ սաստիկ ոխ պահած էր. իսկ Անգղիայի թագաւորը իրեն դէմ շատ բարկացած էր, որովհետեւ կը կարծէր որ քահանայապետն՝ անոր աչքէն չելլելու համար՝ հրաման չէր տուած որ բաժնուի իր առաջին կնոջմէն՝ որն որ Կարոլոսին մօրաքոյրն էր։ — Անշուշտ բողոքող իշխանները իրենց պաշտպանած Աւետարանէն սորված էին աս առաքինութիւնը՝ որ իրենց օրինաւոր տէրոջը դէմ զինելու համար՝ անոր նախանձորդներուն ու թշնամիներուն հետ կ՚ուզեն դաշնակից ըլլալ։ Բայց ասկից զատ՝ բողոքողներուն ան երկու թագաւորաց հետ դաշնակցութիւն ընելը՝ նոյն իսկ իրենց բռնած, կամ աւելի ճիշդ խօսելու համար՝ բռնել ձեւացուցած ընթացքին հակառակ է։ Լուտեր եւ անոր խրատովը բողոքող իշխաններուն շատերը չէին ուզեր խորհրդականաց հետ դաշնակից ըլլալ, կամ զանոնք իրենց դաշնակցութեան մէջ ընդունելու, ըսելով որ թէպէտ անոնք հաւատոյ ուրիշ բոլոր մասերուն մէջ մեզի հետ միաբան են, բայց հաղորդութեան խորհրդին վրայ մոլորական կարծիք ունենալով, իրենց հետ դաշնակից ըլլալը՝ Աւետարանին դէմ է։ Իսկ աս երկու թագաւորներուն հետ, — որոնցմէ առաջինն իր երկրին մէջ բողոքողներուն կողմը բռնողներուն դէմ սաստիկ խստութիւն կը բանեցնէր ու զանոնք կը հալածէր, իսկ երկրորդը՝ ինքը զինքն իր տէրութեան մէջ եկեղեցւոյ գլուխ հրատարակելէն ետեւ՝ թէ ուղղափառները եւ թէ բողոքողներն այրել կամ մեռցնել կու տար, առջինները՝ իր գլխաւորութիւնը չընդունելնուն համար, իսկ վերջինները՝ Լուտերին եւ ուրիշ Նորոգիչներուն վարդապետութեան հետեւելնուն համար, — դաշնակից կ՚ըլլան, անոնցմէ դեսպան կ՚ընդունին ու դեսպան կը խրկեն, եւ ասիկա Աւետարանին դէմ չեն սեպեր. Լուտեր եւ ուրիշ լուտերական աստուածաբաններն ալ աս բանիս բերան չեն բանար։ Բայց ինչ կ՚ըսեմ Անգղիայի ու Գաղղիայի թագաւորներուն հետ դաշնակցութիւն ընել. աս իշխաններն ու իրենց դաշնակիցները բանն ան աստիճանի հասուցին մինչեւ Հունգարիայի մէջ Փերդինանդոս թագաւորին թշնամիներուն հետ միանալով՝ անոնց ձեռքովը Ցաճկաց թագաւորն յորդորեցին որ կայսեր երկիրները յարձակում ընէ, որպէս զի իրենք վախերնէն ազատին։ — Ասանց կարծեաց Լուտեր ասոնք ալ իր ան Աւետարանէն սորված էր, որն որ իրեն սորվեցուցած էր եկեղեցւոյ դէմ ելլելը։

մը տալ, որպէս զի կամաց կամաց ժողովուրդներն ալ նոյն ապըստամբութիւնն օրինաւոր բանի տեղ դնեն, եւ իրենք ալ մասնակից ըլլան։ Ուստի եւ աս փախճանին հասնելու համար՝ ուղեցին որ իրենց կողման աստուածաբաններուն ու օրէնսգէտներուն հաւանութիւնն ալ ունենան, եւ անոնց հարցուցին որ աս դաշնակցութեան վրայ ինչ կարծիք ունին, եւ միանգամայն թէ արդեօք հարկաւոր եղած ատեն՝ կայսեր դէմ կրնա՞ն պատերազմի ելլել։ — Լութեր շատ հեղ վարդապետած էր, եւ իշխաններուն՝ ուրիշ անգամ աս նիւթին վրայ իրեն խորհուրդ հարցուցած ժամանակը մէկալ աստուածաբաններուն հետ պատասխան տուած էր, որ իշխանի կամ իշխանութեան դէմ դնելը՝ օրինաւոր բան չէ, եւ քրիստոնէի չվայլեր որ նաեւ ինքը զինքը պաշտպանելու համար՝ զէնք գործածէ, միանգամայն բողոքող իշխաններուն դրած դաշնակցութեան դէմ դարձած էր[Ց]։ Անոր համար թէպէտ եւ նոյն ատենուան վտանգին մեծութեան նայելով՝ իր կողմնակիցներուն նպաստաւոր պատասխան տալու կը բաղձար, բայց չէր համարձակեր հաստատութեամբ վճիռ կտրել։ Սակայն երբ որ իմացաւ որ իր կողմն ըլլող օրէնսգէտներէն ոմանք արդէն հաւանութիւն տուած են, ըսելով թէ օրէնքները հրաման կու տան որ շատ դէպքի մէջ մարդ իր վրայ յարձակողին դէմ ինքը զինքը պաշտպանէ, եւ թէ հիմա աս օրէնքը կրնան գործածել աւետարանական վարդապետութիւնը (Լութերի մոլորութիւնները) պաշտպանելու համար, ասիկա պատրուակ առնելով՝ ինք ալ համարձակութեամբ իշխանաց ապըստամբութեան հաւանութիւն տուաւ։ Շատ հաւանական է որ աս հաւանութիւնը տալու ան ալ մեծապէս օգնած ըլլայ որ յայտնի կը տեսնէր թէ բաները ան աստիճանի յառաջ գացած են, որ ինք հրաման չտալու ալ ըլլայ նէ՝ իշխանները բռնած ճամբաներնէն ետ պիտի չկենան, ուստի եւ հաւանութիւն չտալովը՝ իր իշխանութեան ու պատուոյն վնաս պիտի հասնի։ Աս նիւթիս վրայ գրածին մէջ Լութեր կը զրուցէ որ կը խոստովանիմ թէ ես օրէնսգէտ չեմ, եւ մինչեւ հիմա չէի գիտեր որ ատանկ օրէնք կայ. անոր համար յայտնի է որ վարդապետածս՝ անգիտութեամբ վարդապետեցի։ Բայց որովհետեւ ես միշտ այնպէս կը քարոզէի որ Աւետարանը՝ քաղաքական օրէնքները չխափաներ, անոր համար հիմա կը համարձակիմ վճռելու թէ ամէն մարդ՝ մեր վարդապետութեան հակառակ կեցողներուն

Ց. Լութերին եւ լութերական աստուածաբաններուն՝ յառաջագոյն շատ անգամ եւ զանազան առիթներու մէջ դէմ դնելը ու իրենց խօսքերը եւ մանաւանդ Լութերին գրածները երկայն յառաջ կը բերէ Կուստաւ Փֆիցէր, Գլ. ԻԱ. 500. — 506. դարձեալ 536. — 542. — 544. Ցէօ-նտա Սէքքենտորֆ, Գիրք Բ. Համ. ԽԸ. 141։

դէմ՝ ինքը զինքը կրնայ պաշտպանել ։ Նոյն վճիռն ուրիշ բողոքող աստուածաբաններն ալ տուին [9] ։

Ա՛ս բանս շատ անգամ կրկնելով կը վարդապետէ Լուտեր նոյն ատեններն հանած գրուածքի մը մէջ ալ՝ որուն անունն է Մ. Լուտեր Քրիստոնեայ Ազնուականութեանը իր ազգին Գերմանացիներուն ։ Գրուածքն այսպէս կը սկսի. Աւկսպուրկի աւագաժողովին մէջ ըլլող եկեղեցականներուն ես խօսք տուի որ ջանամ խաղաղութիւն ընել, իրենց անպիտանութիւններէն քանի մը հատն ուղղել ու Աւետարանին՝ ազատութիւն տալ, եւ աս բանիս համար բոլոր հաւատացելոց հետ միկտեղ աղօթք ըրի ։ Բայց յայտնի է որ ոչ ազդարարութիւնիս եւ ոչ աղօթքնիս օգուտ մ'ըրաւ. այնպէս որ կ'երեւայ թէ Աստուած՝ իրենց կուրութեան, անզեղջութեան ու թափած անմեղ արիւններնուն համար՝ չ'ուզեր իրենց բարի խորհուրդ մ'ալ տալ կամ թողուլ որ ազդարարութիւն մը կամ խրատ մը վրանին ազդեցութիւն ընէ ։ Ան վիճակի մէջ են հիմա իրենք՝ որ վիճակի մէջ կը գտնուէին Հրեայք Երեմիայի ժամանակը, որոնց համար Աստուած նոյն մարգարէին ըսաւ որ նաեւ Մովսէս ու Սամուէլ ալ իրենց համար աղօթք ընէին նէ՝ ի վերայ այսր ամենայնի իրենց չէի գթար, եւ դուն ալ իրենց համար աղօթք մ'ըներ ։ Աս խօսքը պէտք է որ ես ու մերիններն ալ մեզի ըսուածի պէս առնենք, որովհետեւ Աստուած գործքով կը ցուցընէ որ իրենց (ուղղափառներուն) համար ըրած աղօթքնիս մտիկ ընել չ'ուզեր, հապա կ'ուզէ թող տալ որ Փարաւոնի պէս Հոգւոյն սրբոյ դէմ մեղանչեն, մինչեւ որ ալ ոչ ապաշխարութեան եւ ոչ դարձի յոյս մնայ [10] ։

Ա՛սոնք ընդարձակ գրելէն վերջը՝ կը սկսի ըսել թէ հարկ է որ պատերազմ կամ ապստամբութիւն եւ գուցէ երկուքն ալ միկտեղ ելլէ ։ Թէ որ ասանկ բան մ'ըլլայ նէ, կ'ըսէ, Քրիստոս զիս մահուընէ կրնայ ազատել, ինչպէս մինչեւ հիմա ազատեց. իսկ թէ որ չ'ազատեր ու մեռնելու ըլլամ նէ, "Մահուընէս վերջը Լուտերին ով ըլլալն աղէկ կ'իմանան...։ Ինչու որ միտքս դրած եմ հետս այնչափ շատ եպիսկոպոսներ, քահանաներ ու կրօնաւորներ տանիլ, որ ամէնքն ալ ըսեն թէ Լուտերին մարմինը մեծ յուղարկաւորութեամբ գերեզման տարուեցաւ ։ Որովհետեւ ինք ամէն եպիսկոպոսներէն, քահանաներէն ու կրօնաւորներէն մեծ վարդապետ մըն է, անոր համար պէտք է որ միկտեղ գերեզման երթան...։ Բայց թէպէտ աս պանդխտու-

9. Տես առ Բլանքայ, Գիրք Ը. 10. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Հատ. Գ. Մասն Ա. 181, 182. եւ Ե. 290. Բ. ։ Ծանօթ. 5 ։

թուղը մէկտեղ պիտի ըլլան, ի վերայ այսր ամենայնի իրենք դժոխք պիտ'որ երթան, իրենց՝ ստութեան ու սպանութեան ստացուծոյն, որուն որ ստութեամբ ու սպանութեամբ ծառայեցին. իսկ ես՝ իմ Յիսուս Քրիստոս Տեառնս, որուն որ ճշմարտութեամբ ու խաղաղութեամբ ծառայեցի։ ... Բայց բաներն ան աստիճանի չեն կրնար հասցընել որ ես աւելի անդին չկրնամ տանիլ. եւ անանկ խիստ գլուխ չեն կրնար ունենալ, որ ես աւելի խիստ գլուխ չունենամ, թէպէտեւ չէ թէ միայն աս Կարոլոս կայսրը, հապա Նաեւ Տաճկաց կայսրն ալ հետերնին ունենան։ Զիս չեն կրնար վախցընել ու վհատեցընել, հապա ես զիրենք կրնամ վախցընել ու վհատեցընել։ Պէտք է որ անկէ վերջը միշտ ինծի տեղի տան ու զիջանին, իսկ ես իրենց ամենեւին չեմ ուզեր տեղի տալ ու զիջանիլ։ Ես պէտք է որ մնամ, իսկ իրենք պէտք է որ կործանին։ ... Վասն զի պէտք է որ իմ կեանքս՝ իրենց դահիճն ըլլայ, իսկ մահս՝ իրենց սատանան [11]։

"Ո՛վ է որ բաներն ան աստիճանի հանին՝ որ պատերազմ մը բացուի, ես ալ գրիչս թող կու տամ, կը լռեմ, եւ ամենեւին աս բանին մէջ չեմ մտներ, ինչպէս որ վերջին գերացուոց ապստամբութեան ատեն մտայ. հապա թող կու տամ որ ինչ ուզէ նէ՝ ըլլայ, թէպէտ եւ աշխարհքիս մէջ ամենեւին մէկ եպիսկոպոս մը, քահանայ մը, կրօնաւոր մը չմնայ, եւ ես ալ իրենց հետ մեռնիմ։ ... Դարձեալ չեմ ուզեր ապստամբ սեպել եւ ապստամբի տեղ դնել զանոնք՝ որոնք աս սպանող ու արեան ծարաւի պապականներուն դէմ կը դնեն. հապա թող կու տամ որ (ըրածնին՝) անձին պաշտպանութիւն անուանուի ...։ Որովհետեւ ասանկ դէպքի մէջ թէ որ անագորոյն սպանողներն ու արեան ծարաւի շները պատերազմիլ ու սպաննել կ'ուզեն, ստուգիւ անոնց դէմ դնելն ու ինքը զինքը պաշտպանելը՝ ապստամբութիւն չէ [12]։ ...

"Բայց որովհետեւ ես Գերմանացւոց մարգարէն եմ ... անոր համար կ'ուզեմ հաւատարիմ ուսուցչի մը վայելածին պէս՝ իմ սիրելի Գերմանացիներուս իրենց վնասուն ու վտանգին վրայ ազդարարութիւնս ընել, եւ քրիստոնէավայել կերպով սորվեցընել որ եթէ կայսրը՝ իր սատանաներէն աս ինքն պապականներէն գրգռուելով՝ հրամայելու ըլլայ որ մեր կողման իշխաններուն դէմ պատերազմ ըլլայ, իրենք ինչ պէտք են ընել։ ... Ուստի աս է իմ սրտէ բխած խրատս. եթէ կայսրը հրամայելու ըլլայ որ՝ պապին իրողութեանցը կամ մեր վարդապետութեան համար՝ մեր կողման դէմ պատերազմ ըլլայ, ... ա-

11. Mein Leben sol jr Henker sein, Mein Tod jr Teufel sein. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ե. 292, 292. Բ։

12. Նոյն տեղը, 293. Բ։

ամենեւին մէկը այս բանիս մէջ չմտնէ ու կայսեր չհնազանդի. Հապա Հաստատուն գիտնայ որ Աստուծմէ իրեն սաստիկ արգելուած է այս դէպքիս մէջ կայսեր հնազանդիլ. եւ ով որ անոր հնազանդելու ըլլայ նէ՝ գիտնայ որ Աստուծոյ անհնազանդ կ'ըլլայ, եւ իր մարմինն ու հոգին յաւիտենական դատապարտութեան տակ կը ձգէ։ Ինչու որ կայսրը այս բանս ընելով՝ չէ թէ միայն Աստուծոյ եւ աստուածային իրաւանց դէմ կ'ընէ, հապա նաեւ իր կայսերական իրաւանց, իր երդման, իր պարտաւորութեան, իր կնքոյն ու հրամանագրերուն դէմ,, 13։ Ասկէ ետեւ մինչեւ վերջը պատճառներ կը բերէ, որոնց համար, կ'ըսէ, պէտք չէ այս բանիս մէջ կայսեր հնազանդիլ. այս ինքն թէ՝ կայսեր հնազանդողը՝ Աւետարանին դէմ պատերազմած ու պապականութեան անպիտանութիւններուն հաստատուելուն պատճառ եղած կ'ըլլայ, կ'ըսէ։

Լուտերի այս ամէն խօսքերով ժողովուրդն ու ուղղափառներուն եւ նոյն իսկ կայսեր դէմ սաստիկ գրգռուեցաւ. առանցմով՝ ուղիղ դատաստան ընելու եւ իրաց պարագաներն աղէկ քննելու համար հարկաւոր եղած մտաց հանդարտութիւնը կորսնցուց, որով կայսեր դէմ պատերազմի ելլել ուզող իշխանները ալ ամենեւին չէին տարակուսեր որ առիթը գալու ըլլայ նէ՝ իրենց երկիրներուն մէջ ըլլողներուն մեծ մասը իրենց կողմը կը բռնէ։ Ասով աւելի յանդգնելով՝ բոլոր զօրութեամբ ետեւէ կ'ըլլային որ ձեռք զարկած գործքերնին գլուխ տանին 14։ Զանազան անգամ ժողովքներ ընելով՝ սկսան որոշել թէ դաշնակիցներէն որը որչափ ստակ պիտի տայ եւ որը որչափ զօրք, ամէն մէկ գնդին զօրավարն ով պիտ'որ ըլլայ եւ ով ընդհանուր հրամանատար. անկէ վերջը հետերնին միաբանիլ կամ դաշնակցութեան մէջ մտնել ուզողները՝ ինչ պայմանով ու ինչ կերպով պէտք է ընդունիլ, եւ թէ ինչպէս կրնան պաշտպանել դաշնակցութեան ան անդամները՝ որոնց կայսրը չարիք մը կը հասցընէ 15։ Դարձեալ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը, որոնք արդէն իրօք այս դաշնակցութեան գլուխն ու հոգին էին, մասնաւորաբար ալ դաշնակցութեան գլուխ անուանեցին 16։

13. Դարձեալ նոյն տեղը, 297. Բ. 298։

14. Ասոր վրայ Բլանք այսպէս կը խօսի. "Մարդ կրնայ իրաւամբ այնպէս սեպել որ ըստ մեծի մասին այս (Լուտերին եւ բողոքող աստուածաբաններուն) յայտարարութեան, եւ այս երկու գրուածներուն (վերը դրուած Ազդարարութեան, ու Աւկսպուրկի ատենաժողովոյն վճռոյն դէմ Լուտերին հանած գրուածքին) պտուղն եղաւ, որ անմիջապէս անկէ ետեւ ան միջոցներն իրօք ի գործ դրուեցան, որոնցմով միայն՝ կողմնակցութիւնն ազատեցաւ,,։ Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն Ա. 182։

15. Սլէյտան. Գիրք Ը. 115. Բ։ Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն Ա. 180. — 201։

16. Մէնցել, Հատ. Ա. Գլ. ԺԳ. 433։ Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն Ա. 213։

Բողոքողք աս դաշնակցութեամբ փախճաններնուն համար։ կայսրը իրենց պատրաստութիւնները տեսնելով, եւ լսելով որ Ցաճիկները սաստիկ զօրքով Աւստրիայի վրայ յարձակելու պատրաստութիւն կը տեսնեն, ուզեց զանազան զիջմունքներ ընելով՝ հետերնին խաղաղութիւն ընել. որպէս զի չըլլայ որ դրսի թշնամեաց հետ պատերազմած ատեն՝ տէրութեան մէջ ալ ներս վտանգաւոր թշնամիներ ունենայ, մանաւանդ որ բողոքող իշխաններէն ալ մեծ օգնութիւն կրնար ունենալ։ Բողոքողները շատ անգամ դէմ դնելէն ու միշտ դժուարութիւններ հանելէն ետեւ, վերջապէս Նոյն իսկ Լուտերին համաձայնութիւն տալովը՝ յանձն առին որ կայսեր հետ խաղաղութիւն ընեն 17։ Բողոքողներուն երեւելիները 1532ին Յուլիսի 23ին ստորագրեցին ան թղթին՝ որով կայսրը մինչեւ ընդհանուր ժողովքին գումարուիլը իրենց խաղաղութիւն կը շնորհէր, եւ ամէն բանէն աւելի ստիպմամբ ուզածնուն կը հաւանէր, այս ինքն թէ՝ մինչեւ որ ընդհանուր ժողովք մը գումարուի նէ՝ գերագոյն դատաստանարանը կրօնական նիւթերու պատճառաւ ամենեւին մէկու մը դէմ վճիռ չհանէ, եւ եկեղեցական ինչքերը հիմակու հիմա ան վիճակի մէջ մնան, ինչպէս որ են 18։ Կայսրն ալ նոյն դա-

17. Հանած դժուարութիւններնուն գլխաւորներն ասոնք էին. Ա. Փերդինանդոս թագաւորին ընտրութեան չէին ուզեր հաւանիլ, եւ Բ. Կը պահանջէին որ աս խաղաղութեան դաշանց մէջ մտած սեպուին չէ թէ միայն անոնք՝ որոնք նոյն ատեն իրենց կողմն էին, հապա նաեւ ետքէն ալ իրենց կողմն անցնողները։ Լուտեր՝ որ պատերազմին ինչ վերջ ունենալուն վրայ տարակոյս ունէր, բաներուն աս կերպ դառնալուն վրայ ուրախանալով՝ ետեւէ կ՚ըլլար որ բողոքողք զիջանին եւ աս դժուարութիւնները մէկդի ձգեն։ Եւ թէպէտ անոնք առաջին մասին մէջ չզիջան, որով եւ կայսրը ստիպուեցաւ նոյն պայմանը ետ առնել. բայց երկրորդ մասին մէջ տեղի տալուն՝ իսկզբան Յովհաննէս կայսրընտիրը եւ ետքը մէկալ իշխանները, վերջերը մինակ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը մնաց, որն որ ամէնուն դէմ չկրնալով դնել՝ ակամայ տեղի տուաւ։ Ասոնց վրայ տես Սեքէնտորֆ, Գիրք Գ. Հատ. Թ. 21։ Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մաս Ա. 215. — 228։ Կուստավ Փֆիցեր, Գլ. ԻԵ. 689. — 900։

18. Բողոքողք աս դաշանց վրայ վստահանալով՝ մօրինակ իրենց երկիրներուն մէջ եղած ուղղափառ եկեղեցիներուն ինչքերը կը կողոպտէին. եւ երբ որ եպիսկոպոսք աս բանիս դէմ գերագոյն դատաստանարանին տրտունջ կ՚ընէին, եւ դատաստանարանը կ՚ուզէր քննութիւն ու դատաստան ընել, ան ատեն իրենք ձայներնին կը բարձրացնէին, որ Դաշանց դէմ կ՚ըլլայ կոր, կրօնական նիւթերու վրայ մեզի դէմ դատաստան կ՚ուզեն կոր ընել, եւ այլն։ Բանին ան աստիճանի հասաւ որ բողոքողք կայսեր օկաան տրտունջ ընել. կայսրը պատասխանեց որ ան դաշանց մէջ եղած որոշումը՝ միայն կրօնական նիւթերու վրայ ըլլալով. ուրիշ նիւթերուն վրայ գերագոյն դատաստանարանը կրնայ դատաստան ընել. իսկ թէ ո՛ր նիւթ կրօնի կը վերաբերի, ո՛ր նիւթ չվերաբերիր, ան ալ պէտք է որ դէպքը պատահած ատեն որոշուի։ Բողոքողք ասով գոհ չըլլալով՝ շատ անգամ մէջերնին խօսելէն ետեւ, վերջապէս 1538ին իրենք իրենցմէ որոշեցին որ ամենեւին մէկ նիւթի մէջ իրենք գերագոյն դատաստանարանին վճռոյն գլուխ ծռելու պարտաւոր չեն, որովհետեւ նոյն դա-

չինքը Օգոստոսի 2ին իր ստորագրութեամբն հաստատեց, ու երկրորդ օրը հրատարակուեցաւ։ — Աս դաշինքը՝ Նիւռնպերկի խաղաղութիւն կ՚անուանուի, որովհետեւ բողոքող իշխանք նոյն քաղաքը ստորագրեցին [19]։

Դաշինքը դրուելէն քիչ մը ետքը (Օգոստոսի 16ին) Յովհաննէս Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Լութերի գլխաւոր պաշտպանը մեռաւ, եւ իրեն յաջորդ թող տուաւ Յովհ. Փրեդերիկոս իր որդին, որն որ բոլորովին հօրն ընթացքը բռնեց, մանաւանդ թէ անկից ալ անդին անցաւ, եւ բոլոր կեանքը Լութերին եւ անոր հետեւողներուն կողմը բռնեց։ Իր աս Լութերին կողմը բռնելը այնչափ սաստիկ էր, որ Կուստաւ Ֆիցէր [20] կը խոստովանի թէ իր հաստատութիւնը "Երբեմն խիստ յամառութեան կը դառնար. այնպէս որ կրնայ ըսուիլ թէ, կ՚ըսէ, շատ անգամ նոյն իսկ Լութերէն աւելի Լութերական կ՚ըլլար"։ Ասիկա ըսելէն վերջը՝ Լութերին մէկ խօսքը կը դնէ, որուն մէջ Նորոգիչն իշխանին դէմ տրտունջ կ՚ընէ թէ կամապաշտ ու հպարտ է։

տասնաանորդներին մարդիկը տարբեր կրօնք ունենալով՝ կասկածելի եւ կողմնակալ են, եւ կրօնական նիւթերու մէջ իրենց դէմ բան մ՚ուրանալ չկրնալնուն սիրտը՝ աւելի սաստկութեամբ արտաքին նիւթերու մէջ կ՚ուզեն հանել։ Տես Ռէնքէ, Գերմ. Բ. Գլ. ԺԱ. 526, 527։

19. Աս դաշնակցութենէն յառաջ եղած ժողովքներն ու խօսակցութիւններն ընդարձակ կը պատմէ Սլէյտան (Գերմ. Ը. 119. Բ. — 125.), Բլանք (Գերմ. Ը. Հատ. Գ. Մաս Ա. 205. — 231.) ու Մէնցէլ (Հատ. Ա. Գլ. ԺԳ. 432. — 452.)։

20. Գլ. ԻԵ. 701։

ԳԼՈՒԽ Գ.

Սատանայական տեսիլներ [1]:

Լութերին՝ պատարագի ու ձեռնադրութեան դէմ գրած գիրքը: Սատանային հետ ըրած (?) վիճաբանութեան պատմութիւնը: Լութերական երէցու մը սատանային հետ ըրած (?) խօսակցութիւնը: Լութերին ու Քանիս վրայ ունեցած կարծիքը:

1533 — 1534

ԼՈՒՏԵՐ նոյն տարիները (1533ին վերջերը) պատարագին ու ձեռնադրութեան դէմ գիրք մը հրատարակեց, որուն մէջ կը պատմէ թէ գիշեր մը սատանային հետ պատարագի վրայ վիճաբանութիւն ըրած ըլլայ, որուն վրայ վերը [2] յիշատակութիւն ըրած ենք: Արդ ահա է Լուտերին խօսքերը. «Անգամ մը [3] կէս գիշերին մէկէն ի մէկ քնէն արթընցայ, ու սատանան սկսաւ սրտիս մէջ տանիլ վիճաբանութիւն մը...[4]: Լսէ, բազմատեղեակդ, գիտես որ դուն տասնուհինգ տարի գրեթէ ամէն

1. Հարկաւոր կը սեպենք այս գլուխը չսկսած՝ ծանուցանել որ հոստեղը պատմածներնիս ստուգութեան երաշխաւոր չենք ըլլար, ուստի եւ իբրեւ ճշմարիտ պատմութիւն չենք դներ, հապա այնպէս կը պատմենք՝ ինչպէս որ ինք Լուտեր եւ իրեն հետեւողները կը գրեն, եւ թող կու տանք որ կարդացողներն իրենք իրենցմէ դատաստան ընեն: Տես նաեւ ու Գլխոյն 7. Ծանօթ:

2. Գիրք Ա. Գլ. Թ. եր. 125:

3. Թէպէտ Լուտեր այս տեսիլքին ժամանակը չ'որոշեր. բայց հաւանական կ'երեւայ, կ'ըսէ Ուլենպերկ, որ Վարդպուրկ եղած ատեն պատահած ըլլայ, եւ զանազան պատճառներով ալ իր կարծեաց ստուգութիւնը կը ցուցընէ: Գլ. ԻԵ. Համ. Գ: Տես նաեւ ու Գլխոյն 7. Ծանօթութեան սկիզբները:

4. Զուինգլի ալ իր անձին վրայ կը պատմէ որ տեսիլ մը տեսած եւ անով սորված ըլլայ որ ինչպէս իր հակառակորդներուն բերանը գոցէ, որոնք կ'ըսէին թէ Քրիստոսի հաղորդութեան խորհրդին մէջ իրօք ներկայ է: Ինքն ալ Լուտերին պէս այս տեսիլքին պատմութիւնը կը գրէ, բայց երեւցողին ով ըլլալը անոր որոշածին պէս բացայայտ չ'որոշեր: Ահաւասիկ իր խօսքերը: Ապրիլի առաջին օրը քնացած ատենս ինծի այնպէս կ'երեւար որ հակառակորդներէս մէկուն հետ կը վիճէի, եւ այնպէս ապշութեան մէջ ինկած էի, որ ինչ պատասխան տալս չէի գիտեր: Անոր համար մեծ տագնապ ու նեղութիւն կը կրէի, ինչպէս կը պատահի երբ որ մէկը քնոյն մէջ երազներով կը չարչարուի: Եւ թէպէտ եղածն երազ է, բայց նոյն ատեն իմացածս՝ Աստուծոյ շնորհքովը շատ երեւելի բան է: Եւ այս է. ինծի այնպէս կ'երեւար թէ մէկը կը տեսնեմ, որն որ ինծի կը մօտենար, բայց չեմ կրնար ըսել որ տեսածս ճերմա՞կ էր թէ սեւ: Արդ ասիկա ինծի ըսաւ որ հակառակորդիս բերանը դիւրաւ կրնամ գոցել, թէ որ Ելից գրքին այս խօսքը վկայութիւն բերեմ թէ «Փութանակի ուտիցէք, զի զատիկ Տեառն է»: (Ելք. ԺԲ. 11:) Ուր որ Է բառը՝ նշանակէ բառին տեղ դրուած է: Շուտ մը վախնալով՝ քնէն արթընցայ, Եօթանասնից թարգմանութիւնը ձեռքս առի. եւ ան ժամանակէն վեր այնպէս մեկնեցի եւ հրապարակաւ ժողովրդեան առջեւը քարոզեցի: Ա. Օտէնի, Հատ. Բ. Գլ. ԻԳ. 289: Տես նաեւ Բլանք, Գիրք Ե. Հատ. Բ. 259. Ծանօթ. 100. եւ Պօսիւէ, Գիրք Բ. Համ. ԻԷ:

որ Թիւ պատարագ ըլլր : Արդ ի՞նչ կ'ըսէիր եթէ իմանայիր որ ան պատարագներով սոսկալի կռապաշտութիւն ըրած ես, եւ չէ թէ Քրիստոսի մարմնոյ եւ արեան՝ հապա պարզ հացի ու գինւոյ երկրպագութիւն ըրած եւ ուրիշներուն առջեւը երկրպագութիւն ընելու դրած ես : — Ես ալ իրեն պատասխան տուի թէ Ես ձեռնադրուած քահանայ եմ ու եպիսկոպոսէն օծում ու ձեռնադրութիւն ընդունած եմ, ասկից ալ զատ՝ ան բաները հրամանաւ եւ հնազանդութեան համար ըրած եմ. ուրեմն ինչպէս կրնամ քահանայագործած չըլլալ, մանաւանդ ալ որ խօսքերը ծանրութեամբ եւ ոչ թէ կատակի համար կ'ըսէի ու պատարագս ջերմեռանդութեամբ կը մատուցանէի : Ասիկա դուն ալ աղէկ գիտես : — Այո, ըսածներդ ստոյգ են, ըսաւ. բայց Ցաճիկներն ու հեթանոսներն ալ իրենց մեհեաններն մէջ ըրածնին՝ հրամանաւ եւ հնազանդութեան համար կ'ընեն, եւ մտադրութեամբ ու չէ թէ կատակի համար : Նոյնպէս Ցերոբոամայ քրմերն ալ Դանայ ու Բերսաբէէի մէջ ամէն բան գուցէ Երուսաղէմի ճշմարիտ քահանաներէն աւելի ջերմեռանդութեամբ կ'ընէին : Արդ ի՞նչ կ'ըլլար թէ որ քու ձեռնադրութիւնդ ու օծումդ ալ Ցաճիկներուն ու Սամարացիներուն պէս սուտ ու անպիտան ըլլար,,[5] :

Ասոնք գրելէն վերջը Լուտեր կ'ըսէ թէ աս խօսքերէն անանկ պլպլեցայ որ քրտինքի մէջ մնայ, սիրտս դող ելաւ ու բոլոր մարմինս սարսռելու սկսաւ : Վասն զի սատանան անանկ կերպով կը խօսի ու իր պատճառներն անանկ եռեւէ եռեւ կը դնէ որ, կ'ըսէ, մարդ չիկրնար պատասխան տալ : Եւ նոյն ատեն իմացայ թէ, կ'ըսէ, ինչպէս կ'ըլլայ որ շատերը առտուանց անկողիններուն մէջ մեռած կը գտնուին. որովհետեւ սատանան մարդուն մարմինը կրնայ խղդել, նոյնպէս հոգին ալ անանկ անձկութեան մէջ կը ձգէ, որ մինչեւ մարմնէն կը բաժնուի. ինչպէս շատ անգամ ես ալ գրեթէ նոյն վիճակին մէջ գտնուեցայ : Ասկէ ետքը Լուտեր հինգ պատճառ կը բերէ, որոնք, կ'ըսէ, սատանան իմ ձեռնադրութեանս ու օծմանս դէմ առջեւս դրաւ : Աս հինգ պատճառները համառօտիւ ասոնք են : Նախ՝ դուն ճշմարիտ հաւատք չունէիր, հապա հաւատքի կողմանէ Ցաճկըներուն մանաւանդ թէ սատանային կը նմանէիր, որովհետեւ մենք ամէնքս ալ Քրիստոսի վրայ գրուածներուն կը հաւտանք : Բայց ամենեւին իր վրայ վստահութիւն կամ յոյս մը չունինք, հապա իբրեւ դատաւոր իրմէ կը վախնանք : Դուն ալ ձեռնադրուելու ատենդ՝ ասանկ հաւատք ունէիր, նոյնպէս զքեզ ձեռնադրողն ալ աս հաւատքն ունէր, անոր համար իբրեւ հեթանոս ձեռ-

5. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Զ. 87 :

նադրուեցար եւ հեթանոսի պէս պատարագ ըրիր: Աս տանկ ըլլալով՝ ինչպէս կրնայիր քահանայագործել: Երկրորդ՝ Քրիստոսի կարգադրութեան ու դիտման հակառակ ձեռնադրուեցար ու քահանայագործեցիր. որովհետեւ Քրիստոսի դիտումն է որ պատարագն անանկ ըլլայ՝ որ ուրիշներուն ալ բաշխուի. անոր համար ալ աս խորհուրդը հին Հարք՝ Հաղորդութիւն անուանեցին: Իսկ դուն աւոր հակառակ տասնուհինգ տարի միշտ խորհուրդն առանձին ընդունեցար եւ ուրիշին չտուիր, մանաւանդ թէ ուրիշին տալը քեզի արգելուած էր (°⁀): Արդ աանկ ձեռնադրութիւն ու քահանայագործութիւն կրնա՞յ մի ըլլալ: Երրորդ՝ Քրիստոսի դիտումն է որ աս խորհուրդը կատարողները զինքը քարոզեն ու իր մահը յիշատակեն, ինչպէս որ թէ ինք Քրիստոս եւ թէ Պօղոս առաքեալ կը զրուցեն: Իսկ դուն պատարագ ըրած ատենդ՝ ամենեւին բան մը չքարոզեցիր եւ ոչ զՔրիստոս խոստովանեցար, հապա առանձին ընդունեցար եւ քթիդ տակէն կամաց կամաց քանի մը խօսք ըսիր: Ա՞ս է Քրիստոսի դիտումը կատարել, ա՞ս է սուրբ ձեռնադրութիւնը: Չորրորդ՝ Քրիստոսի դիտումն է որ աս խորհուրդը առ հասարակ ամենուն ըլլայ եւ ուրիշ քրիստոնէից ալ հաղորդուի. իսկ դուն անոր համար ձեռնադրուեցար որ նոյնը Աստուծոյ պատարագ կամ զոհ մատուցանես, եւ չէ թէ խորհրդոյ քահանայ՝ հապա պատարագի քահանայ ձեռնադրուեցար: Աս ի՞նչ ապականեալ ձեռնադրութիւն է: Հինգերորդ՝ ինչպէս ըսինք, Քրիստոսի դիտումն է որ խորհուրդը հաւատացեալներուն բաժնուի, իրենց հաւատքը զօրացընելու եւ զՔրիստոս հրապարակաւ գովելու համար: Իսկ դուն նոյնը քեզի անձնական գործք ըրիր, եւ առանց ուրիշին գործակցութեան կատարեցիր, ու եայքը ուրիշներուն հաղորդեցիր եւ սողկով ծախեցիր [6]:

6. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ջ. 87. — 88: — Լուտեր թէպէտ սատանայքին խօսքերը (իր գրածին նայելով) մտադրութեամբ մտիկ ըրաւ ու գրի անցուց, եւ զգուշութեամբ անոնց հետեւեցաւ. բայց անոր միտ չիդներ որ սատանան նոյն խօսքերուն մէջ եկեղեցւոյ եօթը խորհուրդները՝ իբրեւ ճշմարիտ խորհուրդ կ'ընդունի, եւ իրարու նման եւ հաւասար կը դնէ: Լուտերի պատմածին նայելով՝ սատանան զինքը համոզելու համար որ մարդ մը առանձին խորհուրդ չի կրնար կատարել, իրեն աս խօսքերն ըրաւ. "ինչո՞ւ չէք վարդապետեր դուք որ մէկը կրնայ առանձին ինքզինքը մկրտել. եւ թէ որ ընելու ըլլայ նէ՝ ինչո՞ւ նոյնը մկրտութիւն չէ: ինչո՞ւ համար դրոշմ չըլլար, երբ որ մէկը ինքզինքը կը դրոշմէ: ինչո՞ւ օծում կամ ցնծաւորութիւն չըլլար, երբ որ մէկը ինքզինքը կ'օծէ կամ կը ձեռնադրէ: ինչո՞ւ արձակում չըլլար, երբ որ մէկը ինքզինքը կ'արձակէ: ինչո՞ւ (վերջին) օծումը չիկատարուիր, երբ որ մէկը ինքզինքը կ'օծէ: ինչո՞ւ ամուսնութիւն չըլլար, երբ որ մէկը ինք իրեն հետ ամուսնանալ կ'ուզէ,,: Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ջ. 88. Բ: Աշխարհիկ եկեղեցւոյ եօթը խորհուրդները. Ա. Մկրտութիւն, Բ. Դրոշմ, Գ. Օծումն (քահանայութեան) կամ ձեռնադրու-

ջեւը կեցող քահանան ուրիշ կերպով պէտք չէ նկատել, բայց իբրեւ սատանայ՝ որ դժոխքէն ելած եկած՝ հոն կը կենայ: Իսկ ատանկ քահանային ձեռնադրութիւնը կամ օծումը՝ աւելի աղտեղութիւն է քան թէ օծում, որով մկրտութեան ատեն քրիստոնեայ ըլլող մարդը՝ եպիսկոպոսին ձեռքովը սատանայ կը դառնայ: Եւ թէպէտ կը խոստովանի որ շատ Ս. Հայրք ալ նոյն կերպով ձեռնադրուած եւ իրենք ալ ուրիշները նոյն կերպով ձեռնադրած են, բայց անմտական զանազանութիւններ ընելով՝ զիրենք կը ջատագովէ [8]: Ետքը կը հաստատէ որ չէ թէ միայն ամէն մարդ հապա նաեւ սատանան ալ կրնայ խորհուրդ կատարել, եւ իր մատակարարած խորհուրդը՝ քահանայի մը մատակարարածին պէս վաւեր է [9]: — Դարձեալ ուրիշ գրքի մը մէջ՝ սուրբ պատարագին վրայ գրած աս հայհոյութիւնները ջատագովել ուզելով՝ այսպէս կը խօսի. "Շատ կը բաղձամ որ ամէն մարդ աս երկու բառերուն, այս ինքն պատարագ եւ խորհուրդ բառերուն մէջ եղած տարբերութիւնն աղէկ հասկընայ, եւ իմանայ որ աւելի տարբեր են իրարմէ քան թէ խաւարը՝ լոյսէն, եւ սատանան՝ Աստուծմէ.... Երանի թէ Աստուած ամէն բարեպաշտ քրիստոնէից անանկ սիրտ մը տար, որ պատարագ բառը լսելուն պէս՝ սկսէին դողալ, ու սատանայ եւ պղծութիւն մը տեսածի պէս երեսնին խաչ հանէին,, [10]: — Ասանկ ամպարիշտ խօսքերուն վրայ խորհրդածութիւն ընելը աւելորդ բան կը սեպենք:

Այն առենները Լուտերականաց մէջ սատանայական մէկ տեսիլքի պատմութիւն մը հրատարակուեցաւ, որն որ թէպէտ ըստ ինքեան ծիծաղական ու առասպելական բան մըն է, բայց

8. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Զ. 99. Բ. 100:

9. Ահաւասիկ Լուտերին բուն խօսքերը: "Թէ որ սատանան գալու ըլլար, կ'ըսէ, . . . ու ժողովրդապետութեան պաշտօնի կանչուելով՝ հրապարակաւ եկեղեցւոյն մէջ Աւետարանը քարոզէր, մկրտէր, պատարագ ընէր, արձակում տար ... պէտք էր որ խոստովանէինք թէ խորհուրդները՝ ճշմարիտ խորհուրդ են. եւ մենք ճշմարիտ մկրտութիւն ընդունած, ճշմարիտ Աւետարան լսած, ճշմարիտ արձակում առած, Քրիստոսի ճշմարիտ մարմինն ու արիւնն ընդունած ենք: Որովհետեւ պէտք չէ որ մեր հաւատքն ու խորհուրդները անձին վրայ հիմնուին, որ արդեօք բարեպաշտ է թէ չար, ձեռնադրութիւն ընդունած է թէ չէ, ան պաշտօնին կանչուած է թէ ինք իրմէ սպրդած մտած է, սատանան է թէ իր մայրը,,: Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Զ. 105: — Զարմանալու բան մըն է թէ ինչպէս կրնար Լուտեր աս բանս ըսել. որովհետեւ առաջին ու գլխաւոր պատճառը՝ որով (իրեն պատմածին նայելով) սատանան զինքը ուղղափառ քահանայից ձեռնադրութիւնն ու պատարագը մերժելու համոզեց, աս էր որ անոնք ճշմարիտ հաւատք չունէին, հապա հաւատքնին սատանային հաւատքին նման է: (Տես երես 324:) Արդ թէ որ ուղղափառք՝ սատանային նման հաւատք ունենալնուն համար՝ չեն կրնար ձեռնադրուիլ ու խորհուրդ կատարել, ինչպէս կրնայ սատանան:

10. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Զ. 174, 174. Բ:

լուտերական վարդապետութեան վրայ քանի մը մտադրութեան արժանի բաներ մատակարարելուն համար՝ հատուեղս համառօտիւ մը՝ բայց պատմութեան բնագրին խօսքերովը՝ կը դնենք ։ Սաքսոնիայի Սդասֆորդ քաղքին մէջ 1534ին ծրագրուեցին իրիկունը, լուտերական երէց մը եկեղեցին նստած՝ երկրորդ օրը հաղորդութեան առնելու տղոցները խոստովանանք կ՚ընէր ։ Երբ որ ամէնքը խոստովանանք ըրած լմնցան, եւ ինքն ալ ոտք ելաւ որ երթայ, աղուոր զգեստ հագած սեւ մարդ մը տեսաւ, որ դէպ իր կողմը կը մօտիկնար, եւ գլխու խոյրը այնպէս վար քաշեց, որ ճակատը բոլորովին գոցուեցաւ ։ Աս մարդս երիցուն քովը մօտենալով՝ բարձր ձայնով ըսաւ . Տէր, իմ խոստովանանքս ալ կ՚ուզեմ ընել ։

Հա, ըսաւ երէցը, ու գնաց աթոռը նստեցաւ . իսկ մարդը երկու քայլ հեռու ծունկ չոքեցաւ իբրեւ թէ խոստովանանք ընել կ՚ուզէ ։

Երէցն իրեն ըսաւ . Թէ որ խոստովանանք ընել կ՚ուզես նէ՝ քիչ մը մօտ գալու ես որ լսեմ ։

Աս քեզի բաւական մօտ եմ, պատասխան տուաւ մարդը, եւ շուտ մը զերէցը քննելու պէս՝ հարցուց թէ Քրիստոսի ծննդեան վրայ ի՞նչ կարծիք ունիս ։

Երէցը պատասխան տուաւ որ Հոգւին սուրբէն յղացաւ եւ սուրբ Կուսէն ծնաւ, ինչպէս որ առաքելական հանգանակն ու Ս. Գիրքը կը վկայեն ։

Դարձեալ իրեն հարցուց մարդը . Կուսէ ծնած ըլլալն ո՞ւր գրուած է ։

Երէցը պատասխանեց որ Մարգարէք ու աւետարանիչք կ՚ըսեն թէ մայրը կոյս էր ։

Մարդը հեգնելով մը կրկնեց թէ Կոյս ըլլալ որ ան բանը մարգարէութեանց ու աւետարաններուն մէջ գտնուի, բայց ես Գիրքն այնպէս չեմ հասկընար ։

Անկից վերջը քիչ մ՚ալ նոյն նիւթին վրայ խօսելէն ետեւ՝ խօսքը տարբեր բանի վրայ դարձընելով ըսաւ . Քրիստոս ինչո՞ւ խաչեցաւ ։

Երէցը . Մեր մեղացը համար խաչեցաւ ու մեռաւ, որպէս զի իր մահուամբը զմեզ մշտնջենաւոր մահուանէ, մեղքէն, սատանայի բռնութենէն ու դժոխքէն ազատէ ։

Մարդը . Չէ, այնպէս չէ, հապա իր մեղացը համար մեռաւ, որովհետեւ Մովսէսի օրէնքէն ապստամբած էր ։

Երէցը . Աս խօսքը բոլորովին սուտ է, որովհետեւ ինք ամենեւին մեղք գործած չէ, հապա Աստուծոյ անմեղ գառնն է, որն որ աշխարհքիս մեղքն իր վրան առաւ ։

Մօրդը․ Նա դաշտն ելայ եւ տեսայ որ երկինքը բացուած էր․ հոն էր Մովսէս՝ որ աշխարհքիս վրայ կը նայէր, ու եղջիւրները կը թօթուէր․ եղջիւրներուն մէկէն ձեր Քրիստոսը կախուած էր, եւ որովհետեւ Մովսէսի օրէնքը ջնջելու կը ջանար՝ եղջիւրէն վար ինկաւ, Հրեայք ալ զինքն առին, խաչեցին ու մեռցուցին, որովհետեւ Մովսէսի օրինաց դէմ գործած էր։ Միւկալ եղջիւրին վրայ նստած էր դրախտին մէջ Ադամին ու Եւային խնծոր տուողը։ Աս ըսելէն ետեւ՝ երեք անգամ երեսցին հարցուց որ Ասիկա կը ճանչնա՞ս, ո՞վ էր։ Երէցն ալ պատասխան տուաւ թէ Սատանան էր։

Վերջ մ՚ալ իրարու հետ խօսելէն ետեւ՝ երէցը մարդուն հարցուց թէ ինչո՞ւ հոս եկած ես․ թէ որ մեղքերդ խոստովանիլ կ՚ուզես նէ՝ խոստովանէ։ Կը բաղձա՞ս մեղքերէդ ու անհաւատութենէդ արձակում ընդունիլ, որ ճշմարիտ հաւատքով սուրբ հաղորդութեան խորհրդին մօտենաս՝ մեղքերուդ թողութեան համար։ Մարդը պատասխան տուաւ թէ Ո՛չ քու արձակումդ կ՚ուզեմ ոչ ալ խորհուրդդ, եւ արդէն անոնցմէ ինծի օգուտ մը չկայ։ Ան ատեն երէցն ալ բարկանալով՝ ըսաւ որ Ելիր, քեզի պատրաստուած տեղը գնա։ Մարդը պատասխան տուաւ որ Ըսածդ կ՚ընեմ, բայց վաղը իրարու հետ աս բանիս վրայ ուրիշ տեսակ կը խօսինք։ Աս ըսելէն վերջը՝ հոնտեղը սաստիկ ժանտահոտութիւն մը ձգելով՝ ելաւ գնաց[11]։

Լուտեր աս պատմութիւնը կարդալուն պէս, (որովհետեւ շուտ մը տպած չորս կողմը տարածած էին,) վրան յառաջաբանութիւն մ՚աւելցուց, որն որ Նիկողայոս Ամստորֆ՝ Նորոգչէն ձեռնադրուած եպիսկոպոսին՝ ուղղուած էր, եւ աս բանիս վրայ իր դատաստանը հարցուց։ Չեմ հարցըներ, կ՚ըսէ, թէ ասիկա ո՞վ էր, (որովհետեւ հաստատութեամբ միտքը դրած էր որ սատանան է, ինչպէս ետեւի գրած խօսքերէն կը տեսնուի,) հապա միայն ան կ՚ուզեմ իմանալ թէ ինչո՞ւ այնպէս համարձակութեամբ եկաւ, իբրեւ թէ մէկը զինք ընտանութեամբ կանչած ըլլար։ Ետքը շատ մը կատակի ու հայհոյութեան խօսքեր խօսելէն ետեւ նոյն մեղաւորին ապաշխարութեան վրայ, զորն որ Բեեղզեբուղին խոնարհ պատգամաւորը կը կանչէր, Ամստորֆին կը յանձնէր, որ իբրեւ Մակտեպուրկի եկեղեցւոյն ճշմարիտ եւ գլխաւոր եպիսկոպոսը՝ աս բանիս վրայ իր կարծիքը գրուցէ։ Բայց թէ որ, կ՚ըսէ, իմ դատաստանիս թող տալու

11․ Աս պատմութիւնը ըստ ամենայնի այսպէս բայց աւելի ընդարձակ կը գտնուի ի Գործս Լութերի. Հատ. Զ. 352. — 353. Բ. ու վրան գրուած է․ "Ճշմարիտ պատմութիւն՝ որն որ Սդասֆորդ պատահած է,,։

ըլլալ, ըսելով որ ես (Լուտերս) պապ եմ, միայն թէ որ եկեղեցւոյ հին ժամանակները շատ եպիսկոպոսներ՝ նոյն իսկ պապէն աւելի իմաստուն եւ աստուածապաշտ էին, ինչպէս յայտնի է Ս. Օգոստինոսէն՝ որն որ Հիպպոնայի ողորմելի եպիսկոպոս մըն էր։ Դարձեալ թէ որ ես ինքս պապ աս պատգամաւորին պատասխան տալ ուզէի ալ նէ՝ չէի կրնար, ինչու որ կարդինալներս ու եպիսկոպոսներս քովս չեն. եւ թէ որ զիրենք ժողովքի գումարել ուզէի նէ՝ աս բանս ինծի աւելի դժուար կ'ըլլար քան թէ Հռոմայ պապին։ Ասոր համար, դո՛ւն Ամստորֆ, որ նոյն տեղերուն եպիսկոպոսն ես, աս բանիս վրայ պատասխան տուր։ Բայց ինչ որ է նէ, որովհետեւ ես պապ կ'անուանուիմ, ես ալ, անոր համար քեզի իշխանութիւն կու տամ որ ասանկ մեղաւորներուն աս կերպով արձակում տաս. Ամենակալն Աստուած սրտմտի քեզի դէմ, ու մեղքերդ վրադ հաստատելով՝ զքեզ յաւիտենական հրոյն մէջ գահավէժ ընէ։ Եւ ես, Քրիստոսի տեառն մերոյ, եւ մեր ամենասուրբ տէրը՝ Լութեր Ա. պապին իշխանութեամբը[12], ... բոլոր Աստուծոյ շնորհքը քեզմէ կը վերցընեմ, ու կը զրկեմ զքեզ յաւիտենական կեանքէն, եւ աս խօսքովս զքեզ դժոխքին անդունդը կը խաւրեմ, որն որ աշխարհքիս սկիզբէն քեզի ու քու թագաւորիդ պատրաստուած է. Ամէն[13]։

12. Աս խօսքերը թէպէտ եւ կէս մը կատակով գրուած կ'երեւան, ի վերայ այսր ամենայնի՝ 270, 271 երեսին մէջ ըսածներնուս հաստատութիւն կրնան ըլլալ։

13. Irascatur tibi omnipotens Deus et retentis peccatis, detrudat te in ignem æternum. Et ego autoritate Domini nostri Jesu Christi, et sanctissimi Domini Lutheri Papæ primi, mihi in hac parte concessa, absolvo te ab omni misericordia Dei et vita æterna, mittens te his verbis in infernum, qui tibi et Regi tuo præparatus est ab initio mundi, amen. — Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Զ. 150. — 152.

ԳԼՈՒԽ Ն

Լուտերականք եւ խորհրդականք կը հաշտուին

Լուտեր Խորհրդականաց հետ հաշտուիլ չ'ուզեր: Բուցեր, Կապիտոն եւ ուրիշ Խորհրդականք Վիտտենպերկի մէջ Լուտերին եւ իրեններուն հետ կը խօսին: Մէջերնին դաշինք կը դնեն: Մելանքթոն դաշանց ձեւը կը գրէ, որուն ամենքը կը ստորագրեն: Հելուետացիք աս դաշինքին չեն ուզեր հաւանիլ:

1535 — 1536

ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՆԱՑ մէջէն ոմանք եւ մանաւանդ վերին Գերմանիայի քաղաքները շատ անգամ եռեւէ կ'իյնային որ Լուտերականաց հետ խաղաղութիւն ընեն ու մէկտեղ միաբանին, ինչպէս որ մինչեւ հիմա քանի մը հեղ տեսանք: Եւ թէպէտ Լուտերականներէն շատերն ալ աս խաղաղութեան ու միաբանութեան կը բաղձային, սակայն Լուտեր միշտ անոնց դէմ կը դնէր, ու չէր ուզեր որ միաբանութիւն ըլլայ՝ մինչեւ որ անոնք իրենց մոլորութիւնները, այս ինքն իր կարծեաց դէմ ունեցած կարծիքնին չթողուն: Բայց վերջապէս երբ որ Աւկսպուրկ քաղաքին ծերակոյտը՝ որ Խորհրդականաց աղանդին միացած էր, Լուտերի մոլորութիւններն ընդունեցաւ, երկու կողմն ալ յառաջունէ աւելի սկսան եռեւէ իյնալ որ աս միաբանութիւնը հաստատուի: Աւկսպուրկցիք՝ լուտերականութիւնն ընդունելը մտքերնին դրածնուն պէս՝ շուտ մը իրենց վարդապետներէն երկու հոգի Վիտտենպերկ խաւրեցին, որ մտքերնին Լուտերին յայտնեն, եւ միանգամայն ջանան որ միաբանութեան խօսքը՝ որն որ քիչ մը ատենէ վեր մոռցուած էր, նորէն դուրս հանեն ու գլուխ տանելու փութան: Լուտեր ծերակուտին պատասխան տուած ատեն՝ խոստացաւ որ իրեններովը մէկտեղ եռեւէն իյնայ որ չէ թէ միայն աս ամենուն բաղձացած միաբանութիւնն ու խաղաղութիւնը հաստատուի, հապա նաեւ բոլոր դայթակղութեան պատճառները վերցուին, որպէս զի անկէ վերջը խաղաղութիւնը մէջերնին հաստատուն մնայ [1]:

Ծերակոյտն աս թուղթն առնելուն պէս՝ Խորհրդականաց կողմն եղող ուրիշ քաղաքներուն եւ մանաւանդ Ստրասպուրկցոց հետ խորհրդակցեցաւ, ու մէջերնին հաստատեցին որ երկրորդ տարին (1536ին) Մայիսի 14ին Թուրինգիայի Այզենախ քաղաքը ժողով մը գումարուի, բայց չէ թէ Սաքսոնիայի կայսրընտրին կամ ուրիշ իշխանի մը առաջնորդութեամբ կամ հրա-

1. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Մասն Ա. 372.—375: Ուլէնպերկ, Զ. 508: Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Գլ. ԻԷ. Համ. Ա:

մինաւ, հապա քանի մը առանձնական մարդիկներու եւ մանաւանդ Լութերի։ Աս որոշումը ըլլալուն պէս՝ Բուկեր ու Կապիտոն (Ստրասպուրկի երէցները) ելան Հելուետիացի Խորհըրդականաց կամ Զուինգլիականաց գացին, եւ ըլլալու ժողովքին անոնց իմացընելով՝ յորդորեցին որ իրենք ալ հաստատուելու խաղաղութեան միաբանակից ըլլան։ Եւ հաւանութիւննին ընդունելէն ետեւ՝ հետերնին անոնցմէ քանի մը հոգի առած՝ ետ դարձան. եւ ամէնքը մէկտեղ ժողովքի եկան։ Բայց Այզենախ հասած ատեննին՝ իմանալով որ Լութեր հոն ժողովքի պիտի չգայ, հապա իր տեղը Մելանքթոնը եւ ուրիշ մէկ երկու հոգի պիտի խրկէ, որ անոնք խօսին ու ջանան խաղաղութիւն ընել, անմիջապէս ելան շիտակ Վիդդենպերկ գացին, ինչու որ կը բաղձային բանը Լութերին հետ տեսնել, գուցէ վախնալով որ ուրիշի ձեռքով եղած միաբանութիւնը կամ չ'ընդունիր եւ կամ ընդունելէն ետեւ շուտով կ'աւրէ [2]։

Անոնք Մայիսի 21ին Վիդդենպերկ հասան, եւ երկրորդ առտու երկու գլխաւորները Լութերին առջեւն ելան, ու մէջերնին խօսուելու գլխաւոր նիւթերուն վրայ իրեն հետ առանձին խօսակցեցան։ Նոյն օրը Լութերին երեւելի աշակերտներէն շատերը եկան իր տունը ժողվեցան, եւ Լութերի գահերիցութեամբ՝ Խորհրդականաց երկու պատգամաւորներուն հետ խորհուրդ մը ըրին։ Մելանքթոն աս խորհրդին չէր եկած. արուն պատճառը գուցէ ան էր որ կը վախնար թէ Լութեր Խորհրդականներուն հետ շատ խստութեամբ կը վարուի։ Ամէնքը նստելէն ետեւ՝ Բուկերէն խնդրեցին որ Լութերին առաւանց խաղաղութիւնը մէջերնին հաստատելու համար ըրած խօսակցութեան պատասխան տայ։ Բուկեր սկսաւ խօսիլ, եւ ընդարձակ ճառով մը ուզեց ցուցընել թէ ինչպէս ուրախ է որ աս ժողովքը ժողվուեցաւ, մանաւանդ անոր վրայ որ Վիդդենպերկի մէջ ժողվուեցաւ, եւ նոյն տեղը կրնայ իր միտքը յայտնել։ Ետքը յիշատակեց թէ ինչպէս երեք տարիէ վեր կը ջանայ որ ամէնքն ալ միաբանին ու հաղորդութեան խորհրդին վրայ մի եւ նոյն կարծիքն ունենան ու եկեղեցական կարգադրութիւններնին ալ նոյն ըլլայ։

Լութեր աս խօսակցութեան պատասխան տուաւ թէ իմ սրտիս բաղձանքն ալ միշտ ան էր որ երկու կողման մէջ՝ ճշմարիտ, հաստատուն եւ տեւական միաբանութիւն ու խաղաղութիւն մ'ըլլայ։ Բայց որովհետեւ շատ ժամանակ չէ որ, ըսաւ, Զուինգլիին ու Եկոլամպադին նամակները դուրս ելան, եւ ան

2. Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Գիրք Գ. Համ. Խէ, 129, 130։ Մատն Ա. 375, 376։ Սեքենտորֆ, Ուլենպերկ, Գլ. Խէ. Համ. Ա։

ալ՝ Բուկերի հաւանութեամբն ու գործակցութեամբը, (ինչպէս որ յայտնի կը ցուցընէ նոյն նամակներուն սկիզբը յառաջաբանութեան պէս դրուած նամակը) դարձեալ որովհետեւ աս մօտերս ուրիշ գրքեր դուրս ելան, որոնց մէջ շատ ամպարիշտ վարդապետութիւններ, եւ մանաւանդ հաղորդութեան խորհըրդին դէմ սաստիկ մոլորութիւններ կան, անոր համար չեմ կրնար հասկընալ թէ ասանկ բաներ վարդապետողներուն հետ ինչպէս հաստատուն միաբանութիւն կրնայ ըլլալ: Ինչու որ յայտնի է թէ ամէնքս մէկտեղ ժողվուած ատեն՝ ուրիշ կերպ կը խօսին, եւ երբ որ իրարմէ կը բաժնուինք ու գիրք գրելու կը սկսին, ուրիշ կերպ, մանաւանդ թէ տըղի խօսքերնուն հակառակը կը խօսին ու կը գրեն: Բայց խորհրդականաց այսպէս վարուելուն պատճառն ինչ է: Ասիկա կամ անոր համար կ'ընեն, որովհետեւ հաղորդութեան խորհրդին մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնը սրտանց չեն ընդունիր, որն որ մէկտեղ ժողվուած ատեննիս՝ չեն յայտներ. եւ կամ անոր համար որ անղերնին գացած ատեն՝ ժողովրդեան դիմադարձութեան պատճառաւ ուրիշ կերպ չեն կրնար ընել: Անոր համար ինծի աւելի աղէկ կ'երեւայ որ բաները ինչպէս են նէ՝ այնպէս մնան, քան թէ հիմա մէջերնիս՝ միայն արտաքին խաղաղութիւն ու միաբանութիւն մը հաստատենք, ու քիչ մը ետքը նորէն առջինէն աւելի իրարմէ բաժնուինք: Վասն զի մեզմէ վերջը եկողները ոչ այնչափ կոյր են՝ որ աս խաբէութիւնը չտեսնեն, եւ ոչ ալ այնչափ համր՝ որ չորս կողմը չտարածեն ու վրանիս չծիծաղին: Բայց աշխարհ.քս խաբուելու ալ ըլլայ նէ, Աստուած՝ որ ամէն բան կը տեսնէ ու կը լսէ, չիկրնար խաբուիլ:

Բուկեր Լուտերին աս խօսակցութիւնը լսելով՝ սաստիկ խռովութեան ու շփոթութեան մէջ ինկաւ, ինչպէս երեսէն, շարժուածքներէն ու խօսքերէն յայտնի կ'երեւար: Եւ որպէս զի Լուտերին՝ իր վրայ ունեցած կասկածը փարատէ, այսպէս պատասխան տուաւ. Մեր խօսքերուն մէջ ամենեւին նենգութիւն կամ կեղծաւորութիւն մը չկայ. ինչու որ հիմա հոս խօսածներս՝ մեր իշխաններուն առջեւը, եկեղեցիներուն մէջ, եւ Գերմանիայի քարոզիչներուն ու երէցներուն առջեւը թէ խօսքով ու թէ գրով շատ անգամ խօսած ու յայտնած ենք: Իսկ Զուինգլիին ու Եկոլամպադին նամակներուն համար ըսաւ որ Չէ թէ միայն առանց իմ հաւանութեանս, հապա նաեւ իմ հրամաններս դէմ տպուեցան: Եւ տպողը իր կողմանէ իբրեւ յառաջաբան՝ վրան աւելցուցեր է իմ տարի մը յառաջ գրած մէկ թուղթս. բայց ան թուղթն ալ ես բոլորովին տարբեր միտք գրած էի, այնպէս որ եւ ոչ երազիս մէջ երեւակայած էի որ

նոյն Թուղթը տպել տամ։ — Աս Բուկերին ըսածները՝ Կապիտոնն ալ հաստատեց, ու բոլոր յանցանքը՝ տպողներուն վրայ ձգեց։

‛Նորէն խօսեցաւ Լուտեր եւ իրենց ազդարարութիւն ըրաւ որ մէջերնին կամ հաստատուն ու տեւական միաբանութիւն մը հաստատուի, եւ կամ ամենեւին։ Եւ որպէս զի, ըսաւ, դնելու դաշինքնիս հաստատուն ըլլայ, երկու բան հարկաւոր է. Նախ որ մինչեւ հիմա գրքերնուդ մէջ սուրբ հաղորդութեան ուղիղ վարդապետութեան դէմ վարդապետած բաներնիդ ետ կանչէք. եւ երկրորդ որ ասկէ վերջը մեզի հետ ըստ ամենայնի մի եւ նոյն վարդապետութիւնն ունենանք, եւ գլխաւորաբար ընդունինք որ նաեւ անհաւատներն ալ հաղորդութեան խորհրդին մէջ Քրիստոսի ճշմարիտ մարմինն ու ճշմարիտ արիւնը կը ճաշակեն [3]։ Ետքը Խորհրդականաց գլխաւորներուն՝ հաղորդութեան խորհրդին վրայ գրած ամպարիշտ խօսքերը յիշելով՝ Չենք կրնար, ըսաւ, ասանկ ամպարիշտ խօսքեր խօսողները չնզովել եւ անոնցմէ չզարշիլ։ Վերջապէս իրենց մինչեւ երկրորդ օրը ժամանակ տուաւ, որ աղէկ մը մտածեն ու ետքը գան մտքերնին նորէն յայտնեն [4]։

Երկրորդ օրը Մայիսի 23ին (կամ ըստ ոմանց՝ երրորդ օրը Մայիսի 24ին) ամէնքն ալ եկան նորէն ժողվուեցան. աս ան-

3. Թէպէտ եւ Մենցլ՝ աս դէպքին վրայ շատ համառօտ կ'անցնի, ու առանց մեզի երեւելի օգնութիւն մը չկրցաւ ընել, բայց իր փոքր ընթերցողներնուս հաղորդելու համար՝ գրածը պատշաճ կը սեպենք հոս դնելու։ Արդ ըսելէն ետեւ որ Բուկեր՝ Լուտերին քանի մը մեղմ գրուածներէն զինքը քիչ մը զիջած կարծելով՝ իր ընկերներովը Վիդենպերկ եկաւ, խօսքն այսպէս յառաջ կը տանի։ "Լուտեր զինքն (զԲուկեր) ու իր ընկերները սաստիկ յանդիմանական խօսակցութեամբ մ'ընդունեցաւ. եւ պահանջեց որ ամէն բանէն յառաջ՝ [illegible] դնել . . . ։ Պէտք է որ, ըսաւ, չէ թէ միայն վարդապետէք ու խոստովանիք թէ Քրիստոսի ճշմարիտ մարմինը խորհրդեան մէջ ճշմարտապէս ներկայ է ու ճշմարտապէս կը ճաշակուի, հապա նաեւ բացայայտ ընդունիք որ անհաւատ հաղորդուողներուն այնպէս ճշմարտութեամբ ներկայ է ինչպէս որ հաւատացեալներուն ներկայ է, եւ թէ անհաւատները այնպէս ճշմարտութեամբ կ'ընդունին ինչպէս որ հաւատացեալները կ'ընդունին։ Բուցեր՝ որ հիմա Լուտերին առջեւն այնպէս կը կենար, ինչպէս որ յառաջագոյն Լուտեր Կայետանոս կարդինալին առջեւը կեցած էր, . . . Լուտերին խօսքէն շատ այլայլեցաւ, ու մեծ շփոթութեամբ պատասխան տալէն ետեւ՝ . . . Լուտերին պահանջածն ըրաւ, ու անոր հետ մէկտեղ ըսաւ որ հաղորդութեան մէջ չէ թէ միայն արժանաւորները Քրիստոսի ճշմարիտ մարմինը արիւնը ու բերնով իրենց երանութեան համար կ'ընդունին, հապա նաեւ անարժաններն ալ՝ բերնով իրենց դատապարտութեան համար կ'ընդունին,,։ Հատ. Բ. Գլ. Ե. 104։

4. Ուլէնպերկ, Գլ. ԻԵ. Համ. Ա։ Սեքենտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ԽԵ. 130։

գամ Մելանքթոնն ալ հետերնին էր։ Լուտեր՝ առջի օրուան բառերը կրկնելէն ետեւ՝ հակառակորդներուն հարցուց որ Մինչեւ հիմա Քրիստոսի, Ս. Գրոց ու հին եկեղեցւոյ մասց դէմ վարդապետածնիդ ես կը կանչէք, դարձեալ կը խոստանամք որ ասկէ վերջը հաղորդութեան խորհրդին վրայ մեզի հետ մի եւ նոյն կարծիքը հաստատութեամբ պահէք։ Բուկեր պատասխան տուաւ. Շատ բան կայ որ ես յառաջագոյն աղէկ չէի իմացեր, եւ անոր համար ալ ինչպէս որ պատշաճ է նէ՝ այնպէս չէի վարդապետած. բայց երբ որ մէյ մը իմացայ, ալ անկէ վերջը մոլորական վարդապետութիւնները մէկդի թողուցի։ Եւ որպէս զի չըլլայ որ իմ առջի գրքերովս մէկու մը մոլորելու պատճառ ըլլամ, կ'ուզեմ մոլորութիւններս գրով ու խօսքով ետ կանչել։ Ետքը աս ալ ըսաւ որ Պատրաստ եմ խոստովանիլ թէ Քրիստոսի ճշմարիտ մարմինն ու արիւնը պաշտօնէին ձեռօքը՝ առանց զանազանութեան ամէն ճաշակողներուն կը մատուցուի, միայն թէ Քրիստոսի խօսքերը չաղաւաղուին։ Աս է իմ վարդապետութիւնս՝ որն որ վարդապետելէն երբեք չեմ դադրիր։ Եւ եթէ կը կարծէք որ յայտնի չխօսեցայ, ուզածնիդ հարցուցէք, եւ ես պատրաստ եմ ամենուն պատասխան տալու։ Բուկերին խօսքը բոլոր իր հետն եկողներն ալ կրկնեցին, երբ որ Լուտեր իրենց կարծիքն ալ հարցուց։ Եւ ետքը ամէնքն ալ իրեն շատ աղաչեցին որ զիրենք իր հաղորդութեան մէջ ընդունի. ինչու որ, ըսին, որովհետեւ մենք Աւգսպուրկի հաւատոյ դաւանութիւնը եւ անոր ջատագովութիւնը կ'ընդունինք, կը վայլէ որ այսպէս առանց կեղծաւորութեան մի եւ նոյն հաւատքն ունեցողները՝ մի միայն մարմին ըլլան ու իրար եղբայրական սիրով սիրեն։

Աս խօսքերէն ետեւ Լուտեր ոտք ելաւ, մօտ խուց մը գնաց, որպէս զի տալու պատասխանին վրայ մտածէ. իր գլխաւոր աշակերտներն ալ ետեւէն գացին։ Հոն Լուտեր ամենուն հարցուց որ խորհրդականներուն ինչ պատասխան տալու է։ Անոնք ալ միաբերան պատասխան տուին որ եթէ բերնով խոստովանածնին՝ սրտով ալ կը հաւատան, եւ կը խոստանան որ նոյն կարծեաց մէջ հաստատուն մնան եւ իրենց եկեղեցիներուն մէջ նոյնպէս վարդապետեն, կը վայլէ որ հետերնին խաղաղութիւն ընենք։ Ան ատեն Լուտեր աշակերտներուն հետ մէկտեղ դուրս ելաւ, եւ հակառակորդներուն նորէն հարցում մ'ընելէն ու պատասխանն ընդունելէն ետեւ՝ մէջերնին խաղաղութիւնը հաստատեցին, եւ Լուտեր իրենց խօսք մը խօսեցաւ։ Բուկեր ու Կապիտոն աս բանս տեսնելով՝ սկսան ուրախութիւններնէն լալ, եւ Աստուծոյ գոհութիւն տուին որ վերջապէս բաղձանքներնուն

հասան։ Ետքը Լութեր իրենց խրատ տուաւ որ տեղերնին դար-ձած ատեններնին՝ զգուշութեամբ ու խոհեմութեամբ ջանան ժո-ղովրդեան մտքէն մոլորական կարծիքները ջնջել, եւ հիմա ընդունած կարծիքնին կամաց կամաց մէջերնին խոթել[5]։

Աս միաբանութիւնն ըլլալէն ետեւ՝ քանի մը օր Խորհրդա-կանները Վիդդենպերկ մնացին, եւ Լութերի կարծիքներէն տարբեր ունեցած քանի մը ուրիշ կարծիքներնուն վրայ խօսե-ցան ու մէջերնին միաբանեցան։ Նոյն օրերը Լութեր եւ իր ա-շակերտներէն ոմանք ժողովրդեան առջեւը ճառեր խօսեցան, նոյնպէս Խորհրդականներէն ոմանք ալ խօսեցան, եւ իմացու-ցին որ երկու կողմն իրարու հետ միաբանած է։ Եւ աս միաբա-նութիւնը գործքով ալ ցուցընելու համար՝ կիրակի օր մը Բու-կեր եւ Կապիտոն Վիդդենպերկի եկեղեցւոյն մէջ՝ լութերա-կան կարգադրութեանց համաձայն՝ հաղորդութիւն առին։ — Վիդդենպերկցիները աս ամէն բաները տեսնելով՝ ալ մտքեր-նին դրին որ Խորհրդականք սրտանց մոլորութիւններնին թող տուին ու մեզի հետ բոլորովին միացան։ Անոր համար ալ սկսան պարծիլ որ մենք ճշմարիտ ու զօրաւոր պատճառներով հակա-ռակորդներնիս յաղթեցինք, ու զիրենք իրենց մոլորական ճամ-բէն դարձուցինք։ Իսկ Լութեր եւ ուրիշ գլխաւորները գրեթէ յայտնապէս գիտէին որ Խորհրդականաց ըրածը՝ միայն դրսանց ձեւացընել ու խաբէութիւն է. բայց հարկ կը սեպէին որ ի-րենք ալ կեղծաւորին[6]։

Խորհրդականները դեռ Վիդդենպերկէն չելած՝ Մելան-քթոն Լութերին հրամանաւը՝ մէջերնին դրած դաշինքնին ու միաբան ընդունուած վարդապետութիւնները գրեց, եւ երկու կողման գլխաւորները նոյն գրուածքին ստորագրելէն ետեւ՝ Բուկեր հետն առաւ ու ընկերներովը մէկտեղ ելան տեղերնին դարձան։ — Ստրասպուրկցիք եւ վերին Գերմանիայի ուրիշ մէկ երկու քաղաքներու բնակիչները եղածին վրայ շատ ուրա-խացան եւ սիրով հաւանութիւն տուին, որովհետեւ Բլանքին ըսածին պէս՝ պաշտպանուած կարծիքը հոգերնին չէր, հապա

5. Ուլէնպերկ, Գլ. ԻԵ. Համ. Բ։ Տես նաեւ Սեքէնտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ԽԷ. 130։ Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մաս Ա. 377. — 388։ Ռոպէրտ, Գիրք Է, Գլ. Բ. Հատ. Դ. 83. — 85։

6. Բլանք (Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մաս Ա. 382. — 388.) յայտնա-պէս կը ցուցնէ թէ Լութեր շատ կը կասկածէր որ Բուկերին եւ իր ընկերներուն բաներնին սրտանց ըլ-լան, բայց պատշաճ սեպեց արտա-քուստ բան մը չցուցընել։ Աս բա-նիս վրայ ինք շատ ընդարձակ կը գրէ. բայց իր ըսածներուն մէջէն միայն աս խօսքը պատշաճ կը սե-պենք հոս դնել. «Թէ որ մարդ կրնայ կասկածի երթալ որ, կը զգուշէ տեղ մը, Լութեր կեանքին մէջ եր-բեք զգուշութեամբ պզտիկ խորա-մանկութիւն կամ նենգութիւն մը ըրած է (*) իրեն կարեւոր մէկ նպա-տակին հասնելու համար, առաւելա-պէս դէպքս է„։ (382.)

բաները բաղդատելին քաղաքական կողմանէ կը նկատէին եւ Լուտերականաց հետ միաբանելին՝ սա նկատմամբ՝ իրենց մեծ շահ կը տեսնէին 7 ։ Բայց Հելուետիայի խորհրդականները կամ Զուինգլիականները՝ որոնք Լուտերականաց հետ միաբանելէն նոյն քաղաքական շահը չունէին, անանկ դիւրութեամբ չզիջան ։ Ասոնք միաբանութիւնն խափանալուն պէս՝ Սրբահաղորդ երկու հոգի խառնեցին, որ Բուցերին ու Կապիտոնին հետ խօսին ։ Ութը որ Բուցեր աշխատեցաւ որ զիրենք համոզէ․ բայց պարապ եղաւ ։ Ան ատեն ինք ելաւ Հելուետիա գնաց ու հոն մէկ երկու ժողովքի մէջ շատ ջանաց որ Հելուետիացիք դաշանց թղթին ստորագրեն եւ այսպէս միաբանութիւննին հաստատուն ըլլայ ։ Բայց Հելուետիացիք ան թղթին ստորագրել չէին ուզեր, եւ ամենեւին յանձն չէին առներ որ կարծիքնին փոխեն ։

Աս բանը Բուցերին չէ թէ միայն մեծ տրտմութիւն ու ցաւ պատճառեց, որովհետեւ մեծապէս կը բաղձար որ Լուտերականներուն հետ ըրած միաբանութիւնը հաստատուն մնայ, հապա մեծ նախատինք ալ եղաւ, որովհետեւ Հելուետիացիք սկսան երեսը վար առնել, ըսելով որ Լուտերին աչքը մտնելու համար՝ հաղորդութեան խորհրդին ճշմարիտ վարդապետութիւնը թող տուեր ու մոլորութիւն ընդունեցեր ։ Թէպէտ եւ ասով՝ իր ձեռք զարկածէն ետ չկեցաւ, ու միշտ կը ջանար Հելուետիացիները համոզել որ աս միաբանութիւնն իրենց հաւատքին վնաս մը չ՚ըներ, եւ աս թղթին մէջ գրուածներուն հաւանելու համար՝ կարծիքնին փոխել հարկաւոր չէ, ուստի եւ խաղաղութեան համար ան թղթին կրնան ստորագրել ու միանգամայն կարծիքներնուն մէջ հաստատուն կենալ․ բայց ինչ որ ըրաւ նէ՝ պարապ եղաւ, եւ չկրցաւ զիրենք համոզել որ ըրած միաբանութեան հաւանին, ու բերած դաշինքի թղթին ստորագրեն 8 ։

Ասանկով աս քանի մը հոգւոյ մէջ հաստատուած միաբանութիւնը չեղածի պէս եղաւ ։ Եւ թէպէտ քիչ մը ատեն Լուտերականներն ու խորհրդականները իրարու դէմ նախատական գրուածքներ դուրս չհանեցին, մանաւանդ թէ Զուինգլիականք քանի մը անգամ Լուտերի հետ թղթակցեցան, ու Լուտեր զիրենք վաստըկելու եւ իր կողմը զօրացընելու համար իր սաստկութիւնը քիչ մը մեկղի դրաւ, որով եւ աւելի եւս իրարու մերձեցան 9․ բայց եղբը ան արտաքին միաբանութիւնն ու

7․ Բլանք, Գիրք Ը․ Հատ․ Գ․ Մաս Ա․ 391․ 392 ։
8․ Նոյն անդ, 393․ — 394 ։ Ու-ըլնոպերկ, Գլ․ ԺԵ․ Համ Դ ։

9․ Նոյն թղթակցութեանց վախճանն ու նիւթն աս էր ։ Ինչպէս յայտնի է, Զուինգլիականք կ՚ըսէին թէ հաղորդութեան խորհրդոյն մէջ

խաղաղութիւնն ալ վերցուեցաւ, եւ յառաջուան պէս, մանաւանդ թէ յառաջուընէ աւելի իրարու հետ թշնամացան, եւ սկսան մէկզմէկ սաստիկ նախատել. ինչպէս քիչ մը ետքը կը տեսնենք:

Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը իրօք ներկայ չէ, հապա ընդունողներուն իրենց հաւատքին զօրութեամբը նոյն խորհրդոյն միջնորդութեամբ զՔրիստոս կ'ընդունին. իսկ Լուտերականք կը զրուցէին թէ իրօք ներկայ է, անանկ որ անհաւատն ալ այնպէս կ'ընդունի զՔրիստոս ինչպէս հաւատացեալը, միայն թէ իր դատապարտութեան համար: Արդ Թուղթեր էր գրած դաւանագրութիւնը Զուինգլիականաց ընդունել տալու համար կը զրուցէր որ նոյն դաւանագրութեան թղթին մէջի խօսքերով Քալուինին անհաւատները չեն իմանար, հապա հաւատացեալներուն մէջ անարժան կամ փոքր եղողները. ուստի եւ իրենց կարծեաց մէջ հաստատուն մնալով ալ՝ նոյն դաւանագրութեան թղթին կրնան ստորագրել: Հելուետիացիք ասոր բանիս վրայ տարակուսելով, (որովհետեւ եթէ Լուտեր դաշինքին խօսքը Թուղթերին մեկնած մտքովը առներ նէ՝ իր առջի վարդապետութիւնը մէկդի ձգած կ'ըլլար, որն որ չէին կրնար անոնք կարծել.) վերը պատմածներնուս պէս զանազան ժողովքներ ընելէն ետեւ՝ ելան Լուտերին նամակ մը գրեցին, որով աւանց յայտնապէս ըսելու՝ կ'ուզէին զինքը ստիպել որ նոյն խօսքերուն բացայայտ իմաստն իրենց իմացընէ: Բայց անանկ կերպով մը գրուած էր աս թուղթը, որ Լուտերին հաստատուն ընթացքին նայելով՝ պէտք էր որ իրենց սաստիկ խիստ պատասխան մը տար, որովհետեւ անոր մէջ Զուինգլիականք իրենց վարդապետութիւնը բացայայտ գրած էին: Սակայն Լուտեր իրենց անանկ պատասխան մը տուաւ որ, կ'ըսէ Բոսիւէ, Հելուետիացիք անշուշտ երկու երեք անգամ պէտք էր որ կարդային հասկնալու համար. որ սխալ չեն կարդար կոր. այս ինքն անանկ բերան մը կը բանեցընէր, որով կ'իմացընէր թէ իրենք ալ մինչեւ նոյն տեղն ունեցած կարծիքներնուն մէջ կրնան մնալ, եւ իրբեւ թէ ինքը զինքը կը մեղադրէր մինչեւ նոյն տեղն անոնց դէմ բանեցուցած խստութեան համար: Անանկ որ՝ նոյն Բոսիւէին ըսածին նայելով՝ շատերը սկսան ըսել որ Լուտեր Հելուետիացիներէն խաբուեցաւ, եւ թէ աս թղթին մէջ մարդկօրէն վարուեցաւ —: Լուտերին աս կերպով վարուելուն պատճառն էր, որ կ'ըսէ Լեւոն, "Յայտնի կը տեսնէր թէ ամէն բանէն յառաջ հասարակաց թշնամւոյն (ուղղափառաց) դէմ միութիւն հարկաւոր է": ուստի եւ նոյն ժամանակին պարագաներուն նայելով՝ կը բաղձար ինչ կերպով ըլլայ նէ՝ ըլլայ, Զուինգլիականաց հետ միաբանութիւն ընել: — Բայց ինչ որ է նէ՝ սա՛ով Հելուետիացիները գոհ եղան, ուստի եւ իրենք ալ նոյն Թուղթերին եւ ուրիշներուն հետ գրուած միաբանութեան մէջ մտած սեպուեցան: Աս բաներուն վրայ տես Բոսիւէ, Պէկէ Ը. Հատ. Գ. Մաս Ա. 394. — 408: Լեւոն, Մաս Գ. Հտծ Ա. Գլ. Ա. 157: Եւ Մինոյլ, Հատ. Բ. Գլ. Ե. 109. — 113:

ԳԼՈՒԽ Զ.

Ընդհանուր ժողովքի խօսք

Պօղոս Գ. քահանայապետը կ'որոշէ որ Մանդուա ընդհանուր ժողով գումարուի։ Քահանայապետին դեսպանը Վէրճերիօ՝ Վիթէնպէրկի Լութերին հետ կը տեսնուի։ Բողոքողք Շմալքալտ կը ժողվուին ու ընդհանուր ժողովքին վրայ կը մտածեն։ Շմալքալտեան Յօդուածք։ Կայսրը Շմալքալտ մարդ կը խրկէ ու Բողոքողները կը յորդորէ որ ընդհանուր ժողովքին երթան։ Անոնք դէմ կը դնեն, ու զանազան պատճառներ կը հանեն։ Լութերին՝ եկեղեցւոյ ու ժողովոց վրայ գրածը։

1535 — 1539

ՇԱՏ ժամանակէ վեր՝ եկեղեցւոյ բարիքն ու Գերմանիայի խաղաղութիւնն ուզողներուն բաղձանքն աս էր որ ընդհանուր ժողովք մը գումարուի, որպէս զի կրօնական երկպառակութիւններն ու խռովութիւնները դադրեցընելու հնարք գտնէ։ Բողոքողներն ալ ամէն առթի մէջ միշտ կը խնդրէին որ ընդհանուր ժողովք ըլլայ, ինչպէս որ մինչեւ հիմա տեսանք. բայց անոնց ուզելը, գոնէ վերջին ատենները, միայն արտաքուստ բան էր [1]։ Կայսրը իրենց շատ անգամ խոստացած էր որ աս խնդիրք-

1. Շատ անգամ բողոքողները իրենց գրուածոց ու խօսքերուն մէջ ընդհանուր կամ ազգային (եկեղեցական) ժողովք կը խնդրէին. բայց չկար բան մը՝ որմէ իրօք այնպէս վախնային ու փախչէին ինչպէս ասանկ ժողով մը, մանաւանդ ընդհանուր ժողովք (տես աս Գլխոյն 6. Ծանօթ.), որովհետեւ աղուոր գիտէին եւ կը խոստովանէին ալ որ իրենց մոլորութիւնները ան ժողովքին մէջ պիտի դատապարտուէին. եւ ասոր վրայ այնչափ տարակոյս չունէին, որչափ որ մէջերնէն գիտունները կը ճանչնային թէ իրենց մոլորութիւններուն մեծ մասը արդէն առջի ընդհանուր ժողովքներուն մէջ դատապարտուած են։ — Բայց ինչո՞ւ ուրեմն այսպէս չուզած բաներնին միշտ կը խնդրէին։ — Որովհետեւ յայտնի կը տեսնէին որ Եւրոպայի նոյն ժամանակուան վիճակը, գրեթէ ամէն կողմ եղած սաստիկ խռովութիւններն ու ետեւէ ետեւ պատահած պատերազմները անկարելի կ'ընէին որ գոնէ նոյն ատեն ընդհանուր ժողովք ըլլայ, անոր համար ժամանակ վաստըկելով զօրանալու համար՝ միշտ աս առաջարկութիւնը կ'ընէին, որպէս զի ուրիշ իրենց դէմ գործածուելու միջոցները մէկդի ձգել տան։ Դարձեալ ընդհանուր ժողովք խնդրելով՝ կ'ուզէին ցուցընել թէ իրենց դատին հաստատութեանը եւ իրաւանց վրայ այնչափ ստոյգ են, որ բոլոր աշխարհքիս դատաստանին տակ կ'ուզեն ձգել։

Բայց ան շատ ծիծաղական բան էր, որն որ գրեթէ միշտ ժողովք խնդրած ատեննին վրան կ'աւելցընէին, այս ինքն թէ ժողովքը՝ Ազատ, Բարեպաշտական ու Քրիստոնէական ըլլայ, ինչու որ աս գեղեցիկ բառերը բուն նշանակութիւններէն շատ տարբեր նշանակութեամբ կը գործածէին։ Որովհետեւ, Պօսիւէի ըսածին պէս (Գիրք Ե. Համ. ԻԵ.) անանկ ընդհանուր ժողովք մը կ'ուզէին, ուսկից որ քահանայապետն ու ամէն իր կողմն ըլլողները մերժուած ըլլան։ Եւ բաներնուն՝ աս պատճառը կը բերէին։ Անոնք, կ'ըսէին, չեն կրնար դատաւոր ըլլալ, ինչու որ բուն իրենց վրայ դատաստան պիտ'որ ըլլայ. պապը յանցաւորն է, իսկ եպիսկոպոսները՝ իրեն օգնականներն են, ուստի եւ

նին կատարէ, եւ միշտ ալ ետեւէն կ'իյնար որ խոստումն իրեն գլուխ տանի. մանաւանդ Աւգսպուրկի աւագաժողովէն վերջը շատ ջանաց աս բանս ընելու, եւ շատ անգամ քահանայապետին կ'աղաչէր որ ընդհանուր ժողովք գումարելու հրաման տայ: Եւ թէպէտ Կղեմէս Է. փոյթ տարաւ որ կայսեր կամքը կատարէ,

չին կրնար դատաւոր ըլլալ: Արդ, կ'ըսէ Պոսիւէ, թէ որ աս ասանկ է նէ, ժողովքը ո՞վ պիտի գումարէր ու ժողովքին մէջ դահերեց ո՞վ պիտի նստէր: Լուտերականնք արդեօք, որ կամ աշխարհական մարդիկ էին եւ կամ իրենց եպիսկոպոսներէն ապստամբած քահանայք: Բայց աս բանէն ծագած ուրիշ անպատեհութիւնները միկդի թող տալով՝ իրենց վրայ ալ դատաւոր պիտի չըլլա՞ր մի, իրենք ալ յանցաւոր չէի՞ն արդեօք. եւ կամ գոնէ՝ ինչպէս որ իրենք զուղղափառները յանցաւորի տեղ կը դնէին նէ՝ ուղղափառներն ալ նոյնպէս զիրենք յանցաւոր չէի՞ն սեպեր, մանաւանդ որ ուղղափառներուն թիւը՝ անտարակոյս Լուտերականներէն շատ էր: Ի՞նչ ուրեմն, արդար ու անաչառ դատաւոր գտնելու համար անհաւատներուն ու Հրեաներո՞ւն դիմելու էր, կամ թէ սպասելու էր որ Աստուած երկինքէն հրեշտա՞կ խաւրէ: Կամ եկեղեցւոյ առաջնորդները՝ իրենց Քրիստոսէն ընդունած իշխանութենէն զրկելու համար՝ բաւակա՞ն է արդեօք որ ոմանք վրանին չարիք խօսին ու զանոնք յանցաւոր սեպեն: Աս կարծիքն այնպէս այլանդակ բան մըն է, որ նոյն իսկ Մելանքթոն ալ անպատեհութիւնը տեսնելով՝ այսպէս կը գրէ. “Ես այնպէս կը կարծեմ որ ժողովքին (Պօղոս Գ.ին Մանդուա գումարել ուզած ընդհանուր ժողովքին վրայ կը խօսի) դէմ չի կրնար դրուիլ. ինչու որ թէպէտ պապը չկրնայ հոն դատաւոր նստիլ, է վերջը այսր ամենայնի ժողովքը գումարելու իրաւունք ունի, եւ պէտք է որ ժողովքը հրաման տայ որ քննութիւն ու դատաստան ըլլայ”: Եւ քիչ մը ետքը վրան աս խօսքս ալ կ'աւելցընէ. “Իզմէ աւելի խորագէտ ըլլողները կ'ըսեն թէ պատճառներնուդ ու ճշմարիտ են, բայց անօգուտ, որովհետեւ պապին բռնաւորութիւնն այնչափ է որ եթէ մէյ մը ժողով-

քին մէջ մտնել յանձն առնենք նէ՝ անկից կը հետեւցընեն որ կը հաւանինք թէ պապը վրանիս դատաստան ընէ: Արդ ես տեսայ որ իմ կարծեացս մէջ անպատեհութիւն կայ, բայց միշտ մեկալ կարծիքէն աւելի վայելուչ է”: Մելանքթոն, Գիրք Դ. Թուղթ 196. — Պոսիւէի Լերը ձեռնած տեղը՝ Թուղթին ալ կրօ-նաւորը Սեքենտորֆ (Գիրք Գ. Հատ. ԾԲ. Յաւել. Բ. 148.) ալ է ՚ԳՆ իր երեք ալ Մինչ (Հատ. Բ. Գլ. Դ. 92.) ալ կը ձեռագրին:

Բայց չէ թէ միայն Մելանքթոնին աս խօսքերը՝ բողոքողներուն այլանդակ պահանջմունքն ու կարծիքը կը դատապարտեն, հապա նաեւ իրենց ամենուն անուամբ շինուած դաւանութիւն մը: Աւգսպուրկի հաւատոյ դաւանութեան մէջ աս խօսքերը կը կարդանք. “Դուն, տէր մեր ինքնակալ, . . . մանաւանդ եղանակաւ մը՝ 1526ին Շփայէր գումարուած աւագաժողովին մէջ թղթով յայտնեցիր որ քեզմէ աս կրօնքի բաներուն վրայ որոշում չէր կրնար ըլլալ, հապա կը ջանաս քահանայապետին ընդունիլ որ ընդհանուր ժողովք գումարուի: Տարի մը յառաջ ալ Շփայէր ժողվուած վերջին աւագաժողովին մէջ գրով. . . նոյնը դարձեալ կրկնեցիր: . . . Եւ ըսիր որ . . . ապահով ես թէ քահանայապետը նոյն ընդհանուր ժողովքը գումարելու դէմ չի դներ”: Գործք Լուտ. Գերմ. Հատ. Զ. 388: Աս խօսքերով յայտնի կ'երեւայ որ դեռ 1530ին անանկ ժողովք կ'ուզէին՝ զոր որ քահանայապետը պիտի գումարէր: “Աստանկ նշանաւոր յայտարարութիւն մը, կ'ըսէ Պոսիւէ (Գիրք Գ. Հատ. ԿԲ.) յաւիտեան պիտի մնայ Լուտերականներուն ան գործքին մէջ՝ որն որ իրենց ամէն գործքերէն աւելի վաւերական է. այս ինքն Աւգսպուրկի դաւանութեան գլուխը, իրենց դէմ վկայութեան եւ եկեղեցւոյ անլուծանելի իշխանութեան հաստատութեան համար”:

Վերգերիոս անկից ճամբան յառաջ տարաւ, ու Բրակա քաղաքը Յուլ. Ֆրեդերիկոս Սաքսոնիայի կայսրընտրին հետ տեսնուելով (1535ին, Նոյեմ. 30ին), քահանայապետին կողմանէ իմացուց որ բողոքողներուն շատոնցուընէ ուզած ընդհանուր ժողովքը հիմա պիտի գումարուի. և իրեն աղաչեց որ աս բանին դէմ չդնէ, ու իրեններուն հետ մէկտեղ ժողովքին ներկայ գտնուի, և ամէնքն ալ իրենք զիրենք ու վարդապետութիւնին՝ ժողովքին դատաստանին տակ ձգեն, որպէս զի գժտութիւններն ու խռովութիւնները վերնան։ Մանաւանդ որ ասպէս ժողովքին տեղւոյն վրայ խօսելով, յայտնեց որ արդէն կայսրն ու Գաղղիայի թագաւորը ժողովքին Մանդուա գումարուելուն հաւանած են. քահանայապետը անոր համար աս քաղաքն ընտրած է, ըսաւ, որովհետեւ թէպէտ Գերմանիոյ դուրս համար հեռու շատ զօրք բերելու էր, որուն Գերմանացիք չէին համաձեր, Գաղղիայի թագաւորն ալ յանձն չէր առներ Գերմանիա գալ ու իր եպիսկոպոսները հոն խաւրել։ Ասկից զատ Գերմանիան՝ Արեւելեան ու Խորհրդական պառակտման շփոթութեան մէջ ըլլալով՝ ժողովքը հոն գումարելն անպատշաճ բան է։ Իրենք (բողոքողք) Մանդուա չգալու ամենեւին պատճառ մը չունին, որովհետեւ նոյն քաղաքը կայսեր իշխանութեան տակն է. և արդէն Լութեր իրեն (դեսպանին) ծանուցած է որ ամէն տեղ նոյն է, և ամէն տեղ գալու պատրաստ է։ — Կայսրընտիրն աս բաներուն համառօտ պատասխան մը տուաւ, հապա ըսաւ թէ Այս օրերս Շմալգալտ ժողովք մը պիտ'որ ընենք, հոնտեղը աս բանիս վրայ աղէկ մը կը մտածենք, ու ետքը թղթով պատասխան կու տամ [5]։

Կայսրընտիրը խօսքը բռնեց, և բողոքող իշխաններուն Շմալգալտ ժողովք ընելէն վերջը, Դեկտեմբերի 21ին ամենուն բերնէն Վերգերիոսին նամակ մը գրեց, որուն մէջ ծածուկ խօսքերով այնպէս մը կը հասկըցընէ որ ընդհանուր ժողովքին գումարուելուն հաւանելու միտք չունին։ Բայց, ինչպէս ըսինք, աս բանս յայտնի չէին ըսեր, հապա ծածուկ. ինչու որ թղթին մէջ այնպէս կը ձեւացընէր որ միայն ժողովքին տեղը չէին հաւնիր։ Սակայն միանգամայն չէր ուզեր որ քահանայապետը ժողովքին մէջ գահերէց ըլլայ. դարձեալ կը պահանջէր որ աշ-

5. Սլէյտան, Գիրք Թ. 139։ Մենցըլ, Հատ. Բ. Գլ. Դ. 75, 76։ Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն Ա. 271, 272։ — Այս վերջին մատենագիրը Վերգերիոսին ծածուկ գովութիւններ կու տայ, և կը զրուցէ որ կայսրընտրին պալատին մէջ ամենուն հետ անանկ սիրով ու քաղաքավարութեամբ՝ բայց միանգամայն իր պատւին ալ պահելով վարուեցաւ, որ ամէնքը վրան մեծ սէր ու յարգութիւն առացան. և նոյն խակ Լութեր զինքը կը յարգէր, գանէ այնչափ որչափ որ Լութեր մը կրնար քահանայապետական դեսպան մը յարգել։

խարհականներին ալ նոյն ժողովքին մէջ եկեղեցականներուն պէս դատաւոր նստին, եւ անոնց նման վճիռ տան ու ձայն կամ քուէ ունենան։ Ասոնցմէ զատ՝ բողոքողք նոյն Թղթին մէջ ուրիշ պատճառանք մ'ալ կը բերէին կամ պահանջմունք մը կ'ընէին, որմէ իրենց խարդախութիւնը աւելի եւս կը յայտնուէր, եւ որուն վրայ շատ բողոքող մատենագիրք եւ առանձինն Բլանք ու Մենցլ մեծ աժգոհութեամբ կը խօսին։ Երկու տարի յառաջ, կ'ըսեն աս երկու բողոքող մատենագիրները, երբ որ Կղեմէս Է. ընդհանուր ժողովք ընել ուզած էր նէ, յայտնած էր որ նոյն ժողովքն ըստ ամենայնի եկեղեցւոյ հին ժողովքներուն կարգին կանոնին համեմատ պիտ'որ ըլլայ, կամ ըստ Բլանքայ՝ ուզած էր որ ըլլալու ժողովքին ձեւն ու կարգադրութիւնները յառաջագոյն որոշուած ըլլան։ Բողոքողք աս բանիս դէմ գալիձած էին, եւ իրենց նոյն ընդհանուր ժողովք երթալ չուզելուն մէկ պատճառն ալ աս բանս բռնած էին։ Հիմա Պօղոս Գ. նոր քահանայապետը իրենց բացայայտ ըսել տուած էր որ ժողովքին ձեւն ու կարգադրութիւնները որոշելը՝ նոյն իսկ ժողովականաց կը թողու։ Արդ բողոքողք հիմա աս բանին դէմ գնելու սկսան, եւ կը պահանջէին որ ժողովքին ամէն կարգն ու կանոնը եւ մէջը բռնուելու ընթացքը յառաջագոյն որոշուին։ Որով կը ցուցընէին որ վախճաննին ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ժողովքին գումարուիլն արգելել[6]։

Բայց աս իրենց խաբէական գործքերովը քահանայապետին միտքը չկրցան փոխել, որն որ երկրորդ տարին (1536ին) Յունիսի 2ին կոնդակով մը որոշեց որ 1537ին Մայիսի մէջ ընդհանուր ժողովքը Մանդուա քաղաքը սկսի։ Բողոքողք աս բանս իմանալնուն պէս՝ ուզեցին բռնելու ճամբաններնուն վրայ նորէն

6. Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մաս Ա. 278։ Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. Դ. 78, 79։ Տես նաեւ Ալէյտան, Գիրք Թ. 139. Բ. — 140. Բ։ — Աս պատասխաններին մէջ "յայտնապէս ցուցըրին որ, կ'ըսէ Մենցլ, քաղաքական կողմանէ հիմա ունեցած զօրութիւններին կը ճանչնան, եւ իմացուցին թէ աս (ընդհանուր) ժողովքը՝ զորն որ իրենց քաղաքական ապահովութեան համար խնդրած էին, հիմա որ իրենց ուզեցածը կը դրուէր, կ'ուզեն մերժել"։ Եւ աս ժողովքը մերժելու համար բերած պատճառնին գնելէն վերջը՝ վրան կ'աւելցընէ որ "Բայց (ժողովքը բոլորովին մերժելու) բաղձանքնին՝ յայտնապէս դուրս չհանեցին, հապա աւելուըն վրայ բերած պատճառանքներնուն տակ ծածկեցին"։ Անդ. յիշուած տեղը։ Նոյն բանը Բլանք ալ (Անդ. յիշուած տեղը. 277. 278.) կը խոստովանի։ "Բնական խոհեմութիւնը պէտք էր իրենց ցուցընել թէ, կ'ըսէ, ժողովքը կարելի եղածին չափ ուշացընեն, եւ անոր համար ալ փոխարէն նոր պայմաններ դնեն, որովհետեւ պապը իրենց հին պատճառանքներն անգործածական ըրած էր։ Աս բանս իրաք ալ ըրին... բայց չկրնար ուրացուիլ որ շատ ճարտարութեամբ կամ բարակութեամբ չվարուեցան"։ Հաստեղն՝ աս Վերգերիոս տուած պատասխանին յիշատակելէն ետեւ՝ վրան կ'աւելցընէ թէ "Անկից կրնար դիւրաւ իմացուիլ որ ժողովքին ամենեւին բանեցընելու միտք չէր տար"։

բան մ՚որոշել. ուստի եւ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը Յովհան Ձկին Լութերին հրաման խաւրեց որ Վիրդեմպերկի աստուածաբաններուն եւ իրաւագէտներուն հետ խորհուրդ ընէ, եւ իրեն որոշում մը տայ որ ինչ պէտք են պատասխանել քահանայապետին թէ որ անոր կողմանէ Գերմանիա նորէն դեսպան մը գալով՝ զիրենք ժողովքի հրաւիրելու ըլլայ։ Անոնք տուած պատասխաններնուն կամ որոշմունքներնուն մէջ թէպէտ եւ իրենք հաստատուն կը գնէին որ իրենք նոյն ժողովքին մէջ պէտք է որ դատապարտուին, որովհետեւ, կ՚ըսէին, ժողովքները մոլորական են եւ Հոգւոյն սրբոյ ներկայութիւնը առանց ժողովքներուն խոստացուած չէ. ի վերայ այսր ամենայնի խրատ կու տային որ յառաջուընէ նոյն ժողովքը չմերժեն, հապա քահանայապետին դեսպանն ու նամակն ընդունին եւ ժողովքին մարդ խաւրեն. վասն զի, կ՚ըսէին, եթէ ժողովքին ինչպէս վարուիլը տեսնելով՝ կրնանք անոր դէմ բողոք ընել։ Ասոր ամենուն մէկտեղ տուած որոշմունքէն զատ՝ Լութեր առանձին ալ կայսրընտրին թուղթ մը գրեց, որուն մէջ՝ աս կերպով որոշմունք ընելուն պատճառը յայտնապէս կ՚իմացընէ։ Պապը, կ՚ըսէ, ամենեւին միտք չունի ժողովք ընելու, եւ երբեք ընդհանուր ժողովք ըլլալը չուզեր. արդ թէ որ մենք դէմ գնելու ըլլանք՝ ժողովքին չգումարուելուն յանցանքը վրանիս կը ձգեն, որով եւ տկարները կը գայթակղին, եւ այսպէս Աւետարանին վնաս կը հասնի։ Ուստի եւ ի խղճի մտաց կը պարտաւորէին ժողովքին դէմ չելնելու [7]։

Բայց կայսրընտիրը իր ընտրածքն արդէն մտքին մէջ որոշած էր. անոր համար ալ ոչ իր աստուածաբաններուն ու իրաւագէտներուն եւ ոչ ալ Լութերին որոշմունքն ու խրատը կրցաւ դիտաւորութիւնը փոխել տալ. ուստի եւ աստուածաբաններուն ու իրաւագէտներուն գրուածքին տակ ասանկ գրեց։ "Ես ասանկ կը կարծեմ որ նուիրակին դիմացը մարդ խաւրելու եւ ըսելու է որ ետ դառնայ։ Պապը եկեղեցւոյ գլուխ չէ, հապա Աւետարանականաց (Լութերականաց) ոխերիմ թշնամին, եւ ժողովք հրատարակելուն վախճանն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ զմեզ կործանել ու իր նենգական իշխանութիւնը նորէն հաստատել" [8]։

Թէպէտ եւ այսպէս կայսրընտիրը մտքին մէջ հաստատութեամբ դրած էր որ ընդհանուր ժողովքին դէմ դառնայ, բայց եւ այնպէս վախնալով որ չըլլայ թէ կամքերնուն դէմ

7. Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Բ. 92. — 95. Մասն Ա. 286, 287. եւ Ծոյնօֆ. 107։ Մենցել, Հատ. Բ. Գլ. Գ. 84. — 87։ Բոսիւէ, Գիրք Ը. Գլ.

8. Աս Մենցլէ, վերը յիշուած տեղը, 87, 88։ Եւս նաեւ Բլանք, նոյն տեղը, 288, 289։

ատեանին մարդ խաւրելու, ուզեց իրենց վարդապետութիւնը հաստատուն տեղ մը կապել, եւ որոշել որ եթէ հարկ ըլլայ նէ՝ ինչ բանի մէջ ուղղափառներուն կրնան զիջանիլ ու տեղի տալ։ Անոր համար Լութերին եւ Վիգդենպերկի աստուածաբաններէն հրամայեց որ զանազան գլուխներու մէջ իրենց վարդապետութիւնը գրեն. որպէս զի իմանան թէ ինչ բանի մէջ եւ որչափ կրնան ուղղափառներուն տեղի տալ, եւ ինչ բանի մէջ մաքերնին դրած են որ հաստատուն կենան [9]։

Լուտերական աստուածաբանները աս հրամանը կատարեցին, եւ Շմալքալտեան գլուխ ըսուած գրուածքը շինեցին [10], ասոնք բողոքողներուն առջեւը շատ մեծ յարգ ունին, եւ 1537ին Յունուարի 3ին կայսրընտրին խաւրեցին։ Իրենց ամէն երեւելի պաշտօնեաները կամ վարդապետները աս գրուածքին ստորագրած էին. Մելանքթոնն ալ մէկալներուն հետ անունը գրած էր. բայց որովհետեւ Լուտերին՝ նոյն գրուածքին մէջ քահանայապետին իշխանութեան դէմ ըսածներուն [11] բոլորովին չէր

9. Այսպէս կը գրէ Լուտեր նոյն գրուածքին յառաջաբանին մէջ. Գործք Լութ. գերմ. Հատ. Զ. 544։ Տես նաեւ Սեքենտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ԾԵ. 151։

10. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Զ. 544. — 558։

11. Լուտեր աս գրուածքին մէջ քահանայապետին դէմ գրած ուրիշ տասնեակ նախատական խօսքերէն զատ՝ աս ալ կը զրուցէ։ «Ինչպէս որ զսատանան պէտք չէ որ իբրեւ տէր եւ Աստուած պաշտենք, այսպէս ալ չենք կրնար իր առաքեալը՝ զպապը կամ նեռը՝ . . . գլուխ կամ տէր ունենալ»։ Վերը յիշուած տեղը, 550։ — Մենցլ (Հատ. Բ. Գլ. Դ. 99.) աս խօսքը վկայութիւն բերելէն վերջը՝ կը զրուցէ որ «Բոլոր աս գրուածքն ընդհանրապէս անանկ կերպով մը շինուած է, որ Աւկսպուրկի հաւատոյ դաւանութեան քաղցր ու խաղաղական հոգւոյն բոլորովին հակառակ կ'ելլէ։ Անոր մէջ ամէն բան չէ թէ միայն շատ աւելի խիստ կերպով բացատրուած է, հապա նաեւ կողմնակցութեան բոլոր վարդապետութիւնները մանաւորապէս ան կերպով գրուած են, որ կերպով որ հին եկեղեցւոյ վարդապետութիւններին ամենասաստիկ հեռու պէտք էր երեւալին։ Շմալքալտեան Գլուխները՝ կրից տէր դատաստանի մը գործքն են։ Նոյն կերպով մանաւանդ թէ աւելի տաստիկ կը խօսի նաեւ Բլանք։ «Մելանքթոն, կ'ըսէ, անով (Աւկսպուրկի դաւանութեամբ) հակառակորդները կ'ուզէր զիջուցանել. իսկ Լուտեր ասով (Շմալքալտեան Գլուխներով) կ'ուզէր իրենց դէմ դնել։ Մելանքթոն կ'ուզէր (լուտերականութիւնը) պաշտպանել. Լուտեր՝ (ուղղափառութիւնը) ամբաստանել։ Անոր համար (Լուտերի գրուածքին մէջ) չէ թէ միայն ամէն բան անհամեմատ աւելի խիստ կերպով բացատրուած էր քան թէ առաջինին մէջ, հապա նաեւ իրենց (Լուտերականաց) վարդապետութիւնը՝ մանաւորապէս ան կերպով բացատրուած էր, որ հին վարդապետութիւններէն ունեցած տարբերութիւնը շատ բացայայտ երեւայ, եւ իրարու հետ միաբանելու անկարելութիւնը շատ յայտնի տեսնուի։ Ուրիշ եւ առանձին ան կտորներուն վրայ, որոնք Մելանքթոն (Աւկսպուրկի) դաւանութեան մէջ ըստ մասին ծածկած եւ ըստ մասին բոլորովին լռած էր, ինչպէս են՝ պատարագ, քաւարան, ուխտաւորութիւնք, եղբայրութիւնք, (սրբոց) մասունք կամ նշխարք եւ ներողութիւն, Լուտեր շատ բացայայտ կը խօսէր. մանաւանդ թէ ասոնց մէջէն՝ պապականութեան վարդապետութիւնն ու պապին իշխանութիւնը

հաւանէր, մինչ համար ստորագրութիւնն այսպէս դրած էր. «Ես Փիլիպպոս Մելանքթոնս ալ հոս դրուած գլուխները իբրեւ ուղիղ եւ քրիստոնէութեան համեմատ՝ կ'ընդունիմ։ Բայց քահանայապետին համար կը կարծեմ որ եթէ Աւետարանին ընդունելու ըլլայ նէ՝ խաղաղութեան եւ ընդհանուր միաբանութեան համար՝ մենք ալ կրնանք յանձն առնել որ մինչեւ հիմա մարդկային իրաւամբ ուրիշ եպիսկոպոսներուն վրայ ունեցած գլխաւորութիւնը՝ նաեւ հիմա իրեն հպատակ եղող քրիստոնեաներուն եւ ասկէ վերջը իրեն հպատակիլ ուզողներուն վրայ ալ ունենայ»[12]։

Բողոքողները՝ աս պատրաստութիւնները առնելնուն պէս՝ իրենց յառաջագոյն ըրած որոշման համեմատ՝ 1537ին սկիզբները Շմալգալտ նորէն ժողվուեցան[13]։ Ժողովքն սկսելէն քիչ

տուանձին իրեն գլխաւոր նիւթն ըրած էր, եւ ասոր վրայ շատ երկայն կը խօսէր»։ Գիզէ Ը. Հատ. Գ. Մասն Ա. 299։

12. Գործք Լութ. գերմ. Հատ. Զ. 557. Բ։ Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն Ա. 302, 303։ — Անկից զատ՝ երբ որ ընդհանուր ժողովքի վրայ խօսք եղած ատեն՝ ուրիշ բողոքող աստուածաբանները կ'ըսէին թէ նոյն ժողովքն ընդունելու եւ մարդ խաւրելու չէ, որովհետեւ դատաւորը քահանայապետն է, ուր որ առաջին ընդհանուր ժողովքները դատաւորները՝ կայսրներն էին, Մելանքթոն աս խօսքին թէ՛ ստութիւնն ու թէ՛ այլանդակութիւնը ցուցուց, պատասխան տալով որ Աս բանս ինչպէս կրնայ ըլլալ. որովհետեւ թէ որ կայսեր հպատակ չըլլողները՝ ընդհանուր ժողովքին գալ չուզէին նէ՝ կայսրը զիրենք ինչպէս կրնար ստիպել։ Մէնցլ, Հատ. Բ. Գլ. Դ. 90։ Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն Ա. 294։

13. Բողոքողաց վերջին ատենները քանի մը անգամ զանազան տեղ ժողովքներ ըրած էին, եւ անոնց մէջ՝ Նիւռնպերկի խաղաղութեան պայմաններուն դէմ (տես աս Գրքին Գ. Գլխոյն 17 ծանօթութիւնը.) դաշնակցութիւններնուն մէջ նորէն այլեւայլ իշխաններ ընդունած, նոյն իսկ դաշնակցութիւննին նորոգած, զօրքերնին շատցուցած, Գաղղիոյ ու Անգղիոյ թագաւորներուն հետ (որոնցմէ առաջինին հետ կայսրը պատերազմի մէջ եւ երկրորդին հետ բոլորովին աւրուած էր.) աւելի մտերմութեամբ կապուած եւ անոնցմէ մեծամեծ օգնութեանց խոստմունքներ ընդունած էին. եւ վերջապէս ամէն ճիգն ի գործ դրած էին կայսեր եւ ուղղափառ իշխաններուն դէմ պատերազմի ալէկ պատրաստուելու։ Նոյնպէս աս վերջին ժողովքին մէջ ալ աս ամէն բաները աւելի եւս հաստատեցին, դաշնակցութեան մէջ նոր մարդիկներ առին, եւ որոշեցին որ ասոր թշնամեաց դէմ կայսեր իրենցմէ ուզած օգնութիւնը չտան։ Բլանք, Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մասն Ա. 276. — 286. եւ 308. — 310։ Նոյն մատենագրին պատմածին նայելով՝ 1538ին սկիզբները ուրիշ ժողովքի մը մէջ որոշեցին որ դեսպան խրկեն Գաղղիոյ թագաւորին՝ մրն որ նոյն ատենները կայսեր հետ զինադադար ըրած էր։ «Կ'երեւայ որ, կ'ըսէ Բլանք, տալ կ'ուզէին թագաւորը յորդորել որ կայսեր հետ դրած դաշանց մէջ՝ իրենց կողմնակցութեան վնասակար որոշում մը չդանուի, եւ միանգամայն Մանդուա ժողվուելու (ընդհանուր) ժողովքին հաւանութիւն չտայ։ Բայց իրաք կը բաղձային որ իրենց չըսածն (՞) ալ թագաւորն ինք իրմէ իմանայ աս իրենց գործքին, այս ինքն իրենց հետ աւելի անձուկ կապուելու, եւ կայսեր հետ ըրած պատերազմը տեւէ մ'ատենէ երկայն ատեն շարունակելու երեւակ»։ Ի՞նչ զարմանալի հայրենասիրութիւն եւ հաւատարմութիւն։ Նոյն տեղը։ 322, 323։

մը վերջը՝ կայսրը իր դիւանագպրի փոխանորդը Մատաթիաս Հելտ իրենց ղրկեց, որ հետերնին խօսի։ Աս պատգամաւորը փետրուարի 15ին իրենց առջեւը խօսակցութիւն մ'ըրաւ, որուն մէջ զիրենք կը խրատէր որ քահանայապետին որոշման համաձայն գումարուելու ընդհանուր ժողովքին երթան, եւ ձեռքերնէն եկածին չափ ջանան ու գործակից ըլլան որ այսչափ տարիէ վեր Գերմանիան տակն ու վրայ ընող խռովութիւններն ու անմիաբանութիւնները վերնան։ Աս բանս չէք ընդունիր կամ դէմ կը դնէք նէ, ըսաւ, չէ թէ միայն կայսրն ու մեր տէրութեան ուղղափառ իշխանները, հապա նաեւ ուրիշ թագաւորներն ու իշխանները վրանիդ կասկած կ'ունենան որ դուք խաղաղութիւնը կ'ատէք, եւ աս հիմակուան խռովութիւններն ու երկպառակութիւնը կը սիրէք[14]։ Աս խօսակցութենէն զատ՝ Սաքսոնիայի կայսրընտրին հետ ալ առանձին խօսեցաւ, ու կայսեր իր վրայ ունեցած սէրը ցուցուց։ Բայց բոլոր իր խօսքերը մտքերնին փոխելու բաւական չեղաւ. վասն զի հաստատութեամբ գիտնալով որ վարդապետութիւննին ընդհանուր ժողովքին մէջ պիտի դատապարտուի, ամէնեւին նոյն ընդհանուր ժողովքին հաւանիլ ու հոն երթալու կամ մարդ խաւրելու խոստում տալ չուզեցին[15]։ Նոյնպէս քահանայապետին կողմանէ

14. Աս խօսակցութիւնն ընդարձակ կը դնէ Սլէյտան, Գիրք ԺԱ. 163. — 164. Բ։

15. Հելտ աս ամէն բաներէն տեսնելով որ բողոքողք կայսեր դէմ յայտնի ապստամբած են եւ ամէն եղանակաւ պատերազմ ընելու կը պատրաստուին, միաբանամայն իմանալով թէ քաղաքական եւ խաղաղական կերպով զիրենք ճամբու բերելու յոյս չկայ, Գերմանիայի բոլոր ուղղափառ իշխաններուն հետ գնաց մէկիկ մէկիկ առանձինն խօսեցաւ, եւ զիրենք յորդորեց որ վտանգին մեծութեան նայելով՝ իրենք ալ միաբանին եւ բողոքողաց դէմ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար մէջերնին Հակառակ-դաշնակցութիւն մը ընեն։ Իշխանները թէպէտ իսկզբան չուզեցին աս բանս յանձն առնել, վախնալով որ չըլլայ թէ անով բողոքողք աւելի եւս գրգռուին ու չարիքն աւելի մեծնայ. բայց ետքը հարկաւոր ըլլալը յայտնապէս տեսնելով՝ յանձն առին, եւ այսպէս 1538ին Յունիսի 10ին 11 տարուան համար դաշինքը գրուեցաւ։ Աս դաշնակցութեան մէջ մտնողներուն գլխաւորներն էին կայսրը, իր եղբայրը Ֆերդինանդոս թագաւորը, Մոգունտիայի կայսրընտիր արքեպիսկոպոսը, Սալցպուրկի կարդինալ արքեպիսկոպոսը, Գուլիէլմոս ու Լուդովիկոս՝ Պաւիերայի դուքերը, Գէորգ՝ Սաքսոնիայի դուքսը եւ Հենրիկոս՝ Պրունշուայկի դուքսը։ Դաշնակցութեան թղթին մէջ կը գրուեցին որ թէպէտ եւ կայսեր հաստատուն կամքն ու հրամանն ան է որ Նիւրնպերկի խաղաղութիւնն ամբողջ ու անխախտ մնայ, բայց որովհետեւ քանի մը բողոքող իշխաններ աս դաշանց հակառակ նոր նոր դաշնակցութիւններ կ'ընեն, եւ անանկ գործքեր կը գործեն, որոնցմէ շատ մեծ խռովութիւններ ու ապստամբութիւններ կը վախցուին, անոր համար ինքնակալը, իր եղբայրը եւ ուրիշ հնազանդ կայսրընտիրներն ու իշխանները՝ զանազան ժողովքներու մէջ իրարու տուած խոստմունքնին յիշելով՝ որոշեցին որ աս քրիստոնէական միաբանութիւնը մէջերնին հաստատեն, չէ թէ մէկու մը վրայ յարձակելու, հապա վրանին յարձակողներուն դէմ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար։ Մասնաւոր կերպով կը գրուեցին թէ

եկող Վորմատիու նոր դեսպանին ջանքն ալ՝ պարապի գնաց։ Եւ թէպէտ Սաքսոնիայի կայսրընտրին յառաջագոյն միտքը դրածին պէս՝ զինքը սահմանէն ետ չդարձուցին, ու թող տուին որ Շմալգալտ գայ, բայց կարծես թէ զինքն ու քահանայապետը աւելի եւս նախատելու համար [16]։

Սակայն որպէս զի չմոռցուի որ լոյսը կ'առնէն եւ անոր համար ժողովքին գումարուելուն դէմ կը դնէին, շուտ մը Մելանքթոնին գրուածք մը չինել տուին, որուն մէջ իրենք զիրենք ու ժողովքին ունեցած հակառակութիւննին արդարացընելու կը ջանային, եւ բոլոր քրիստոնեայ իշխաններուն խաւրեցին։ Նոյն

ատ պաշտպանութեան մէջ մտնողներէն ամենուն մէկը՝ Նիւռնպերկի խաղաղութեան դէմ ընելով՝ նոյն խաղաղութեան դաշնից ստորագրող բողոքող իշխաններուն վրայ պէտք չյարձակի համ անոնց անիրաւութիւն մը պէտք չընէ․ եւ ինչ կերպով որ ըլլայ նէ՝ բողոքող իշխաններուն դէմ բռնութիւն պէտք չբանեցընէ։ Բայց մէկալ կողմանէ ալ խրատու խօսք կու տային որ եթէ իրենց մէջէն մէկու մը վրայ կրօնի պատճառաւ յարձակում կամ անիրաւութիւն մ'ըլլայ, եւ կամ մէկու մը երկրին մէջ ապստամբութեան մ'ելլէ նէ՝ բոլորը մէկտեղ զանիկա պաշտպանեն եւ անոր կերպով օգնեն։ Դարձեալ իրենց երկիրներուն մէջ գտնուող եկեղեցական ու վանական ինչքերուն վրայ հակեն, եւ զանոնք յափշտակել ուզողները վանեն։ Ռէֆէլ, Գիրք Բ․ Գլ․ ԺԱ․ 593․ — 596․ Տե՛ս նաեւ Մէնցըլ, Հատ․ Բ․ Գլ․ Ե․ 109։ Թըռնէ, Գիրք Ը․ Հատ․ Գ․ Մաս Ա․ 312․ — 316։ Ռանքէ, Գիրք Է․ Գլ․ Բ․ 100․ — 111։

16․ Այսպէս գրեթէ բառ առ բառ կը զրուցէ Բլանք, ու ետքը կը պատմէ թէ երբ որ քահանայապետական դեսպանը 1537ին սկիզբը Վայմար եկաւ, Սաքսոնիայի կայսրընտիրը անմիջապէս ճամբայ ելաւ, տիրեն ըսել տալով որ Թող Շմալգալտ գայ։ Դեսպանին հոն հասած ատենն (Փետրուարի 24ին), "Թէպէտ եւ կայսրընտիրը զինքը երկրորդ օրը առջեւը հանեց, կ'ըսէ, բայց ատով կարծես թէ (ետքը) Մարտի 2ին իրեն տրուած պատասխանին նախատինքն աւելի եւս ատտոկեցաւ։ Ձեռնչու որ կայսրընտիրը դեսպանին խօսքը մտիկ ընելէն ետեւ՝ որն որ ուրիշ բան չէր, բայց եթէ պարզ հրաւէր մը որ ընդհանուր ժողովքին մարդ խաւրեն, քահանայապետին նամակը՝ որն որ դեսպանն իրեն տուած էր, առջեւի սեղանին վրայ դրաւ, եւ պատասխան տալու տեղ՝ դեսպանին ըսաւ որ Հիմա քեզմէ բաժնուելուս պէս՝ դաշնակիցներուս ժողովքին պիտ'որ երթամ, եւ պէտք է որ նախ իրենց հետ խորհուրդ ընեմ ու. ատկէ ետ կըսե՛մ պապին նամակը պատասխանով ընդունիլ. անոր համար աւելի աղէկ կ'ըսես թէ որ նոյն նամակը հիմակուց հիմա քովդ կը պահես։ Դեսպանին՝ աս նախատինքին վրայ ըրած արդար տրտունջին ամենեւին ականջ չկախուեցաւ, մանաւանդ թէ կը ջանային որ Շմալգալտ կեցած ատեն որչափ որ կարելի է նէ՝ հեռուն արհամարհելով վարուին. եւ հինգ օր վերջը (Մարտի 2ին) նամակին (առանց բանալու) իրեն ետ տուին"։ Գիրք Ը․ Հատ․ Գ․ Մաս Ա․ 291, 292։

Սլէյտան ալ նոյն բաները կը պատմէ եւ վրան աս ալ կ'աւելցընէ․ "Օր մը, կ'ըսէ, դեսպանը աշխարհատէր կոմսին այցելութիւն ընել ուզեց․ բայց մերժուեցաւ, որովհետեւ աշխարհատէր կոմսը պատասխան տուաւ թէ ատեն կամ յարմարութիւն չունիմ (fit réponse qu'il n'avait loisir)։ Եւ անմիջապէս Լուտերին այցելութեան գնաց, որն որ ծանր հիւանդ էր, եւ աս բանս դեսպանը պատուհանէն կրնար տեսնել"։ Գիրք ԺԱ․ 169։ Տե՛ս նաեւ Սեքէնտորֆ․ Գիրք․ Գ․ Հատ․ ԾԱ․ 144․ — Մէնցըլ, Հատ․ Բ․ Գլ․ Գ․ 86, 89։

դրուածքին մէջ միանգամայն պատասխան կու տային փառքին եղած ամբաստանութեան որ ամենուրին դատաւորի մը հնազանդիլ չեն ուզեր[17], ուրիշ առջեւերը կ'արհամարհեն, եկեղեցւոյ դատաստանէն կը փախչին, եւ առջի ժողովքներէն շատոնց դատապարտուած հերետիկոսութիւնները նորէն դուրս կը հանեն։ Կը ջանային ցուցընել թէ պէտք չէ որ քահանայապետը կրօնական նիւթերու մէջ դատաւոր ըլլայ, եւ ոչ իսկ ան ատեն՝ երբ որ իր եպիսկոպոսները հետն են։ Շատ ժողովքներու օրինակ կը բերէին, որոնց որ ժողովուիլը Ս. Հայրք չուզեցին յանձն առնել, գիտնալով որ ճշմարտութիւնը պաշտպանելու համար չէ, հապա մոլորութիւնը հաստատելու համար[18]։ Եւ որովհետեւ, կ'ըսէին, աս գործքը՝ բոլոր քրիստոնեից հոգւոյն փրկու-

17. Աս ամբաստանութիւնը թէ բողոքողները ամենուրին դատաւորի մը հնազանդիլ չեն ուզեր, ամենուրին մէկու մը վճռոյն տակ իյնալ յանձն չեն առներ, չէ թէ միայն ուղղափառք նոյն ատեն կ'ընէին, եւ ուղղափառ մատենագիրները կ'ընեն, հապա նաեւ բողոքող մատենագիրներն ալ։ Բոսուէթ ըլլայ մեզի Մենցլին վկայութիւնը, որուն մէջ ուրիշ շատ մտադրութեան արժանի բաներ ալ կան։ Արդ աս մատենագիրը խօսելով որ ինչպէս շատ անգամ ուղղափառ ու բողոքող իշխաններուն կամ աստուածաբաններուն մէկտեղ գալով՝ իրարու հետ միաբանիլ ուզելնին՝ փուճ ու անօգուտ բան էր, խօսքն այսպէս յառաջ կը տանի։ "Իւրաքանչիւր կողմը կը հաստատէր թէ իր վարդապետութիւնը՝ Ս. Գրոց իմաստին համաձայն է, ու հակառակորդինը՝ Ս. Գրոց հակառակ։ Ասոր համար՝ որպէս զի աս խնդիրը կամ դատաստանը վերջ մ'առնէնք, պէտք էր որ դատաւոր մ'ալ ընտրէր. բայց բողոքողք առջէն խոկցան ըսած էին որ դատաւոր չեն ընդունիր. եւ Շմալքալտի ժողովքին մէջ կայսերական դեսպաններուն յայտնապէս ծանուցած էին որ "Աստուծոյ կամք "քը չեկեղար ամենուրին մարդկային "կարծիքով կամ դատաստանի ճանաչ-"ցուիլ, հապա՝ Յոհաննու առաքե-"լոյն ըսածին պէս՝ Աստուծոյ Որ-"դին որ առաքի ծոց Հօր է, ինք մեզ "յայտնեց։ Ասոր համար Փիլիպպոս [illegible] [illegible] [illegible] "դատաւոր ըլլայ"։ Եւ որովհետեւ չէր կրնար պարտաւորել որ Քրիստոս անձամբ երկինքէն իջնայ եւ աստուածաբանական դահին վրայ նստի, անոր համար դատաստանն ու որոշումը անոր ձեռքը թող տալը՝ ուրիշ բան չէր նշանակեր, բայց եթէ ըսել որ բողոքող աստուածաբաններուն՝ Ս. Գիրքը իրենց մտաց համաձայն մեկնելով հանած վարդապետութիւններն ու կարծիքները՝ անմիջական, կատարեալ ու անսխալ ճշմարտութիւն է։ Ի վերայ այսր ամենայնի նոյն ինքն Մելանքթոն՝ որ աս խօսքերը իր ձեռքը գրած էր, թէ՛ յառաջնոյն եւ թէ՛ ետքը իր թղթերուն մէջ շատ անգամ՝ մեկնութիւններուն պակասաւորութեան ու անստուգութեան, իր կողման աստուածաբաններուն՝ թէ՛ իրեն (Մելանքթոնին) դէմ, եւ թէ՛ իրենց կարծիքներէն քիչ մը շեղողներուն դէմ բանեցուցած զօրութեան, անիրաւութեան ու բռնաւորութեան դէմ կը տրտնջէ"։ Հատոր Բ. Գլ. Ժ. 194։ Ասոնք գրելէն վերջը մատենագիրը ծանօթութեան մէջ Մելանքթոնին նամակներէն քանի մը վկայութիւններ կը բերէ, որոնցմով Լուտերին աշակերտը իր կողմնակիցներուն բռնաւորութենէն դէմ սաստիկ կը գանգատի։

18. Բողոքողներուն հաստատելը ժողովոց վրայ ըսածը՝ բոլոր Արեւելեաններուն կամ ուրիշ հերետիկոսներուն գումարած կամ գումարել տուած ժողովոց վրայ է, որոնց որ եկեղեցին երբեք հաստատած չէ, ինչպէս որ բերած օրինակներէն յայտնի կը տեսնուի։

թեան կը վերաբերի, անոր համար բոլոր քրիստոնեայ թագաւորա-ներուն ու իշխաններուն կ'աղաչենք որ հակառակորդներնուս չա-րախօսութեանց չհաւատան, հապա մանաւանդ ջանան որ Աստուծոյ ճշմարիտ պաշտօնը հաստատուի: Վերջապէս կը զրուցեն որ օրինաւոր եւ ըստ կարգի ժողովք մը գումարուելու ըլլայ նէ՝ հանտեղը մեզ կ'արդարացընենք եւ յայտնի կը ցուցընենք որ ուզածնիս՝ ամենուն ընդհանուր օգուտն է 19:

Բողոքողք ատոնք ըրած ատեն՝ քահանայապետն ու եպիս-կոպոսները, եւ ինքնակալը բոլոր ուղղափառ իշխաններուն հետ կը ջանային որ ընդհանուր ժողովքը շուտ մը սկսի: Իրենք ալ ասիկա տեսնելով՝ սկսան իրենց կողմանէ ջանքերնին աւելցը-նել որ արգելէին. եւ մանաւանդ անոր փոյթ կը տանէին որ զա-նազան գրուածքներով ժողովքին յարգութիւնը ժողովրդեան առջեւ նուաստցընեն, եւ ամենուն սրտին մէջ քահանայապետին ու Հռոմայ Աթոռոյն դէմ ատելութիւն գրգռեն: Բայց աս գրուածոց մէջ ամենէն երեւելին է Լուտերին՝ 1539ին սկիզբը-ները Ժողովներուն ու Եկեղեցւոյ վրայ գրածը: Աս գրքին մէջ Նորոգիչն ընդարձակ կերպով մը Հարց ու Ժողովոց իշխանու-թեան եւ զինուորեալ եկեղեցւոյն վրայ կը խօսի, ու խել մը պղանդաւակ մոլորութիւններ ու ստութիւններ կը գրէ: Առա-ջին մասին մէջ կը ջանայ ցուցընել որ եկեղեցին չիկրնար ան

19. Աս ընդարձակ գրուածքին փոքը բոլոր կը դնէ Սլէյտան, Գիրք ԺԱ. 169. — 176: — Բլանք նոյն գրուածքին մէջ բերուած պատճառ-ներուն համար կը զրուցէ որ "Թէ-պէտ եւ Մելանքթոնին բոլոր ճար-տարութեամբն ու արուեստովը գրուած էին, բայց ամենեւին չէին կրնար ան ազդեցութիւնն ընել, որն որ կ'ուզուէր որ ընեն, եւ աս բանս ինք Մելանքթոն ալ ստուգիւ ա-մենէն աղէկ կը զգար„: Ետքը՝ բե-րած պատճառներնին կը յիշատա-կէ, եւ ամէն մէկուն քով՝ որչափ անհիմն բան ըլլալը համառօտիւ կը ցուցընէ: Եւ վերջապէս կը զրուցէ որ ստուգիւ Լուտերականներէն շա-տերն ալ աս բանս կ'իմանային. "Բայց որովհետեւ նոյն ժամանակը ազանդքին մէջ պապին դէմ սաստիկ ատելութիւն մտած էր, անոր հա-մար ամենեւին մէկը շատ դէմ չդրաւ-անանձկ մէկ որոշմանն՝ որն որ աս ա-տելութիւնն ամէն բանէն աւելի կը յարդեցընէր, եւ կ'երեւար որ զպա-պը սաստիկ շատ պիտի նեղէր ու արհամարհէր: Լուտեր ալ անանց մէջն էր, որունք աս ատելութիւնն ամենէն սաստիկ ունէին: Աս ատե-լութիւնը՝ ժողովքին վրայ իր ըրա-ծ խրատին յայտնապէս մեծ ազ-դեցութիւն ըրած էր„: Գիրք Ը. Հատ. Գ. Մաս Ա. 294. — 297: — Նոյն ժամանակը Լուտերին՝ քա-հանայապետին դէմ ունեցած ատե-լութիւնն ան աստիճանի սաստկացած էր, որ հեղ մը ճամբայ ելլելու համար կառք մտած ատեն՝ քովի եղող բո-ղոքող քարոզիչներուն պոռաց. "Աս-տուած ձեզ պապին դէմ ատելու-թեամբ լեցընէ„: (Deus impleat vos odio Papae!) Սեքէնտորֆ. Գիրք Գ. Հատ. Կ. Յաւել. 165: Բլանք. Վերը յիշուած տեղը. 300. Ծանօթ. 118: Մենցէլ, Հատ. Բ. Գլ. Դ. 109: — Դարձեալ նոյն ժամանակները (Փետրուարի 27ին) գրած մէկ նա-մակին մէջ աս խօսքը գրած է, որն որ եղքը միշտ բերանն ունէր. "Կեն-դանութեանս ատենս քու ժանտախտդ էի, պապ. մեռնելու ատենս ալ քու մահդ պիտի ըլլամ„: (Pestis eram vivus, moriens ero mors tua, Papa!) Աս Ցեվէտ, Հատ. Ե. 57:

վիճակին մէջ խոթուիլ, ինչպէս որ Հարց գրքերուն ու եկեղեցւոյ վճիռներուն մէջ կայ։ Ժողովքները, կ՚ըսէ, շատ անգամ իրարմէ տարբեր մանաւանդ թէ իրարու հակառակ վճիռներ տուած են. իսկ Հարքը աւելի եւս իրենց անկատարութիւնը ցուցուցած են ու շատ անգամ իրարու եւ իրենք իրենց ալ հակառակ բաներ գրած են։ Երուսաղէմի (առաքելոց) ժողովքներուն եւ Նիկիայի առաջին ժողովքին մէջ շատ բան հաստատուեցաւ, որոնք ետքը վերցուեցան։ Համառօտ ըսելու համար, կ՚ըսէ, թէ որ բոլոր հին Հարքը եւ ամէն ժողովքները, առանց մէջէն մէկ հատը հանելու, մէկտեղ ժողվելու ըլլանք, անոնց մէջ բոլոր քրիստոնէական կրօնքին վարդապետութիւնները չենք կրնար գտնել[20]։

Երկրորդ մասին մէջ մասնաւորապէս ժողովքներուն վրայ կը խօսի, եւ անոնց իշխանութիւնն այնպէս վար կ՚իջեցընէ, որ կարծես թէ ժողովրդապետներուն եւ դպրոցներու վարպետներուն՝ իրենց իշխանութեան տակ ըլլողներուն վրայ աւելի իշխանութիւն կու տայ, քան թէ ընդհանուր ժողովքին՝ եկեղեցւոյ մէջ։ Եւ որովհետեւ, կ՚ըսէ, չենք կրնար յուսալ որ հիմակուան ժամանակս ընդհանուր ժողովք գումարուի, անոր համար պէտք է ջանալ որ առանձին ժողովքներ ըլլան, դպրոցներուն աշկերտները՝ իրենց վարպետին առաջնորդութեան տակ ու հաւատացեալները իրենց ժողովրդապետին առաջնորդութեան տակ առանձին ժողվուին։ Դարձեալ Երուսաղէմի ժողովքին եւ չորս առաջին ընդհանուր ժողովքներուն վրայ կը խօսի, ու անոնց մէջ վճռուած խնդիրները կը բերէ։ Եփեսոսի ժողովքին վրայ խօսած ատեն յայտնապէս կը վարդապետէ՝ որ ի Քրիստոս՝ Աստուածութիւնն ու մարդկութիւնը իրարու հետ խառնուած ու շփոթուած են, որմէ կը հետեւցընէ նաեւ որ աստուածային ու մարդկային բնութեան յատկութիւններն ալ իրարու հետ խառնուած ու շփոթուած են, ու Քրիստոսի Աստուածութիւնը չարչարելի է, կամ թէ Քրիստոս Աստուածութեամբն ալ չարչարուեցաւ։ Ասոր վրայ, կ՚ըսէ, ես անգամ մը Զուինգլիին հետ վիճեցի. եւ զինքը Նեստորական կ՚անուանէ, որովհետեւ անիկա յանձն չէր առներ ըսել որ Քրիստոսի աստուածային բնութիւնը կրնայ չարչարուիլ ու մեռնիլ[21]։

Գրքին երրորդ մասին մէջ կը խօսի Լուտեր եկեղեցւոյն վրայ՝ որուն կը հաւատանք, ինչպէս որ հանգանակին մէջ կայ. եւ կը յայտնէ թէ չիհաճիր առաքելոց ան խօսքին՝ որ կ՚ըսէ.

20. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Է. 233. թ. — 246. թ։

21. Նոյն տեղը, 246. թ. — 279։

«Հաւատամք ի սուրբ կաթուղիկէ եկեղեցի»: Նոյն միտքը, կ'ըսէ, աւելի աղէկ կրնար յայտնուիլ ըսելով, Հաւատամք ի սուրբ քրիստոնէական ժողովուրդն, որով որ շատ վնասներէն կ'ազատէինք, որոնց տակը կը ձգէ զմեզ եկեղեցի մութ ու կոյր անունը: Եօթը նշան կը դնէ, որոնցմէ, կ'ըսէ, երկրի վրայ աս սուրբ ու քրիստոնէական ժողովուրդը կրնանք ճանչնալ. այս ինքն Ա. Աստուծոյ անարատ խօսքը, Բ. Մկրտութիւն, Գ. Հաղորդութիւն, Դ. Եկեղեցւոյ բանալիքը, Ե. Եկեղեցւոյ պաշտօնէից կոչումը, Զ. Աղօթք, Է. Հալածում կամ սուրբ խաչ[22]: Ստուգիւ անլուր ու այլանդակ նշաններ: Միշտ ամէն տեղ ճշմարիտ եկեղեցւոյ չորս նշան կը տրուի, այս ինքն Մի, Սուրբ, Կաթուղիկէ կամ Ընդհանրական եւ Առաքելական ըլլալ: Բայց Լուտեր իրաւունք ունէր աս նշանները չընդունելու եւ ուրիշ նշաններ հնարելու, ինչու որ իր հիմնած եկեղեցին, որն որ եկեղեցի ալ ըսուելու արժանի չէ, չէ թէ միայն աս նշաններուն չորսը մէկտեղ չունի, հապա եւ ոչ մէկը: Կաթուղիկէ կամ ընդհանրական եւ առաքելական չըլլալը՝ արդէն ինք իրմէ յայտնի է, վասն զի միայն Գերմանիայի մէկ անկիւնն էր եւ ուրիշ բոլոր եկեղեցիէն բաժնուած, եւ քրիստոնէութեան հաստատուելէն տասնուհինգ դար վերջը դուրս ելլելէն զատ՝ շատ բանի մէջ նաեւ առաքելական վարդապետութեան հակառակ: Իսկ թէ միանգամայն Մի կամ միաբան եւ Սուրբ չէր, ասիկա ալ թէպէտ մինչեւ հիմա ըսածներնէս յայտնի կ'երեւայ, բայց ետեւը դրուած երկու գլուխներէն՝ աւելի եւս բացայայտ կը տեսնուի:

22. Դարձեալ նոյն տեղը, 279.— 291. Բ: — Սէքէնտորֆ (Գիրք Գ. Հատ. ՀԶ. 251.) Լուտերին աս գրքին վրայ խօսելով՝ կը զրուցէ որ «Այնպիսի իմաստութեամբ . . . գրուած է, որ մարդ աւելի բանի մը չիկրնար բաղձալ»: Իսկ Մէնցլ (Հատ. Բ. Գլ. ԺԱ. 223. Ծանօթ.) կը զրուցէ որ «Լուտեր աս գրքին մէջ անանկ սկզբունքներ կը դնէ, որոնցմով բոլոր ժողովքներուն նաեւ առաջի չորս ընդհանուր ժողովոց հեղինակութիւնը գետինը կ'իյնայ. մանաւանդ առաքելոց առաջին ժողովքին վաւերութեան վրայ այնպիսի ընդդիմութիւններ կը հանէ, որոնք . . . իր յառաջագոյն՝ յառաքեալս ազդող Հոգւոյն սրբոյ զօրութեան վրայ ունեցած կարծեաց դէմ կ'ելլեն»:

ԳԼՈՒԽ Ը

Լուտերական կրօնին միութիւնը

Լուտերականներէն ոմանք շատ աղմուկ կը հանեն, ու Հայաստանեայցե-նական կը կոչուին։ Լուտերի խօսերը՝ որոնց ալ աղմուկին պատճառ-ներն։ Լուտեր Հայաստանեայցինականաց սաստիկ դէմ կը դնէ։ Մելանքթոն՝ երկու աղմուկի ելոյթ։ Հերոնիմոս Շտուրմ եւ ուրիշ օրինակներ կանո-նական կրթութեան պաշտպաններ կը ըլլան։ Լուտեր ասոնց դէմ կը խօսի։ Նիւրնպերկի մէջ խորհրդականութեան վրայ պատրաստած խորհրդածութիւնը։ Լուտեր իր աշակերտներուն անհամաձայնութեան վրայ սաստիկ կը ցաւի-մ..., ու կը փափաքի որ մահուընէ ետեւ անոնց ձեռք սատարկանան։

1538 — 1539

ՄԻՆՉԵՒ հիմա քանի մը անգամ առիթ ունեցանք տես-նելու որ շատերը Լուտերի գլխաւոր վարդապետութեան կամ սկզբունքին հետեւելով, այս ինքն թէ կրօնականնութերու մէջ աստուածաշնչէն ուրիշ կանոն չկայ եւ ամէն մարդ իր իմացածին պէս Ս. Գրոց մեկնութիւն կրնայ տալ, զանազան մոլորութիւն-ներու մէջ ինկան։ Բայց աս վերջին տարիները իր աշակերտ-ներէն ոմանք՝ իրեն այլեւայլ մասնաւոր խօսքերէն պատճա-ռանելով՝ սկսան զանազան աղանդներ կազմել, որով Լուտե-րականները իրարմէ տարբեր գնդերու բաժնուեցան։ Աս գնդե-րուն կամ աղանդներուն մէջ ամենէն գլխաւորը՝ Անտինոմեանց կամ Հակառակօրինականաց աղանդն եղաւ, որուն հետեւող-ները կը վարդապետէին որ եկեղեցւոյ մէջէն աստուածային օրէնքները բոլորովին վերցնելու է, չէ թէ միայն ան օրէնք-ները՝ որոնք Մովսիսական կրօնքին ծէսերուն կամ սովորութիւն-ներուն ու զոհերուն եւ պաշտօնին կը վերաբերին, հապա նաեւ տասնաբանեայ պատուիրանները ալ, որոնք, կ'ըսէին, քրիստո-նէից կամ Նոր կտակարանի եկեղեցւոյն համար չեն։ Իրենց գլխաւոր սկզբունքը՝ որ միշտ բերաննին կը պտըտցընէին, աս էր. Ուզածդ ըրէ, թէ որ միայն հաւատաս՝ երանելի կ'ըլլաս[1]։

Լուտեր կ'ըսէր թէ աս վարդապետութիւնը գտնողը՝ ամէն մարդիկներէն աւելի անմիտ ու վնասակար է. բայց թէ որ աղէկ նայուելու ըլլայ՝ նոյն այլանդակութիւնը բուն հնարողն՝ ինքն է. այնպէս որ կրնանք ստուգութեամբ զրուցել թէ, կ'ըսէ Ուլենպերկ[2], աս անօրէն աղանդը իր ուղեղէն կամ սրտէն ծնաւ, ինչպէս որ Աթենասին համար բանաստեղծները կ'առաս-պելեն որ Արամազդայ ուղեղէն ելած է։ Արդէն Հակառակ-օրինականք ալ միշտ զԼուտեր իրենց հայր կը խոստովանէին եւ

1. Սէկյան, Գիրք ԺԲ. 185. Բ։ 2. Գլ. ԻԹ. Համ. Գ։

իրենք զիրենք՝ անոր ճշմարիտ ու հարազատ որդիքը, եւ իրենց ամպարիշտ խօսքերուն վկայութիւնն ու հաստատութիւնը միշտ անոր գրուածներէն կ՚առնէին։ Այսպէս ըսելու եւ վարուելու ալ մեծապէս իրաւունք ունէին, որովհետեւ Լուտեր բոլորովին նոյն վարդապետութիւնը սորվեցուցած էր իր զանազան գրքերուն մէջ, որոնց մէջէն Հակառակօրինականք՝ իբրեւ իրենց սեպհական զինանոցէն՝ զէնք կ՚առնէին ճշմարտութեան դէմ պատերազմելու համար։ Լուտերի խօսքերէն ոմանք՝ որոնք Հակառակօրինականաց վարդապետութեան հետ ըստ ամենայնի նոյն են, օրինակի համար հոստեղս կը դնենք։ "Մենք, կ՚ըսէ Լուտեր, զՄովսէս չենք ուզեր տեսնել եւ ոչ իր խօսքերուն ականջ կախել. որովհետեւ Մովսէս՝ միայն Հրէից ազգին տրուեցաւ, ու մեզի հեթանոսացս ու Քրիստոնէիցս ամենեւին չիվերաբերիր....։ Մովսեսի օրէնքները՝ միայն Հրէից համար են, եւ զմեզ ասկէ վերջը ամենեւին չեն պարտաւորեր։ Թէ որ մէկը զՄովսէս իր հրամաններովը քու առջեւդ դնելու ըլլայ նէ՝ իրեն այսպէս պատասխան տուր. Գնա, կորսուէ Մովսիսիդ հետ մէկտեղ, ես Հրեայ չեմ, Մովսիսին հետ զիս մի խառներ։ Անիկա բոլոր դահիճներուն վարդապետն է, եւ մէկը չկայ՝ որ իրմէ աւելի կամ իրեն չափ վախցընէ, տառապեցընէ, բռնութիւն բանեցընէ, սպառնալիք ընէ, սաստէ ու յանդիմանէ, եւ կրակ ու շանթ թօթափէ։ Ես չեմ ուզեր Մովսէսը իր օրէնքներուն հետ ունենալ, որովհետեւ ինք Քրիստոսի թշնամի ու հակառակորդ է....„[3]։

Այս խօսքերէն յայտնի կ՚երեւայ որ Մովսէս եւ օրէնք ըսելով՝ Լուտեր չէ թէ միայն ան օրէնքները կ՚իմանայ, որոնք Հրէական կրօնքին ծէսերուն ու դատաստաններուն կը վերաբերին, եւ ինչպէս յայտնի է՝ քրիստոնեաները չեն պարտաւորեր, հապա նաեւ ան օրէնքներն ալ՝ որոնք բարուց համար են կամ տասնաբանեայ պատուիրաններն ալ։ Ասիկա՝ թէպէտ ինչպէս ըսինք՝ խօսքին ընթացքէն ու բառերէն կ՚իմացուի, բայց հոստեղս իր քանի մը ուրիշ խօսքերն ալ կը դնենք՝ որոնցմով աւելի բացայայտ կ՚երեւայ։ Գաղատացւոց թղթին մեկնութեան մէջ այսպէս կը գրէ։ "Բայց ես կը կարծեմ որ Առաքեալը չէ թէ միայն ծիսական օրէնքին վրայ կը խօսի, հապա նաեւ բոլոր օրինաց վրայ։ Ստուգիւ ալ Քրիստոս շատ քիչ բան տուած կ՚ըլլար, թէ որ միայն զոհից գործքերուն մեղքերը վերցուցած ու ջնջած ըլլար. բայց որովհետեւ տասը պատուիրանաց մեղքերն ալ վերցուց, անկից կը հետեւի... որ բոլոր օրէնքներն աւարտ եղած են„ (կամ մարդիկներն ազատ են պահելու եւ չպահելու)[4]։ Նոյն գրքին մէջ

3. Առ Ուլէնպէրկի, Գլ. ԻԹ. Համ. Գ։ 4. Գլ. Ե. Համ. 17. Առ Ուխ-

ուրիշ տեղ մը կը զրուցէ. «Հաւատացողին համար՝ անմիջապէս ամէն օրէնքները, ամէն օրինաց գործքերը կը դադրին, ամէն բան իրեն ազատ ու պատշաճական է, ուստի եւ օրէնքը՝ հաւատքով ու սիրով կը լեցուի կամ կը կատարուի» [5]: Դարձեալ կը գրէ. «Պօղոս առաքեալ... սա խօսքով (այս ինքն Ընդ տարերբք աշխարհիս ի ծառայութեան կայաք) նաեւ տասնաբանեայ օրինաց արտաքին գործքերն ալ կ'իմանայ». ուստի ըսելով որ հիմա անոնցմէ ազատած ենք, կ'իմացընէ որ տասնաբանեայ օրինաց արտաքին գործքերէն ազատ ենք [6]: Բաբիլոնական գերութեան գրքին մէջ Լուտեր այսպէս կը գրէ: «Կը տեսնես, կնունք եղած քրիստոնեան ինչչափ հարուստ է, որ ուզելու ալ ըլլայ նէ՝ մեծամեծ մեղքերով իր փրկութիւնը չիկրնար կորսընցընել, բայց եթէ ան ժամանակը երբ որ չ'ուզեր հաւատալ: Վասն զի Անհաւատութեան մեղքէն ուրիշ մեղք չկայ՝ որ զինքը կարող ըլլայ դատապարտել» [7]: Ուրիշ տեղ մ'ալ կ'ըսէ. «Թէ որ մէկը ըսելու ըլլայ որ Աւետարանը փրկութեան համար գործք կը պահանջէ, սուտ կը խօսի» [8]: Դարձեալ Մելանքթոնին այսպէս կը գրէ. «Մեղաւոր եղիր ու քաջութեամբ մեղք գործէ. բայց աւելի եւս զօրութեամբ հաւատա, եւ ուրախացիր ի Յիսուս Քրիստոս՝ որ մեղքը յաղթեց: Աս աշխարհքիս վրայ եղած ատեննիս՝ պէտք է որ մեղք գործենք. բաւական որ խոստովանինք զԳառնն Աստուծոյ՝ որն որ աշխարհքիս մեղքը իր վրան կը վերցընէ. աս որ ըլլայ նէ՝ մեղքը զմեզ իրմէ (Աստուծմէ) չիկրնար բաժնել, թէպէտ եւ օրուան մէջ հազար անգամ շնութիւն եւ սպանութիւն ընենք» [9]:

Թէ որ Լուտերի աս ու ասոնց նման բիւրաւոր խօսքերը՝ Հակառակօրինականաց սկզբունքներուն հետ համեմատուելու ըլլան՝ անմիջապէս կ'իմացուի որ աս աղանդաւորաց խօսքերը Լուտերի խօսքերուն մեկնութիւնը մանաւանդ թէ կրկնումն են: Վասն զի իրենց գլխաւոր սկզբունքներն ասոնք էին. «Ա. Օրէնքը արժանի չէ որ Աստուծոյ խօսք ըսուի: Բ. Թէ որ շնութիւն, ... կամ ուրիշ մեղք գործած ես, միայն հաւատա ու երանութեան ճամբուն մէջ ես: Գ. Թէպէտ մեղքերու մէջ վերջին աստիճանի թաթխուած ըլլաս, միայն հաւատա ու փրկութեան մէջ ես: Դ. Տասնաբանեայ օրէնքները կամ Աստուծոյ տասը պատուիրանները Հրէից համար են՝ չէ թէ քրիստոնէից հա-

փելի, Գիրք Ա. Գլ. Ա. 18. Ծանօթ:

5. Գլ. Բ. Համ. 15: վերը յիշուած տեղը, 19. Ծանօթ:

6. Գլ. Դ. Համ. 3. Նոյն տեղը, 21. Ծանօթ:

7. Աւ. Ուլէնպերկի, Գլ. ԻԹ. Համ. Գ:

8. Խօսք սեղանոյ, Գերմ. 175. Բ:

9. Տես առ Տը Վեթի, Հատ. Բ. 87:

մար։ Ե. Որոնք որ Մովսեսին հետ բան գործք ունին՝ սատանային քովը պիտ՚որ երթան. նոյն. իսկ Մովսէսը կախաղան հանելու է։ Զ. Պէտք չէ օրէնք քարոզելով՝ մարդիկները Աւետարանին պատրաստել. վասն զի Աւետարանի պատրաստելը՝ Աստուծոյ գործքն է։ Է. Աւետարանին մէջ՝ օրէնքին դէմ եղած յանցանքներուն վրայ խօսելու չէ, հապա միայն Որդւոյն Աստուծոյ չարչարանաց վրայ։ Ը. Խօսքը լսելն ու անոր համաձայն վարքը շիտկելը՝ օրէնքին ետեւէն կու գայ։ Թ. Խօսքը լսելն ու սրտին մէջ իմանալը՝ ճշմարտապէս Աւետարանին ետեւէն կու գայ։ Ժ. Պետրոս առաքեալ՝ քրիստոնէական ազատութեան ինչ ըլլալն իմացած չէ։ ԺԱ. Իր աս խօսքը թէ "Բարեգործութիւններով կոչումնիդ ու ընտրութիւննիդ հաստատուն ըրէք„ բան մը չ՚արժեր։ ԺԲ. Թէ որ կարծես թէ քրիստոնէից մէջ՝ պարկեշտ, բարի վարք ունեցող, սուրբ, զգաստ մարդիկներ գտնուելու են, անմիջապէս Աւետարանէն հեռացար„ 10։

Լուտեր աս խօսքերը իր հաւատարիմ ու սիրելի աշակերտներուն բերնէն լսելով՝ շատ կը խռովէր ու նեղութեան մէջ կ՚իյնար։ Եւ մանաւանդ ատոր վրայ շատ կ՚պլպլէր որ անոնք միշտ կ՚ըսէին թէ մենք Լուտերի վարդապետութենէն ուրիշ բան չենք սորվեցըներ, եւ ինչպէս վերը ըսինք, կարծիքնին՝ անոր գրքերէն առնուած վկայութիւններով կը պաշտպանէին։ Արդ Նորոգիչն սկսաւ վախնալ որ եթէ իմացուելու ըլլայ որ ինք ասանկ ամպարիշտ կարծիքներու գտիչն է, կամ գոնէ անոնց պատճառ տուած է, ալ անկէ վերջը զինքը մարգարէի, առաքելոյ կամ աւետարանչի տեղ չեն դներ, հապա իբրեւ օրինաց թշնամի ու հայհոյիչ՝ երեսէ կը ձգեն։ Եւ որովհետեւ Հակաւակօրինականաց ըսածը՝ թէ մեր քարոզածը Լուտերի վարդապետութիւնն է՝ չէր կրնար ուրանալ կամ հերքել, անոր համար սկսաւ հետերնին վիճել, եւ կը ջանար որ զիրենք աս կարծիքները թող տալու համոզէ 11։

Հակաւակօրինականաց մոլորութիւնները վարդապետողներուն գլխաւորը, կամ Լուտերին գրքերէն աս վարդապետութիւններն առջի հանողը՝ Նորոգչին սիրելի բարեկամն ու հաւատարիմ աշակերտը Յովհ. Ագրիկողայոսն էր, զորն որ ինք գրեթէ ամէն աշակերտներէն աւելի կը սիրէր, ինչու որ թէ իրեն քաղաքակիցն էր եւ թէ իր վարդապետութիւններուն մէջ շատ յառաջադէմ 12։ Արդ Լուտեր սկսաւ ետեւէ իյնալ որ ամէնէն յառաջ ասիկա լռեցընէ. անոր համար շատ

10. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Է. 369. Բ. 370։

11. Մաթեսիոս, ճառ. ԺԱ. 129։

12. Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. Ը. 169։ Տես նաեւ Բ. Գրքին Թ. Գլուխն 24. ծանօթ։

անգամ թէ առանձին եւ թէ ուրիշներուն առջեւը զինքը կը խրատէր որ մոլորութիւնները մէկդի թողու ։ Երկայն ատեն աս այսպէս ըլլալէն ետեւ, Ագրիկողայոս՝ իր վարդապետին խօսքերէն համոզուածի պէս՝ խոստացաւ որ անոր իմաստուն խրատներուն հետեւի ։ Ան ատեն Լուտեր ալ իրմէ պահանջեց որ մոլորութիւնները հրապարակական գրուածքով մը ետ կանչէ ։ Ագրիկողայոս աս ալ յանձն առաւ․ բայց որովհետեւ խորամանկ մարդ մըն էր, այնպէս ձեւացուց թէ իր անձին վրայ վստահութիւն չունի, ուստի եւ Լուտերին աղաչեց որ աս ետ կանչելու թուղթը ինք (Լուտեր) շինէ, որուն որ, ըսաւ, ես ստորագրելով՝ անձամբ շինածի պէս ամէն կողմ կը տարածեմ ։ Աս բանը շատ խելացութեամբ ըրաւ Ագրիկողայոս, վասն զի ասով զԼուտեր կը ստիպէր իր սեպհական վարդապետութիւնները ետ կանչելու, եւ զինքը վարդապետ եւ առաջնորդ կ'ունենար ետ կանչելու, ինչպէս որ մոլորութեանց վարդապետն ու առաջնորդն էր ։ Լուտեր աս առաջարկութեան շատ նեղ մնաց, եւ չկրցաւ ինչպէս որ պէտք էր նէ՝ գրել․ վասն զի եթէ բացայայտ ու մանրամասն բան մը գրելու ըլլար՝ իր անձին դէմ խօսող պիտ'որ երեւար, եւ այնպէս պիտի կարծուէր որ յառաջագոյն օրինաց ու բարեգործութեանց դէմ գրածն ու վարդապետածը՝ հիմա ետ կը կանչէ ։ Անոր համար վեր ի վերոյ այսպէս համառօտ բան մը գրեց․ "Յովհաննէս Այսլեպենցի վարդապետը՝ օրինաց կամ տասնաբանեայ պատուիրանաց դէմ վարդապետածը կամ գրածը բոլոր ետ կանչել կ'ուզէ, եւ կը բաղձայ որ Աւկսպուրկ քաղաքը կայսեր տուած հաւատոյ դաւանութիւններնուս եւ անոր ջատագովութեան մէջ գտնուած վարդապետութեան՝ մեզի հետ հետեւի ։ Եւ թէ որ ասկէ վերջը տարբեր կարծիք մ'ունենայ կամ վարդապետէ նէ՝ անիկա հիմակուընէ ոչինչ կը սեպէ ու կը դատապարտէ,, 13 ։

Բայց թէպէտ հակառակորդներէն մէկը այսպէս լռեցուց Լուտեր, կամ գոնէ արտաքուստ իրեն հետ միացուց․ սակայն ուրիշ շատերը կային, որոնք իր խօսքերը մտիկ չէին ըներ, հապա կարծիքնին հրապարակաւ կը վարդապետէին ։ Քիչ մը վերջը Ագրիկողայոսն ալ կեղծաւորելէն ձանձրանալով եւ տեսնելով որ Հակառակօրինականաց կողմն ալ զօրաւոր է, նորէն իր առջի ընթացքը ձեռք առաւ․ եւ քիչ մը ժամանակ ալ Վիդդենպերկ բնակելէն ետեւ՝ իմանալով որ Լուտեր զինքը բանտ դնել տալ կ'ուզէ, փախաւ ուրիշ տեղ գնաց ։ — Այսպէս Լուտերի կենդանութեան ատեն՝ Լուտերականք երկու գլխաւոր

13․ Գործք Լուտ․ գերմ․ Հատ․ Է․ 292․ Բ ։

ճիւղ բաժնուեցան, այս ինքն բուն Լուտերականք եւ Հակառակօրինականք [14]:

Այն ժամանակները Մելանքթոն ալ առանձին առանձին աշակերտներ ունեցաւ, եւ ինքն ալ զատ առաջնորդ եղաւ չէ թէ միայն մէկ աղանդի՝ հապա երկու իրարմէ տարբեր աղանդներու: Վասն զի Լուտերականներէն ոմանք՝ Մելանքթոնին հաղորդութեան խորհրդոյն վրայ ունեցած կարծիքին [15] հետեւելով եւ աւելի Խորհրդականներուն մօտիկնալով՝ Լուտերին բուն վարդապետութենէն հեռացան ու զատ աղանդ մը կազմեցին. ասոնք Մելանքթոնին մկրտութեան անուամբը՝ Փիլիպպեանք անուանեցան: Իսկ ուրիշ ոմանք Մելանքթոնին մէկ ուրիշ կարծեացը հետեւելով թէ պզտիկ բաներու եւ թեթեւ սովորութիւններու մէջ (որոնց անտարբեր բաներ կ'ըսէին) ուղղափառ եկեղեցւոյ ետեւէն կրնայ երթըցուիլ, ուրիշ զատ աղանդ մը ձեւացուցին ու Մելանքթոնեանք անուանեցան: Թէպէտ եւ աս երկու աղանդները Լուտերի կենդանութեան ատեն այնչափ երեւելի չէին եւ անոր համար ալ մեծ խռովութիւններու պատճառ չեղան, բայց Լուտերին սաստիկ նեղութիւն ու վիշտ կը պատճառէին, ինչու որ կը տեսնէր թէ իրեն ամենէն սիրելի ու հաւատարիմ աշակերտը Մելանքթոնն ալ՝ որն որ միանգամայն իրեն թեւ թիկունքն էր, իրմէ ապստամբեցաւ [16]:

Դարձեալ նոյն ժամանակները Վիդդենպերկի մէջ ուրիշ անմիաբանութիւն ու խռովութիւն մ'ալ ելաւ: Ցառաջները [17] տեսանք որ Լուտեր կանոնական իրաւանց գրքերը հրապարակաւ այրեց. իրեն միտքն ան էր որ աս իրաւանց գործածութիւնն ալ յիշատակն ալ ջնջէ վերցընէ: Բայց Վիդդենպերկի իրաւագէտներէն շատերը՝ ասոնց օգտակարութիւնն ու հարկաւորութիւնը ճանչնալով, եւ անոնց պակսութենէն ծագած չարիքներուն ու շփոթութիւններուն միտ դնելով՝ շատ կը մեծարէին ու կը յարգէին: Ասոնց մէջ ամենէն երեւելին՝ Հերոնիմոս Շուրֆ օրէնսգիտութեան վարդապետն ու Լուտերի

14. Աս դէպքին ընդարձակ պատմութիւնը կը գտնուի Սեքենտորֆին (Գիրք Գ. Հատ. ՁԲ. 306.—310.) Կուստաւ Փիցերին (Գլ. ԻԷ. 780.—786.), Մենցլին (Հատ. Բ. Գլ. Ը. 169.—173.) եւ Ուլէնպերկին (Գլ. ԻԹ. Հատ. Գ. Դ. Ե. Զ.) մէջ: Իսկ տասը վերաբերեալ գրուածները կը գտնուին ի Գործս Լուտ. գերմ. Հատ. Է. 292.—296. 368.—377 եւ 378.—382:

15. Տես աս Գրքին Ա. Գլխոյն 21. Ծանօթ:

16. Լուտեր Մելանքթոնին դէմ ձայն չէր հաներ, որուն գլխաւոր պատճառներէն մէկն ալ աս էր, որ Սաքսոնիայի կայսրընտրը տեսնելով որ աս երկուքին իրարու դէմ ելլելը իմացուի նէ՝ իրենց կողմանն մեծ վնաս կ'ըլլայ, շատ ետեւէն եղաւ որ Լուտեր հանդարտ կենայ. Աս բանս կը պատմէն Մենցլ (Հատ. Բ. Գլ. ԺԹ. 415, 416.), Կուստաւ Փիցեր (Գլ. ԻԸ. 817.—819.) եւ ուրիշ շատ մատենագիրներ:

17. Երես 93.

սիրելի բարեկամն էր, որն որ իսկզբան՝ Նորոգութեան սաստիկ պաշտպան էր ու Վորմսի ատենաժողովին ատեն՝ իր խորհուրդներովը Լութերին շատ օգուտ ըրաւ[18]։ Արդ ասիկա տեսնելով որ Լութեր իրեններովը մէկտեղ եկեղեցւոյ կարգերը բոլորովին տակն ու վրայ կ'ընէ, հին գեղեցիկ կարգաւորութիւնները կ'աւրէ կ'ապականէ, եւ բոլոր օրէնքներն ու իրաւունքները ոտքի տակ կ'առնէ, առջի կարծիքը փոխեց, եւ հին եկեղեցւոյ գեղեցիկ կարգերը՝ որոնք կանոնական իրաւանց ծագման պատճառ եղած էին եւ զանոնք հաստատուն կը պահէին, Լութերին նոր ու անհիմն կարգաւորութիւններէն վեր սկսաւ բռնել[19]։ Անոր համար Լութերին՝ Վիդդենպերկի եկեղեցւոյն մէջ դրած երէցները կ'արհամարհէր եւ անոնց ձեռքէն խորհուրդ ընդունիլ չէր ուզեր։ Աս ալ բաւական չէ, ամենուն առջեւը կանոնական իրաւունքը կը գովէր, ու համալսարանին ուսանողները շատ անգամ կը յորդորէր որ ձեռքէ թող չտան աստնկ հարկաւոր ուսումը, որն որ այնչափ դարերէ յառաջ իմաստուն ու երեւելի մարդիկ համալսարաններուն մէջ խոթած էին։

Իսկզբան քիչ մը ատեն Լութեր աս բանս չիմանալու զարկաւ ու ձայն չհանեց. սակայն երբ որ տեսաւ որ լսելով օգուտ մը չ'ըլլար, հապա անոր հակառակ Շուրֆին կողմն օրէ օր կը բազմանայ, ալ անկէ վերջը սկսաւ թէ եկեղեցւոյ մէջ հրապարակաւ եւ թէ առանձինն՝ իրաւագէտներուն դէմ սաստիկ կատաղութեամբ խօսիլ։ Եւ իրենց համար միշտ կը զրուցէր որ կանոնական իրաւունքը նորէն համալսարաններուն մէջ խոթելով՝ ուրիշ բան չեն ուզեր բայց եթէ պապականութիւնը նորէն ոտք

18. Տես երես 109։

19. Մենցլ աս բանին վրայ աստնկ կը խօսի. "Լութեր քահանայապետութեան կամ քահանայական կարգին (hiérarchie) դէմ պատերազմի ելած ատեն՝ արտաքին եկեղեցւոյ հաստատուն մնալուն հարկաւոր եղած թէութիւններուն վրայ առանց պայծառ գաղափար մը ունենալու՝ աչքը միայն եկեղեցական ... կառավարութեան դարձուցած էր։ Երբ որ իր աս պատերազմին մէջ յաջողութիւն գտնելովը՝ նոր կառավարութեան կերպ մը դուրս ելաւ, որուն մէջ եկեղեցականներուն ձեռքը ուրիշ իշխանութիւն չմնաց, բայց եթէ իրենց պաշտօնին գործքերը կատարել, եւ եկեղեցւոյ բոլոր արտաքին իրողութիւնները աշխարհական իշխանութեան տակ ինկան, Լութեր տեսաւ որ աս կերպն ալ աղէկ բան մը չէ ...։ Արդ Լութեր որ իր ըրածներովը եկեղեցական գործքերուն մէջ գտնուող ու որոշիչ ըլլալու իշխանութիւնը իրաւագիտաց ձեռքն անցուցած էր, սկսաւ նեղանալ անոնց աս իշխանութիւնը գործածելուն վրայ։ Բայց գլխաւոր բանն ան էր որ իրաւագէտները չէ թէ միայն շատ բաներու մէջ իրմէ տարբեր կարծիք ունէին, հապա նաեւ եկեղեցական նիւթերու մէջ հաստատուն հիմ մ'ունենալ ուզելով՝ կանոնական իրաւունքը, զորոնք որ Լութեր այրած էր, իբրեւ վաւերական եւ հաստատուն կը ճանչնային ու կը գործածէին. որով իր շատ կարծիքներուն՝ որոնք շատ անգամ իրարու համաձայն բաներ չէին, ուղղակի ընդդէմ կը լինէին։ Աս բաներէն Լութեր իրաւագիտաց դէմ սաստիկ գանգատեցաւ,, եւ այլն։ Հատ. Բ. Գլ. ԺԹ. 418։

հանել։ Բոլոր աս նիւթին վրայ ըրած խօսակցութիւններուն մէջ ամենէն երեւելի են 1539ին մեծ պահոց երկու առաջին կիրակիները եկեղեցւոյ մէջ խօսած ճառերը, որոնց հոգին իմանալու համար՝ մէյ մէկ համառօտ հատուած կը դնենք։ "Երեք տարի է, կ'ըսէ, որ ես լուած կեցած էի։ Թէ որ օրէնսգէտները իմ անձս դատապարտել կ'ուզէին նէ, թող Աստուծոյ խօսքովը դատապարտէին, չէ թէ պապին վճիռներովը։ Մանաւանդ որ ես դատապարտուելու արժանի ալ ըլլայի..., պէտք էր որ իրենք մեր վարդապետութիւնն յարգէին, որն որ Աստուծոյ խօսքն է, ու Հոգին սուրբ մեր բերնովը կը խօսի. պէտք էր որ խօսքերը պատուէին, թէպէտ եւ խօսողը կայիափաս կամ Յուդան ըլլար։ Իսկ իրաւանց գրքերը աղէկ բան մ'ալ ըլլան՝ մենք չենք ուզեր զմեզ անոնցմով կապել, ինչու որ չենք ուզեր իրաւագիտաց համձայ ըլլալու համար՝ պապին (կարդացողներն աս ու եռեւի անամօթ խօսքերը յառաջ բերելնուս ներեն,) աղբին ու ապաւառին երկրպագութիւն ընել...„[20]։ Աս խօսքերը մեծ պահոց առջի կիրակին խօսած ճառին մէջ կը գտնուի. իսկ երկրորդ կիրակին խօսած ճառին մէջ աս կտորը կայ։ "Ձեզի խրատ մը կ'ուզեմ տալ, տէր օրէնսգէտք։ Իմացայ որ մեր դպրոցներուն մէջ պապին իրաւանց գիրքը կը սորվեցընէք եղեր, եւ մտքերնիդ դրեր էք ալ որ զանոնք պաշտպանէք։ Չէ՞ք գիտեր որ մենք ան էշ պապը իր ապաւառաւը մէկտեղ պըրեցինք։ Անոր համար կ'աղաչեմ ու կը պաղատիմ, այնպէս վարուեցէք, ինչպէս որ կը վարուինք հոս մենք եւ ամէնքը՝ որոնք (Աւկսպուրկի) հաւատոյ դաւանութիւնն ընդունեցան... վասն զի չենք կրնար թողուլ որ մեր եկեղեցին պատռէք ու բաժնէք։ Իսկ թէ որ ըրածնիդ կ'ուզէք ընել նէ՝ ուրիշ տեղ գացէք ու հոնտեղն ըրէք։ Մենք (միայն հարկը կը ստիպէ որ Լուտերին աս ամպարիշտ ու անամօթ խօսքերը կրկնենք) պապին ապաւառն ու փուքերը չենք ուզեր. դուք կերէք զանոնք։ Իսկ թէ որ լսրատներուս չէք հնազանդիր ու դէմ կը դնէք, աղէկ գիտցէք որ ես ալ եղջիւր կ'առնեմ ու զձեզ սաստիկ կը խեթկեմ...։ Իշուն ապաւառն ու պապին աղբը եկեղեցիներու մէջ խոթելու եռեւէ մ'ինաք, մանաւանդ աս քաղքիս մէջ...։ Պապը մեր սաստիկ թշնամին է, որն որ աս տեղէն մերժեցինք, եւ անոր տեղը զՔրիստոս ընդունեցանք. ինչու որ ան էշ պապը՝ իր իշական ապաւառաւը բոլոր աշխարհքն աղտոտեց. թող ինք ուտէ զանիկա.............„[21]։

20. Wir wöllen des Bapsts Mist und Drecket nicht anbeten. Խօսք Սեղանոյ, գերմ. 425. Բ։

21. Wir wöllen des Bapsts Dreck und förtze nicht Haben. Fresset jr sie selbs... Menget uns die Eselsfürtze

Այս ամէն պիղծ, անամօթ ու ամպարիշտ խօսքերը՝ որոնք չէ թէ քահանայի հապա եւ ոչ կրթուած հեթանոսի մը բերան կը վայլեն, Լուտեր՝ կրօնի նորոգիչը, Նոր Աւետարանին առաքեալն ու մարգարէն՝ եկեղեցւոյ մէջ խօսեցաւ։ Բայց իր բարեկամներուն հետ առանձին եղած ատեն՝ վրանին աւելի անամօթ ու լիրբ խօսքեր կը խօսէր, ու անոնց գրած նամակները ասանկ եւ աւելի ամպարիշտ ու պիղծ խօսքերով լեցուն են։ — Սակայն կ'երեւայ որ Լուտերին աս ամէն ըրածները Շուրֆին ու իր կողմնակիցներուն երեւելի վնաս մը չկրցան հասցընել. ինչու որ հինգ տարի վերջը (1544ին) աւելի եւս սաստկութեամբ վրանին կը յարձակէր[22], որ է ըսել թէ դեռ նոյն ատեն անոնք հաստատուն կը կենային։

Այն տարիները (1539ին) Նիւռնպերկի լուտերական եկեղեցին կառավարող երէցներուն մէջն ալ զատ խռովութիւն ու երկպառակութիւն մ'ելաւ. աս երկպառակութիւնն ալ Լուտերի գրուածներէն պատճառած էր։ Անդրէաս Օսիանտր՝ որ նոյն քաղքին առաջին լուտերական երէցն էր, ու Օսիանտրական աղանդին գլուխն եղաւ, կը քարոզէր թէ առանձնական խոստովանութիւնը ամենուն հարկաւոր է. իսկ ուրիշ իրեն հետ եղող երէցները՝ Լուտերին խօսքերուն հետեւելով՝ կ'ըսէին թէ ամէն մարդուն կամքին ազատ թող տալու է, որովհետեւ Լուտերի վարդապետութիւնն աս էր։ Առանձին խոստովանանք ընալ ուզողներուն, կ'ըսէր հերձուածապետը, արգելելու չէ, մանաւանդ թէ յորդորելու է որ ընլան. բայց միանգամայն պէտք չէ ամենեւին մէկը ստիպել որ խոստովանանք ընլայ. հապա պէտք է թող տալ հաւատացելոց որ եթէ կ'ուզեն՝ մեղքերնին սրտերնուն մէջ միայն Աստուծոյ առջեւը խոստովանին. եւ թէ որ իրենք աս խոստովանութիւնը (որն որ ինք ընդհանրական խոստովանանք կ'անուանէր) բաւական կը սեպեն նէ, հրաման կամ թող տալու է որ հաղորդուին, առանց ուրիշ բան պահանջելու[23]։

Երբ որ Լուտեր աս խռովութիւններն իմացաւ, շուտ մը նամակներ գրեց եւ երէցները յորդորեց որ իրարու հետ միաբանին, միանգամայն նոյն նիւթին վրայ իր կարծիքն ալ յայտնեց։ Բայց որովհետեւ աս թղթերն օգուտ մը չըրին եւ խռովութիւնն ու երկպառակութիւնը օրէ օր կը մեծնար, Նիւռնպերկի ծերակոյտը՝ Վիդդենպերկցիներէն խնդրեց որ նոյն նիւթին վրայ ունեցած կարծիքնին իմացընեն։ Ան ատեն Լուտեր իրեններուն

und Bapstsdreck nicht in die Kirchen . . . Der Bapst beschleußt alle welt mit seinen Eselsfürtzen, die fresse er selbs. Նոյն տեղը, 425. Ա։

22. Դարձեալ նոյն տեղը, 417. Բ։

23. Ուրիշ զանազան տեղերէն զատ՝ տես նաեւ Հրահանգք այցելուաց առ ժողովրդապետս ըրուած գրքին մէջ. Գործք Լուտ. Ենէմ. Հատ. Է. 12. Բ. 13։

հետ խորհուրդ ըրաւ, եւ այսպէս պատասխան գրեց: Թէպէտ եւ առանձին արձակումը քրիստոնէութեան շատ պատշաճ բան է եւ շատ մխիթարութիւն կու տայ, եւ անոր համար ալ կ'ուզենք որ աս բարեպաշտ սովորութիւնը պահուի, բայց չենք կրնար եւ չենք ուզեր խղճմտանքները այնպէս ծանրաբեռնել, իբրեւ թէ միայն անով կրնայ մեղաց թողութիւն գտնուիլ: Ինչու որ Աւետարանին քարոզութիւնը՝ լսողներուն սրտին մէջ մեղաց թողութիւն կը պատճառէ. այս ինքն՝ թէ որ հաւատացեալները սրտերնուն մէջ փախնալով՝ հաւատքով իրենք զիրենք Աւետարանին ձեռօք մխիթարեն եւ ուղղեն. անոր համար ալ Աւետարանը՝ ընդհանրական արձակում կոչելու է. եւ աս ընդհանրական արձակումը՝ քրիստոնէութենէ օտար բանի մը պէս չիկրնար արգելուիլ: Արդ Նիւռնպերկցիներուն խրատ կու տանք որ խռովութիւնները վերցընելու համար՝ անանկ միջոցներ բանեցընեն, որ բանը բարեկամութեամբ լմըննայ: Մեզի այնպէս կ'երեւայ որ երկու կողմն ալ ժողովրդեան խրատ տալու են որ առանձին խոստովանանքը գործածեն. իսկ զՕսիանտր եւ իրեն հետեւողները ստիպելու չէ որ ընդհանրական խոստովանանքը քարոզեն, բաւական է որ ընդհանրական խոստովանանքն հերիք է ըսողներուն վրայ գէշ չխօսին, եւ զանոնք չդատապարտեն: Դուք ալ նոյնպէս պէտք չէ որ իրենց վրայ գէշ խօսիք կամ զիրենք նախատէք [24]: — Աս ամէն բաները գրեց Լուտեր, ու իրմէ ուրիշ չորս հոգի ալ նոյն թղթին ստորագրելով՝ Նիւռնպերկցոց խաւրեցին: Բայց ամէնեւին գլուխ չճանչցող ու միայն իրենց խելքին հետեւող մարդիկներուն ինչ օգուտ կրնայ ընել ուրիշին խօսքն ու խրատը: Աս գրուածքը եւ տաքէն ալ Լուտերին եւ ուրիշներուն նոյն երկպառակութիւնը դադրեցընելու համար ըրած ջանքը պարապի գնաց. մանաւանդ թէ խռովութիւնները երթալով աւելցան: Ո'ւր գնենք որ Օսիանտր եւ իրեն հետեւողները ուրիշ շատ բաներու մէջ ալ Լուտերէն տարբեր կարծիք ունէին, եւ այսպէս իրենք ալ զատ աղանդ մը շինեցին [25]:

Լուտեր աս ամէն իր որդւոցը երկպառակութիւններն ու անմիաբանութիւնները տեսնելով, եւ իր եկեղեցւոյն՝ այսչափ քիչ ատեննուան մէջ այնչափ աղանդներու բաժնուիլը տեսնելով՝ սաստիկ կը տառապէր եւ չէր գիտեր թէ ինչ կերպով անոնց առջեւն առնէ: Շատ անգամ մտերիմ բարեկամներուն մէջ եղած ատեն՝ իր աշակերտներէն շատերուն ապերախտութեան ու յանդգնութեան վրայ կը տրտնջէր: Շատ դժուարին

24. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Է. 349. Բ. — 351:

25. Տես Ուլենպերկ, Գլ. Լ. Համ. Ե.

բան է ինծի, կ'ըսէր, որ ծերացած ու աշխատութիւններով յոգնած ատենս՝ տեսնեմ որ Հաւատքով մեզի հետ ընտանի եղողները մեզի դէմ ելլեն, ու եկեղեցիներնուս խաղաղութիւնն ու միաբանութիւնն աւրեն։ Անգամ մ'ալ այսպէս խօսած ատեն՝ ըսաւ որ Պէտք է կայսրըներուն աղաչեմ որ ինծի բանտ մը տայ, որպէս զի մեր յանդուգն ու անամօթ քարոզիչները մէջը դնեմ։ Վրան աւելցընելով որ Այսպէս պէտք է զսպել զանոնք՝ որոնք Աւետարանին ձեռօքը պապականութեան կապերէն ազատեցան, եւ հիմա ազատութիւննին չարաչար գործածելով՝ զանազան աղանդներու կը բաժնուին եւ ամէն կերպ մոլութիւններու մէջ կ'իյնան 26։

Բայց աս Լուտերի կենդանութեան ատեն ելլող աղանդները ոչինչ են, թէ որ իր մահուընէ ետեւ ելլողներուն հետ համեմատուելու ըլլան. ինչու որ իր կենդանի եղած ատեն՝ իրեն սաստիկ բարկութիւնը ճանչնալով ու գիտնալով որ ուզածը գլուխ կը տանի եւ իրեն դէմ դնելը վտանգաւոր է, շատերը կը վախնային ու համարձակութեամբ չէին խօսեր 27։ Բայց երբ որ մէյ մը իր մահուամբը աս կապէն ազատեցան՝ ա՛լ անկէ վերջը ամէն մարդ սկսաւ արձակ համարձակ իր կարծիքը տարածել, ամէն մէկը իր մտքին ցնորքը՝ օրէնք կը համարէր, եւ Աւետարանն ու քրիստոնէութիւնը՝ իր երազածը կը դնէր։ Աս բանը Լուտեր իր կենդանութեան ատեն մակաբերեց, անոր համար ալ բարեկամներուն կ'ըսէր թէ գիտեմ ես որ իմ մեռնելէս վերջը սաստիկ հերձուածներ ու հերետիկոսութիւններ դուրս պիտ'որ ելլեն, եւ իմ աշխարհք բերած Աւետարանիս լոյսը՝ մոլորութիւններու թանձր խաւարաւ պիտի նսեմանայ։ Անոր համար թէ որ մէկը գտնուի որ Վիդդենպերկի համալսարանին վճիռներին արհամարհէ, պէտք է զինքը հերետիկոսի տեղ դնել ու պատժել. միայն թէ համալսարանն ալ իմ վարդապետութեանս մէջ հաստատուն մնայ 28։ — Աս վերջին կտորը անոր համար դրաւ, որովհետեւ կը տեսնէր որ արդէն իր կենդանութեան ատեն Վիդդենպերկի համալսարանին վարդապետներէն շատերը զինքը կը քամահեն, եւ իր դրած օրէնքներն ու կարգադրութիւնները չպահելէն զատ՝ իր վարդապետութիւններուն հակառակ բաներ ալ կը վարդապետեն։

26. Մաթեզիոս, ճառ ԺԱ. 130. Բ։

27. Կուստաւ Ֆէյէր, Գլ. ԻԶ. 731։

28. Մաթեզիոս կը պատմէ որ Լուտեր անգամ մը իրեն ասանկ ըսաւ. «Մաթեզիոս, պէտք տեսնես որ աս Վիդդենպերկի համալսարանն ու եկեղեցին ինչ բաներու մէջ պիտ'որ իյնան, եւ մէջերնին ինչպիսի հերետիկոսութիւններ պիտ'որ ելլեն»։ ճառ ԺԶ. 207. Բ։

ԳԼՈՒԽ Ը

Լութերական կրօնքին սրբութիւնը

Ագրիկոլա անունով մէկը Վիթթենպերկցւոց քարոզ ազատութիւնը կը յայտարարէ: Լութեր այս մարդը տեղէն կը վտարէ: Լութերական երէց մը Վիթթենպերկցւոց անզգամութիւնները եկեղեցւոյ մէջ կը յայտարարէ: Աս գործէն հետեւութիւնը: Հեսսենի աշխարհակալը կնոջ ողջ կ'ուզէ երկրորդ կին մ'առնել: Լութեր ու Մելանխթոն ալ բանին հրաման կու տան:

1538 — 1540

ԻՆՉՊԷՍ *ուրիշ անգամ զրուցած ենք, Լուտերի վարդապետութիւններուն տարածուած կողմերը սաստիկ ալ բարուց ապականութիւն ու անպիտանութիւն կը տիրէր: Ասոր պատճառն ինք իրմէ յայտնի է. որովհետեւ երբ որ մէյ մը մարդիկ՝ Լուտերի վարդապետութեան համաձայն՝ հնազանդութեան կապը կը խզէին, եւ օրինաց լուծը վրանէրնէն կը նետէին, ալ անկէ վերջը բան մը չէր կրնար գտնուիլ որ մարդկային բնութեան ընտաբոյս չարութեան արգելք դնէր, եւ մէկն ալ չէր կրնար զիրենք վախցընել, որովհետեւ բուն իսկ Լուտերի օրինակէն՝ բոլոր իշխանութիւնն ու մեծերուն հրամանները ոտքի տակ առնել ու բանի տեղ չդնել սորված էին: Եւ իրօք ալ Լուտերականներէն ամենուն մէկը իր իշխանին եւ մանաւանդ իր հոգեւոր առաջնորդին անսալ ու հնազանդիլ չէր ուզեր. նոր Աւետարանին պաշտօնեաները ամէն տեղ արհամարհուած էին, եւ ամէն մարդ Լուտերի սկզբունքին հետեւելով՝ ինքը զինքը վարդապետի տեղ կը դնէր, իրեն անձին առաջնորդ ըլլալու բաւական կը սեպէր, եւ ուրիշ առաջնորդի հարկաւորութիւն ունենալը չէր ուզեր ճանչնալ*[1]*: Բայց բարուց ապականութիւնը՝ ամէն տե-*

1. Աս հոգեւոր իշխանութեան արհամարհուիլը, ինչպէս ըսինք, բուն իսկ լուտերական կամ բողոքական կրօնին սկզբունքէն եւ աս աղանդին առաջնորդներէն կը ծագէր: Որովհետեւ երբ որ առաքեալներէն յաջորդութեամբ եկած եկեղեցական իշխանութիւնը մէյ մը արհամարհուած ու անարգուած էր, ինչպէս կրնար ըլլալ որ ան բողոքող երէցներուն՝ իրենք իրենցմէ առած իշխանութիւնը պատիւ ընդունէր ու հաստատուն ըլլար: Եւ երբ որ մարդիկ իրենց կրից ետեւէն երթալով ու ազատութեան բաղձալով՝ Քրիստոսի օրէնքը մէյ մը վրանէրնէն նետեցին, ինչպէս կրնար ըլլալ որ նորէն մէջ մ'ալ նոյն լծին տակ մտնեն: Լսենք մէյ մը թէ ինչպէս Կապիտոն՝ որն որ Ստրասպուրկի նորոգեալ եկեղեցւոյն առաջնորդութեան մէջ Բուցերին ընկերն էր, իր ժողովրդեան վրայ կը տրտնջէ: «Պաշտօնեաներուն իշխանութիւնը, կ'ըսէ, բոլորովին եղծուեցաւ. ամէն բան գէշ է կորուստ կը դիմէ, ամէն բան գէշ է կործանում կ'երթայ: Մեզի հետ ո՛չ մէկ եկեղեցի կայ, որուն մէջ կարգաւորութիւն կրնայ: . . . Ժողովուրդն ալ ազատ համարձակ մեզի այսպէս կ'ըսէ. Դուք կ'ուզէք բռնաւոր ըլլալ եկեղեցւոյ

ղէն աւելի էր Վիդդէնպերկի մէջ, որ Նորոգութեան կեդրոնը կը սեպուէր։

Նոյն քաղաքը Սիմոն Լեմնիոս անունով բանաստեղծ մը որն որ աղաս է. Նոր պապականութիւն մը կ'ուզէք կանգնել։ . . . Աստուած ինծի կը ցուցընէ որ Հռվմէ ըլլալը ինչ է, եւ թէ ինչ մեծ անիրաւութիւն ըրինք եկեղեցւոյն՝ մեր ան յանդուգն գաստատանոցէն ու անմտական ստասկութեամբը՝ որով զպապը մերժեցինք։ Ինչու որ ժողովուրդն անսաստակութեան վարժելով եւ գրեթէ անոր մէջ սնանելով՝ ամէնը բոլորովին վրայէն մերժեց, իբրեւ թէ մենք պապականներուն իշխանութիւնը եղծանելովնիս՝ խարհուրդներուն ու պաշտօնէից զօրութիւնն ալ եղծած ըլլայինք։ Երեսներնէս վեր այսպէս կը պոռան. Ես Աւետարանը բաւական կը ճանչնամ. զՅիսուս Քրիստոս ճանչնալու համար ձեր օգնութեան կարօտութիւն չունիմ։ Գացէք անոնց քարոզեցէք՝ որոնք ձեզի ականջ կախել կ'ուզեն,,։ Աս Պուց-եր, Գիր+ Ե. Համ. Է։ Նոյն բանը Լուտեր ալ կը գրուցէ. “Նաեւ աղնուականներուն մէջ շատ անպիտան մարդիկ կը գտնուին, կ'ըսէ, որոնք կը գրուցեն թէ ալ վերջը ոչ ժողովրդապետ, ոչ քարոզիչ պէտք է. արդէն ամէն բան գրքերուն մէջ կայ, եւ ամէն մարդ ինք իրմէ կրնայ սորվիլ։ Ասով . . . թէ՛ ժողովրդապետները եւ թէ՛ քարոզիչները մեծ կարօտութեան մէջ կ'իյնան եւ անօթութիւն կը կրեն,,։ Գործ+ Լութ. Կերմ. Հատ. Դ. 427։

Ասանկ կը տրտնջէին կալվինոն եւ Լուտեր, բայց ամէնեւին իրաւունք չունէին. Ինչու որ ժողովուրդին աս գործքերն ու խօսքերը՝ իրենց առաջնորդներուն ընթացքին եւ անոնց քարոզած սկզբունքներուն կատարեալ համաձայն էին։ Եւ իրօք ալ, թէ որ կանոն հաւատոյ՝ միայն Ս. Գիրքն է, թէ որ ամէն մարդ Ս. Գիրքը կրնայ հասկընալ, թէ որ ամէն մկրտեալ մարդ՝ քահանայ է ու մեղքերը կրնայ արձակել, թէ որ քահանայք ձեռնադրութեամբ աւելի կը պղծուին քան թէ կը սրբուին. . . . ապա ուրեմն ժողովուրդը՝ քահանայի, երիցու, պաշտօնէի, հովուի ինչ կարօտութիւն ունի։ Անոր համար կամ պէտք է նոյն սկզբունքները վերցընել կամ անկից քաշ ինքեան ծագած հեռեւութիւններն ալ ընդունիլ։

Բաներուն աս աստիճանի հասած որ Մէնցըլին ըսածներն պէս (Հաք. Ա. Գւ. ԺԴ. 482, 483.) ժողովուրդն ու իշխանները “որպէս զի ապահով ըլլան որ ժողովրդապետները իրենց կը հնազանդին. . . . քարոզիչներնին դաշինքով կ'առնէին եւ որոշեալ ժամանակի մը համար կը բռնէին, եւ ան ժամանակին անցնելէն ետեւ, թէ որ անոնք (խստութիւն բանեցընելով կամ ուզածնին ընելով) աժգոհութիւն պատճառած ըլլային նէ՝ պէտք էր որ ելլէին երթային,,։ Աս ըսելէն ետեւ ծանօթութեան մէջ կը պատմէ որ Նիւրնպերկ քաղաքը Լուտերին բարեկամներէն մէկը եօթը տարուան համար վարձքով բռնուած էր, եւ ուրիշ մէկու մը օրինակը կը բերէ, որուն դեռ դաշինքով որոշեալ ժամանակը չմընցած՝ բռնի որ տասնուհինգ օրուան մէջ ելլէ երթայ։ — “Բայց, կ'ըսէ Մէնցըլ, (Նոյն յիշուած տեղը) ասանկ դաշինք ալ չըլլար նէ, որովհետեւ Լուտեր իր գործողութիւնները սկսելու ատեն՝ իշխաններուն յանձնած էր որ (ժողովրդապետներուն) վարդապետութեան յստակութեան վրայ հըսկեն, մանաւանդ թէ աս բանը իրենց պարտք դրած էր, անոր համար ասով եկեղեցականաց բախտը իշխաններուն ձեռքն էր, ուստի եւ միայն . . . հերետիկոսական կարծուած կարծիքներու համար . . . աշխարհական իշխանները կամ դատաւորները զիրենք կը մերժէին, կամ նաեւ դատաստանի կը կանչէին եւ իբրեւ հասարակ չարագործ կը պատժէին,,։ Ասոնք գրելէն ետքը՝ ծանօթութեան մէջ երեւելի բողոքող մատենագրէ մը (Բլանքէն) առած՝ կը պատմէ թէ 1530ին Յովհաննէս կայսրընտրին ատենը՝ գրեթէ Լուտերին աչքին տակ՝ ամենէն յարգուած քարոզիչ մը, որն որ Լուտերին ալ սիրելի էր, կայսրընտրին հրամանաւը առանց ամենեւին եւ ոչ փոքր քննութեան մը՝ բանտ դրուեցաւ եւ հոն իբրեւ չարագործ մնաց, որուն պատճառն ան էր՝ որ վրան ձայն մ'ելած էր թէ Երրորդութեան վրայ սխալ

կար, որն որ ան ատենները քերթուած մը տպել տալով՝ զԼուտեր իրեն դէմ ելլելու գրգռեց: Լուտերին՝ ասոր դէմ ելլելուն ու հետը թշնամանալուն երկու պատճառ կար. մէյ մը որ Լեմնիոս իր բանաստեղծութեան մէջ Վիտտենպերկցոց սաստիկ ապականութիւնն ու խառնակ վարքը կը խայտառակէր. եւ երկրորդ որ Մագունտիայի արքեպիսկոպոսին մեծամեծ գովեստներ կու տար: Արդ Լուտեր ամենասուրբ Երրորդութեան տօնին օրը (1538ին) աս բանաստեղծին դէմ եկեղեցւոյ մէջ խիստ խօսք մը խօսեցաւ, եւ ետքը անոր տպագրութեան վճիռը կարդաց, որն որ արդէն տպուած էր: Նոյն վճռոյն մէջ Լուտեր այսպէս կը գրուցէր: Անպիտան մարդուն մէկը հոգեգալստեան օրերը քանի մը վերտառութիւն տպել տուաւ. արդ աս գրուածքը մեր քաղաքին մեծարգոյ բնակիչներէն ոմանց դէմ ստութիւններով ու նախատական խօսքերով լեցուած է: Անոր համար ասոնք գրող անօրէնը՝ թէ որ ձեռք իյնայ նէ՝ դահճի ձեռքով կեանքը կորսընցընելու արժանի է: Եւ որովհետեւ ես Փոմերին՝ մեր քաղաքին ժողովրդապետին փոխանորդն եմ, անոր համար՝ որպէս զի լռելով անօրէն ամպարշտութեան հաղորդ չսեպուիմ՝ ինծի հետ մէկտեղ մի եւ նոյն վարդապետութիւնն ու նոյն հաւատքն ունեցողներուն կ'աղաչեմ որ ան գրուածքը մերժեն եւ այրեն: Բայց որովհետեւ ան անամօթ ու լիրբ մարդը՝ զսատանան ալ (Մագունտիայի արքեպիսկոպոս կայսրընտիրը կ'իմանայ) սուրբի պէս գովութեամբ կը բարձրացընէ, չեմ կրնար համբերել որ աս բանս Վիտտենպերկ քաղաքին ու համալսարանին մէջ պատահի, որովհետեւ ան պիղծ եպիսկոպոսը[2] խաբե–

կարծիք ունի: Բայց երբ որ ետքը քննութիւն եղաւ, տեսնուեցաւ որ ամենեւին ատանկ կարծիք չունի եղեր: Խօսքը կը լմընցընէ ըսելով որ աս մարդս երկու տարի վերջը կաթուղիկէ եկեղեցին դարձաւ, եւ լուտերականութեան սաստիկ հակառակորդներէն մէկն եղաւ:

Թէպէտ եւ լուտերական երէցները խոստովանանքի վրայ շատ թուլութեամբ կը խօսէին, ի վերայ այսր ամենայնի ան պահել ուզած կապանքներնուն վրայ իշխանին մէկը ան աստիճան նեղացաւ որ, Մելանքթոնին պատմածին նայելով՝ խնջոյքի մը մէջ ("ինչու որ, կ'ըսէ Մելանքթոն, իշխանները՝ միայն խնջոյքի մէջ աստուածաբանութեան վրայ կը խօսին,) ըսաւ թէ Աս բանիս սաստիկ դէմ գնելու է. պէտք է որ ամէնքնիս մէկտեղ զգուշանանք որ գտած ազատութիւննիս ձեռքերնէս չյափշտակեն չառնեն. ապա թէ ոչ՝ զմեզ նոր գերութեան տակ կը ձգեն, ու կամաց կամաց հին աւանդութիւնները կը նորոգեն,,: Ա– Պօ–օնէ, Պէլժ Ե. Հատ. ԺԱ:

Արդ ինչպէս կրնային ատանկ ժողովրդապետներն ու եկեղեցական առաջնորդները՝ որոնց կեանքն ու պահպանութիւնը, ինչպէս նաեւ իրենց տանն ու ընտանեացը պահպանութիւնը՝ ժողովուրդներնուն ձեռքն էր, զանոնք ըստ պատշաճի խրատել, յանդիմանել, սաստել, պատուհասել, որն որ ըստ Առաքելոյն ամէն հոգեւոր առաջնորդին պաշտօնն է: Եւ թէ որ եկեղեցականները իրենց պաշտօնը չէին կատարեր, ինչպէս կրնար ըլլալ որ ժողովրդեան բարքը սաստիկ չապականէր:

2. Պիղծ եպիսկոպոս կամ պիղծ չքահանայ ըսածներնուս բուն գեր–

բայց ու նենգաւոր մըն է, որն որ զիս ու իմ աշակերտներս՝ Լուտերական սատանայ կ'անուանէ։ Արդ դարձեալ նորէն ամենուն եւ մանաւանդ բանաստեղծներուն ու արքեպիսկոպոսին շողոքորթներուն կ'աղաչեմ որ չըլլայ թէ մէյ մ'ալ ան պիղծ չքահանան Վիրդենպերկի եկեղեցւոյն կամ քաղքին կամ համալսարանին մէջ հրապարակաւ գովեն, ապա թէ ոչ՝ կը տեսնէք որ ես ալ անոր փոխարէն ինչ կ'ընեմ։ Ամենեւին չեմ ուզեր որ իրենք զիրենք դատապարտութեան տակ ձգողները, որոնք զիս ու իմ աշակերտներս մեղցընելու յօժարութիւն ունին, հոս Վիրդենպերկի մէջ գովուին[3]։

Լուտերի՝ ժողովրդեան առջեւ խօսած խօսքը եւ տուած տարագրութեան վճիռը Լեմմիոսին ականջին հասնելուն պէս՝ իրեն անձին ջատագովութիւն մը դուրս հանեց, որուն մէջ կը սպառնար որ եթէ Վիրդենպերկցիք իրեն դէմ հանած տարագրութեան վճիռնին չվերցընելու ըլլան նէ, ինքն ալ անոնց բարուց ապականութեան վրայ ուրիշ շատ բաներ կը գրէ։ Եւ արդէն ինծի դիւրին բան մըն է, կ'ըսէ, վասն զի շատ տարեն Վիրդենպերկ կեցած ըլլալով՝ ամէն բան աղէկ գիտեմ։ Լուտեր եւ Վիրդենպերկցիք աս սպառնալիքէն վախնալով՝ ձայներնին քաշեցին. եւ թէպէտ տարագրութեան վճիռը չվերցուցին, բայց ի գործ դնելու եռանդ կինող ալ չեղաւ[4]։

Աս պղծութիւններն ու բարուց ապականութիւնը երթալով այնպէս կը սաստկանային, որ քանի մը ամիս վերջը նոյն իսկ լուտերական երէց մը եկեղեցւոյ մէջ քարոզ տալու ատեն՝ Լեմմիոսէն աւելի սաստկութեամբ Վիրդենպերկցիները աս բաներուն վրայ յանդիմանեց, եւ մանաւանդ կանանց վրայ խիստ դէշ խօսեցաւ։ Աս ալ բաւական չէ, առաջնորդներուն եւ մանաւանդ Փոմերին անհոգութեան վրայ տրտունջ ըրաւ։ Ասոր վրայ շատ նեղացան քաղքին կանանցմէ քանի մը հոգի, որոնք իրենք զիրենք այսպիսի դէշութիւններէ ազատ կը սեպէին։ Ասոնցմէ ոմանք, որոնց մէջն էին Փոմերին ու Յուստոսին կանայքը, իբրեւ իրենց անմեղութեան վկայ՝ էրիկնին հետերնին առած՝ Լուտերին վրայ գացին, եւ ան երիցուն դէմ սաստիկ քանքատեցին որ բեմին վրայէն առանց զանազանութեան բոլոր քաղքին կանանց վրայ դէշ խօսեցաւ։ Լուտեր իրենց անանկ պա-

Գերմաներէն ակզբնագիրը Scheißbischof կամ Scheißpfaff է, որն որ Լուտերին Գործոց լատիններէն թարգմանութեան մէջ cacando maculatus Episcopus կամ Sacerdos թարգմանուած է։ Զենք ուզեր հայերէն ընթերցողին պղծել աս պիղծ ու անամօթ բառերը հայերէն թարգմանելով։

3. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Զ. 568. Բ։

4. Յուլենպերկ, Գլ. ԻԸ. Հատ. Զ։ Տես նաեւ Մաթեզիոս, Ճառ. ԺԱ. 128, ու Սեքենտորֆ, Գիրք Գ. Հատ. ԿԸ. 197, 198։

տատանան մը տուաւ, որմէ մակաբերեցին թէ ինքն ալ երիցուն ըրածը կը հաւնի ու հետը կամակից է։ Փոմեր աս լսելով՝ սաստկութեամբ Լուտերին դէմ խօսեցաւ, ու պնդեց որ ան երէցը չիկրնար արդարանալ եւ կանայք մեծապէս իրաւունք ունին իրեն դէմ տրտնջելու։ Լուտեր քիչ մ'ալ խօսելէն ետեւ՝ տեսնելով որ բանը գէշի կ'երթայ, խօսքը ծիծաղի դարձուց եւ ըսաւ որ կատակելու համար ուզեցի երէցը պաշտպանել։ Բայց այնպէս չէր, հապա որովհետեւ անոր ըսածներուն ստոյգ ըլլալը գիտէր, կամ գուցէ ինքն էր երէցը դրդողը որ խօսի, անոր համար ալ իսկզբան ուզեց անոր ըրածը պաշտպանել, բայց ետքը վախնալով որ ամէնքը հետը կը թշնամացընէ, խօսքն ուրիշ տեսակ դարձուց[5]։

Այսպէս չարիքն օրէ օր կը մեծնար ու Նոր Աւետարանին աշակերտները միշտ աւելի կ'անպիտաննային. կամ՝ Մաթեսիոսին խօսքերովը գործածելու համար՝ "Սատանան անոր (Լուտերին) թեւին մէջ գայթակղութիւն գայթակղութեան վրայ պատահել կու տար"[6]։ Եւ թէպէտ Լուտեր եւ աղանդին ուրիշ գլխաւորները չէին ուզեր խոստովանիլ որ աս չարիքն իրենց աշխարհ բերած ազատութեան պտուղն է. բայց իրենք ալ շատ անգամ գրքերնուն ու խօսքերնուն մէջ յայտնի կ'ըսէին որ Աստուծոյ խօսքը (Լուտերի մոլորութիւնները) քարոզուելու սկսելէն վեր՝ մարդիկ պապականութեան ատեն եղածներնէն աւելի անպիտանցան ու գէշցան[7]։ Անոր վրայ ալ կը տրտնջէին որ ամէն մարդ բերնով միշտ Աստուծոյ խօսքը, Աստուծոյ խօսքը՝ կ'ըսէ, բայց սրտին մէջ ոչ Աստուծոյ խօսքը կը յարգէ, եւ ոչ ալ վարքը Աստուծոյ խօսքին համաձայնցընելու կը ջանայ. հապա մանաւանդ Աստուծոյ խօսքը պատրուակ առնելով՝ ամէն կերպ չարիքը կը գործէ[8]։ Լուտեր շատ անգամ իր մտերիմ բարեկամնե-

5. Ուլենպերկ, Գլ. ԻԸ. Համ. Զ։

6. Ճառ. ԺԴ. 171. Բ։

7. Բաւական կը սեպենք հոստեղ Լուտերին մէկ վկայութիւնը դնել։ "Աս քարոզութիւնը (այս ինքն թէ առանց գործոց՝ միայն հաւատքը կ'արդարացընէ) պէտք էր որ, կ'ըսէ, մարդիկ մեծ ուրախութեամբ լսէին ու ներքին շնորհակալութեամբ ընդունէին, անով աւելի կնային եւ միանգամայն եւանդնոտ ըլլային։ Բայց դժբախտութեամբ ասոր հակառակը կ'ըլլայ, եւ որչափ որ յառաջ կ'երթըսուի՝ աշխարհս ալ [illegible] [illegible] [illegible] ամենայնի առիկա վարդապետութեան յանցանքը չէ, հապա մարդիկներուն։ . . . Թէ որ յառաջուգոյն մարդիկ մէկ սատանայով դիւահարեալ էին նէ՝ հիմա եօթը սատանայով դիւահարած են։ Հիմա սատանան բազմութեամբ՝ մարդկան մէջ կը մտնէ, անանկ որ Աւետարանին պայծառ լուսոյն տակ աւելի ագահ, աւելի նենգաւոր, աւելի շահախնդիր, աւելի անողորմ, աւելի անկարգ, աւելի յանդուգն, աւելի գէշ են, քան թէ պապականութեան տակ"։ Ար. Մէնցլէ, Հատ. Բ. Գլ. Ը. 167։

8. Լուտեր իր զանազան բարեկամներուն այսպէս կը գրէ. "Աս

րուն հետ առանձին եղած ատեն՝ ասոր վրայ դառն արցունք կը թափէր ու կը ջանար որ առջեւն առնելու հնարք մը գտնէ, բայց փուճ տեղ։ Կ'ուզէր որ նորէն մէջերնին խօթէ եկեղեցական պատիժները՝ նզովքն ու հաղորդութենէ կտրելը՝ որոնց որ իսկզբան սաստիկ դէմ խօսած էր, մինչեւ յանդգնած էր ըսելու որ քրիստոնեայ մը հաղորդութենէն կտրուելուն կամ նզովուելուն վրայ պէտք է որ ուրախանայ. բայց ամենեւին մէկը յանձն չէր առներ որ Լուտերի առաջնորդութեամբ եկեղեցւոյ իշխանութենէն դուրս հանած վիզը նորէն իր կամօքը եկեղեցական իշխանութեան տակ ձգէ 9։ Եւ ինչպէս ալ կրնային յանձն առնել. որովհետեւ շատերը, չըսենք ամէնքը, անոր համար նոր Աւետարանին ետեւէն կ'երթային, որպէս զի հանգիստ խղճով ցանկութիւննին կատարեն ու ազատ համարձակ մոլութիւններնուն ծառայեն 10։ Անոր համար ալ Լուտեր, որպէս զի

մեր խուժանէն աւելի մէկը ինծի նեղութիւն չի տար. ասոնք Աստուծոյ խօսքը ամենեւին բանի տեղ չեն դներ, կամ միայն բերաննին կը պահեն ու ականջնին կը հնչէ բայց սրտերնուն մէջ չի մնար. ամենեւին հոգերնին չէ հաւատքն ու սէրը, որոնցմով միայն քրիստոնեան քրիստոնեայ կ'ըլլայ։ Քրիստոնեայ ըլլալնին կը դնեն միայն աւետարանական ազատութիւնը բանի տեղ չդնելու մէջ. այս ինքն՝ տկարներուն առջեւ միս, պանիր ու կաթ կ'ուտեն, երկու տեսակով կը հաղորդուին, ան ալ խորհուրդը իրենց ձեռօքը ճաշակելով, պահք չեն պահեր, աղօթք չեն ըներ, մեղքերնին չեն խոստովանիր ու պատկերները կը խորտակեն„։ Ա—Ցը Վիդրէ, Հատ. Բ. 152, 159, 162, 177, 275։ Բայց ասոր տրտունջը՝ միայն խուժանին կամ ժողովրդեան վրայ չէր ըներ, հապա ընդհանրապէս ամենուն եւ մասնաւորին քարոզիչներուն եւ առաջնորդներուն վրայ ալ. "Մենք, կը գրէ Լուտեր, Աւետարանը՝ միայն խօսքով ունինք, չէ թէ զօրութեամբ կամ գործքով, եւ աւելի գիտութեամբ կը հպարտանանք քան թէ սիրով կը շինուինք։ Խօսքին զօրութիւնը ի մեզ կամ դեռ ամենեւին ծածկուած է, եւ կամ շատ քիչ կը գտնուի, որուն վրայ շատ կը զարմանամ։ Մենք նոյներն ենք՝ ինչ որ յառաջագոյն էինք. խիստ, խօսք չհասկըցող, անհամբեր, յանդուգն, գինեսէր, հեշտասէր, կռուասէր, մէկ խօսքով քրիստոնէին որոշիչ նշանը՝ սէրը՝ ամենեւին տեղ մը չ'երեւար„։ Ցը Վիդ. Հատ. Բ. 154, 175։

9. Աս Վիգգենպերկցոց անպիտանութիւնը ան աստիճանի հասաւ որ Լուտեր ա՛լ չկրնալով համբերել՝ զիրենք թող տալու ուրիշ տեղ գնաց։ Ցես Մոհլեր, Ճառ ԺԴ. 171. Բ։ Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԹ. 421։

10. Պատշաճ կը սեպենք հոստեղը դնել երեւելի բողոքող մատենագրի մը՝ Յովհաննէս Սաքսոնիայի կայսրընտրին վրայ գրածը, որմէ որ ըսածնիս աւելի եւս հաստատութիւն կը գտնէ։ "Ստոյգ է, կ'ըսէ, կայսրընտիրը՝ Լուտերին ձեռք զարկած բոլոր կրօնական բաները գլուխ հանելու կամք ունէր, սաստիկ անոր վարդապետութեան եւ անձին նախանձախնդիր էր ... բայց այս ամենայն քուրջուրովէն մանաւոր մէջ ուղղութիւն մը յառաջ կու գայ։ Նոր հաւատքին ճշմարտութեան վրայ (ստոյգ է առանց անձնական քննութեան) որչափ համոզուած էր. սակայն փոյթ ճշմարտութեան իր վրայ այնպէս զօրաւոր ազդեցութիւն չէր կրնար ընել, որ նոյն ճշմարտութեան համար երեւելի բանի մը ձեռք զարնէր, թէ որ ուրիշ պարտաւորեցնէր զինքը չպահպանէին։ Իր աստուածաբաններուն՝ զինքը իբրեւ Աստուծոյ գործքին պաշտպան եւ Աւետարանին խոստովանողը հռչակելնուն վրայ կ'ուրախանար, չէ թէ անոր համար որ իր ունայնասիրութիւնը անով

գիրենք իրմէ եւ իր Աւետարանէն չհեռացընէ, շատ անգամ եւ ոչ ձայն հանելու կը համարձակէր[11]։ Ասոր շատ օրինակներ կրնայինք բերել. բայց ամենէն աւելի յարմար է Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին օրինակը, որն որ մէջի զանազան պարագաներուն համար լսելու արժանի է, ու բողոքական կրօնին սըրբութեան եւ Լուտերին աւետարանական վարդապետութեան վրայ պայծառ գաղափար մը կրնայ տալ։

Պատմութիւններնուս ընթացքին մէջ շատ անգամ տեսանք որ աս իշխանը Լուտերին վարդապետութեանց ինչպէս սաստիկ պաշտպան էր։ Ասոր պատճառը բողոքողներուն հարցընելու ըլլանք նէ՝ կ'ըսեն որ ներքուստ ճշմարտութենէն համոզուած ըլլալով եւ աստուածային նախանձով վառուելով՝ կ'ուզէր որ պա-

կը յաղթէնար, որովհետեւ աս մալութիւնը իր վրան այնչափ զօրութիւն չունէր. հապա անոր համար որ ուրիշ շատ գործքերը թուլութեամբ մէկդի թող տալուն եւ չխոկել չուզած... յանցանքներուն վրայ խղճին մէջ զգացած անհանգստութիւնն առով հանդարտեցընէ։ Պատուական Ցովհաննէսը կը կարծէր որ իր քանի մը սիրելի տկարութիւններուն վրայ կրնայ աչք գոցել, օրինակի համար հանգիստ հանգիստ կնօրնիրը կրնայ փինոճել, թէ որ կարենայ ինք իրեն ըսել կամ ուրիշներուն ըսել տալ որ աստուածոց Աւետարանին համար գործք մը գործած է. անոր համար ալ Լուտերին կամ իր պալատին երէցուն իրմէ ամէն պահանջածները կատարելու պատրաստ էր։ Բայց աս պատրաստականութիւնը սահման ունէր, եւ աս բանս արդէն նոյն պատրաստականութեան բղխած աղբիւրէն կրնայ մակաբերուիլ։ Պատուական կայսրընտիրը մէկ կողմանէ միայն անանկ բաները կ'ընէր, որոնց կատարումը իրեն շատ դժուարութիւն մը չէր պատճառեր... մէկալ կողմանէ ալ շատ դիւրին էր իր արդէն սկսած մէկ գործքն ալ դադրեցընել տալ։ Բաւական որ իր պալատականները... մէկ բանի վրայ տրտունջ ընէին, անմիջապէս եռանդը կը մարէր. եւ աս բանս պալատականները շատ աղէկ կը գործածէին։ Թէ որ Լուտերին՝ առ կայսրընտիրն առաջարկած մէկ բանը՝ պալատականներուն կարծեաց կամ շահին դէմ կ'ըլլար նէ, բաները այնպէս կը դարձընէին, որ կայսրընտիրն առած խոստումն ալ տալանց կատարուելու կը մնար։ Ասիկա դժբախտութեամբ հասարակօրէն անանկ բաներու մէջ կը պատահէր, որոնց մէջ իր գործակցութիւնը շատ հարկաւոր էր, ... որովհետեւ գրեթէ միշտ ան տանէն կ'ըլլար, երբ որ Լուտեր եկեղեցական ընչից գործածութեան կամ կարգի դրուելուն վրայ առաջարկութիւն կ'ընէր։ Աս բանս կայսրընտիրին հագալու բաներուն մէջ ամենէն երեւելին ու ամենէն հարկաւորն էր. բայց Լուտերին ըրած առաջարկութիւնները՝ ազնուականաց ու պալատին (կայսրընտիրին եւ իր պալատականներուն) խորհրդոցը դէմ էին. ան շփոթութիւնները՝ որոնց մէջ եկեղեցական ինչքերը կը գտնուէին՝ Լուտերին առաջարկած կարգաւորութիւններէն աւելի աղէկ կը յարմարէր իրենց։ ... Ասոր տեղը լեցընելու համար իշխանը պատրաստ էր Լուտերին ուրիշ ամէն պահանջածներն ընելու ... բայց առով Լուտերին գործքն առաջ չէր երթար„։ Բլանք, Գէշք Զ. Հատ. Բ. 344. — 346։

11. Շատ կը ցաւիմ, կ'ըսէր Լուտեր, որ "թեթեւամիտ եւ անպիտան մարդիկներ աղտոտ խոզերու պէս՝ առանց հաւատքի, առանց մտաց՝ (Աւետարանին) մէջը կը մտնեն, մինակ նոր բաներով զուարճանալու համար, եւ անմիջապէս երբ որ նոր ըլլալէն կը դադրի՝ կը սկսին զզուիլ ... Եւ թէպէտ բարկութենէս ճաթելլիքս կու գայ, բայց պէտք է որ գիրենք թանէմ՝ Բէ որ չէմ տաշէր որ Աւետարանը եա էմ յէօրէօ խօրծանէմ„։ Ար Ցը Վիքի, Հատ. Բ. 546։

պանծին աւելորդապաշտութիւնները վերցուին եւ ամէն մարդ նոր ծագած շնորհաց մասնակից ըլլայ[12]: Իսկ թէ որ նոյն ժամանակուան մատենագիրները քննելու ըլլանք նէ՝ շատերը կ'ըսեն թէ աս իշխանը ինքը զինքը սաստիկ անարժան պղծութեանց տուած էր, որով կը տեսնուի թէ անանկ եռանդնոտ աստուածապաշտ չէր կրնար ըլլալ: Բայց օտար պատմագրաց վկայութեան կարօտութիւն չունինք, արդէն ինք անձամբ աս բանին ճշմարտութիւնը կը հաստատէ, ինչպէս քիչ մը ետքը կը տեսնենք: Արդ՝ ասկից ուրիշ ինչ պատճառ հարկ է փնտռել անոր Լուտերին վարդապետութիւններուն սաստիկ ջատագով ու պաշտպան ըլլալուն. վասն զի յայտնի կը հետեւի որ աս վարդապետութեանց անոր համար ետեւէն կ'երթար, որովհետեւ անոնցմով կրնար խիղճն հանդարտեցնել, եւ կ'առնէր ուղղափառ վարդապետութիւնը՝ որն որ իր մոլութիւնները կը դատապարտէր: Ասիկա ըրած բոլոր ալլանդակութիւններուն վրայ ալ աւելցուց որ ունեցած կնոջմէն զատ՝ երկրորդ կին մ'ալ առաւ. բայց աս ալլանդակութիւնը չըրած՝ ուզեց իր հոգեւոր առաջնորդներուն հաւանութիւնն առնել: Անոր համար ալ Բուկերին ձեռքովը Լուտերին նամակ մը գրեց, որուն համառօտութիւնն աս է[13]:

12. Ռանքէ կը պատմէ որ 1524ին անգամ մը աս իշխանը Մելանքթոնին պատահելով՝ հաւատոյ վրայ իրեն քանի մը հարցմունքներ ըրաւ, ու պատասխանն առնելով՝ գրով ալ ուզեց, եւ աս գրուածքը կարդալով՝ նոր վարդապետութիւններուն մէջ աղէկ հաստատուեցաւ: Ասանք պատմելէն ետեւ՝ խօսքն այսպէս յառաջ կը տանի. "Օրէ օր նոր վարդապետութեան [illegible] մասը աւելի եւս կը թափանցէր. եւ արդէն երկրորդ տարւոյն սկիզբն ըսաւ որ Աւելի կ'ուզեմ մարմինս, կեանքս, երկիրս, մարդիկներս կորսնցնել, քան թէ Աստուծոյ խօսքէն հեռանալ": Գիրք Գ. Գլ. Ե. Հատ. Բ. 177: — Ասանց կարծեաց՝ գործած պղծութիւնները աս թափանցած վարդապետութիւններուն պտուղն էր: Բայց թէ աս թափանցած վարդապետութեանց մէջ ինչչափ հաստատուն էր՝ անկից յայտնի է որ պատմելու անօրէնութիւնները գործելէն վերջը՝ վախնալով որ կայսրը աս բանիս համար զինքը չպատժէ, կ'ուզէր կրօնական նիւթերու մէջ իրեն տեղի տալով՝ հետը հաշտուիլ: Ասիկա կը պատմէ Մենցլ (Հատ. Բ. Գլ. Թ. 192.) որն որ միշտ ամէն առթի մէջ աս իշխանին՝ աւետարանական ճշմարտութեան մէջ ունեցած հաստատութիւնը մինչեւ երկինք կը բարձրացընէ:

13. Աս դէպքս մինչեւ վերջը գրեթէ բառ առ բառ այսպէս կը պատմէ Մենցլ (Հատ. Բ. Գլ. Թ. 179. — 192.), որն որ աշխարհատէր կոմսին թղթին ու Լուտերին տուած պատասխանւոյն մեծ մասը կը դնէ: Աւելի համառօտ բայց բաւական հաւատարմութեամբ կը պատմեն Սեքենտորֆ (Գիրք Գ. Համ. ՀԹ. Յաւել. Գ. 277. — 281.), Կուստաւ Ֆիցեր (Գլ. ԻԶ. 759. — 764.) ու Ռանքէ (Գիրք Է. Գլ. Է. Հատ. Գ. 256. — 263.). Իրենց ջատագովելու համար հնարած պատճառներուն ալ աղէկ միտ դրած ենք: Տես նաեւ Պոսիւէ. Գիրք Զ. Համ. Ա. — Ժ. Նոյն Զ. Գրքին վերջը աշխարհատէր կոմսին թուղթն ու Լուտերին տուած պատասխանը բառ առ բառ դրուած են: Պատասխանը կայ նաեւ առ Ցը Վեդի, Հատ. Ե. 236:

Այ երջին հիւանդութեանս ժամանակէն հոգւոյս բաներուն վրայ սկսայ մտածել, եւ մանաւանդ անոր վրայ որ ամուսնութենէս եօթը շաբաթ վերջը անօրէն պղծութիւններու մէջ իյնալու սկսած էի։ Շատ անգամ քարոզիչներս խրատ կու տային որ խորհուրդներու մերձենամ. բայց ես որովհետեւ չարիքներէս չէի ուզեր հեռանալ, անոր համար ալ հաղորդութիւն առնելու չէի համարձակեր, որ չըլլայ թէ իմ անձինս դատաստանն ուտեմ եւ ըմպեմ...։ Անոր համար մտադրութեամբ հին ու նոր կտակարաններուն մէջ փնտռեցի, եւ աս բանին ուրիշ ճար մը չգտայ, բայց եթէ ան՝ որն որ Աստուած խոստմունքներովը թողտուած է, այս ինքն շատ կին ունենալ. ինչպէս որ կը կարդանք թէ Աբրահամ, Յակոբ, Դաւիթ, Սողոմոն եւ ուրիշներն ըրին, որոնք որ գալու Քրիստոսին կը հաւատային, եւ Պօղոս առաքեալն ալ գիրենք կը գովէ ...։ Գիտեմ ես որ Լուտեր ու Մելանքթոն՝ Անգղիայի թագաւորին խրատ տուին որ իր կնոջմէն չբաժնուի, հապա անկից զատ՝ ուրիշ մ'ալ առնէ[14]։... Ես ասկէ վերջը ալ սատանային կապանքին մէջ մնալ չեմ ուզեր, եւ չեմ կրնար ու չեմ ուզեր ուրիշ կերպով ասկից ազատիլ, բայց եթէ ունեցած կնոջմէս ուրիշ կին մ'ալ առնելով։ Անոր համար Լուտերէն, Մելանքթոնէն ու Բուկերէն կը խնդրեմ որ ինծի վկայութիւն տան որ աս հնարքը կրնամ գործածել, որպէս զի տուեալ նոսա զօրութեամբ կարող լինել Առաքելոյն համար ապրել ու մեռնել եւ յօժարութեամբ զանձինս պատարագանել։ Իսկ ուրիշ կողմանէ ինչ որ հրամայելու ըլլան նէ՝ կը

14. Տեղ մը չենք գտներ, կ'ըսէ Պոսիւէ, որ Լուտեր ու Մելանքթոն՝ Անգղիայի թագաւորին անանկ խրատ մը տուած ըլլան։ Բայց որովհետեւ ասանկ երեւելի մէկ դէպքի մէջ իշխանը հաստատուն բանի մը պէս օրինակ կը բերէ, ու Լուտեր եւ իրեն հետ մէկտեղ աս թղթին պատասխան տուողները անոր դէմ չեն գներ, յայտնի է որ հիմ մը պիտի՝ որ ունենայ։ Եւ ասիկա զարմանալու բան մը չէ. որովհետեւ թէ որ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին նոյն հրամանը տուին, որպէս զի անանկ զօրաւոր օգնական մը չկորսնցընեն, կրնայ ըլլալ որ Անգղիայի թագաւորին ալ նոյն խրատը տուած ըլլան, որպէս զի իրենց կողմը ձգեն։ Բայց թէ մինչեւ Պոսիւէին ատենը եւ մինչեւ հիմա ծածուկ մնաց, ան ալ արտաքոյ կարգի բան մը չէ. ինչու որ Լուտերին եւ իրեններուն՝ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին երկու կին ունենալու հրաման տալն ալ շատ ժամանակ գաղտուկ մնացած էր, եւ Պոսիւէի ժամանակները դուրս ելաւ, երբ որ իշխանին հաւանութիւն խընդրած թուղթն ու Լուտերին պատասխանը գտնուեցան։ Աս երկու գրուածքը՝ Կարոլոս Լուդովիկոս Պալատական կայսրընտիրը եւ Եռնեստ Հեսսենի իշխանը իրենց ձեռագիրներուն մէջ գտնելով ապել տուին։ — Աս երկու իշխանները՝ Սեքենդորֆ (Վերէ ծանօթութեան մէջ յիշուած թերթ, 277։) շատ կը գովէ, եւ զիս իրենց բարեկամութեամբը կը պատուեն, կ'ըսէ. բայց միանգամայն իր վարդապետին ու լուտերական կրօնքին գլխաւոր նեցուկին ասանկ մեծ նախատինք բերող գաղանի գրուածքները հրատարակելնուն համար ծածուկ մը զիրենք կը յանդիմանէ։

կատարեմ, վասնորոյ ետքերն ալ ատոնցմէ ըլլան նէ՝ պատրաստ եմ կատարել։ Բայց եթէ կասկածելու ըլլան որ աս բանս ուրիշներուն գայթակղութեան պատճառ կ'ըլլայ եւ Աւետարանին վնաս կու տայ, գոնէ ինծի հաստատութեան թուղթ մը տան, որ եթէ գաղտուկ ամուսնանալու ըլլամ նէ՝ զԱստուած չեմ բարկացըներ։.... Անկից ալ կվախնամ որ հակառակորդներնիս աստով զմեզ աւելի կ'ատեն ու մեզի դէմ աւելի թշնամի կ'ըլլան. վասն զի անոնք զմեզ այնչափ կ'ատեն եւ մեզմէ այնչափ կը գարշին, որ ատելութիւննին չիկրնար աւելի մեծնալ։ Բայց թէ որ Լուտեր ու Մելանքթոն խօսքիս չեն հաւանիր[15], որն որ չեմ կարծեր, միտքս դրած եմ որ ինքնակալին դիմեմ. եւ յայտնի է որ ինքն ալ ատանց պապին հրամանին աս բանին չիհաւանիր։ Եւ թէպէտ ամենեւին բան մը չիկրնար զիս Աւետարանէն հեռացընել, կամ զիս ստիպել որ անոր օգտին դէմ բան մ'ընեմ, ի վերայ այսր ամենայնի կը վախնամ որ ինքնակալը զիս անանկ բանի մը կը բռնադատէ, որն որ մեր կողմին օգտակար չըլլայ։ Արդ կը խընդրեմ որ յուսացած օգնութիւնս ինծի տան, որպէս զի չըլլայ թէ ուրիշ իրենց հաճելի չեղած տեղէն խնդրելու ստիպուիմ. ինչու որ ես կը բաղձամ որ իրենց թոյլտուութեամբն ու հրամանաւը հանգիստս գտնեմ, քան թէ ուրիշ որուն որ է նէ հրամանաւը։ Ուստի եւ գրով՝ Լուտերին, Մելանքթոնին ու Բուկերին կարծիքը կը խնդրեմ, որպէս զի կարող ըլլամ ինքը զինքս ուղղել եւ բարի խղճիւ խորհրդեան մերձենալ[16]։

Աս էր Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին թուղթը, որն որ ինչպէս վերը ըսինք՝ Բուկերի ձեռքով Լուտերին խաւրեց։ — Արդ Լուտեր ու Մելանքթոն՝ անարատ Աւետարանին քարո-

15. Իշխանը հոս՝ միայն Լուտերն ու Մելանքթոնը կը յիշատակէ, որովհետեւ Բուկերի հաւանութեան վրայ արդէն ապահով էր. վասն զի իշխանին բերնէն նոյն թուղթը գրողն ինքն էր, եւ գուցէ բան հնարքն ալ ինք գտած էր։

16. Թէպէտ եւ մատենագիրներն ըստ մեծի մասին իշխանին աս խօսքերուն հաւատալով կը ցուցնեն թէ երկրորդ կին առնելու ուզելուն պատճառն ան բաներն է, բայց ոմանք ալ բուն պատճառը բացայայտ կը ցուցնեն, որմէ որ իշխանին՝ իր առաջնորդներէն հրաման եւ հաւանութիւն ուզելուն պատճառն ալ կ'իմացուի։ Ռանքէ աստ վրայ այսպէս կը գրէ։ Իշխանը "Իր քրոջը պալատը՝ Մարգարիտա Սաալ անուանով աղջկան մը հետ ծանօթութիւն ըրաւ, որուն սաստիկ զարնուեցաւ։ Բայց աղջիկն իր մօրմէն խրատուելով՝ անոր անկարգ ցանկութեան այնպէս սաստիկ դէմ դրաւ, որ ցանկութիւնը գլուխ առնելու համար արտաքոյ կարգի միջոցի մը (այս ինքն անոր հետ կարգուելու) ձեռք զարկաւ"։ Գեբր Է. Գր. Է. Հատ. Դ. 257, 258։ Բլանք ալ կը ցուցնէ որ իշխանը Մարգարիտա Սաալին կայր կեռք մ'ունէր։ (Բառն խօսքը տես աս Գլխոյն 22. ծանօթ. մէջ։) Ասկէց ինք իրմէ կը հետեւի որ աշխարհատէր կոմսին՝ իր հոգեւոր առաջնորդներէն հաւանութիւն ուզելուն բուն եւ միակ պատճառն ան էր որ իր անօրէն գործքն իբրեւ օրինաւոր ցուցընելով՝ երկրորդ կնոջն հաւանութիւնն ընդունի եւ իր անկարգ ցանկութիւնը յագեցընէ։

ղեչները, եկեղեցւոյ անկարգութիւնները նախանձայուզութեամբ կարգի դնողները՝ ասոր ի՞նչ պատասխան տան։ — Աշխարհատէր կոմսը՝ բողոքողութեան գլխաւոր նեցուկն ու պաշտպանն էր. եւ թէ որ անոր կամքին դէմ դնէին, ուզածին հաւանութիւն չտային նէ՝ յայտնի կը սպառնէին որ անոր հզօր օգնականութիւնը կը կորսնցընեն[17]։ Մանաւանդ որ կայսեր դիմելու կամ որ նոյն է՝ կայսեր հետ հաշտուելու, որով եւ Շմալգալտեան դաշնակցութենէն ելլելու սպառնալիք կ'ընէր. եւ աս միայն բաւական էր զերենք վախով լեցընելու։ Եւ թէպէտ աղէկ գիտէին որ քահանայապետը իրեն խօսքին չի հաւանիր ու խորհուրդը կատարելու հրաման չիտար. սակայն սաստիկ դէպքի մը մէջ անոր դիմելու յիշատակութիւն ընելն ալ՝ իրենց կողման սաստիկ մեծ ամօթ ու նախատինք կը սեպէին։ Աս պատճառները՝ իշխանին զերենք համոզելու համար Ս. Գրքէն բերած օրինակներէն եւ տուած ուրիշ պատճառներէն աւելի զօրաւոր էին, եւ միայն աստնցմով հաւանեցան որ խնդրածին հրաման տան[18]։ "Արտաքին նկատմունքներու զօրութիւնը, կ'ըսէ Մէնցլ[19], . . . սորվեց նորոգիչները անանկ գործքի մը հաւանութիւն տալու, զորն որ խղճմտանքնին կը դատապարտէր. եւ իրենց ան վստահութիւնը՝ որն որ շատ անգամ ցուցուցած էին՝ թէ Աստուած թող չիտար որ իր Աւետարանը կործանի, բաւական զօրաւոր չէր դիմանալու ան փորձին՝ որով աշխարհատէր կոմսին պաշտպանութիւնը կորսնցընելու վտանգի մէջ կը մնային„։

17. "Աս խնդիրքը, կ'ըսէ Կուստաւ Փֆիցեր (Գլ. ԺԶ. 760.), երկուքին (այս ինքն՝ Լուտերին ու Մելանքթոնին) շատ անհաճոյ բան մըն էր. որովհետեւ երկու դժուարին կողման մէջ պէտք էր որ ընտրութիւն ընէին. այս ինքն՝ կամ Աւետարանականաց (Լուտերականաց) այնչափ հարկաւոր եղող աշխարհատէր կոմսը բոլորովին պէտք էր որ իրենցմէ հեռացընէին, եւ կամ իրենց անդարձելի երեւցած ու չար օրինակ ըլլալու գործքի մը հաւանութիւն պէտք էին տալ„։

18. Աս ըսածնիս՝ գրած պատասխաններնէն կրնանք յայտնապէս տեսնել։ Ինչու որ անոր մէջ չէ թէ միայն կայսեր համար կ'ըսեն որ "Անիծեալին հաւատք ու կրօնք չունի, խաբեբայ է ու Գերմանացւոց բարքէն բոլորովին օտար բարք ունի, եւ իրեն հետ հաղորդակցութիւն ունենալը շատ վտանգաւոր է„. հապա ան ալ վրան կ'աւելցընեն որ "Մեր ողքաս ու Թշնամի եկեղեցին՝ պղծի ու լքեալ թողեալ է, եւ անոր համար առաջինի իշխաններու կարօտութիւն ունի„։ Ահաւասիկ աս է բուն պատճառը՝ որուն համար Լուտեր եւ իր ընկերները աս անօրէն ամուսնութեան հրաման տուին։ — "Անգղիի իշխանները՝ որոնց նորոգութիւնը կարօտութիւն ունի, կ'ըսէ Հաս Պոսիւէ, ան իշխաններն են, որոնք կ'ուզեն թէ Աւետարանն իրենց մոլութեանց ու կրից ծառայէ։ Սոյնպէս է եկեղեցին՝ իր ժամանակաւոր խաղաղութիւնը պահպանելու համար՝ իշխանաց օգնութեան կարօտութիւն կրնայ ունենալ, բայց իրենց հաճոյ ըլլալու համար՝ քինակոր ու անչափ վարդապետութիւններ հաստատելը, եւ առով Աւետարանը աղքի տակ առնելը ... ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Պղծութիւն՝ որ կայ ի սրբութեանն„։ Գիրք Զ. Համ. Է։

19. Հատ. Բ. Գլ. Թ. 185։

Մ՛րդ Լութեր իր գլխաւոր աշակերտներուն հետ խորհուրդ ընելէն վերջը՝ ամենուն հաւանութեամբ հրաման տուաւ իշխանին որ կամքը կատարէ, միայն կրկին ու կրկին կ՚ապսպրէր որ գաղտուկ պահէ, իբրեւ թէ չարիք գործելը ներուած ըլլայ՝ թէ որ ծածուկ մնալու ըլլայ նէ։ Աս հրամանը, կամ իրենց բառը գործածելով՝ աս անօրինութիւնը տալու համար երկայն նամակ մը գրեցին, որուն Լութեր, Մելանքթոն, Բուցեր եւ ուրիշ քանի մը երեւելի լութերական վարդապետներ ստորագրեցին։ — Բայց եկեղեցւոյ մէջ սաստիկ պղծութեան նորութիւն մը խոթելնուն համար իրենք ալ շատ կ՚ամչնային. որովհետեւ, ինչպէս թղթին մէջն ալ կ՚ըսեն, գիտէին որ եթէ յայտնուելու ըլլայ նէ՝ չէ թէ միայն ուղղափառները, հապա նաեւ իրենց կողմնակիցներն ալ վրանին պիտի ծիծաղին, իբրեւ թէ Կրկնակնքոց պէս՝ ամուսնութիւնը խաղի տեղ կը դնեն, կամ անհաւատներուն պէս՝ այնչափ կին առնելու հրաման կու տան որչափ որ մէկը կ՚ուզէ։ Մանաւանդ որ, ինչպէս Մենցլ աղէկ կը գրուցէ[20], չէ թէ միայն աշխարհատէր կոմսին Ս. Գրքէն բերած օրինակներէն ու վկայութիւններէն համոզուած չէին, հապա նաեւ տուած պատասխաններնուն մէջ զանոնք կը ցրէին. ուստի եւ բացայայտ գիտէին որ տուած հրամաննին՝ Ս. Գրոց դէմ է։ Անոր համար, ինչպէս ըսինք, շատ անգամ իշխանին կ՚աղաչէին որ ամուսնութիւնը քիչ հոգւոյ առջեւ ըլլայ, դրսէն մարդ չիմանայ, տեսնողներն ալ խոստովանանքի գաղտնիքի պէս ծածուկ պահեն։

Աշխարհատէր կոմսը աս հրամանն առնելուն պէս՝ շուտ մը բաղձանքը կատարելով՝ իր առաջին կնոջը հաւանութեամբը՝ Մարգարիտա Սաալին հետ կարգուեցաւ. ամուսնութիւնն ալ քիչ մարդիկներու առջեւ կատարուեցաւ, որոնցմէ մէկն ալ Մելանքթոնն էր[21]։ — Բայց որչափ որ կը ջանային բանը գաղտուկ պահելու, անկարելի էր. շուտ մը բանը ամէն կողմ տարածուեցաւ, եւ շատերը չէ թէ միայն իշխանը հապա նաեւ Լութերը վար կը զարնէին թէ ինչու ասանկ գայթակղական բանի մը դէմ չ՚ելլեր[22]. ի՛նչ կ՚ըսէին թէ որ իմանալու ըլլային որ անոր հրամանաւն ու հաւանութեամբը աս բանս եղած էր։

20. Նոյն տեղը, 186։

21. Կուստաւ Փիցէր, Գւ. ԻՁ. 761։ Լեւօն, Մասն Գ. Հատ Ա. Գւ. Ա. 160։

22. Կուստաւ Փիցերին (Գւ. ԻՁ. 761.) պատմածին նայելով՝ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ալ նոյն բանին վրայ շատ նեղացաւ, եւ աս իշխանին ու աշխարհատէր կոմսին մէջ արդէն յառաջագոյն եղած գժտութիւնն աւելի եւս մեծցաւ։ Նոյնը կը գրուցէ Լեւօն ալ (Մասն Գ. Հտծ Ա. Գւ. Ա. 160.) եւ աս ալ կ՚աւելցընէ որ նոյն բանին վրայ բոլոր Սաքսոնիայի իշխանները սաստիկ բարկացան։ Բայց աս բողոքող իշխաններուն բարկութեան պատճառն ան էր որ մէյ մը կը վախնային թէ կայսրն աս բանիս համար հետերնին աւելի խստութեամբ

Փիլիպպոս՝ իրեն դէմ խօսողներուն միշտ աս պատասխանը կուտար․ Ես Աստուծոյ առջեւ այնպէս կ'ապրիմ որ հոգեւոր առաջնորդներս վրաս գոհ են։ Իսկ Լուտերին սովորական պատասխանն աս էր․ Աս բանիս վրայ ես շատ խօսիլ չեմ ուզեր, թող ինք իր անձը պաշտպանէ․ եւ արդէն կարողութիւն ունի, ու քովը իմաստուն մարդիկներ ալ կան, որոնք զինքը կրնան պաշտպանել [23]։ Բայց վերջերը երբ որ բանը շատ մեծցաւ՝ աշխարհատէր կոմսը ինքը զինքն արդարացընելու համար՝ Լուտերին տուած հաւանութեան թուղթը հրատարակել կ'ուզէր, եւ իր անձնական աստուածաբանները աս բանին արդէն հաւանութիւն տուած էին։ Բայց երբ որ Լուտեր իմացաւ նէ՝ աշխարհատէր կոմսին սաստիկ յայտարարութիւն մը խաւրեց [24], որով իշխանը դիտաւորութիւնը մէկդի թող տուաւ։ Սակայն քիչ մը ետքը Այզենախի մէջ Լուտեր, Մելանքթոն ու Հեսսենցի աստուածաբանք նորէն խորհուրդ ըրին, ու երկրորդ անգամ հաւանութիւն տուին [25]։

Ահաւասիկ աս է նորոգեալ եւ ըստ Աւետարանին մաքրուած կրօնքին սրբութիւնը։ Ասկից շատ աւելի պիղծ բաներ ալ կայ, որով ըսածնիս աւելի եւս կրնայինք հաստատել, եւ որոնք Լուտեր եկեղեցիներուն մէջ յայտնապէս կը վարդապետէր եւ մինչեւ հիմա իր գրքերուն մէջ կը կենան, ինչպէս քանի մը տեղ արդէն նշանակած ենք, բայց պարկեշտութիւնը չներեր որ անոնց վրայ խօսինք կամ վկայութիւն բերենք։

կը վարուի․ Ես երկրորդ որ աշխարհատէր կոմսը՝ Բլանքին ըսածին պէս՝ Թէպէտ եւ "Մարգարէթա Սաալին ամուսնացած էլէց կարգաւորեան մէջ ինքը զինքը բաւական յանդուգն ըրած էր առանց մէկ գործքէն ծագելու ամէն հետեւութիւնները բանի տեղ չդնելու,,․ բայց "աս գայթակղական ամուսնութենէն,, ետեւ՝ ալ ան առջի աստակութիւնը կորսընցուց, եւ գրեթէ ամէն առթի մէջ ուրիշ բողոքող իշխաններէն աւելի՝ զիջանելու կողմը կը պտտէր, որովհետեւ կը վախնար որ կայսրը ասկից առիթ առնելով՝ հետը շատ խստութեամբ կը վարուի։ Գիզէ Բ․ Հատ․ Գ․ Մասն Բ․ 46, 47։

23․ Սեքենտորֆ (Վերը յիշուած տեղը․ 280․) կը պատմէ թէ Մելանքթոն աս բանիս վրայ այնչափ այլայլեցաւ որ ծանր հիւանդութեան մէջ ինկաւ։ Աս բանս այնչափ մեծ այլանդակութեան տեղ կը դնէր, որ եւ ոչ իր ընտանի բարեկամը՝ Կամերարիոսին գրելու կը համարձակէր, եւ միայն այսչափ մը վեր ի վերոյ կը զրուցէր․ "Կը ճանչնամ որ ան առաքինանի ծանրութիւն ու իմաստութիւն ունիս, որ աղարտիլ բարեկամներդ չես արհամարհեր։ Մէնէ սօօրգէ գօրչէլէ գօրծէօլ մէ աբդօփօօրգած ինէ, որն որ չէկրնար գրուիլ։ Ի վերայ այսր ամենայնի կ'ուզէի որ իմանաս, եւ թէ որ կեանք ունենամ նէ՝ առեն կու գայ որ կ'իմացընեմ,,։ Առ Ռէֆիւլէ․ Գիզէ Բ․ Գլ․ ԺԱ․ 538․ Ծանօթ․

24․ Լուտեր աս յայտարարութեան մէջ կը զրուցէ որ աս բանը ամենեւին չէկրնար ջատագովուիլ․ եւ թէ որ վրան խօսք ըլլայ նէ, ես իմ ու Մելանքթոնին հաւանութիւն տալը՝ կամ բոլորովին կ'ուրանամ, կամ թէ որ առիկա չ'անցնիր նէ՝ թողութիւն կը խնդրեմ եւ կը խոստովանիմ որ մոլորեցայ։ Տես առ Սեքենտորֆի, Վերը յիշուած տեղը։

25․ Սեքենտորֆ, վերը յիշուած տեղը, 279։ Մենցել, Հատ․ Բ․ Գլ․ Թ․ 190։

ԳԼՈՒԽ Թ.

Զանազան ժողովներ

Ֆրանքֆուրթի ժողովքն ու անոր որոշումները։ Ո՛չ կայսրը եւ ո՛չ քահանայապետը աս որոշումներուն կը հաւանին։ Հագենաուի ու Վորմսի ժողովները։ Ռեգենսպուրգի ժողովը։ Կայսրը աստուածաբաններուն գիրք մը կու տայ, որ անոր համեմատ՝ իրարու հետ միաբանելու ջանան։ Երկու կողմն ալ աս գիրքը չեն հաւնիր։ Լուտերին՝ միաբանութեան վրայ ունեցած կարծիքը։ Շփայերի ատենաժողովն ու անոր վճիռը։ Քահանայապետն աս վճռոյն դէմ կը դնէ։ Լուտեր ասոր դէմ կատղելով՝ քահանայապետին դէմ այլանդակ պղծութիւններ կը գրէ։

1538 — 1544

ԽՆՁՊԷՍ որ առկից յառաջ եւ գլխաւորաբար վերջի գլուխներուն մէջ տեսանք, բողոքողներուն յանդգնութիւնն երթալով կը սաստկանար, եւ մանաւանդ ուղղափառ իշխաններուն կայսեր հետ միաբանութիւն կամ դաշնակցութիւն ընելէն ետեւ՝ իրենք ալ կայսեր դէմ պատերազմ ընելու համար իրենց աստուածաբաններէն ու օրէնսգէտներէն նորէն հաւանութիւն առած ըլլալով՝ ալ յայտնապէս թշնամութեան գործքեր սկսան գործել[1]։ Աս յանդգնութեան գլխաւոր պատճառն ան էր որ ստուգիւ գիտէին թէ կայսրն իրենց դէմ զէնքով չիկրնար վա-

1. Աս հաւանութեան թուղթը տես առ. Ցը Վեդի, Հատ. Գ. 159։ — Բլանք կը ցուցնէ որ "Բողոքող իշխանները նոյն ատենը մէկէն ի մէկ թող տուած էին իրենց անխոհեմ վարքը՝ որով մինչեւ նոյն օրին Թշնամիներնուն դէմ յաղթութեամբ յարձակողական պատերազմ մղելու յարմար առիթները կորսնցուցած էին։ . . . Հիմա նոյն իսկ Լուտեր կը յայտնէր որ չիկրնար չհաւանիլ թէ որ իրենք չէ թէ միայն Նիւռնպերկի դաշնակիցներուն (ուղղափառ իշխանաց) դէմ իրենք զիրենք պաշտպանեն, հապա նաեւ անոնց յարձակելէն յառաջ՝ իրենք անոնց վրայ յարձակին . . . միայն խրատ կու տար որ մէկ կողմանէ անոնց (ուղղափառներուն) տեսած պատրաստութեան վրայ աւելի առուգութիւն տանին, եւ մէկալ կողմանէ իրենց զօրութիւնն աղէկ քննեն, որովհետեւ անհաւասար զօրութեամբ անճապարելով թշնամւոյն վրայ յարձակիլը՝ զԱստուած փորձել է, կ'ըսէր։ Ասոր համար միայն որոշեցին որ պատերազմի պատրաստութիւնը՝ մինչեւ նոյն տարին եղածէն աւելի եռանդեամբ տեսնեն, մինչեւ նորէն զօրք ժողվելու հրամաններ խաւրեցին։ Եւ աս իրենց մտածմունքը փոխելնին՝ գլխաւորաբար պատճառ եղաւ որ . . . կայսեր իրենց առաջարկած խաղաղութեան հաւանելու այնչափ դէմ դրին։ Ի վերայ այսր ամենայնի վերջապէս աւելի աղէկ սեպեցին որ իրենց առջի սկզբունքին (այս ինքն միայն պաշտպանողական պատերազմ ընելու) մէջ հաստատուն մնան"։ Գիէրե Թ. Հատ. Գ. Մաս Ա. 18, 19։ Եւ քիչ մը վերջը սաանկ իրենց առջի սկզբան դառնալնուն պատճառները կը դնէ. որ են նախ՝ աշխարհատեր կամքին հիւանդանալը, երկրորդ՝ առջի տարուան հունձքին դէշ ըլլալը, որով զինուորաց համար ապրուստ հայթայթելը շատ դժուար կ'ըլլար, եւ երրորդ՝ որ ուղղափառներուն զօրութեան դէմ դնել կրնալնուն վրայ սկսան տարակուսիլ։ Նոյն տեղը 21, 22։

րուխլ, որովհետեւ Ցանիկները սաստիկ զօրութեամբ՝ չէ թէ միայն Հունգարիայի հապա նաեւ Աւստրիայի վրայ քալելու կը սկսէին։ Սատուգիւ ալ կարծածնուն պէս եղաւ. վասն զի կայսրին իրենց դէմ պատերազմի ելլելու տեղ՝ մարդ խաւրեց եւ իրենցմէ Ցանկաց դէմ օգնութիւն ուզեց։ Եւ թէպէտ Լուտեր խոստակու տար որ կայսեր կամաց զինչանին ու խնդրած օգնութիւնը տան, մանաւանդ թէ ինք սկսաւ Ցանկաց դէմ քարոզներ տալ, եւ իր կողման ժողովրդապետներուն հրամայեց թէ ինչպէս որ պապականներուն դէմ աղօթք կ'ընէին, նոյնպէս ալ Ցանկաց դէմ աղօթք ընեն[2]. բայց կայսրընտիրը՝ անշուշտ իր խղճմտանքին եւ Աւետարանին դէմ չընելու համար՝ պատշաճ չսեպեց Լուտերին աս խրատին հետեւիլ։ Ուստի եւ կայսեր ու թագաւորին կողմանէ եկող Յովակիմ Բ. Պրանտենպուրկի կայսրընտրին ըսաւ որ Ես եւ իմ կողմնակիցներս մարդու պէս, հաստատուն եւ անկեղծ խաղաղութիւն մը կը պահանջենք, որուն համար հարկաւոր է որ աւագաժողով մը գումարուի։ Եւ մինչեւ որ կայսրը մեզի ուզածնուս պէս խաղաղութիւն չիտար, գերագոյն դատաստանարանին դատաստանները չիդադրեցըներ, Նիւռնպերկի խաղաղութենէն վերջը մէջերնիս ընդունած մարդիկներնիս եւ ասկէ վերջն առնելիքներնիս ալ իբրեւ մեզի դաշնակից չիսեպէր, խնդրած օգնութիւնը տալիք չունինք[3]։ Կայսրը ուրիշ կերպ չկրնալով ընել եւ միանգամայն տեսնելով որ ընդհանուր ժողովքին սկսիլը կ'ուշանայ[4], հրամանն տուաւ որ աս բաներուն վրայ մտածելու համար Ֆրանքֆուրդ քաղաքը ժողովք կամ բանակցութիւն մ'ըլլայ։

Աս ժողովքը 1539ին փետրուարի մէջ սկսաւ ու երկու ամիս տեւեց։ Ժողովքին վերջը (Ապրիլի 10ին) ժողովականները զանազան որոշմունքներ ըրին, որոնց գլխաւորներն ասոնք են։ Ա. Ինքնակալը Աւկսպուրկի դաւանութեան հետեւողներուն տասնուհինգ ամիս ժամանակ տայ, որ կրօնական նիւթերուն վրայ աւելի աղէկ տեղեկանան։ Բ. Նիւռնպերկի խաղաղութեան դաշինքն հաստատուն մնայ։ Գ. Թէ որ տասնուհինգ ամսուան

2. Աս նիւթին վերաբերեալ զանազան գրուածները կը յիշատակէ Ռիֆէլ, Գիրք Բ. Գլ. ԺԱ. 527. Ծանօթ. 5։

3. Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 5.—7։

4. Մենցլին պատմածին նայելով՝ ժողովքին 1537ին Մանթուա մէջ սկսիլը՝ Մանդուայի դքսին հանած քանի մը դժուարութիւններուն պատճառաւ արգելուեցաւ։ Անոր համար քահանայապետն որոշեց որ ժողովքը Վիչենցա ըլլայ. ու հոն երկու դեսպան խաւրեց. բայց տասնը քանի մը ամիս սպասելէն ետեւ՝ թող տուեին գացին, ինչու որ կայսեր ու Գաղղիայի թագաւորին մէջ պատերազմ բացուելուն համար՝ ամենեւին մէկը չեկաւ։ Եղքէն ալ թէ աս պատերազմին եւ թէ Ցանկաց կողմանէ վախցուած յարձակման համար ժողովքին գումարուիլը գործեալ նորէն ուշացաւ։ Հոփ. Բ. Գլ. Զ. 117, 118։

միջոցին մէջ երկու կողմերը իրարու հետ միաբանիլ չկրնան նէ՝ անկէ վերջն ալ մէջերնին խաղաղութիւնը տեւէ, մինչեւ որ նորէն բան մ'որոշուի։ Գ. Այս միջոցին՝ բողոքողաց դէմ ո՛չ կրօնի նիւթերու մէջ եւ ո՛չ արտաքին նիւթերու մէջ դերագոյն դատաստանարանը ամենեւին որոշում մը չընէ։ Ե. Բողոքողները այս տասնուհինգ ամսուան միջոցին մէջ ամենեւին մէկը իրենց դաշնակցութեան մէջ չընդունին, եւ կրօնի պատճառաւ ամենեւին մէկու մը վնաս չհասցընեն կամ մէկու մը դէմ պատերազմի չելլեն։ Զ. Բողոքողք նոյն ժամանակին մէջ ուղղափառ եկեղեցականաց իշխանութիւն թողուն որ տարեկան թոշակնին ընդունին։ Է. Ինքնակալը իր կամացը համաձայն ժամանակ մը որոշէ, որ ուղղափառներն ու բողոքողները նիւռնպերկ քաղաքը մէկտեղ գան, կրօնի նիւթերուն վրայ բանակցին կամ խօսին, եւ այս բանակցութեան կամ ժողովքին մէջ՝ միայն խաղաղասէր մարդիկ մտնեն։ Ը. Այս որոշմունքները հաստատելու համար՝ ինքնակալին վեց ամիս ժամանակ տրուի. որոշուածները այս վեց ամսուան մէջ հաստատուն մնան. նոյնպէս թէ որ ինքնակալը այս որոշմունքներուն հաւանութիւն տալ չուզէ ալ նէ՝ ի վերայ այսր ամենայնի նիւռնպերկի խաղաղութեան դաշինքը հաստատուն մնայ[5]։

Այս որոշմունքներուն ընելէն վերջը՝ ժողովականք երկու հոգի խաւրեցին՝ Սպանիա՝ ինքնակալին, որ իր իշխանութեամբը զանոնք հաստատէ։ Կայսրը այս խնդրոյն շատ նեղ մտաւ. վասն զի անոնց հաւանութիւն չտար նէ՝ պէտք էր անմիջապէս Գերմանիա երթալ, որպէս զի իր ներկայութեամբը ջանայ ան չարիքներուն առջեւն առնել, որոնք որ ժողովքը այս որոշմունքներով խափանել ուզած էր. բայց Սպանիայի վիճակը թող չէր տար որ հոնկից բաժնուի։ Իսկ թէ որ հաւանութիւն տար նէ, իրաւամբ կը վախնար որ չըլլայ թէ Գերմանիայի մէջ դեռ ունեցած տկար իշխանութիւնն ալ բոլորովին կորսընցընէ։ Անոր համար աւելի աղէկ սեպեց լռել եւ ամենեւին պատասխան չտալ։ Քահանայապետն ալ նոյն ժողովքին որոշմունքները լսելով՝ շատ նեղացաւ, որովհետեւ կը տեսնէր թէ անոնցմով բողոքողներուն շատ մեծ ազատութիւն տրուած, որով կրօնքին մեծ վնաս եղած էր։ Ուստի եւ այս բաներուն վրայ ինքնակալին տրտունջ ըրաւ ու սրտին ցաւն իմացուց։ Ինքնակալը՝ թէպէտ եւ քահանայապետին պատասխան տուած ատեն՝ ժողովքին մէջն եղող իր տեղակալները արդարացընելու կը ջանար, բայց ինքն ալ մտքին վրայ աւելի հաստատուեցաւ որ որոշմունքներուն հաւանութիւն չտայ։

5. Սէքքէնտորֆ, Գիրք Գ. Հատ. Բ. 188։ Բլանք, Գիրք Թ. Հատ. ԽԹ. 303։ Ալզոգ, Գիրք ԺԲ. 187. Գ. Մասն Բ. 10. — 16։

Նոյն պատճառաւ երկրորդ տարին (1540ին) Յունիսի մէջ Հակենաւ քաղաքը նորէն ժողովք կամ բանակցութիւն մ'ըրին [6], որուն մէջ երկու կողմանէ ալ աստուածաբաններ կը գտնուէին, որպէս զի դեռ հակառակութեան տակ եղող հաւատոյ մասունքներուն վրայ վիճեն։ Բուն ժողովքը չսկսած՝ Ֆերդինանդ թագաւորին հրամանաւը քանի մը հոգի խաղաղութեան միջնորդ ղրուեցան, այս ինքն Լուդովիկոս Պալատական կայսրընտիրը, Յովհաննէս՝ Դրիերի արքեպիսկոպոսը, Լուդովիկոս՝ Պաւիերայի դուքսը եւ Գուլիելմոս Ստրասպուրկի եպիսկոպոսը։ Ասոնք պատշաճ սեպեցին որ վիճմունքն այնպէս յառաջ տարուի, ինչպէս որ Աւկսպուրկի աւագաժողովին մէջ սկսուած էր. անոր համար ալ՝ ըսին որ նոյն ժամանակը երկու կողման միաբան ընդունած մասունքները մէկդի ձգելով՝ միայն անոնց վրայ խօսինք, որոնց վրայ մէջերնիս դեռ անմիաբան ենք։ Բայց բողոքողք աս առաջարկութիւնը յանձն չառին, եւ Աւկսպուրկի աւագաժողովին մէջ ընդունած վարդապետութիւններնուն մէջին ալ հիմա միաբանիլ չէին ուզեր, հապա կը պնդէին որ միայն մեր հաւատոյ դաւանութեան եւ անոր ջատագովութեան մէջ եղած բաները կ'ընդունինք։ Ան ատեն Ֆերդինանդ տեսնելով որ աս ժողովքին մէջ բան մը պիտի չկրնայ գործուիլ, մանաւանդ որ բողոքողաց կողման գլխաւոր իշխանները անձամբ չէին եկած, հապա տեղակալներ խաւրած էին, ժողովականներուն հաւանութեամբը Յուլիսի 28ին վճիռ մը հրատարակեց, որուն մէջ կը հրամայէին որ նոյն տարւոյն Հոկտեմբերի 28ին Վորմս քաղաքը ուրիշ ժողովք մ'ըլլայ եւ հոն խօսուի [7]։

Երբ որ որոշուած ժամանակը հասաւ նէ, երկու կողմանէ ալ քանի մը աստուածաբաններ ու իշխաններ եկան Վորմս ժողվուեցան։ Աս ժողովքին մէջ գտնուեցաւ Մելանքթոնն ալ, որն որ ծանր հիւանդութեան պատճառաւ Հակենաւի ժողովքին մէջ չէր գտնուած [8]։ Կայսրը իր առաջին պաշտօնեան ու ներ-

6. Կայսրը որոշած էր որ աս ժողովքը Շփայեր քաղաքն ըլլայ, բայց հոնտեղը նոյն ժամանակը տարափոխիկ հիւանդութիւն մը ըլլալով՝ ժողովքը Հակենաւ փոխուեցաւ։

7. Սեքենտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ՀԹ. 282. — 284։ Բլանք, Գիրք Բ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 54. — 57։ Կուռտաւ Ֆիցէր, Գլ. ԻԴ. 712։ Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. Ժ. 202։ Ռիֆէլ, Գիրք Բ. Գլ. ԺԱ. 540. — 543։

8. Որովհետեւ՝ ուրիշ անգամ բռնածներնուս պէս՝ Լութեր Մելանքթոնին հետ կասկածելով կը վարուէր, նոյնպէս ալ բոլոր խիստ Լութերականները իր վրայ ամենեւին վստահութիւն չունէին, անոր համար հերձուածապետը կայսրընտրին աղաչեց որ իրենց կողմանէ ժողովք գացող աստուածաբաններուն սահման ու չափ դնէ, եւ հրամայէ որ ամենեւին ան սահմանէն անդին չանցնին ու քանի մը տարի յառաջ Շմալքալտա որոշուածէն ամենեւին չխոտորին։ Աս հրամանը, կ'ըսէ, նոյն իսկ Մելանքթոնն ալ կը խնդրէ, որպէս զի աւելի եւս զօրութեամբ ու հաստատութեամբ կռուի եւ պապականներուն խաբէական

քին խորհրդականը՝ Կրանվելլան իբրեւ իր դեսպանը կամ գործակալը աս ժողովքին խաւրեց․ Նոյնպէս քահանայապետին կողմանէ ալ Գամբեճճիոյ եպիսկոպոսը իբրեւ Նուիրակ եկաւ։ Ասոնք երկուքն ալ մէյ մէկ ճառ խօսեցան, որոնց մէջ գլխաւորաբար ան ցուցուցին որ սէրը ամէն բանէն վեր է, յայտնեցին որ աս խռովութեանց մէջ նոյն սէրը որչափ պակսած է, եւ որչափ չարիքներ յառաջ եկած են եւ կրնան ալ գալ թէ որ ճար մը չգտնուելու ըլլայ։ Բողոքողաց սիրտը աս խօսքերուն վրայ շատ նեղացաւ, ու Մելանքթոն ասոնց դէմ ճառ մը շինեց, որուն մէջ կը զրուցէր թէ աս վրդովմունքը բոլորովին եկեղեցւոյ մէջ մտած պակսութիւններէն, եւ Հռոմայ եկեղեցւոյն՝ բողոքողաց վարդապետութեան դէմ դնելէն ծագած է։ Աս ճառը՝ Մելանքթոնին հասարակօրէն բանեցուցած հանդարտ ու մեղմ լեզուին հետ չիհամաձայնիր, այլ անանկ սաստկութեամբ գրուած է, որ Կրանվելլա թող չտուաւ որ ժողովքին մէջ կարդացուի[9]։ — Ժողովքն աս կերպով սկսելով՝ յայտնի կ'երեւար որ օգուտ մը պիտի չունենայ, ինչպէս որ չունեցաւ ալ։ Ժողովքին գահերէցն ընտրուելէն ու երկու կողմանէ երկ'երկու դպիր դրուելէն ետեւ՝ մէջերնին հաստատեցին որ խօսուած բաները կայսեր չիմացուցած՝ ամենեւին դուրսի մարդիկներուն չզրուցեն։ Ասոնք որոշուելէն ետեւ՝ 1541ին Յունուարի 14ին բուն բանակցութիւնը սկսաւ[10]։ Ամենէն յառաջ Մելանքթոն ու Էք սկսան իրարու հետ սկզբնական մեղաց վրայ վիճել։ Աս վիճաբանու-

խօսքերուն բանուելով՝ պատշաճէն աւելի տեղի տալու վտանգի մէջ չիյնալ։ Կայսրընտիրը Լուտերին խնդիրքը շուտ մը կատարեց․ աստ համար ալ կը տեսնենք որ աս ժամանակէն վերջը բողոքողք իրենց կարծիքներուն մէջ սաստիկ յամառութեամբ մնացին։ Մէնցլ, Հոփ. Բ. Գլ. Ժ. 197։ — Ասոր վրայ Կուստաւ Փֆիցեր (Գլ. ԻԴ. 712.) կը զրուցէ թէ որչափ որ կայսրն ու քահանայապետը աս խօսակցութիւնները կամ ժողովքները մեծ բանի տեղ կը դնէին, այնչափ ալ բողոքողք դէմ էին, որովհետեւ "Միաբանելու խորհուրդը շատոնց մէկդի ձգած էին ու նոյն ժամանակուան վիճակը կ'ուզէին պահել"։ Անոր համար պատգամաւորներուն սաստիկ հրաման տրուած էր որ Աւկսպուրկի աւագաժողովոյն ատենը խօսակցութեանց մէջ զիջած կամ յանձն առած բաներնուն վրա չդնեն, հապա դաւանութեան բաւերուն վրայ ճշդիւ հաստատուն կենան։ Մանաւանդ Յովհ. Փրեդերիկոս իր պատգամաւորներուն մասնաւորապէս պատուիրած էր որ ուրիշ պատգամաւորներուն մեծ մասը միաբանին եւ աս կամ ան բանին մէջ տեղի տալ ուզեն ալ նէ՝ իրենք անոնց հետ չմիաբանին ու միշտ դէմ դնեն։ Տես Նաեւ Մէնցլ, Հոփ. Բ. Գլ. Ժ. 205, 206. — Բլանք, Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 61, 62։

9. Մէնցլ, Հատ. Բ. Գլ. Ժ. 206. — 208։ Ռիֆէլ, Գիրք Բ. Գլ. ԺԱ. 546, 547։

10. Ժողովքին մէջ բանուելու եղանակին վրայ գրեթէ երկու ամիս վէճ եղած էր մէջերնին, որովհետեւ բողոքողք ամէն նաեւ անտարբեր բաներուն՝ որոնց մեծ մասը արդէն Հակենաւ որոշուած էր, դէմ կը դնէին։ Ասոնց վրայ մէկիկ մէկիկ կը խօսի Բլանք, եւ բողոքողները աս բանիս համար վար կը զարնէ։ Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 66. — 72։

Նոյն պատճառաւ երկրորդ տարին (1540ին) Յունիսի մէջ Հագենաու քաղաքը նորէն ժողովք կամ բանակցութիւն մ՚ըրին [6], որուն մէջ երկու կողմանէ ալ աստուածաբաններ կը գտնուէին, որպէս զի դեռ հակառակութեան տակ եղող հաւատոյ մասունքներուն վրայ վիճեն։ Բուն ժողովքը չսկսած՝ Ֆերդինանդ թագաւորին հրամանաւը քանի մը հոգի խաղաղութեան միջնորդ դրուեցան, այս ինքն Լուդովիկոս Պալատական կայսրընտիրը, Յովհաննէս՝ Տրիերի արքեպիսկոպոսը, Լուդովիկոս՝ Պաւիերայի դուքսը եւ Գուլիելմոս Ստրասպուրկի եպիսկոպոսը։ Ասոնք պատշաճ սեպեցին որ վիճմունքն այնպէս յառաջ տարուի, ինչպէս որ Աւգսպուրկի աւագաժողովին մէջ սկսուած էր. անոր համար ալ՝ ըսին որ նոյն ժամանակը երկու կողման միաբան ընդունած մասունքները մէկդի ձգելով՝ միայն անոնց վրայ խօսինք, որոնց վրայ մէջերնիս դեռ անմիաբան ենք։ Բայց բողոքողք աս առաջարկութիւնը յանձն չառին, եւ Աւգսպուրկի աւագաժողովին մէջ ընդունած վարդապետութիւններնուն մէջն ալ հիմա միաբանիլ չէին ուզեր, հապա կը պնդէին որ միայն մեր հաւատոյ դաւանութեան եւ անոր ջատագովութեան մէջ եղած բաները կ՚ընդունինք։ Ան ատեն Ֆերդինանդ տեսնելով որ աս ժողովքին մէջ բան մը պիտի չկրնայ գործուիլ, մանաւանդ որ բողոքողաց կողման գլխաւոր իշխանները անձամբ չէին եկած, հապա տեղակալներ խաւրած էին, ժողովականներուն հաւանութեամբը Յուլիսի 28ին վճիռ մը հրատարակեց, որուն մէջ կը հրամայէին որ նոյն տարւոյն Հոկտեմբերի 28ին Վորմս քաղաքը ուրիշ ժողովք մ՚ըլլայ եւ հոն խօսուի [7]։

Երբ որ որոշուած ժամանակը հասաւ նէ, երկու կողմանէ ալ քանի մը աստուածաբաններ ու իշխաններ եկան Վորմս ժողվուեցան։ Աս ժողովքին մէջ գտնուեցաւ Մելանքթոնն ալ, որն որ ծանր հիւանդութեան պատճառաւ Հագենաուի ժողովքին մէջ չէր գտնուած [8]։ Կայսրը իր առաջին պաշտօնեան ու ներ-

6. Կայսրը որոշած էր որ աս ժողովքը Շփայեր քաղաքն ըլլայ, բայց հոնտեղը նոյն ժամանակը տարափոխիկ հիւանդութիւն մը ելլելով՝ ժողովքը Հագենաու փոխուեցաւ։

7. Սէքէնտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ՀԹ. 282.— 284։ Բլանք, Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 54.— 57։ Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ. ԻԴ. 712։ Մենցըլ, Հատ. Բ. Գլ. Ժ. 202։ Ռիֆէլ, Գիրք Բ. Գլ. ԺԱ. 540.— 543։

8. Որովհետեւ՝ ուրիշ անգամ ըսածներնուս պէս՝ Լութեր Մելանքթոնին հետ կասկածելով կը վարուէր, նոյնպէս ալ բոլոր խիստ Լութերականները իր վրայ ամենեւին վստահութիւն չունէին, անոր համար հերձուածապետը կայսրընտրին աղաչեց որ իրենց կողմանէ ժողովք գացող աստուածաբաններուն սահման ու չափ դնէ, եւ հրամայէ որ ամենեւին ան սահմանէն անդին չանցնին ու քանի մը տարի յառաջ Շմալքալտ որոշուածէն ամենեւին չխոտորին։ Աս հրամանը, կ՚ըսէ, նոյն ինք Մելանքթոնն ալ կը խնդրէ, որպէս զի աւելի եւս զօրութեամբ ու հաստատութեամբ կրնայ եւ պապականներուն խաբէական

քին խորհրդականը՝ Կրանմերլըան իբրեւ իր գեղապանը կամ գործակալը առ Ժողովքին խաւրեց. նոյնպէս քահանայապետին կողմանէ ալ Գամբեռճճիոյ եպիսկոպոսը իբրեւ Նուիրակ եկաւ։ Ասոնք երկուքն ալ մէյ մէկ ճառ խօսեցան, որոնց մէջ գլխաւորաբար ան ցուցուցին որ սէրը ամէն բանէն վեր է, յայտնեցին որ աս խռովութեանց մէջ նոյն սէրը որչափ պակսած է, եւ որչափ չարիքներ յառաջ եկած են եւ կրնան ալ գալ թէ որ ճար մը չգտնուելու ըլլայ։ Բողոքողաց սիրտը աս խօսքերուն վրայ շատ նեղացաւ, ու Մելանքթոն ասոնց դէմ ճառ մը շինեց, որուն մէջ կը ցուցնէր թէ աս վրդովմունքը բոլորովին եկեղեցւոյ մէջ մտած պակասութիւններէն, եւ Հռոմայ եկեղեցւոյն՝ բողոքողաց վարդապետութեան դէմ գնելէն ծագած է։ Աս ճառը՝ Մելանքթոնին հասարակօրէն բանեցուցած հանդարտ ու մեղմ լեզուին հետ չէ համաձայնիր, այլ անանկ սաստկութեամբ գրուած է, որ Կրանմերլըա թող չտուաւ որ ժողովքին մէջ կարդացուի[9]։
— Ժողովքն աս կերպով սկսելով՝ յայտնի կ'երեւար որ օգուտ մը պիտի չունենայ, ինչպէս որ չունեցաւ ալ։ Ժողովքին գահերէցն ընտրուելէն ու երկու կողմանէ երկ'երկու դպիր դրուելէն ետեւ՝ մէջերնին հաստատեցին որ խօսուած բաները կայսեր չիմացուցած՝ ամենեւին դուրս մարդիկներուն չըրուցեն։ Ասոնք որոշուելէն ետեւ՝ 1541ին Յունուարի 14ին բուն բանակցութիւնք սկսաւ[10]։ Ամենէն յառաջ Մելանքթոն ու Էք սկսան իրարու հետ սկզբնական մեղաց վրայ վիճել։ Աս վիճաբանու-

խօսքերուն բանուելով՝ պատշաճէն աւելի անդի տալու վտանգի մէջ չիյնայ։ Կայսրընտիրը Լատերին ինքիրը շուտ մը կատարեց. սակայն Հռոմայ ալ կը անոննենք որ աս ժամանակէն վերջը բողոքողք իրենց կարծիքներուն մէջ սաստիկ յամառութեամբ մնացին։ Մէնցլ. Հար. Բ. Գլ. Ժ. 197։ — Ասոր վրայ Կուսաստա Ֆիցեր (Գլ. ԻԳ. 712.) կը ցուցնէ թէ որչափ որ կայսրն ու քահանայապետը աս խօսակցութիւնները կամ ժողովքները մեծ բանի տեղ կը դնէին, այնչափ ալ բողոքողք դէմ էին, որովհետեւ "Միաբանելու խորհուրդը շատոնց մեկդի ձգած էին ու նոյն ժամանակուան վիճակը կ'ուզէին պահել"։ Ասոր համար պատրաստութիւններուն սաստիկ հրաման տրուած էր որ Աւկսպուրկի աւանդածողովյն սահմանը խօսակցութեանց մէջ զիջած կամ յանձն առած բաներնուն մէջ չընեն, հապա դաւանութեան բառերուն վրայ ճշգիւ հաստատուն կենան։ Մանաւանդ Յովհ. Փրեդերիկոս իր պատրաստութիւններուն մասնաւորապէս աղդարած էր որ ուրիշ պատրաստութիւններուն մեծ մասը միաբանին եւ աս կամ ան բանին մէջ անդի տալ ուզեն ալ նէ՝ իրենք անոնց հետ չմիաբանին ու միշտ դէմ դնեն։ Տես նաեւ Մէնցլ, Հար. Բ. Գլ. Ժ. 205, 206. — Բըլանք, Պերտ Թ. Հար. Գ. Մասն Բ. 61, 62։

9. Մէնցլ, Հատ. Բ. Գլ. Ժ. 206. — 208։ Ռիֆֆէլ, Գիրք Բ. Գլ. ԺԱ. 546, 547։

10. Ժողովքին մէջ բանուելու եղանակին վրայ գրեթէ երկու ամիս վէճ եղած էր մէջերնին, որովհետեւ բողոքողք ամէն նաեւ անտարբեր բաներուն՝ որոնց մեծ մասը արդէն Հաղենաւ որոշուած էր, դէմ կը դնէին։ Ասոնց վրայ մէկիկ մէկիկ կը խօսի Բըլանք, եւ բողոքողները աս բանիս համար վար կը զարնէ։ Պերտ Թ. Հար. Գ. Մասն Բ. 66. — 72։

թիւնը չորս օր (մինչեւ ամսոյն 17) տեւեց, որմէ ժողովականները ձանձրանալով՝ իմացուցին որ աս նիւթին վրայ բաւական խօսուած է, ուրիշ նիւթի մը պէտք է անցնիլ։ Բայց երկրորդ օրը (18ին) կայսրմէ թուղթ մը եկաւ, որուն մէջ կը հրամայէր որ հիմակու հիմա վիճաբանութիւնը դադրի եւ մնայ մինչեւ Ռեկենսպուրկ քաղաքը ժողվուելու աւագաժողովին ատենը, ուր որ ինքն ալ ներկայ պիտի գտնուէր։ Ուստի եւ բան մը չեղած՝ ժողովականներն իրարմէ բաժնուեցան 11։

Աս Ռեկենսպուրկ գումարուելու աւագաժողովին համար քահանայապետը իբրեւ դեսպան խաւրեց Գոնդարինոյ կարդինալը, որն որ Մարտի վերջերը նոյն քաղաքը հասաւ. նոյն օրերը հասան նաեւ ինքնակալը եւ տէրութեան բոլոր երեւելի աւագանին, բաց ի Սաքսոնիայի կայսրընտրէն՝ որն որ իր տեղը փոխանորդ խաւրեց, վասն զի Լուտեր խրատ տուած էր որ իր քաղքէն դուրս չելլէ։ Ամէն մէկ իշխան հետը իր աստուածաբանները բերած էր. ուղղափառներուն կողմանէ գլխաւոր աստուածաբաններն էին Յոհ. Էք, Յոհ. Գրոպպէր եւ Յուլիոս Փֆլուկ. իսկ բողոքողներուն կողմանէ՝ Մելանքթոն, Բուցէր եւ Պիստորիոս։ Ապրիլի 5ին աւագաժողովին առաջին գումարման մէջ կայսրը ճառախօսի մը բերնով հրապարակախօսութիւն մ'ըրաւ։ Աս ճառին մէջ ցուցուց թէ որչափ փոյթ ու խնամք ունեցած է կրօնի պատճառաւ եղած գժտութիւններն ու անոնցմէ ծագած չարիքները խափանելու։ Յայտնեց որ ինչպէս երկու անգամ, թէպէտ եւ տէրութեան հոգերով ծանրացած էր, սակայն եւ այնպէս յանձն առաւ Իտալիա երթալ ու քահանայապետին հետ խօսելով ջանաց որ ընդհանուր ժողովք գումարուի, որն որ ամէն բանէն աւելի յարմար միջոց կը կարծեմ, ըսաւ, աս խռովութիւնները դադրեցընելու. բայց ետեւէ ետեւ եկած պատերազմներուն պատճառաւ թէ իմ եւ թէ քահանայապետին բաղձանքը պարապ ելաւ։ Վերջապէս ուզեցի աս աւագաժողովը գումարել, եւ քահանայապետն ալ իմ աղաչանքս ընդունելով՝ դեսպան մը խաւրեց, որն որ առաքինի ու խաղաղասէր անձ մըն է։ Արդ որպէս զի կարող ըլլանք խաղաղութեան հասնիլ, որուն ամէնքս ալ կը բաղձանք, կարծեմ թէ երկու կողմանէ իմաստուն մարդիկներ որոշելու է, որոնք դեռ հակառակութեան տակ եղող խնդիրներուն վրայ իրարու հետ վիճելով, քահանայապետին դեսպանին հաւանութեամբը կարենանք բան մ'որոշել 12։

11. Սլէյտան, Գիրք ԺԳ. 204. — 206։ Սէքենտորֆ, Գիրք Գ. Հատ. Ձ. 294. — 298։ Մենցլ, Հատ. Բ. Դլ. Ժ. 209, 210։ Ռիֆէլ, Գիրք Բ. Դլ. ԺԱ. 547. — 549։

12. Սլէյտան, Գիրք ԺԳ. 208, 209։

Երկու կողմն ալ կայսեր խօսքերուն հաւանելով՝ վերը յիշուած վեց աստուածաբաններն որոշուեցան, որ իրարու հետ վիճաբանին[13]։ Կայսրը աս վեց հոգին առջեւը կանչեց, մէկիկ մէկիկ ձեռքն իրենց տուաւ, եւ աղէկ խօսքերով յորդորեց որ վիճաբանութեանց մէջ կրից ետեւէ չերթան, հապա միայն Աստուծոյ փառաց միտ դնեն[14]։ Աս աստուածաբաններուն խընդրելովը՝ Փրեդերիկոս Պալատական կոմսը՝ Պալատական կայսերընտրին եղբայրը եւ Կրանվելլա պաշտօնեան ընտրուեցան, որ վիճողներուն մէջ գահերէց նստին, դարձեալ թէ ուղղափառաց եւ թէ բողոքողաց կողմանէ քանի մը հոգի գրուեցան, որ իբրեւ վկայ՝ վիճաբանութեանց ներկայ գտնուին։ Ասոնք ըլլալէն վերջը՝ բուն վիճաբանութիւնն սկսաւ։ Իսկզբան Պալատական կոմսը վիճողներուն խրատ տուաւ որ խաղաղասէր մտօք միաբանութեան ետեւէ կենան, եւ նախատական ու կծանող խօսքերէն զգուշանան։ Անկէց ետեւ Կրանվելլա գիրք մը դուրս հանելով[15], ըսաւ որ Կայսրը ասիկա իմաստուն մարդիկներէ ընդունած է, եւ քրիստոնէութեան գլխաւոր մասունքը ասոր մէջ անանկ կերպով մը մեկնուած են, որ աս գիրքը՝ միաբանութեան ճամբայ բանալու շատ յարմար է։ Ասոր համար, ըսաւ, կայսրը կը հրամայէ որ ամէն բանէն յառաջ աս գիրքը քննէք, եւ ասոր մէջ գտնուած հաւատոյ մասունքներուն վրայ՝ երկու կողման ալ ունեցած կարծիքը նշանակէք[16]։

Ընդմիջապէս աս գիրքն առին եւ սկսան մէջը գտնուած հաւատոյ մասունքները մէկիկ մէկիկ քննել։ Բայց շուտ մը առջեւնին մեծ դժուարութիւններ ելան, ոչ ուղղափառք եւ ոչ բողոքողք ամէն մասերը կը հաւնէին։ Անոր համար օրերով (Ապրիլի 27էն մինչեւ Մայիսի 10) միօրինակ վիճելէն ետեւ՝ հազիւ գրքին առջի չորս մասանցը վրայ կրցան միաբանիլ, որոնք էին մարդկային բնութեան, կամաց ազատութեան, սկզբնական մեղաց եւ արդարացուցման վրայ։ Իսկ մնացած տասը մասանց վրայ միաբանիլն անկարելի եղաւ։ Աս ետքի տասը մասանց մէջ՝ հաղորդութեան խորհրդին, եկեղեցւոյ եւ ընդհանուր ժողովքներուն իշխանութեան, խոստովանանքի, սրբոց պաշտաման, պատարագի եւ ասոնց նման ուրիշ քանի մը նիւթերու վրայ կը

13. Վիճաբանութեան ատեն Էքք հիւանդանալով՝ ուղղափառաց կողմանէ մինակ մէկալ երկու աստուածաբանները մնացին։

14. Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԱ. 216։ Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ. ԻԴ. 718։

15. Աս գրքին անունը Interim, Առ ժամանակ մի կամ առժամանակեայ դրուեցաւ, որովհետեւ անոր միջոցով եղած միաբանութիւնը միայն առ ժամանակ մի, այս ինքն՝ մինչեւ ընդհանուր ժողովքին ժողվուիլը պիտի տեւէր։

16. Սլէյտան, Գիրք ԺԳ. 209. Բ։ Բըլանք, Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մաս Բ. 84. — 86։

խօսուէր։ Արդ ուղղափառ աստուածաբաններուն դէմ բողոքական աստուածաբանները կ'ըսէին թէ հաղորդութեան խորհրդին մէջ գոյացափոխութիւն չկայ, հապա Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը հացին եւ գինւոյն հետ մէկտեղ կը գտնուին։ Եկեղեցին Ս. Գիրքը մեկնելու իշխանութիւն չունի, եւ ընդհանուր ժողովքներն ալ Ս. Գրոց վրայ անսխալ վճիռ չեն կրնար տալ։ Խոստովանանքը՝ աստուածային հրամանց չէ, հապա ամէն մարդ ազատ է մեղքերը քահանային առջեւը խոստովանանք ընելու եւ չընելու։ Չէին ուզեր ամենեւին որ սրբոց պաշտօն մը կամ յարգութիւն մը մատուցուի եւ կամ անոնցմէ օգնութիւն խնդրուի։ Կ'ուրանային որ պատարագը՝ զոհ կամ պատարագ ըլլայ, եւ կենդանեաց կամ ննջեցելոց համար օգուտ մ'ունենայ։ Աս ալ կ'ուզէին որ քահանայից ամուրութիւնը կամ կուսութիւնը բոլորովին վերցուի, եւ կը պնդէին թէ պէտք է որ ամէնքն ալ ազատ ըլլան նաեւ քահանայութենէն ետքը աշխարհք մտնելու։

Որովհետեւ, ինչպէս Բլանք կը գրուցէ, իշխանները գիտէին որ վիճաբանութեան վերջերը Մելանքթոնին ցուցուցած խոհեմութիւնն ու տեղի չտալուն գլխաւոր պատճառը Լութեր էր, անոր համար մէջերնէն քանի մը հոգի՝ որոնք միաբանութիւն ըլլալուն կը բաղձային, ուզեցին Նորոգչին երթալ ու մէջերնին միաբանած հաւատոյ մասունքներուն եւ դեռ չմիաբանածներուն վրայ իր կարծիքը հարցնել, եւ միանգամայն զինքը համոզել որ բոլորովին միաբաներնուն դէմ չդնէ, հապա ինքն ալ իր կողմանէ գործակից ըլլայ[17]։ Ասոնք գացին (Յունիսի 7—10ին) հետը խօսեցան, եւ եղածները մէկիկ մէկիկ պատմելէն ետեւ՝ աղաչեցին որ ընդունած մասունքներուն վրայ իր կարծիքն իմացընէ, եւ եղանակ մը ցուցընէ՝ որով կարենան մնացածներուն վրայ ալ միաբանիլ։ Աս ալ յայտնեցին որ եթէ միաբանութիւնն ու խաղաղութիւնը հաստատելը կարելի չ'ըլլար նէ, չէ թէ միայն մեծամեծ չարիք կը հետեւին, հապա նաեւ նորէն նորէն սաստիկ երկպառակութիւններ, անմիաբանութիւններ ու հերձուածներ կ'ելլեն[18]։

17. Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 136։ — Երբ որ Սաքսոնիայի կայսրընտրին պատգամաւորները աս բանս իրենց իշխանին իմացուցին նէ՝ շատ այլայլեցաւ. եւ թէպէտ ըսաւ, կը յուսամ որ Լութեր իշխաններուն քրիստոնէական պատասխան մը կու տայ, բայց թէ որ Աստուած թող տալու ըլլայ որ անիկա իյնայ ու անպատշաճ զիջմունքներ ընէ, ես ամենեւին չեմ հաւանիր։ Ես զԼութեր զգուշացընելու եւ յորդորելու համար որ տեղի չտայ՝ չէ թէ միայն իրեն թուղթ մը գրեց, հապա նաեւ անձամբ Վիթթենպերկ գնաց, որպէս զի իր ներկայութեամբը՝ եկող իշխաններուն ջանքը պարապի հանէ։ Սեքենտորֆ, Գիրք Գ. Հատ. ՋԸ. 361։ Կոստորա-Ֆէյեր, Գլ. ԻԴ. 716։ Ռէֆէւ, Գիրք Բ. Գլ. ԺԱ. 564։

18. Սեքենտորֆ, Գիրք Գ. Հատ.

Լուտեր իսկզբան խօսքով ու ետքը գրով ալ պատասխան տուաւ թէ բոլորովին անկարելի բան է որ մենք հակառակորդներնուս հետ միաբանինք, եւ նոյն իսկ ինքնակալն ալ աս միաբանութիւնը չիկրնար հաստատել. ինչու որ ինքնակալը միամիտ սրտիւ եւ բարի կամօք խաղաղութեան բաղձայ ալ նէ՝ պապականները նոյն մտքի վրայ չեն, եւ ամենեւին աս բանիս փոյթ չունին ու մարդմոութեամբ չեն վարուիր: Եւ ետքը խօսքը հաւատոյ մասունքներուն դարձընելով՝ այսպէս կը զրուցէ. Թէպէտ եւ անանկ կ'երեւայ որ ան հաւատոյ մասունքը՝ որոնց վրայ իրարու հետ միաբանեցանք, այնպիսի կերպով գրուած են որ երկու կողմն ալ կրնայ ընդունիլ, բայց ան միաբանութիւնը պարապ է, երբ որ մնացած մասունքներուն վրայ չէք կրնար իրարու հետ միաբանիլ: Եւ աս մասերուն վրայ միաբանութիւն չիկրնար ըլլալ, ինչու որ անոնց մէջ քանի մը բան կայ որ յայտնապէս տասնաբանեայ պատուիրաններուն առաջինին դէմ է [19]:

Դարձեալ նոյն նիւթին վրայ այսպէս կը գրէ Սաքսոնիայի կայսրընտրին: Իսկզբանէ վեր ես անանկ կը կարծեմ որ պապականներուն՝ մեզի հետ միաբանիլ ուզելը բոլորովին խաբէութիւն ու նենգութիւն է. եւ հաստատուն գիտեմ որ մէջերնիս խաղաղութիւն հաստատելն անկարելի է, վասն զի զՔրիստոս հին օձին հետ միաբանելը կարելի բան չէ: Անոր համար քու տէրութեանդ կ'աղաչեմ որ ետ կանչես մեր վարդապետները՝ որոնք արդէն իրենց պաշտօնին պարտքը կատարած են. եւ կրկին կ'աղաչեմ որ աս խնդիրքը շուտով կատարես, իմ աս խրատը քեզի տալս ամենեւին մէկը չիմացած: Եւ ետքը Աւկսպուրկի հաւատոյ դաւանութիւնն ու ջատագովութիւնը Ռեկենսպուրկ խաւրես, եւ մերիններէն դեռ հոն մնացողներուն հրամայես որ զանոնք աւագաժողովին առջեւը դնեն եւ ըսեն թէ մենք անոնցմէ մազի չափ ալ չենք հեռանար [20]:

Բողոքողք Լուտերին ինչ մնաց վրայ ըլլալն իմանալով, եւ

ՁԸ. 362: Մէնցլ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԱ. 233. — 236: Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Է. 466. Բ. — 467. Բ:

19. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Է. 468, 469:

20. Նոյն տեղը, 472, 473: — Լեւոն կը պատմէ որ կայսրընտիրը միանգամայն Ամստորֆը Ռեկենսպուրկ խաւրեց, որպէս զի Մելանքթոնին օգնէ: Մելանքթոն նոյն միջոցին մէջ նաեւ եկեղեցւոյ վրայ ալ ուղղափառաց հետ միաբանած էր, կ'ըսէ. 'Բայց Ամստորֆին հասնելէն ետեւ՝ ալ միաբանութեան խօսքը վերջացաւ. ինչու որ աս մարդս ամէն առթի մէջ Լուտերին վարդապետութեանց խիստ կողմը դարձ կը հանէր կամ կը պաշտպանէր, եւ կ'ուզէր որ միշտ միայն անոնց համեմատ գործուի,,: Մասն Գ. Հօծ Ա. Գլ. Ա. 165: Տես նաեւ Բլանք, որն որ կը զրուցէ թէ "Խիստ լուտերական Ամստորֆը ... Ռեկենսպուրկ խաւրուեցաւ, որ հոն ... Մելանքթոնին ուսերուն վրայ նըստելով՝ գործողութեանց մէջ ամէն քայլերուն միտ դնէ,,: Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 125:

Սաքսոնիայի կայսրընտրէն՝ անոր խրատին համաձայն գրուած թուղթ մ՚առնելով՝ իրենց կարծիքներուն մէջ ա՛լ աւելի յամառեցան. եւ Աւկսպուրկի հաւատոյ դաւանութիւնն ու ջատագովութիւնը բերելով՝ ըսին թէ Ասոնց մէջ գտնուած բաներուն վրայ հաստատուն կը կենանք, եւ ինչ բանի մէջ որ ձեզի հետ միաբանեցանք նէ՝ ան ալ ասոնց մէջ պարունակուածներուն մտքովը միաբանեցանք [21]: Մէկալ կողմանէ ալ ուղղափառ իշխանները սկսան տրտնջել՝ որ իրենց աստուածաբանները միաբանուած մասունքներուն մէջ բողոքողներուն շատ զիջած են: Կայսրը շատ աշխատելէն վերջը՝ տեսնելով որ օգուտ մը չ՚ըլլար եւ խօսակցութիւնն աւելի երկընցընելը պարապ է, աւագաժողովը վերջացուց, եւ Նորէն ամէն բան ընդհանուր ժողովքին ձգեցին:

Բայց որովհետեւ աս ընդհանուր ժողովքը դարձեալ կ՚ուշանար [22], եւ չարիքները կը սաստկանային, անոր համար ուրիշ քանի մը ժողովքներէ վերջը՝ 1544ին փետրուարի 20ին Շփայեր քաղաքը Նորէն աւագաժողով մը սկսաւ: Աս աւագաժողովին մէջ ներկայ էին կայսրը, իր եղբայրը Փերտինանդ թագաւորը, բոլոր կայսրընտիրներն եւ աւագանւոյն մեծ մասը: Խել մը օր շարունակ պատերազմներու վրայ խօսելէն ետեւ՝ որոշեցին որ կրօնի վերաբերած նիւթերուն վրայ ուրիշ անգամ մը խօսին, եւ սահմանեցին որ Դեկտեմբերի մէջ նորէն ժողվուին: Բայց դեռ իրարմէ չբաժնուած՝ աւագաժողովին վճիռն հրատարակեցին: Եւ որովհետեւ նոյն ատենները բողոքողներուն կողմը սաստիկ շատցած ու զօրացած էր, եւ կայսրն ընելու պատերազմներուն համար իրենց մեծ կարօտութիւն ունէր, անոր համար եկեղեցւոյ սովորութեան եւ ուղղափառ հաւատքին ներածէն աւելի

21. "Կայսրընտիրը Լուտերին հաստատութեամբն ու իմաստուն խրատովը հաստատուելով, կ՚ըսէ Սէքէնտորֆ, Յունիսի 14ին գրած մէկ նամակին մէջ ... հրամայեց ... որ անկէ վերջը ամենեւին մէկ մասի մէջ զիջում չըլլայ: "Ես, կ՚ըսէ կայսրընտիրը նոյն թղթին մէջ, թէպէտ ուրիշներէն վար չեմ մնար Գերմանիայի մէջ խաղաղութիւնը հաստատուած տեսնելու բաղձանքին մէջ. բայց աս բանիս համար չեմ կրնար հաւանիլ որ Աստուծոյ եւ խղճմտանքին դէմ գործուի. ... Ասանկ խաղաղութիւնը աստուծգիւ աստուածային պատիժ եւ անմխիթարելի երկպառակութեան սկիզբ մը կ՚ըլլար": Ասկէ վերջը կը պատմէ Սէքէնտորֆ թէ կայսրընտիրին իրենները հրաման խաւրեց որ Աւկսպուրկի դաւանութիւնն ու ջատագովութիւնը նորէն դուրս հանեն եւ ըսեն որ մինչեւ որ զմեզ չէք համոզեր որ մոլորած ենք, մենք ասոնց վրայ հաստատուն պիտի կենանք: Գիէր Գ. Հատ. 2Թ. 363, 364:

22. Քահանայապետը 1542ին Մայիսի 22ին հրամայած էր որ ընդհանուր ժողովքը Տրիդենտ քաղաքը ժողվուի, ու Նոյեմբերի առաջին օրը ամենայն սրբոց տօնին սկսի, որ օրը որ Լուտեր 25 տարի յառաջ ամենայն սրբոց եկեղեցւոյն մէջ իր մոլորութիւնները վարդապետելու սկսած էր: Բայց զանազան պատճառներով աս ժողովքին սկսիլը ուշանալով՝ հազիւ 1545ին Դեկտեմբերի 13ին սկսաւ:

շատ բաներ շնորհեց իրենց։ Այս պատճառաւ բողոքողք նոյն վճիռը շատ հաւնեցան եւ ուրախութեամբ ընդունեցան, ու սկսան կայսրը գովել որ բոլոր ինքնակալներէն աւելի արդար է, ամենէն աւելի խաղաղութիւնը կ'ուզէ ու հասարակաց օգտին փոյթ կը տանի. եւ խոստացան որ ամէն մէկը ուրիշ անանկ առիթներու մէջ տուածէն աւելի զօրք եւ ուրիշ օգնութիւն տայ։ Բայց բողոքողներուն այսպէս ուրախացած ատեն՝ ուղղափառները սաստիկ կը տրտմէին, եւ յայտնապէս կայսեր դէմ կը տրտնջէին։ Կայսրը շատ ջանաց որ զանոնք զիջեցընէ, եւ զանազան պատճառանքներով կ'ուզէր ինքը զինքն արդարացընել. որով քիչ մը հանդարտելով՝ տուած վճռին ընդունելու հաւանեցան, թէպէտ եւ միշտ մտքերնուն մէջ դրած էին որ ուղղափառ կրօնքին վնասակար բան է[23]։

Երբ որ աս վճիռը քահանայապետին ձեռքը հասաւ, շատ տրտմեցաւ ու վշտացաւ, եւ շուտ մը կայսեր թուղթ գրելով յայտնեց թէ ինչպէս կը ցաւի որ նոյն վճիռը տալու ատեն այնպէս չվարուեցաւ, ինչպէս որ իսկզբանէ վեր բոլոր բարեպաշտ ինքնակալները կը վարուէին։ Քահանայապետին տրտունջը գլխաւորաբար երեք բանի վրայ էր. Մէյ մը որ ինքնակալը՝ քահանայապետին կարծիքը չհարցուցած՝ վճիռ տուած էր որ կրօնական նիւթերը քննելու համար ընդհանուր կամ ազգային (եկեղեցական) ժողովք ժողվուի։ Երկրորդ որ աս վճռով չէ թէ միայն աշխարհական մարդիկ, հապա նաեւ հերետիկոսք իսկ եկեղեցիներուն ու վանքերուն ընչից վրայ կանոններ ու կարգեր սահմանելու յանդգնած էին։ Եւ երրորդ որ առաջին հին ժողովներուն հակառակ՝ կայսեր վճռոյն մէջ բողոքողաց շատ նպաստաւոր եւ ուղղափառ կրօնքին սաստիկ վնասակար բաներ սահմանուած էր։ Ասոնց վրայ խօսելէն ետեւ՝ քահանայապետը հօր պէս կայսեր խրատ կու տար որ Աստուծոյ դրած սահմաններէն անդին չանցնի, ու ձեռքը կրօնի վերաբերեալ բաներու մէջ չխոթէ, որպէս զի չըլլայ որ Աստուծոյ ասանկ բաներու մէջ մտնողներուն տուած պատիժներն իրեն վրայ ալ գան[24]։

Լուտեր քահանայապետին աս նամակը գրելն իմանալուն պէս՝ իր սովորութեան համեմատ սաստիկ կատղելով՝ անանկ գրուած մը դուրս հանեց, որն որ մինչեւ նոյն ատենը գրած ամէն գրքերէն աւելի անամօթ ու աղտեղի է, կամ թէ բողոքող մատենագրի մը խօսքն յառաջ բերելու համար, "Որուն մէջ

23. Ալեքսան, Գիրք ԺԵ. 246. Բ. 247. Բ: Սեքենտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ՃԺԳ. 475: Բալլաւիչինի, Գիրք Ե. Գլ. Ե. Հատ. Ա. 354, 355:

24. Ալեքսան, Գիրք ԺԶ. 250. 251. Բ: Սեքենտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ՃԺԴ, ՃԺԵ. 479. — 494: Մէնցլ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԵ. 344. — 347:

Սաքսոնիայի կայսրընտրէն՝ անոր խրատին համաձայն գրուած թուղթ մ'առնելով՝ իրենց կարծիքներուն մէջ ալ աւելի յամառեցան. եւ Աւկսպուրկի հաւատոյ դաւանութիւնն ու Ջատագովութիւնը բերելով՝ ըսին թէ Անոնց մէջ գտնուած բաներուն վրայ հաստատուն կը կենանք, եւ ինչ բանի մէջ որ ձեզի հետ միաբանեցանք նէ՝ ան ալ անոնց մէջ պարունակուածներուն միջոցովը միաբանեցանք[21]: Մէկալ կողմանէ ալ ուղղափառ իշխանները սկսան տրտնջել՝ որ իրենց աստուածաբանները միաբանուած մասունքներուն մէջ բողոքողներուն շատ զիջած են: Կայսրը շատ աշխատելէն վերջը՝ տեսնելով որ օգուտ մը չ'ըլլար եւ խօսակցութիւնն աւելի երկընցընելը պարապ է, աւագաժողովը վերջացուց, եւ նորէն ամէն բան ընդհանուր ժողովքին ձգեցին:

Բայց որովհետեւ աս ընդհանուր ժողովքը դարձեալ կ'ուշանար[22], եւ չարիքները կը սաստկանային, անոր համար ուրիշ քանի մը ժողովքներէ վերջը՝ 1544ին փետրուարի 20ին Շփայեր քաղաքը նորէն աւագաժողով մը սկսաւ: Աս աւագաժողովին մէջ ներկայ էին կայսրը, իր եղբայրը Ֆերդինանդ թագաւորը, բոլոր կայսրընտիրներն եւ աւագանւոյն մեծ մասը: Խել մը օր շարունակ պատերազմներու վրայ խօսելէն ետեւ՝ որոշեցին որ կրօնի վերաբերած նիւթերուն վրայ ուրիշ անգամ մը խօսին, եւ սահմանեցին որ Դեկտեմբերի մէջ նորէն ժողվուին: Բայց դեռ իրարմէ չբաժնուած՝ աւագաժողովին վճիռն հրատարակեցին: Եւ որովհետեւ նոյն ատենները բողոքողներուն կողմը սաստիկ շատցած ու զօրացած էր, եւ կայսրն ընելու պատերազմներուն համար իրենց մեծ կարօտութիւն ունէր, անոր համար եկեղեցւոյ ազատութեան եւ ուղղափառ հաւատքին ներածէն աւելի

21. «Կայսրընտիրը Լուտերին համաստատութեամբն ու իմաստուն խրատովը հաստատուելով, կ'ըսէ Սէքէնտորֆ, Յունիսի 14ին գրած մէկ նամակին մէջ... հրամայեց... որ անկէ վերջը ամէնուն մէկ մտքի մէջ գտնուիլ չըլլայ: «Նա», կ'ըսէ կայսրընտիրը նոյն թղթին մէջ, թէպէտ ուրիշներէն վար չեմ մնար Գերմանիայի մէջ խաղաղութիւնը հաստատուած տեսնելու բաղձանքին մէջ. բայց աս բանիս համար չեմ կրնար հաւանիլ որ Աստուծոյ եւ խղճմտանքին դէմ գործուի:... Անանկ խաղաղութիւնը տուողին աստուածային պատիժ եւ անմիաբանելի երկպառակութեան սկիզբ մը կ'ըլլար»: Ասկէ վերջը կը պատմէ Սէքէնտորֆ թէ կայսրընտիրն իրեններուն հրաման խրկեց որ Աւկսպուրկի դաւանութիւնն ու Ջատագովութիւնը նորէն դուրս հանեն եւ ըսեն որ մինչեւ որ զմեզ չէք համոզեր որ մոլորած ենք, մենք անոնց վրայ հաստատուն պիտի կենանք: Գիր. Գ. Հատ. ԻԹ. 363, 364:

22. Քահանայապետը 1542ին Մայիսի 22ին հրամայած էր որ ընդհանուր ժողովքը Տրիդենտո քաղաքը ժողվուի, ու Նոյեմբերի առաջին օրը ամենայն սրբոց տօնին սկսի, որ օրը որ Լուտեր 25 տարի յառաջ ամենայն սրբոց եկեղեցւոյն մէջ իր մոլորութիւնները վարդապետելու սկսած էր: Բայց զանազան պատճառներով աս ժողովքին սկսիլը ուշանալով՝ հազիւ 1545ին Դեկտեմբերի 13ին սկսաւ:

շատ բաներ չնորհեց իրենց: Այս պատճառաւ բողոքողք նոյն վճիռը շատ հաւնեցան եւ ուրախութեամբ ընդունեցան, ու սկսան կայսրը գովել որ բոլոր ինքնակալներէն աւելի արդար է, ամենէն աւելի խաղաղութիւնը կ'ուզէ ու հասարակաց օգտին փոյթ կը տանի. եւ խոստացան որ ամէն մէկը ուրիշ տասնկ ա֊ ոիթներու մէջ տուածէն աւելի զօրք եւ ուրիշ օգնութիւն տայ: Բայց բողոքողներուն այսպէս ուշխախացած ատեն՝ ուղղա֊ փառները սաստիկ կը տրտմէին, եւ յայտնապէս կայսեր դէմ կը տրտնջէին: Կայսրը շատ ջանաց որ զասոնք զիջեցընէ, եւ զանազան պատճառանքներով կ'ուզէր ինքը զինքն արդարացը֊ նել. որով քիչ մը հանդարտելով՝ տուած վճիռն ընդունելու հաւանեցան, թէպէտ եւ միշտ մտքերնուն մէջ դրած էին որ ուղղափառ կրօնքին վնասակար բան է 23:

Երբ որ աս վճիռը քահանայապետին ձեռքը հասաւ, շատ տրտմեցաւ ու վշտացաւ, եւ շուտ մը կայսեր թուղթ գրելով յայտնեց թէ ինչպէս կը ցաւի որ նոյն վճիռը տալու ատեն այնպէս չվարուեցաւ, ինչպէս որ իսկզբանէ վեր բոլոր բարե֊ պաշտ ինքնակալները կը վարուէին: Քահանայապետին տրտունջը գլխաւորաբար երեք բանի վրայ էր. Մէյ մը որ ինքնակալը՝ քա֊ հանայապետին կարծիքը չհարցուցած՝ վճիռ տուած էր որ կրօնա֊ կան նիւթերը քննելու համար ընդհանուր կամ ազգային (եկե֊ ղեցական) ժողովք ժողվուի: Երկրորդ որ աս վճռով չէ թէ միայն աշխարհական մարդիկ, հապա նաեւ հերետիկոսք իսկ ե֊ կեղեցիներուն ու վանքերուն ընչից վրայ կանոններ ու կարգեր սահմանելու յանդգնած էին: Եւ երրորդ որ առաջին հին ժո֊ ղովներուն հակառակ՝ կայսեր վճռոյն մէջ բողոքողաց շատ նպաս֊ տաւոր եւ ուղղափառ կրօնքին սաստիկ վնասակար բաներ սահ֊ մանուած էր: Ասոնց վրայ խօսելէն ետեւ՝ քահանայապետը հօր պէս կայսեր խրատ կու տար որ Աստուծոյ դրած սահմաններէն անդին չանցնի, ու ձեռքը կրօնի վերաբերեալ բաներու մէջ չխո֊ թէ, որպէս զի չըլլայ որ Աստուծոյ տանն բաներու մէջ մտնող֊ ներուն տուած պատիժներն իրեն վրայ ալ գան 24:

Ետեւր քահանայապետին աս նամակը գրելն իմանալուն պէս՝ իր սովորութեան համեմատ սաստիկ կատղելով՝ անանկ գրուած մը դուրս հանեց, որն որ մինչեւ նոյն ատենը գրած ա֊ մէն գրքերէն աւելի անամօթ ու աղտեղի է, կամ թէ բողոքող֊ մատենագրի մը խօսքն յառաջ բերելու համար, "Որուն մէջ

23. Սոկրատ, Գիրք ԺԵ. 246. Բ. 247. Բ: Սեքսենոսի, Գիրք Գ. Հատ. ՃԺԳ. 475: Բոլլանտիստք, Գիրք Ե. Գլ. Ե. Հատ. Ա. 354, 355:

24. Սոկրատ, Գիրք ԺԶ. 250, 251. Բ: Սեքսենոսի, Գիրք Գ. Հատ. ՃԺԴ, ՃԺԵ. 479. — 494: Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԵ. 344. — 347:

գործածած լռութիւնը՝ քանոնութը տարրընէ վեր Հռոմայ եւ անոր քահանայից դէմ քարոզածներն ու ըսածները այնչափ անցուց, պարկեշտութեան օրէնքներն այնչափ մէկդի թող տուաւ, եւ անանկ նախատական ու պիղծ խօսքեր բանեցուց, որ անոնց համար ամենեւին գրիչ մը եւ տաուել եւս տպագրութեան մամուլ մը պէտք չէր գտնուիլ„[25]: Աս գրքին անունը դրաւ Հռոմի մէջ սատանայէն հաստատուած պապականութեան դէմ եւ կ'ուզէր որ ասիկա իբրեւ իր կամացը վերջին յայտարարութիւնը կամ իբրեւ իր կտակը սեպուի: Բայց մէջի խօսքերը՝ որոնք ան տարիքանի ալեւորի, անամօթ եւ ամպարիշտ, մանաւանդ թէ խելացնոր բաներ են՝ որ հազիւ վայրենի ու անկիրթ ազգերու մէջ յիմար մը կամ գինով մը կրնայ խօսիլ, չենք կրնար մեր ընթերցողներուն առջեւը դնել[26]: Լուտեր աս ընդարձակ գրքին

25. Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԵ. 352:

26. Ինչպէս որ ուրիշ անգամ ալ ըսուած էնք, Լուտերին կողմը բռնող մատենագիրները իր աս տեսակ անամօթ ու պիղծ խօսքերն զգուշութեամբ կը ծածկեն եւ ամենեւին յիշատակութիւն ալ չեն ըներ վրան: Ալէյտան՝ որ հաւատարմաօրէն Լուտերին գրուածներէն երեւ երեւ վկայութիւն կը բերէ, աս գրքին վրայ միայն այսչափ կը գրէ. "Աս գրքին մէջ (Լուտեր) նախ պատասխան կու տայ պապին նամակին՝ որով անիկա չինծու կամ խարէական խօսքերով Ինքնակալը կրօնական նիւթերուն մէջը մտնելէն ետ կը կեցընէր, ինչպէս որ յառաջագոյն ըսինք: Ետքը ընդարձակ կերպով կը հերքէ Ս. Գրոց ան խօսքերը՝ զորոնք պապն իր իշխանութիւնը հաստատելու համար բերած էր, եւ իրեն դէմ կը դարձընէ„: Գիէր+ ԺԶ. 259: Ամենեւին չէ համարձակիր եւ ոչ համառօտ վկայութիւն մ'ալ բերելու, որովհետեւ բաներ ան ընդարձակ գրքին մէջ եւ ոչ կէս էջ բան մը կայ՝ որն որ մարդս առանց ամօթէն գետինն անցնելու կարող ըլլայ կարդալ: Բայց Ալէյտան կարծես թէ աս պակասութիւնը լեցընելու համար՝ Լուտերին նոյն գրքին սկիզբը դրած պիղծ պատկերին ստորագրութիւնը կ'ընէ: Քիչ մը վերջը Լուտերին նոյն ժամանակները հանած ուրիշ մէկ գարշելի նկարին ալ կը ստորագրէ, եւ չէ թէ միայն Նորոգչին աս պղծութիւնը կ'արդարացընէ, հապա զինքը՝ իբրեւ մարգարէ, եւ աս անամօթ ու գարշելի պատկերը՝ իբրեւ մարգարէական հոգւով ձեւացուցած բան մը կը գովէ: "Շատերը, կ'ըսէ, Լուտերին աս ծաղրածութիւնները կը յանդիմանեն, իբրեւ թէ անվայել ու անպարկեշտ բաներ են, բայց ինք պատճառներ ունէր, որոնցմէ կը շարժէր, եւ կը կարծուէր որ աանոնցմով ուրիշ բաներ կը գուշակէր: Որովհետեւ նոյն իսկ իր գըրքերուն մէջ շատ երեւելի բաներու վրայ մարգարէութիւններ կը գըտնուին, որոնցմէ ոմանք արդէն կատարուեցան, շատոնները ալ Աստուծոյ ձեռքն են„: Գիէր+ ԺԶ. 259. Բ. 260:

Իսկ Սէքէնտորֆ թէպէտ աս գրքին մէջ եղած պիղծ խօսքերուն վրայ ամենեւին յիշատակութիւն մը չըներ, բայց Լուտերին ուրիշ մէկ գրքին վրայ խօսելէն եւ ըսելէն ետեւ որ "Եւ ոչ Աւետարանականներուն (բողոքողներուն) ամէնն ալ կը հաւնէին նոյն գիրքը„, վրան կ'աւելցընէ. "Սակայն աւելի վշտացուց զիրենք՝ աս պապին դէմ դուրս ելած գրուածքը„. եւ ոմանց խօսքը ի մէջ կը բերէ, որոնք կ'ըսէին թէ "Լուտեր ան դաժանութեամբ իր անձին աւելի վնաս ըրաւ քան թէ իր թշնամիները„: Բայց կարծես թէ աս խօսքերով իր մարգարէին ու առաքելոյն նախատինք հասցուցած ըլլալէն վախնալով՝ կայսրընարին նոյն գրուածքին վրայ ըրած գատառումը հաճութեամբ մը ի մէջ կը բերէ: Կայսրընարին խօսքն աս է. "Մարտինոս Վ. արդարեւ կարգէ հոգի մը

մէջ Հռոմայ գահին եւ քահանայապետներուն ու կարդինալներուն վրայ չերեւակայուելու զրպարտութիւններ ու հայհոյութիւններ ընելէն ետեւ՝ լմընցընելու ատեն աս սպառնալիքն ալ կ՚ընէ. Թէ որ կենդանի մնալու ըլլամ՝ նէ՝ աւելի եւս սաստիկ կը գրեմ. իսկ թէ որ մահը վրաս հասնելով՝ թող չիտար որ կամքս կատարեմ, կը բաղձամ որ ուրիշ մէկը ելլէ ու ինձմէ հազար անգամ աւելի գէշ ընէ[27]:

ունի, որն որ չկրնար տանիլ որ աս բաներուն մէջ իրեն սահման ու չափ դրուի։ Բայց ամենեւին տարակոյս չկայ, որ ինք ծանրակշիռ պատճառ մը ունեցած պիտի՛որ ըլլայ աս խօսքերը գործածելու։ Արտաքոյ կարգի կերպով մը պապականութեան դէմ գրգռուած է, որպէս զի զանիկա կործանէ, չէ թէ որպէս զի դարձի բերէ, որովհետեւ աս բանս անկարելի է. անոր համար ալ քաղցր խօսքեր չիգործածեր։ Միտքն ան է որ երբ այնպէս յայտնի դուրս հանէ, որ պապական պղծութիւնները ամէն մարդ կարող ըլլայ տեսնել ու զգուշանալ։ Բայց մենք կը կարծենք որ պապը չէ թէ միայն աս ու ասանց նման խօսքերու, հապա շատ ուրիշ բաներու ալ արժանի էր,,: Սեքենտորֆ աս խօսքերը բերելէն ետեւ՝ միանգամայն Լութերին գրքին ճակատը գրուած անամօթ պատկերին վրայ ալ խօսելով՝ կը ցուցնէ թէ երբ որ ամենք տրտնջեցին որ նոյն նկարը շատերուն գայթակղութեան եւ բարկութեան պատճառ կ՚ըլլայ, կայսրըններն պատասխան տուաւ որ "Լուտեր տարբեր տեսակ հոգի մը ունի, անոր համար ալ հայրը ու հօրեղբայրը՝ Փրետերիկոս ու Յովհաննէս կայսրընտիրները՝ եւ ես ալ իրեն բան մը չենք հրամայեր։ Ինք (Լութեր) այնպէս գիտաւորութիւն մ՚ունի, որ ուրիշները չեն կրնար ըմբռնել. անոր համար ես ալ չեմ կրնար իրեն աս կամ ան բանն արգելել, թէպէտ եւ ամենք անանցմէ գայթակղին,,: Սեքենտորֆ, Գիրք Գ. Հատ. ԺԻԲ. 556: Տես Նախ. Բլոնտ, Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 273. Ծանօթ. 29:

27. Գործք Լութ. գերմ. Հատ. Ը. 232. — 273. Բ: — Բլոնտ կը ցուցնէ որ բողոքող իշխանները աս գրուածքը ուղղափառ իշխաններուն կը բաժնէին, որպէս զի քանի մը ուղղափառ քահանայից՝ իրենց քաղաքներուն մէջ Լութերի վարդապետութեանց դէմ խօսածներուն հատուցում ըլլան։ Բայց վրան կ՚աւելցընէ որ նոյն իսկ իրենց մէջէն շատերը ասոր վրայ կ՚ահանէին։ Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 272, 273:

ԳԼՈՒԽ Ժ

Լուտերականաց ու խորհրդականաց նորէն կ'ռուիլն

Լութեր Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին [illegible] [illegible] [illegible] կը յղէ։ Խորհրդականաց հետ կ'[illegible] եւ անոնց դէմ կը գրէ։ Խորհրդականք պատասխան կու տան ու [illegible] կը խայտառակեն։

1542 — 1545

ՊԱՏՄԵՑԻՆՔ որ ինչպէս Լուտերականաց ու խորհրդականաց մէջ միաբանութիւն մը եղաւ, եւ թէ աս մէջերնին հաստատուած խաղաղութիւնն ինչպէս արտաքին ու անհիմն բան մըն էր։ Արդ աս անձններս նորէն յայտնապէս իրարու թշնամի դարձան, եւ աս թշնամութեան սկիզբը հետեւեալ կերպով եղաւ։ Լուտեր Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին երկու կին առնելու հրաման տալէն ետեւ՝ իշխանը հերձուածապետին հետ բացարձակ իշխանութեամբ մը կը վարուէր. վասն զի երբ որ անգամ մը իմացաւ թէ անոր հաստատութիւնը կամ յամառութիւնը նաեւ երեւելի բաներու մէջ կրնայ խախտել, ալ անկէ վերջը միտքը դրաւ որ ուզածն իրեն կրնայ հրամայել ու ընել տալ[1]։ Շատ

1. Բողոքողութեան պատճառած մեծամեծ չարիքներէն մէկն ալ աս էր որ Նորոգեալ եկեղեցին աշխարհական իշխաններուն գերութեան մէջ ինկաւ, որուն տակը միշտ մինչեւ հիմա մնացած է։ Անոր համար պէտք չէ զարմանալ որ Նորոգութիւնն իշխաններուն այնչափ հաճելի էր, վասն զի Նորոգութեան անուամբ՝ ամէն բան, մինչեւ հաւատոյ վարդապետութիւններն ալ իրենց իշխանութեան տակ կ'առնէին, մանաւանդ թէ Նորոգութեան ետեւէն երթալնուն ու պաշտպանելնուն գլխաւոր պատճառը՝ (եկեղեցականաց ինչքերը յափշտակելէն զատ) ան էր որ իրենց իշխանութիւնը կը մեծնար։ Մելանքթոն նոյն իսկ Լուտերին աս բանիս վրայ այսպէս կը գրէ. "Չես կրնար իմանալ որ Նիւրնպերկցիք եւ ուրիշները հետս որչափ թշնամացած են՝ եպիսկոպոսական իշխանութիւնը հաստատել ուզելուս համար։ Այսպէս մեր կողմնակիցները՝ միայն իրենց իշխանութեան համար կը խօսին, ոչ թէ Աւետարանին համար։ Աս մարդիկները՝ որոնք մէյ մը ազատութեան վարժեցան եւ եպիսկոպոսներուն լուծը վզերնէն նետեցին, չեն ուզեր նոյն լուծը նորէն վրանին դնել տալ։ Եւ մանաւորապէս ազատ քաղաքները ամենէն աւելի եպիսկոպոսաց կառավարութեան դէմ են։ Աւետարանի վարդապետութիւնն ալ կրօնք հոգերնին չէ, այլ միայն ու հոգերնին՝ կառավարութեան կամ իշխանութեան եւ ազատութեան համար է"։ Մենցլ՝ որ աս թուղթը յառաջ կը բերէ (Հատ. Ա. Գլ. ԺԱ. 380, 381.) կ'ըսէ թէ Մելանքթոն իրեն ըսածները բաւական չսեպելով՝ ինքն ալ կը գրէ թէ "իշխանները՝ որոնց նոր եկեղեցին՝ աշխարհական պատճառներու համար հաճոյ եղած էր, բոլորովին մերժեցին (եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը հաստատելու կարծիքը)։... Քաղաքներու գլխաւորներուն մեծ մասն անոր համար Նորոգութեան կողմն անցած էին, որպէս զի եպիսկոպոսաց կառավարութիւնէն կամ իշխանութենէն ազատին. անոր համար անմնուն չէին ուզեր որ նոյն իշխանութիւնը նորէն հաստատուի"։

Թէպէտ եւ մինչեւ հիմա պատմածներնէս աս խօսքերուն ճշմարտութիւնը յայտնի կ'երեւայ, ի վերայ այսր ամենայնի աղէկ կը սեպենք ուրիշ վկայութեամբ եւ օրինակով մըն ալ հաստատել։ Քրիս-

անգամ տեսած ենք թէ աս իշխանը կը բաղձար ու ետեւէ կ՚ըլլար որ Խորհրդականաց ու Լուտերականաց մէջ միաբանու-

տեսան Բ. Դանիայի թագաւորը՝ Սաքսոնիայի կայսրընտրին եւ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին պէս՝ Նորոգութիւնը կամ Լուտերականութիւնը իր երկիրներուն մէջ տարածելու մեծ փոյթ ու ջանք ըրաւ,, ուղղափառ մնալ ուզողներուն մեծ նեղութիւն հասցուց եւ գրեթէ բոլոր իր հպատակները լուտերական ըրաւ: Այդ տառը վրայ Մոսհեմիոս երեւելի բողոքող մատենագիրն այսպէս կը գրէ: "Քրիստիան Բ., որն որ կամ բնութեամբ եւ կամ կըրթութեամբ գաժան ու անագորոյն մարդ մըն էր, 1521էն սկսած՝ բոլոր Դանիական լուտերական կրօնքին դիտաւորութեամբը առգործեց...: Աս բանը չէ թէ կրօնի համար ունեցած փոյթէն ըրաւ, հապա իշխանութիւնն ու հարստութիւնը մեծցընելու բաղձանքով: Եւ արդէն ըրած գործքերէն յայտնի կ՚երեւայ որ լուտերական կրօնքին՝ միայն այնչափ ատեն օգնեց, մինչեւ որ նոյն կրօնքին ձեռքովը բարձր իշխանութեան հասաւ, եւ զօրաւոր եպիսկոպոսները՝ իրենց ինչքերնէն ու իշխանութիւններնէն մերկացուց,,: Պատմ. Եկեղ. Դար ԺԶ. Հտ Ա. Գլ. Բ. Համ. ԼԳ: Աս խօսքը կրնանք ճշմարտութեամբ նոյն ժամանակը բողոքողութեան կողմն ըլլող իշխաններէն շատերուն վրայ ալ ըսել:

Աս աշխարհական իշխաններուն՝ եկեղեցական իշխանութիւնը յափշտակելուն վրայ ամէն գլխաւոր նորոգողները՝ իբրեւ մեծ անկարգութիւն մը կը քանդատեն: Բայց ամենեւին տրտնջելու իրաւունք չունէին, ինչու որ աս իշխանութիւնն անոնց ձեռքը բուն տուողները՝ իրենք են. որովհետեւ ուզած փոփոխութիւններն ընելու եւ ուղղափառ կրօնքը իրենց երկիրներուն մէջ ջնջելու համար միշտ աշխարհական իշխաններու կը դիմէին, անոնց պաշտպանութիւնը չկորսընցընելու համար ամէն բանի մէջ միշտ անոնց կը հնազանդէին, որով զիրենք՝ հոգեւոր առաջնորդներնուն վրայ տիրելու եւ անոնց իշխանութիւնն արհամարհելու վարժեցուցին: Աս բանս շատ բողոքող մատենագիրները կը խոստովանին եւ իբրեւ Լուտերին բանած ճամբուն բնական հետեւութիւնը կը նկատեն: "...Շատ մը երեւելի իշխաններ նոր վարդապետութեան կողմը բռնեցին, կ՚ըսէ Կուամպ Ֆիցեր, եւ իրօք ալ մեծամեծ իշխանութիւններու մէջ նոյն վարդապետութիւնը խօթուեցաւ. Իշխանները կը նորոգէին, եւ աս բանին մէջ աստուածաբանները իրենց ձեռքը կը բռնէին ու զիրենք կը քաջալերէին...: Իշխանները՝ իբրեւ նոր ու զուտ վարդապետութեան հզօր պաշտպան ու նահատակ՝ անզգալի կերպով մը հոն հասան որ սկսան ամէն մէկը իր երկրին մէջ ինքը զինքը իբրեւ եկեղեցւոյ գլուխ սեպել: Իսկզբան աս բանը վնաս մը չունէր, որովհետեւ իշխանները՝ աս աստուածաբաններուն կարծիքը չհարցուցած՝ դիւրաւ բան մը չէին ըներ, ինչպէս Սաքսոնիայի կայսրընտրին յայտնի է. ի վերայ այսր ամենայնի աս բանը եկեղեցւոյ անկախութեան հակառակ էր, եւ իրեն շատ անգամ վնասակար հպատակութիւն մը կը պատրաստէր. բայց տեսնել չըլլար նէ ալ, աս ստոյգ է որ նոր եկեղեցւոյն՝ հին առաքելական եկեղեցւոյ մերձենալը կը խափանէր,,: Գլ. ԽԱ. 745, 746: Լեւան տեղ մը յայտնապէս կը խոստովանի որ Լուտերին բանած ճամբուն հետեւութիւնն եղաւ "Եկեղեցւոյ ինքնակացութեան ու ազատութեան կորուստը, եւ եպիսկոպոսական իրաւունց՝ աշխարհական իշխաններուն ձեռքն անցնիլը,,: Եւ ետքը վրան կ՚աւելցընէ որ թէպէտ Լուտեր ուզեց աս բաներուն ճար մը հոգալ եւ հոգեւորական իշխանութիւնը՝ աշխարհական իշխանութենէն անկախ ընել, բայց բանը բանէն անցած էր: "Չկրցաւ, կ՚ըսէ, տալ եկեղեցւոյն ազատութիւնը՝ զորն որ միջին դարերուն մէջ ունեցած էր եւ օգտակար կերպով ունեցած էր,,: Մոան Դ. Հտ Ա. Գլ. Ա. 137, 138:

Արդ բողոքողք՝ քահանայապետին եւ եկեղեցւոյն օրինաւոր իշխանութիւնը մերժել ուզելուն՝ աս շահն ունեցան որ իրենց վրայ աշխարհական քահանայապետներ առացան, եւ առաքելոց իշխանութիւնը՝ աշխարհական իշխաններու ձեռք տըւ-

ԳԼՈՒԽ Ժ.

Լուտերականաց ու Խորհրդականաց նորէն կ'աւրուին

Լուտեր Հեսսէնի աշխարհատէր կոմսին [illegible] [illegible] [illegible] կը [illegible]։ Խորհրդականաց հետ կ'աւրուի եւ անոնց դէմ կը գրէ։ Խորհրդականք պատասխան կու տան ու Լութերը կը խայտառակեն։

1542 — 1545

ՊԱՏՄԵՑԻՆՔ որ ինչպէս Լուտերականաց ու Խորհրդականաց մէջ միաբանութիւն մը եղաւ, եւ թէ աս մէջերնին հաստատուած խաղաղութիւնն ինչպէս արտաքին ու անհիմն բան մըն էր։ Արդ աս ատեններս նորէն յայտնապէս իրարու թշնամի դարձան, եւ աս թշնամութեան սկիզբը հետեւեալ կերպով եղաւ։ Լուտեր Հեսսէնի աշխարհատէր կոմսին երկու կին առնելը հրաման տալէն ետեւ՝ իշխանը հերձուածապետին հետ բացարձակ իշխանութեամբ մը կը վարուէր. վասն զի երբ որ անգամ մը իմացաւ թէ անոր հաստատութիւնը կամ յամառութիւնը նաեւ երեւելի բաներու մէջ կրնայ խախտել, ալ անկէ վերջը միտքը դրաւ որ ուզածն իրեն կրնայ հրամայել ու ընել տալ[1]։ Հա

1. Բողոքողութեան պատճառած մեծամեծ չարիքներէն մէկն ալ աս էր որ Նորոգեալ եկեղեցին աշխարհական իշխաններուն գերութեան մէջ ինկաւ, որուն աւելը միշտ մինչեւ հիմա մնացած է։ Անոր համար պէտք չէ զարմանալ որ Նորոգութիւնն իշխաններուն այնչափ հաճելի էր, վասն զի Նորոգութեան անուամբ՝ ամէն բան, մինչեւ հաւատոյ վարդապետութիւններն ալ իրենց իշխանութեան տակ կ'առնէին, մանաւանդ թէ Նորոգութեան ետեւէն երթալնուն ու պաշտպանելնուն գլխաւոր պատճառը՝ (եկեղեցականաց ինչքերը յափշտակելէն զատ) ան էր որ իրենց իշխանութիւնը կը մեծնար։ Մելանքթոն նոյն իսկ Լուտերին աս բանիս վրայ այսպէս կը գրէ. «Չես կրնար իմանալ որ Նիւրնպերկցիք եւ ուրիշները հետս որչափ թշնամացած են՝ եպիսկոպոսական իշխանութիւնը հաստատել ուզելուս համար։ Այսպէս մեր կողմնակիցները՝ միայն իրենց իշխանութեան համար կը կռուին, ոչ թէ Աւետարանին համար։ Աս մարդիկները՝ որոնք մէյ մը ազատութեան վարժեցան եւ եպիսկոպոսներուն լուծը վրանիրնէն նետեցին, չեն ուզեր նոյն լուծը նորէն վրանին դնել տալ։ Իսկ մանաւորապէս ազատ քաղաքները ամենէն աւելի եպիսկոպոսաց կառավարութեան դէմ են։ Վարդապետութիւնն ու կրօնք հոգերնին չէ, այլ մտածմանքնին ու հոգերնին՝ կառավարութեան ու իշխանութեան ու ազատութեան համար է»։ Մենցլ՝ որ աս թուղթը յառաջ կը բերէ (Հատ. Ա. Գլ. ԺԱ. 380, 381.) կարծես թէ Մելանքթոնին ըսածները բաւական չսեպելով՝ ինքն ալ կը գրէ թէ «իշխանները՝ որոնց նոր եկեղեցին՝ աշխարհական պատճառներու համար հաճոյ եղած էր, բոլորովին մերժեցին (եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը հաստատելու կարծիքը)։ . . . Քաղաքներու գլխաւորներուն մեծ մասն անոր համար Նորոգութեան կողմն անցած էին, որպէս զի եպիսկոպոսաց կառավարութենէն կամ իշխանութենէն ազատին. անոր համար ամենեւին չէին ուզեր որ նոյն իշխանութիւնը նորէն հաստատուի»։

Թէպէտ եւ մինչեւ հիմա պատմածներնէս աս խօսքերուն ճշմարտութիւնը յայտնի կ'երեւայ, ի վերայ այսր ամենայնի աղէկ կը սեպենք ուրիշ վկայութեամբ եւս օրինակով մըն ալ հաստատել։ Քրիս-

անգամ տեսած ենք թէ աս իշխանը կը բաղձար ու եռանդ կ'ելնար որ Խորհրդականաց ու Լուտերականաց մէջ միաբանու-

տեան Բ. Դանիայի թագաւորը՝ Սաքսոնիայի կայսրընտրին եւ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին պէս՝ Նորոգութիւնը կամ Լուտերականութիւնը իր երկիրներուն մէջ տարածելու մեծ փոյթ ու ջանք ըրաւ,, ուղղափառ մնալ ուզողներուն մեծ նեղութիւն հասցուց եւ գրեթէ բոլոր իր հպատակները լուտերական ըրաւ: Այդ առոր վրայ Մոսհեմիոս երեւելի բողոքող մատենագիրն այսպէս կը գրէ. «Քրիստիան Բ., որն որ կամ բնութեամբ եւ կամ կրթութեամբ գաժան ու անագորոյն մարդ մըն էր, 1521էն սկսած՝ բոլոր Դանիան լուտերական կրօնքին դիտաւորութեամբը տագորեց...: Աս բանը չէ թէ կրօնի համար ունեցած փոյթէն ըրաւ, հապա իշխանութիւնն ու հարստութիւնը մեծցընելու բաղձանքովը: Եւ արդէն ըրած գործքերէն յայտնի կ'երեւայ որ լուտերական կրօնքին՝ միայն այնչափ ատեն օգնեց, մինչեւ որ նոյն կրօնքին ձեռքովը բարձր իշխանութեան հասաւ, եւ զօրաւոր եպիսկոպոսները՝ իրենց ինչքերնէն ու իշխանութիւններնէն մերկացուց,,: Պատմ. Եկեղ. Դար ԺԶ. Հտր Ա. Գլ. Բ. Համ. ԼԳ: Աս խօսքը կրնանք ճշմարտութեամբ նոյն ժամանակը բողոքողութեան կողմը ըլլող իշխաններէն շատերուն վրայ ալ ըսել:

Աս աշխարհական իշխաններուն՝ եկեղեցական իշխանութիւնը յափշտակելուն վրայ ամէն գլխաւոր նորոգողները՝ իբրեւ մեծ անկարգութիւն մը կը բանբասեն: Բայց ամենեւին տրտնջելու իրաւունք չունէին, ինչու որ աս իշխանութիւնն անոնց ձեռքը բուն տուողները՝ իրենք են. որովհետեւ ուզած փոփոխութիւններն ընելու եւ ուղղափառ կրօնքը իրենց երկիրներուն մէջ ջնջելու համար միշտ աշխարհական իշխաններու կը դիմէին, անոնց պաշտպանութիւնը չկորսնցընելու համար ամէն բանի մէջ միշտ անոնց կը հնազանդէին, որով զիրենք՝ հոգեւոր առաջնորդներնուն վրայ տիրելու եւ անոնց իշխանութիւնն արհամարհելու վարժեցուցին: Աս բանս շատ բողոքող մատենագիրները կը խոստովանին եւ իբրեւ Լուտերին բռնած ճամբուն բնական հետեւութիւնը կը նկատեն: «...Շատ մը երեւելի իշխաններ նոր վարդապետութեան կողմը բռնեցին, կ'ըսէ Կուս[illegible]ան Ֆիցեր, եւ իրօք ալ մեծամեծ իշխանութիւններու մէջ նոյն վարդապետութիւնը խաթուեցաւ. Իշխանները կը նորոգէին, եւ աս բանիս մէջ աստուածաբանները իրենց ձեռքը կը բռնէին ու զիրենք կը քաջալերէին...: Իշխանները՝ իբրեւ նոր ու զուտ վարդապետութեան հզօր պաշտպան ու նահատակ՝ անզգալի կերպով մը հոն հասան որ սկսան ամէն մէկը իր երկրին մէջ ինքզինքը իբրեւ եկեղեցւոյ գլուխ սեպել: Իսկզբան աս բանը միտք մը չունէր, որովհետեւ իշխանները՝ աստուածաբաններուն կարծիքը չհարցուցած՝ դիւրաւ բան մը չէին ըներ, ինչպէս Սաքսոնիայի կայսրընտիրէն յայտնի է. ի վերայ այսր ամենայնի աս բանը եկեղեցւոյ անկախութեան հակառակ էր, եւ իրեն շատ անգամ վնասակար հպատակութիւն մը կը պատրաստէր. բայց տակաւ չըլլար նէ ալ, աս ստոյգ է որ Նոր եկեղեցւոյն՝ հին առաքելական եկեղեցւոյ մերձենալը կը խափանէր,,: Գլ. ԻԱ. 745, 746: Լէօն տեղ մը յայտնապէս կը խոստովանի որ Լուտերին բռնած ճամբուն հետեւութիւնն եղաւ «Եկեղեցւոյ ինքնակացութեան ու ազատութեան կորուստը, եւ եպիսկոպոսական իրաւանց՝ աշխարհական իշխաններուն ձեռքն անցնիլը,,: Եւ ետքը վրան կ'աւելցընէ որ թէպէտ Լուտեր ուզեց աս բաներուն ճար մը հոգալ եւ հոգեւորական իշխանութիւնը՝ աշխարհական իշխանութենէն անկախ ընել, բայց բանը բանէն անցած էր: «Չկրցաւ, կ'ըսէ, տալ եկեղեցւոյ ան ազատութիւնը՝ զորն որ միջին դարերուն մէջ ունեցած էր եւ օգտակար կերպով ունեցած էր,,: Մոհն Գ. Հտր Ա. Գլ. Ա. 137, 138:

Արդ բողոքողք՝ քահանայապետին եւ եկեղեցւոյն օրինաւոր իշխանութիւնը մերժել ուզելովնին՝ աս շահն ունեցան որ իրենց վրայ աշխարհական քահանայապետներ ստացան, եւ առաքելոց իշխանութիւնը՝ աշխարհական իշխաններու ձեռք տուա-

թիւն ըլլայ, եւ Զուինգլիին հետեւող Հելուետիացիներն ալ Համայնական դաշնակցութեան մէջ մտնելով՝ իրենց կողմն ու նոյն դաշնակցութիւնը զօրանայ։ Բայց կը տեսնէր որ գլխաւորաբար Լուտերին դէմ դնելովը՝ աս բանը գլուխ չէր ելլեր, եւ Խորհրդականները՝ թէպէտ խօսքով ու գրոանց Լուտերականներուն հետ կը միաբանէին, բայց սրտով անոնցմէ կը զարշէին ու զիրենք կ'ատէին, եւ միանգամայն կ'իմանար թէ ատոր պատճառն ան է որ Լուտերականաց քանի մը սովորութիւնները, եւ մանաւանդ վերացուցումը կամ սուրբ խորհուրդը վեր վերցընելնին՝ ամենեւին չէին կրնար տանիլ, եւ իբրեւ կռապաշտութիւն կամ աւելորդապաշտութիւն կը սեպէին։ Արդ Իշխանը երկայն ատեն Լուտերը աս սովորութիւնը մէկդի ձգելու տրիպելէն ետեւ, վերջապէս անանկ ներ խոթեց որ նախ ուրիշ Եկեղեցիներէն ու ետքը Վիդդենպերկի եկեղեցիէն վերցուց[2]։

Խորհրդականք աս տեսնելով շատ ուրախացան, եւ մտքերնին դրին որ կարելի է թէ ետեւէ ետեւ ուրիշ բաներու մէջ ալ Լուտերի սաստիկ խստութիւնը կը յաղթեն, եւ այսպէս բոլորովին իրենց կողմը կը խոնարհեցընեն։ Աս ալ բաւական չէ, նաեւ Լուտերականք սկսան ըսել որ Լուտերի մնաց զարմանալի հաստատութիւնը՝ որով մինչեւ հիմա հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնը կը պաշտպանէր, երթալով կը թուլնայ, ու կը սկսի Խորհրդականաց կարծեացը մտնել[3]։ Լուտեր աս խօսքերուն սաստիկ կը նեղանար, ինչու որ, ինչպէս յայտնի է, ամենեւին չէր կրնար իր պատուոյն դէմ կամ իր կարծիքները փոխելուն վրայ եղած խօսքերուն համբերել։ Սակայն բանը աւելի չտարածելու համար քիչ մը ժամանակ ձայն չհանեց, ու պատշաճ առթի մը կը սպասէր որ նորէն ասպարէզ ելլէ։ Աս առիթը շատ չուշացաւ. քիչ մը վերջը պատահեցաւ որ Վիլտ անունով երեւելի բժիշկ մը Վիդդենպերկ եկաւ ու Լուտերին տունը բնակեցաւ։ Օր մը սեղանի վրայ նստած ատեննին՝ գլուխները քիչ մը գինիէն տաքցած ըլլալով՝ Վիլտ սկսաւ վերացուցման մէկդի ձգուելուն վրայ տուանց զգուշութեան խօսիլ, եւ համարձակ Լուտերին ըսաւ որ Ամենուն բերանն աս է որ դուն Հելուետացիներուն հաճելի ըլլալու

իմ։ Բայց ամենէն ամօթալին ու նախատականն ան է որ շատ անգամ աս քահանայապետնին կին մը կ'ըլլայ, որուն որ իբրեւ օրինաւոր քահանայապետի պէտք է որ հնազանդին ու կրօնի վրայ ըրած որոշմունքներուն պէտք է որ գլուխ ծռեն։ Աս կին քահանայապետը (ինչպէս Անգղիայի թագուհին) եպիսկոպոսներ կը դնէ ու կը հանէ, ծոմ ու պահք բանելու հրաման կու տայ, եւ մինչեւ հաւատոյ մեծ ու երեւելի վարդապետութիւնները կ'որոշէ, եւ այլն․․․։

2. Գասպար Բեւկեր, առ Գամերէր, Գիրք Զ. Համ. ՃԲ։

3. Նոյն անդ։ Կուստաւ Պֆեցեր, Գլ. Իե. 777։

համար աս փոփոխութիւնը եկեղեցւոյ մէջ խոթեցիր, եւ միանգամայն սկսար Հաղորդութեան վրայ իրենց ունեցած կարծիքին միտել: Լուտեր՝ որն որ բժշկէն քիչ գինի խմած չէր, աս լսելուն պէս՝ անանկ կատղեցաւ եւ անանկ խօսքեր խօսեցաւ, որ Մելանքթոն շուտ մը գուշակեց թէ բանը գէշի պիտ'որ երթայ, եւ ան քանի մը տարիէ վեր Լուտերականաց ու Զուինգլիականաց մէջ եղած արտաքին բարեկամութիւնն ու միաբանութիւնը չարաչար պիտի քակուի [4]:

Քանի մը օր վերջը աս վրայ ուրիշ պատճառ մ'ալ աւելցաւ: Զուինգլիականք իրենց Ս. Գրոց գերմաներէն թարգմանութիւնը նորէն տպեցին, եւ տպողը օրինակ մը Լուտերին պարգեւ խաւրեց: Ասոր վրայ Լուտեր աւելի եւս կատղեցաւ. վասն զի, ինչպէս Զուինգլիականք յայտնապէս կը զրուցեն եւ Լուտերականք ծածուկ մը կը խոստովանին, իրեն մեծ նախատինք կը սեպէր որ իրմէ ուրիշը Ս. Գիրքը թարգմանելու ձեռք զարնէ, եւ Նորոգութեան աշակերտները՝ իր թարգմանութիւնը բաւական չսեպելով՝ ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ ուզեն ունենալ: Այդ Լուտեր Աստուածաշունչն իրեն խաւրողին շուտ մը իմացուց որ մէյ մ'ալ Զուինգլիականաց գրքերէն իրեն բան մը չխաւրէ, վասն զի, ըսաւ, ես անոնց հետ ամենեւին հաղորդակցութիւն չունիմ, գրքերնին ոչ ընդունիլ եւ ոչ կարդալ կ'ուզեմ, որովհետեւ հետերնին քիչ մը հաղորդակցութիւն ունենալն ալ՝ Քրիստոսի հաւատացեալ անդամներուն սաստիկ մեծ մեղք է: Սուտղիւ շատ կ'աշխատին. բայց բոլոր փոյթերնին ու ջանքերնին փուճ է, ինչու որ արդէն իսկ դատապարտեալ են, եւ ուրիշներն ալ հետերնին դժոխք տանիլ կ'ուզեն: Ուստի ես իրենց դատապարտութեան ու հայհոյութեան վարդապետութիւններուն չեմ ուզեր հաղորդակից ըլլալ, հապա մանաւանդ միտքս դրած եմ որ որչափ կենդանի եմ նէ՝ աղօթքով ու գրուածքով իրենց դէմ պատերազմիմ [5]:

Ասիկա գրեց ու շուտ մը սպառնալիքը գործքով ալ կատարելով, 1544ին՝ Վերջին խոստովանութիւն ըսուած գիրքը դուրս հանեց, որով ութը տարիէ վեր դադրած պատերազմը նորէն սկսաւ: Մելանքթոն աս բանիս վրայ իր բարեկամներէն մէկուն այսպէս կը գրէ: "Գուցէ աս իմ թուղթս ձեռքդ չհասած՝ կ'ընդունիս Լուտերին անհնարին սաստիկ գիրքը՝ որով Ս. Հաղորդութեան վրայ եղած կռիւը կը նորոգէ: Երբեք աս պատերազմը այսչափ սաստկութեամբ մղած չէր. անոր համար ես ասկէ

4. Գուստաւ Բեւկեր, աւ Մենցլի, Համ. Բ. Գլ. ԺԹ. 410. Ծանօթ: Սեքենտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ԺԽԸ. 515: Պաուլէ, Գիրք Զ. Համ. ԺԲ:

5. Մենցլ, Համ. Բ. Գլ. ԺԹ. 410: Պաուլէ, Գիրք Զ. Համ. ԺԳ: Կուստաւ Ֆեյեր, Գլ. ԻԷ. 776:

վերջը եկեղեցւոյն խաղաղութեան ամենևին յոյս չունիմ։ Ո՛չ մեր թշնամիները... դադրիլ կը միտին, եւ մեր եկեղեցիներուն անձը ես կը պատասխանեմ։ Երբ որ աս բաները կը մտածեմ նէ, սաստիկ ցաւերու մէջ կ'իյնամ» 6։

Մ՚եկնութեան պատճառ կը դնէ․ իսկ Լուտեր իր գրքին մէջ սաստիկ կը խօսի․ ես կ'ուզէի որ ըսէ ըմբռնումը անոնց, երբ որ մէկ ազգային տոհմէն զերծ ըլլալ խոստովանած եմ, աս խառնակութիւնը այսչափ գալու ատեն, որովհետեւ ինչ Հռովմայ պատարագին անձերը ու դժբախտութիւնն ու պատճառները ասոնց որ հաղորդութեան խորհրդոյն թշնամիները՝ Կառլշդատը, Զուինգլին, Եկոլամպադը ու անոնց աշակերտները գաղտագողիցին, եւ մեծ դժբախտութեամբ իրենցմէ խորշեցայ, ինչպէս որ Առաքեալն ալ կ'ըսէ թէ «Յանէ հերձուածողէ, յետ միանգամ եւ երկիցս խրատելոյ, հրաժարեսցիր․ գիտասցիր զի թիւրեալ է այնպիսին, եւ մեղանչէ անձամբ զանձն դատապարտեալ»։ Ասոր է որ քանի մը տարի յառաջ հեռացընելու միաբանութենէ, եւ դաշինք դրինք որ միջերնիս բարեկամութիւն պահենք ու խաղաղ դիմ սաստիկ կամ նախատական խօսքեր չգրենք։ Բայց որովհետեւ խորհրդականք անոնք վերջը Զուինգլիին մէկ գիրքը տպեցին, որուն մէջ ան հերձուածողը չէ թէ միայն Հաղորդութեան խորհրդոյն թշնամի կ'ըլլէ, հապա բոլորովին հեթանոսի պէս կ'երեւայ, ինչու որ Թեսեոսը, Սոկրատը, Արիստիդէսը, Նուման, Կամիլլոսը եւ ուրիշ ասանց պէս կռապաշտ մարդիկները՝ նահապետներուն ու մարգարէներուն հետ սրբութեան մէջ կը դնէ, անոր համար ես ան ժամանակէն վեր Զուինգլիականներուն ուղղելու յոյսը բոլորովին մէկդի ձգեցի։ Ասով միանգամայն իմացայ որ բոլոր իրենց տուած խրատներս ու խորհուրդներս եւ միջերնիս հաստատուած ուխտն ու բարեկամութիւնը ամենեւին օգուտ մը չեն ըրեր։ Արդ եթէ մէկը կը գտնուի որ աս միաբանութիւնն ընելուս համար կը կարծէ թէ ես խորհրդականաց հետ մի եւ նոյն կարծիքն ունիմ, կ'աղաչեմ որ ան խորհուրդը մէկդի ձգէ․ վասն զի ինծի լաւագոյն է կտոր կտոր ըլլալ ու մարմինս այրուելու մատնել, քան թէ Զուինգլիին, Գառլշդատին ու Եկոլամպադին կարծեացը հետ միաբանիլ։ Եւ չի վայլեր որ ասկից վերջը իրենց համար աղօթք ընենք կամ իրենց վրայ հոգ ունենանք․ ինչու որ Ս․ Յովհաննէսին ըսածին պէս՝ մահու չափ մեղք կը գործեն» 7։

Երբ որ Լուտերին աս գիրքը դուրս ելաւ, Զուինգլիականք սաստիկ բարկացան․ որովհետեւ թէպէտ իրենք կարծիքներնէն

6․ Թուղթ առ Գուլլինկէր, առ Ուլեմպերկի, Գլ․ Լթ․ Հատ․ Գ։

7․ Գործք Լուտ․ գերմ․ Հատ․ Ը․ 198․ Բ․ — 202․ Բ։

եա կեցած չէին, բայց Լուտերականներուն հետ միաբանութիւն ընելէն ետեւ՝ Լուտերին եւ իրեններուն դէմ ամենեւին բան մը չէին գրած։ Մէջերնին սկսան խորհուրդ ընել թէ աս իրենց եղած նախատինքը ինչ կերպով վրանիննէն վերցընեն. ոմանք, որոնց մէջն էր Բուկեր, ըսին որ Լուտերին խնայելու է, որովհետեւ ծեր է եւ եկեղեցւոյ մէջ այնչափ մեծ արգիւնք ունի. մանաւանդ որ, ըսին, գրածները՝ իրմէ գրած չէ, հապա ուրիշներէն գրգռուելով։ Իսկ ուրիշները կ'ըսէին թէ ամենեւին լռելու չէ, հապա պատասխան տալու է. որովհետեւ ինք մեզմէ ամենեւին մէկէն՝ ոչ հրապարակաւ եւ ոչ առանձինն՝ նախատինք մը չկրած՝ թէ կենդանիներն ու թէ մեռածները այնպէս սաստիկ կը նախատէ։ Մանաւանդ թէ, կ'ըսէին, պէտք է որ աճապարենք աս բանս շուտ մը հոգանք, որպէս զի չըլլայ որ՝ եթէ մենք զմեզ չպաշտպանած Լուտեր մեռնի եւ մենք իր մահուընէ վերջը գրենք նէ, այնպէս երեւնայ թէ իրմէ կը վախնայինք, որով ջատագովութիւննիս ալ զօրութիւն մը չունենայ։

Աս վերջին խօսքերուն շատերը հաւանեցան, ուստի եւ 1545ին սկիզբները Ուղղափառ խոստովանութիւն անուամբ՝ լատիներէն ու գերմաներէն լեզուաւ գիրք մը դուրս հանեցին, որուն սկիզբը իրենց ու Լուտերականաց մէջ դրուած դաշանց վրայ, ետքը իրենց հաւատքին ու վարդապետութեան վրայ կը խօսէին, եւ ամենէն ետքը Լուտերին ամբաստանութիւններուն պատասխան կու տային։ Լուտեր Զուինգլիին դէմ ըրած ամբաստանութիւններուն մէջ աս ալ կը զրուցէր որ աղտեղի ու տմարդի խօսքեր կը գործածէ։ Խորհրդականք աս ամբաստանութեան պատասխան տալու ատեն այսպէս կը խօսէին. "Գուցէ Լուտեր սխալմամբ՝ Զուինգլիին վրայ խօսելու տեղ՝ իր անձին վրայ կը խօսի. վասն զի յայտնի է եւ ամենեւին մէկը չիկրնար ասոր վրայ տարակուսիլ, որ աշխարհքիս մէջ մարդ չկայ՝ որն որ երբեք Լուտերէն աւելի աղտեղի, տմարդի ու անամօթ կերպով գրած կամ խօսած ըլլայ, եւ կամ մեր անարատ կրօնին բաներուն եւ ուրիշ երեւելի վիճմանց մէջ այնչափ քրիստոնէական համեստութեան ու ողջախոհութեան դէմ ճառած ըլլայ։ Ամենուն ձեռքը կը պտըտին Լուտերին՝ Անգղիայի թագաւորին ու Հենրիկոս Պրաունշուայկի դքսին դէմ գրած գրքերը[8], որոնք խոզարած մը գրած ըլլար նէ, եւ ոչ եթէ Լուտե-

8. Աս Պրաունշուայկի դքսին դէմ եղած գիրքը՝ որուն վրայ Զուինգլիականք հոս կը խօսին, Լուտեր 1541ին գրած էր եւ պատճառն աս էր։ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը եւ ուրիշ բողոքող իշխանները՝ Հենրիկոս Պրաունշուայկի դքսին հետը սաստիկ թշնամացած էին։ Իրենցմէն իրարու դէմ զանազան գրուածներ դուրս հանեցին. բայց ետքը բաներն ան աստիճանի հասան՝ որ թուղթն

րի պէս հոգւոց երեւելի հովիւ մը, գուցէ ցաւակցութեան արժանի կը սեպուէր, բայց նախատինքէն բոլորովին ազատ չէր մնար,,:

Աս ըսելէն վերջը խօսքերնիս այսպէս յառաջ կը տանէին. Լուտեր մեզի դէմ գրած խոստովանութիւնը կարճառօտ կ՚անուանէ: Ստուգիւ թէ որ մէկը նոյն գրուածքին մէջ պատճառ կամ Ս. Գրոց վկայութիւն փնտռելու ըլլայ նէ՝ կարճ է ու համառօտ. իսկ թէ որ մէջը գտնուած նախատական խօսքերուն ու զրպարտութիւններուն միտ դնելու ըլլայ նէ՝ շատ երկայն ու ընդարձակ է: Բայց Լուտերի ամէն գրքերուն նկարագիրն աս է. որուն համար ալ պարզամիտներն այնչափ կը գայթակղին որ Աւետարանն իրենց ատելի ու գարշելի կ՚ըլլայ: Ստոյգ է Մարգարէները, Յովհ. Մկրտիչ, առաքեալք եւ նոյն ինքն Քրիստոս շատ անգամ սաստիկ ու խիստ խօսքեր խօսեցան, բայց միշտ իրենք զիրենք կը չափաւորէին. իսկ Լուտեր ամենեւին չափաւորութիւն չէճանչնար, եւ բոլոր իր գրքերը նախատական ու զրպարտիչ խօսքերով լեցուն են: Այնպէս որ եթէ երբեմն զօ-

ու գրիչը մէկդի ձգելով՝ ձեռքերնին զէնք առին: Եւ որովհետեւ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը Շմալքալտի դաշնակցութեան անուամբը սաստիկ զօրքով Հենրիկոսին վրայ յարձակեցան, խեղճն այնչափ բազմութեան դէմ դնել չկրնալով՝ ստիպուեցաւ փախչիլ: Ան ատեն բողոքող իշխանները անոր երկիրն առնելով՝ շատ մը ուղղափառ կրօնքը ջնջեցին եւ լուտերական աղանդը հաստատեցին: Ուրիշ մատենագիրներէն զատ՝ աս դէպքս ընդարձակ կը պատմէ Բլանք (Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 202.—212.), եւ աս բանս ընելնուն համար բողոքողները վար կը զարնէ, ցուցընելով որ կրօննին պաշտպանելու համար ամենեւին ատանկ բան ընելու հարկ չկար:

Արդ երբ որ իշխանք իրարու հետ դեռ գրով կը կռուէին, Հենրիկոս իր գրուածներէն մէկուն մէջ ըսած էր որ Լուտեր թէպէտ եւ Սաքսոնիայի կայսրընտրէն կուռքի պէս պաշտօն ու պատիւ կ՚ընդունի, սակայն զանիկա կ՚անարգէ, կ՚արհամարհէ ու ծաղր կ՚ընէ: Լուտեր աս գրուածքը կարդալուն պէս՝ Հենրիկոսին դէմ վերը յիշուած գիրքը հանեց, որուն մէջ դքսին դէմ այնչափ նախատական՝ խօսքեր կը գրէ եւ այնչափ աղտեղի անուններ կը դիզէ որ մարդ չկրնար առանց արդար բարկութիւն մը զգալու կարդալ: Դքսին տուած սովորական անուններն ասոնք են. էշ թանձրամիտ, անպիտան կոճղ մը աւելի անմիտ, անամօթ սատախօս, թափթփուկ ուզեղ, լուռնտա, գիւղահար, ամպարիշտ, ձախակողմեան աւազակ, հըրձիգ, սատանայ, կատաղի, ցնորեալ, խռովարար բանսուոր, վատաբարոյ ու փախստական աւազակ, խենթեցած ներքինի, աւազակներու առաջնորդ եւ արիւնարբու շուն, կրակ ձգողներուն գլուխն ու իշխանը, չէ թէ միայն մէկ սատանայէ հապա բոլոր մէկ սատանաներու բնակէ գրաւուած, որն որ չէ թէ գինւով հապա սատանաներով գինովցած ու լեցուած է, որն որ սատանայ կը շնչէ, սատանայ կը թքնէ, սատանայ կը . . . է, սատանայ կը . . . է, որուն քովը Յուդա եւ Հերովդէս եւ Ներոն եւ աշխարհքիս ուրիշ չարագործները պաշտուելու սուրբի պէս են, որուն նման արեգական տակը երբեք մէկը եղած չէ . . . .: Գործ+ Լուտ. Գերմ. Հատ. Է. 417. Բ. 444: — Մաթեսիոս Լուտերին աս անամօթ գիրքը ջատագովելու համար կը զրուցէ որ "Ով որ մարգարէից գրքերը կարդացած չէ եւ Հոգւոյն սրբոյ լեզուն չիճանչնար նէ, . . . անիկա աս բուրբ գրքին խօսքերէն կը գայթակղի,,: Ճառ ՃԳ. 162:

բուռը ու հաստատուն պատճառաբանութիւն մ'ալ գտնելու ըլլայ, այնչափ աղտեղի, գարշելի ու դաւն խօսքերով կը բացատրէ, որ մարդ չիկրնար հաւանիլ։ Ասոնք գրելէն ետեւ՝ Լուտերի խօսքերը առաքելոց, մարգարէից ու Ս. Հարց խօսքերուն հետ կը համեմատեն, եւ կը ցուցընեն որ Նորոգիչը անոնցմէ որչափ տարբեր ու օտար է. մէկ խօսքով ըսելու համար՝ աս գրքին մէջ Լուտերը խաղք ու խայտառակ կ'ընեն [9]։

Աս կերպով նորէն սկսաւ Լուտերականաց ու Խորհրդականաց եւ առանձինն Զուինգլիականաց մէջ եղած սաստիկ թշնամութիւնը, որն որ Լուտեր ժառանգութեան մը պէս իր աշակերտներուն թող տուաւ։

9. Առ Ուլենպերկի, Գլ. ԼԲ. Համ. Գ։ — Աս գրքով Լուտեր այնպէս սաստիկ կը նախատուէր որ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը իրենց երկիրներուն մէջ ծախուիլը արգելեցին։ Կոստաս Ֆէյլէր, Գլ. ԻԷ. 778։ — Աս գրքին ծախուիլը արգելողներն անոնք էին որ Լուտերին՝ եկեղեցւոյ ու քահանայապետին դէմ գրած անամօթ եւ անպիտան գրուածքները սաստիկ փութով կը տարածէին, եւ տարածուիլը արգելողները բանտաւոր կանչելէն չէին դադրեր։

խօսուէր։ Արդ ուղղափառ աստուածաբաններուն դէմ բողոքողաց աստուածաբանները կ'ըսէին թէ հաղորդութեան խորհրդին մէջ գոյացափոխութիւն չկայ, հապա Քրիստոսի մարմինն ու արիւնը հացին եւ գինւոյն հետ մէկտեղ կը գտնուին։ Եկեղեցին Ս. Գիրքը մեկնելու իշխանութիւն չունի, եւ ընդհանուր ժողովքներն ալ Ս. Գրոց վրայ անսխալ վճիռ չեն կրնար տալ։ Խոստովանանքը՝ աստուածային հրամանց չէ, հապա ամէն մարդ ազատ է մեղքերը քահանային առջեւը խոստովանիլը ըլլալու եւ չըլլալու։ Չէին ուզեր ամենեւին որ սրբոց պաշտօն մը կամ յարգութիւն մը մատուցուի եւ կամ անոնցմէ օգնութիւն խնդրուի։ Կ'ուրանային որ պատարագը՝ զոհ կամ պատարագ ըլլայ, եւ կենդանեաց կամ ննջեցելոց համար օգուտ մ'ունենայ։ Աս ալ կ'ուզէին որ քահանայից ամուրութիւնը կամ կուսութիւնը բոլորովին վերցուի, եւ կը պնդէին թէ պէտք է որ ամէնքն ալ ազատ ըլլան նաեւ քահանայութենէն ետքը աշխարհք մտնելու։

Որովհետեւ, ինչպէս Բլանք կը զրուցէ, իշխանները գիտէին որ միաբանութեան վերջերը Մելանքթոնին ցուցուցած խստութիւնն ու տեղի չտալուն գլխաւոր պատճառը Լութեր էր, անոր համար մէջերնէն քանի մը հոգի՝ որոնք միաբանութիւն ըլլալուն կը բաղձային, ուզեցին նորոգչին երթալ ու մէջերնին միաբանած հաւատոյ մասունքներուն եւ դեռ չմիաբանածներուն վրայ իր կարծիքը հարցընել, եւ միանգամայն զինքը համոզել որ բոլորովին միաբանելնուն դէմ չդնէ, հապա ինքն ալ իր կողմանէ գործակից ըլլայ[17]։ Ասոնք գացին (Յունիսի 7—10ին) հետը խօսեցան, եւ եղածները մէկիկ մէկիկ պատմելէն ետեւ՝ աղաչեցին որ ընդունած մասունքներուն վրայ իր կարծիքն իմացընէ, եւ եղանակ մը ցուցընէ՝ որով կարենան մնացածներուն վրայ ալ միաբանիլ։ Աս ալ յայտնեցին որ եթէ միաբանութիւնն ու խաղաղութիւնը հաստատելը կարելի չ'ըլլար նէ, չէ թէ միայն մեծամեծ չարիք կը հետեւին, հապա նաեւ նորէն նորէն սաստիկ երկպառակութիւններ, անմիաբանութիւններ ու հերձուածներ կ'ելլեն[18]։

17. Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 136։ — Երբ որ Սաքսոնիայի կայսրընտրին պատգամաւորները տարանս իրենց իշխանին իմացուցին նէ՝ շատ. տպլպլէցաւ. եւ թէպէտ, ըսաւ, կը յուսամ որ Լութեր իշխաններուն քրիստոնէական պատասխան մը կու տայ, բայց թէ որ Աստուած թող տալու ըլլայ որ անիկա իյնայ ու անպատշաճ զիջմունքներ ընէ, ես ամենեւին չեմ հաւանիր։ Եւ չէր դադրեր զգուշացընելու եւ յորդորելու համար որ տեղի չտայ՝ չէ թէ միայն իրեն թուղթ մը գրեց, հապա նաեւ անձամբ Վիրգենպէրկ գնաց, որպէս զի իր ներկայութեամբը՝ եկող իշխաններուն ջանքը պարապի հանէ։ Սէքէնտորֆ, Գիրք Գ. Հատ. ՁԸ. 361։ Կոստաֆէյէր, Գլ. ԻԴ. 716։ Ռէֆէել, Գիրք Բ. Գլ. ԺԱ. 564։

18. Սէքէնտորֆ, Գիրք Գ. Հատ.

Լուտեր իսկզբան խօսքով ու ետքը գրով ալ պատասխան տուաւ թէ Բոլորովին անկարելի բան է որ մենք հակառակորդներնուս հետ միաբանինք, եւ նոյն իսկ ինքնակալն ալ աս միաբանութիւնը չիկրնար հաստատել. ինչու որ ինքնակալը միամիտ սրտիւ եւ բարի կամօք խաղաղութեան բաղձայ ալ նէ՝ պապականները նոյն մտքի վրայ չեն, եւ ամենեւին աս բանիս փոյթ չունին ու ճշմարտութեամբ չեն վարուիր։ Ետքը խօսքը հաւատոյ մասունքներուն դարձընելով՝ այսպէս կը գրուցէ. Թէպէտ եւ անանկ կ՚երեւայ որ ան հաւատոյ մասունքը՝ որոնց վրայ իրարու հետ միաբանեցանք, այնպիսի կերպով գրուած են որ երկու կողմն ալ կրնայ ընդունիլ, բայց ան միաբանութիւնը պարապ է, երբ որ մնացած մասունքներուն վրայ չէք կրնար իրարու հետ միաբանիլ։ Եւ աս մասերուն վրայ միաբանութիւն չիկրնար ըլլալ, ինչու որ անոնց մէջ քանի մը բան կայ որ յայտնապէս տասնաբանեայ պատուիրաններուն առաջինին դէմ է [19]։

Դարձեալ նոյն նիւթին վրայ այսպէս կը գրէ Սաքսոնիայի կայսրընտրին։ Իսկզբանէ վեր ես անանկ կը կարծեմ որ պապականներուն՝ մեղի հետ միաբանիլ ուզելը բոլորովին խաբէութիւն ու նենգութիւն է. եւ հաստատուն գիտեմ որ մէջերնիս խաղաղութիւն հաստատելն անկարելի է, վասն զի զՔրիստոս հին օձին հետ միաբանելը կարելի բան չէ։ Անոր համար քու տէրութեանդ կ՚աղաչեմ որ ետ կանչես մեր վարդապետները՝ որոնք արդէն իրենց պաշտօնին պարտքը կատարած են. եւ կրկին կ՚աղաչեմ որ աս խնդիրքը շուտով կատարես, իմ աս խրատը քեզի տալը ամենեւին մէկը չիմացած։ Եւ ետքը Աւկսպուրկի հաւատոյ դաւանութիւնն ու ջատագովութիւնը Բրեկենապուրկ խաւրես, եւ մերիններէն դեռ հոն մնացողներուն հրամայես որ զանոնք աւագաժողովին առջեւը դնեն եւ ըսեն թէ մենք անոնցմէ մազի չափ ալ չենք հեռանար [20]։

Բողոքողք Լուտերին ինչ մնաց վրայ ըլլալն իմանալով, եւ

ՁԸ. 362։ Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԱ. 233. — 236։ Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Է. 466. Բ. — 467. Բ։

19. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Է. 468, 469։

20. Նոյն տեղը, 472, 473։ — Լեւոն կը պատմէ որ կայսրընտիրը միանգամայն Ամստարֆը Բրեկենապուրկ խաւրեց, որպէս զի Մելանքթոնին օգնէ։ Մելանքթոն նոյն միջոցին մէջ նաեւ եկեղեցւոյ վրայ ալ ուղղափառաց հետ միաբանած էր, կ՚ըսէ. «Բայց Ամստարֆին հասնելէն ետեւ՝ ալ միաբանութեան խօսքը վերջացաւ. ինչու որ աս մարդս ամէն առթի մէջ Լուտերին վարդապետութեանց խիստ կողմը դուրս կը հանէր կամ կը պաշտպանէր, եւ կ՚ուզէր որ միշտ միայն անոնց համեմատ գործուի»։ Մասն Գ. Հրծ. Ա. Գլ. Ա. 165։ Ցես նաեւ Բլանք, որն որ կը գրուցէ թէ «խիստ լուտերական Ամստարֆը ... Բրեկենապուրկ խաւրուեցաւ, որ հոն ... Մելանքթոնին ուսերուն վրայ նըստելով՝ գործողութեանց մէջ ամէն քայլերուն միտ դնէ»։ Գիէզ Թ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 125։

Սաքսոնիայի կայսրընտրէն՝ անոր խրատին համաձայն գրուած թուղթ մ՚առնելով՝ իրենց կարծիքներուն մէջ ալ աւելի յամառեցան. եւ Աւկսպուրկի հաւատոյ դաւանութիւնն ու ջատագովութիւնը բերելով՝ ըսին թէ Ասոնց մէջ գտնուած բաներուն վրայ հաստատուն կը կենանք, եւ ինչ բանի մէջ որ ձեզի հետ միաբանեցանք նէ՝ ան ալ ասոնց մէջ պարունակուածներուն մտքովը միաբանեցանք[21]։ Մէկալ կողմանէ ալ ուղղափառ իշխանները սկսան տրտնջել որ իրենց աստուածաբանները միաբանուած մասունքներուն մէջ բողոքողներուն շատ զիջած են։ Կայսրը շատ աշխատելէն վերջը՝ տեսնելով որ օգուտ մը չ՚ըլլար եւ խօսակցութիւնն աւելի երկընցընելը պարապ է, աւագաժողովը վերջացուց, եւ նորէն ամէն բան ընդհանուր ժողովքին ձգեցին։

Բայց որովհետեւ աս ընդհանուր ժողովքը դարձեալ կ՚ուշանար[22], եւ չարիքները կը սաստկանային, անոր համար ուրիշ քանի մը ժողովքներէ վերջը՝ 1544ին Փետրուարի 20ին Շփայէր քաղաքը նորէն աւագաժողով մը սկսաւ։ Աս աւագաժողովին մէջ ներկայ էին կայսրը, իր եղբայրը Փերդինանդ Թագաւորը, բոլոր կայսրընտիրներն եւ աւագանւոյն մեծ մասը։ Խել մը օր թուրքական պատերազմներու վրայ խօսելէն ետեւ՝ որոշեցին որ կրօնի վերաբերեալ նիւթերուն վրայ ուրիշ անգամ մը խօսին, եւ սահմանեցին որ Դեկտեմբերի մէջ նորէն ժողվուին։ Բայց դեռ իրարմէ չբաժնուած՝ աւագաժողովին վճիռն հրատարակեցին։ Եւ որովհետեւ նոյն ատենները բողոքողներուն կողմը սաստիկ շատցած ու զօրացած էր, եւ կայսրն ընելու պատերազմներուն համար իրենց մեծ կարօտութիւն ունէր, անոր համար եկեղեցւոյ ազատութեան եւ ուղղափառ հաւատքին ներածէն աւելի

21. «Կայսրընտիրը Լուտերին հաստատութեամբն ու իմաստուն խրատովը հաստատուելով, կ՚ըսէ Սեքենտորֆ, Յունիսի 14ին գրած մէկ նամակին մէջ . . . հրամայեց . . . որ անկէ վերջը ամենեւին մէկ մասի մէջ զիջում չըլլայ։ «Նա, կ՚ըսէ կայսրընտիրը նոյն թղթին մէջ, թէպէտ ուրիշներէն վար չեմ մնար Գերմանիայի մէջ խաղաղութիւնը հաստատուած տեսնելու բաղձանքին մէջ. բայց աս բանիս համար չեմ կրնար հաւանիլ որ Աստուծոյ եւ խղճմտանքին դէմ գործուի։ . . . Ասանկ խաղաղութիւնը ստուգիւ աստուածային պատիժ եւ անմիաբանելի երկպառակութեան սկիզբ մը կ՚ըլլար»։ Անկէ վերջը կը պատմէ Սեքենտորֆ թէ կայսրընտիրն իրեններուն հրաման խաւրեց որ Աւկսպուրկի դաւանութիւնն ու ջատագովութիւնը նորէն դուրս հանեն եւ ըսեն որ մինչեւ որ զմեզ չէք համոզեր որ մոլորած ենք, մենք ասոնց վրայ հաստատուն պիտի կենանք։ Գիէլէ Գ. Հատ. 2Բ. 363, 364։

22. Քահանայապետը 1542ին Մայիսի 22ին հրամայած էր որ ընդհանուր ժողովքը Տրիդենտ քաղաքը ժողվուի, ու Նոյեմբերի առաջին օրը ամենայն սրբոց տօնին սկսի, որ օրը որ Լուտեր 25 տարի յառաջ ամենայն սրբոց եկեղեցւոյն մէջ իր մոլորութիւնները վարդապետելու սկսած էր։ Բայց զանազան պատճառներով աս ժողովքին սկիզբն ուշանալով՝ հազիւ 1545ին Դեկտեմբերի 13ին սկսաւ։

շատ բաներ շնորհեց իրենց։ Այս պատճառաւ բողոքողք նոյն վճիռը շատ հաւնեցան եւ ուրախութեամբ ընդունեցան, ու սկսան կայսրը գովել որ բոլոր ինքնակալներէն աւելի արդար է, ամենէն աւելի խաղաղութիւնը կ'ուզէ ու հասարակաց օգտին փոյթ կը տանի. եւ խոստացան որ ամէն մէկը ուրիշ ասանկ առիթներու մէջ տուածէն աւելի զօրք եւ ուրիշ օգնութիւն տայ։ Բայց բողոքողներուն այսպէս ուրախացած ատեն՝ ուղղափառները սաստիկ կը տրտմէին, եւ յայտնապէս կայսեր դէմ կը տրտնջէին։ Կայսրը շատ ջանաց որ զասոնք զիջեցընէ, եւ զանազան պատճառանքներով կ'ուզէր ինքը զինքն արդարացընել. որով քիչ մը հանդարտելով՝ տուած վճռին ընդունելու հաւանեցան, թէպէտ եւ միշտ մտքերնուն մէջ դրած էին որ ուղղափառ կրօնքին վնասակար բան է [23]։

Երբ որ աս վճիռը քահանայապետին ձեռքը հասաւ, շատ տրտմեցաւ ու վշտացաւ, եւ շուտ մը կայսեր թուղթ գրելով յայտնեց թէ ինչպէս կը ցաւի որ նոյն վճիռը տալու ատեն այնպէս չվարուեցաւ, ինչպէս որ իսկզբանէ վեր բոլոր բարեպաշտ ինքնակալները կը վարուէին։ Քահանայապետին տրտունջը գլխաւորաբար երեք բանի վրայ էր. Մէյ մը որ ինքնակալը՝ քահանայապետին կարծիքը չհարցուցած՝ վճիռ տուած էր որ կրօնական նիւթերը քննելու համար ընդհանուր կամ ազգային (եկեղեցական) ժողովք ժողվուի։ Երկրորդ որ աս վճռով չէ թէ միայն աշխարհական մարդիկ, հապա նաեւ հերետիկոսք իսկ եկեղեցիներուն ու վանքերուն ընչից վրայ կանոններ ու կարգեր սահմանելու յանդգնած էին։ Եւ երրորդ որ առաջին հին ժողովներուն հակառակ՝ կայսեր վճռոյն մէջ բողոքողաց շատ նպաստաւոր եւ ուղղափառ կրօնքին սաստիկ վնասակար բաներ սահմանուած էր։ Ասոնց վրայ խօսելէն ետեւ՝ քահանայապետը հօր պէս կայսեր խրատ կու տար որ Աստուծոյ դրած սահմաններէն անդին չանցնի, ու ձեռքը կրօնի վերաբերեալ բաներու մէջ չխոթէ, որպէս զի չըլլայ որ Աստուծոյ տանն բաներու մէջ մտնողներուն տուած պատիժներն իրեն վրայ ալ գան [24]։

Լուտեր քահանայապետին աս նամակը գրելն իմանալուն պէս՝ իր սովորութեան համեմատ սաստիկ կատղելով՝ անանկ գրուած մը դուրս հանեց, որն որ մինչեւ նոյն ատենը գրած ամէն գրքերէն աւելի անամօթ ու աղտեղի է, կամ թէ բողոքող մատենագրի մը խօսքն յառաջ բերելու համար, "Որուն մէջ

23. Սլէյտան, Գիրք ԺԵ. 246. Բ. 247. Բ. Սէքէնտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ՃԺԳ. 475։ Բալլաւիչինի, Գիրք Ե. Գլ. Ե. Համ. Ա. 354, 355։

24. Սլէյտան, Գիրք ԺԶ. 250, 251. Բ. Սէքէնտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ՃԺԴ, ՃԺԵ. 479. — 494. Մէնցլ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԵ. 344. — 347.

գործածած լրբութիւնը՝ քսանուութը տարուընէ վեր Հռոմայ եւ անոր քահանայից դէմ քարոզածներն ու ըսածները այնչափ անցուց, պարկեշտութեան օրէնքներն այնչափ մէկդի թող տուաւ, եւ անանկ նախատական ու պիղծ խօսքեր բանեցուց, որ անոնց համար ամենեւին գրիչ մը եւ առաւել եւս տպագրութեան մամուլ մը պէտք չէր գտնուիլ„[25] : Աս գրքին անունը դրուած Հռոմի մէջ սատանայէն հաստատուած պապականութեան դէմ եւ կ՚ուզէր որ ասիկա իբրեւ իր կամացը վերջին յայտարարութիւնք կամ իբրեւ իր կտակը սեպուի : Բայց մէջի խօսքերը՝ որոնք ան աստիճանի աղտեղի, անամօթ եւ ամպարիշտ, մանաւանդ թէ խելացնոր բաներ են՝ որ հազիւ վայրենի ու անկիրթ ազգերու մէջ յիմար մը կամ գինով մը կրնայ խօսիլ, չենք կրնար մեր ընթերցողներուն առջեւը դնել[26] : Լութերի աս ընդարձակ գրքին

25. Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԵ. 352 :

26. Ինչպէս որ ուրիշ անգամ ալ զրուցած ենք, Լութերին կողմը բռնող մատենագիրները իր աս տեսակ անամօթ ու պիղծ խօսքերն զգուշութեամբ կը ծածկեն եւ ամենեւին յիշատակութիւն ալ չեն ըներ վրան : Սլէյտան՝ որ հասարակօրէն Լութերին գրուածներէն երես երես վկայութիւն կը բերէ, աս գրքին վրայ միայն այսչափ կը գրէ . "Աս գրքին մէջ (Լութեր) նախ պատասխան կու տայ պապին նամակին՝ որով անիկա չինծու կամ խաբէական խօսքերով ինքնակալը կրօնական նիւթերուն մէջը մտնելէն ետ կը կեցընէր, ինչպէս որ յառաջագոյն ըսինք : Ետքը ընդարձակ կերպով կը հերքէ Ս. Գրոց ան խօսքերը՝ զորոնք պապն իր իշխանութիւնը հաստատելու համար բերած էր, եւ իրեն դէմ կը դարձընէ„ : Գիէր+ ԺԶ. 259 : Ամենեւին չի համարձակիր եւ ոչ համառօտ վկայութիւն մ՚ալ բերելու, որովհետեւ [illegible] ան ընդարձակ գրքին մէջ եւ ոչ կէս էջ բան մը կայ՝ որն որ մարդս առանց ամօթէն գետինն անցնելու կարող ըլլայ կարդալ : Բայց Սլէյտան կարծես թէ աս պակասութիւնը լեցընելու համար՝ Լութերին նոյն գրքին սկիզբը դրած պիղծ պատկերին ստորագրութիւնը կ՚ընէ : Քիչ մը վերջը Լութերին նոյն ժամանակները հանած ուրիշ մէկ գարշելի նկարին ալ կը ստորագրէ, եւ չէ թէ միայն նորոգչին աս պղծութիւնը կ՚արդարացընէ, հապա զինքը՝ իբրեւ մարգարէ, եւ աս անամօթ ու գարշելի պատկերը՝ իբրեւ մարգարէական հոգւով ձեւացուցած բան մը կը գովէ : "Շատերը, կ՚ըսէ, Լութերին աս ծաղրածութիւնները կը յանդիմանէին, իբրեւ թէ անվայել ու անպարկեշտ բաներ են, բայց ինք պատճառներ ունէր, որոնցմէ կը շարժէր, եւ կը կարծուէր որ անոնցմով ուրիշ բաներ կը գուշակէր : Որովհետեւ նոյն իսկ իր գրքերուն մէջ շատ երեւելի բաներու վրայ մարգարէութիւններ կը գտնուին, որոնցմէ ոմանք արդէն կատարուեցան, մնացածներն ալ Աստուծոյ ձեռքն են„ : Գիէր+ ԺԶ. 259. Բ. 260 :

Իսկ Սեքենտորֆ թէպէտ աս գրքին մէջ եղած պիղծ խօսքերուն վրայ ամենեւին յիշատակութիւն մը չըներ, բայց Լութերին ուրիշ մէկ գրքին վրայ խօսելէն եւ ըսելէն ետեւ որ "Եւ ոչ Աւետարանականներուն (բողոքողներուն) ամէնն ալ կը հաւնէին նոյն գիրքը„, վրան կ՚աւելցընէ. "Մանաւանդ աւելի վշտացուց զինքը՝ աս տարի պապին դէմ դուրս ելած գրուածքը„ . եւ ոմանց խօսքը ի մէջ կը բերէ, որոնք կ՚ըսէին թէ "Լութեր ան դաժանութեամբ իր անձին աւելի վնաս ըրաւ քան թէ իր թշնամիները„ : Բայց կարծես թէ աս խօսքերով իր մարգարէին ու առաքելոյն նախատինք հասցուցած ըլլալէն վախնալով՝ կայսրընտրին նոյն գրուածքին վրայ ըրած դատաստան մը հաճութեամբ մը ի մէջ կը բերէ : Կայսրընտրին խօսքն աս է. "Մարտինոս Վ. արտաքոյ կարգի հոգի մը

մէջ Հռոմայ գահին եւ քահանայապետներուն ու կարդինալներուն վրայ չերեւակայուելու զրպարտութիւններ ու հայհոյութիւններ ընելէն ետեւ՝ լմնցընելու ատեն աս սպառնալիքն ալ կ'ընէ. Թէ որ կենդանի մնալու ըլլամ նէ՝ աւելի եւս սաստիկ կը գրեմ. իսկ թէ որ մահը վրաս հասնելով՝ թող չտար որ կամքս կատարեմ, կը բաղձամ որ ուրիշ մէկը ելլէ ու իմմէ հազար անգամ աւելի գէշ ընէ[27]:

ունի, որն որ չիկրնար տանիլ որ աս բաներուն մէջ իրեն սահման ու չափ դրուի: Բայց ամենեւին տարակոյս չկայ, որ ինք ծանրակշիռ պատճառ մը ունեցած պիտ'որ ըլլայ աս խօսքերը գործածելու: Արտաքոյ կարգի կերպով մը պապականութեան դէմ գրգռուած է, որպէս զի զանիկա կործանէ, չէ թէ որպէս զի դարձի բերէ, որովհետեւ աս բանս անկարելի է. անոր համար ալ քաղցր խօսքեր չի գործածեր: Միտքն ան է որ իրը այնպէս յայտնի դուրս հանէ, որ պապական պղծութիւնները ամէն մարդ կարող ըլլայ տեսնել ու զգուշանալ: Բայց մենք կը կարծենք որ պապը չէ թէ միայն աս ու ասանց նման խօսքերու, հապա շատ ուրիշ բաներու ալ արժանի էր,,: Սեքենտորֆ աս խօսքերը բերելէն ետեւ՝ միանգամայն Լուտերին գրքին ճակատը գրուած անամօթ պատկերին վրայ ալ խօսելով՝ կը զրուցէ թէ երբ որ ոմանք տրտնջեցին որ նոյն նկարը շատերուն գայթակղութեան եւ բարկութեան պատճառ կ'ըլլայ, կայսրընտերը պատասխան տուաւ որ "Լուտեր տարբեր տեսակ հոգի մը ունի, անոր համար ալ հայրս ու հօրեղբայրս՝ Ֆրեդերիկոս ու Յովհաննէս կայսրընտիրները՝ եւ ես ալ իրեն բան մը չենք հրամայեր: Ինք (Լուտեր) այնպէս գիտութիւն մ'ունի, որ ուրիշները չեն կրնար ըմբռնել. անոր համար ես ալ չեմ կրնար իրեն աս կամ ան բանն արգելել, թէպէտ եւ ոմանք անոնցմէ գայթակղին,,: Սեքենտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ճԻԲ. 556: Տես Նաեւ Բլանք, Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մաս Բ. 273. Ծանօթ. 29:

27. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ը. 232. — 273. Բ: — Բլանք կը զրուցէ որ բողոքող իշխանները աս գրուածքը ուղղափառ իշխաններուն կը ղրկէին, որպէս զի քանի մը ուղղափառ քահանայից՝ իրենց քաղաքներուն մէջ Լուտերի վարդապետութեանց դէմ խօսածներուն հատուցում ընեն: Բայց վրան կ'աւելցընէ որ նոյն իսկ իրենց մէջէն շատերը առոր վրայ կը տհաճէին: Գիրք Թ. Հատ. Գ. Մաս Բ. 272, 273:

ԳԼՈՒԽ Ժ

Լուտերականաց ու Խորհրդականաց նորէն կ'աւրուին

Լութեր Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին [illegible] [illegible]։ Խորհրդա-[illegible] [illegible]։

1542 — 1545

ՊԱՏՄԵՑԻՆՔ որ ինչպէս Լուտերականաց ու Խորհրդականաց մէջ միաբանութիւն մը եղաւ, եւ թէ աս մէջերնին հաստատուած խաղաղութիւնն ինչպէս արտաքին ու անհիմն բան մըն էր։ Արդ աս առեններս նորէն յայտնապէս իրարու թշնամի դարձան, եւ աս թշնամութեան սկիզբը հետեւեալ կերպով եղաւ։ Լուտեր Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին երկու կին առնելու հրաման տալէն ետեւ՝ իշխանը հերձուածապետին հետ բացարձակ իշխանութեամբ մը կը վարուէր. վասն զի երբ որ անգամ մը իմացաւ թէ անոր հաստատութիւնը կամ յամառութիւնը նաեւ երեւելի բաներու մէջ կրնայ խախտել, ալ անկէ վերջը միտքը դրաւ որ ուզածն իրեն կրնայ հրամայել ու ընել տալ[1]։ Շատ

1. Բողոքողութեան պատճառած մեծամեծ չարիքներէն մէկն ալ աս էր որ Նորոգեալ եկեղեցին աշխարհական իշխաններուն գերութեան մէջ ինկաւ, որուն տակը միշտ մինչեւ հիմա մնացած է։ Անոր համար պէտք չէ զարմանալ որ Նորոգութիւնն իշխաններուն այնչափ հաճելի էր, վասն զի Նորոգութեան ունուածը՝ ամէն բան, մինչեւ հաւատոյ վարդապետութիւններն ալ իրենց իշխանութեան տակ կ'առնէին, մանաւանդ թէ Նորոգութեան ետեւէն երթալնուն ու պաշտպանելնուն գլխաւոր պատճառը՝ (եկեղեցականաց ինչքերը յափշտակելէն զատ՝) ան էր որ իրենց իշխանութիւնը կը մեծնար։ Մելանքթոն նոյն ինքն Լուտերին աս բանիս վրայ այսպէս կը գրէ. «Չես կրնար իմանալ որ Նիւռնպերկցիք եւ ուրիշները հետս որչափ թշնամացած են՝ եպիսկոպոսական իշխանութիւնը հաստատել ուզելուս համար։ Այսպէս մեր կողմնակիցները՝ փոյթ իրենց իշխանութեան համար կը խօսին, ոչ թէ Աւետարանին համար։ Աս մարդիկները՝ որոնք մէյ մը ազատութեան վարժեցան եւ եպիսկոպոսներուն լուծը վրանիննէն նետեցին, չեն ուզեր նոյն լուծը նորէն վրանին դնել տալ։ Իր մտանուորապէս ազատ քաղաքները ամէնէն աւելի եպիսկոպոսաց կառավարութեան դէմ են։ Վարդապետութեանն ու կրօնք հոգ իրենց չէ, այլ մարմնաւորին ու հոգւոյն՝ կառավարութեան ինքնիշխանութեան եւ ազատութեան համար է»։ Մէնցլ՝ որ աս թուղթը յառաջ կը բերէ (Հատ. Ա. Գլ. ԺԱ. 380, 381.) կարծէ թէ Մելանքթոնին ըսածները բաւական չափազելով՝ ինքն ալ կը գրէ թէ «Իշխանները՝ որոնց նոր եկեղեցին՝ աշխարհական պատճառներու համար հաճոյ եղած էր, բոլորովին մերժեցին (եպիսկոպոսաց իշխանութիւնը հաստատելու կարծիքը)։ . . . Քաղաքներու գլխաւորներուն մեծ մասն անոր համար Նորոգութեան կողմն անցած էին, որպէս զի եպիսկոպոսաց կառավարութենէն կամ իշխանութենէն ազատին. անոր համար ամենեւին չէին ուզեր որ նոյն իշխանութիւնը նորէն հաստատուի»։

Թէպէտ եւ մինչեւ հիմա պատմածներնէս աս խօսքերուն ճշմարտութիւնը յայտնի կ'երեւայ, ի վերայ այսր ամենայնի աղէկ կը սեպենք ուրիշ վկայութեամբ մը եւս օրինակով մըն ալ հաստատել։ Քրիս-

անգամ տեսած ենք թէ աս իշխանը կը բաղձար ու եռանդ կ'ընէր որ Խորհրդականաց ու Լուտերականաց մէջ միաբանու-

տեան Բ. Դանիայի թագաւորը՝ Սաքսոնիայի կայսրընտրին եւ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին պէս՝ Նորոգութիւնը կամ Լուտերականութիւնք իր երկիրներուն մէջ տարածելու մեծ փոյթ ու ջանք ըրաւ,, Ուղղափառ միայն ուզողներուն մեծ նեղութիւն հասցուց եւ գրեթէ բոլոր իր հպատակները լուտերական ըրաւ։ Այդ առթիւ վրայ Մոսհեմիոս երեւելի բողոքող մատենագիրն այսպէս կը գրէ։ "Քրիստիան Բ., որն որ կամ բնութեամբ եւ կամ կրթութեամբ գաժան ու անագորոյն մարդ մըն էր, 1521էն սկսած՝ բոլոր Դանիան լուտերական կրօնքին գիտութեամբը տոգորեց...։ Այս բանը չէ թէ կրօնի համար ունեցած փոյթէն ըրաւ, հապա եպիսկոպոսութիւնն ու հոգաբարձութիւնը մեծցընելու բաղձանքով։ Եւ արդէն ըրած գործքերէն յայտնի կ'երեւայ որ լուտերական կրօնքին միայն այնչափ ատեն օգներ, մինչեւ որ նոյն կրօնքին ձեռքովը բարձր իշխանութեան հասաւ, եւ զօրաւոր եպիսկոպոսները՝ իրենց ինչքերնէն ու իշխանութիւններնէն մերկացուց,,։ Պրմ. Եկեղ. Դար ԺԶ. Հտծ Ա. Գլ. Բ. Համ. ԼԳ։ Այս խօսքը կընանք ճշմարտութեամբ նոյն ժամանակը բողոքողութեան կողմն ըլլող իշխաններէն շատերուն վրայ ալ ըսել։

Այս աշխարհական իշխաններուն՝ եկեղեցական իշխանութիւնը յափշտակելուն վրայ ամէն գլխաւոր նախարարները՝ իբրեւ մեծ անկարգութիւն մը կը բանբասեն։ Բայց ասոնք ամէնեւին տրտնջելու իրաւունք չունին, ինչու որ աս իշխանութիւնն անոնց ձեռքը բուն տուողները՝ իրենք են. որովհետեւ ուզած փոփոխութիւններն ընելու եւ ուղղափառ կրօնքը իրենց երկիրներուն մէջ ջնջելու համար միշտ աշխարհական իշխաններու կը դիմէին, անոնց պաշտպանութիւնը չկորսնցնելու համար ամէն բանի մէջ միշտ անոնց կը հնազանդէին, որով զիրենք՝ հոգեւոր առաջնորդներնուն վրայ տիրելու եւ անոնց իշխանութիւնն արհամարհելու վարժեցուցին։ Աս բանը շատ բողոքող մատենագիրները կը խոստովանին եւ իբրեւ Լուտերին բռնած ճամբուն բնական հետեւութիւնը կը նկատեն։ "...Շուտ մը երեւելի իշխաններ նոր վարդապետութեան կողմը բռնեցին, կ'ըսէ Կուտան Ֆիցեր, եւ իրօք ալ մեծամեծ իշխանութիւններու մէջ նոյն վարդապետութիւնը խօթուեցաւ. Իշխանները կը նորոգէին, եւ աս բանին մէջ աստուածաբանները իրենց ձեռքը կը բռնէին ու զիրենք կը քաջալերէին...։ Իշխանները՝ իբրեւ նոր ու զուտ վարդապետութեան հզօր պաշտպան ու նախհաւատ՝ անզգալի կերպով մը հոն հասան որ սկսան ամէն մէկը իր երկրին մէջ ինքզինքը իբրեւ եկեղեցւոյ գլուխ սեպել։ Ի սկզբան աս բանը վնաս մը չունէր, որովհետեւ իշխանները՝ աս աստուածաբաններուն կարծիքը չհարցուցած՝ դիւրաւ բան մը չէին ըներ, ինչպէս Սաքսոնիայի կայսրընտրին յայտնի է. ի վերայ այսր ամենայնի աս բանը եկեղեցւոյ անկախութեան հակառակ էր, եւ իրեն շատ անգամ վնասակար հպատակութիւն մը կը պատրաստէր. բայց ասիկա չըլլար նէ ալ, անտարակոյս է որ նոր եկեղեցւոյն՝ հին առաքելական եկեղեցւոյ մերձենալը կը խափանէր,,։ Գլ. ԻԱ. 745, 746։ Լեւոն տեղ մը յայտնապէս կը խոստովանի որ Լուտերին բռնած ճամբուն հետեւութիւնն եղաւ "Եկեղեցւոյ ինքնակացութեան ու ազատութեան կորուստը, եւ եպիսկոպոսական իրաւանց՝ աշխարհական իշխաններուն ձեռքն անցնիլը,,։ Եւ ետքը վրան կ'աւելցընէ որ թէպէտ Լուտեր ուզեց աս բաներուն ճար մը հոգալ եւ հոգեւորական իշխանութիւնը՝ աշխարհական իշխանութենէն անկախ ընել, բայց բանը բանէն անցած էր։ "Չկրցաւ, կ'ըսէ, տալ եկեղեցւոյ ան ազատութիւնը՝ զորն որ միջին դարերուն մէջ ունեցած էր եւ օգտակար կերպով ունեցած էր,,։ Մոան Գ. Հտծ Ա. Գլ. Ա. 137, 138։

Այդ բողոքողք՝ քահանայապետին եւ եկեղեցւոյն օրինաւոր իշխանութիւնը մերժել ուզելնին՝ աս շահն ունեցան որ իրենց վրայ աշխարհական քահանայապետներ ստացան, եւ առաքելոց իշխանութիւնը՝ աշխարհական իշխաններու ձեռք տըւ

թիւն ըլլայ, եւ Զուինգլիին հետեւող Հելուետիացիներն ալ Շմալգալտեան դաշնակցութեան մէջ մտնելով՝ իրենց կողմն ու նոյն դաշնակցութիւնը զօրանայ։ Բայց կը տեսնէր որ գլխաւորաբար Լուտերին դէմ գնելովը՝ աս բանը գլուխ չէր ելլեր, եւ խորհրդականները՝ թէպէտ խօսքով ու դրսանց Լուտերականներուն հետ կը միաբանէին, բայց սրտով անոնցմէ կը զարշէին ու զիրենք կ'ատէին, եւ միջնգամայն կ'իմանար թէ ասոր պատճառն ան է որ Լուտերականաց քանի մը սովորութիւնները, եւ մանաւանդ վերացուցումը կամ սուրբ խորհուրդը վեր վերցընելնին՝ ամենեւին չէին կրնար տանիլ, եւ իբրեւ կռապաշտութիւն կամ աւելորդապաշտութիւն կը սեպէին։ Արդ. իշխանը երկայն ատեն Լուտերը աս սովորութիւնը մէկդի ձգելու ստիպելէն ետեւ, վերջապէս անանկ նեղ խոթեց որ նախ ուրիշ եկեղեցիներէն ու ետքը Վիդդենպերկի եկեղեցիէն վերցուց[2]։

Խորհրդականք աս տեսնելով շատ ուրախացան, եւ մտքերնին դրին որ կարելի է թէ ետեւէ ետեւ ուրիշ բաներու մէջ ալ Լուտերի սաստիկ խստութիւնը կը յաղթեն, եւ այսպէս բոլորովին իրենց կողմը կը խոնարհեցընեն։ Աս ալ բաւական չէ, նաեւ Լուտերականք սկսան ըսել որ Լուտերի մնաց զարմանալի հաստատութիւնը՝ որով մինչեւ հիմա հաղորդութեան մէջ Քրիստոսի իրական ներկայութիւնը կը պաշտպանէր, երթալով կը թուլնայ, ու կը սկսի խորհրդականաց կարծեացը միտել[3]։ Լուտեր աս խօսքերուն սաստիկ կը նեղանար, ինչու որ, ինչպէս յայտնի է, ամենեւին չէր կրնար իր պատուոյն դէմ կամ իր կարծիքները փոխելուն վրայ եղած խօսքերուն համբերել։ Սակայն բանը աւելի չտարածելու համար քիչ մը ժամանակ ձայն չհանեց, ու պատշաճ առթի մը կը սպասէր որ նորէն ասպարէզ ելլէ։ Աս առիթը շատ չուշացաւ. քիչ մը վերջը պատահեցաւ որ Վիլտ անունով երեւելի բժիշկ մը Վիդդենպերկ եկաւ ու Լուտերին տունը բնակեցաւ։ Օր մը սեղանի վրայ նստած ատեննին՝ գլուխները քիչ մը գինիէն տաքցած ըլլալով՝ Վիլտ սկսաւ վերացուցման մէկդի ձգուելուն վրայ տուանց զգուշութեան խօսիլ, եւ համարձակ Լուտերին ըսաւ որ Ամենուն բերաննին աս է որ դուն Հելուետացիներուն հաճելի ըլլալու

յին։ Բայց ամենէն ամօթալին ու նախատականն ան է որ շատ անգամ աս քահանայապետներին կին մը կ'ըլլայ, որուն որ իբրեւ օրինաւոր քահանայապետի պէտք է որ հնազանդին ու կրօնի վրայ ըրած սրբազնութիւններուն պէտք է որ գլուխ ծռեն։ Աս կին քահանայապետը (ինչպէս Անգղիոյի թագուհին) եպիսկոպոսներ կը դնէ ու կը հանէ, ծոմ ու պահք քանդելու հրաման կու տայ, եւ մինչեւ հաւատոյ մեծ ու երեւելի վարդապետութիւնները կ'որոշէ, եւ այլն...։

2. Գուստաւր Բուկեր, առ. Գաղիուեէ, Գիրք Զ. Համ. ԺԲ։

3. Նոյն անդ։ Կուստաւ Ֆիցեր, Գլ. ԻԷ. 777։

համար աս փոփոխութիւնը եկեղեցւոյ մէջ խոթեցիր, եւ միանգամայն սկսար Հաղորդութեան վրայ իրենց ունեցած կարծիքին միտել: Լուտեր՝ որն որ բժշկէն քիչ գինի խմած չէր, աս լսելուն պէս՝ անանկ կատղեցաւ եւ անանկ խօսքեր խօսեցաւ, որ Մելանքթոն շուտ մը գուշակեց թէ բանը գէշի պիտ'որ երթայ, եւ ան քանի մը տարիէ վեր Լուտերականաց ու Զուինգլիականաց մէջ եղած արտաքին բարեկամութիւնն ու միաբանութիւնը չարաչար պիտի քակուի [4]:

Քանի մը օր վերջը ասոր վրայ ուրիշ պատճառ մ'ալ աւելցաւ: Զուինգլիականք իրենց Ս. Գրոց գերմաներէն թարգմանութիւնը նորէն տպեցին, եւ տպողը օրինակ մը Լուտերին պարգեւ խաւրեց: Ասոր վրայ Լուտեր աւելի եւս կատղեցաւ. վասն զի, ինչպէս Զուինգլիականք յայտնապէս կը զրուցեն եւ Լուտերականք ծածուկ մը կը խոստովանին, իրեն մեծ նախատինք կը սեպէր որ իրմէ ուրիշը Ս. Գիրքը թարգմանելու ձեռք զարնէ, եւ նորոգութեան աշակերտները՝ իր թարգմանութիւնը բաւական չսեպելով՝ ուրիշ թարգմանութիւն մ'ալ ուզեն ունենալ: Այդ Լուտեր Աստուածաշունչն իրեն խաւրողին շուտ մը իմացուց որ մէյ մ'ալ Զուինգլիականաց գրքերէն իրեն բան մը չխաւրէ, վասն զի, ըսաւ, ես անոնց հետ ամենեւին հաղորդակցութիւն չունիմ, գրքերնին ոչ ընդունիլ եւ ոչ կարդալ կ'ուզեմ, որովհետեւ հետերնին քիչ մը հաղորդակցութիւն ունենալն ալ՝ Քրիստոսի հաւատացեալ անդամներուն սաստիկ մեծ մեղք է: Սոուգիւ շատ կ'աշխատին. բայց բոլոր փոյթերնին ու ջանքերնին փուճ է, ինչու որ արդէն իսկ դատապարտեալ են, եւ ուրիշներն ալ հետերնին դժոխք տանիլ կ'ուզեն: Ուստի ես իրենց դատապարտութեան ու հայհոյութեան մարդասպանութիւններուն չեմ ուզեր հաղորդակից ըլլալ, հապա մինչեւ անդ միտքս դրած եմ որ որչափ կենդանի եմ նէ՝ աղօթքով ու գրուածքով իրենց դէմ պատերազմիմ [5]:

Ասիկա գրեց ու շուտ մը սպառնալիքը գործքով ալ կատարելով, 1544ին՝ Վերջին խոստովանութիւն ըսուած գիրքը դուրս հանեց, որով ութը տարիէ վեր դադրած պատերազմը նորէն սկսաւ: Մելանքթոն աս բանիս վրայ իր բարեկամներէն մէկուն այսպէս կը գրէ: "Գուցէ աս իմ թուղթս ձեռքդ չհասած՝ կ'ընդունիս Լուտերին անհնարին սաստիկ գիրքը՝ որով Ս. Հաղորդութեան վրայ եղած կռիւը կը նորոգէ: Երբեք աս պատերազմը այսչափ սաստկութեամբ մղած չէր. անոր համար ես ասկէ

4. Գասպար Բեւկեր, առ Մենցլի, Հատ. Բ. Գլ. ԺԹ. 410. Ծանօթ: Սեքենտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ՃԺԸ. 515: Գոխլէ, Գիրք Ջ. Համ. ԺԲ:

5. Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԹ. 410: Գոխլէ, Գիրք Ջ. Համ. ԺԳ: Կուգատու Ֆիցեր, Գլ. ԻԷ. 776:

վերջը եկեղեցւոյն խաղաղութեան ամենեւին յոյս չունիմ։ Ա՜լ մեր թշնամիները... գլուխ կը վերցնեն, եւ մեր եկեղեցիներին աւելի եւս կը պատառին։ Երբ որ աս բաները կը յիշեմ նէ, սաստիկ ցաւերու մէջ կ'իյնամ„ 6։

Մելանքթոն այսպէս կը գրէ. իսկ Լուտեր իր գրքին մէջ ատանկ կը խօսի. Իմ կեանքիս օրերը լմննալու ատեն, երբ որ մէկ ոտքովս արդէն գերեզմանի խոնարհած եմ, աս խոստովանութիւնս ուզեցի դուրս տալ, որպէս զի Քրիստոս դատաւորին առջեւը աս վկայութիւնն ու պարծանքն ունենամ որ հաղորդութեան խորհրդոյն թշնամիները՝ Կարլշտատը, Զուինգլին, Եկոլամպադն ու անոնց աշակերտները դատապարտեցի, եւ մեծ զգուշութեամբ իրենցմէ խորշեցայ, ինչպէս որ Առաքեալն ալ խրատ կու տայ թէ "Ցանէ հերձուածողէ, յետ միանգամ եւ երկիցս խրատելոյ, հրաժարեսջիր. գիտասջիր զի թիւրեալ է այնպիսին, եւ մեղանչէ անձամբ զանձն դատապարտեալ„։ Ստոյգ է որ քանի մը տարի յառաջ հետերնին միաբանեցանք, եւ դաշինք դրինք որ մէջերնիս բարեկամութիւն պահենք ու իրարու դէմ սաստիկ կամ նախատական խօսքեր չգրենք։ Բայց որովհետեւ Խորհրդականք անկէ վերջը Զուինգլիին մէկ գիրքը տպեցին, որուն մէջ ան հերձուածապետը չէ թէ միայն հաղորդութեան խորհրդոյն թշնամի կ'ըլլէ, հապա բոլորովին հեթանոսի պէս կ'երեւայ, ինչու որ Թեսէոսը, Սոկրատը, Արիստիդէսը, Նուման, Կամիլլոսը եւ ուրիշ ասոնց պէս կռապաշտ մարդիկները՝ նահապետներուն ու մարգարէներուն հետ արքայութեան մէջ կը դնէ, անոր համար ես ան ժամանակէն վեր Զուինգլիականներին ուղղելու յոյսը բոլորովին մէկդի ձգեցի։ Ասով միանգամայն իմացայ որ բոլոր իրենց տուած խրատներս ու խորհուրդներս եւ մէջերնիս հաստատուած սէրն ու բարեկամութիւնը ամենեւին օգուտ մը չեն ըրեր։ Արդ եթէ մէկը կը գտնուի որ աս միաբանութիւնն ընելուս համար կը կարծէ թէ ես Խորհրդականաց հետ մի եւ նոյն կարծիքն ունիմ, կ'աղաչեմ որ ան խորհուրդը մէկդի ձգէ. վասն զի ինծի լաւագոյն է կտոր կտոր ըլլալ ու մարմինս այրուելու մատնել, քան թէ Զուինգլիին, Կարլշտատին ու Եկոլամպադին կարծեացը հետ միաբանիլ։ Եւ չիվայլեր որ ասկից վերջը իրենց համար աղօթք ընենք կամ իրենց վրայ հոգ ունենանք. ինչու որ Ս. Յովհաննէսին ըսածին պէս՝ մահուչափ մեղք կը գործեն 7։

Երբ որ Լուտերին աս գիրքը դուրս ելաւ, Զուինգլիականք սաստիկ բարկացան. որովհետեւ թէպէտ իրենք կարծիքներնէն

6. Թուղթ առ Պուլլինկեր, առ Ուլէմպերկէ, Գր. Լթ. Հատ. Գ։

7. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ը. 198. Ե. — 202. Ե.

եա կեցած չէին, բայց Լուտերականներուն հետ միաբանութիւն ընելէն ետեւ՝ Լուտերին եւ իրեններուն դէմ ամենեւին բան մը չէին գրած։ Մէջերնին սկսան խորհուրդ ընել թէ աս իրենց եղած նախատինքը ինչ կերպով վրաներնէն վերցընեն. ոմանք, որոնց մէջն էր Բուկեր, ըսին որ Լուտերին խնայելու է, որովհետեւ ծեր է եւ եկեղեցւոյ մէջ այնչափ մեծ արդիւնք ունի. մանաւանդ որ, ըսին, գրածները՝ իրմէ գրած չէ, հապա ուրիշներէն գրգռուելով։ Իսկ ուրիշները կ'ըսէին թէ ամենեւին լռելու չէ, հապա պատասխան տալու է. որովհետեւ ինք մեզմէ ամենեւին մէկէն՝ ոչ հրապարակաւ եւ ոչ առանձինն՝ նախատինք մը չկրած՝ թէ կենդանիներն ու թէ մեռածները այնպէս սաստիկ կը նախատէ։ Մանաւանդ թէ, կ'ըսէին, պէտք է որ աճապարենք աս բանս շուտ մը հոգանք, որպէս զի չըլլայ որ՝ եթէ մենք զմեզ չպաշտպանած Լուտեր մեռնի եւ մենք իր մահուընէ վերջը գրենք նէ, այնպէս երեւնայ թէ իրմէ կը վախնայինք, որով ջատագովութիւննիս ալ զօրութիւն մը չունենայ։

Աս վերջին խօսքերուն շատերը հաւանեցան, ուստի եւ 1545ին սկիզբները Ցուրիխ քաղաքի ... տոմսերը լատիներէն ու գերմաներէն լեզուաւ գիրք մը դուրս հանեցին, որուն սկիզբը իրենց ու Լուտերականաց մէջ դրուած դաշանց վրայ, ետքը իրենց հաւատքին ու վարդապետութեան վրայ կը խօսէին, եւ ամենէն ետքը Լուտերին ամբաստանութիւններուն պատասխան կու տային։ Լուտեր Զուինգլիին դէմ ըրած ամբաստանութիւններուն մէջ աս ալ կը զրուցէր որ աղտեղի ու տմարդի խօսքեր կը գործածէ։ Խորհրդականք աս ամբաստանութեան պատասխան տալու ատեն այսպէս կը խօսէին. "Գուցէ Լուտեր սխալմամբ՝ Զուինգլիին վրայ խօսելու տեղ՝ իր անձին վրայ կը խօսի. վասն զի յայտնի է եւ ամենեւին մէկը չիկրնար ասոր վրայ տարակուսիլ, որ աշխարհքիս մէջ մարդ չկայ՝ որն որ երբեք Լուտերէն աւելի աղտեղի, տմարդի ու անամօթ կերպով գրած կամ խօսած ըլլայ, եւ կամ մեր անարատ կրօնին բաներուն եւ ուրիշ երեւելի վիճմանց մէջ այնչափ քրիստոնէական համեստութեան ու ողջախոհութեան դէմ ճառած ըլլայ։ Ամենուն ձեռքը կը պտըտին Լուտերին՝ Անգղիայի թագաւորին ու Հենրիկոս Պրաունշուայկի դքսին դէմ գրած գրքերը[8], որոնք խոզարած մը գրած ըլլար նէ, եւ ոչ եթէ Լուտե-

8. Աս Պրաունշուայկի դքսին դէմ եղած գիրքը՝ որուն վրայ Զուինգլիականք հոս կը խօսին, Լուտեր 1541ին գրած էր եւ պատճառն աս էր։ Սաքսոնիայի կայսրընտիրը, Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը եւ ուրիշ բողոքող իշխանները՝ Հենրիկոս Պրաունշուայկի դքսին հետը սաստիկ թշնամացած էին։ Իսկ ըսան իրարու դէմ զանազան գրուածներ դուրս հանեցին. բայց ետքը բաներն ան աստիճանի հասան՝ որ թուղթն

րի պէս հոգւոց երեւելի հովիւ մը, գուցէ ցաւակցութեան արժանի կը սեպուէր, բայց նախատինքէն բոլորովին ազատ չէր մնար,,։

Աս ընելէն վերջը խօսքերնին այսպէս յառաջ կը տանէին. Լուտեր մեզի դէմ գրած խառնակութիւնը կարճառօտ կ'անուանէ։ Ստուգիւ թէ որ մէկը նոյն գրուածքին մէջ պատճառ կամ Ս. Գրոց վկայութիւն փնտռելու ըլլայ նէ՝ կարճ է ու համառօտ. իսկ թէ որ մէջը գտնուած նախատական խօսքերուն ու զրպարտութիւններուն միտ դնելու ըլլայ նէ՝ շատ երկայն ու ընդարձակ է։ Բայց Լուտերի ամէն գրքերուն նկարագիրն աս է. որուն համար ալ պարզամիտներն այնչափ կը գայթակղին որ Աւետարանն իրենց ատելի ու գարշելի կ'ըլլայ։ Ստոյգ է Մարգարէները, Յովհ. Մկրտիչ, առաքեալք եւ նոյն ինքն Քրիստոս շատ անգամ սաստիկ ու խիստ խօսքեր խօսեցան, բայց միշտ իրենք զիրենք կը չափաւորէին. իսկ Լուտեր ամենեւին չափաւորութիւն չճանչնար, եւ բոլոր իր գրքերը նախատական ու զրպարտիչ խօսքերով լեցուն են։ Այնպէս որ եթէ երբեմն զօ-

ու գրիչը մէկդի ձգելով՝ ձեռքերնին զէնք առին։ Եւ որովհետեւ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը Շմալքալտի դաշնակցութեան անուամբը սաստիկ զօրքով Հենրիկոսին վրայ յարձակեցան, խեղճն այնչափ բազմութեան դէմ դնել չկրնալով՝ ստիպուեցաւ փախչիլ։ Ան ատեն բողոքող իշխանները անոր երկրին տիրելով՝ շուտ մը ուղղափառ կրօնքը ջնջեցին եւ լուտերական աղանդը հաստատեցին։ Ուրիշ մատենագիրներէն զատ՝ աս դէպքս ընդարձակ կը պատմէ Բլանք (Գիրք Բ. Հատ. Գ. Մասն Բ. 202.—212.), եւ աս բանս ընելնուն համար բողոքողները վար կը զարնէ, ցուցընելով որ կրօննին պաշտպանելու համար ամենեւին ատանկ բան ընելու հարկ չկար։

Արդ երբ որ իշխանք իրարու հետ դեռ գրով կը կռուէին, Հենրիկոս իր գրուածներէն մէկուն մէջ ըսած էր որ Լուտեր թէպէտ եւ Սաքսոնիայի կայսրընտրէն կուռքի պէս պաշտօն ու պատիւ կ'ընդունի, սակայն զանիկա կ'անարգէ, կ'արհամարհէ ու ծաղր կ'ընէ։ Լուտեր աս գրուածքը կարդալուն պէս՝ Հենրիկոսին դէմ վերը յիշուած գիրքը հանեց, որուն մէջ դքսին դէմ այնչափ նախատական՝ խօսքեր կը գրէ եւ այնչափ աղտեղի անուններ կը դիզէ որ մարդ չկրնար առանց արդար բարկութիւն մը զգալու կարդալ։ Դքսին տուած աւելորդական անունները աստնք են. էշ թանձրամիտ, անպիտան կոճղէ մը աւելի անմիտ, անամօթ սուտախօս, թափթփեալ ուղեղ, լուանտոս, գիւղահար, ամպարիշտ, ձախակողմեան աւազակ, հրձիգ, սատանայ, կատաղի, ցնորեալ, խռովարար բանաւոր, վատասիրտ ու փախստական աւազակ, խենթեցած ներքինի, աւազակներու առաջնորդ եւ արիւնարբու շուն, կրակ ձգողներուն գլուխն ու իշխանը, չէ թէ միայն մէկ սատանայէ հապա բոլոր մէկ սատանաներու բանակէ գրաւուած, որն որ չէ թէ գինւով հապա սատանաներով գինովցած ու լեցուած է, որն որ սատանայ կը շնչէ, սատանայ կը թքնէ, սատանայ կը . . . է, սատանայ կը . . . է, որուն քովը Յուդա եւ Հերովդէս եւ Ներոն եւ աշխարհքիս ուրիշ չարագործները պաշտօնեալու սուրբի պէս են, որուն նման արեգական տակը երբեք մէկը եղած չէ . . . .։ Գործք Լուտ. Յեն. Հատ. Է. 417. Բ. 444։ — Մաթեսիոս Լուտերին աս անամօթ գիրքը ջատագովելու համար կը զրուցէ որ "Ով որ մարգարէից գրքերը կարդացած չէ եւ Հոգւոյն որոշ լեզուն չճանչնար նէ, . . . անիկա աս Բարէ գրքին խօսքերէն կը գայթակղի,,։ Ճառ ԺԳ. 162։

ըսուոր ու հաստատուն պատճառաբանութիւն մ՚այլ գտնելու ըլլայ, այնչափ աղտեղի, գարշելի ու դառն խօսքերով կը բացատրէ, որ մարդ չիկրնար հաւանիլ։ Ասոնք գրելէն ետեւ՝ Լուտերի խօսքերը առաքելոց, մարգարէից ու Ս. Հարց խօսքերուն հետ կը համեմատեն, եւ կը ցուցընեն որ նորոգիչը անոնցմէ որչափ տարբեր ու օտար է. մէկ խօսքով ըսելու համար՝ աս գրքին մէջ Լուտերը խաղք ու խայտառակ կ՚ընեն 9։

Աս կերպով նորէն սկսաւ Լուտերականաց ու Խորհրդականաց եւ առանձինն Զուինգլիականաց մէջ եղած սաստիկ թշնամութիւնը, որն որ Լուտեր ժառանգութեան մը պէս իր աշակերտներուն թող տուաւ։

9. Առ. Ուլէնպերկի, Գլ. ԼԲ. Համ. Գ։ — Աս գրքով Լուտեր այնպէս սաստիկ կը նախատուէր որ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսէնի աշխարհատէր կամքը իրենց երկիրներուն մէջ ծախուելը արգելեցին։ Կոստոս Փէյեր, Գլ. ԻԷ. 778։ — Աս գրքին ծախուելը արգելողներն անոնք էին որ Լուտերին՝ եկեղեցւոյ ու քաղաքականութեան դէմ գրած անամօթ եւ անպիտան գրուածքները սաստիկ փութով կը տարածէին, եւ տարածուելը արգելողները բանաւոր կանչելէն չէին դադրեր։

ԳԼՈՒԽ ԺԸ

Լուտերի մահը

Լութեր Այզլեպէն կ'երթայ։ Վիթթէնպերկէն ելլելէն յառաջ խօսած ճառը։ Փառաւորութեամբ Այզլեպէն մտած ատեն՝ վրան տկարութիւն մը կու գայ։ Վերջին քարոզները, հիւանդութիւնն ու մահը։ Մարմինը կը բերեն Վիթթէնպերկի ամենայն սրբոց եկեղեցւոյն մէջ կը թաղեն։

1546

ՆՈՅՆ ժամանակները Մանսֆելտի կոմսերուն մէջ երկրի սահմաններու եւ ժառանգութեան վրայ գժտութիւն մը ծագած ըլլալով՝ ասոնք Լուտերը Այզլեպէն կանչեցին, որ գայ նոյն խռովութիւնները վերցընելու հնարք մը գտնէ։ Լուտեր աս գործքը յանձն առաւ, ու 1546ին Յունուարի 23ին ճամբայ ելաւ որ հոն երթայ[1]։ Վիթթենպերկէն ելլելէն քանի մը օր յառաջ կիրակին օրը եկեղեցին ճառ մ'ըսաւ, որուն մէջ մարդկային մտաց դատաստաններուն կամ կարծիքներուն վրայ երկայն խօսեցաւ, ըսելով որ կրօնական նիւթերու մէջ մարդկային մտաց սաստիկ սանձ դնելու է, որովհետեւ սատանան մարդկային մտաց ու բնական լուսաւորութեան պատճառանօք շատերը հաւատքէն կը հեռացընէ։ Անկից ծագեցան, կ'ըսէ, Արիանոսներու ու Խորհրդականաց աղանդները։ Բայց մեր օրերը դուրս ելած աղանդները՝ միայն ասոնք չեն. ինչու որ երեսունէն աւելի հերձուածապետներ փորձ փորձեցին զիս իրենց մոլորական վարդապետութիւններուն ետեւէն ձգելու. սակայն ես շատ քաջութեամբ իրենց դէմ դրի ու պատճառներնին հերքեցի։ Եւ եթէ իրենց հաւանելու ըլլայի նէ՝ պէտք էր որ կրօննիս երեսուն աղանդ բաժնուէր։ Հերետիկոսները միշտ զանազան խաբէութիւններով եւ ամէն կերպով ոտնձգութիւն ըրեր են, ինչու որ ամէնէն աւելի մէյմէկ ուրիշ ուսում մը կ'ուզեն, հաւատքին տակ քանանան ու տիրեն։ Աղէկ գիտեմ որ եթէ Աստուած մեզի հաւատարիմ պաշտօնեաներ խաւրելու չըլլայ նէ, սատանան մեր եկեղեցին պիտի պատռէ, եւ պիտի չդադրի մինչեւ որ բոլորովին չկործանէ։ Աս բանս թէ որ պապին ու կայսեր ձեռօքը գլուխ տանիլ չկրնայ նէ՝ անոնց ձեռօքը պիտի ջանայ կատարել, որոնք մեզի հետ մի եւ նոյն հաւատքն ունին։ Եւ անոնց ձեռօքը կ'ուզէ սատանան իր կամքը կատարել, որոնք կ'ըսեն թէ ինչ վնաս ունի թէ որ աս կամ ան բանին մէջ զիջանելու ըլլանք։ Չէ, ամենեւին պէտք չենք եւ ոչ մազի չափ տեղի տալ կամ զիջանիլ։ Թէ որ մեզի հետ նոյն վարդապետութիւնը պահել կ'ուզեն

1. Մաթեսիոս, Ճառ ԺԴ. 175. Բ։ Սեքենտորֆ, Գիրք Գ. Համ. ՃԼԴ. 634, 635։

նէ՝ պահեն, տալս թէ ոչ՝ թող տան երթան։ Ես վարդապետութիւնս իրենցմէ չընդունեցայ, հապա աստուածային շնորհօք՝ Աստուծմէ։ Շատ կասկածի մէջ եմ. անոր համար Աստուծոյ եռանդեամբ աղօթք ըրէք որ իր խօսքը ձեր մէջը պահպանէ [2]։

Լութեր աս ճառը խօսելէն քանի մը օր վերջը, ինչպէս ըսինք, ճամբայ ելաւ. հետը մէկտեղ առած էր որդիքներէն երկքը, իսկ ճամբան Հալ քաղքէն Ցուստոսն ալ իրեն ընկերացաւ։ Մանսֆէլտի կոմսերուն երկիրը մտեցած ատեն՝ անոնք զինքը մեծ պատուով ընդունեցան. դիմացը հարիւր հոգիէն աւելի ձիաւոր խաւրեցին, որոնք առին զինքը Այսլեպէն բերին, ուր որ կոմսերն ալ անձամբ դիմացն ելան։ Բայց այսպէս փառաւորութեամբ քաղաք մտած ատեննին՝ Լութերին վրայ մէկէն սաստիկ տկարութիւն ու նուաղութիւն մը եկաւ, որուն վրայ ինք Լութեր կը կարծէր թէ սատանային գործքն է. ուստի եւ իր մտերիմներուն ըսաւ որ "Միշտ սատանան հետս այսպէս կը վարուի. երբ որ երեւելի գործք մը գործելու վրայ կ'ըլլամ նէ՝ զիս աս կերպով կը փորձէ եւ աս փորձութեամբ վրաս կը յարձակի„ [3]։ Աս տկարութիւնը քիչ քիչ անցաւ, եւ սկսաւ ըստ սովորութեան ուտել խմել. կոմսերը զինքը ազնիւ գինիներով, որսի մսերով ու համադամ կերակուրներով կը պահէին. մինչեւ շատերը կ'ըսեն որ շատ անգամ գինովցաւ ու մահը աս շատ ուտելէն խմելէն վրան հասաւ։

Այսլեպէն հասնելուն երկրորդ օրը սկսաւ Նորոգիչը ան գործքին ետեւէն իյնալ, որուն համար զինքը կանչած էին, եւ Յունուարի 28էն մինչեւ Փետրուարի 17 միշտ անոր կը զբաղէր։ Նոյն միջոցին եկեղեցւոյն մէջ չորս անգամ քարոզ տուաւ, երկու ալ քահանայ ձեռնադրեց [4]։ Փետրուարի 14ին ժողովըրդեան առջեւը տուած վերջին քարոզին մէջ ըսաւ թէ Ես նորէն իմ Վիտդենպերկցիներուս կը դառնամ. բայց դուք իմմէ ընդունած վարդապետութիւններնուդ մէջ հաստատուն կեցէք, եւ միշտ աս աշխարհքիս իմաստուններէն զգուշացէք [5]։

2. Գործք Լութ. գերմ. Հատ. Ը. 314։

3. Նոյն տեղը, 422։ Մաթեսիոս, ճառ ԺԴ. 176։ Սեքենտորֆ, վերը յիշուած տեղը, 635։

4. Կուստաւ Ֆիցէր, Գլ. ԼԱ. 874։

5. Բոլոր թէ՛ ուղղափառ եւ թէ՛ բողոքող մատենագիրները Լութերին՝ Փետրուարի 16ին, այս ինքն մեռնելէն երկու օր յառաջ թղթի կտորի մը վրայ գրած մէկ խօսքը յառաջ կը բերեն, որով Նորոգիչը Ս. Գրոց դժուարիմանալի ըլլալը կը յայտնէ։ "Ով որ հինգ տարի հովիւ չէ եղած նէ, կ'ըսէ Լութեր, չիկրնար Վիրգիլիոսի Հովուականներն հասկընալ։ Ով որ հինգ տարի մշակութիւն չէ ըրած նէ, Վիրգիլիոսին Մշակականը չիկրնար իմանալ։ Ով որ քսան տարի տէրութեան գործքերուն մէջ մտած չէ նէ, Կիկերոնին նամակները չիկրնար իմանալ։ Այսպէս ալ մէկը չկարծէ որ Ս. Գրոց ճաշակն առած է, թէ որ հարիւր տարի Եղիա ու Եղիսէ

ԳԼՈՒԽ ԺԸ

Լուտերի մահը

Լուտեր Այսլեպեն կ'երթայ։ Վիտտենպերկէն ելլելէն յառաջ խօսած ճառը։ Փառաւորութեամբ Այսլեպեն մտած ատեն՝ վրան պատուութիւն մը կ'ընեն։ Վերջին քարոզները, հիւանդութիւնն ու մահը։ Մարմինը կը բերեն Վիտտենպերկի ամենայն սրբոց եկեղեցւոյն մէջ կը թաղեն։

1546

ԼՈՒՏ ժամանակները Մանսֆելտի կոմսերուն մէջ երկրի սահմաններու եւ ժառանգութեան վրայ գժտութիւն մը ծագած ըլլալով՝ ասոնք Լուտերը Այսլեպէն կանչեցին, որ գայ նոյն խռովութիւնները վերցընելու հնարք մը գտնէ։ Լուտեր աս գործքը յանձն առաւ, ու 1546ին Յունուարի 23ին ճամբայ ելաւ որ հոն երթայ[1]։ Վիտգենպերկէն ելլելէն քանի մը օր յառաջ կիրակին օրը եկեղեցին ճառ մ'ըսաւ, որուն մէջ մարդկային մտաց դատաստաններուն կամ կարծիքներուն վրայ երկայն խօսեցաւ, ըսելով որ կրօնական նիւթերու մէջ մարդկային մտաց սաստիկ սանձ դնելու է, որովհետեւ սատանան մարդկային մտաց ու բնական լուսաւորութեան պատճառանօք շատերը հաւատքէն կը հեռացընէ։ Ասկից ծագեցան, կ'ըսէ, կրկնակնքոց ու Խորհրդականաց աղանդները։ Բայց մեր օրերը դուրս ելած աղանդները՝ միայն ասոնք չեն. ինչու որ երեսունէն աւելի հերձուածապետներ փորձ փորձեցին զիս իրենց մոլորական վարդապետութիւններուն ետեւէն ձգելու. սակայն ես շատ քաջութեամբ իրենց դէմ դրի ու պատճառներնին հերքեցի։ Եւ եթէ իրենց հաւանելու ըլլայի նէ՝ պէտք էր որ կրօննիս երեսուն աղանդ բաժնուէր։ Հերետիկոսները միշտ զանազան խաբէութիւններով եռեւէ կ'ըլլան որ ամենուն մեկնա մը կը հաճեցնեն, հապա ամենուն վրայ բռնանան ու փչեն։ Աղէկ գիտեմ որ եթէ Աստուած մեզի հաւատարիմ պաշտօնեաներ խաւրելու չըլլայ նէ, սատանան մեր եկեղեցին պիտի պատռէ, եւ պիտի չդադրի մինչեւ որ բոլորովին չկործանէ։ Աս բանս թէ որ պապին ու կայսեր ձեռօքը գլուխ տանիլ չկրնայ նէ՝ անոնց ձեռօքը պիտի ջանայ կատարել, որոնք մեզի հետ մի եւ նոյն հաւատքն ունին։ Եւ անոնց ձեռօքը կ'ուզէ սատանան իր կամքը կատարել, որոնք կ'ըսեն թէ ինչ վնաս ունի թէ որ աս կամ ան բանին մէջ զիջանելու ըլլանք։ Չէ, ամենեւին պէտք չենք եւ ոչ մազի չափ տեղի տալ կամ զիջանիլ։ Թէ որ մեզի հետ նոյն վարդապետութիւնը պահել կ'ուզեն

1. Մաթեսիոս, ճառ ԺԴ. 175. Բ։ Սեքենտորֆ, Գիրք Գ. Հատ. ճԼԳ. 634. 635։

նէ՝ պահեն, ապա թէ ոչ՝ թող տան երթան։ Ես վարդապետութիւնս իրենցմէ չընդունեցայ, հապա աստուածային շնորհօք՝ Աստուծմէ։ Հատ կասկածի մէջ եմ. անոր համար Աստուծոյ եռանդեամբ աղօթք ըրէք որ իր խօսքը ձեր մէջը պահպանէ [2]։

Լութեր աս ճառը խօսելէն քանի մը օր վերջը, ինչպէս ըսինք, ճամբայ ելաւ. հետը մեկտեղ առած էր որդիքներէն երեքը, իսկ ճամբան Հալ քաղքէն Յուստոսն ալ իրեն ընկերացաւ։ Մանսֆելտի կոմսերուն երկիրը մտեցած ատեն՝ անոնք զինքը մեծ պատուով ընդունեցան. դիմացը հարիւր հոգիէն աւելի ձիաւոր խաւրեցին, որոնք առին զինքը Այսլեպէն բերին, ուր որ կոմսերն ալ անձամբ դիմացն ելան։ Բայց այսպէս փառաւորութեամբ քաղաք մտած ատեննին՝ Լութերին վրայ մէկէն սաստիկ տկարութիւն ու նուաղութիւն մը եկաւ, որուն վրայ ինք Լութեր կը կարծէր թէ սատանային գործքն է. ուստի եւ իր մտերիմներուն ըսաւ որ “Միշտ սատանան հետս այսպէս կը վարուի. երբ որ երեւելի գործք մը գործելու վրայ կ'ըլլամ նէ՝ զիս աս կերպով կը փորձէ եւ աս փորձութեամբ վրաս կը յարձակի„[3]։ Աս տկարութիւնը քիչ քիչ անցաւ, եւ սկսաւ ըստ սովորութեան ուտել խմել. կոմսերը զինքը ազնիւ գինիներով, որսի մսերով ու համադամ կերակուրներով կը պահէին. մինչեւ շատերը կ'ըսեն որ շատ անգամ գինովցաւ ու մահը աս շատ ուտելէն խմելէն վրան հասաւ։

Այսլեպէն հասնելուն երկրորդ օրը սկսաւ նորոգիչը ան գործքին ետեւէն ըլլալ, որուն համար զինքը կանչած էին, եւ Յունուարի 28էն մինչեւ Փետրուարի 17 միշտ անոր կը զբաղէր։ Նոյն միջոցին եկեղեցւոյն մէջ չորս անգամ քարոզ տուաւ, երկու ալ քահանայ ձեռնադրեց[4]։ Փետրուարի 14ին ժողովըրդեան առջեւը տուած վերջին քարոզին մէջ ըսաւ թէ Ես նորէն իմ Վիդդենպերկցիներուս կը դառնամ. բայց դուք իմմէ ընդունած վարդապետութիւններնուդ մէջ հաստատուն կեցէք, եւ միշտ աս աշխարհքիս իմաստուններէն զգուշացէք[5]։

2. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ը. 314։

3. Նոյն տեղը, 422։ Մաթեսիոս, Ճառ ԺԴ. 176։ Սեքենտորֆ, վերը յիշուած տեղը, 635։

4. Կուստաւ Ֆիցեր, Գլ. ԼԱ. 874։

5. Բոլոր թէ՛ ուղղափառ եւ թէ՛ բողոքող մատենագիրները Լուտերին՝ Փետրուարի 16ին, այս ինքն մեռնելէն երկու օր յառաջ թղթի կտորի մը վրայ գրած մէկ խօսքը յառաջ կը բերեն, որով Նորոգիչը Ս. Գրոց դժուարիմանալի ըլլալը կը յայտնէ։ “Ով որ հինգ տարի հովիւ չէ եղած նէ, կ'ըսէ Լուտեր, չիկրնար Վիրգիլիոսի Հովուականներն հասկընալ։ Ով որ հինգ տարի մշակութիւն չէ ըրած նէ, Վիրգիլիոսին Մշակականը չիկրնար իմանալ։ Ով որ քսան տարի տէրութեան գործքերուն մէջ մտած չէ նէ, Կիկերոնին Նամակները չիկրնար իմանալ։ Այսպէս ալ մէկը չկարծէ որ Ս. Գրոց ճաշակն առած է, թէ որ հարիւր տարի Եղիա ու Եղիսէ

Նոյն 17ին Լուտերին վրայ հիւանդութեան նշաններ սկսաւ երեւնալ[6]. Անոր համար Յուստոս եւ ուրիշները, նոյնպէս կոմսերն ալ իրեն ըսին որ ալ քարոզ չտայ, հապա տունը հանգիստ կենայ: Լուտեր իրենց խօսքին անսալով՝ տան մէջ մնաց. բայց ամէն օրուան պէս կէսօրուան եւ երիկուան կերակրոյ գնաց, ու իր սովորականին պէս կերաւ խմեց: Իրիկուան կերակրէն ետեւ ելաւ սենեակը գնաց, եւ սկսաւ կուրծքի նեղութիւն զգալ: Հոն եղողներէն մէկն ըսաւ թէ Կոմսուհին սովորութիւն ունի որ իր որդիքներէն մէկը տանկ ցաւ մ'ունենայ նէ՝ միեղջերուի եղջեր տաշուկ կու տայ. ուստի եւ գնաց որ իրմէ քիչ մը նոյն դեղէն առնէ: Անիկա բերելու երթալէն վերջը Յուստոս ուրիշ մէկու մը հետ սկսաւ կուրծքը տաք լաթով շփել, որով քիչ մը հանգստացաւ: Քիչ մը ետքը Ալպերդ կոմսն եկաւ ու անձամբ դեղը բերաւ, եւ երբ որ իմացաւ թէ հիւանդը աղէկկեկ է, դեղը հոն ձգեց գնաց: Լուտեր նոյն դեղէն քիչ մ'առնելէն վերջը՝ Եթէ կէս ժամ մը քնանալու ըլլամ նէ, ըսաւ, կը յուսամ որ հիւանդութիւնը բոլորովին կը փարատի: Աս ըսաւ ու ելաւ գահոյքին վրայ ընկողմեցաւ եւ ժամը ութ ու կէսէն մինչեւ տասը հանդարտ քնացաւ: Տասնին արթնցաւ, ելաւ քովի սենեակը գնաց, եւ անկողնին մէջ մտնելով՝ քովիններուն ըսաւ որ "Տէրուն Աստուծոյ եւ իր Աւետարանին համար աղօթք ըրէք, որպէս զի իր ամէն բանը յաջող երթայ, վասն զի Տրիդենտի ժողովքն ու գարշելի պապը իրեն դէմ սաստիկ զայրացած են,,[7]: Աս ըսելէն ետեւ քուն մտաւ:

Իսկ Յուստոս Լուտերին որդիքներուն ու մէկ ծառայով

մարգարէներուն, Յովհաննէս Մկրտչին, Քրիստոսի հետ եկեղեցին կառավարած չէ: Աս աստուածային Ենէականը մի փորձեր, հապա գետին ինկած՝ հետոցը երկրպագութիւն ըրէ: Մենք մուրացկան ենք: Ասիկա ճշմարտութիւն է,,: Խօսք Սեղանոյ, Յ. Բ: Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԹ. 425, 426: Չենք գիտեր՝ Լուտերին աս խօսքը իր Ս. Գրոց բացատրութեան վրայ ըրածներուն հետ ինչպէս միաբանենք. բայց եթէ ըսելով որ իր անձին փորձովը իմանալով՝ աղէկ կարծիքն աս խօսքով ետ կ'առնէ:

6. Ասկէ մինչեւ գլխոյն վերջը պատմածնիս Յուստոսին՝ Լուտերին մահուան վրայ գրած տեղեկութենէն առած ենք, ուսկից կ'առնեն նաեւ գրեթէ բոլոր թէ ուղղափառ եւ թէ բողոքող մատենագիրները, որովհետեւ հերձուածապետին մահը քիչ մարդու աչքէ պատահած ըլլալով եւ ամենուն ուղղափառ մը կամ անկողմնակալ մարդ մը ներկայ չգտնուելով՝ ուրիշ աւելի հաւատարիմ վկայութիւն մը չունինք: Անոր համար գրածներնուս ստուգութիւնը՝ միայն Յուստոսին վկայութեան վրայ հաստատուած է, որուն որ մենք երաշխաւոր չենք կրնար ըլլալ: Աս տեղեկութիւնն ամբողջ կը գտնուի ի Գործս Լութ. գերմ. Հատ. Ը. 421. Բ: — 426. Բ: Նոյնը Սէքէնտորֆ ալ՝ վրան զանազան ծանօթութիւններ աւելցնելով՝ ի մէջ կը բերէ. Գիրք Գ. Հատ. ՃԼԳ. 636. — 638: Տես նաեւ Մաթեսիոս, Ճառ. ԺԴ: 177. Բ. — 179. Բ:

7. Յուստոսին տեղեկութեան մէջ. Գործք Լութ. գերմ. Հատ. Ը. 423: Մենցլ, Հատ. Բ. Գլ. ԺԹ. 426:

քովը կը սպասէին։ Լուտեր մինչեւ կէս գիշերէն ժամ մը վերջը քնացաւ, եւ երբ որ արթնցաւ նէ՝ ծառային հրամայեց որ խուցը տաքցընէ։ Յուստոս ինչպէս ըլլալը հարցուց. Լուտեր ալ պատասխան տուաւ. «Ո՜հ, Տէր, ինչ ցաւերու մէջ եմ. կարծեմ թէ Այսլեպէն՝ ծնած ու մկրտուած տեղս՝ պիտի մեռնիմ»։ Յուստոս ու ծառան ըսին թէ Ա՜հ, յարգոյ Հայր, Աստուած մեր երկնաւոր հայրը քեզի օգնութիւն կը հասնի, քու քարոզած Յիսուս Քրիստոսիդ ձեռօքը։ Ան ատեն Լուտեր ոտք ելաւ, ու մէկը ձեռքէն չբռնած՝ քովի խուցը գնաց, հոն քանի մը անգամ երթալէն գալէն ետեւ՝ գահոյքին վրայ ընկողմեցաւ ու ըսաւ. Սաստիկ ցաւեր գլխս կը նեղեն։ Տան մէջն ըլլողներն աս բաները իմանալուն պէս՝ ամէնքն ալ վազեցին եկան. Ալպերդ կոմսն ալ իր կնոջմով մէկտեղ եկաւ, եւ զանազան համեմներ, արմատներ ու զօրացուցիչ դեղեր բերին եւ ամէնքը զինքը կը հոգային. Նաեւ մօտ տեղերէն երկու բժիշկ բերել տուին։ Երբ որ ամէնքը կը ջանային որ իրեն օգնութիւն մ'ընեն, Լուտեր ըսաւ. Տէր Աստուած, աս ի՜նչ ցաւ ու անձկութիւն է կրածս. ա՜լ հիմա ստուգիւ գիտեմ որ Այսլեպէն պիտի մեռնիմ։ Իսկ Յուստոսն ու ուրիշները զինքը կը մխիթարէին եւ խրատ կու տային որ Քրիստոս՝ մեծ քահանայապետն ու միակ միջնորդը օգնութեան կանչէ։ Լուտեր աստր վրայ սկսաւ աղօթք ընել եւ Աստուծոյ շնորհակալ ըլլալ որ զՔրիստոս իրեն յայտնեց, զորն որ, ըսաւ, գարշելի պապն ու ամպարիշտները կը նախատեն, կը հալածեն ու կը հայհոյեն [8]։

Բայց ոչ աս հայրական ու փարխնեցւոյն աղօթքին նման աղօթքը, ոչ բժիշկներուն տուած դեղերը եւ ոչ ալ քովի եղողներուն հոգն ու խնամքը կրցան իրեն օգուտ մ'ընել. հապա ցաւերը շատ սաստկանալով՝ զինքը անհնարին կը նեղէին։ Քիչ մը ետքը աչուըները գոցեց, իբրեւ թէ հանգչելու համար, եւ մէկը բան մը կը հարցընէր նէ՝ պատասխան չէր տար։ Վերջապէս Յուստոս հարցուց որ Մինչեւ հիմա քարոզած վարդապետութիւններուդ մէջ մնալ ու հաստատութեամբ անոնց մէջ մեռնիլ կ'ուզե՞ս։ Լուտեր պատասխան տուաւ թէ Այո. եւ անկէ վերջը ա՛լ ամենեւին բերանը չբացաւ. հապա քնանալու պէս՝ անշարժ կը պառկէր։ Վերջապէս խորունկ շունչ մ'ալ առաւ ու հոգին փչեց, Փետրուարի 18ին, կէս գիշերէն գրեթէ երեք ժամ վերջը։ — Լուտեր 62 տարի եւ երեք ամիս ապրած էր։

Ան ատեն ամէն մօտ եղողները եւ մանաւանդ երէցները

8. Յուստոսին տեղեկութեան Սլէյտան, Գիրք ԺԶ. 270։ Մենցլ, ՃԷ, վերը յիշուած տեղը, 423. Բ. Հատ. Բ. Գլ. ԺԹ. 426։ 424։ Մաթեսիոս, Ճառ. ԺԴ. 178։

բարձր ձայնով սկսան իրենց հայրն ու վարդապետը լալ։ Եւ Յուստոս շուտ մը նամակով աս բանս Սաքսոնիայի կայսրընտրին իմացուց, եւ հարցուց թէ ուր կ'ուզէ որ Լուտերին մարմինը թաղուի։ Բայց որպէս զի չըլլայ որ յանկարծակի մեռնելուն վրայ մէկը գայթակղի, Յուստոս աս ձայնը դուրս հանեց որ Շատ անգամ Լուտեր յայտնած էր թէ մահուան առենը հասնի նէ՝ կը բաղձայ որ երկայն հիւանդութեամբ չտանջուի, հապա շուտ մը հոգին հանէ։ Աս բանը երկրորդ օրը մեռելոյն պատուոյն համար խօսած ճառին մէջն ալ հաստատեց։

Երկրորդ օրը մարմինն առին մեծ փառաւորութեամբ քաղաքին մէկ եկեղեցին տարին, ուր որ շատ բազմութիւն ժողվուած էր, եւ կոմսերն ալ հոն էին։ Յուստոս ճառ մը խօսեցաւ, եւ նախ մեռելն ու իր երեւելի ձիրքերը երկայն բարակ քովէլէն ետեւ՝ խօսքը հոգւոյն անմահութեան ու անդիի աշխարհքին կենացը դարձուց. վերջապէս իբրեւ թէ մարգարէական հոգւով մը ուղղափառ կրօնքին դէմ շատ բան խօսեցաւ, եւ խոստացաւ որ Լուտերի մահը ուղղափառութեան կործանումը պիտի փութացընէ, եւ աս բանս հաստատեց Լուտերին ան խօսքովը՝ որն որ յառաջները[9] յիշեցինք։ Գիշերը քաղաքացիներէն տասը հոգի մինչեւ առտու պահուոյ համար Լուտերին մարմնոյն քովը սպասեցին։ Երրորդ օրն ալ կէսօրէն յառաջ լուտերական երէցներէն մէկը Լուտերին վրայ դամբանական ճառ մը խօսեցաւ, եւ կէսօրէն վերջը մարմինն առին ու դէպ ի Վիդդենպերկ ճամբայ ելան. վասն զի թէպէտ կոմսերը կ'ուզէին որ հոն՝ ծնած քաղաքը թաղուի, եւ կ'ըսէին թէ հոն մեռնիլը ըստ պատահման եղած բան չէ, հապա Աստուծոյ նախախնամութեամբը. բայց Սաքսոնիայի կայսրընտիրը չուզեց թողուլ եւ հրաման տուաւ որ մեծ շքով Վիդդենպերկ բերուի։

Մարմինը նոյն քաղաքը հասաւ փետրուարի 22ին. համալսարանին բոլոր վարդապետները, քաղաքին խորհրդականները, շատ իշխաններ ու ազնուականներ եւ սաստիկ բազմութիւն մինչեւ քաղաքին դուռը դիմացը գացին, եւ առին ամենայն սրբոց եկեղեցին բերին։ Հոն խել մը տրտմական երգեր երգեցին, եւ Փոմէր ու Մելանքթոն վրան դամբանական ճառեր խօսեցան։ Վերջապէս զինքը թաղեցին նոյն եկեղեցւոյն մէջ, ան ամպիոնին մօտ՝ ուսկից որ այնչափ մոլորութիւններ վարդապետած էր[10]։

9. Գիրք Գ. Գլ. Զ. 19. Ծանօթ. վերջը։ — Մէջ. Գործք Լուտ. գերմ. Հատ. Ը. 424. — 426։

10. Յուստոսին տեղեկութեան

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ

ԼՈՒԹԵՐԻՆ ՄԱՀՈՒԸՆԷ ՄԻՆՉԵՒ ԱՒԿՍՊՈՒՐԿԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ ԴԱՇԻՆՔԸ

Բողոքողաց փորձերը։ Կայսրը Շմալքալտեան դաշնակիցներուն դէմ պատերազմի պատրաստութիւն կը տեսնէ։ Բողոքող իշխաններէն ոմանք դաշնակցութենէն կ'ելլեն։ Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը պատերազմի կ'ելլեն եւ վերջապէս կը յաղթուին։ Աւկսպուրկի առաքածողը ու անոր վճիռը։ Լէփսիկեան առժամանակեայ ընդունած փորձածեւը։ Աւկսպուրկ քաղաքը նորէն ատենաժողով մը կը գումարուի։ Բողոքողք Տրիդենտեան ժողովին մասը խառնելու կը հաւանին։ Մորից կայսրընտրին նենգութիւնը։ Բասաուի դաշինքը։ Աւկսպուրկի ատենաժողովը ու խաղաղութիւնը։

1546 — 1555

ԹՈՒԷՊԷՏ Լութերին մահուամբը գրքերնուս սահմանուած չափը լեցուած է, բայց պատմութիւններնուս ամբողջութիւն մը տալու համար՝ հարկ կը համարինք մինչեւ հիմա պատմածներնուս հետ հարկաւոր կապակցութիւն ունեցող դէպքերը համառօտ եղանակաւ մը յառաջ տանիլ մինչեւ Աւկսպուրկի խաղաղութեան դաշինքը՝ որով կրօնական շփոթութիւններն ու անոնցմէ պատճառուած քաղաքական վրդովմունքները գոնէ ժամանակ մը հանդարտեցան։

Ինչպէս որ տեսանք, բողոքող իշխաններուն յանդգնութիւնը ալ վերջին աստիճանի հասած էր. քանի մը տարիէ վեր ապստամբութեան դրօշն յայտնի բացած էին, եւ մարդ կոյր պէտք էր ըլլալ, որ չտեսնէր իրենց բուն վախճանը եւ կրօնի պատրուակին տակ ծածկած նպատակնին, այս ինքն՝ կայսեր իշխանութիւնը բոլորովին մերժելու եւ կատարելապէս ինքնագլուխ ու անկախ ըլլալու ջանքերնին։ Լութերին վարդապետութիւններն ընդունած եւ Շմալքալտեան դաշնակցութեան մէջ մտած ըլլալը՝ իբրեւ թէ ամուր վահան կամ պարիսպ մըն էր, որուն պաշտպանութեան տակ՝ ամէն մարդ ուզած չարիքը կրնար ընել, առանց ամենեւին պատիժ կրելու. որովհետեւ Շմալքալտեան դաշնակցութեան անդամները ամէն կերպով զինքը կը պաշտպանէին։ — Թէ որ ժողովրդեան մէկ մասը իր օրինաւոր իշխանին դէմ ապստամբէր, բաւական թէ ըսէր որ իշխաննիս թող չտար որ աւետարանական վարդապետութեան հետեւինք, անմիջապէս Շմալքալտեանք ոտք կ'ելլէին զանոնք պաշտպանելու, ըսելով թէ երկրիս վրայ ամենեւին իշխանութիւն մը չկայ, որ

ժողովրդեան՝ Աստուծոյ անարատ խօսքն ընդունելու բաղձանքին կարող ըլլայ դէմ դնել։ Ասոր հակառակ թէ որ քաղքի մը մեծերը Լուտերի վարդապետութիւններն ընդունելով՝ սկսէին քաղաքացիներուն վրայ բռնաւորական խստութիւն մը բանեցընել եւ զիրենք ստիպել որ ուղղափառութիւնը թող տալով՝ լուտերականութիւնն ընդունին, Շմալգալտեանք մեծերը պաշտպանելու կը սկսէին, ըսելով որ իշխանաց ամենէն մեծ իրաւունքն ու պարտքն է հպատակներնուն փրկութեան հոգ տանիլ։

Ու ալ բաւական չէ. կարգաւորեալ բանակներու գլուխ անցած՝ ուղղափառ իշխաններու երկիրները կը յարձակէին, օրինաւոր իշխանները կը մերժէին, երկիրները կը յափշտակէին իրենց կ'առնէին կամ ուզած մարդիկներնուն կու տային։ Յանցանքներնուն համար՝ կայսերութեան օրինաց համաձայն՝ իշխանութիւններնէն վար առնուած իշխանները զէնքով զօրքով տեղերնին կը դնէին։ Կայսերութեան ու կայսեր յայտնի թշնամիներուն հետ կը թղթակցէին, կը խօսակցէին, անոնցմէ դեսպան կ'ընդունէին ու դեսպան կը խաւրէին, անոնց հետ դաշնակցութիւն կը դնէին, որ պետութեան օրէնքներէն սաստիկ արգիլուած էր. մանաւանդ թէ ուրիշները իրենց հայրենեաց ու կայսեր դէմ կը գրգռէին եւ օգնութիւն կը խոստանային։ Եւ այսպէս բոլոր պետութեան օրէնքները ոտքի տակ առնելէն ետեւ՝ ամենեւին ոչ եկեղեցական եւ ոչ աշխարհական դատաստանի վճռոյն հնազանդիլ կ'ուզէին։

Կայսրը թէպէտ աս բաները կը տեսնէր, կ'իմանար որ ասոնց նպատակը իր իշխանութիւնը բոլորովին ջնջել է, ի վերայ այսր ամենայնի դեռ կ'ուզէր հետերնին քաղցրութեամբ վարուելով, խաղաղական միջոցներ բանեցընելով՝ զիրենք ճամբու բերել։ Անոր համար ալ ժողովք ժողովքի վրայ գումարել կու տար, եւ երթալով միշտ աւելի կը զիջանէր. բայց ամէն բան պարապ կ'երթար։ Որչափ որ ինք աւելի զիջում կ'ընէր, այնչափ ալ իրենք աւելի յանդգնութիւն եւ անամօթութիւն կը ստանային։ Բայց վերջապէս կայսրը յայտնի տեսաւ որ իր իշխանութեան դեռ մնացած ստուերը պահելու եւ աւելի մեծագոյն չարիքները խափանելու համար՝ հարկ է որ ղէնք բանեցընէ, ուստի եւ սկսաւ զօրք ժողվել։

Որովհետեւ Շմալգալտեանք իրենց բոլոր ըրած չարիքներուն կրօնական կերպարանք կու տային, եւ այնպէս կը ձեւացընէին որ ամենուն միակ նպատակը՝ իրենց կրօնն հաստատուն պահելն է, անոր համար թէ իրենք նոյն ատենները եւ թէ ետեւէն եկող բողոքող մատենագիրներուն մեծ մասը կը զբաւ-

ցեն որ կայսեր իրենց դէմ պատերազմ բանալը՝ պարզապէս իրենց կրօններնուն համար, ուստի եւ նոյն պատերազմը կրօնական պատերազմ էր։ Բայց բաւական է որ մարդ քիչ մը անկողմնակալութեամբ ամէն պարագաներուն միտ դնէ, որպէս զի իմանայ որ կայսեր նոյն պատերազմին ընելուն պատճառը ամենեւին կրօնքը չէր, հապա միայն ան էր որ ապստամբ ու խռովարար իշխանները զսպէ, եւ իր օրինաւոր իշխանութիւնն հաստատէ։ Նոյն պատերազմին բոլոր պարագաները եւ պատերազմէն վերջը կայսեր բռնած ընթացքը աս գրուցածներնուս ստուգութիւնը բացայայտ կը ցուցընեն։ Նախ, աս պատերազմը բոլոր բողոքող իշխաններուն դէմ չէր, հապա միայն անոնց դէմ էր, որոնք Շմալգալտեան դաշնակցութեան մէջ մտած էին, եւ ամէն առթի մէջ կայսեր դէմ կը դնէին ու տէրութեան օրէնքները ոտքի տակ կ՚առնէին. իսկ ան իշխաններուն՝ որոնք թէպէտ կրօննին փոխած եւ լուտերականութիւնն ընդունած էին, բայց խռովութեանց մասնակից չէին ըլլար, կայսրը ամենեւին բան մը չէր ըսեր։ Մանաւանդ թէ հանդարտ կեցող բողոքող իշխաններէն ոմանք, եւ առանձինն Մորից Սաքսոնիայի դուքսը[1] կայսեր կողմն էին եւ իրեն հետ միանալով մէկալ ապստամբ իշխաններուն դէմ պատերազմի ելան։ Դարձեալ կայսրը պատերազմ հրատարակելու ատեն՝ յայտնապէս կը գրուցէր թէ մի միայն պատճառն է իր կայսերութեան սկիզբէն մինչեւ նոյն ատեն քանի մը իշխաններուն իրեն հասցուցած նախատինքը, իր հրամաններն ու աւագաժողովներուն վճիռներն արհամարհելնին. բացայայտ կ՚ըսէր թէ վախճանն ան է որ նոյն անհնազանդ, անհաւատարիմ ու ապստամբ իշխանները՝ որոնք բոլոր երկրին խաղաղութիւնը կը վրդովեն, կարգն ու կանոնը եւ օրէնքն ու իրաւունքը ոտքի տակ կ՚առնեն, հնազանդութեան ու կարգի բերէ եւ Գերմանիան խաղաղցընէ։ Եւ երբ որ Շմալգալտեանք իրեն դեսպան խաւրեցին եւ հարցուցին թէ տեսած պատերազմի պատրաստութիւնը որո՞ւն դէմ է, ինք պատասխան տուաւ որ իմ վախճանս դեռ խաղաղութիւնն է, ինծի

1. Արիկա Գէորգ Սաքսոնիայի դքսին եղբօրը՝ Հենրիկոս դքսին՝ որդին էր։ Գէորգ դքսին որդիքներուն ամէնն ալ իրմէ յառաջ մեռած ըլլալով, անմիջապէս իրեն մահուընէ վերջը (1539ին, Ապրիլի մէջ) եղբայրը Հենրիկոս դուքսն իր տեղը անցաւ, եւ հոգւով մարմնով Լուտերական ըլլալով՝ մէկէն բոլոր երկիրը ստիպեց ուղղափառութիւնը թող տալու։ Հենրիկոս 1541ին մեռնելով՝ իրեն յաջորդեց Մորից, որն որ թէպէտ եւ հօրը պէս լուտերական էր, բայց քաղաքական նկատմունքներով եւ Սաքսոնիայի կայսրընտրին հետ աղէկ չըլլալով, Շմալգալտեան դաշնակցութեան մէջ չէր։ Կայսրը 1547ին զինքը Յովհաննէս Փրեդերիկոսին տեղ Սաքսոնիայի կայսրընտիր ըրաւ, եւ շատ երկիրներ տուաւ։

հնազանդ ըլլողներուն՝ միշտ իմ սէրս ու գթութիւնս կը ցուցընեմ. միայն անհնազանդներուն դէմ իմ կայսերական իշխանութեանս եւ իրաւանց համեմատ՝ սաստկութեամբ պիտի վարուիմ։ Ասով նոյն իսկ Շմալքալտեան դաշնակցութեան մէջ ըլլող քանի մը բողոքող իշխանք հանդարտեցան, եւ նոյն դաշնակցութենէն դուրս ելլելով՝ պատերազմական գործքերէն ետ քաշուեցան. եւ անոր համար ալ իրենց ամենեւին վնաս մը հասցընող չեղաւ, թէպէտ եւ բողոքողութեան մէջ հաստատուն մնացին։

Իսկ ուրիշները եւ գլխաւորաբար Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը, որոնց գլխաւոր մտմտուանքթէ միակ վախճանն էր յափշտակած հարստութիւններնին եւ ձեռք բերած իշխանութիւննին չկորսնցընել, աս խօսքով ամենեւին չհանդարտեցան, հապա կայսեր դէմ դնելու եւ պատերազմ ընելու պատրաստութիւննին յառաջ տանելով՝ գրեթէ իրմէ աւելի զօրք ոտք հանեցին։ Անոր համար պետութեան օրինաց համեմատ՝ (1546ին, Յուլ. 20ին) զիրենք երկուքը իբրեւ ապստամբ իշխանութենէ վար առաւ, եւ տարագրութեան տակ ձգեց։ Աս դատապարտութեան վճռոյն մէջ յանցանքնին մէկիկ մէկիկ դնելով՝ կը ցուցընէր թէ ինչպէս ասոնք՝ կրօնական շփոթութիւններն ու երկպառակութիւնը վերջացընելու եւ խաղաղութիւնը նորէն հաստատելու համար մինչեւ նոյն աւտեն իր ունեցած փոյթն ու ցուցուցած գթութիւնը պարապ հանեցին, եւ ուրիշներն ալ իրենց անհնազանդութեան ու ապստամբութեան ետեւէ ձգելու ջանացին, քանի մը անգամ զօրքով ու զէնքով երկրին խաղաղութիւնը վրդովեցին, մէկուն մէկալին երկիրներն իրենց յափշտակեցին։ Եւ աս ամէն չարիքները կրօնի եւ ազատութեան պատրուակաւ գործեցին, ուր որ միակ վախճաննին՝ իր (կայսեր) իշխանութիւնը մերժել, իրենք զիրենք կայսերական իշխանութենէ անկախ ընել, եւ յափշտակած երկիրներով ու ինչքերով մեծնալն էր։

Սակայն իրենք եւ իրենց կողմնակիցները ասով աւելի եւս գրգռուելով՝ իրենց կողմանէ պատերազմը սկսան։ Բայց իսկըղբան քանի մը տեղ փոքր յաղթութիւններ ընելէն ետեւ՝ վերջապէս յաղթուեցան. Սաքսոնիայի կայսրընտիրը պատերազմի մէջ (1547ին, Ապրիլի 24ին) վիրաւորեցաւ ու գերի ինկաւ. իսկ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը նեղ մտնելով՝ անձնատուր եղաւ (Յունիսի 11ին)։ Այսպէս կայսրը՝ գրեթէ միայն Շմալքալտեան դաշնակցութեան մէջ չեղող բողոքող իշխաններուն օգնութեամբը՝ նոյն դաշնակցութեան կողմնակիցները յաղթեց եւ զիրենք հնազանդեցուց։

Բայց թէ պատերազմին պատճառն ու վախճանը ո՛չ իր իշխանութիւնը չափէն աւելի ընդարձակել, եւ ո՛չ ալ բողոքողաց կրօնքը զինուք ու բռնութեամբ ջնջել էր, անկից յայտնի է որ բողոքող իշխանները ասանկ յաղթելէն ետեւ՝ բողոքողութեան մնած երկիրները ամենեւին չստիպեց որ իրենց կրօնական պաշտամունքները թող տան, հապա ուզեց որ ուղղափառ կրօնը դառնալնին՝ միայն համոզմամբ ու կամաւոր միաբանութեամբ ըլլայ։ Անոր համար պատերազմները լմննալուն պէս՝ Աւկսպուրկ քաղաքը աւագաժողով մը գումարել տուաւ, զորն որ (1547ին Սեպտ. 1ին) անձամբ բացաւ. եօթը կայսրընտիրներն ու կայսերութեան աւագանւոյն մեծ մասը հոն ներկայ էին։ Կայսրը շատ ջանաց որ գէթ աս աւագաժողովին մէջ բողոքողները յանձն առնեն Տրիդենտեան ժողովքը մարդ խաւրել։ Բայց բողոքող իշխանք՝ բաց ի Մորից կայսրընտրէն՝ չէին ուզեր աս բանիս հաւանիլ, կամ իրենց միշտ ըսածը կրկնելով՝ կը զրուցէին որ ան ատեն յանձն կ'առնենք նոյն ժողովքը մարդ խրկել երբ որ քահանայապետը գահերէց չ'ըլլար, եպիսկոպոսները իրեն ըրած հաւատարմութեան երդմնէն ազատ կ'ըլլան, մեր աստուածաբաններուն ալ նոյն ժողովքին մէջ վճիռ տալու եւ քուէ ձգելու իշխանութիւն կը տրուի, եւ նոյն ժողովքին մինչեւ հիմա ըրած որոշմունքներն անվաւեր ու ոչինչ կը սեպուին։ Աս այլանդակ պահանջմունքներէն զատ՝ ուրիշ դժուարութիւն մ'ալ կար. Տրիդենտ քաղաքը նոյն ատենները ժանտախտ ինկած ըլլալով՝ արդէն առջի տարին ժողովականներուն մեծ մասը ձգած Պոլոնիա գացած, եւ մինակ մէկ մասը հոն մնացած էր, ուստի եւ ժողովքը գրեթէ դադրած կը սեպուէր։ Անոր համար կայսրը ուզեց բողոքողներուն հետ Առժամանակեայ միաբանութիւն մ'ընել. ուստի եւ քանի մը հոգւոյ յանձնեց որ նոյն առժամանակեայ միաբանութիւնը գլուխ հանելու համար, եւ մինչեւ ընդհանուր ժողովքին նորէն ժողվուելու ատեն բողոքողներուն կրօնական նիւթերու մէջ բռնելու ճամբան որոշելու համար գրուածք մը շինեն։ Ասոնց շինած գրուածքը՝ թէ վարդապետութեան եւ թէ պաշտամանց կողմանէ՝ բոլորովին ուղղափառական էր, եւ բողոքողներուն՝ միայն երկու բանի մէջ կը զիջանէին, մէյ մը որ հաղորդութիւնը կարող ըլլան երկու տեսակաւ մատակարարել, եւ երկրորդ՝ որ ամուսնացող քահանաները իրենց կանայքը պահելով, կարող ըլլան տնօրինմամբ՝ իբրեւ աշխարհական՝ եկեղեցւոյ հաղորդութեան մէջ մնալ։ Իսկ բողոքող իշխաններուն յափշտակած եկեղեցական ընչից վրայ ամենեւին խօսք չէին ըներ։ Կայսրը աս գրուածքին հաւա-

նելով՝ Մայիսի 15ին (1548ին) հրատարակել տուաւ, եւ քիչ մը ետքը (Յունիսի 30ին) աւագաժողովը գոցուեցաւ:

Բայց բողոքող իշխաններուն շատերը անմիջապէս սկսան սա Առժամանակեայ գրքին դէմ դառնալ, եւ բաց ի երկու հոգիէն՝ չուզեցին իրենց երկիրներուն մէջ հրատարակել տալ: Իսկ Մորից՝ որն որ նոյնը ոչ կատարեալ ընդունողներէն եւ ոչ ալ կատարեալ մերժողներէն էր, իրենց կողման աստուածաբանները պանազան տեղեր ու գլխաւորաբար Լիփսիա ժողվեց, եւ խորհուրդ հարցուց թէ ինչ ընելու է: Ասոնք Մելանքթոնին գահերիցութեամբը խորհուրդ ընելէն ետեւ՝ որոշեցին որ նոյն Առժամանակեայ գիրքն այնպէս ինչպէս որ է նէ՝ չեն կրնար ընդունիլ, բայց մէջը գտնուած անտարբեր բաներուն կրնան հաւանիլ: Անոր համար նոյն (1548) տարին Դեկտեմբերի մէջ Սաքսոնիայի կայսրընտրութեան երկիրներուն համար Լիփսիական Առժամանակեայ ըսուած կարգադրութիւնը դուրս ելաւ, որուն մէջ Աւկսպուրկի Առժամանակեայ գրուածքին արտաքին պաշտամանց վրայ ըրած որոշմունքները գրեթէ բոլորովին կ'ընդունէին: Աս կերպով կայսեր Աւկսպուրկի աւագաժողովէն յուսացած օգուտը չըլլալով՝ 1550ին նոյն քաղաքը նորէն աւագաժողով մը գումարել տուաւ, եւ հոն սկսաւ բոլոր զօրութեամբ ջանալ որ բողոքողք մարդ խաւրեն Տրիդենտեան ժողովքը՝ որն որ Յուլիոս Գ. քահանայապետին հրամանաւը նորէն բացուած էր: Բողոքողք աս անգամ ալ ըստ սովորութեան երկայն ատեն դէմ դնելէն եւ դժուարութիւններ հանելէն ետեւ՝ վերջապէս յանձն առին, եւ այսպէս ալ դրուեցաւ նոյն աւագաժողովին վճռոյն մէջ՝ որն որ 1551ին Փետրուարի մէջ հրատարակուեցաւ:

Աս որոշման համեմատ՝ բողոքող իշխանք սկսած էին ժողովքին պատգամաւորներ խաւրել. մէյ մ'ալ Մորից կայսրընտրին նենգութեամբը ամէն բան տակն ու վրայ եղաւ: Ասիկա՝ որ միշտ կայսեր կողմը բռնած եւ Շմալքալտեանները յաղթելու մեծապէս օգնած էր, թէ իր տուած խոստմունքները եւ թէ կայսրմէ գտած բարիքները ոտքի տակ առնելով, Գաղղիացւոց եւ քանի մը բողոքող իշխաններու հետ գաղտնի դաշինք դնելէն ետեւ՝ անոնց օգնութեամբ մեծ բանակ մը ժողվեց եւ կայսեր դէմ դարձաւ [2]: Կայսրը թէպէտ արդէն շատ կողմանէ Մո-

2. Աս նենգութեան պատճառ կը բռնէր Մորից՝ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին ազատ թող չտրուիլը, որուն ազատութիւնը ինք շատ անգամ կայսրմէ խնդրած էր. միանգամայն կայսեր դէմ աս զրպարտութիւնը կ'ընէր որ Գերմանիայի ազատութիւնը կրօնի պատրուակաւ կ'ուզէ կործանել եւ զինք իր գերիներն ընել: Բայց բուն պատճառն ան էր որ իսկզբան կեղծաւորելով բոլոր ուզածները եւ մանաւանդ Սաքսոնիայի կայսրընտրութիւնը ձեռք բերելէն ետեւ, ալ կեղծաւորութիւ-

րիցին դէմ կը զգուշացընէին. բայց Կարոլոս անոր յառաջագոյն ցուցուցած հաւատարմութեան վստահանալով՝ անկարելի կը սեպէր որ իրեն դէմ նենգութիւն մ'ընէ: Ուստի երբ որ ապստամբ կայսրընտիրը սկսաւ մեծ բանակով մը վրան քալել նէ, բոլորովին անպատրաստ գտնուելով՝ փախչելէն ուրիշ բան չկըրցաւ ընել: Ասով Մորից ետեւէ ետեւ շատ քաղաքներ առաւ, դեռ որ կողմը բռնելիքներնուն վրայ տարակուսող բողոքող իշխանները՝ հետը միացուց, եւ այսպէս կայսրը ստիպեց իրեն հետ հաշտութեան դաշինք մը դնելու:

Այն հաշտութեան խօսակցութիւնն ու դաշինքը Բասսաւ քաղաքին եղաւ, որուն գլխաւոր պայմաններն ասոնք են. Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը՝ զորն որ կայսրը արդէն ազատած էր, ազատ ըլլայ. Մորից եւ իր նիզակակիցները թշնամութեան գործքերէն բոլորովին հեռու կենան: Կայսրը վեց ամիս վերջը աւագաժողով մը գումարել տայ, որուն մէջ խօսուի թէ կրօնական երկպառակութիւններն ինչպէս կրնան խաղաղցուիլ, եւ միանգամայն կայսեր դէմ եղած ամբաստանութիւններն ալ քննուին: Մինչեւ որ նոյն աւագաժողովը գումարուի նէ՝ մէջերնին խաղաղութիւնը հաստատուն մնայ: Աս Բասսաւի դաշինքը 1552ին Յուլիսի 30ին դրոշմուեցաւ եւ Օգոստոսի 2ին ստորագրուեցաւ ու հրատարակուեցաւ:

Աս կերպով քիչ մը ժամանակուան համար ներքին խաղաղութիւնը հաստատուելէն ետեւ՝ ամէնքը միաբան սկսան արտաքին (Գաղղիացւոց ու Տաճկաց դէմ ըլլալու) պատերազմին զբաղիլ: Բայց վեց ամիս վերջը գումարուելու աւագաժողովը՝ աս պատերազմներուն պատճառաւ՝ հազիւ երեք տարի վերջը (1555ին) գումարուեցաւ Աւկսպուրկ քաղաքը: Նոյն աւագաժողովը ութ ամիսի չափ տեւեց, եւ վերջապէս Սեպտեմբերի 21ին կրցան միաբանիլ ու հետեւեալ որոշմունքներն ընել, որոնք նոյն ամսոյն 26ին հրատարակուեցան:

Կայսրը, կայսրընտիրներն եւ ուրիշ աւագանին՝ տէրութեան մէջ ամէնեւին մէկու մը դէմ՝ Աւկսպուրկի դաւանութեան հետեւելուն համար՝ բռնութիւն մը պիտի չընեն եւ զէնք պիտի

նը մէկդի ձգեց, եւ իր նախորդը Յովհաննէս Փրետերիկոսին պէս՝ Շմալքալտեանց գլուխն անցնելով՝ իր իշխանութիւնն աւելի մեծցընելու եւ կայսեր իշխանութիւնը նուազեցընելու, մանաւանդ թէ կործանելու ետեւէ սկսաւ իյնալ: Իսկ իր պատրաստութիւնները գաղտուկ տեսնելու աղէկ առիթ ունեցաւ Մակտեպուրկ քաղաքին պաշարումը, որուն բնակիչները դեռ ապըստամբ ըլլալով՝ կայսրը Մորիցին յանձնած էր որ շատ զօրքով վրանին երթայ ու քաղաքը պաշարմամբ առնէ: Իրօք իշխանը բազմաթիւ բանակ մը ժողվեց, տարիի մը չափ քաղաքը պաշարեց կեցաւ, եւ նոյն միջոցին իր պատրաստութիւնները տեսնելով՝ բանակն իր օրինաւոր տիրոջը դէմ դարձուց:

չզործածեն․ Հապա ալ կրօնական միտքն ու եկեղեցապետու-
թիւնը միացեալ Հանդերձ՝ միայն քաղաքանատական, բարեկամա-
կան ու խաղաղական միջոցներ պիտի բանեցնէին։ Նոյնպէս Աւկս-
պուրկի դաշնադրութեան Հետեւողները՝ փորձել եւ ուրիշ Հին
կրօնքին Հետեւող թէ աշխարհական եւ թէ եկեղեցական իշ-
խանները իրենց կրօնական եւ եկեղեցական պաշտամանց, ընդէջ
եւ երկիրներուն մէջ Հանդարտ ու Համեստ թող պիտի տան։
Թէեւ որ ալ Հին կրօնքին Հետեւող եպիսկոպոսներէն մէկը՝ նոյն
կրօնքը թող տալու ըլլայ նէ, նոյն գործքով իր պաշտօնն ու
թագաւորը կը կորսնցնէ, եւ միւսքն ընտրողները ուրիշ մէկը
պէտք է որ ընտրեն։ Ամենեւին իշխան մը ուրիշ մէկ իշխանը
կամ ուրիշին Հպատակը իր կրօնքին դառնալու պիտի չստիպէ,
եւ կամ ուրիշին Հպատակը իր օրինաւոր իշխանին դէմ պիտի
չպաշտպանէ․ բայց թէ որ մէկը կրօնքի պատճառաւ տեղէն ելլել
ուրիշ տեղ երթալ ուզէ նէ՝ ամենեւին արգելք պիտի չըլլայ
եւ ինչքերն օրինաւոր կերպով ծախելը պիտի չարգելուի։ Ան
տեղերը՝ ուր որ երկու կրօնքին ալ Հետեւողներ կային, անկէ
վերջն ալ ազատ պիտի ըլլան նոյնպէս մնալու։ Բողոքողներուն
իրենց սեփականած այնպիսի եկեղեցական ինչքերը՝ որոնք առ-
ջուն անմիջական ինչքեր չէին, եւ որոնք Բասսաուի
դաշնադրութեան ատեն եւ անկէ ետքը եկեղեցականաց ձեռքը
չէին, Հիմակուան տէրերնուն ձեռքը մնան։․․․ Ուրիշ աղան-
դաւորներուն՝ որոնք ոչ ուղղափառ կրօնքի եւ ոչ Աւկսպուրկեան
դաւանութեան կը Հետեւէին, աս խաղաղութեան դաշանց մէջ
մտած չեն սեպուիր։

Կրօնական երկպառակութեանց պատճառաւ Գերմանիայի մէջ եղած շփոթութիւնները աս Աւկսպուրկի խաղաղութեամբ առ ժամանակ մի վերջացան։ Բայց կրօնական բաժանումը նոյն դաշինքով քաղաքականօրէն ալ Հիմնուեցաւ եւ Հաստատեցաւ։ Եւ այսպէս Հիմն դրուեցաւ ան սաստիկ թշնամութիւններուն եւ զարհուրելի պատերազմներուն՝ որոնք ետքը պատահեցան։

ՑՈՒՑԱԿ ԳԼԽՈՑ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ 5

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ 15

ԳԻՐՔ Ա

ԼՈՒՏԵՐԻ ԾՆՆԴԵՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՎԱՐՏՊՈՒՐԿԷՆ ԵԼԼԵԼԸ

Ա. ԳԼՈՒԽ. Լուտեր, մինչեւ ներողութեանց վէճը։ — Լուտերի ծնունդն ու ազգայնութիւնը։ Ուսում սորվելու համար Մագտեպուրկ, Այզենախ ու Էրֆուրդ կ'երթայ։ Վանք կը մտնէ, կրօնաւոր ու քահանայ կ'ըլլայ։ Վիթթէնպերկ երթալն ու փիլիսոփայութեան դասատու ըլլալը։ Հռոմ կը խրկուի, ու ետ դառնալէն ետքը աստուածաբանութեան վարդապետ կ'անուանուի։ Լուտերին ունեցած ներքին խռովութիւններուն պատճառը։ 1483 — 1517 . . . 8

Բ. ԳԼՈՒԽ. Ներողութեանց վէճը։ — Գերմանիայի մէջ ներողութեան քարոզուիլը։ Դեցէլ։ Լուտեր ներողութեանց դէմ քարոզելու կը սկսի։ Մոգունտիայի արքեպիսկոպոսին նամակ մը կը գրէ եւ 95 նախադասութիւն դուրս կը հանէ։ Դեցէլ, Փրիերաս, Հոխշդրատէն ու Էք՝ Լուտերի դէմ կը գրեն։ Լուտեր իր հակառակորդներուն սաստիկ պատասխան կու տայ։ Հայտելպերկի մէջ պաշտպանած նորահնար նախադասութիւնները։ Պրանտենպուրկի եպիսկոպոսին ու քահանայապետին նամակ կը գրէ։ 1517 — 1518 15

Գ. ԳԼՈՒԽ. Լուտեր Աւկսպուրկի մէջ։ — Մաքսիմիլիանոս կայսրը քահանայապետին թուղթ մը կը գրէ։ Քահանայապետը՝ Լուտերը Հռոմ կը կանչէ, որ ինքը զինքը արդարացընէ. բայց ետքը կը զիջանի որ Աւկսպուրկ քննուի։ Լուտերի Աւկսպուրկ երթալն ու Կայետանոսի հետ խօսիլը։ Լուտեր կարդինալին նամակ մը կը գրէ ու քաղքէն ծածուկ կը փախչի։ Լուտերին երկու բողոքը։ Քահանայապետը կոնդակով մը՝ ներողութեանց վրայ եկեղեցւոյ ունեցած կարծիքը կը յայտնէ։ 1518 36

Դ. ԳԼՈՒԽ. Միլդիցին ըրածները։ — Քահանայապետը Միլդիցը Գերմանիա կը խրկէ։ Միլդից խռովութիւնները դադրեցընելու համար չափէն աւելի քաղցրութիւն կը բանեցընէ։ Լուտեր՝ Միլդիցին յորդորելովը քահանայապետին նամակ մը կը գրէ։ Լուտերին բուն միտքը։ Լուտեր յանձն կ'առնէ որ Դրիերի արքեպիսկոպոսին առջեւը քննուի, եւ ետքը դէմ կը դառնայ։ Լուտերի մէկ գրուածքը։ 1519 52

Ե. ԳԼՈՒԽ. Լիփսիայի վիճաբանութիւնը։ — Լուտեր Գարլշտատին հետ Լիփսիա կ'երթայ։ Իսկզբան Գարլշտատ Էքին հետ կը վիճէ, ետքը՝ Լուտեր եւ վերջապէս Գարլշտատ երկրորդ անգամ։ Վիճաբանութեան ատեն քաղքին մէջ պատահածները։ Վիճաբանութիւնն ինչ վախճան ունեցաւ։ Էրասմոսին մէկ թուղթը։ 1519 . . . 63

Զ. ԳԼՈՒԽ. Լութերի զանազան գրուածներն ու մոլորութիւնները։ Լութեր հաղորդութեան վրայ գրուածք մը գնդը կը հանէ։ Միւնիխայի եպիսկոպոսին ու Գոլոնիայի եւ Լովանիայի համալսարաններուն դէմ կը գրէ, որոնք իր մոլորութիւնները դատապարտած էին։ Միտքը կը դնէ որ Բոհեմիա երթայ ու եօթը խորհուրդը կը փոխէ եւ աւելի յանդգնութեամբ գրելու կը սկսի։ [illegible] եւ Եկեղեցւոյ Բաբելոնական գերութեան անունով գրած գրքերը։ Քահանայապետին՝ յանդուգն ու անամօթ նամակ մը կը գրէ։ Վասն Քրիստոնէական ազատութեան ըսուած գիրքը։ 1519 — 1520 75

Է. ԳԼՈՒԽ. Լութերի մոլորութիւնները կը դատապարտուին։ — Քահանայապետին կոնդակը։ Լութերին՝ կոնդակին դէմ գրածները։ Լութեր կոնդակը ուրիշ գրքերու հետ մէկտեղ հրապարակաւ կ'այրէ։ Այս անօրէն գործքն արդարացընելու համար գրածները։ Լութերին աշակերտներուն ըրած անպիտանութիւնները։ Լութեր յանուանէ կը նզովուի։ 1520 88

Ը. ԳԼՈՒԽ. Վորմսի ատենաժողովը։ — Աղէքսանդրին ճառը։ Կայսրը հրաման կու տայ որ Լութեր ժողով կանչուի։ Լութեր կայսեր հրամանին դէմ՝ ճամբան քարոզ կու տայ։ Երկու անգամ ժողով կու գայ ու մոլորութիւնները յամառութեամբ կը պաշտպանէ։ Կայսրը կ'ուզէ Լութերը անմիջապէս հոն բռնել։ Աւագանին միջնորդ կ'ըլլան եւ կ'ուզեն նորէն փորձ մ'ընել. շատերը հետը առանձին կը խօսին, բայց օգուտ մը չ'ըլլար։ 1520 100

Թ. ԳԼՈՒԽ. Լութեր Վարդպուրկի մէջ։ — Կայսրը կը հրամայէ որ Լութեր իր տեղը դառնայ։ Սաքսոնիայի կայսրընտրին հրամանաւը Լութեր ճամբան կը բռնուի ու բերդի մէջ կը պահուի։ Աւագաժողովը զԼութեր կը դատապարտէ։ Լութերին Վարդպուրկի մէջ անցուցած կեանքը եւ շինած գրքերը։ Փարիզի համալսարանը Լութերին գրքերը կը դատապարտէ։ Հենրիկոս Ը. Անգղիայի թագաւորը Լութերին դէմ գիրք մը կը շինէ։ Լութեր Փարիզի համալսարանին եւ Անգղիայի թագաւորին դէմ կը գրէ։ 1521 — 1522 110

ԳԻՐՔ Բ

ԼՈՒԹԵՐԻ ՎԱՐԴՊՈՒՐԿԷՆ ԵԼԼԵԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՒԳՍՊՈՒՐԿԻ ԱՒԱԳԱԺՈՂՈՎԸ

Ա. ԳԼՈՒԽ. Լութեր Վիդդենպերկ կը դառնայ։ — Գարլշդատ։ Լութերի հեռաւորութեան ատեն Վիդդենպերկի մէջ պատահածները։ Լութեր՝ կայսրընտրին կամացը դէմ Վարդպուրկէն կ'ելլէ։ Ճամբան ու Վիդդենպերկ հասնելէն ետեւ՝ կայսրընտրին նամակ կը գրէ։ Գարլշդատին եւ անոր կողմնակիցներուն դէմ քարոզներ կու տայ։ Գարլշդատը կը հալածէ։ Նոր կտակարանին գերմաներէն թարգմանութիւնը տպել կու տայ։ Անգղիայի Թագաւորը Սաքսոնիայի իշխաններուն խօսք կու տայ որ Լութերին դէմ ելնեն։ Լութեր եկեղեցական կարգին դէմ կատաղի գրուածք մը կը հանէ։ 1521 — 1522 125

Բ. ԳԼՈՒԽ. Լութեր վանքերը ջնջելու կը ջանայ։ — Լութերին Մոնաստիկական ուխտադրութիւններու վերացընելու վրայ գրած գիրքը։ Այս գրքին ըրած ազդեցութիւնը։ Լութերի հետեւողներէն մէկը վանքէ մը ինը կուսանք կը փախցընէ։ Փլորենտինէին վանքէն փախչիլը։ Կարգաւորաց կրօնաւորները Լութերի մոլորութիւնները տարածելու կ'օգնեն։ Լութեր անոնց ապրուստ հոգալու կը ջանայ։

Վանքերուն եւ ուրիշ եկեղեցական ինչքերուն վրայ գրածը ։ Իշխանք վանքերուն ու եկեղեցիներուն ինչքերը կը յափշտակեն ։ 1522 — 1524 153

Գ. ԳԼՈՒԽ. Նիւռնպերկի աւագաժողովները ։ — Նիւռնպերկի աւագաժողովը ։ Լութեր՝ աշխարհական իշխանութեան վրայ գիրք մը կը հանէ ։ Աւագաժողովին բռնած ճամբան ու տուած վճիռը ։ Լութեր այս վճռոյն վրայ մեկնութիւն մ'աւելցնելով՝ ամէն կողմ կը տարածէ ։ Նոյն Նիւռնպերկ քաղաքը 1524ին ուրիշ աւագաժողով մը կ'ըլլայ ։ Այս աւագաժողովին վճիռը, եւ Լութերին՝ նոյն վճռոյն դէմ գրածը ։ Ուղղափառ իշխանները Ռեկենսպուրկ կը ժողվուին, իսկ Լութերականք՝ Շփայեր ։ 1523 — 1524 160

Դ. ԳԼՈՒԽ. Լութերականք, Խորհրդականք, Կրկնակնունքք ։ — Հերետիկոսները զանազան աղանդներու կը բաժնուին ։ Մունցեր՝ գեղջուկներուն ապստամբութեան կը գրգռէ ։ Լութեր Ենա քաղաքը կ'երթայ ու Գարլշդատին եւ Կրկնակնունքներուն դէմ կը քարոզէ ։ Պանդոկի մը մէջ Լութեր ու Գարլշդատ իրարու խօսք կու տան որ մէկը միւսոյն դէմ կռուին ։ Լութեր Օրլամունտա քաղաքը քաղաքացիներուն հետ կը վիճի ։ Գարլշդատ վիճման տեղը կու գայ, բայց Լութեր զինքը դուրս հանել կու տայ ։ Լութեր ամօթով ու խայտառակութեամբ Օրլամունտայէն ետ կը դառնայ ու Գարլշդատը տանէն կը հալածէ ։ Գարլշդատ գրոնց Լութերի հետ կը հաշտուի ։ 1524 173

Ե. ԳԼՈՒԽ. Լութերի բռնաւորութիւնն ու յամառութիւնը ։ — Վիտտենպերկի Օգոստինեանք Լութերին հեռաւորութեան ատեն պատարագը կը վերցնեն ։ Կայսրընտիրը այս բանը քննել կու տայ եւ կանոնիկոսներուն կ'արգիլէ որ իրենք ալ չվերցնեն ։ Լութեր երկայն ատեն ետեւնէն իյնալէն վերջը՝ սպառնալիքներով կը ստիպէ որ պատարագը թողուն եւ իր դրած կարգերուն ետեւէն երթան ։ Պոսիւէի մէկ խօսքը ։ Ոսոզոյին՝ Լութերի բռնաւորութեան եւ յամառութեան վրայ ըրած խորհրդածութիւնը ։ 1524 . . . 184

Զ. ԳԼՈՒԽ. Գեղջուկներու պատերազմը ։ — Գեղջուկները ապստամբելու սկսած ատեննին յայտարարութիւն մը կը շինեն եւ Լութերին խաւրելով՝ կարծիքը կը հարցնեն ։ Լութեր թէ գեղջուկներուն եւ թէ իշխաններուն դէմ գրուածք մը դուրս կը հանէ ։ Գեղջուկները Մունցերի եւ անոր նման մարդիկներուն խօսքերէն գրգռուելով՝ սաստիկ չարիքներ կը գործեն, ու իշխաններէն կը ջարդուին ։ Լութեր իշխանները գեղջուկներուն դէմ կը գրգռէ ։ 1525 198

Է. ԳԼՈՒԽ. Լութերի կարգուիլը ։ — Լութեր միտքը կը դնէ որ երկայն ատենէ վեր ունեցած բաղձանքը կատարէ ու կարգուի ։ Մոգունտիայի արքեպիսկոպոսին խրատ կու տայ որ աշխարհք մտնէ ։ Իրօք ալ միտքը գրածը կը կատարէ ։ Լութերի աշակերտներուն՝ իրենց վարդապետին այս գործքին վրայ ունեցած կարծիքը ։ Լութեր ինքը զինքը արդարացնելու կը ջանայ, ու սաստիկ տրտմութեան մէջ կ'իյնայ ։ 1525 217

Ը. ԳԼՈՒԽ. Լութեր երեւելի թշնամիները ողոքելու կը ջանայ ։ — Անգղիայի Թագաւորին շողոքորթական նամակ մը կը գրէ, որուն՝ թագաւորը սաստկութեամբ պատասխան կու տայ ։ Գէորգ Սաքսոնիայի դքսին ալ խոնարհական նամակ մը կը գրէ ։ Իշխանին գեղեցիկ պատասխանը ։ Լութեր Երազմոսն ալ հետը հաշտեցնելու կը ջանայ. բայց աշխատանքը պարապ կ'երթայ ։ Ամէն կողմանէ մերժուելով՝ Լութեր յառաջուընէ աւելի սաստկութեամբ վարուելու կը սկսի ։ 1525 — 1527 234

Թ. ԳԼՈՒԽ. Սաքսոնիական այցելութիւն ։ — Լութերի վարդապետութիւնն ընդունող երկիրներուն մտաւորական, կրօնական ու բարոյ-

ական վիճակը։ Բլանքին՝ նոյն նիւթերուն եւ մանաւանդ լուտերական քարոզիչներուն վրայ գրածները։ Լուտերին՝ կրօնաւորներուն բարոյական վիճակին վրայ ըրած տրտունջները։ Լուտեր այս չարիքներուն ճար մը հոգալ կ'ուզէ։ Եկեղեցական առաջնորդութիւնը աշխարհական իշխաններուն ձեռքը կը յանձնէ։ Սաքսոնիայի կայսրընտրէն կը խնդրէ որ իր երկիրներուն մէջ այցելութիւն մ'ընել տայ։ Վարդապետութեան եւ աստուածային պաշտաման մէջ միակերպութիւն մը գտնելու կ'աշխատի։ Մելանքթոն այցելութիւն ընելու կը սկսի։ Հրահանգք այցելուաց առ ժողովրդապետս ըսուած գիրքը։ Լուտեր իր գրած կարգերուն սաստիկ հնազանդութիւն եւ ճիշդ հպատակութիւն կը պահանջէ։ 1527 240

Ժ. ԳԼՈՒԽ. Շփայերի աւագաժողովները։ — Ցորկաւեան դաշնակցութիւնը։ Շփայեր աւագաժողով մը կը ժողվուի։ Լուտերական իշխաններուն նոյն քաղաքն ըրածը։ Բաքեան զրպարտութիւն։ Բողոքող իշխանները ուղղափառ իշխաններուն դէմ զօրք կը ժողվեն։ Լուտերին՝ այս բանին վրայ ունեցած կարծիքը։ Շփայեր քաղաքը նորէն աւագաժողով մը կ'ըլլայ։ Լուտերականք այս աւագաժողովին վճռոյն դէմ կը բողոքեն, ու բողոքական կ'անուանուին։ 1526—1529 257

ԺԱ. ԳԼՈՒԽ. Մարպուրկի բանակցութիւնը։ — Լուտերականներուն ու խորհրդականներուն մէջ եղած անմիաբանութիւնն ու գժտութիւնը։ Լուտերին հետեւած սկզբունքներուն վրայ խորհրդածութիւն։ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը երկու աղանդներն իրարու հետ միաբանել կ'ուզէ։ Երկու կողմանէ ալ երեւելիները Մարպուրկ կը ժողվուին։ Առանձին ու հրապարակաւ վիճելէն՝ քանի մը բանի մէջ իրարու հետ կը միաբանին։ Գլխաւոր խնդիրին մէջ չկրնալով միաբանիլ՝ վերիվերոյ խաղաղութիւն մը կ'ընեն, որն որ երկայն չտեւեր ու նորէն կ'աւրուի։ 1529 268

Գ Ի Ր Ք Գ

ԱՒԿՍՊՈՒՐԿԻ ԱՒԱԳԱԺՈՂՈՎԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԼՈՒՏԵՐԻ ՄԱՀԸ

Ա. ԳԼՈՒԽ. Աւկսպուրկի աւագաժողովը։ — Կայսրը կը հրամայէ որ Աւկսպուրկ աւագաժողով մը գումարուի։ Լուտեր 17 յօդուածով հաւատոյ դաւանութիւն մը կը շինէ, զոր որ Մելանքթոն կը փոխէ ու կարգի կը դնէ։ Կայսրը Աւկսպուրկ կու գայ, երկրորդ օրը Մարմնոյ եւ արեան տօնը հանդիսով կը կատարուի։ Աւագաժողովը կը սկսի։ Բողոքողք հաւատոյ դաւանութիւննին կը մատուցանեն։ Ուղղափառք նոյն դաւանութեան հերքումը կը շինեն։ Այս հերքման վրայ եղած խնդիրը։ Ուղղափառ իշխանք կ'ուզեն որ բողոքողաց հետ առանձին խօսուի։ Լուտերին առ Մօգունտիայի կայսրընտիրը գրած նամակը։ 1530 283

Բ. ԳԼՈՒԽ. Աւագաժողովին վերջը։ — Պրանտենպուրկի կայսրընտրին՝ բողոքողներուն ըսածը։ Երկու կողմանէ եօթնական հոգի կ'ընտրուին, որ իրարու հետ խօսին։ Բողոքականք քանի մը բանի մէջ կը զիջանին։ Լուտերին հակառակելովը՝ ուրիշ բաներու մէջ միաբանիլն անկարելի կ'ըլլայ։ Կայսրը նախ ուղղափառներուն ու ետքը բողոքողներուն հետ առանձին կը խօսի։ Բողոքողք գրով ու խօսքով իրենք զիրենք արդարացընելու կը ջանան։ Առաջարկուած խաղաղութեան պայմանները։ Բողոքականք այս պայմաններուն չեն հաւանիր։ Աւագաժողովին վճիռը։ Աւագաժողովք կը լմըննայ։ 1530 300

Գ. ԳԼՈՒԽ. Շմալքալտեան դաշնակցութիւն։ — Կայսրը իր Ֆերդինանդոս եղբայրը Հռոմայի թագաւոր ընել կու տայ։ Բողոքական Շմալքալտեան դաշնակցութեան հիմը կը դնեն եւ Հռոմայի թագաւորին ընտրութեան դէմ կ'ելլեն։ Զանազան կողմերէն օգնութիւն կը խնդրեն, եւ իրենց դաշնակցութեան համար Լութերէն հաւանութիւն կ'առնեն։ Լութերին մէկ գրուածքը։ Բողոքական Շմալքալտեան դաշնակցութիւնը կը հաստատեն։ Նիւռնպերկի դաշինքը։ Յովհաննէս Սաքսոնիայի կայսրընտիրը կը մեռնի։ 1530 — 1532. 312

Դ. ԳԼՈՒԽ. Սատանայական տեսիլքներ։ — Լութերին՝ պատարագի ու ձեռնադրութեան դէմ գրած գիրքը։ Սատանայի հետ ըրած (՞) վիճաբանութեան պատմութիւնը։ Լութերական երիցու մը սատանայի հետ ըրած (՞) խօսակցութիւնը։ Լութերին աս բանիս վրայ ունեցած կարծիքը։ 1533 — 1534 323

Ե. ԳԼՈՒԽ. Լութերականք եւ խորհրդականք կը հաշտուին։ — Լութեր խորհրդականաց հետ հաշտուիլ յանձն կ'առնէ։ Բուցեր, Կապիտոն եւ ուրիշ խորհրդականք Վիդդենպերկի մէջ Լութերին եւ իրեններուն հետ կը խօսին։ Մէջերնին դաշինք կը դնեն։ Մելանքթոն դաշանց թուղթը կը գրէ, որուն ամէնքը կը ստորագրեն։ Հելուետիացիք աս դաշինքին չեն ուզեր հաւանիլ։ 1535 — 1536 . . . 332

Զ. ԳԼՈՒԽ. Ընդհանուր ժողովքի խօսք։ — Պօղոս Գ. քահանայապետը կ'որոշէ որ Մանդուա ընդհանուր ժողովք գումարուի։ Քահանայապետին դեսպանը Վերգերիոս՝ Վիդդենպերկ Լութերին հետ կը տեսնուի։ Բողոքողք Շմալքալտ կը ժողվուին եւ ընդհանուր ժողովքին վրայ կը մտածեն։ Շմալքալտեան գլուխք։ Կայսրը Շմալքալտ մարդ կը խրկէ ու բողոքողները կը յորդորէ որ ընդհանուր ժողովքին երթան։ Անոնք դէմ կը դնեն, ու զանազան գրուածքներ կը հանեն։ Լութերին՝ եկեղեցւոյ ու ժողովոց վրայ գրածը։ 1535 — 1539 340

Է. ԳԼՈՒԽ. Լութերական կրօնին մտութիւնը։ — Լութերականներէն ոմանք զատ աղանդ կը կազմեն, ու Հակաօրէնականք կը կոչուին։ Լութերի խօսքերը՝ որոնք աս աղանդին պատճառ եղան։ Լութեր Հակաօրէնականաց սաստիկ դէմ կը դնէ։ Մելանքթոն՝ երկու աղանդի գլուխ։ Հերոնիմոս Շուրֆ եւ ուրիշ օրէնսդէտք կանոնական իրաւունքը պաշտպանելու կը սկսին։ Լութեր անոնց դէմ կը խօսի։ Նիւռնպերկի մէջ խոստովանութեան վրայ պատահած խռովութիւնը։ Լութեր իր աշակերտներուն վրայ սաստիկ կը չարչարուի, ու կը գուշակէ որ մահուընէ ետեւ աւելի պիտի սաստկանան։ 1538 — 1539 355

Ը. ԳԼՈՒԽ. Լութերական կրօնին սրբութիւնը։ — Լեմնիոս անունով մէկը Վիդդենպերկցոց բարուց ապականութիւնը կը խայտառակէ։ Լութեր աս մարդը քաղքէն կը տարագրէ։ Լութերական երէց մը Վիդդենպերկցոց անպիտանութիւնները եկեղեցւոյ մէջ կը խայտառակէ։ Աս գործքին հետեւութիւնը։ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը կ'ուզէ երկրորդ կին մ'առնել։ Լութեր ու Մելանքթոն աս բանին հրաման կու տան։ 1538 — 1540 366

Թ. ԳԼՈՒԽ. Զանազան ժողովքներ։ — Ֆրանքֆուրդի ժողովքն ու անոր որոշմունքները։ Ո՛չ կայսրը եւ ո՛չ քահանայապետը աս որոշմունքներուն կը հաւանին։ Հակենաւի ու Վորմսի ժողովքները։ Ռեկենսպուրկի ժողովքը։ Կայսրը աստուածաբաններուն գիրք մը կու տայ, որ անոր համեմատ իրարու հետ միաբանելու ջանան։ Երկու կողմն ալ աս գիրքը չեն հաւնիր։ Լութերին՝ միաբանութեան վրայ ունեցած կարծիքը։ Շփայերի աւագաժողովն ու անոր վճիռը։ Քահանայապետն աս վճռոյն դէմ կը դնէ։ Լութեր ասոր դէմ

կատղելով՝ քահանայապետութեան դէմ այլանդակ պղծութիւններ կը գրէ: 1538—1544 379

Ժ. ԳԼՈՒԽ. Լուսաւորականք ու խորհրդականք նորէն կ'արուին: — Լուտերի Հեսսենի աշխարհակալեր կնոջին առնելուն միջամտութիւնը մեկի կը ձգէ: Խորհրդականաց հետ կ'արուի եւ անոնց դէմ կը գրէ: Խորհրդականք պատասխան կու տան ու զինքը կը խայտառակեն: 1542 — 1545 393

ԺԱ. ԳԼՈՒԽ. Լուտերի մահը: — Լուտեր Այսլեբէն կ'երթայ: Վիտգենպերկէն ելլելէն յառաջ խօսած ճառը: Փառաւորութեամբ Այսլեբէն մտած ատեն՝ վրան տկարութիւն մը կու գայ: Վերջին գործքերը, հիւանդութիւնն ու մահը: Մարմինը կը բերեն Վիտգենպերկի ամենայն սրբոց եկեղեցւոյն մէջ կը թաղեն: 1546 . . . 400

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾ. Լուտերին մահուընէ մինչեւ Աւկսպուրկի խաղաղութեան դաշինքը: — Բողոքողաց գործքերը: Կայսրը Շմալգալտեան դաշնակիցներուն դէմ պատերազմի պատրաստութիւն կը տեսնէ: Բողոքող իշխաններէն ոմանք դաշնակցութենէն կ'ելլեն: Սաքսոնիայի կայսրընտիրն ու Հեսսենի աշխարհակալեր կամքը պատերազմի կը սկսին եւ վերջապէս կը յաղթուին: Աւկսպուրկի ատենաժողովն ու անոր վճիռը: Լիփսիական ժամանակեայ ըսուած գրուածքը: Աւկսպուրկ քաղաքը նորէն ատենաժողով մը կը գումարուի: Բողոքողք Տրիդենտեան ժողովքը մերժ խաւրելու կը հաւանին: Մորից կայսրընտիրին նենգութիւնը: Բասաւու դաշինքը: Աւկսպուրկի ատենաժողովն ու խաղաղութիւնը: 1546 — 1555 405

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 04146 6551

նելով՝ Մայիսի 15ին (1548ին) հրատարակել տուաւ, եւ քիչ մը ետքը (Յունիսի 30ին) աւագաժողովը գոցուեցաւ։

Բայց բողոքող իշխաններուն շատերը անմիջապէս սկսան աս Առժամանակեայ գրքին դէմ դառնալ, եւ բաց ի երկու հոգիէն՝ չուզեցին իրենց երկիրներուն մէջ հրատարակել տալ։ Իսկ Մորից՝ որն որ նոյնը ոչ կատարեալ ընդունողներէն եւ ոչ ալ կատարեալ մերժողներէն էր, իրենց կողման աստուածաբանները զանազան տեղեր ու գլխաւորաբար Լիփսիա ժողվեց, եւ խորհուրդ հարցուց թէ ինչ ընելու է։ Ասոնք Մելանքթոնին գահերիցութեամբը խորհուրդ ընելէն ետեւ՝ որոշեցին որ նոյն Առժամանակեայ գիրքն այնպէս ինչպէս որ է նէ՝ չեն կրնար ընդունիլ, բայց մէջը գտնուած անտարբեր բաներուն կրնան հաւանիլ։ Անոր համար նոյն (1548) տարին Դեկտեմբերի մէջ Սաքսոնիայի կայսրընտրութեան երկիրներուն համար Լէֆզիգեան Առժամանակեայ ըսուած կարգադրութիւնը դուրս ելաւ, որուն մէջ Աւկսպուրկի Առժամանակեայ գրուածքին՝ արտաքին պաշտամանց վրայ եղած որոշմունքները գրեթէ բոլորովին կ՚ընդունէին։ Աս կերպով կայսեր Աւկսպուրկի աւագաժողովէն յուսացած օգուտը չըլլալով՝ 1550ին նոյն քաղաքը նորէն աւագաժողով մը գումարել տուաւ, եւ հոն սկսաւ բոլոր զօրութեամբ ջանալ որ բողոքողք մարդ խաւրեն Տրիդենտեան ժողովքը՝ որն որ Յուլիոս Գ. քահանայապետին հրամանաւը նորէն բացուած էր։ Բողոքողք՝ աս անգամ ալ ըստ սովորութեան երկայն ատեն դէմ դնելէն եւ դժուարութիւններ հանելէն ետեւ՝ վերջապէս յանձն առին, եւ այսպէս ալ գրուեցաւ նոյն աւագաժողովին վճռոյն մէջ՝ որն որ 1551ին Փետրուարի մէջ հրատարակուեցաւ։

Աս որոշման համեմատ՝ բողոքող իշխանք սկսած էին ժողովքին պատգամաւորներ խաւրել. մէյ մ՚ալ Մորից կայսրընտրին նենգութեամբը ամէն բան տակն ու վրայ եղաւ։ Ասիկա՝ որ միշտ կայսեր կողմը բռնած եւ Շմալքալտեաններուն յաղթելուն մեծապէս օգնած էր, թէ իր տուած խոստմունքները եւ թէ կայսրմէ գտած բարիքները ոտքի տակ առնելով, Գաղղիացւոց եւ քանի մը բողոքող իշխաններու հետ գաղտնի դաշինք դնելէն ետեւ՝ անոնց օգնութեամբ մեծ բանակ մը ժողվեց եւ կայսեր դէմ դարձաւ 2։ Կայսրը թէպէտ արդէն շատ կողմանէ Մո-

2. Աս նենգութեան պատճառ կը բերէր Մորից՝ Հեսսենի աշխարհատէր կոմսին ազատ թող չտրուիլը, որուն ազատութիւնը ինք շատ անգամ կայսրմէ խնդրած էր. միանգամայն կայսեր դէմ աս զրպարտութիւնը կ՚ընէր որ Գերմանիոյ ազատութիւնը կրօնի պատրուակաւ կ՚ուզէ կործանել եւ զինք իր գերիներն ընել։ Բայց բուն պատճառն ան էր որ ի սկզբան կեղծաւորելով բոլոր ուզածները եւ մանաւանդ Սաքսոնիայի կայսրընտրութիւնը ձեռք բերելէն ետեւ, ալ կեղծաւորութիւ-

րիցքն դէմ կը զգուշացընէին. բայց Կարոլոս անոր յառաջագոյն ցուցուցած հաւատարմութեան վստահանալով՝ անկարելի կը սեպէր որ իրեն դէմ նենգութիւն մ՚ընէ։ Ուստի երբ որ պատրաստամբ կայսրընտիրը սկսաւ մեծ բանակով մը վրան քալել նէ, բոլորովին անպատրաստ գտնուելով՝ փախչելէն ուրիշ բան չկըրցաւ ընել։ Ասով Մորից ետեւէ ետեւ շատ քաղաքներ առաւ, դեռ որ կողմը բռնելիքներնուն վրայ տարակուսող բողոքող իշխանները՝ հետը միացուց, եւ այսպէս կայսրը ստիպեց իրեն հետ հաշտութեան դաշինք մը դնելու։

Այն հաշտութեան խօսակցութիւնն ու դաշինքը Բասսաւ քաղաքին եղաւ, որուն գլխաւոր պայմանններն ասոնք են. Հեսսենի աշխարհատէր կոմսը՝ զորն որ կայսրը արդէն ազատած էր, ազատ ըլլայ. Մորից եւ իր նիզակակիցները թշնամութեան գործքերէն բոլորովին հեռու կենան։ Կայսրը վեց ամիս վերջը ատենագաժողով մը գումարել տայ, որուն մէջ խօսուի թէ կրօնական երկպառակութիւններն ինչպէս կրնան խաղաղցուիլ, եւ միանգամայն կայսեր դէմ եղած ամբաստանութիւններն ալ քննուին։ Մինչեւ որ նոյն ատենագաժողովը գումարուի նէ՝ մէջերնին խաղաղութիւնը հաստատուն մնայ։ Աս Բասսաւի դաշինքը 1552ին Յուլիսի 30ին դրուեցաւ եւ Օգոստոսի 2ին ստորագրուեցաւ ու հրատարակուեցաւ։

Աս կերպով քիչ մը ժամանակուան համար ներքին խաղաղութիւնը հաստատուելէն ետեւ՝ ամէնքը միաբան սկսան արտաքին (Գաղղիացւոց ու Տաճկաց դէմ ըլլալու) պատերազմին զբաղիլ։ Բայց վեց ամիս վերջը գումարուելու ատենագաժողովը՝ աս պատերազմներուն պատճառաւ՝ հազիւ երեք տարի վերջը (1555ին) գումարուեցաւ Աւկսպուրկ քաղաքը։ Նոյն ատենագաժողովը ութ ամիսի չափ տեւեց, եւ վերջապէս Սեպտեմբերի 21ին կրցան միաբանիլ ու հետեւեալ որոշմունքներն ընել, ու֊ րոնք նոյն ամսոյն 26ին հրատարակուեցան։

Կայսրը, կայսրընտիրներն եւ ուրիշ աւագանին՝ տէրութեան մէջ ամենեւին մէկու մը դէմ՝ Աւկսպուրկի դաւանութեան հետեւելուն համար՝ բռնութիւն մը պիտի չընեն եւ զէնք պիտի

նը մէկդի ձգեց, եւ իր նախորդը Յովհաննէս Փրեդերիկոսին պէս՝ Շմալքալտեանց գլուխն անցնելով՝ իր իշխանութիւնն աւելի մեծցընելու եւ կայսեր իշխանութիւնը նուաղեցընելու, մանաւանդ թէ կործանելու ետեւէ սկսաւ իյնալ։ Իսկ իր պատրաստութիւնները գաղտուկ տեսնելու աղէկ առիթ ունեցաւ Մակտեպուրկ քաղաքին պաշարումը, որուն բնակիչները դեռ ապըստամբ ըլլալով՝ կայսրը Մորիցին յանձնած էր որ շատ զօրքով վրանին երթայ ու քաղաքը պաշարմամբ առնէ։ Իրօք իշխանը բազմաթիւ բանակ մը ժողվեց, տարիի մը չափ քաղաքը պաշարեց կեցաւ, եւ նոյն միջոցին իր պատրաստութիւնները տեսնելով՝ բանակն իր օրինաւոր տէրոջը դէմ դարձուց։

չգործածեն․ Հապա աս կրօնական վիճումն ու երկպառակութիւնը վերցընելու համար՝ միայն քրիստոնէական, բարեկամական ու խաղաղական միջոցներ պիտի բանեցուին։ Նոյնպէս Աւկսպուրկի դաւանութեան հետեւողները՝ զկայսրը եւ ուրիշ հին կրօնին հետեւող թէ աշխարհական եւ թէ եկեղեցական իշխանները իրենց կրօնական եւ եկեղեցական պաշտամանց, ընչից եւ երկիրներուն մէջ հանդարտ ու հանգիստ թող պիտի տան։ Թէ որ աս հին կրօնին հետեւող եպիսկոպոսներէն մէկը՝ նոյն կրօնքը թող տալու ըլլայ նէ, նոյն գործքով իր պաշտօնն ու թոշակը կը կորսընցընէ, եւ գլխուն ընտրողները ուրիշ մէկը պէտք է որ ընտրեն։ Ամեննեւին իշխան մը ուրիշ մէկ իշխանը կամ ուրիշին հպատակը իր կրօնքին դառնալու պիտի չստիպէ, եւ կամ ուրիշին հպատակը իր օրինաւոր իշխանին դէմ պիտի չպաշտպանէ․ բայց թէ որ մէկը կրօնի պատճառաւ տեղէն ելլել ուրիշ տեղ երթալ ուզէ նէ՝ ամեննեւին արգելք պիտի չդրուի եւ ինչքերուն օրինաւոր կերպով ծախելը պիտի չարգիլուի։ Ան տեղերը՝ ուր որ երկու կրօնքին ալ հետեւողներ կային, անկէ վերջն ալ ազատ պիտի ըլլան նոյնպէս մնալու։ Բողոքողներուն իրենց սեպհականած այնպիսի եկեղեցական ինչքերը՝ որոնք տէրութեան անմիջական ինչքեր չէին, եւ որոնք Պասսաուեան դաշնադրութեան ատեն եւ անկից առաջ եկեղեցականաց ձեռքը չէին, հիմակուան տէրերուն ձեռքը մնան։ ․․․ Ուրիշ աղանդաւորները՝ որոնք ոչ ուղղափառ կրօնի եւ ոչ Աւկսպուրկեան դաւանութեան կը հետեւէին, աս խաղաղութեան դաշանց մէջ մտած չեն սեպուիր։

Կրօնական երկպառակութեանց պատճառաւ Գերմանիայի մէջ եղած շփոթութիւնները աս Աւկսպուրկի խաղաղութեամբ առ ժամանակ մի վերջացան։ Բայց կրօնական բաժանումը նոյն դաշինքով քաղաքականօրէն ալ հիմնուեցաւ եւ հաստատեցաւ։ Եւ այսպէս հիմն դրուեցաւ ան սաստիկ թշնամութիւններուն եւ զարհուրելի պատերազմներուն՝ որոնք ետքը պատահեցան։

ՑՈՒՑԱԿ ԳԼԽՈՑ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ 5

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ 15

ԳԻՐՔ Ա

ԼՈՒՏԵՐԻ ԾՆԸՆԴԵՆԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՎԱՐԴԳՈՒՐԿԷՆ ԵԼԼԵԼԸ

Ա. ԳԼՈՒԽ. *Լուտեր, մինչեւ ներողութեանց վէճը։ — Լուտերի ծնունդն ու աղքատութիւնը։ Ուսում առնելու համար Մակտեբուրկ, Այզենախ ու Էրֆուրդ կ'երթայ։ Վանք կը մտնէ, կրօնաւոր ու քահանայ կ'ըլլայ։ Վիդդենպերկ երթալն ու փիլիսոփայութեան դասատու ըլլալը։ Հռոմ կը խրկուի, ու հոն գտնուելէն ետեւ աստուածաբանութեան վարդապետ կ'անուանուի։ Լուտերին ունեցած ներքին խռովութիւններուն պատճառը։* 1483 — 1517 . . . 8

Բ. ԳԼՈՒԽ. *Ներողութեանց վէճը։ — Գերմանիայի մէջ ներողութիւն քարոզուիլը։ Դեցլ։ Լուտեր ներողութեանց դէմ քարոզելու կը սկսի։ Մագունտիայի արքեպիսկոպոսին նամակ մը կը գրէ եւ* 95 *նախադասութիւն դուրս կը հանէ։ Դեցլ, Փրիէրաս, Հոխշդրատէն ու Էք՝ Լուտերի դէմ կը գրեն։ Լուտեր իր հակառակորդներուն սաստիկ պատասխան կու տայ։ Հայտելպերկի մէջ պաշտպանած նորահնար նախադասութիւնները։ Պրանտենպուրկի եպիսկոպոսին ու քահանայապետին նամակ կը գրէ։* 1517 — 1518 15

Գ. ԳԼՈՒԽ. *Լուտեր Աւկսպուրկի մէջ։ — Մաքսիմիլիանոս կայսրը քահանայապետին թուղթ մը կը գրէ։ Քահանայապետը՝ Լուտերը Հռոմ կը կանչէ, որ ինքը զինքն արդարացնէ. բայց ետքը կը զիջանի որ Աւկսպուրկ քննուի։ Լուտերի Աւկսպուրկ երթալն ու Կայետանոսի հետ խօսիլը։ Լուտեր կարդինալին նամակ մը կը գրէ ու քաղքէն ծածուկ կը փախչի։ Լուտերին երկու բողոքը։ Քահանայապետը կոնդակով մը՝ ներողութեանց վրայ եկեղեցւոյ ունեցած կարծիքը կը յայտնէ։* 1518 36

Դ. ԳԼՈՒԽ. *Միլդիցին ըրածները։ — Քահանայապետը Միլդիցը Գերմանիա կը խրկէ։ Միլդից խռովութիւնները դադրեցնելու համար չափէն աւելի քաղցրութիւն կը բանեցնէ։ Լուտեր՝ Միլդիցին յորդորելովը քահանայապետին նամակ մը կը գրէ։ Լուտերին բուն միտքը։ Լուտեր յանձն կ'առնէ որ Դրիերի արքեպիսկոպոսին առջեւը քննուի, եւ ետքը դէմ կը դառնայ։ Լուտերի մէկ գրուածքը։* 1519 52

Ե. ԳԼՈՒԽ. *Լիփսիայի վիճաբանութիւնը։ — Լուտեր Գարլշդատին հետ Լիփսիա կ'երթայ։ Նախկին Գարլշդատ Էքին հետ կը վիճէ, ետքը՝ Լուտեր եւ վերջապէս Գարլշդատ երկրորդ անգամ։ Վիճաբանութեան ատեն քաղքին մէջ պատահածները։ Վիճաբանութիւնն ինչ վախճան ունեցաւ։ Էրազմոսին մէկ թուղթը։* 1519 . . . 63

Զ. ԳԼՈՒԽ. Լութերի զանազան գրուածներն ու մոլորութիւնները: Լութեր Հաղորդութեան վրայ գրուածք մը գ'տպել կը հանէ: Մէնիայի եպիսկոպոսին ու Գոլոնիայի եւ Լովանիայի համալսարաններուն դէմ կը գրէ, որոնք իր մոլորութիւնները դատապարտած էին: Միլտիցը կը գնէ որ Թեցէլը երթայ ու Լութեր խոստացուցը կը փոխէ եւ ամէն յանդգնութեամբ գրել կը սկսի: Քրիստոնէական ազնուականութեան եւ Եկեղեցւոյ Բաբելոնական գերութեան անուամբ գրած գրքերը: Քահանայապետին՝ յանդուգն ու անամօթ նամակ մը կը գրէ: Վասն Քրիստոնէական ազատութեան ըսուած գիրքը: 1519 — 1520 75

Է. ԳԼՈՒԽ. Լութերի մոլորութիւնները կը դատապարտուին: — Քահանայապետին կոնդակը: Լութերին՝ կոնդակին դէմ գրածները: Լութեր կոնդակը ուրիշ գրքերու հետ մէկտեղ հրապարակաւ կ'այրէ: Այս անօրէն գործքին արդարացընելու համար գրածները: Լութերին աշակերտներուն ըրած անպատկառութիւնները: Լութեր յանուանէ կը նզովուի: 1520 88

Ը. ԳԼՈՒԽ. Վորմսի ատենաժողովը: — Ալէքսանդրոսին ճառը: Կայսրը հրաման կու տայ որ Լութեր ժողովք կանչուի: [illegible] կայսեր հրամանին դէմ՝ ճամբան քարոզ կու տայ: Երկու անգամ ժողովք կու գայ ու մոլորութիւնները յամառութեամբ կը պաշտպանէ: Կայսրը կ'ուզէ Լութերը անմիջապէս [illegible]: [illegible]նին միջնորդ կ'ըլլան եւ կ'ուզեն նորէն փորձ մ'ընել. չյաջողելով [illegible] ատեանէն կը խօսին, բայց օգուտ մը չ'ըլլար: 1520 100

Թ. ԳԼՈՒԽ. Լութեր Վարդպուրկի մէջ: — Կայսրը կը հրամայէ որ Լութեր իր տեղը դառնայ: Սաքսոնիոյ [illegible] հրամանաւը Լութեր ճամբան կը բռնուի ու բերդի մէջ կը պահուի: Աւագաժողովը զԼութեր կը դատապարտէ: Լութերին Վարդպուրկի մէջ անցուցած կեանքը եւ շինած գրքերը: Փարիզի համալսարանը Լութերին գրքերը կը դատապարտէ: Հենրիկոս Ը. Անգղիոյ թագաւորը Լութերին դէմ գիրք մը կը շինէ: Լութեր Փարիզի համալսարանին եւ Անգղիոյ թագաւորին դէմ կը գրէ: 1521 — 1522 110

ԳԻՐՔ Բ

ԼՈՒԹԵՐԻ ՎԱՐԴՊՈՒՐԿԷՆ ԵԼԼԵԼԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ԱՒԿՍՊՈՒՐԿԻ ԱՒԱԳԱԺՈՂՈՎԸ

Ա. ԳԼՈՒԽ. Լութեր Վիթթէնպէրկ կը դառնայ: — Գարլշտատ: Լութերի հեռաւորութեան ատեն Վիթթէնպէրկի մէջ պատահածները: Լութեր՝ կայսրընտրին կամացը դէմ Վարդպուրկէն կ'ելլէ: Ճամբան ու Վիթթէնպէրկ հասնելէն ետեւ՝ կայսրընտրին նամակ կը գրէ: Գարլշտատին եւ անոր կողմնակիցներուն դէմ քարոզներ կու տայ: Գարլշտատը կը հալածէ: Նոր կտակարանին գերմաներէն թարգմանութիւնը տպել կու տայ: Անգղիոյ թագաւորը Սաքսոնիոյ իշխաններուն խրատ կու տայ որ Լութերին դէմ ելնեն: Լութեր եկեղեցական կարգին դէմ կատաղի գրուածք մը կը հանէ: 1521 — 1522 135

Բ. ԳԼՈՒԽ. Լութեր վանքերը ջնջելու կը ջանայ: — Լութերին Մոնաստիական ուխտադրութիւններու ջնջման վրայ գրած գիրքը: Այս գրքին ըրած ազդեցութիւնը: Լութերի հետեւողներէն մէկը վանքէ մը ինը կուսանք կը փախցընէ: Փլորենտինէին վանքէն փախչիլը: Կարգաւորաց կրօնաւորները Լութերի մոլորութիւնները տարածելու կ'օգնեն: Լութեր անոնց ապրուստ հոգալու կը ջանայ: